

Ο ΔΗΜΟΣ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

I

ISSN 1105-7785
Set 960-8145-03-1
ISBN 960-8145-01-5

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72

Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως Ἡλέκτρας Ἀνδρεάδη

Ο ΔΗΜΟΣ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

ΣΥΝΟΨΗ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
(1813-1998)

Ι. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

ΥΠΟ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ

*Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς ἐ.τ.
Γενικοῦ Γραμματέως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς
Ἑταιρείας, Μέλους τοῦ Institut de France
Μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*

ΑΘΗΝΑΙ 1999

Άνω, τὸ φρούριο τοῦ Ραμνοῦντος ὅπως τὸ εἶδε, στὶς 2 Ἀπριλίου 1842, ὁ James Skene· ὑδατογραφία. Κάτω, ἡ ἴδια ἄποψη στὶς 27 Ὀκτωβρίου 1998.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	ιγ
Ἡ ἔρευνα	1
Γεωγραφία	7
Ἡ πεδιάδα τοῦ Λιμικοῦ	8
Ὁ νότιος Εὐβοϊκὸς	10
Τὸ κλίμα	14
Ὁ δῆμος	17
Ἡ διοίκηση τοῦ δήμου	21
Ἡ διοίκηση τῶν ἱερῶν πραγμάτων	21
Συνοπτικὴ ἱστορία	23

ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ

Ἰδρυση, προορισμὸς	47
Ἡ θέση τοῦ φρουρίου	48
Τὸ ἀμετάβλητο τῆς ὀχύρωσης	49
ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΠΥΛΕΣ	51
Τὸ νότιο τεῖχος	51
Ἡ νότια πύλη	53
Τὸ ἐξωτερικὸ τῆς νότιας πύλης	53
Τὸ ὄρυγμα	56
Ἀχρήστευση τῆς νότιας πύλης	61
Τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος	62
Ἡ ἀνατολικὴ πύλη ἢ πύλη τοῦ λιμανιοῦ	63
Τὸ ἐξωτερικὸ τῆς ἀνατολικῆς πύλης	65
Τὸ βόρειο τεῖχος	70
Τὸ δυτικὸ τεῖχος	74
Τὸ λατομεῖο τοῦ τείχους	78
Χρονολόγησις τοῦ φρουρίου	78
ΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ	81
Οἱ ὁδοὶ	81
Ἡ ὁδὸς τῆς νότιας πύλης	83
Τὸ νότιο πυλῶριον	83
Ἡ πλατεία, ἡ ὁδὸς τῆς δυτικῆς πυλίδας Χ	83
Τὸ κάτω στρατόπεδο	85
Τὸ γυμνάσιον	88
Συμβολὴ νότιας καὶ ἀνατολικῆς ὁδοῦ	89

Ἡ ἀγορὰ καὶ τὸ θέατρο	89
Ἡ στοὰ	94
Βωμοὶ καὶ ἀναθήματα	94
Τοῦ Διονύσου	94
Τοῦ Ἑρμοῦ	95
Τρίτος βωμὸς	95
Τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ	97
Ἀναθήματα στὴν ἀγορὰ καὶ στὸ θέατρο	97
Γύρω ἀπὸ τὴν ἀγορὰ	101
Ἡ βορειοδυτικὴ οἰκία	101
Ὁδὸς κάτω ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς ἀκρόπολης	103
Ἡ νοτιοανατολικὴ συνοικία	105
Γενικὴ περιγραφὴ	105
Ἡ τράπεζα τοῦ Λυσιστράτου	107
Ναῖσκος τοῦ Ἑρμοῦ	108
Τὰ λουτρά	110
Τὸ στρατηγεῖο	113
Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου	117
Ἡ περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς πύλης	119
Ἡ ὁδὸς τῆς ἀνατολικῆς πύλης (τοῦ λιμανιοῦ)	119
Τὸ πυλῶριον	120
Τὸ συνέδριον	123
Ἀναβάσεις	127
Τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης	131
Ἀνατολικά τοῦ κάτω στρατοπέδου καὶ τῆς ἀγορᾶς	134
Οἰκήματα καὶ ἐργαστήρια	134
Ἡ δυτικὴ συνοικία	136
Ἡ ὁδὸς τοῦ σιβαδείου	136
Τὸ σιβάδειον	137
Ἡ ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ	141
Ἡ χρονολόγησις τῆς ἀκρόπολης	141
Τὸ στρατόπεδο	141
Διαδεκτῆρες, φυλακτῆρια, σκοπεῖς	154
Ἱατρικὲς φροντίδες	156
Ἐξετασμοί, παρελάσεις	156
Ἡ ὕδρευσις τοῦ φρουρίου	157
Τὸ μεγάλο πηγάδι	157
Ἀντλητικὰ καὶ ἀνυψωτικὰ βάρη	159
Ἡ ἀποχέτευσις	160
Τὰ λιμάνια	161
Τὰ νεώρια	162
Ἡ ΕΠΙΔΡΑΣΙΣ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΣΤΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΤΩΝ	163
Οἱ στρατιωτικοὶ ὡς κοινωνικὸ σῶμα	163

Ἡ στρατιωτικὴ διοίκησις, ὁ στρατηγὸς	164
Τὰ στρατιωτικὰ σώματα	167
Οἱ ἀξιωματικοὶ	173
Οἱ κανονισμοὶ τῆς ζωῆς στὸ φρούριο	175
Ἡ ζωὴ κατὰ τοὺς πολέμους	181
Λίθινες σφαῖρες	183

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΕΩΣ

Τὸ τέλος τοῦ νότιου δρόμου· τὸ ἀνάλημμα	187
Ἡ εἴσοδος στὸ Ἱερὸν	187
Ἡ λατρεία τῆς Νεμέσεως· ὁ μῦθος τῆς θεᾶς	188
Ἡ διαμόρφωσις τοῦ Ἱεροῦ	190
Ὁ ἀρχαῖκός ναὸς	192
Ὁ πώρινος ναὸς	194
Ἡ ἀρχαῖκὴ κεραμικὴ	195
Ὁ πολυγωνικός ναὸς	198
Ἡ οἰκοδομικὴ ἀλληλουχία τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως	204
Ἡ κρήνη	205
Οἱ πρῶτοι ὄχετοὶ	207
Ὁ κρυπτὸς ὄχετος	208
Συγχρονισμοὶ	209
Τὰ ἀναλήμματα	210
Μακρὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα	210
Βραχὺ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα	210
Βόρειο ἀνάλημμα	213
Ἡ χρονολόγησις τῶν ἀναλημμάτων	213
Τὸ ἄνδηρο	213
Ἡ κεραμικὴ τοῦ 5ου αἰ.	217
Ἄλλα κτίρια τοῦ Ἱεροῦ	218
Ἡ στοὰ	218
Πολυγωνικὸ κτίριον	219
Ὁ μεγάλος ναὸς	221
Τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως	247
Ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως	251
Ὁ βωμὸς	271
Δεξαμενὲς στὸ Ἱερὸν	272
Λατομεῖα μαρμάρου	273
Διοίκησις τοῦ Ἱεροῦ καὶ γιορτὲς	275
Τὰ Νεμέσια	275
Ἀναθήματα καὶ ἀγῶνες	277
Ἀναθήματα	277
Ἀναθήματα σὲ Ρωμαίους αὐτοκράτορες κατὰ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ.	288
Ἀναθήματα τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ	291

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ἀγῶνες	294
Θεατρικὲς παραστάσεις	296
Γύρω ἀπὸ τὸ Ἱερὸ	297
Τὸ ὀχύρωμα	297
Ἡ δυτικὴ οἰκία	297
Τὸ στρατόπεδο τῶν στρατιωτῶν τοῦ Πατρόκλου	299
Τὸ στρατηγεῖο τοῦ Ἐπιχάρη	301
Ὁ βωμὸς τοῦ στρατηγεῖου	301
Οἰκήματα ΒΑ. τοῦ στρατηγεῖου	303

ΑΛΛΑ ΙΕΡΑ

ΤΟ ΑΜΦΙΑΡΕΙΟΝ	307
Ἱδρυση	307
Πρόσοδος	307
Οἶκος, προστώο	307
Βάσεις ἀναθημάτων, θρανίο	308
Ἡ διαμονὴ τῶν προσκυνητῶν	308
Ἡ μορφή τῆς λατρείας	309
Ἀμφιάραιος καὶ Ἀθήνα	310
Τὸ ψήφισμα τῶν Ἀμφιεραϊστῶν	310
Ἡ φθορὰ τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὸν 3ο αἰ.	311
Ὁ λάκκος καὶ ἡ αἵμασις	311
Πηγὴ νεροῦ κοντὰ στὸ Ἀμφιάρειο	312
Ὁ βωμὸς, ἡ τράπεζα	312
Ὁ ἥρως ἱατρὸς Ἀριστόμαχος ὑποκαθίσταται ἀπὸ τὸν Ἀμφιάραιον	312
Ἡ φήμη τοῦ ἱεροῦ	313
Παρακμὴ τοῦ ἱεροῦ	313
Γλυπτὰ ἀναθήματα	313
Τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα	317
Τὸ ἱερὸ θεραπευτήριον	317
Θεομοφόριον (;)	320
Πύργος κατόπτεισης	321
Ὁ βορειοανατολικὸς ναῖσκος	322
ΑΛΛΕΣ ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟ	323
Ἡ λατρεία τοῦ Ἑρμοῦ	323
Ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου	324
Ἡ λατρεία τοῦ Νεανίου	326
Ἡ λατρεία τοῦ Διὸς Σωτῆρος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Σωτείρας	327
Ἡ λατρεία τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης	329
Ἄλλες λατρεῖες	329
Ἡ λατρεία τῆς Κυβέλης, τοῦ Ἄττιος καὶ τῆς Ἀγδίστειας	330
Ἡ λατρεία τῶν αἰγυπιακῶν θεῶν	332

ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Ἡ ὁδὸς Τρικορύνθου - φρουρίου	335
Ἡ ἔρευνα τοῦ νεκροταφείου	336
Νομοθεσία γιὰ τὶς ταφές	337
Οἱ περίβολοι	340
Τύποι ἐπισημάτων	341
Τρόποι ταφῆς, κτερίσματα, σήματα	341
Τὰ παλαιότερα νεκροταφεῖα	342
ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΟΔΟΥ	343
Ἡ μεγάλη μαγούλα	343
Ὁ περίβολος τῆς λουτροφόρου	343
Ἡ κόκκινη μαγούλα	343
Ὁ περίβολος στὸ σπιθάρι Μάζη	345
Δύο ἀνώνυμοι περίβολοι	346
ΚΥΚΛΙΚΟΙ ΠΕΡΙΒΟΛΟΙ	347
Μεγάλος κυκλικὸς περίβολος	349
Μικρὸς κυκλικὸς περίβολος	351
Ὁ περίβολος τοῦ Ἀγαπαίου	352
Ὁ περίβολος τοῦ Μενεστίδου	352
Ὁ περίβολος τοῦ Εὐφράνορος	355
Ὁ περίβολος τοῦ Διοφαντίδου	361
ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΟΔΟΥ	363
Ὁ περίβολος τοῦ Διογέitonος	363
Ὁ περίβολος τοῦ Ἀνδ[-]	370
Ὁ περίβολος τῆς Μνησικρατείας καὶ τοῦ Λυσίππου	372
Ταφικὸ ἄνδηρο	373
Ὁ περίβολος τοῦ Πυθάρχου	374
Ὁ περίβολος τῆς Ἀριστοκλείας καὶ τοῦ Ἀντιμάχου	381
Ὁ περίβολος τοῦ Φανοκράτους	383
Ὁ περίβολος τῆς κόρης	386
Ὁ περίβολος τοῦ Ἱεροκλέους	387
Ἀνώνυμος περίβολος	399
Παρόδιο ἀνάλημμα	402
Ὁ περίβολος τοῦ Ἀθηνοδώρου καὶ τοῦ Δρομοκλέους	405
Ὁ περίβολος τῶν Εἰτεαίων	407
Ὁ περίβολος τοῦ φρουρίου	411
Οἱ βορειοανατολικοὶ περίβολοι	411
Τὸ νεκροταφεῖο ἀνατολικά τοῦ φρουρίου	411

Η ΖΩΗ ΣΤΟΝ ΡΑΜΝΟΥΝΤΑ

Οἱ καλλιέργειες	417
Ἐπαγγέλματα καὶ τέχνες	418
Εἰσαγωγές	420

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Οἱ δοῦλοι	421
Ἡ μαρμαρική καὶ οἱ τεχνίτες της	422
Γνωστοποίηση τιμῶν	423
Θυσίες	424
Τὸ φρούριο κέντρο τοῦ δήμου	424
Ο ΤΟΠΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ	426
ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ	427
ΟΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ ΤΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ	429
Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ	437
Συντομογραφίες	441
Ἡ βιβλιογραφία τοῦ Ραμνοῦντος	443
Προέλευση εἰκόνων	449

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οἱ δύο τόμοι πού ἀπαρτίζουν τὸ ἔργο τοῦτο εἶναι ἡ σύντομη παρουσίαση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ραμνοῦντος, ἀπὸ τὸ 1813 ἕως τὸ 1998. Ἡ σύνταξή του ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς πρώτης σύνθεσης μακρόχρονων ἐρευνῶν, οἱ ὁποῖες ἄρχισαν κατὰ τὴν περίοδο 1960-1963, μὲ τὴν παρότρυνση καὶ τὴς ὁδηγίες τοῦ Ἰωάννου Δ. Κοντῆ καὶ συνεχίστηκαν ὡς συστηματικὴ ἔρευνα ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀπὸ τὸ 1975. Ἐχοντας μακρόχρονη ἐξοικείωση μὲ τὸν τόπο θεώρησα ὡς ἐλάχιστη ὑποχρέωσή μου νὰ μὴ θίξω τίποτε ἀπὸ τὴν ἀρχαία του μορφὴ καὶ ἐμπόδια, ὅσο μοῦ ἦταν δυνατόν, καὶ τοὺς ἄλλους νὰ τὸν παραμορφώσουν. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀπέφυγα τὴν κατασκευὴ σιτὸν Ραμνούντα μουσείου, γενικότερα βλαπτικοῦ γιὰ τὸ τοπίο καὶ τὰ ἀρχαῖα.

Ἡ μελέτη ἄρχισε ἀπὸ τὰ ἔως τὸ 1975 γνωστὰ μνημεῖα τοῦ δήμου ἀλλὰ οἱ δημοσιεύσεις τους δὲν μοῦ χρησίμευσαν· οἱ ἐκθέσεις τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν, τοῦ Φίλιου καὶ τοῦ Στάη, ἦσαν σχεδὸν ἄχρηστες. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν πού παρουσιάζω σὲ σύνοψη ἀποτελοῦν τὴ μόνη πηγὴ γνώσεων γιὰ τὸν δήμο. Ὁ μὴ αὐτόπτης, ἐξ ἀρχῆς, τῆς ἔρευνας δὲν μπορεῖ νὰ τὴν συνθέσει ἔχοντας ὡς βάση τὴς ἀναλυτικῆς ἐκθέσεις μου καὶ τὰ ἄλλα ὅσα ἔχω γράφει γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ. Γιατὶ περιέχουν, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀνακρίβειες καὶ ἐλλείψεις τὴς ὁποῖας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διακρίνει κανεὶς· τὴς διαπιστώνω μὲ τὴν πρόοδο τῆς μελέτης.

Ὁ Jean Pouilloux ἔδωσε τὴν πληρέστερη, μέχρι τοῦ 1954, εἰκόνα τοῦ δήμου. Ἦταν ὅμως ἀναγκασμένος νὰ βασισεῖ μόνο σὲ λίγες, συγκριτικὰ μὲ αὐτὲς πού γνωρίζω, ἐπιγραφές. Οἱ μετὰ ἀπὸ αὐτὸν μελετητὲς ἀρκοῦνται νὰ μνημονεύουν τὴς ἀπόψεις του· οἱ νεότατοι μακριὰ ἀπὸ τὰ μνημεῖα, ἀγνοοῦν, οἱ περισσότεροι, τὴν μετὰ τὸ 1975 πρόοδο λόγῳ τῆς ἀγνοίας τῆς Ἑλληνικῆς καὶ διότι ἀρκοῦνται σὲς μνεῖες τῶν ἐτήσιων ξενογλώσσων συμπληρωμάτων. Δὲν μνημονεύω ἀπόψεις ξεπερασμένες, ἀνακριβεῖς ἢ ἐκεῖνες πού ἀποτελοῦν ἐπαναλήψεις, μάλιστα ἀπὸ δεύτερο χέρι. Στὸ κεφάλαιο τῆς βιβλιογραφίας περιέχεται κάθε δημοσίευμα γιὰ τὸν Ραμνούντα πού γνωρίζω, πλὴν τῶν ἐτήσιων περιλήψεων τοῦ Ἔργου, τῶν ὁποίων τὸ κείμενο ἀναπτύσσεται σὲ ΠΑΕ τοῦ ἰδίου ἔτους, καὶ τῶν συμπληρωμάτων.

Ὅπως δηλώνεται μὲ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου, σ' αὐτὸ περιλαμβάνονται τὰ πορίσματα τῶν ἔως τὸ τέλος τοῦ 1998 ἀνασκαφῶν. Κατὰ τὸ 1999 βρέθηκαν, βόρεια τοῦ πωλῶριου μεγάλη αἶθουσα ἐστίασεων καὶ δυτικὰ τοῦ σιβαδείου μικρὸ τελεστήριο. Καὶ τὰ δύο κτίρια εἰκονίζονται σὲ σχέδια ἀλλὰ δὲν περιγράφονται.

Ἡ ἐπὶ δεκαετίες ἀνασκαφὴ τῆς περιοχῆς τοῦ δήμου ὑπῆρξε μεγάλο καὶ επίπονο ἔργο. Γιὰ τὴ συντέλεσή του εἶχα τὴ βοήθεια λίγων συνεργατῶν οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὴν ἐκεῖ ἐργασία τους ἀντλοῦσαν εὐχαρίστηση καὶ γνώση.

Ὁ Ἰωάννης Καραμητρός ὑπῆρξε ὁ ἐργοδηγὸς τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ τὸ 1978 ἕως τὸ 1984 καὶ ὁ Δημήτριος Ἀλαγιάννης ἀπὸ τὸ 1990 ἕως τὸ 1994.

Στὴν Τασοῦλα Βουτσιναῶ ὀφείλεται ἡ συντήρηση τῆς κεραμικῆς καὶ τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ 1984 ἕως τὸ 1999. Τὸ ἔργο πού ἐπετέλεσε εἶναι θεμέλιο γιὰ τὴν περαιτέρω μελέτη καὶ τὴν πλήρη δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς.

Ὁ Νικόλαος Καραμαλῆς εἶναι ἀπὸ τὸ 1978 ἡ μνήμη τῆς ἀνασκαφῆς. Τοῦ ὀφείλονται ἐπιτεύγματα τὰ ὁποῖα κάμνουν τὸν Ραμνούντα νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ οἰαδήποτε ἄλλη, μεγάλη, ἀνασκαφὴ στὴν

Ἑλλάδα. Ἡ ἀνασούσιση τοῦ θριγκοῦ τοῦ ναοῦ, ἡ ἀνάκτηση καὶ ἀποκατάσταση τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, ἡ ἀναστήλωση τῶν περιβάλων, τοῦ τεύχους τοῦ φρουρίου, οἱ ταυτίσεις τῶν διεσπαρμένων ἀρχαίων δὲν θὰ γίνονταν χωρὶς τὴν τεχνικὴ ἰδιοφυΐα του.

Ἡ Ἑλένη Θεοχαράκη συμμετεῖχε στὴν ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὴν πρώτη ἡμέρα (21 Ἰουλίου 1975) ἕως τὴν ἡμέρα ποὺ ἔφυγε (7 Σεπτεμβρίου 1995). Ὑπῆρξε ἀκούραστη συνεργάτις καὶ μὲ τὴ διαρκὴ παρουσία της σὺν Ραμνοῦντα ἐξασφάλισε τὴν ἐπιστημονικὴ τάξη. Ἡ συμβολὴ της σὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας ὑπῆρξε ἀνεκτίμητη. Τοῦτο τὸ διαπιστώνω καθημερινῶς κατὰ τὴ μελέτῃ τῶν σημειώσεών της. Ἡ ἀπώλειά της δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναπληρωθεῖ. Θὰ ἐνιωθε χαρὰ βλέποντας τὸ ἔργο τοῦτο σὺν ὅποιο τόσο συνέβαλε.

Στὴ βιαστικὴ περιγραφὴ τοῦ ἀρχαίου Ραμνοῦντος, ποὺ σχηματίστηκε ἐδῶ χάρις τοὺς κόπους τῶν συνεργατῶν μου καὶ τοὺς δικούς μου, ἔδωσε ἡ Ἡλέκτρα Ἀνδρεάδου τὴν καλύτερὴ μορφή.

Στὴ μνήμη
τῆς Ἑλένης Θεοχαράκη

καὶ αἱ μὲν οἰκῆσαις ἐπὶ θαλάσῃ τοῖς ἀνθρώποις εἰσί, μικρὸν δὲ ἀπὸ θαλάσσης ἄνω
Νεμέσεώς ἐστιν ἱερόν, ἣ θεῶν μάλιστα ἀνθρώποις ὕβρισταῖς ἐστιν ἀπαραίτητος.

Παυσ. Ι 32, 2

Τὸ φρούριο κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Βαλερίου Στάη, τὸ 1892. Φωτ. DAI, Rhmn. 76.

Η ΕΡΕΥΝΑ

Ἡ πρώτη γνωστὴ εἰκόνα τοῦ χώρου μετὰ τὴν ἀρχαιότητα εἶναι τοῦ Γάλλου Jean Giraud, προξένου τῆς Γαλλίας καὶ κατοπιν τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἀθήνα, ὁ ὁποῖος συνέταξε τὸ 1674 περιγραφὴ τῆς Ἀττικῆς γιὰ λογαριασμὸ τοῦ μαρκησίου de Nointel.¹ Ἀπὸ τὸ κείμενό του φαίνεται ὅτι ἐπισκέφθηκε τὸν τόπο, δίνει τὴ σύγχρονή του ὀνομασία τοῦ φρουρίου, καὶ μνημονεύει τὶς πολλὰς δεξαμενὰς ποὺ εἶδε ἐκεῖ, κενὰ καὶ θεατὰς καὶ τότε. Ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως ἐκεῖνο ποὺ παρατήρησε ἦσαν οἱ θρυμματισμένοι καὶ μετακινημένοι σπόνδυλοι τοῦ ναοῦ. Τὰ δύο ἐπόμενα χρόνια, 1675 καὶ 1676, ταξίδευσαν στὴν Ἑλλάδα ὁ Jacob Spon καὶ ὁ George Wheeler, οἱ ὁποῖοι διάβηκαν ἀπὸ τὸν Ραμνούντα.² Τὶς πληροφορίες τοὺς εἶχαν πάρει ἀπὸ τὸν Giraud καὶ τὸν Παυσανία. Ὁ Wheeler στὴ μετάφραση ποὺ ἔκανε τοῦ βιβλίου τοῦ Spon στὰ ἀγγλικά δὲν προσθέτει τίποτε περισσότερο καὶ ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι τὸ λεγόμενό του γιὰ τὰ ἐρείπια τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, «being at present only a heap of white marble».

Ὅλοι οἱ περιηγητὰς ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὸν Ραμνούντα καὶ ἄφησαν περιγραφὴ τοῦ ἐπαναλαμβάνουν τὶς συνήθεις κοινοτοπίες τὶς σχετικὰς μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως. Ἐκατὸ χρόνια μετὰ τὸν Spon (1764-1766) ταξιδεύει στὴν Ἑλλάδα ὁ Richard Chandler, πρόδρομος ἀπόστολος τῶν Dilettanti, ὁ ὁποῖος δίνει σύντομες πληροφορίες γιὰ τὸν χώρο.

Ἐνδιαφέρουσα περιγραφὴ τῶν ἐρειπίων παρέχει ὁ Ἀγγλος περιηγητὴς Raikes ὁ ὁποῖος, μαζὶ μὲ τὸν Dodwell καὶ τὸν Gell, περιόδευσε στὴν Ἑλλάδα τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 19ου αἰ. Στὸ ὁδοπορικό του, ποὺ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Rob. Walpole, ὑπάρχει ἀκριβὴς περιγραφὴ τοῦ Ἱεροῦ καὶ τοῦ φρουρίου, καὶ ἡ εἰκόνα τῶν ἐρειπίων προβάλλει μὲ ἐνάργεια.³

Στὶς 29 Ἰανουαρίου 1806 ἐπισκέπτεται τὸν Ραμνούντα ὁ William Martin Leake, ὁ ὁποῖος ὅμως δημοσιεύει τὶς ἐντυπώσεις του πολὺ ἀργότερα, τὸ 1835. Ὁ Leake μνημονεύει τὶς πολλὰς βελανιδιὰς τοῦ κάμπου τοῦ Λιμικοῦ.⁴ Σήμερα ἡ μόνη μεγάλη ποὺ ἔχει διασωθεῖ, στὴν κυριότητα τοῦ Δημοσίου, βρίσκεται λίγα μέτρα ἀνατολικότερα τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐφράνορος. Λέει ἀκόμη ὅτι τὸ ἔδαφος τοῦ κάμπου ἦταν σχετικὰ καλὸ καὶ ὅτι μικρὸ μόνο μέρος του ἦταν καλλιεργημένο. Τοῦτο συνέβαινε γιὰ τὴν περιοχὴ τὴν εἶχαν καταλάβει οἱ σχίνοι, πράγμα ποὺ ἔβλεπε κανεὶς ὥς τὸ 1960. Ἐκτοτε τὰ ἰσχυρὰ

1. M. Collignon, Le consul Jean Giraud et sa relation de l'Attique au XVIIe siècle, *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 39, 1914, 421.

2. Jacob Spon et George Wheeler, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676* (Lyon 1678).

3. Journal through parts of Boeotia and Phocis, communicated by Mr. Raikes, στὸν τόμο *Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey*, edited from manuscript journals by Robert Walpole (London 1818) 308-309.

4. *Travels in Northern Greece* II (1835) 433-435.

μηχανικά μέσα εξαφάνισαν τους θάμνους και τις βελανιδιές, και η πεδιάδα μεταβλήθηκε σε άμπελώνα και περιβόλια. Μερικές συστάδες σχίνων που δεν έχουν ακόμη ξεριζωθεί τὸ όφείλουν στὸ ὅτι ὁ χώρος ποὺ καταλαμβάνουν θεωρεῖται ἀκόμη ἀμφισβητήσιμος μεταξὺ τῶν γειτόνων!

Ὁ Leake εἶδε τὰ ἐρείπια τοῦ μεγάλου στρογγυλοῦ περιβόλου καὶ τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐφράνορος, καὶ κατεβαίνοντας τὸν βόρειο δρόμο, σχεδὸν ἀδιάβατο μονοπάτι τότε, παρατήρησε τὰ ἐρείπια τῶν ταφικῶν περιβόλων, τὰ ὁποῖα ἐξέλαβε ὡς λείψανα τείχους ποὺ ἔνωνε τὸ Ἱερὸ μὲ τὸ φρούριο. Πιθανὸν οἱ περίβολοι νὰ μὴν εἶχαν καλυφθεῖ ποτὲ μὲ χῶμα ἢ νὰ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους. Ὁ Leake περιγράφει πολὺ γενικὰ τὸ φρούριο, τοῦ ὁποῖου τὰ τεῖχη καλύπτονται ἀπὸ πυκνοὺς θάμνους καὶ τὴ νότια πύλη, καὶ παρέχει τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς 115, τῆς μόνης θεατῆς τότε. Παραλείπει τὴν περιγραφὴ τοῦ Ἱεροῦ, γιὰ τὴν ὁποία παραπέμπει στὴ δημοσίευση τοῦ Gandy.

Ἡ πρώτη ἐπιστημονικὴ καὶ ἀξιόπιστη περιγραφὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως εἶναι αὐτὴ τοῦ John Peter Gandy Deering, ποὺ εἶδε τὸ φῶς τὸ 1817. Στὴ δημοσίευσή του δίνει λίγες πληροφορίες γιὰ τὸν τόπο. Στὸ ἡμερολόγιό του⁵ εἶναι περισσότερο διαφωτιστικός. Στὶς 15 Δεκεμβρίου τοῦ 1813 φθάνει στὸ Κάτω Σούλι, ὅπου καταλύει προσωρινά, καὶ αὐθημερὸν ἐπισκέπτεται τὸν Ραμνούντα. Ὁ τόπος εἶναι ἔρημος καὶ μόνο λίγες ἄθλιες ἀκατοίκητες καλύβες ὑπάρχουν στὸν κάμιο. Τὰ ἐρείπια τοῦ Ἱεροῦ σκεπάζονται μὲ χῶμα ὕψους 60 ἑκατοστῶν πάνω ἀπὸ τὸν στυλοβάτη τοῦ ναοῦ. Στὸ φρούριο παρατηρεῖ τὴ νότια πύλη καὶ τοὺς πύργους, πολλὰ σπασμένα κεραμίδια, πολλὲς δεξαμενές, μία μάλιστα βάθους 60 ποδῶν (18 μ.), καὶ τὴν ἐπιγραφὴ ποὺ εἶχε ἤδη δεῖ ὁ Leake.

Ὁ Γάλλος πρόξενος στὴν Ἀθήνα Louis Fauvel (1753-1838), συνεργάτης καὶ ἀρχαιολογικὸς πράκτορας τοῦ Choiseul-Gouffier, δάσκαλος στὴν ἀρχαιολογία τοῦ Κυρ. Πιτάκη, ἔδρασε στὸν Μαραθῶνα, ὅπου ἔκανε ἀνασκαφές. Γνωρίζουμε πὺς στὶς 20 Ὀκτωβρίου 1788 βρισκόταν στὸν Μαραθῶνα, ὅπου ἀρχίζει ἀνασκαφές στὸν Τύμβο. Στὶς 18 Φεβρουαρίου 1789 τοῦ προσκομίζουν στὴν Ἀθήνα τὴν προτομὴ τοῦ Λουκίου Βέρου ποὺ εἶχε βρεθεῖ στὸν Μαραθῶνα. Κατὰ τοὺς ἐπόμενους μῆνες θὰ ξαναγυρίσει στὸν ἴδιο τόπο καὶ στὶς ἔρευνές του θὰ βρεῖ τὶς προτομὲς τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου καὶ τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ, ποὺ βρίσκονται σήμερα στὸ Λοῦβρο. Πληροφορίες γιὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὸν Ραμνούντα ἔδωσε ὁ ἴδιος σὲ ἐπιστολὴ του⁶ πρὸς τὸν Barbié du Bocage, τῆς 11 Μαΐου 1813, καὶ σὲ ἀνέκδοτη σημείωσή του.⁷ Συνόδεψε, ὅπως φαίνεται, τὸν John Peter Gandy Deering καὶ παρακολούθησε τὴν ὀλιγοήμερὴ ἀνασκαφὴ τῶν Dilettanti στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1813 καὶ τὶς πρῶτες ἡμέρες τοῦ 1814. Ἐκεῖ τοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ λάβει ἐκμαγεῖο τοῦ ἀρχαῖστικοῦ ἀγάλματος ποὺ βρέθηκε στὸν πρόδομο τοῦ μικροῦ ναοῦ καὶ φυλάσσεται σήμερα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Τὸν Fauvel τὸν ἀπασχόλησε ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως καὶ νόμισε ὅτι ἀναγνώρισε τμῆμα τῆς στὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ ἀναγλύφου τῶν λαμπαδηφόρων, τοῦ ὁποῖου ἐπίσης ἔλαβε ἐκμαγεῖο.

Μετὰ τὴ δημοσίευση τῶν Dilettanti ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὸν Ραμνούντα ἐπανέλα-

5. *AE 1979, 46-54.

7. Ἀρχεῖο Fauvel, χρο. F2, Bibliothèque Nationale 22877, 1, f. 222r.

6. *Magasin Encyclopédique*, Ὀκτ. 1813· *ΠΑΕ 1979, 25.

βαν τὰ συμπεράσματα τοῦ Gandy, ὅπως ὁ Chr. Wordsworth,⁸ ὁ ὁποῖος ἔδωσε ὅμως ἐνδιαφέρουσα περιγραφὴ τῆς φιλοξενίας του στὸ Γραμματικό, δημοσίευσε τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Πολυδευκίωνος καὶ ἀναδημοσίευσε τὶς ἐπιγραφὲς τῶν θρόνων τοῦ μικροῦ ναοῦ. Πιθανῶς μετὰ τὴν ἀγγλικὴ ἀνασκαφὴ χαράχτηκε σὲ μάρμαρο τοῦ ναοῦ ἡ ἐνθύμησις Λεόντιος μωναχὸς κα-⁹

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσι τῆς Ἑλλάδος ἡ ὀλιγάριθμη Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸν Ραμνούντα. Ὁ τόπος βρισκόταν, γιὰ τὴν ἐποχὴ, πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα καὶ στὸν δρόμο παραμόνευαν ληστές, ὅπως διηγεῖται ὁ Λουδοβίκος Ross, ἔφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων τοῦ Κράτους, ὁ ὁποῖος ἐπισκέφθηκε τὸν χῶρο τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1833 καὶ ληστεύτηκε κατὰ τὸν γυρισμό του στὴν Ἀθῆνα.

Ἡ σκυθρωπὴ περιγραφὴ τοῦ τόπου ἀπὸ τὸν Hanriot¹⁰ ὀφείλεται σὶς ἐντυπώσεις ποὺ τοῦ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴ σκοτεινιὰ κάποιας συννεφιασμένης ἡμέρας καὶ ἀπὸ τὰ πυκνὰ σχίνα ποὺ κατακάλυπταν τὸ ἔδαφος. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1868 ἔκανε ἀνασκαφὴ στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως ὁ Ernst Ziller.¹¹ Τὰ ὅσα ἀρχαιολογικὰ ἐκθέτει ὁ Ziller εἶναι ἀβάσιμα. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πληροφορία του ὅτι σύχναζαν ληστές στὸ Ἱερό, μάλιστα ὁ λήσταρχος Κίτοος.

Ἡ ἐπίσκεψις τοῦ H. G. Lolling¹² στὸν Ραμνούντα τὸ 1879 καὶ ἡ περιγραφὴ τοῦ τόπου ποὺ δίνει εἶναι ἡ ἀφετηρία τῆς συστηματικῆς μελέτης τοῦ δήμου ποὺ συνεχίστηκε ὡς τὶς μέρες μας μὲ μεγάλες διακοπές. Ἡ ἐπίσκεψις εἶχε ὡς ἀφορμὴ ἐπιδρομὴ ἀρχαιοκαπήλων, οἱ ὁποῖοι λεηλάτησαν τοὺς περιβόλους τοῦ Ἱεροκλέους καὶ τοῦ Μενεστίδου. Εὐτυχῶς τὰ εὐρήματά τους ἀγοράστηκαν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἐκατὸ χρόνια μετὰ βρέθηκαν οἱ λάκκοι ποὺ εἶχαν ἀφήσει οἱ τυμβωρύχοι καὶ ἐνώθηκε ἡ λεία τους μὲ τὰ εὐρήματα τῶν νέων ἀνασκαφῶν. Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1880 στέλνονται στὸν Ραμνούντα ὁ νεοδιορισμένος ἔφορος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Δημήτριος Φίλιος καὶ ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς Ἑταιρείας Σπυρίδων Φιντικλῆς. Ἐπὶ ἡμέρες βάστηξε μόνο ἡ ἀνασκαφὴ τους στὸ φρούριο καὶ τὸν βόρειο δρόμο, καὶ τοῦτο ἐξ αἰτίας τῆς ἔλλειψης νεροῦ καὶ τῶν ἀπειλητικῶν διαθέσεων τῶν χωρικῶν τοῦ Καπανδρίτι οἱ ὁποῖοι διεκδικοῦσαν τὸν χῶρο. Δέκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1890, ἄλλος ἔφορος τῆς Ἑταιρείας, ὁ Βαλέριος Στάης, ἀρχισε συστηματικὲς ἀνασκαφές. Σὲ τρεῖς περιόδους (1890-1892) ἀποκάλυψε τὰ ἱερὰ τῆς Νεμέσεως καὶ τοῦ Ἀμφιαράου, ἀρκετὰ οἰκοδομήματα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου καὶ πολλοὺς ταφικοὺς περιβόλους. Ἡ ἀνασκαφὴ του ἔγινε μὲ ἐκπληκτικὴ ταχύτητα καὶ μεγάλῃ ἀταξία, πράγμα κατανοητὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἃν ἀναλογιστοῦμε τὰ μέσα ποὺ διέθετε ἡ Ἑταιρεία καὶ τὴ μέθοδο ποὺ ἐφαρμοζόταν σὶς ἀνασκαφές.

Ὁ τόπος ἐγκαταλείφθηκε καὶ τὰ εὐρήματα ἔμειναν, τὰ περισσότερα, στὸν χῶρο. Τὸ πρῶτο καὶ μοναδικό, ἕως τὸ 1967, τοπογραφικὸ τοῦ Ραμνουίντος δημοσιεύτηκε σὲ πολὺ μικρὸ μέγεθος (29×78 χιλ.) στὸ γενικὸ γιὰ τὴν Ἀττικὴ βιβλίο τοῦ Ad. Struck.¹³ Τὸ σχέ-

8. *Athens and Attica* (third edition revised, London 1855).

9. *AE 1979, 51 πίν. 13β.

10. *Recherches sur la topographie des demeures de l'Attique* (1853) 145-146.

11. Μ. Καρδαμίτση Ἀδάμη - Ἀ. Παπανικολάου

Κρίστενσεν, Ernst Ziller, *Ἀναμνήσεις* (Ἀθῆναι 1997) 59 καὶ 129.

12. AM 4, 1879, 277-286.

13. *Griechenland, I. Athen und Attika* 189 εἰκ. 217.

διο είναι του W. Kaupert, ο οποίος το εκπόνησε το 1894. Το πρωτότυπο μου το είχε προσφέρει ο Dieter Ohly.¹⁴ Το σχέδιο που δημοσίευσε ο Struck αποτελεί αντίγραφο, με τη διαφορά ότι οι ύψομετρικές ανισότητες δηλώνονται με τον τρόπο του χτενιού και όχι με καμπύλες.

Το 1949 το Ίδρυμα Σίγγερ-Πολινιάκ έζητησε να συνεχίσει την έρευνα του Ραμνούντος, αλλά το Συμβούλιο της Έταιρείας αρνήθηκε την παραχώρηση της ανασκαφής. Την επόμενη χρονιά (1950) η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή (διευθυντής ο R. Demangel) πρότεινε στην Έταιρεία την εκτέλεση κοινών ελληνογαλλικών ανασκαφών. Το Συμβούλιο δέχτηκε την πρόταση και όρισε διευθυντή της ανασκαφής τον Άναστάσιο Όρλάνδο με συνεργάτη τον Jean Pouilloux. Για λόγους που δεν γνωρίζω η επιχείρηση ματαιώθηκε.

Έχει γραφεί αρκετές φορές, λέγεται και σήμερα ακόμη, ότι τα συμπεράσματα του Pouilloux θα ήταν καλύτερα και επιστημονικώς στερεότερα αν είχε κάνει μερικές τομές στο φρούριο (sondages). Πρόκειται για έσφαλμένη άποψη. Αν ο Ραμνός είναι σήμερα γνωστός σε θαυμαστό βαθμό, αυτό οφείλεται στο ότι η ανασκαφή, η έρευνα και η μελέτη, η οποία γίνεται εκεί αδιάκοπα από το 1975, εκτελείται επί δώδεκα μήνες τον χρόνο, χωρίς καμιά διακοπή. Όσοι εργάστηκαν και εργάζονται στον Ραμνούντα έχουν την εργασία αυτή ως αποκλειστικό επάγγελμα, πράγμα που συνέβη παλαιότερα στην ανασκαφή της Άγορας. Η πανεπιστημιακού τύπου διενέργεια ανασκαφής επί έναν ή το πολύ επί δύο μήνες το καλοκαίρι, αν γινόταν στον Ραμνούντα, έστω από τον Όρλάνδο και τον Pouilloux, θα είχε αρνητικό αποτέλεσμα.

Η έρευνα του Ραμνούντος από την Αρχαιολογική Έταιρεία ξανάρχισε το 1975. Τα κτίσματα που είχε βρει ο Στάης στη βιασική του ανασκαφή μελετήθηκαν και ερμηνεύτηκαν. Συντηρήθηκαν συστηματικά οι περίβολοι, τα αναλήμματα του ιερού της Νεμέσεως, οι ναΐσκοι των περιβόλων, η βάση του αγάλματος της Νεμέσεως, ο θριγκός του μεγάλου ναού, το τείχος, οι πύργοι και οικοδομήματα του φρουρίου, και τα περισσότερα αναστηλώθηκαν. Αποκαλύφθηκαν πολλά οικοδομήματα, ναοί, οικίες, συνοικία όλκληρη στο φρούριο, πύλες και πλήθος κινητών αρχαίων, γλυπτά και επιγραφές, που μας επιτρέπουν να θεωρούμε τον Ραμνούντα ως τον πληρέστερα διατηρημένο και τον καλύτερα γνωστό δήμο της Αττικής.

Εικ. 1. Το πρώτο τοπογραφικό σχέδιο του Ραμνούντος, το 1894, εκπονημένο από τον χαρτογράφο Wilhelm Kaupert, γιό του Johann August Kaupert, ανώτατο αξιωματικό (Generalleutenant) του γερμανικού στρατού κατά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο.

14. *ΠΑΕ 1977, 22.

Είκ. 2. Ἡ Ἀττική, κατὰ τὸν χάρτη 1:150.000 τοῦ Ἰωάννου Σαρρή, μὲ προσθήκες νεοτέρων στοιχείων.

ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

2
Ὁ Ραμνοῦς βρίσκεται στὴ ΒΑ. παραλία τῆς Ἀττικῆς, πάνω στὸν νότιο Εὐβοϊκὸ κόλπο, κοντὰ στὸν Μαραθῶνα. Ἡ κύρια κτηματικὴ περιοχὴ τοῦ ἦταν μιὰ εὐφορὴ μικρὴ πεδιάδα τριγυρισμένη ἀπὸ δασωμένα βουνά, τὸ Λιμικὸ ὅπως λέγεται σήμερα, τῆς ὁποίας τὸ νότιο ἄκρο ἀποτελοῦσε καὶ τὸ ὄριο ἄλλου δήμου, τῆς Τρικορύνθου. Ὁ οἰκισμὸς βρισκόταν κοντὰ στὴ θάλασσα, σὲ ὀχυρωμένο λόφο ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦσε σημαντικὴ στρατιωτικὴ βάση τῆς ἀρχαίας Ἀθῆνας. Ὁ τόπος σώζεται σχεδὸν ἀναλλοίωτος, ὅπως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Τὰ ἐρείπια τοῦ Ραμνοῦντος ἦσαν γνωστὰ ἀπὸ τὰ πολὺ παλιὰ χρόνια· ἐξ αἰτίας τῆς μορφολογίας τοῦ χώρου ὅπου βρίσκονται, μερικὰ μνημεῖα δὲν σκεπάστηκαν ποτὲ ἐντελῶς μὲ χῶμα. Μὲ τὴν παρακμὴ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, κατὰ τοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες, ὁ τόπος ἐγκαταλείφθηκε, τὰ οἰκοδομήματα γκρεμίστηκαν καὶ ἡ πυκνὴ φυτεία, τὰ σχίνα, τὰ βένια καὶ οἱ ἀγριοβελανιδιὲς κατέλαβαν τὸν χῶρο καὶ τὸν κάλυψαν. Ὅσα ἐρείπια ἔμειναν φανερά, κυρίως τὰ τεῖχη τοῦ φρουρίου καὶ τὰ ἀναλήμματα τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, στάθηκαν ἱκανὰ νὰ ἐξάψουν τὴ φαντασία τῶν δεισιδαιμόνων χωρικῶν, οἱ ὁποῖοι ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἀττικὴ μετὰ τὸν 14ο αἰῶνα. Ἐκεῖνοι τοὺς ἔδωσαν ὀνόματα ποὺ διατηροῦνται ὡς σήμερα: *παλάτι τῆς βασιλοπούλας* ὀνόμασαν τὸν μεγάλο ναὸ τῆς Νεμέσεως καὶ *Ὀβριόκαστρο* τὸ φρούριο, ὀνομασίες ποὺ τίς βρίσκουμε καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας καὶ οἱ ὁποῖες σχετίζονται μὲ τίς ιδιότητες καὶ τὰ πλούτη τῶν ἀρχικῶν κυρίων τῶν ἐρειπίων, ὅπως νόμιζαν οἱ χωρικοί.

Ὅπως καὶ σήμερα, ὁ Ραμνοῦς ἦταν γεωγραφικὰ ἀπομονωμένος. Σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση στὰ ΝΔ. του, στὴ θέση τοῦ Γραμματικοῦ, βρισκόταν ὁ δῆμος τῆς Εἰτέας, μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε τίς στενότερες σχέσεις. Μακρύτερα ἀκόμη, νότιά του, βρίσκονταν τρεῖς δῆμοι τῆς Τετράπολης, ἡ Οἰνὴ, ὁ Μαραθῶν καὶ ἡ Προβάλινθος· μόνο ὁ τέταρτος, ἡ Τρικόρυνθος, βρισκόταν ἀρκετὰ κοντά, στὸ Κάτω Σοῦλι, σὲ ἀπόσταση μόνο 7 χλμ., περίπου 38 σταδίων, ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, ποὺ τὴ διανύει ἓνας πεζὸς σὲ μία καὶ μισὴ ὥρα.

Ἡ ἀθηναϊκὴ ἐπικράτεια τελείωνε, ἐπὶ τοῦ Εὐβοϊκοῦ, περίπου στὸ ἀκρωτήριο Κάλαιμος, σὲ ἀπόσταση 9 χλμ. ΒΔ. τοῦ φρουρίου, ὄριο ποὺ ἴσχυε ὅταν ὁ Ὠρωπὸς ἦταν ἀνεξάρτητος. Τῆς ἀκτῆς αὐτῆς τῶν 9 χλμ. καὶ τῆς ἐνδοχώρας τῆς μέρος μόνον ἀνῆκε στὸν Ραμνοῦντα. Τὸ δυτικότερο τμήμα ὑπαγόταν στὸν δῆμο τῆς Εἰτέας. Καὶ σήμερα οἱ κάτοικοι τοῦ Γραμματικοῦ ἔχουν ὡς ἐπίνειο καὶ θερινὴ διαμονὴ τὸν ὄρμο Σέσι, πέρα ἀπὸ τὸν Λιμιώνα, ἄλλο μικρὸ ὄρμο ὅπου σώζονται σὲ ἐρείπια οἱ ἐγκαταστάσεις φόρτωσης τοῦ σιδηρομεταλλεύματος τῶν παλαιῶν μεταλλείων τοῦ Γραμματικοῦ.

Στὴν ἀπέναντι ἀκτὴ τῆς Εὐβοίας, ΒΑ. τοῦ Ραμνοῦντος, ὁ μόνος γνωστὸς ἀρχαῖος οἰκισμὸς εἶναι τὰ Στύρα. Βόρεια τῶν Στύρων τοποθετοῦνται μερικοὶ ἐρετρικοὶ δῆμοι, ἡ Ἰοτιαία καὶ ὁ Μινθοῦς.¹⁵

15. D. Knoepfler, Le territoire d'Érétrie et l'organisation politique de la cité, στὸ *The Polis as an*

Οἱ σημαντικότεροι γείτονες τοῦ Ραμνοῦντος πρὸς τὰ δυτικὰ ἦσαν ὁ βοιωτικός, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, Ὡρωπὸς καὶ ἀπέναντί του ἡ Ἐρέτρια, πόλεις μὲ τις ὁποῖες εἶχε σχέσεις.

Ἡ πεδιάδα τοῦ Λιμικοῦ. Ὁ Ραμνοῦς εἶναι προσιτὸς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μὲ τὸν δρόμο Ραφήνας-Μαραθῶνα, τοὺς ὁρεινοὺς τῆς Παλαιᾶς Πεντέλης ἢ τοῦ Διονύσου-Ν. Μάκρης ἢ τὸν παλαιότερο Μπογιάτι-Μαραθῶνα. Φτάνοντας στὸ χωριὸ Μπέη, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα, ἀκολουθοῦμε τὸν δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ στὸ χωριὸ Κάτω Σούλι καὶ καταλήγει στὸν κάμπος τοῦ Λιμικοῦ, στὸ βορειότερο σημεῖο τοῦ ὁποῖου βρίσκεται τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως.¹⁶ Τὸν δρόμο αὐτὸν ἀκολουθοῦσαν οἱ ταξιδιωτὲς ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἢ οἱ κάτοικοι τῆς γειτονικῆς Τετραπόλεως. Αὐτὸν ἀκολούθησαν, ὅταν ἦλθαν στὸν Ραμνούντα, ὁ Leake, κατόπιν οἱ Dilettanti καὶ τέλος ὁ Ross, ποὺ κατέβηκαν στὴν πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος ἀπὸ τὸν δρόμο τῆς Σταμάτας ἢ τοῦ Μπογιάτι. Ὁ περιηγητὴς Πausanίας (2ος μ.Χ. αἰ.) μνημονεύει¹⁷ ἕνα παραθαλάσσιο δρόμο ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα στὸν Ὡρωπὸ καὶ περνοῦσε ἀπὸ τὸν Ραμνούντα. Τὸν δρόμο αὐτὸν ἀκολούθησε καὶ ὁ ἴδιος: Μαραθῶνος δὲ σταδίους μάλιστα ἐξήκοντα ἀπέχει Ῥαμνοῦς τὴν παρὰ θάλασσαν ἰοῦσιν ἐς Ὡρωπόν. καὶ αἱ μὲν οἰκῆσεις ἐπὶ θαλάσσει τοῖς ἀνθρώποις εἰσί, μικρὸν δὲ ἀπὸ θαλάσσης ἄνω Νεμέσεως ἐστὶν ἱερὸν, ἢ θεῶν μάλιστα ἀνθρώποις ὑβρισταῖς ἐστὶν ἀπαραίτητος. (Ὁ Ραμνοῦς γὰρ ἐκείνους ποὺ ἀκολουθοῦν τὸν παραθαλάσσιο δρόμο ἀπέχει ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα περίπου ἐξήντα στάδια. Τὰ σπίτια τῶν κατοίκων του εἶναι χτισμένα κοντὰ στὴ θάλασσα καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτήν, πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ εἶναι τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, ἢ ὁποῖα ἀπὸ ὅλους τοὺς θεοὺς εἶναι ἢ πλέον ἀμείλικτη γὰρ τοὺς ὑπερφίαλους ἀνθρώπους.) Ἔχουν γίνεи ἔρευνες γιὰ τὴν εὔρεση τοῦ δρόμου ποὺ μνημονεύει ὁ Pausanias, ἀκαρπες μέχρι τώρα.

- 3 Ὁ κάμπος τοῦ Λιμικοῦ εἶναι πεδιάδα μήκους ἀπὸ Β. πρὸς Ν. περίπου 3 χλμ. καὶ
6 πλάτους 500-1.000 μ., ἢ ὁποῖα περιβάλλεται ἀπὸ χαμηλὰ βουνὰ μὲ ὁμαλὲς πλαγιὲς ποὺ οβῆνουν στὶς ἄκρες τῆς: Ἀγριλέζα, Σκάρπα, Μάλι Σέλκι, Ταμπούρι, Μπρέκ Ντιὰθ ὀνομάζονται τὰ βουνὰ ποὺ ὑπάρχουν στὰ δυτικὰ, Μάλεζι, Τσουγκάρι, στὰ ἀνατολικά. Ἀνάμεσα στὰ βουνὰ ποὺ βρίσκονται δυτικὰ ὑπάρχουν μικρὲς ἄνδρες κοιλάδες, σήμερὰ γεμάτες πεῦκα καὶ σχίνα, ποὺ πρόσφεραν λίγο χῶρο γιὰ ξερικὲς καλλιέργειες, γιὰ μελίσις, γιὰ δέντρα, ἐλιὲς καὶ ὀπωροφόρα. Στάνες σκορπισμένες σὲ ἀπάνεμα σημεῖα, ὅπως καὶ τώρα, ζωντάνευαν τὸν τόπο.

Ἡ πεδιάδα εἶναι κλειστὴ καὶ τὴν προστατεύουν τὰ γύρω βουνὰ. Τὸ χῶμα ποὺ τὴ σκεπάζει κύλισε μὲ τὰ χρόνια ἀπὸ αὐτά, συγκεντρώθηκε καὶ τὴ δημιούργησε. Στὸ βάθος τῆς ὅμως βρίσκεται συμπαγὴς βράχος, μαλακὸς πῶρος ποὺ συντρίβεται εὐκόλα, μάρμαρο ἄσπρο ἢ γαλάζιο ἢ σκληρὸς ἀσβεστόλιθος. Ἀνδρὸς ἐντελῶς ἦταν ὁ τόπος στὰ ἀρχαῖα χρόνια· τὰ ἀρχαῖα πηγὰδια-δεξαμενὲς τὸ μαρτυροῦν. Νερὸ στὴν περιοχὴ τοῦ Λιμικοῦ μόνον ὁ οὐρανὸς μποροῦσε νὰ δώσει. Ὑποθέτουμε ὅτι οἱ Ραμνοῦσιοι προμηθεύονταν πόσιμο νερὸ ἀπὸ πηγὴ στὸ βουνὸ Σέλκι πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ Ραμνοῦντος. Κατὰ τὶς γεωτρήσεις τῶν τελευταίων χρόνων βρέθηκε νερὸ μέτριας ποιότητος σὲ μεγάλο βάθος.

Urban Centre and as a Political Community, Acts of the Copenhagen Polis Centre IV (Copenhagen 1997) 402-403.

16. R. M. Berthhold, *REA* 78/79, 1976/1977, 84-95· J. Ober, *Hesperia* 51, 1982, 457-458.

17. I 33, 2.

Είκ. 3. Χάρτης της περιοχής του φρουρίου και του ιερού της Νεμέσεως κατά τη χαρτογράφηση 1:5.000 της Γ.Υ.Σ.

Τὸ χαμηλότερο σημεῖο τοῦ Λιμικοῦ βρίσκεται στὸ νότιο μέρος, ἐκεῖ ὅπου συμβάλλουν οἱ δρόμοι πρὸς τὴ βάση τοῦ Ναυτικοῦ καὶ πρὸς τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως. Τὸ σημεῖο αὐτὸ ὀνομάζεται Λούτσα, κοινὴ ὀνομασία, ἐπειδὴ μετὰ ἀπὸ συνεχεῖς βροχὲς μεταβάλλεται σὲ λίμνη.

Σήμερα ἡ μικρὴ πεδιάδα εἶναι κατάφυτη μὲ ἀμπέλια, λαχανικὰ καὶ δημητριακά. Κάπως ἔτσι ἦταν καὶ στὰ ἀρχαῖα χρόνια, μόνο πὺ τότε θὰ βλέπαμε καὶ ἀρκετὰ σπῖτια τῶν ὁποίων ἡ οἰκοδόμησις σήμερα ἀπαγορεύεται. Θὰ βλέπαμε ἀκόμη καὶ μεγάλα αἰωνόβια δέντρα, κυρίως βελανιδιές οἱ ὁποῖες ἀφθονοῦσαν κατὰ τὸν 19ο αἰ. καὶ σώζονταν ἀρκετὲς ἕως τὸ 1960. Μὲ τὴ μηχανικὴ καλλιέργεια κόπηκαν σχεδὸν ὅλες καὶ μεταβλήθηκαν σὲ καυσόξυλα. Μία μεγάλη σώζεται ἀκόμη νότια τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, μέσα στὸν περιφραγμένο ἀρχαιολογικὸ χῶρο ὅπου ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ ἀρκετὲς μικρές. Μεγάλες, λίγες, ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ δυτικὰ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, στὴ λοφώδη περιοχὴ. Καὶ ἄλλα δέντρα, σήμερα σὲ μικρὸ ἀριθμὸ, εὐδοκιμοῦσαν στὸ Λιμικὸ, ἐλιές, συκιές, ἀμυγδαλιές καὶ καρυδιές. Οἱ καλλιέργειες, τὰ ἀμπέλια καὶ τὰ ὀπωροφόρα δέντρα, τὰ μελίτσια, προμήθευαν στοὺς Ραμνοῦσιους, μαζὶ μὲ τὰ ψάρια καὶ τὰ θαλασσινά, καθὼς καὶ τὰ γαλακτοκομικὰ πὺ τοὺς χάριζαν τὰ πρόβατα καὶ τὰ κατοικίδια, τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴ διατροφή τους, ἡ ὁποία ἦταν λιτὴ, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ περιγραφὰς τῶν Ἀρχαίων γιὰ ἄλλους τόπους. Τὰ γύρω βουνὰ ἔδιναν ἀφθονὴ τὴν καύσιμη ὕλη γιὰ τὴ θέρμανση, τὸ μαγείρεμα καὶ γιὰ τὶς μικρὲς βιοτεχνίες, κυρίως τὰ σιδεράδικα καὶ τὰ καμίνια.

Ὁ νότιος Εὐβοϊκός. Ἡ θάλασσα πὺ ὀρίζει τὸν Ραμνοῦντα ἀπὸ Βορρᾶ ἦταν προέκτασή του καὶ μέσον ἐπικοινωνίας μὲ τὴν ἀπέναντι Εὐβοία. Ἦταν ἐπίσης σημαντικὴ οἰκονομικὴ πηγὴ γιὰ τοὺς ντόπιους ψαράδες καὶ προμήθευε πάντοτε, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἡμέρες τῆς κακοκαιρίας, ἀριστη τροφὴ γιὰ τοὺς δημότες καὶ τοὺς στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς.

4-5

Τὸ νότιο μέρος τοῦ Εὐρίπου, ἀπὸ τὴ νότια ἤδη εἰσοδὸς του, εἶναι σπαρμένο μὲ νησάκια. Στὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς εἰσοδου τοῦ νότιου Εὐβοϊκοῦ βρίσκονται οἱ Πεταλοί, ὅκτῳ νησιὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα δύο εἶναι τὰ μεγάλα. Βορειότερα, ἀνάμεσα στὰ ἀκρωτήρια Μαραθῶνας δυτικὰ καὶ Στρογγυλὸ ἀνατολικά, εἶναι τὰ νησιὰ Ἀκιὸ νότια καὶ Δίψα βόρεια. Τὸ τελευταῖο ἔχει καὶ φάρο. Πλέοντας πρὸς τὰ βόρεια ἄλλη ὁμάδα νησιῶν, ἀνατολικά τοῦ ἀκρωτηρίου Δρακονέρα, κλείνει τὸν ὅρμον τῶν Στύρων· εἶναι τὸ νησιὸ Στύρα, σήμερα Στούρα ἢ Στουρονήσι, ἡ ἀρχαία Αἰγλεΐη, καὶ τὰ γύρω του Ἅγιος Ἀνδρέας, Πετούσι, Φονιάς, μεγάλο καὶ μικρὸ Κουνέλι. Ἡ Αἰγλεΐη εἶναι ἡ νῆσος τῶν Στυρέων τοῦ Ἡρόδοτου,¹⁸ ὅπου οἱ Πέρσες εἶχαν συγκεντρώσει, τὸ 490 πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνος, τοὺς αἰχμαλώτους Ἑρετριεῖς.

Δυτικὰ τοῦ νησιοῦ Στύρα, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ὅρμον τῆς Ἀγίας Μαρίνας, βρίσκεται ἄλλη συστάδα μικρῶν νησιῶν, τὰ νησιὰ Βερδούγια, μεγάλο καὶ μικρό, καὶ τὸ νησιὸ Κάτερργο· ἀφήνουν ἐλεύθερο ἓναν κεντρικὸ δίαυλο γιὰ τὰ καράβια, τὰ ὁποῖα καθοδηγοῦνται τὴ νύχτα ἀπὸ τέσσερις φάρους, δύο στὴν ἀκτὴ τῆς Ἀγίας Μαρίνας καὶ δύο στὰ Ξερωνήσια. Ἐπειτα ἀπὸ πλοῦ μικρότερο τοῦ ἐνδὸς καὶ μισοῦ ναυτικοῦ μιλίου, ὁ ταξιδιώτης ἀντικρίζει τὸ ἄλλο μεγάλο νησιὸ τοῦ νότιου Εὐβοϊκοῦ, τὴν Καβαλλιανή, πὺ κλείνει τὸν βαθὺ

18. *Ἱστοριῶν* VI 107, 2. Στὸ κείμενο τοῦ Ἡρόδοτου τὸ νησιὸ φέρεται Αἰγίλιν, κατὰ τὴ διόρθωση τοῦ Bechtel. Στὰ χειρόγραφα παραδίδεται Αἰγλεΐην.

Εἰκ. 4. Χάρτης τοῦ νότιου Εὐβοϊκοῦ κατὰ τὸν ὑπὸ κλίμακα 1:100.000 τῆς Ὑδρογραφικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ.

κόλπο τοῦ Ἀλμυροποτάμου. Ἀπὸ τοὺς Ἀρχαίους τὸ νησὶ ὀνομαζόταν Γλαύκου νῆσος, ἀπὸ τὸν Ὀλυμπιονίκη στὴν πυγμὴ τοῦ 520 Γλαῦκο Καρύστιο, τὸν ὁποῖο οἱ συμπατριῶτες του εἶχαν ἐνταφιάσει ἐκεῖ. Μετὰ τὴν Καβαλλιανὴ ἡ θάλασσα εἶναι ἐλεύθερη ἕως τὸν Ὠρωπό. Προσοχὴ χρειάζεται γιὰ τοὺς ναυτικούς ἀπὸ τὴν Αὐλίδα καὶ τὸ Λευκαντὶ ἕως τὴ Χαλκίδα, ὅπου ὁ Εὐβοϊκὸς γίνεται πολὺ στενός. Τὸ βόρειο ἀκρωτήριο τῆς εἰσόδου τοῦ κόλπου τοῦ Ἀλμυροποτάμου ταυτίζεται μὲ τὸ ἀκρωτήριο Λέων ἅκρα ποὺ μνημονεύει ὁ Πτολεμαῖος (III 15, 24).¹⁹

Στὰ νερὰ ἀνάμεσα στὴν ἀκτὴ τοῦ Ραμνοῦντος καὶ τὴν Καβαλλιανὴ διαδραματίστηκε ἡ μεγαλύτερη ἑλληνικὴ ναυτικὴ τραγωδία τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Στὶς 4.10' τοῦ ξημερώματος τῆς Κυριακῆς 19 Ἰανουαρίου 1947, βαθιὰ νύχτα ἀκόμη, χτύπησε ἐκεῖ σὲ νάρκη τὸ ἐπιβατηγὸ *Χειμάρρα* καὶ βυθίστηκε· μαζί του χάθηκαν 374 ἄνθρωποι μέσα στὰ τρικυ-

19. Βλ. Knoepfler ὁ.π. 357.

Εἰκ. 5. Ἀπόσπασμα τοῦ χάρτη τοῦ νότιου Εὐβοϊκοῦ κατὰ τὸν ὑπὸ κλίμακα 1:100.000 τῆς Ὑδρογραφικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ.

μισμένα καὶ παγωμένα νερά.²⁰ Τὸ καράβι ἔκανε τὸ δρομολόγιο Θεσσαλονίκης - Βόλου - Πειραιῶς.

Ἡ ἀκτὴ τῆς Ἀττικῆς ἀπὸ τὴν Κυνόσουρα τοῦ Μαραθῶνος ἕως τὸν Ραμνοῦντα εἶναι ἀπότομη καὶ δύσκολα προσεγγίζεται. Ὁ ὄρμος τῆς Ἀγίας Μαρίνας (Τουρκολίμανο), ἀνάμεσα στοὺς βραχῶδεις λόφους Λούτσα καὶ Λιούγκου Θέλα, ὁ ὁποῖος σήμερα χρησιμεύει ὡς λιμάνι τῶν πορθμείων Ἀγίας Μαρίνας - Νέων Στύρων καὶ Ἀλμυροποτάμου, ἦταν καὶ στὴν ἀρχαιότητα προσιτὸς καὶ χρήσιμος, ἀλλὰ δὲν εἶχε εὐκόλη τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὸ ἐσωτερικό, τὸ Λιμικό. Ἐνῶ ἀπὸ τὰ λιμάνια τοῦ φρουρίου ἡ ἀπόσταση ἕως τὴν πεδιάδα εἶναι μόλις 800 μ., μὲ ὑψομετρικὴ διαφορὰ θάλασσας - ἱεροῦ Νεμέσεως 90 μ., ἡ ἀπόσταση Ἀγίας Μαρίνας - Λιμικοῦ εἶναι 3.400 μ. Τὰ πρῶτα 1.500 μ. τοῦ σημερινοῦ δρόμου εἶναι ἐντονότατη ἀνωφέρεια, ἰσχυρῶς ὄρθιον.²¹ Μόλις 1.100 μ. βορειότερα τοῦ ὄρμου τῶν πορθμείων ἄλλος ὄρμος, ἀνάμεσα στοὺς πετρώδεις λόφους Λιούγκου Θέλα καὶ Φανόζι (Φανάρι), διαθέτει στὸ ἐσωτερικό του ἀρκετὰ μεγάλη πεδινὴ ἔκταση 50-300×500 μ., ὅπου βρίσκονται οἱ ἐγκαταστάσεις τῆς Ναυτικῆς Βάσης Νοτίου Εὐβοϊκοῦ. Ἀπὸ τὴν πύλη τῆς βάσης ἕως τὸ Λιμικὸ ἡ ἀπόσταση εἶναι 2.300 μ. καὶ τὰ πρῶτα 1.200 εἶναι ἐντονὴ ἀνωφέρεια. Καὶ οἱ δύο δρόμοι ποὺ μνημονεύτηκαν, κυρίως ὁ δρόμος τῶν πορθμείων, στὸ τελευταῖο πρὸς τὸ Λιμικὸ τμήμα τοὺς διασχίζουν στενὴ πεδιάδα ἡ ὁποία καλλιεργεῖται. Ὁ χῶρος τῆς Ν.Β.Ν.Ε. ἦταν ὁ κατάλληλος τόπος γιὰ ἀποβίβαση στρατευμάτων καὶ γιὰ πρώτη στρατοπέδευση.

Οἱ δύο δρόμοι ποὺ ὀδηγοῦν ἀπὸ τὸν εὐρὺ ὄρμο τῆς Ἀγίας Μαρίνας στὸ Λιμικὸ χωρίζονται ἀπὸ τοὺς μαρμαροφόρους λόφους Λιούγκου Θέλα (ὑψ. 123 μ.), Ξυλοκέριζα (ὑψ. 219 μ.) καὶ Μάλεζι (ὑψ. 175 μ.). Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ Ραμνοῦσιοι ἐξόρυσσαν τὸ ἐκλεκτὸ λευκὸ μάρμαρο τοῦ μεγάλου ναοῦ καὶ τῶν ἄλλων κατασκευῶν τους.

Μετὰ τὴ βάση τοῦ Ναυτικοῦ, πλέοντας κανεὶς πρὸς Β. παρακάμπτει τὸ ἀκρωτήριο τῆς Ἀγίας Μαρίνας (Φανόζι). Ἡ ἀκτὴ εἶναι συνεχῶς ἀπόκρημνη καὶ μόλις στὴ μικρὴ χερσόνησο Παζαράκι δημιουργεῖται μικρὴ ἐπίπεδη ἔκταση.

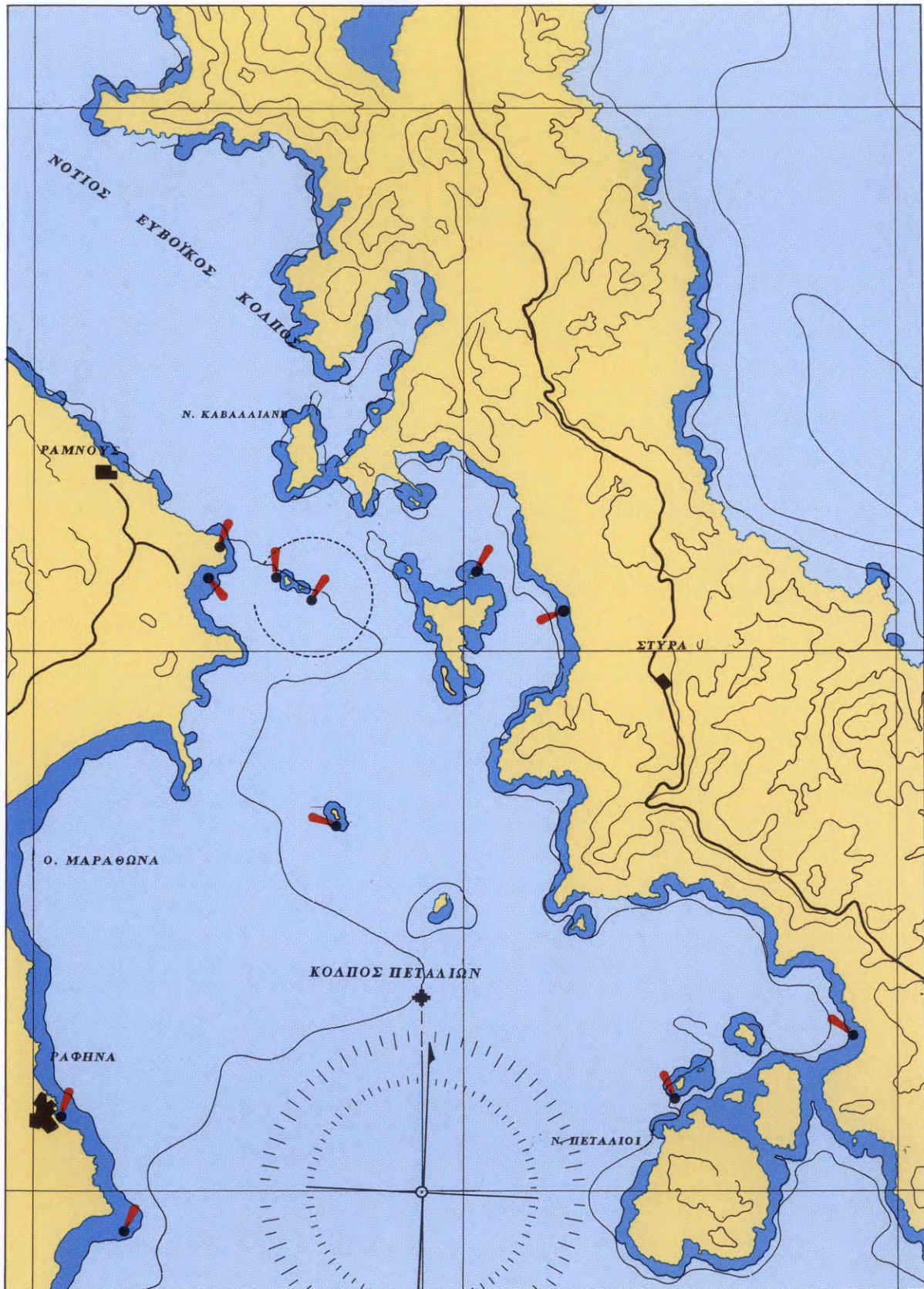
Ὅπως παρατηρήθηκε,²² ὁ Ραμνοὺς ἦταν ἀναγκαστικὰ τὸ πρῶτο παράλιο ἄσυλο μετὰ τὸν Μαραθῶνα γιὰ ἐκεῖνον ποὺ ἔπλεε πρὸς τὰ βόρεια. Πρῶτο ἀθηναϊκὸ λιμάνι ἦταν καὶ γιὰ ὅσους ἔρχονταν ἀπὸ τὸν βόρειο Εὐβοϊκὸ. Ἀκολουθοῦν οἱ ὄρμοι τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῆς Ραφήνας.

Ὁ διάπλους τοῦ Εὐβοϊκοῦ, ἰδίως στὴν περιοχὴ τοῦ Ραμνοῦντος, χρειάζοταν λοιπὸν ἰδιαίτερη προσοχή, ὅταν μάλιστα τὰ πλοῖα ἔπλεαν κοντὰ στὴν ξηρά. Ὑφαλοι καὶ σκόπελοι κοντὰ στὴν ἀκτὴ κάνουν δύσκολη τὴν ἀκτοπλοΐα ἡ δυσκολία ἐπιτείνεται ἀπὸ τὴν

20. Ριζοσπάστης, Σάβ. 18 Ἰαν. 1997.

22. Pouilloux 19.

21. Ξενοφ. Κύρ. Ἀναβ. IV 8, 28.

πλημμυρίδα, ή οποία έξαφανίζει κάτω από τὸ νερό βράχους φανερούς κατὰ τὴν ἀμπώ-
τιδα. Τίς δυσκολίες αὐτὲς εἶχαν ὑπ' ὄψιν τοὺς οἱ ἀρχαῖοι Ὁρώπιοι ὅταν, γύρω στὸ 230-
224, τίμησαν²³ τὸν Στράτωνά Στράτωνος Σμυρναῖο, ὁ ὁποῖος ἦταν πρῶτος σὲ σιτοφόρο
πλοῖο, δηλαδὴ ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ὄντας στὴν πλῶρη τοῦ καραβιοῦ σκοπέλους καὶ βράχη
καὶ σπιλάδας περισκοποῦντα καὶ τῷ κυβερνήτῃ μνηύοντα (*παρατηρεῖ τοὺς σκοπέλους, τὰ
ἀβαθὴ καὶ τίς βραχῶδεις ἀκτὲς καὶ εἰδοποιεῖ τὸν κυβερνήτη*).²⁴ Ὁ Στράτων ἐπιχρήσας [ἐα]υτὸν
πρ[ωιρατ]εύειν [ἵνα ὡς λυσιτ]ελέστ[ατ]α κ[α]ὶ ἀσφ[α]λέ[στα]τα ἀποκ[αταστ]ήσ[η] τ]ὸ
πλοῖον ἰς τὸν λιμένα βουλόμενος χαρί[ζεσθαι τῇ] πόλει, κ[α]κο[π]αθίας [καταφρ]ονῶν
(*ἀνέλαβε τὰ καθήκοντα τοῦ πρῶτης ἀνηφώντας τίς ταλαιπωρίες, ὥστε χάριν τῆς πόλεως, μὲ τὸν καλύτερο
τρόπο καὶ μὲ ἀπόλυτη ἀσφάλεια νὰ φθάσει τὸ πλοῖο στὸ λιμάνι*). Οἱ ταλαιπωρίες ποὺ ὑπονοοῦνται
στὸ ψήφισμα ὀφείλονται σὲ προσπάθειές του νὰ φέρει τὸ πλοῖο στὸν προορισμό του,
τὸν Ὁρωπό, μὲ ἀσφάλεια πλέοντας σὲ θάλασσα γεμάτη φυσικοὺς κινδύνους, ὅπως εἶναι
ὁ Εὐβοϊκὸς κόλπος.²⁵ Σὲ ὑποβρύχιες ἔρευνες ποὺ ἔγιναν πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἐντο-
πίστηκαν ἀρχαῖα ναυάγια στὴ μεταξὺ Ραμνοῦντος καὶ Μαραθῶνος ἀκτὴ τῆς Ἀττικῆς.²⁶

Ὁ Ραμνοὺς ἦταν ἓνα ἀσήμαντο χωριὸ τῆς Ἀττικῆς, ἀπομονωμένο καὶ στὸ τέρμα μα-
κροῦ δρόμου, σημαντικὸ ὅμως γιὰ τὰ πλοῖα ποὺ διέπλεαν τὸν Εὐριπὸ καὶ γιὰ τὴν ἐπικoi-
ωνία τῆς Ἀττικῆς μὲ τὴ νότια Εὐβοία. Κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο ἔγινε κύριος
σταθμὸς γιὰ τὰ καράβια ποὺ ταξίδευαν ἀπὸ τὴν Εὐβοία στὸν Πειραιᾶ καὶ τὸ ἀντίθετο.
Οἱ ἐπιβάτες καὶ τὰ πληρώματα διανυκτέρευαν ἐκεῖ, καὶ μερικοὶ συνέχιζαν τὸ ταξίδι τοὺς
διὰ ξηρᾶς,²⁷ ὅταν μάλιστα ἡ θάλασσα δὲν ἦταν ἡσυχὴ καὶ τὸ καράβι ἔμενε ἀναγκαστικὰ
ἀγκυροβολημένο.

Τὸ κλίμα. Τὸ ἰδιαίτερο κλίμα τοῦ Ραμνοῦντος, τῆς βόρειας ὁδοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς
Νεμέσεως, εἶναι βαρὺ μερικὲς φορὲς καὶ παρουσιάζει ἔντονες ἐναλλαγές ποὺ τὸ ξεχω-
ρίζουν ἀπὸ τῆς ὑπόλοιπης Ἀττικῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς περιοχῆς τοῦ Μαραθῶνα καὶ τοῦ
Κάτω Σούλι. Σφοδροὶ εἶναι οἱ βόρειοι ἄνεμοι τὸν χειμῶνα ποὺ φέρνουν ὡς τὸ Ἱερὸ τὴν
ἀλμυρὴ ἄχνη τῆς θάλασσας, ἐμποδίζουν ἐκεῖ κάθε ἐργασία, δημιουργοῦν χαμηλὲς θερ-
μοκρασίες καὶ φθείρουν τὴ φυτεία τὴν ὁποία δὲν ἀφήνουν νὰ ἀναπτυχθεῖ. Στὸ Ἱερὸ
ἔχουν κατορθώσει νὰ ἐπιβιώσουν μερικὰ δέντρα ποὺ ἀντιστέκονται μὲ ἀνεξήγητὴ δύνα-
μη σὲς λυσσασμένες ριπὲς τοῦ βόρειου ἀνέμου. Παλαιότερα ὑπῆρχαν στὴν περιοχὴ, στὴ
βόρεια ὁδὸ, ἀρκετὰ πεῦκα καὶ κέδροι, ποὺ καταστράφηκαν ἀπὸ φωτιά.

Τὸ καλοκαίρι, ἰδιαίτερα τὸν Ἰούλιο, ἡ ζέστη εἶναι ἀφόρητὴ ἀνάμεσα στὸ φρούριο
καὶ τὸ Ἱερὸ, παρὰ τὴ γειτνίαση τῆς θάλασσας, καὶ ἡ ἐργασία στὸ ὑπαιθρο γίνεται σχεδὸν
ἀδύνατη. Ἡ ἄπνοια εἶναι ἀπόλυτὴ καὶ ὁ ἥλιος, βαρὺς καὶ καυτός, ἐμποδίζει σχεδὸν κάθε
δραστηριότητα ὀρισμένες ὥρες. Τὸν Αὐγούστο ὅμως οἱ δροσεροὶ βόρειοι ἄνεμοι μετα-
βάλλουν τὸ κλίμα, ἰδιαίτερα τὸ ἀπόγευμα. Μόλις ὁ ἥλιος κρυφτεῖ πίσω ἀπὸ τὰ βουνά,
τὸ Μάλι Σέλκι καὶ τὸ Μπρέκ Ντιὰθ ποὺ πλαισιώνουν τὸν Ραμνοῦντα ἀπὸ τὰ δυτικά, ἡ

23. *Οἱ Ἐπιγραφὲς τοῦ Ὁρωποῦ 70.

24. Θεοδωρήτου, *De providentia orationes decem*,
στὸ Migne, PG 83, 676, 24.

25. Βλ. L. Robert, *AE* 1969, 42.

26. R. Demangel, *BCH* 74, 1950, 272· F. Braemer -

J. Marcadé, *BCH* 77, 1953, 140.

27. Πρβ. Πλάτ. *Κρίτων* 43b, 2-5.

ἀτμόσφαιρα ἀλλάζει καὶ οἱ κλιματικὲς συνθῆκες γίνονται εὐχάριστες. Οἱ ἀρχαῖες πέτρες ἀποδίδουν τὴ ζέστη τοῦ ἡλίου ποὺ μάζεψαν ὅλημερίς, ἐνῶ ὁ ἐλαφρὸς ἄνεμος ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴ θάλασσα δροσίζει τὴν ἀτμόσφαιρα.

Μεγάλῃ διαφορᾷ παρουσιάζει τὸ κλίμα τοῦ Ραμνοῦντος μὲ τὸ κλίμα τοῦ γειτονικοῦ Μαραθῶνος. Ἐκεῖ εἶναι γλυκύτερο καὶ ἡπότερο καὶ τοῦτο ἔχει σημασία γιὰ τὴν ποικιλία τῶν καλλιεργειῶν, τὶς ὁποῖες εὐνοεῖ καὶ τὸ ἄφθονο νερό.

Εἰκ. 6. Ἡ πεδιάδα τοῦ Λημικοῦ· ἄποψη ἀπὸ τὰ λατομεῖα τοῦ βουνοῦ Μάλεξι. Ἀριστερά (δυτικὰ) τὰ βουνὰ Ἀγριλέζα, Σκάρνα, Μάλι Σέλκι, Ταμπούρι, Σπέλα.

Είκ. 7. Τοπογραφικό τῶν ἐρευνῶν τοῦ δήμου, ἀπὸ τὸν μεγάλο στρογγυλὸ περίβολο ὡς τὴ θάλασσα, με δῆλωση τῆς εἰκαζόμενης μορφῆς τῶν ἀρχαίων λιμανιῶν.

Ο ΔΗΜΟΣ

Παρά τὸ πλῆθος τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὸν Ραμνούντα, λίγες εἶναι ἐκεῖνες ποὺ παρέχουν πληροφορίες γιὰ τὰ καθαρῶς θρησκευτικὰ καὶ διοικητικὰ ζητήματα ποὺ τὸν ἀφοροῦν. Φυσικὰ στὴ διοίκηση τοῦ δήμου ἀκολουθοῦνταν οἱ κοινοὶ σὲ ὅλη τὴν Ἀττικὴ κανόνες, τῶν ὁποίων ἡ ἐφαρμογὴ ἐδῶ θὰ ἐπηρεαζόταν κάπως ἀπὸ τὴν παρουσία καὶ τὸν ὀλοένα καὶ μεγαλύτερο ρόλο τῶν στρατιωτικῶν, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς περιστάσεις: ἐκστρατεῖες, πολιορκίες, πολιτικὴ κατάσταση τοῦ Εὐβοϊκοῦ.

Τὸ ὄνομα Ραμνοῦς προέρχεται ἀπὸ τὸ φυτὸ ῥάμνος, ἀκανθῶδες φυτόν,²⁸ ἄγριο θάμνο ποὺ ὑπῆρχε στὴν ἀρχαιότητα σὲ ἀφθονία στὴν περιοχή. Ὁ δημότης ὀνομαζόταν Ῥαμνούσιος καὶ Ῥαμνουσία καὶ Ῥαμνουσίς, τὰ τοπικὰ Ῥαμνουντόθεν, Ῥαμνουντάδε καὶ Ῥαμνοῦντι.²⁹ Οἱ Ἀρχαῖοι μεταχειρίζονταν τὸ δημοτικὸ καὶ μὲ τιμητικὴ σημασία, γιὰτὶ ὁ ὀλιγαρχικὸς ρήτορας Ἀντιφῶν, τὸν ὁποῖο ὁ ἱστορικὸς Θουκυδίδης παινεύει, ἦταν Ραμνούσιος.³⁰ Ἡ περιοχή τοῦ δήμου ὀνομάζεται σὲ ψήφισμα τοῦ 3ου αἰ. Ῥαμνουσία (ἐνν. χώρα). Τὸ ὄνομα αὐτό (ἢ Ῥαμνουσιάς) ἔφερε ἡ τριήρης ποὺ κατασκεύασε, πιθανῶς τὸ 355, ὁ Ραμνούσιος τριήραρχος Μενεσθεύς, γιὸς τοῦ στρατηγοῦ Ἰφικράτους, στρατηγὸς καὶ ὁ ἴδιος τὸ 356/5.³¹

Ἡ ταύτιση τοῦ δήμου ἔγινε πολὺ νωρὶς χάρις στὶς ἀρκετὲς ἐπιγραφές ποὺ ἔφεραν τὸ δημοτικὸ Ῥαμνούσιος, τὸ ὁποῖο οἱ δημότες, σχεδὸν πάντοτε, ἀνέγραφαν στὶς ἐπιτύμβιες στήλες, παρὰ τὸ ὅτι ἐμφανίζεται ὡς πλεονασμός. Τοῦτο, ἡ ἀναγραφὴ τοῦ δημοτικοῦ, ὀφείλεται στὸ πλῆθος τῶν κατοίκων ἀπὸ ἄλλους δήμους καὶ τῶν ξένων ποὺ διέμεναν στὸν Ραμνούντα, μὲ τοὺς ὁποίους οἱ Ραμνούσιοι δὲν ἤθελαν νὰ συγχέονται. Σὲ λίγες ἐπιτύμβιες στήλες Ραμνουσίων ὑπάρχουν ὀνόματα χωρὶς τὸ δημοτικὸ, τὸ ὁποῖο ἐννοεῖται ἀπὸ τὶς προφανεῖς συγγένειες ποὺ ὑποδηλώνονται μὲ τὴν ἐπανάληψη τῶν ἰδίων ὀνομάτων. Ἡ παλαιότερη μνεῖα τοῦ δημοτικοῦ, τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ., ἀπαντᾷ σὲ δύο ὀστρακα ὀστρακισμοῦ, ἀπὸ τὸν Κεραμεϊκὸ³² καὶ ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν.³³

Τὸ ὄνομά του ὁ δῆμος τὸ εἶχε καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ Κλεισθένη, ὁ ὁποῖος προσηγόρευσε δὲ τῶν δήμων τοὺς μὲν ἀπὸ τῶν τόπων, τοὺς δὲ ἀπὸ τῶν κτι-

28. Ἀθαν. Ἀλεξ., *Migne*, PG 61, 27, 264. Στὴ *Σούδα* ἀναφέρεται: Ῥάμνος. ἀκανθῶδες φυτὸν μέγιστον. Πρβ. ὄνομα τόπου Ῥάμνοι στὴ *Ρήνεια IG XI 2*, 144A 13.

29. Στεφ. Βυζ., *Ἑθν.* λ. Ῥαμνοῦς. Στὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές γυναικῶν *IG II² 7349* καὶ 7373 τὸ δημοτικὸ εἶναι ἐκ Ῥαμνουσίων. Πρβ. Whitehead, *Demes* 78.

30. Κατὰ τὸ λεξικὸ τῆς *Σούδας*, Ῥαμνούσιος ἐπὶ

τῶν σοφῶν καὶ ἐλλογίμων Ῥαμνοῦς γὰρ δῆμος Ἀττικῆς, ἐν ᾧ καὶ Ἀντιφῶν ἤκμασε κατὰ ῥητορικὴν, ὃν πολλοὶ μιμήσασθαι θέλοντες παρομίαν ἔλιπον τῷ βίῳ, ὥστε τοὺς καλοὺς Ῥαμνουσίους καλεῖν.

31. Julia L. Shear, *Hesperia* 64, 1955, 207. Πρβ. τὰ ὀνόματα τῶν παλαιῶν ἀτμοπλοίων, Κορινθία, Ἰωνία, Ἀττικὴ, Κρήτη, Ἰθάκη.

32. *AM* 106, 1991, 154.

33. *Agora* XXV 1085.

σάντων· οὐ γὰρ ἅπαντες ὑπῆρχον ἔτι τοῖς τόποις (ὀνόμασε τοὺς δήμους, ἄλλους ἀπὸ τὰ τοπωνύμια τους καὶ ἄλλους ἀπὸ τὰ ὀνόματα ἐκείνων ποὺ τοὺς ἴδρυσαν· γιατί ὅλοι οἱ δήμοι δὲν ἰδρύθηκαν σὲ τόπους ποὺ εἶχαν ἤδη ὄνομα).³⁴ Ὁ δῆμος πῆρε λοιπὸν ἐπισημῶς τὸ ὄνομα τοῦ τόπου ὅπου ἐξ ἀρχῆς βρισκόταν (πρβ. Μαραθῶν, Ἐλαιοὺς, Φηγοὺς)· δὲν εἶχε ἐπώνυμο ἥρωα, ἀλλὰ ἥρωα Ἀρχηγέτη, ἀνώνυμο, τὸν ὁποῖο τιμοῦσε μὲ λατρεία.³⁵

Φυλὴ. Ἀνῆκε στὴν Αἰαντίδα, ἡ ὁποία περιλάμβανε ἕξι δήμους, τοῦ Ραμνοῦντος, τοῦ Φαλήρου, τοῦ Μαραθῶνος, τῆς Οἰνός, τῆς Τρικορύνθου καὶ τοῦ Ἀφίδνου. Στὴν Αἰαντίδα φυλὴ ἀποδίδονται καὶ ἄλλοι δήμοι, ὑποποιοὶ ἢ μὴ κανονικοί.³⁶ Ἡ φυλὴ ἦταν ἡ μικρότερη ἀνάμεσα στὶς δέκα κανονικὲς τοῦ Κλεισθένη.

Ὁ Ραμνοὺς ἔμεινε καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀρχαιότητος στὴν ἀρχικὴ, κανονικὴ φυλὴ ποὺ δημιουργήσε ὁ Κλεισθένης, μὲ σειρὰ ἑνατῇ (ΙΧ) στὴν ἐπίσημη τάξη, χωρὶς νὰ μετακινηθεῖ κατὰ τὴ δημιουργία τῶν νέων φυλῶν τὸ 308/7 (12 φυλές), τὸ 223/2-201/0 (13 φυλές), τὸ 201/0 (11 φυλές), τὸ 200/199-126/7 μ.Χ. (12 φυλές) καὶ τὸ 127/8 μ.Χ. (13 φυλές).³⁷

Ὁ ὅρος δῆμος ἔχει καὶ γιὰ τὸν Ραμνοῦντα περισσότερες σημασίες· τοῦ οἰκισμοῦ ἢ τοῦ χωριοῦ, καὶ κυρίως τῆς πολιτικῶς αὐτοτελοῦς μονάδας ποὺ ξεχωρίζε μὲ τὸ ὄνομα ἀπὸ τοὺς ἄλλους τῆς Ἀττικῆς.³⁸ Εἶχε δικές του ἀρχὲς καὶ οἱ δημότες του βρισκόνταν καταχωρημένοι στὸ ληξιαρχικὸ γραμματεῖο τοῦ δήμου. Ἡ ιδιότητα τοῦ Ραμνούσιου λοιπὸν ἦταν κληρονομικὴ ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς σύστασης τοῦ δήμου ἀπὸ τὸν Κλεισθένη.

Στὸν Ραμνοῦντα κατοικοῦσαν Ἀθηναῖοι ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς Ἀττικῆς, ἀλλὰ αὐτοὶ δὲν εἶχαν δικαίωμα νὰ μετέχουν στὴ διοίκηση τοῦ δήμου,³⁹ πράγμα φανερὸ στὰ ψηφίσματα ποὺ ψηφίζουν οἱ Ραμνούσιοι μαζί μὲ ἑτεροδημότες, ὅπου οἱ δύο κατηγορίες Ἀθηναίων διακρίνονται μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια.

Τριττός. Ὁ Ραμνοὺς ἀνῆκε στὴν παράλιο τριττὸ τῆς Ἀττικῆς, ὅπως ὁ Μαραθῶν, ἡ Οἰνὴ καὶ ἡ Τρικόρυνθος.⁴⁰ Κατὰ τὴν πρακτικὴ ὅμως τῶν Ἀθηναίων, ἐνῶ τοπογραφικῶς ἦταν παράλιος, διοικητικῶς ἀνῆκε στὴν τριττὸ τοῦ ἄστεως.⁴¹

Ὁ πληθυσμὸς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὀριστεῖ γιὰ καμιὰ ἐποχὴ. Ἵσως εἶναι τυχαῖο ἀλλὰ δὲν ἔχει βρεθεῖ ἀκόμη ἐφηβικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ 4ου αἰ. στὴν ὁποία νὰ ἀναγράφονται Ραμνούσιοι νεοσύλλεκτοι. Χωρὶς τὸ στοιχεῖο αὐτὸ νὰ εἶναι ἀπόλυτο γιὰ τοὺς σχετικοὺς ὑπολογισμοὺς, θὰ βοηθοῦσε πάντως σημαντικὰ στὸν κατὰ προσέγγιση προσδιορισμὸ, σὲ ὀρισμένη ἐποχὴ, τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πολιτῶν τοῦ Ραμνοῦντος. Ἄλλο κριτήριον ὑπολογισμοῦ τοῦ πληθυσμοῦ ἐνὸς τόπου εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν βουλευτῶν ποὺ τὸν ἐκπροσωποῦσαν στὴ βουλὴ. Οἱ 8 βουλευτὲς τοῦ Ραμνοῦντος ποὺ μετεῖχαν στὴ βουλὴ τῶν 500 ὥς τὸ 224/3 ποὺ δημιουργήθηκε ἡ Πτολεμαῖς, ἢ οἱ 12 ἀργότερα, εἶναι περίπου ἀνάλογοι πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν πολιτῶν.⁴²

34. Ἀριστ. Ἀθην. πολ. 21, 5.

35. Whitehead, *Demes* 208-211.

36. Traill, *Hesperia* Suppl. XIV, 112-13.

37. Τὸ 308/7 ἢ Ἀντιγονὶς καὶ ἡ Δημητριάς, τὸ 223/2 ἢ Πτολεμαῖς, τὸ 201/0 ἢ Ἀτταλὶς καὶ τὸ 127/8 μ.Χ. ἢ Ἀδριανὶς. Πρβ. B. D. Meritt, *The Athenian*

Year (1961) 227.

38. Traill ὁ.π. 73.

39. Αὐτόθι 74.

40. Αὐτόθι 53.

41. Traill, *Demos and Trittys* 109, 138.

42. Traill, *Hesperia* 40, 1971, 315.

Ραμνούσιοι ἔφηβοι. Ὅπως λέγεται παραπάνω, δὲν μνημονεύονται ὀνόματα Ραμνούσιων ἐφήβων στοὺς καταλόγους τοῦ 4ου αἰ. Δὲν ἔχει βρεθεῖ ἔως τώρα κανένας τῆς Αἰαντίδος, ἐκτὸς τῶν πρώτων 9 στίχων καταλόγου.⁴³ Οἱ ἔφηβοι, κατὰ τὸ ἔθος, προσφέρουν ἀνάθημα τὴν πρώτη χρονιά τῆς θητείας τους στὸν ἐπώνυμο ἥρωα τῆς ἡλικίας τους, τῆς στρατολογικῆς κλάσης τους, ὁ ὁποῖος τὴ χρονιά ἐκείνη, τὸ 333/2, ἦταν ὁ Μούνυχος. Οἱ στρατολογικῆς κλάσεις, οἱ ὑποχρεωτικῶς στρατεύσιμοι, ἦσαν 42 καὶ περιλάμβαναν ὅλους τοὺς ἄντρες ἡλικίας ἀπὸ 18 μέχρι 60 ἐτῶν. Κάθε χρόνο διαγραφόταν ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν στρατευσίμων ἡ ἐκάστοτε τελευταία κλάση καὶ προσετίθετο στὴν ἀρχὴ μία νέα, τῶν ἐφήβων ἡλικίας 18 ἐτῶν, ὅπως περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης:⁴⁴ εἰσὶ γὰρ ἐπώνυμοι δέκα μὲν οἱ τῶν φυλῶν, δύο δὲ καὶ τετταράκοντα οἱ τῶν ἡλικιῶν. Πρβ. καὶ Σούδα Λ. ἐπώνυμοι: διττοὶ εἰσιν οἱ ἐπώνυμοι, οἱ μὲν ἰ' ἀριθμόν, ἀφ' ὧν αἱ φυλαί, ἕτεροι δὲ β' ἐπὶ τοῖς μ', ἀφ' ὧν αἱ ἡλικίαι προσαγορεύονται τῶν πολιτῶν καθ' ἕκαστον ἔτος, ἀπὸ ιη' ἔτους μέχρι ξ'.

Ραμνούσιοι ἔφηβοι ἀναφέρονται σποραδικὰ στοὺς καταλόγους ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. Ἡ θητεία ὅμως τῶν ἀρσενικῶν γόνων στὶς τάξεις τους δὲν ἦταν πλέον ὑποχρεωτικὴ. Οἱ περισσότεροι τὸ ἀπέφευγαν γιατί ἡ ἐγγραφὴ στοὺς ἐφήβους συνεπαγόταν σημαντικὲς δαπάνες γιὰ μιὰ οἰκογένεια ἐπὶ ἓνα ὁλόκληρο χρόνο.

Σὲ κατάλογο τῆς χρονιάς τοῦ ἄρχοντος Πολυεύκτου⁴⁵ ἀναγράφονται τρεῖς Ραμνούσιοι ἔφηβοι, ὁ Κλε[οδωρ]ίδης Κλεοχάρ[ους],⁴⁶ ὁ Θε[ότιμ]ος Θεοδώρου⁴⁷ καὶ ὁ Θε[ομέ]νης Θεοδώρου.⁴⁸ Καὶ οἱ τρεῖς ἀνήκουν σὲ πλούσιες οἰκογένειες τοῦ δήμου. Ὁ Θεότιμος μάλιστα εἶναι ὁ κατόπιν στρατηγὸς τῆς παραλίας. Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν ἐφήβων σημαίνει μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ δήμου ἢ δυσχέρεια τῶν δημοτῶν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὰ ἔξοδα. Ἀπὸ τὶς πολλὲς οἰκογένειες τοῦ Ραμνούσιου δύο μόνο στέλνουν τοὺς γιούς τους γιὰ ἐκπαίδευση· οἱ παλαιὲς καὶ πλούσιες τοῦ 4ου αἰ. δὲν ἐμφανίζονται.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει στὰ χρόνια ποὺ ἀκολουθοῦν. Ἐπὶ ἄρχοντος Νικίου Ὀτρυνέως, τὸ 266/5, δύο Ραμνούσιοι ἔφηβοι ὑπηρετοῦν,⁴⁹ ὁ Κλεομέδων Κλεαρέτου καὶ ὁ Τηλέσκοπος Ἀριστοκρίτου, ἐγγονὸς τοῦ ὁμωνύμου θεσμοθέτου τῆς Αἰαντίδος (110). Λίγα χρόνια ἀργότερα, ἐπὶ Ἀντιφῶντος τὸ 260/59, μόνον ἓνας Ραμνούσιος ἔφηβος ὑπηρετεῖ, ὁ [...].ράτης Ἰφικράτους, τὸν ὁποῖο ὁ Meritt⁵⁰ θεωρεῖ ἀπόγονο τῆς οἰκογενείας τοῦ στρατηγοῦ Ἰφικράτους.

Μόλις στὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ., τὸ 119/8 ἐπὶ Ἱππάρχου ἄρχοντος, βρίσκουμε πάλι δύο ἐφήβους, προφανῶς συγγενεῖς, ἐξαδέλφους, τὸν Ἡρακῶντα Εὐγείτονος καὶ τὸν Ἡρακῶντα Ἡρακῶντος.⁵¹ Δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ 117/6 ἐπὶ Μενόιτου πάλι, δύο εἶναι οἱ

43. Christian Habicht, *AM* 76, 1961, 143· τοῦ ἰδίου, *Athen in hellenistischer Zeit* (1994) 41-44· Reinmuth, *Eph. Inscr.* 6.

44. *Ἀθην. πολ.* 53, 4.

45. *IG* II² 681 22-24· 275/4 κατὰ Kirchner· 249/8 κατὰ Meritt, *Historia* 26, 1977, 175· 247/6 κατὰ τὶς νεότερες ἀπόψεις, Habicht, *Athens* 160 ἢ 250/49 κατὰ Knoepfler, *BCH* 119, 1995, 158-159.

46. Λανθασμένη εἶναι ἡ συμπλήρωση τοῦ Kirchner Κλε[ῖππ]ίδης, ἡ ὁποία δὲν ἀρμόζει μὲ τὴ σημερινή, ἀποκατεστημένη μὲ γύψο, μορφὴ τῆς στήλης.

47. Ὁ Kirchner ἀποκαθιστᾷ Θε[ὸδ...]ος.

48. Ὁ Kirchner συμπληρώνει Θε[ογέ]νης.

49. *IG* II² 665.

50. *Hesperia* 7, 1938, 114.

51. *IG* II² 1008.

Ραμνούσιοι ἔφηβοι.⁵² Ὁ ἓνας εἶναι ὁ Κράτερμος Ἀθηνάδου, τοῦ ὁποῖου ἡ οἰκογένεια δείχνει δραστηριότητα στὰ θρησκευτικὰ πράγματα κατὰ τὸν 2ο αἰ.

Τὸ 107/6, ἐπὶ Ἀριστάρχου ἄρχοντος, μνημονεύονται 9 Ραμνούσιοι⁵³ οἱ ὅποιοι ἀνήκουν, οἱ περισσότεροι, σὲ ἄγνωστες οἰκογένειες. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ Θεότιμος Θεομένου (στ. 100) ἀνήκει στὴν οἰκογένεια τοῦ στρατηγοῦ Θεοτίμου καὶ τὰ ἀδελφία Ἰέρων Ἰέρωνος καὶ Ἀρτέμιων Ἰέρωνος (στ. 111, 115) πιθανῶς εἶναι ἀπόγονοι τῆς μεγάλης οἰκογένειας τοῦ 4ου αἰ. τοῦ Ἱεροκλέους Ἰέρωνος (270). Ὁ Τιμαγόρας Δικαιΐδου (στ. VI 105) εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιτύμβια στήλη του.⁵⁴ ὁ ἀδελφός του Δικαιΐδης Δικαιΐδου ὑπηρέτησε ὡς ἔφηβος τὸ 102/1 ἐπὶ Ἐχεκράτου, μαζὶ μὲ τέσσερις συνομηλίκους τοῦ Ραμνούσιου.⁵⁵ Μιὰ κόρη ἀπὸ τὴς Ἀχαρνές, ἡ Ζωπύρα, εἶχε παντρευτεῖ ἕναν Δικαιΐδην Ραμνούσιο.⁵⁶ Ἡ οἰκογένεια ἔχει ὡς πρῶτο γνωστὸ ἐκπρόσωπο τὸν Ἀγαθοκλῆ Δικαιΐδου, ποὺ ἔζησε καὶ αὐτὸς στὴν Ἀθήνα κατὰ τὸν 2ο αἰ.

Στὰ χρόνια ποὺ ἀκολουθοῦν, ἕως τὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., στοὺς καταλόγους τῶν ἐφήβων ἐμφανίζονται πάντα λίγοι Ραμνούσιοι. Τὸ 116/5 ὁ Μενεσθε[ύς -]στράτου,⁵⁷ τὸ 80/79 ὁ Ἰάσων Ἰ[άσον]ος,⁵⁸ τὸ 84-93 μ.Χ. ὁ Ἡρ[ακλέ]ων Ἀριστείδου,⁵⁹ τὸ 110-129 μ.Χ. ὁ Ἡρακλείδης Ἀντιόχου,⁶⁰ πρὸ τοῦ 140 μ.Χ. ὁ Ἰέρων Γλύκωνος.⁶¹ Πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. ἀναγράφονται δύο Ραμνούσιοι,⁶² τὸ 144/5-148/9 ἐπὶ ἄρχοντος Σύλλα ἕνας μόνο.⁶³ Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 154/5 μ.Χ. ἐπὶ Πραξαγόρου Μελιτέως ἄρχοντος, ἀναγράφονται τρεῖς Ραμνούσιοι⁶⁴ καὶ τὸν ἐπόμενο χρόνο 155/6, ἐπὶ Ποπλλίου Θεοτίμου, ἕνας μόνο, ὁ Νικόστρατος Νικοστράτου.⁶⁵

Οἱ Ραμνούσιοι ἔφηβοι ποὺ μνημονεύονται στοὺς καταλόγους δὲν εἶναι κάτοικοι τοῦ δήμου ἀλλὰ τοῦ ἄστεως, ὅπου οἱ οἰκογένειές τους εἶναι ἐγκατεστημένες μόνιμα καὶ δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὴ γενέτειρά τους. Ἡ ἔλλειψη ἐξ ἄλλου ἐφήβων ἀπὸ τὴς οἰκογένειες ποὺ διαμένουν μόνιμα στὸν Ραμνούντα δείχνει περιορισμένες οἰκονομικὲς δυνατότητες καὶ ξεπεσμό.

Συγκρίσεις μὲ τὸν πληθυσμὸ τῶν γειτονικῶν πρὸς τὸν Ραμνούντα χωριῶν, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα νέμονται σήμερα τὴν κτηματικὴ του περιοχὴ, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν. Πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅμως ὅτι κατὰ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1951, πρὶν δηλαδὴ ἀρχίσουν οἱ μεγάλες μετακινήσεις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος, τὸ Γραμματικὸ εἶχε 1.217 κατοίκους, ὁ Βαρνάβας 840, τὸ Καπανδρίτι 1.406, ὁ Μαραθὼν 2.782. Ἡ Σκάλα Ὠρωποῦ, ξεχασμένη στὸ ἄκρο τῆς Ἀττικῆς, εἶχε μόλις 719. Ὑποθέτω, χωρὶς νὰ μπορῶ νὰ τὸ στηρίξω, ὅτι ὁ ἀρχαῖος Ραμνοῦς εἶχε, κατὰ τὴν ἀκμὴ τοῦ 4ου καὶ 3ου αἰ., σὰν τὸ Γραμματικὸ, περὶ τοὺς 1.000-1.200 δημότες κατοίκους, ἄντρες, γυναῖκες καὶ παιδιά. Σ' αὐτοὺς πρέπει νὰ προσθέσουμε τοὺς δούλους, τὴ μόνιμη φρουρὰ μὲ τοὺς ὑπηρέτες τῆς καὶ τὴς

52. Αὐτόθι 1009· βλ. καὶ SEG 38, 116.

53. IG II² 1011.

54. Αὐτόθι 7369.

55. Βλ. καὶ Threatte, *The Grammar* I 292.

56. IG II² 5801 τοῦ 1ου αἰ.

57. SEG 38, 116.

58. Αὐτόθι 117.

59. IG II² 1996.

60. Αὐτόθι 2028.

61. Αὐτόθι 2046.

62. Αὐτόθι 2033.

63. Αὐτόθι 2051.

64. Αὐτόθι 2067.

65. Αὐτόθι 2068 74.

ἑκτακτες στρατιωτικὲς ἐνισχύσεις, σὲ καιρὸ πολέμου, καθὼς καὶ προσωρινοὺς ξένους ἀπὸ τὴν Εὐβοία, τὸν Ὠρωπὸ καὶ τὴν Ἀθήνα.

Ἡ διοίκηση τοῦ δήμου. Ὁ δήμαρχος. Τὰ πράγματα τοῦ δήμου διοικοῦσε ὁ δήμαρχος, ὁ ὁποῖος ἐκλεγόταν μὲ κλῆρο καὶ εἶχε ποικίλες ἀρμοδιότητες. Διαχειριζόταν τὴν περιουσία τοῦ δήμου, συγκαλοῦσε τοὺς δημότες σὲ συνέλευση στὴν ὁποία προήδρευε καὶ ἐκτελοῦσε τὶς ἀποφάσεις της. Στὶς ἐπιγραφὲς τοῦ Ραμνοῦντος ἀναφέρεται στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. ὡς ἐπώνυμος ἄρχων τοῦ δήμου (182). Φροντίζει γιὰ τὴ συγκομιδὴ καὶ κάνει τὶς καθιερωμένες θυσίες (7), καὶ μεριμνᾷ γιὰ τὴ χάραξη σὲ στήλη ψηφίσματος καὶ γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς στήλης. Κοντὰ του βρίσκεται ὁ ταμίας, ὁ ὁποῖος κάνει τὶς ἀναγκαῖες πληρωμές.

Ἡ διοίκηση τῶν ἱερῶν πραγμάτων. Οἱ ἱέρειες, οἱ ἱερεῖς. Γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς ὅτι τὴ θεὰ Νέμεσι ὑπηρετοῦσε μία ἱέρεια, τῆς ὁποίας πιθανῶς ἡ θητεία ἦταν ἐτήσια. Μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀκόμη καὶ τὰ ὀνόματα τριῶν ἱερειῶν, τῆς Καλλιστοῦς, τῆς Φειδοστράτης (120) καὶ τῆς Ἀριστονόης (133), καὶ μᾶς ἔχει σωθεῖ καὶ ἡ παράσταση ἱέρειας μὲ τὸ κλειδί σὲ ἐπιτύμβια στήλη.⁶⁶ Γιὰ τὶς ἄλλες θεότητες ποὺ λατρεύονταν στὸν Ραμνοῦντα γνωρίζουμε μόνο πὼς ὁ Ἡρώς Ἀρχηγέτης εἶχε ἱερέα (82), ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ Μητέρα τῶν θεῶν, ὁ Σάραπισ καὶ ἡ Ἰσις (155). Τῆς Ἀγδίστεως οἱ θεράποντες ὀνομάζονταν λιτουργοί (179), καὶ οἱ ἱερείες της, κατὰ τὸν 2ο μ.Χ. αἰ., ἦσαν Ἀθηναῖες.

Οἱ ἐπιστάται. Ἀναφέρονται μία φορὰ μόνο στὸ μολύβδιον 181. Εἶναι οἱ ἄρχοντες ποὺ μνημονεύονται σὲ ἐπιγραφή τῆς Ἐλευσίνος⁶⁷ καὶ ἀποτελοῦν σῶμα μὲ γραμματέα. Παραλαμβάνουν οἱ ἴδιοι ἐπὶ τέσσερις συνεχεῖς χρονιές (422-419) παρὰ *ἱεροπο*ῖον Ἐλευσί[νι] - - ἀργύριον ἀπὸ τῷ σίτο τῆς ἀπαρχῆς τοῖν θε[οῖν]. Καὶ οἱ ἐπιστάτες τοῦ Ραμνοῦντος ἔχουν τὰ ἴδια ἀκριβῶς καθήκοντα, δίνουν χρήματα καὶ δέχονται χρήματα ἀπὸ τοὺς ἱεροποιούς, ἐλέγχουν δαπάνες καὶ τηροῦν τὸ ταμεῖο.

Οἱ ἱεροποιοί. Οἱ ἄρχοντες αὐτοὶ εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ ἐπιγραφὲς τοῦ δήμου. Διαχειρίζονται τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως (181, 182), μεριμνοῦν γιὰ τὸ στήσιμο στήλης στὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς, τοῦ ὁποῖου εἶχαν τὴν ἐπίβλεψη καὶ τὴ φροντίδα (15), καὶ κάνουν θυσίες μαζὶ μὲ τοὺς στρατιωτικοὺς στὴ Νέμεσι (31, 54). Εἶναι γνωστοὶ στὴν Ἀττικὴ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς καὶ τὴν *Ἀθηναίων πολιτεία* τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅπου μνημονεύονται οἱ ἀρμοδιότητές τους:⁶⁸ κληροῖ δὲ καὶ ἱεροποιούς δέκα, τοὺς ἐπὶ τὰ ἐκθύματα καλουμένους, οἱ τὰ τε μαντευτὰ ἱερὰ θύουσι, κἄν τι καλλιερῆσαι δέη, καλλιεροῦσιν μετὰ τῶν μάντεων. κληροῖ δὲ καὶ ἑτέρους δέκα, τοὺς κατ' ἐνιαυτὸν καλουμένους, οἱ θυσίας τέ τινας θύουσι καὶ τὰς πεντετηρίδας ἀπάσας διοικοῦσιν πλὴν Παναθηναίων.

Τὸ μέσο κοινωνικὸ καὶ πνευματικὸ ἐπίπεδο τοῦ δήμου τοῦ Ραμνοῦντος ἦταν διάφορο ἀπ' ὅ,τι σὲ ἓνα ἀνάλογο πληθυσμοῦ σημερινὸ ἐλληνικὸ χωριό. Τὸ πολιτικὸ σύστημα ὑποχρέωνε τοὺς κατοίκους του νὰ λαμβάνουν μέρος στὰ πολιτικὰ πράγματα, ἀκόμη καὶ σὲ πολιτικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἐκδηλώσεις ἐκτὸς τῆς ἀθηναϊκῆς ἐπικρατείας, καὶ νὰ χειρίζονται κυβερνητικὰ ζητήματα.

66. Β. Στάης, *ΠΑΕ* 1892, 31· Conze 812 πίν. CLV.

67. *IG* I³ 391.

68. *Ἀθην. πολ.* 54, 6· Rhodes, *Commentary* 605 κέ.

Ἡ δραστηριότητα τῶν Ραμνουσίων, ποὺ γίνεται γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἀθηναϊκὲς κυρίως ἐπιγραφές, δὲν ἀνήκει ὅλη στὸν δῆμο. Πολλοὶ Ραμνούσιοι, ξεκομμένοι ἀπὸ τὸν τόπο τους, ἦσαν μόνιμα ἐγκατεστημένοι στὴν Ἀθήνα ὅπου ζοῦσαν καὶ δροῦσαν. Ἀπὸ αὐτοὺς μόνον ὁ στρατηγὸς Θεότιμος Θεοδώρου μαρτυρεῖται ὅτι διατηροῦσε δεσμούς μετὰ τὴν ιδιαίτερη πατρίδα του.

Ἀρχαῖες μνεῖες. Ἐλάχιστες εἶναι οἱ μνεῖες τοῦ τόπου ποὺ μᾶς σώζονται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς. Σὲ λόγο τοῦ Δημοσθένους μνημονεύεται ὁ Ραμνοῦς⁶⁹ μαζί μετὰ τὰ φρούρια τῆς Ἐλευσίνος, τῆς Φυλῆς καὶ τῆς Ἀφιδνας, ὡς ὁ χῶρος ὅπου καταφεύγουν οἱ χωρικοὶ τῆς γύρω περιοχῆς μετὰ τὰ ζῶα καὶ τὰ πράγματά τους ὅταν ὑπάρχει ἐξωτερικὸς κίνδυνος. Ὁ Πausanias⁷⁰ περιορίζεται σὲ σύντομη μνεῖα. Ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο γεωγράφο τοῦ 4ου αἰ. Σκύλακα⁷¹ διατηρεῖται μία φράση μόνο, Ῥαμνοῦς τεῖχος, ἡ ὁποία δηλώνει τὸ ἰσχυρὸ φρούριον τοῦ δήμου. Οἱ ἄλλες μνεῖες ποὺ σώζονται σχετίζονται μετὰ τὴ Νέμεσι καὶ τὸ φημισμένο ἄγαλμά της.

69. *Περὶ στεφ.* 38.

70. I 33, 2.

71. *Περίπλους* 57· πρβ. Πaus. I 25, 6: Πάνακτον τεῖχος ἐν τῇ Ἀττικῇ.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Όσα ακολουθούν αποτελούν σκαρίφημα της ιστορίας του δήμου του Ραμνοῦντος. Εἶναι κυρίως λεπτομέρειες, ἀνασκαφικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς, τοπικῆς σημασίας· γιὰ τὴν κατανόηση καὶ τὴ χρονολογικὴ τοποθέτησή τους προστίθενται στοιχεῖα τῆς ιστορίας τῆς Ἀθήνας ποὺ συντελοῦν στὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἐνότητα τῆς ἐκθεσης.

Προϊστορία. Ὁ Ραμνοῦς ἦταν δευτερεῦον στοιχεῖο στὴ ζωὴ τῆς Ἀθήνας, ὅπωςδὴποτε ὄχι ἀσήμαντο. Τὴν ἱστορία του μποροῦμε νὰ τὴν ἀνασυστήσουμε σὲ γενικὲς γραμμὲς μόνο ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν, τὶς ἐπιγραφὰς καὶ τὶς λίγες μνεῖες του ποὺ σώζονται στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς. Κατοικήθηκε ἤδη ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ (6100-2800), ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ λείψανα οἰκοδομικῶν ἐγκαταστάσεων καὶ κομμάτια ἀγγείων ποὺ ἔχουν βρεθεῖ μέσα στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως⁷² καὶ στὰ ἀνατολικά του,⁷³ καθὼς καὶ στὸ φρούριο. Κομμάτια ἀπὸ πρωτοελλαδικὰ ἀγγεῖα (2300-1900) ἔχουν βρεθεῖ σ' ἓνα λόφο (Μαγούλα)⁷⁴ κοντὰ στὸ Ἱερὸ καὶ στὸ βαθύτερο στρῶμα τοῦ ἴδιου τοῦ Ἱεροῦ. Καὶ στὶς ἐπόμενες περιόδους ὁ τόπος δὲν ἔμεινε ἀκατοίκητος, ἕως τὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια (4ος αἰ. μ.Χ.). Κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ περίοδο σὲ ἀπόσταση μερικῶν δεκάδων μέτρων ἀπὸ τὸν μεγάλο ναὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως σχηματίζεται οἰκοδομικὸ συγκρότημα.⁷⁵ Λίγα θραύσματα γεωμετρικῶν ἀγγείων ἔχουν βρεθεῖ ἐπίσης στὸ Ἱερό. Μικρὲς λεπίδες ὀψιανοῦ βρίσκονται σ' ὁλόκληρο τὸ φρούριο, στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως καὶ στὴν περιοχὴ του.

Ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. Βέβαιες γνώσεις γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ τόπου ἔχουμε ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰ. Γύρω στὸ 594 ἄρχοντας τῆς Ἀθήνας ἦταν ὁ Σόλων, ὁ ὁποῖος μὲ σειρὰ πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν μέτρων ἔφερε προσωρινὴ ἰσορροπία στὶς ταραγμένες σχέσεις τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἀττικῆς. Τότε περίπου οἰκοδομεῖται ὁ πρῶτος, ἔμμεσα γνωστός, ναὸς τῆς Νεμέσεως. Τὰ κομμάτια τῶν ἀρχαϊκῶν ἀγγείων ποὺ βρέθηκαν στὸ βαθύτερο στρῶμα τῆς ἐπίχωσης τοῦ ἀνδῆρου τοῦ Ἱεροῦ προέρχονται ἀπὸ ἀναθήματα καὶ δείχνουν πὼς ἡ λατρεῖα τῆς θεᾶς ἀσκεῖται κανονικά. Κεραμίδες πολυτελοῦς κτιρίου τῆς ἴδιας ἐποχῆς δηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ ναοῦ, τοῦ ἀρχαϊκοῦ (373). Ὁ Ραμνοῦς ὅμως ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἓνα μικρὸ ἀπομονωμένο χωριό. Στὰ 561 ὁ Πεισίστρατος γίνεται τύραννος τῶν Ἀθηναίων. Μὲ τὰ κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ μέτρα ποὺ ἔλαβε ὠφελήθηκαν οἱ καταπιεσμένες τάξεις, κυρίως οἱ ἀγρότες, καὶ ἀναπτύχθηκε τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ βιομηχανία τῆς ἐποχῆς καὶ τὸ ναυτικό.

Στὸν ἀτείχιστο ἀκόμη λόφο τοῦ φρουρίου βρίσκεται ὁ κύριος οἰκισμός, κατασκευάζονται κτίρια καὶ ἰδρύονται ἱερά. Στὴν ἐπιγραφὴ ἐλλιποῦς ἐρμαϊκῆς στήλης, ποὺ ἦταν

72. *ΠΑΕ 1986, 1-2.

73. *ΠΑΕ 1977, 19-22.

74. *ΠΑΕ 1982, 127.

75. *Αὐτόθι 129-131.

ανάθημα τοῦ Λάχητος ἀπὸ τὸν Ραμνούντα (74), ὁ ἀναθέτης ἀποκαλεῖ τὸν Ἑρμῇ προστάτη τῶν ποιμνίων (βοτῶν ἐπίσκοπον). Ἄλλο ἀνάθημα (77), ἐνεπίγραφο θρανίο ἢ ὑπόβαθρο, τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ. ἢ καὶ παλαιότερο, φανερώνει τὴ λατρεία ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ Ἑρῶος Ἀρχηγέτου.

Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. στὴν περιοχή τοῦ κάτω στρατοπέδου-γυμνασίου μαρτυρεῖται, ἀπὸ ἄφθονα θραύσματα μελανόμορφων ἀναθηματικῶν ἀγγείων, ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου.

Τὸ 528 πέθανε ὁ Πεισιίστρατος καὶ τὸν διαδέχτηκαν οἱ γιοί του. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. ὁ ἀρχαῖκός ναὸς τῆς Νεμέσεως ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸν δεύτερο γνωστὸ ναό, τὸν πώρινο. Εἶναι ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία ὁ Κλεισθένης (508/7) κάνει τὴ μεγάλη πολιτική μεταρρύθμιση στὴν Ἀττικὴ καὶ δίνει στοὺς δήμους, μὲ τὴ νομοθεσία του, ἐξέχουσα θέσιν στὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ σύστημα.

Μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς συνδυασμένης ἐπίθεσης ἐναντίον τῆς Ἀθήνας τοῦ Λακεδαιμόνιου βασιλιᾶ Κλεομένη, τῶν Βοιωτῶν καὶ τῶν Χαλκιδέων, οἱ Ἀθηναῖοι στράφηκαν πρῶτα ἐναντίον τῶν Βοιωτῶν, τοὺς ὁποίους νίκησαν: τῆς δὲ αὐτῆς ταύτης ἡμέρης οἱ Ἀθηναῖοι διαβάντες ἐς τὴν Εὐβοίαν συμβάλλουσι καὶ τοῖσι Χαλκιδεῦσι, νικήσαντες δὲ καὶ τούτους τετρακισχιλίους κληρούχους ἐπὶ τῶν ἵπποβοτέων τῇ χώρῃ λείπουσι.⁷⁶ Δὲν ὑπάρχει μαρτυρία ποὺ νὰ φανερώνει συμμετοχὴ τοῦ Ραμνουῦντος στὶς ἐπιχειρήσεις αὐτές,⁷⁷ οἱ ὁποῖες ἔχουν ὡς ἀφετηρία τὴ βοιωτικὴ ἀκτὴ ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ Ἀθηναῖοι πέρασαν ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Ὠρωπό, ὅπου θὰ ὑπῆρχαν ἀρκετὰ πλοιάρια γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν στρατιωτῶν. Τότε ἔγινε πιθανῶς καὶ ὁ Ὠρωπὸς ἀθηναϊκὴ κτῆσις.⁷⁸

Ἀρχὲς 5ου αἰ. Ἀπὸ ἐπιγραφὴ κράνους ποὺ εἶχε ἀφιερωθεῖ στὴ Νέμεσι (86) γνωρίζουμε ὅτι στὴν ἀρχὴ τοῦ 5ου αἰ. ἀπόσπασμα Ραμνουσίων στρατιωτῶν ἔλαβε μέρος, ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Μιλτιάδου, τὸ 499 ἢ 498, στὴν κατάληψη τῆς Λήμνου. Ἡ μνεία τοῦ δημοτικοῦ εἶναι ἡ πρώτη γνωστὴ. Ἀλλὰ καὶ ἄλλως οἱ Ραμνούσιοι λάμβαναν ἐνεργὸ μέρος στὰ κοινά. Σὲ ὄστρακο ὀστρακισμοῦ ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ τῶν γύρω στὸ 480 χρόνων ἀναγράφεται Μένον Ρήαμνόσιος.⁷⁹ Σὲ ἄλλο ὄστρακο,⁸⁰ ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, ποὺ χρονολογεῖται στὸν πρῶμο 5ο αἰ., βρίσκουμε χαραγμένο τὸ ὄνομα ἀνεπιθύμητου σὲ κάποιον Ἀθηναῖο Ραμνούσιου, ὁ ὁποῖος θὰ εἶχε λάβει ἐνεργὸ μέρος στὴν πολιτική: [- -]ς | [- -]οκράτο[ς] | [Ρ]αμνό[σιος]. Ἴσως εἶναι ἀπώτερος πρόγονος τῆς οἰκογενείας τοῦ Φανοκράτους (325).

Τὰ Περσικά. Οἱ Περσικοὶ πόλεμοι ἀποτελοῦν τομὴ στὴν ἱστορία τοῦ τόπου. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 490 οἱ Πέρσες εἰσβάλλουν στὴν Ἑλλάδα μὲ ἀρχηγοὺς τὸν Δάτι καὶ τὸν Ἀρτα-

76. Ἡροδ. V 77, 2· L. H. Jeffery, *CAH*² IV (1988) 360-362.

77. Pouilloux 57.

78. Ὁ K. J. Beloch, *Griechische Geschichte* I 1² (1924) 391 θεωρεῖ ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι κατέλαβαν τὸν Ὠρωπὸ τὸ 519. Ὁ Knoepfler, *Oropos colonie d'Érétrie. Histoire et Archéologie, Les Dossiers* 94, mai 1985, 50, ἀπορρίπτει τὴ γνώμη αὐτή· πρβ. *Οἱ Ἑμ-

γραφὲς τοῦ Ὠρωποῦ 487. Βλ. ἀκόμη D. Knoepfler, *Une paix de Cent ans, Les relations internationales, Actes du Colloque de Strasbourg, 15-17 juin 1993* (ἐκδ. Ed. Frézouls - A. Jacquemin) 310.

79. F. Willemsen - S. Brenne, *AM* 106, 1991, 154.

80. E. Vanderpool, *Hesperia* Suppl. VIII, 404, 20· *Agora* XXV 1085.

φέρνη. Τὸν Αὐγουστο ὁ περσικὸς στόλος ὑπὸ τὸν Δάτι ἔπλευσε στὴν Κάρυστο, λεηλάτησε τὴν ὑπαιθρο καὶ πολιορκήσε τὴν πόλη. Ὁ ἐπόμενος σταθμὸς τοὺς ἦταν ἡ Ἐρέτρια. Κατὰ τὸν διέκπλου τοῦ Εὐρίπου πρὸς τὴν πόλη αὐτὴ οἱ Ραμνούσιοι ἔβλεπαν μὲ δέος τὴ γιγάντια ἀρμάδα τοῦ Δάτι, ναῦς δὲ τριακοσίας λέγεται στὸν *Μενέξενο* τοῦ Πλάτωνος.⁸¹ Ὁ Δάτις πλεῦσας εἰς Ἐρέτριαν ἐπ' ἀνδρας οἱ τῶν τότε Ἑλλήνων ἐν τοῖς εὐδοκιμώτατοι ἦσαν τὰ πρὸς τὸν πόλεμον καὶ οὐκ ὀλίγοι, τούτους ἐχειρώσατο μὲν ἐν τρισὶν ἡμέραις.⁸² Ὁ Ἡρόδοτος λέει (VI 101) ὅτι ἡ πολιορκία τῆς πόλης βάστηξε ἐπὶ ἡμέρες καὶ ὅτι ἡ πόλη ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Περσῶν μὲ προδοσία. Οἱ Πέρσες ἐσελθόντες εἰς τὴν πόλιν τοῦτο μὲν τὰ ἱερά συλήσαντες ἐνέπρησαν ἀποτινύμενοι τῶν ἐν Σάρδισι κατακαυθέντων ἱρῶν, τοῦτο δὲ τοὺς ἀνθρώπους ἠνδραποδίσαντο κατὰ τὰς Δαρείου ἐντολάς. Ὁ γυρισμὸς πρὸς τὸν Μαραθῶνα προκάλεσε φοβερότερη ἐντύπωση. Εἶχε μαθευτεῖ ἡ καταστροφή τῆς Ἐρέτριας καὶ οἱ Ραμνούσιοι ξανάβλεπαν τὴν ἀρμάδα νὰ περνᾷ πλάι στὶς ἀκτές, ἔβλεπαν τοὺς αἰχμάλωτους Ἐρετριεῖς στὰ φορητὰ πλοῖα, μαζί μὲ τὰ 1.200 ἄλογα τοῦ περσικοῦ ἱππικοῦ, καὶ ἄκουγαν καθαρὰ τοὺς θρήνους τοὺς, ὅπως σήμερα ἀκοῦμε ἀπὸ τὸ φρούριο, ὅταν εἶναι νηνεμία, τὶς ὁμιλίες τῶν ψαράδων στὰ καΐκια τοὺς.

Σὲ βοήθεια τῶν Ἐρετριέων εἶχαν σπεύσει οἱ Ἀθηναῖοι κληροῦχοι τῆς Χαλκίδος,⁸³ οἱ ὁποῖοι ἔπειτα ἀπὸ συμβουλὴ τοῦ Ἐρετριέως Αἰσχίνου παραιτοῦνται ἀπὸ τὴν ἐπιχείρηση αὐτὴ καὶ μέσω Ὠρωποῦ γυρίζουν στὴν Ἀθήνα.⁸⁴

Λίγες μέρες ἀργότερα ἔγινε, σὲ ἀπόσταση μόνο 12 χλμ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, ἡ κοσμολόγητη μάχη τοῦ Μαραθῶνος. Ἐκεῖ, στὸ πεδίο τῆς μάχης, ξέμεινε ὁ ὄγκος τοῦ παριανοῦ μαρμάρου ποὺ κατὰ τὸν θρύλο κουβαλοῦσαν οἱ Πέρσες μαζί τοὺς γιὰ νὰ κατασκευάσουν τρόπαιο μετὰ τὴ νίκη τοὺς, ὅπως ὑπολόγιζαν. Οἱ Ραμνούσιοι, πάντα κατὰ τὸν θρύλο, τὸν περιμάζεψαν ὡς πολεμικὴ λεία καὶ ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα κατασκεύασαν μ' αὐτὸν τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως.

Δέκα χρόνια ἀργότερα οἱ Ραμνούσιοι ξαναντικρίζουν τὴν ἐχθρικὴ ἀρμάδα. Φεύγοντας οἱ Πέρσες μὲ τὰ καράβια τοὺς ἀπὸ τὸν Ὠρεό, τὸ καλοκαίρι τοῦ 480 μετὰ τὸ Ἀρτεμίσιο καὶ τὶς Θερμοπύλες, διέπλευσαν τὸν Εὐβοϊκὸ καὶ ἔφτασαν στὸ Φάληρο.⁸⁵ Οἱ δὲ ἐς τὸν Ζέρξεω ναυτικὸν στρατὸν ταχθέντες, ἐπειδὴ ἐκ Τρηχίνος θεησάμενοι τὸ τῶμα τὸ Λακωνικὸν διέβησαν ἐς τὴν Ἰστιαίην, ἐπισχόντες ἡμέρας τρεῖς ἔπλεον δι' Εὐρίπου, καὶ ἐν ἐτέρησι τρισὶ ἡμέρησι ἐγένοντο ἐν Φαλήρῳ.⁸⁶ (*Ὁ στρατὸς ποὺ βρισκόταν στὰ καράβια τοῦ Ξέρξη, ἀφοῦ εἶδε τὴν καταστροφὴ τῶν Λακεδαιμονίων, πέρασε ἀπὸ τὴν Τραχίνα στὴν Ἰστιάει· ἐκεῖ ἔμεινε τρεῖς ἡμέρες. Κατόπιν ἔπλευσε μέσα σὶν Εὐρίπῳ ἄλλες τρεῖς ἡμέρες καὶ ἔφτασε στὸ Φάληρο.*) Ὁ γιγάντιος αὐτὸς στόλος ἀναγκαστικὰ προσορμιζόταν τὸ βράδυ καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς σταθμοὺς τοῦ ἦταν ὁ Ραμνοῦς, τοῦ ὁποῖου ὁ πώρινος ναὸς φαίνεται πῶς καταστράφηκε τότε ἀπὸ τοὺς Πέρσες. Οἱ χιλιάδες τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν πληρωμάτων λεηλατοῦσαν τὶς παράλιες πόλεις καὶ ἔκαιγαν τὰ ἱερά τοὺς, προανάκρουσμα τῶν καταστροφῶν ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσαν: Κατέπλευσεν ὁ στόλος ἐκ τῆς Εὐβοίας εἰς τὴν Ἀττικὴν, πεπορθηκῶς τὴν τε Εὐβοίαν καὶ τὴν παράλιον τῆς Ἀττικῆς.⁸⁷

81. 240a.

82. Αὐτόθι 240b.

83. Ἡροδ. VI 100-101.

84. *Οἱ Ἐπιγραφὲς τοῦ Ὠρωποῦ 489.

85. N. Hammond, *CAH*² IV (1988) 566.

86. Ἡροδ. VIII 66, 1.

87. Διοδ. Σικελ. XI 14, 5.

Ἡ κατοχὴ καὶ ἡ ἀσφάλεια τοῦ Εὐρύπου εἶχε πρωταρχικὴ σημασία γιὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ γιὰ τοὺς Πέρσες. Κατὰ τὸν Ἡρόδοτο⁸⁸ ἦν δὲ πᾶς ὁ ἀγὼν τοῖσι κατὰ θάλασσαν περὶ τοῦ Εὐρύπου, ὥσπερ τοῖσι ἀμφὶ Λεωνίδα τὴν ἐσβολὴν φυλάσσειν. οἱ μὲν δὲ παρεκελεύοντο ὅπως μὴ παρήσουσι ἐξ τὴν Ἑλλάδα τοὺς βαρβάρους, οἱ δ' ὅπως τὸ Ἑλληνικὸν στράτευμα διαφθείραντες τοῦ πόρου κρατήσουσι. *(Καὶ καθὼς ὁ σκοπὸς τοῦ Λεωνίδα μὲ τοὺς δικούς του ἦτανε νὰ μὴν περάσουνε οἱ βάρβαροι στὴν Ἑλλάδα, ἔτσι καὶ ὁ ναυτικὸς ἀγὼνας, νὰ μὴ μποῦνε στὸν Εὐρίπου· λοιπὸν καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ οἱ Ἕλληνες εἶχανε τὴ φιλοδοξία νὰ μὴν ἀφήσουνε νὰ μποῦνε οἱ βάρβαροι, ἀπὸ τὴν ἄλλη αὐτοὶ νὰ χαλάσουνε τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα, καὶ τότε νὰ τοὺς κυριέψουνε τὰ περάσματα.)*

Οἱ κάτοικοι ἀπὸ ὧρες γνώριζαν τὴν προσέγγιση τῆς γιγάντιας ἀρμάδας καὶ κατέφυγαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας· κρύφτηκαν στὰ δάση τῶν βουνῶν ποὺ βρίσκονται δυτικὰ τοῦ Λιμικοῦ. Ἀρκετοὶ ὅμως ἀπὸ τοὺς ἄμαχους Ραμνούσιους, ποὺ εἶχαν μείνει πίσω, οἱ ποὺ τολμηροί, κρυμμένοι πίσω ἀπὸ τὰ δέντρα καὶ τοὺς θάμνους τῶν ἀπόκρημνων ἀκτῶν, ἔβλεπαν τὶς ἑκατοντάδες τῶν περσικῶν πλοίων ποὺ παρέπλεαν καὶ ἄκουγαν τὶς μονότονες προσταγές τῶν κελευστῶν καὶ τὸ ρυθμικὸ πλατάγισμα τῶν κουπιῶν ποὺ ἀδιάκοπα ἀνεβοκατέβαιναν μὲ τὴ δύναμη τῶν ἐρετῶν. Ὅταν οἱ Πέρσες ἀγκυροβόλησαν στὰ δύο λιμάνια τοῦ Ραμνοῦντος, τουλάχιστον ἓνα τμήμα τοῦ στόλου τους, ὁ τόπος ἦταν ἔρημος. Οἱ ναῦτες καὶ οἱ στρατιῶτες, χιλιάδες, ξεχύθηκαν γιὰ τρῶφιμα, νερὸ καὶ λεηλασία, ἀπλώθηκαν στὸν οἰκισμό, στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, στὸν κάμπο ἀρπάζοντας καὶ καίγοντας.

Μετὰ τὰ Περσικά. Μετὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου καὶ τὴν ἐπικράτηση ἡρεμίας στὴν Ἀττικὴ οἰκοδομήθηκε ὁ λίθινος πολυγωνικὸς ναὸς πλάι στὰ εἰρεῖα τοῦ πόρινου.

Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ τὴν αὐξηση τῆς ἀθηναϊκῆς δύναμης ἀναπτύσσεται καὶ ἡ περηφάνεια τῶν Ραμνουσίων, οἱ ὅποιοι ἔζησαν τὸ μεγάλο γεγονὸς τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος καὶ συσχέτισαν τὶς δυσμενεῖς ιδιότητες τῆς Νεμέσεως μὲ τὴν ἥττα τῶν Περσῶν. Δημιουργήθηκε ὁ θρύλος τῆς ἐπέμβασης τῆς θεᾶς στὴ μάχη ἐναντίον τῶν Περσῶν καὶ ἡ φήμη τοῦ ἱεροῦ τῆς μεγάλωσε. Οἱ Ραμνούσιοι ἀποφάσισαν νὰ χτίσουν νέο ναὸ γι' αὐτήν· ὁ ναὸς κατασκευάστηκε γρήγορα μέσα σὲ λίγα χρόνια καὶ στέγασε ἀργότερα τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως, ἔργο τοῦ Ἀγορακρίτου.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., χτίζεται τὸ φρούριο. Φαίνεται ἀναγκαῖο νὰ ὑπῆρχε στὴν ἀκρόπολη μικρὴ φρουρά, ἥδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ., τῆς ὁποίας ἡ παρουσία δὲν ἀποδεικνύεται. Τὸ πολυδάπανο αὐτὸ ἔργο τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους χτίστηκε πολὺ ἰσχυρὸ καὶ πολὺ μεγάλο, γιὰ νὰ περιλάβει καὶ τὸν οἰκισμό τοῦ δήμου ποὺ εἶχε ἀρκετὰ ἀναπτυχθεῖ στὸν λόφο τοῦ φρουρίου.

Ὁ Ὠρωπὸς ἐμφανίζεται πάλι τὸ 446/5 ἢ λίγο ἀργότερα, ὡς σταθμὸς γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τῆς Ἀθήνας μὲ τὴ Χαλκίδα καὶ τὴν Ἰστιάα.⁸⁹ Γιὰ τὴν Ἀθήνα, ἡ ὁποία εἶχε στραμμένη τὴν προσοχὴ τῆς στὴν κεντρικὴ καὶ τὴ βόρειο Εὐβοία, ἡ μέσω Ὠρωποῦ μετάβαση στὶς περιοχὲς αὐτὲς ἦταν ἡ συντομότερη.

Κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο. Οἱ συνέπειές του γιὰ τὴν Ἀθήνα προσδίδουν μεγαλύτερη σπουδαιότητα στὸν Ραμνοῦντα. Μὲ τὴν κατάληψη τῆς Δεκελείας ἀπὸ τοὺς

88. VIII 15, 2 (μετάφρ. Γ. Βλαχογιάννη-Κ. Κοσμᾶ).

89. IG I³ 41 67-70.

Λακεδαιμονίους ἀχρηστεύεται ὁ ἐμπορικὸς δρόμος ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸν Ὠρωπὸ ὁδηγοῦσε στὸ ἄστυ. Στὸ ἐξῆς τὰ σιτοφορτία τῆς Εὐβοίας θὰ μεταφέρονται στὸν Πειραιᾶ μὲ πλοῖα διὰ τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου.⁹⁰ Δὲν μαρτυρεῖται ὅτι ὁ Ραμνοῦς ἔπαιξε ποτὲ τὸν ρόλο τοῦ Ὠρωποῦ, ὅτι χρησίμευσε ὡς τελικὸ λιμάνι τῶν σιτοφόρων πλοίων. Ἡ δαπάνη τῆς χειρσαίας μεταφορᾶς τῶν φορτίων ἀπὸ τὸ φρούριο στὸ ἄστυ δὲν θὰ ἦταν μεγαλύτερη ἐκείνης ποὺ χρειαζόταν γιὰ τὴ μεταφορὰ ἀπὸ τὸν Ὠρωπὸ. Οἱ Ἀθηναῖοι ὅμως ἀπέφυγαν τὴ λύση αὐτή. Τὸ 411 χάνεται καὶ ὁ Ὠρωπὸς γιὰ τὴν Ἀθήνα καὶ θὰ περάσουν πολλὰ χρόνια γιὰ νὰ ἀνακτηθεῖ εἰς τὸ διηνεκές. Τοῦτο θὰ γίνῃ στὸ τέλος τοῦ 1ου αἰ. Χτίζονται λοιπὸν στρατιωτικὲς βάσεις, φρούρια παραθαλάσσια, στὸν Θορικὸ καὶ στὸ Σούνιο, τὰ ὁποῖα, μὲ τοῦ Ραμνοῦντος μαζί, ἔχουν ὡς σκοπὸ τὴ διατήρηση τῆς ἀθηναϊκῆς κυριαρχίας στὸν νότιο Εὐβοϊκὸ κόλπο καὶ τὴν προστασία τῶν καραβιῶν τῆς Ἀθήνας.

Ἡ σημασία τοῦ φρουρίου γιὰ τὴν Ἀθήνα φαίνεται ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη χρονιὰ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Τὸ 431, κατὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν Λακεδαιμονίων στὴν Ἀττικὴ, ἐλήφθησαν ἔκτακτα μέτρα προστασίας τῶν ἀγροτῶν. Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἀκούσαντες ἀνεπείθοντό τε καὶ ἐσεκομίζοντο ἐκ τῶν ἀγρῶν παῖδας καὶ γυναῖκας καὶ τὴν ἄλλην κατασκευὴν ἢ κατ' οἶκον ἐχρῶντο, καὶ αὐτῶν τῶν οἰκιῶν καθαιροῦντες τὴν ξύλωσιν· πρόβατα δὲ καὶ ὑποζύγια ἐς τὴν Εὐβοίαν διεπέμψαντο καὶ ἐς τὰς νήσους τὰς ἐπικειμένας.⁹¹ (Οἱ Ἀθηναῖοι ἀφοῦ ἤκουσαν τοὺς λόγους αὐτοὺς, ἐπέισθησαν τελικῶς, καὶ ἤρχισαν νὰ μεταφέρουν ἀπὸ τοὺς ἀγροὺς εἰς τὴν πόλιν τὰ γυναικόπαιδα, καὶ ἐπὶ πλέον τὰ οἰκιακὰ ἔπιπλα καὶ σκεύη, ἀφαιροῦντες καὶ αὐτὰ ἀκόμῃ τὰ ξύλινα ἐξαρτήματα τῶν οἰκιῶν. Τὰ πρόβατα δὲ καὶ τὰ ὑποζύγια ἀπέστειλαν εἰς τὴν Εὐβοίαν καὶ τὰς παρακειμένας νήσους.)

Ὁ Θουκυδίδης δὲν λέει ποιοὶ ἔστειλαν τὰ ποίμνια καὶ τὰ ὑποζύγια στὴν Εὐβοία καὶ τὰ ἄλλα νησιά. Οἱ Ραμνοῦσιοι, ἐφ' ὅσον ὑπῆρχε ἀπειλὴ γιὰ τὴν περιοχὴ τους, θὰ τὰ πέρασαν πολὺ εὐκόλα στὸ νηοί⁹² μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἀλιευτικῶν καὶ τῶν φορτηγῶν πλοιαρίων ποὺ διέθεταν.

Τὸ 426 ὁ Νικίας μὲ τὸν στρατό του, μετὰ τὴ νίκη του ἐναντίον τῶν Ταναγραίων καὶ τῶν Θηβαίων, ἀφοῦ ἔστησε τρόπαιο, ἐπέστρεψε στὴν Ἀθήνα. Ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες ἄλλοι γύρισαν διὰ ξηρᾶς καὶ ἄλλοι μὲ τὰ πλοῖα τοῦ Νικίου. Κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ του ὁ στόλος προσορμίστηκε ἀναγκαστικὰ στὸν Ραμνοῦντα, πρῶτο λιμάνι μετὰ τὸν Ὠρωπὸ, γιὰ νὰ ξεκουραστοῦν τὰ πληρώματα καὶ οἱ στρατιῶτες, καὶ γιὰ νὰ προμηθευτοῦν νερὸ καὶ τρόφιμα. Βρίσκονταν ἀκόμῃ πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ.⁹³

Δύο χρόνια ἀργότερα, τὸ 424, οἱ ἡττημένοι στὸ Δῆλιο Ἀθηναῖοι κατὰ τὴν ὑποχώρησίν τους κατέφυγαν στὸν Ὠρωπὸ, ἀπὸ ὅπου μὲ πλοῖα ἐπέστρεψαν στὸν Πειραιᾶ.⁹⁴ Καὶ πάλι ὁ Ραμνοῦς χρησίμευσε ὡς σταθμὸς γιὰ τὸν καταπονημένο στρατὸ καὶ τοὺς τραυματίες.

Τὸ φρούριο κατὰ τὸν πόλεμο θὰ εἶχε ἱκανὴ φρουρὰ καὶ στὸ λιμάνι του θὰ ὑπῆρχαν μερικὰ πολεμικὰ πλοῖα. Ὁ Περικλῆς κατὰ τὶς παραμονὲς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἀπαριθμεῖ, στὴν ἐκκλησίᾳ, τὶς δυνάμεις τῶν Ἀθηναίων ὡς ὀπλίτας δὲ τρισχιλίους

90. Θουκ. VII 28.

91. Θουκ. II 14. Οἱ μεταφράσεις τῶν ἀποσπασμάτων εἶναι τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου.

92. Βλ. A. W. Gomme, *A Historical Commentary*

on *Thucydides* II (1956) 47- 48· S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides* I (1991) 258-259.

93. Θουκ. III 91, 3-5· Διοδ. Σικελ. XII 65.

94. Θουκ. IV 91· IV 96, 6-9.

καὶ μυρίους εἶναι ἄνευ τῶν ἐν τοῖς φρουρίοις καὶ τῶν παρ' ἑπαλξιν ἐξακισχιλίων καὶ μυρίων... καὶ τριήρεις τὰς πλωϊμοὺς τριακοσίας.⁹⁵ Τὸ φρούριο εἶχε λοιπὸν δική του φρουρὰ καὶ τὰ πολεμικὰ πλοῖα ποὺ ναυλοχοῦσαν στὸ λιμάνι θὰ εἶχαν ναυπηγηθεῖ ἐπὶ τόπου.

Τὸ 411 οἱ Βοιωτοί, σὲ συνεργασία μὲ Ἑρετριεῖς καὶ Ὠρωπίους, καταλαμβάνουν τὸν Ὠρωπό. Ἡ ἐκεῖ ἀθηναϊκὴ φρουρὰ φαίνεται ὅτι ἦταν πολὺ ἀδύνατη ἢ δὲν ὑπελόγιζε ὅτι ὑπῆρχε ἐπιβουλή. Συνέπεια ἦταν ὅτι αἱ δὲ τῶν Πελοποννησίων νῆες παραπλεύσασαι καὶ περιβαλοῦσαι Σούνιον ὁρμίζονται μεταξύ Θορικοῦ τε καὶ Πρασιῶν, ὕστερον δὲ ἀφικνοῦνται εἰς Ὠρωπόν.⁹⁶ (*Ἡ μοῖρα ἐν τούτοις τοῦ Πελοποννησιακοῦ στόλου, ἀφοῦ ἐπλευσε κατὰ μῆκος τῆς ἀκτῆς καὶ ἔκαμψε τὸ Σούνιο, ἡγκυροβόλησε μεταξὺ Θορικοῦ καὶ Πρασιῶν καὶ ἀκολούθως κατέπλευσε εἰς Ὠρωπόν.*) Τὸ φρούριο, ἐμπρὸς ἀπὸ τοῦ ὁποῖο πέρασε ὁ ἐχθρικός στόλος, δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἐμποδίσαι τὴ διέλευση τῶν πλοίων. Κλεισμένη ἢ φρουρὰ μέσα στὰ τεῖχη παρακολουθοῦσε τὶς ἐχθρικὰς κινήσεις ἀνίσχυρη.

Ἡ ναυμαχία ποὺ ἐγένετο στὴν Ἑρέτρια ὑπῆρξε καταστρεπτικὴ γιὰ τὴν Ἀθήνα· οἱ Ἀθηναῖοι ἐξ φυγὴν τραπόμενοι καταδιώκονται ἐς τὴν γῆν. καὶ ὅσοι μὲν αὐτῶν πρὸς τὴν πόλιν τῶν Ἑρετριῶν ὡς φιλίαν καταφεύγουσι, χαλεπώτατα ἔπραξαν φονευόμενοι ὑπ' αὐτῶν· οἱ δὲ ἐξ τὸ τεῖχος τὸ ἐν τῇ Ἑρετρίᾳ, ὃ εἶχον αὐτοί, περιγίγνονται καὶ ὅσοι ἐς Χαλκίδα ἀφικνοῦνται τῶν νεῶν.⁹⁷ (*Τραπεῖντες εἰς φυγὴν, κατεδιώχθησαν μέχρι τῆς ξηρᾶς. Ἀτυχέστεροι ὅλων ὑπῆρξαν ὅσοι ἐξ αὐτῶν κατέφυγαν εἰς τὴν πόλιν τῆς Ἑρετρίας, θεωροῦντες αὐτὴν φιλικήν, καθόσον οἱ κάτοικοι ἐφόνεον αὐτούς. Ἀλλ' ὅσοι κατέφυγαν εἰς τὸ ὀχύρωμα τῆς Ἑρετρίας, τὸ ὁποῖον κατείχετο ὑπ' αὐτῶν τῶν Ἀθηναίων, ἐσώθησαν, καθὼς καὶ τὰ πληρώματα τῶν πλοίων, τὰ ὁποῖα ἐφθασαν εἰς τὴν Χαλκίδα.*)

Ὅσο μέρος λοιπὸν τοῦ στόλου διασώθηκε ἀπὸ τὴν καταστροφὴ ἀναγκάστηκε νὰ πλεύσει πρὸς τὴ Χαλκίδα, διότι ὁ Εὐριπος πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Ἀττικῆς ἦταν ἀποκλεισμένος ἀπὸ ἐχθρικὰ πλοῖα. Ἦταν ἀσφαλέστερο νὰ πλεύσει πρὸς τὰ νοτιοανατολικά ὅπου σὲ λίγες ὥρες θὰ εὑρίσκε καταφύγιο στὸ φρούριο, ἀναγκάστηκε ὅμως νὰ ἐνεργήσῃ ὅπως περιγράφει ὁ Θουκυδίδης γιὰ τὴν Εὐβοία γὰρ αὐτοῖς ἀποκεκλημένης τῆς Ἀττικῆς πάντα ἦν⁹⁸ (*διότι μετὰ τὸν ἐκ Δεκελείας ἀποκλεισμόν τῆς Ἀττικῆς, ἡ Εὐβοία ἦτο τὸ πᾶν δι' αὐτούς*). Τὰ πράγματα ὅμως χειροτέρευαν ἀκόμη περισσότερο· πολὺ σύντομα οἱ Πελοποννησιοὶ Εὐβοιάν [τε] ἄπασαν ἀποστήσαντες πλὴν Ὠρεοῦ (ταύτην δὲ αὐτοὶ Ἀθηναῖοι εἶχον) καὶ τᾶλλα τὰ περὶ αὐτὴν καθίσταντο.⁹⁹ (*Ὀλίγον μετὰ ταῦτα, ἀφοῦ ἀπέσπασαν ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ὀλόκληρον τὴν Εὐβοίαν, πλὴν τοῦ Ὠρεοῦ, τὸν ὁποῖον κατείχον οὔτοι, ἤρχισαν ρυθμίζοντες τὰ τῆς διοικήσεως αὐτῆς.*)

Οἱ Ἀθηναῖοι ὅταν ἔμαθαν τὰ νέα αὐτὰ αἰσθάνθησαν κατάπληξη καὶ φόβο· τοῖς δὲ Ἀθηναίοις ὡς ἦλθε τὰ περὶ τὴν Εὐβοίαν γεγενημένα, ἔκπληξις μεγίστη δὴ τῶν πρὶν παρέστη. οὔτε γὰρ ἡ ἐν τῇ Σικελίᾳ ξυμφορὰ, καίπερ μεγάλη τότε δόξασα εἶναι, οὔτε ἄλλο οὐδὲν πω οὕτως ἐφόβησεν.¹⁰⁰ (*Μόλις ἦλθεν εἰς Ἀθήνας ἡ εἶδησις τῶν γεγονότων τούτων τῆς Εὐβοίας, οἱ κάτοικοι κατελήφθησαν ἀπὸ μεγαλύτερον παρά ποτε ἄλλοτε πανικόν. Οὔτε αὐτὴ ἡ καταστροφὴ τῆς Σικελικῆς ἐκστρατείας, ὅσον φοβερὰ καὶ ἂν ἐθεωρήθη τότε, οὔτε ἄλλο ποτὲ τίποτε κατεπτόησεν αὐτούς τόσον πολύ.*)

95. Θουκ. II 13, 6.

96. Θουκ. VIII 95, 1-4.

97. Θουκ. VIII 95, 5-6.

98. VIII 95, 2.

99. Θουκ. VIII 95, 7.

100. Θουκ. VIII 96, 1.

Όλα αὐτὰ τὰ πυκνὰ γεγονότα ἐπηρέασαν καὶ τὸν Ραμνούντα, τοῦ ὁποίου τὸ φρούριο ἀποτελεῖ τὴ μόνη στρατιωτικὴ ἀθηναϊκὴ βάση σ' ἓναν Εὐριπο ἐχθρικό. Ἡ σημασία του γίνεται τώρα πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ πρὶν.

Τότε, τὸ 411, θανατώνεται στὴν Ἀθήνα, σὲ ἡλικία ἐβδομήντα ἐτῶν, ὁ διασημότερος Ραμνούσιος, ὁ ρήτορας Ἀντιφῶν, ὀλιγαρχικὸς καὶ ὁ κυριότερος ἐμπνευστὴς τοῦ τρομοκρατικοῦ καθεστώτος τῶν τετρακοσίων, τῶν καθ' ἑαυτὸν ἀρετῇ τε οὐδενὸς ὕστερος καὶ κράτιστος ἐνθυμηθῆναι γενόμενος καὶ ἃ γνοίῃ εἰπεῖν¹⁰¹ (ὁ ὁποῖος ἀπὸ τοῦ συγχρόνου του δὲν ἦταν κανενὸς κατώτερος. Εἶχε μεγάλη πνευματικὴ δύναμη καὶ ἰκανότητα στὴ διατύπωση τῶν σκέψεών του).

Ἀνάπτυξη τοῦ δήμου κατὰ τὸν 4ο καὶ τὸν 3ο αἰ. Ἡ αὐξηση τῆς σημασίας τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνούντος ρίχνει τὸν δῆμο μέσα στὴ δίνη τῶν ἀθηναϊκῶν περιπετειῶν, καὶ συγχρόνως τὸν τονώνει οἰκονομικά, κάτι ποὺ ἀρχίζει νὰ γίνεται φανερό ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 4ου αἰ. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνθηση τοῦ δήμου θὰ συνεχιστεῖ ὡς τὸ τέλος τοῦ 4ου καὶ ὁλόκληρο τὸν 3ο αἰ., ὅσο τὸ φρούριο ἀκμάζει. Ἡ παραμονὴ μεγάλου ἀριθμοῦ στρατιωτῶν, ἀξιωματικῶν, ναυτῶν καὶ ἐμπόρων σ' αὐτό, δίνει στὸν δῆμο ἄλλο χαρακτηριστὴρ, περισσότερο κοσμοπολίτικο, καὶ τὸν βγάζει ἀπὸ τὴ νάρκη στὴν ὁποία ζεῖ στὸ ἀκράϊο αὐτὸ σημεῖο τῆς Ἀττικῆς.

Γύρω στὸ 380 χρονολογεῖται ὁ περίβολος τῆς οἰκογενείας τοῦ Μενεστίδου καὶ τὸ πανάκριβο καὶ ἐξαιρετικῆς τέχνης μεγάλο οἰκογενειακὸ ἀνάγλυφό του (301).

Ὠρωπὸς καὶ Εὐβοία. Τὰ γεγονότα ποὺ ἀφοροῦν τὸν Ὠρωπὸ καὶ τὴν Εὐβοία κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. εἶχαν συνέπειες, ἔστω καὶ ἔμμεσες, καὶ γιὰ τὸν Ραμνούντα, ὁ ὁποῖος εἶχε σχέσεις μὲ τὶς περιοχὲς αὐτές. Τὸ 394 συνάπτεται συμμαχία Ἀθηναίων καὶ Ἑρετριέων¹⁰² καὶ λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 387/6, ἡ κοινὴ εἰρήνη. Διαλύεται τὸ Κοινὸ τῶν Βοιωτῶν καὶ ὁ Ὠρωπὸς γίνεται αὐτόνομος. Δέκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 378/7, ἰδρύεται ἡ δευτέρη ἀθηναϊκὴ συμμαχία.¹⁰³ Ὁ Ὠρωπὸς βρίσκεται σύντομα ὑπὸ τὴν προστασία ἢ τὴν κατοχὴ τῆς Ἀθήνας. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ πλησιέστερη στρατιωτικὴ ἀθηναϊκὴ βάση εἶναι τοῦ Ραμνούντος. Ἡ Εὐβοία εἶναι σύμμαχος τῆς Ἀθήνας καὶ ὁ νότιος Εὐβοϊκὸς ἐλέγχεται πλήρως. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀναλαμβάνουν πάλι νὰ ἀφομοιώσουν τὸν Ὠρωπὸ· τὸ 369/8 γίνονται στὸ Ἀμφιάρειο οἰκοδομικὰ ἔργα.¹⁰⁴ Τρία χρόνια ἀργότερα τὰ πράγματα ἀλλάζουν· οἱ τύραννοι τῆς Ἑρέτριας Θεμίσων καὶ Θεόδωρος καταλαμβάνουν τὸν Ὠρωπὸ. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐκστρατεύουν ἐναντίον τους καὶ ἔπειτα ἀπὸ συμφωνία μεταξύ τους ὁ Ὠρωπὸς τίθεται ὑπὸ τὴν προστασία τῆς Θήβας μέχρι λύσεως τῶν διαφορῶν τους. Ἡ Εὐβοία δὲν διακόπτει τὶς σχέσεις μὲ τὴν Ἀθήνα. Οἱ πόλεις τῆς Εὐβοίας ὅμως τάσσονται στρατιωτικὰ μὲ τοὺς Θηβαίους· ἠκολούθουν δ' αὐτοῖς καὶ Φωκεῖς ὑπῆκοοι γεγεννημένοι καὶ Εὐβοεῖς ἀπὸ πασῶν τῶν πόλεων.¹⁰⁵ Κατὰ τὶς διαπραγματεύσεις ποὺ γίνονται τὸ 357/6 μὲ τὶς εὐβοϊκὰς πόλεις δύο ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ἀπεσταλμένους εἶναι, ὅπως παρατήρησε ὁ Rouilloux,¹⁰⁶ Ραμνούσιοι, ὁ Ἰφικράτης καὶ ὁ Φιλοχάρης.¹⁰⁷ Τὴ χρονιά αὐτή, τὸ 356, μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ στρατιωτικὴ παρουσία

101. Θουκ. VIII 7, 68.

102. IG II² 16. Βλ. D. Knoepfler. Une paix de Cent ans, ὁ.π. 314 κέ.

103. IG II² 43.

104. *Οἱ Ἐπιγραφές τοῦ Ὠρωποῦ 290.

105. Ξενοφ. Ἑλλην. VI 5, 23· Knoepfler ὁ.π. 331 κέ.

106. Σελ. 62.

107. IG II² 124· πρβ. αὐτόθι 125 καὶ SEG 3, 77.

στον Ραμνούντα. Στρατιῶται οἱ πολιτικοὶ τῆς φρουρᾶς τοῦ φρουρίου τίμησαν δύο Ἀθηναίους χιλιάρχους, ἀξίωμα τὸ ὁποῖο δὲν μαρτυρεῖται στὴν Ἀθήνα αὐτὴ τὴν ἐποχὴ (1).

Στὸ διάστημα 352-347 πέντε Ραμνούσιοι μετέχουν ὡς βουλευτὲς τῆς ἀθηναϊκῆς κληρουχίας στὴ Σάμο· ὁ Ἀριστόμαχος, ὁ Χαρίας, ὁ Χαιρίας, ὁ Φανόθεος καὶ ὁ Λάχης.¹⁰⁸ Ἀπὸ αὐτοὺς μόνον ὁ Λάχης μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ.¹⁰⁹ Τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ στὸν Ραμνούντα ἀπὸ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 6ου αἰ. Πολὺ περισσότεροι ἦσαν οἱ ἀπλοὶ κληροῦχοι.

Γρήγορα ὅμως τὰ πράγματα ἀλλάζουν στὸν νότιο Εὐβοϊκός. Ἡ κατάληψη τῆς ἀρχῆς στὴν Ἑρέτρια ἀπὸ τὸν τύραννο Πλούταρχο δημιουργεῖ δυσάρεστες καταστάσεις. Τὸ 348 ὁ Πλούταρχος, ἀντιμετωπίζοντας λαϊκὴ ἐξέγερση, καλεῖ τοὺς Ἀθηναίους σὲ βοήθεια καὶ ἐκεῖνοι ἀνταποκρίνονται. Οἱ Ἀθηναῖοι μὲ ἀρχηγὸ τὸν Φωκίωνα ἐκστρατεύουν,¹¹⁰ ἀλλὰ ἡ ἐπιχείρηση καταλήγει σὲ ἥττα τοὺς.¹¹¹ Μόνον ἡ Κάρυστος ἔμεινε πιστὴ στὴν Ἀθήνα. Τὸ στενὸ τοῦ Εὐρίπου δημιουργεῖ πλέον μεγάλες φροντίδες, καθὼς τὰ ἀθηναϊκὰ πλοῖα πλέουν σὲ ἐχθρικὴ θάλασσα.

Ἀπὸ τὰ χρόνια ἐκεῖνα, μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ., ἀρχίζει νὰ γίνεται ἡ σημασία τοῦ φρουρίου φανερὴ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές. Ἡ διοίκηση τῆς περιοχῆς εἶναι πῶς συστηματικὴ καὶ ἡ παρουσία τοῦ στρατηγοῦ πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴ διαμονὴ καὶ τὴ δράση στὸν Ραμνούντα στρατιωτικῶν σωμάτων. Ἐπὶ Σωσιγένους ἄρχοντος, τὸ 342/1, οἱ στρατιῶτες στεφανώνουν τὸν στρατηγὸ Θεόφαντο, τὸν περιπόλαρχο Χαρία καὶ τὸν ταμία Λυσίνο γιὰ τὴν εὐδόκιμη ἐκτέλεση τῆς ὑπηρεσίας τοὺς (1234). Ἴσως τὴν ἴδια χρονιὰ στεφανώνονται οἱ ἐπιμελητὲς τοῦ φρουρίου (91), οἱ ὁποῖοι διοικοῦσαν τὴ μόνιμη φρουρά. Ἀπὸ τὶς ἐπόμενες χρονιὲς 340/39 (92), 338/7 (93), ἕως τὸ 334 (94, 95), ἡ παρουσία τοῦ στρατηγοῦ καὶ τῶν περιπόλων μαρτυρεῖται ἀνελλιπῶς. Τὸ 335 τὰ πράγματα γίνονται εὐνοϊκὰ γιὰ τὸ φρούριο. Ὁ Ἀλέξανδρος, μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Θήβας, παραχωρεῖ στοὺς Ἀθηναίους τὸν Ὠρωπὸ¹¹² καὶ ἡ Ἀθήνα ἀποκτᾷ, γιὰ μερικὰ χρόνια, μιὰ ἰσχυρὴ καὶ προχωρημένη βάση στὸν Εὐβοϊκός. Ὁ δρόμος τῆς Δεκελείας εἶναι ἐλεύθερος καὶ ἡ φρουρὰ τοῦ Ραμνούντος ἔχει λιγότερες φροντίδες.

Ἡ ἐφηβεία. Ἀπὸ τὸ 333/2 συντελεῖται στὸ φρούριο μεγάλη στρατιωτικὴ ἀλλαγὴ. Μέρος τῆς μόνιμης φρουρᾶς τὸ ἀποτελοῦν ἔφηβοι, νεαροὶ Ἀθηναῖοι 19 ἐτῶν, οἱ νεοσύλλεκτοι στρατιῶτες ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὰ φρούρια τῆς Ἀττικῆς. Μ' αὐτοὺς δημιουργεῖται στὸν δῆμο ἔντονη κοινωνικὴ ζωὴ· ὀργανώνουν ἀγῶνες μεταξὺ τῶν ἐφήβων τῶν φυλῶν, καὶ τεκμήρια αὐτῆς τῆς δραστηριότητάς τοὺς εἶναι τὸ ἀνάγλυφο καὶ ὁ Ἑρμῆς τῶν λαμπαδηφόρων (98, 106) καὶ τὰ ἄλλα ἀναθήματά τοὺς (99, 102-105). Μὲ τὴν ἀνέμελη παρουσία τοὺς ζωήρευαν τὴ συντηρητικὴ ζωὴ τοῦ ἀπομονωμένου δήμου.

Κατὰ τὸ 333/2 οἱ 48 ἔφηβοι τῆς Ἑρεχθείδος (98) ἀγωνίστηκαν μὲ τοὺς 32 ἐφήβους τῆς Λεωντίδος¹¹³ ποὺ στρατοπέδευαν στὸν Ραμνούντα, στὸ ἀγώνισμα τῆς λαμπάδος. Ἴσως ὁ ἀγώνας ἔγινε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μεγάλων Νεμεσίων (7). Οἱ ἔφηβοι διήνυσαν

108. K. Hallof - Chr. Habicht, Buleuten und Beamte der athenischen Kleruchie in Samos, *AM* 110, 1995, 282.

109. Αὐτόθι 295· *Agora* XIX 180, L 6 17· *IG* II² 2400.

110. *CAH*² VI (1994) 749.

111. *Αισχ. Κατὰ Κτηφ.* 86-88.

112. Knoepfler, *Oropos* 53.

113. Ἀδημοσίευτος κατάλογος τοῦ 333/2.

ἐκεῖ τὸν δεύτερο χρόνο τῆς θητείας τους, κατὰ τὸν ὁποῖο περιπολοῦσι τὴν χώραν καὶ διατρίβουσιν ἐν τοῖς φυλακτηρίοις.¹¹⁴ Πιθανῶς βρίσκονταν τὴν ἴδια ἐποχὴ στὸ φρούριο καὶ οἱ 53-54 ἔφηβοι τῆς Κεκροπίδος, μὲ τὸν σωφρονιστὴ τους καὶ τοὺς δύο διδασκάλους.¹¹⁵

Πολεμικὲς συγκρούσεις. Μεγάλῃ πολεμικῇ ἐπιχείρησιν κοντὰ στὸν Ραμνοῦντα ἔλαβε χώραν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Λαμιακοῦ πολέμου, τὸ 323. Ὁ Ἀθηναῖος στρατηγὸς Φαῖδρος¹¹⁶ ἐπιτέθηκε ἐναντίον τῶν Στύρων, ποὺ τὰ κατεῖχαν οἱ Μακεδόνες, καὶ τὰ κατέστρεψε· κατεστράφη δὲ τὰ Στύρα ἐν τῷ Λαμιακῷ πολέμῳ ὑπὸ Φαίδρου, τοῦ Ἀθηναίου στρατηγοῦ.¹¹⁷ Ἡ ἐπίθεσις αὐτὴ ἦταν στὴν πραγματικότητά ἐπίθεσις ἐναντίον τῆς Ἐρετρίας, στὴν ὁποία ἀνήκαν τὰ Στύρα, ὡς τιμωρία γιὰ τὴ συμπαράταξή της μὲ τοὺς Μακεδόνες.¹¹⁸

Τὴν ἐπόμενη χρονιά 322 ἐγίνε στὴν περιοχὴ τοῦ Ραμνοῦντος σφοδρὴ σύγκρουση ἀνάμεσα στοὺς Ἀθηναίους ὑπὸ τὸν στρατηγὸ Φωκίωνα καὶ τοὺς Μακεδόνες στρατιῶτες καὶ μισθοφόρους ποὺ διοικοῦσε ὁ στρατηγὸς Μικίων. Μεταξὺ τοῦ ἀθηναϊκοῦ σώματος τὸ ὁποῖο προσπαθοῦσε νὰ ἀναχαιτίσει τὸν εἰσβολέα, ποὺ εἶχε ἀποβιβαστεῖ στὰ λιμάνια τοῦ Ραμνοῦντος, ἐπικρατοῦσε ἀρκετὴ ἀταξία. “Οἱ οἱ στρατιῶτες ἤθελαν νὰ συμβουλευσοῦν τὸν Φωκίωνα, μὲ ποῖο τρόπο θὰ χτυποῦσε τοὺς Μακεδόνες: καθὼς βάδιζαν ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ, στρατιῶτες ἀπὸ κάθε μεριὰ τοῦ στρατεύματος πῆγαιναν στὸν Φωκίωνα καὶ σὰν νὰ ἦσαν στρατηγοὶ τὸν συμβούλευαν πῶς νὰ ἐνεργήσῃ· ὁ ἓνας τοῦ ἔλεγε νὰ καταλάβῃ τὸν κοντινὸ λόφο, ὁ ἄλλος, νὰ στείλῃ ἐκεῖ τὸ ἵππικόν, ἢ ἐδῶ νὰ ἐπιτεθεῖ στὸν ἐχθρόν. “Μὰ τὸ θεό”, εἶπε ὁ Φωκίων, “βλέπω πολλοὺς στρατηγούς καὶ λίγους στρατιῶτες”. Ἀποῦ λοιπὸν παρέταξε γιὰ μάχην τοὺς βαριὰ ὀπλισμένους στρατιῶτες του, ἓνας ἀπ’ ὅλους προχάτησε πολλὴν μὴ μὲν ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἔπειτα ὅμως, ἐπειδὴ κάποιος ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς βγήκε γιὰ νὰ τὸν ἀντιμετωπίσει, γύρισε στὴν πρώτη του θέσιν. “Δὲν νιρέπεται νεαρόν”, εἶπε ὁ Φωκίων, “ποὺ ἐγκατέλειπες δύο φορὲς τὴ θέσιν σου” πρῶτα ἐκείνη ὅπου σὲ εἶχε τάξει ὁ στρατηγός σου καὶ μετὰ ἐκείνη ποὺ διάλεξες ὁ ἴδιος;” Ἐπιτέθηκε λοιπὸν ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν καὶ ἀποῦ τοὺς ἔτρεψε σὲ φυγὴν, σκότωσε τὸν Μικίωνα καὶ ἄλλους πολλούς.¹¹⁹ Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ σύγκρουσις ἐγίνε στὴν πεδιάδα τοῦ Λιμικοῦ, τόπο ὅπου μποροῦσαν νὰ ἀναπτυχθοῦν οἱ ἀντίπαλες δυνάμεις. Στὸ κλειστὸ φρούριον εἶχαν καταφύγει ὅσοι ἀπὸ τοὺς δημότες εἶχαν προλάβῃ. Τὴ χρῆσιν αὐτὴ τοῦ φρουρίου ὀρίζει ψήφισμα ποὺ παρατίθεται σὲ λόγο τοῦ Δημοσοθέου,¹²⁰ ὁ ὁποῖος ἐκφωνήθηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 330.

Σύμφωνα μὲ τὸ ψήφισμα τὸ φρούριον ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ καταφύγια τῶν κατοίκων τῆς Ἀττικῆς τὸ 346: κατακομίζειν δὲ καὶ τὰ ἐκ τῶν ἀγρῶν πάντα τὴν ταχίστην, τὰ μὲν ἐντὸς σταδίων ἑκατὸν εἴκοσι εἰς ἄστν καὶ Πειραιᾶ, τὰ δὲ ἐκτὸς σταδίων ἑκατὸν εἴκοσι εἰς Ἐλευσίνα καὶ Φυλὴν καὶ Ἀφιδναν καὶ Ῥαμνοῦντα καὶ Σούνιον. Τὸ ψήφισμα δὲν θεωρεῖται γνήσιον καὶ πιστεύεται ὅτι ἀποδίδει τὴν κατάστασιν τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς γιὰ τὸ φρούριον, ὅτι δηλαδὴ ἦταν ὀχυρὸς τόπος μὲ στρατιωτικὴ σπουδαιότητα.¹²¹ Γνωρίζουμε ὅμως τῶρα ὅτι ὑπῆρχε πληρὴς ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. καὶ ὅτι, χωρὶς ἀμφιβολία, χρησίμευε

114. Ἀριστ. Ἀθην. πολ. XLII 4.

115. K. Clinton, *AE* 1988, 19-30.

116. *PA* 13064· *APF* 13964.

117. Στράβ. X 446.

118. D. Knoepfler, *BCH* 95, 1971, 224-225.

119. Πλουτ. *Φωκίων* 25.

120. *Περὶ σιευ.* 38.

121. J. R. McCredie, *Fortified Military Camps in Attica, Hesperia* Suppl. XI, 81-83· J. Ober, *Fortress Attica* (1985) 140-141 καὶ σ. 98 σημ. 35.

ώς καταφύγιο τῶν χωρικῶν τῆς γύρω περιοχῆς. Οἱ ἀναχρονισμοὶ καὶ οἱ ἀνακρίβειες τοῦ ψηφίσματος¹²² παραμένουν, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἰσχυρῆς φρουρᾶς μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ 356 (1). Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 322 οἱ Μακεδόνες ἐγκαθίστανται στὴ Μουνυχία.¹²³

Ἀκμὴ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. Ἡ οἰκονομικὴ εὐμάρεια σὲ ὀρισμένες οἰκογένειες τοῦ δήμου, ποὺ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν παρουσίαν τῶν ἐφήβων καὶ τῶν στρατιωτῶν, τὴν ἀνάπτυξη τοῦ φρουρίου καὶ τὴ συγκέντρωση ξένων σ' αὐτό, γίνεται φανερὴ στὰ ταφικὰ μνημεῖα δεξιὰ κι ἀριστερὰ τοῦ δρόμου ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὴν Τρικόρυνθο στὸ φρούριο. Ἐνῶ κατὰ τὸν 5ο αἰ. προβάλλεται ὁ δῆμος ὡς σύνολο μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ Ἱεροῦ, τώρα τὰ πολυδάπανα ταφικὰ μνημεῖα βγάζουν ἀπὸ τὴν ἀνωνυμία καὶ προβάλλουν τοὺς πλούσιους γαιοκτῆμονες. Στὸν ἴδιο αἰῶνα, τὸν 4ο, ἀρκετοὶ Ραμνοῦσιοι ἐμφανίζονται στὶς ἀθηναϊκὲς ἐπιγραφές ὡς τριήραρχοι, ὡς χορηγοὶ θεατρικῶν παραστάσεων ἢ ἀόριστα ὡς πλούσιοι. Χωρὶς νὰ εἶναι ὁ Ραμνοῦς ὁ πλουσιότερος ἀπὸ τοὺς δήμους, ἀνῆκε μὲ τὰ εἰσοδήματα τῶν κατοίκων τοῦ στοὺς εὐπορους.

Τὰ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου μακεδονικὴ κηδεμονία. Ὁ θάνατος τοῦ Ἀλεξάνδρου τὸν Ἰούνιο τοῦ 323 στὴ Βαβυλώνα εἶναι ἡ ἀπαρχὴ νέων περιπετειῶν ποὺ εἶχαν συνέπειες γιὰ τὸν Ραμνούντα. Μετὰ τὸν Λαμιακὸ πόλεμο τὸ 323, τὸν θάνατο τοῦ Λεωσθένη, τὴ μάχη τῆς Κραννῶνος τὸ 322 καὶ τὴν ἐγκατάσταση ὀλιγαρχικῶν στὴν Ἀθήνα, τὸν πόλεμο μεταξὺ Πολυπέρχοντος καὶ Κασσάνδρου τὸ 319, τὴν ἐκτέλεση τοῦ Δημάδη τὴν ἴδια χρονιὰ καὶ τοῦ Φωκίωνος τὸ 318, ὁ Πολυπέρχων ἐγκαθιστᾷ τὸ 317 τοποτηρητὴ τοῦ στὴν Ἀθήνα. Ἀλλάζουν λοιπὸν τὰ πράγματα καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ὑποχρεοῦνται τὸ πολίτευμα διοικεῖσθαι ἀπὸ τιμήσεων ἄχρι μνῶν δέκα, καταστῆσαι δ' ἐπιμελητὴν τῆς πόλεως ἓνα ἄνδρα Ἀθηναῖον ὃν ἂν δόξῃ Κασσάνδρῳ· καὶ ἤρέθη Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς. οὗτος δὲ παραλαβὼν τὴν ἐπιμέλειαν τῆς πόλεως ἤρχεν εἰρηνικῶς καὶ πρὸς τοὺς πολίτας φιλάνθρωπως.¹²⁴ Ἀπὸ τὰ μέτρα ποὺ ἔλαβε ὁ Δημήτριος αἰσθητὰ εἶναι στὸν Ραμνούντα τὰ κατὰ τῆς πολυτελείας τῶν ταφῶν, γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος ἐκτενῆς σὲ ἄλλο σημεῖο. Ἀπὸ τοὺς Ραμνοῦσιους ἀρκετοὶ εἶχαν τὴν περιουσίαν τῶν δέκα μνῶν (1.000 δραχμές) καὶ θὰ διατήρησαν τὰ πολιτικά τους δικαιώματα. Δύο χρόνια πρίν, τὸ 319/8, ἓνα χωράφι ἄγνωστης ἔκτασης πλὰι στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως ἐνεχυριάζεται γιὰ 200 δραχμές (186). Τρία χρόνια μετὰ, τὸ 314/3, ἓνα σπῖτι στὸ φρούριο ἐνεχυριάζεται γιὰ 65 δραχμές (187). Σὲ ἀχρονολόγητο ὄρο τῆς ἴδιας ἐποχῆς (189), ποὺ βρέθηκε στὸ Λιμικὸ κοντὰ στὸ Ἱερό, ἄλλο χωράφι ἐνεχυριάζεται γιὰ 1.500 δραχμές.

Ὁ τετραετὴς πόλεμος. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ Δημητρίου Πολιορκητοῦ μὲ τὸν στόλο τοῦ μπροστὰ ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ τὸ 307 δημιουργεῖ ἐνθουσιασμό στοὺς Ἀθηναίους, οἱ ὁποῖοι τὸν ὑποδέχονται ὡς ἐλευθερωτὴ. Τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα ἀποκαθίσταται ἀλλὰ ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν τοῦ Ἀντιγόνου καὶ τοῦ Δημητρίου. Σὲ ψήφισμα (1235) ποὺ χρονολογεῖται μεταξὺ 305-304 πιθανῶς, τῆς περιόδου τοῦ λεγόμενου τετραετοῦς πολέμου,¹²⁵ ἀναφέρεται ὅτι ὁ στρατηγὸς [Ἀδ]ε[ί]μαντος [καταστ]αθεὶς στρατηγὸς ἐπὶ τῇ[ν

122. Habicht, *Athens* 41.

123. Περὶ τοῦ ψηφίσματος βλ. G. Mathieu, *Démocratie athénienne*, τόμ. IV, *Sur la couronne* (Les Belles Lettres

1947) 38 σημ. 1.

124. Διοδ. Σικελ. XVIII 74· Habicht ὁ.π. 52.

125. **Εργον* 1993, 7.

χώραν ὑ]πὸ τοῦ βασιλέως Δημητρί[ου ἐπὶ δύ]ο ἔτη ἔλαβε μέτρα προστασίας τοῦ Ραμνοῦντος καὶ τῶν δημοτῶν, μάλιστα πολέμου περικαταλ[αβόντος ἐπεμελή]θη τῆς συγκομι[δῆς τῶν καρπῶν].¹²⁶ Ἡ χρονολόγησις τοῦ πολέμου εἶναι ἀμφίβολη καὶ τὸ ψήφισμα δὲν διασώζει ὄνομα ἄρχοντος, μνημονεύει ὅμως τὸν πόλεμον καὶ ὁ Δημήτριος φέρει τὸν τίτλον τοῦ βασιλιᾶ.¹²⁷ Πιθανῶς στὴν περίοδον αὐτὴ χρονολογεῖται καὶ τὸ ψήφισμα ποὺ εἶπε ὁ ἐγγονὸς τοῦ Εὐφράντορος Ἀρχέδημος (2), στὸ ὁποῖον μνημονεύεται βασιλεὺς, προφανῶς ὁ Δημήτριος. Τὸν Ἀδείμαντον διαδέχτηκε, τὸ 304/3 ἐπὶ Φερεκλέους ἄρχοντος, ὁ Κηφισοφῶν Ἀντικλέους Κονθυλήθεν, στρατηγὸς ἐπὶ τὴν χώραν, ὁ ὁποῖος στεφανώθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους τῆς φρουρᾶς τοῦ φρουρίου (1138). Τὸ 301, μετὰ τὴ μάχην στὴν Ἰψὸ καὶ τὸν θάνατον τοῦ Ἀντιγόνου, οἱ Ἀθηναῖοι ἀποτινάζουν τὴν κηδεμονίαν τοῦ Δημητρίου.

Ἡ τυραννὶς τοῦ Λαχάρου· πρώτη μακεδονικὴ κατοχή. Ἡ ἀνεξαρτησία τῶν Ἀθηναίων δὲν ἦταν μακρά. Πιθανῶς τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 300 ὁ Λαχάρης ὁ τῶν ξένων ἡγούμενος¹²⁸ καταλύει τὴ δημοκρατίαν καὶ γίνεται τύραννος. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 295 ὁ Δημήτριος ἐπιτέθηκε ἐναντίον τῆς Ἀθήνας, ἀπέκλεισε τὴν Ἀττικὴν μὲ τὸν στόλον τοῦ καὶ κατέλαβε δύο ἀπὸ τὰ σημαντικότερα παράλια φρούριά της ποὺ βρίσκονται σὲ ἀντίθετα σημεῖα: ἀναληφθεὶς δὲ καὶ πόλεις τινὰς ἀφεστῶσας προσαγαγόμενος πάλιν εἰς τὴν Ἀττικὴν ἐνέβαλε, καὶ κρατήσας Ἐλευσίνος καὶ Ῥαμνοῦντος ἔφθειρε τὴν χώραν, καὶ ναῦν τινα λαβὼν ἔχουσιν σῖτον καὶ εἰσάγουσιν τοῖς Ἀθηναίοις ἐκρέμασε τὸν ἔμπορον καὶ τὸν κυβερνήτην.¹²⁹ Ἡ σύλληψις τοῦ καραβιοῦ πιθανῶς ἐγένετο στὰ νερὰ τοῦ Εὐβοϊκοῦ. Τὸ 295 λοιπὸν οἱ στρατιῶται τοῦ Δημητρίου λεηλάτησαν τὴν περιοχὴν τοῦ Ραμνοῦντος, πολιορκήσαν τὸ φρούριον καὶ τὸ κατέλαβαν. Ὁ ἀποκλεισμός τῆς Ἀττικῆς ἀπὸ τὸν μεγάλον στόλον τοῦ Δημητρίου, ἡ ματαίωσις τῆς αἰγυπτιακῆς βοήθειας καὶ ὁ λιμὸς ἀνάγκασαν τὸν Λαχάρην νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἀρχήν· καὶ Λαχάρης ὁ τύραννος ἀπέδρα.¹³⁰ Οἱ Ἀθηναῖοι ἐξ ἄλλου, ἀνίσχυροι πλέον, ἦλθαν σὲ διαπραγματεύσεις μὲ τὸν Δημήτριον καὶ παραδόθησαν.¹³¹ Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 287, ἐξεγείρονται καὶ τὸν ἐκδιώκουν. Δὲν γνωρίζουμε ἂν τὸ φρούριον περιῆλθε ἀμέσως στὴν ἐξουσίαν τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους. Τὸ Σούνιον καὶ ἡ Σαλαμὶς παρέμειναν ὑπὸ μακεδονικὴν κατοχήν. Ἀπὸ τὸ ψήφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ Ἐπιχάρη (3) γνωρίζουμε μόνον ὅτι τὴ χρονίαν τοῦ ἄρχοντος Πειθιδήμου (268/7) ὁ Ραμνοῦς ἦταν ἀθηναϊκός.¹³² Στὰ μετὰ τὸ 287 χρόνια καὶ μέχρι τοῦ Χρεμωνιδείου πολέμου θεωρεῖται ὅτι χωρίστηκε ἡ Ἀττικὴ στρατιωτικῶς καὶ ἡ παραλία ἀπέκτησε δική της στρατηγόν.¹³³

Τὰ πρὸ τοῦ Χρεμωνιδείου στὸν νότιον Εὐβοϊκόν. Ἡ παρουσία τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ στὴ θάλασσα ποὺ ἐπέβλεπε ἡ φρουρὰ τοῦ Ραμνοῦντος δὲν ἐγένετο αἰσθητὴ γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὴν ἔκρηξιν τοῦ Χρεμωνιδείου. Θεωρεῖται πιθανὸν ὅτι ἡ συμμαχία Ἀθήνας καὶ Σπάρτης ἐναντίον τοῦ Ἀντιγόνου εἶχε ὡς ἀφορμὴ τὴν πολιορκίαν καὶ τὴν ἄλωσιν τῆς

126. περικαταλ[αβόντος· συμπλήρωσις τοῦ Christian Habicht.

127. Habicht, *Athens* 76-77.

128. F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker* 257a.

129. Πλουτ. *Δημήτριος* 33, 3.

130. Αὐτόθι 33, 4.

131. Habicht, *Athens* 82-86.

132. Αὐτόθι 97 καὶ 130.

133. Habicht, *Studien* 43-44· *Athens* 137.

Ἐρέτριας ἀπὸ τὸν Μακεδόνα βασιλιά, ἡ ὁποία προηγήθηκε τοῦ πολέμου. Τοῦτο συνάγεται ἀπὸ χωρίο τοῦ Διογένους Λαερτίου¹³⁴ τὸ ὁποῖο διασώζει τὴ συνάντησι καὶ τὴ συνομιλία, στὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ, τοῦ Ἐρετριέως φιλοσόφου Μενεδήμου καὶ τοῦ Καρὸς διοικητοῦ τοῦ Πειραιῶς Ἱεροκλέους, πολλὰ λέγοντος περὶ τῆς ἀλώσεως τῆς Ἐρετρίας ἀπὸ τὸν Ἀντίγονο. Ἡ ἐπίσκεψις τοῦ Ἱεροκλέους στὸ Ἀμφιάρειο θεωρεῖται ὡς ἔνδειξις ὅτι μετὰ τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 268, ποὺ χρονολογεῖται ἡ συνάντησις, ὁ μακεδονικὸς στόλος, τοῦ ὁποίου ἡ πλησιέστερη βάση ἦταν ἡ Χαλκίδα, βρισκόταν στὸ λιμάνι τοῦ Ὠρωποῦ καὶ ἡ Ἐρέτρια ἔπεσε στὰ χέρια τοῦ Ἀντιγόνου τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 267. Ἀπὸ τὴν εὕρεσις ἐξ ἄλλου σὺς ἀνασκαφῆς τῆς Ἐρέτριας μέρους βωμοῦ ἀφιερωμένου στὴν Ἀρσινόη Β', ποὺ πέθανε τὸν Ἰούλιο τοῦ 268, συμπεραίνεται ὅτι ὁ Αἰγύπτιος ναύαρχος Πάτροκλος εἶχε ἤδη ἔλθει σὲ ἐπαφὴ καὶ διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς Ἐρετριεῖς πρὶν ἀπὸ τὴν πολιορκία τῶν Μακεδόνων. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ τέλεσις λατρείας τῆς βασίλισσας στὴν Ἐρέτρια, ἡ ὁποία δὲν ἦταν δυνατόν νὰ προταθεῖ ἀπὸ ἀπλὸ ἰδιώτη ἀλλὰ προφανῶς ἀπὸ τὸν Πάτροκλο τὸν ἴδιο.¹³⁵

Ὁ Χερμωνίδειος πόλεμος. Σημαντικὸ γεγονός γιὰ τὴ ζωὴ τῶν δημοτῶν ἦταν ὁ Χερμωνίδειος πόλεμος (268/7-262/1 ἢ 263/2). Μὲ τὴ βοήθεια τῶν στρατευμάτων τοῦ ναυάρχου Πατρόκλου, ποὺ εἶχε στείλει ὁ βασιλιάς τῆς Αἰγύπτου Πτολεμαῖος Β' Φιλάделφος, τὸ φρούριο ἀντιστέκεται σὺς ἀπὸ ξηρᾶς ἐπιθέσεις τοῦ βασιλιά τῆς Μακεδονίας Ἀντιγόνου Γονατᾶ. Τὶς ἀμυντικὰς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις διευθύνει, τὸ 268/7, ὁ στρατηγὸς τῆς παραλίας¹³⁶ Ἐπιχάρης, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐγκαταστήσει τὸ στρατηγεῖο του στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, στὸ κτίριον ποὺ εἶχε κατασκευάσει στὰ ἀνατολικά τοῦ ναοῦ (3).

Κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῶν ἐχθροπραξιῶν ἐναντίον τοῦ Ραμνοῦντος οἱ κύριες ἐπιθέσεις γίνονται ἀπὸ ξηρᾶς. Ὁ Ἐπιχάρης ἀμύνθηκε στὴν πεδιάδα τοῦ Λιμικοῦ· προστάτευσε τοὺς ἀγρότες κατὰ τὸν θερισμό (Ἰούνιος) καὶ κατὰ τὴ συλλογὴ τῶν καρπῶν τῶν ὀπωροφόρων δέντρων καὶ φαίνεται ὅτι ἄντεξε νὰ ἀμύνεται ἕως τὸν τρύγο (Σεπτέμβριος). Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δικούς του στρατιῶτες εἶχε ὡς ἐνίσχυση καὶ στρατιῶτες τοῦ ναυάρχου Πατρόκλου, οἱ ὁποῖοι στρατοπέδευαν ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριον, κοντὰ στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως. Στὰ λιμάνια τοῦ φρουρίου βρισκόταν τὰ αἰγυπτιακὰ πλοῖα μὲ τὰ ὁποῖα οἱ στρατιῶτες αὐτοὶ εἶχαν ἔλθει στὸν Ραμνούντα.

Δὲν γνωρίζουμε ἂν ἡ θητεία τοῦ Ἐπιχάρη ἀνανεώθηκε. Τὸ ὅτι οἱ Ραμνούσιοι ψήφισαν τὶς τιμὰς καὶ χάραξαν καὶ ἔστησαν τὴ στήλη μὲ τὸ ψήφισμα στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, σημαίνει ὅτι ὁ Ραμνοῦς, Ἱερὸ καὶ φρούριον, βρισκόταν τὴ δεύτερη χρονιά τοῦ πολέμου στὰ χέρια τῶν Ἀθηναίων. Κάποια στιγμή πιεσμένοι ἀπὸ τὸν στρατὸ τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ ὑποχώρησαν καὶ ὀχυρώθηκαν στὸ Ἱερὸ ἐμποδίζοντας τὸν ἐχθρὸ νὰ φθάσει ἀπὸ τὸν βόρειον δρόμον στὸ φρούριον. Ἡ πολιορκία τοῦ Ἱεροῦ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὶς λίθινες σφαῖρες ποὺ βρέθηκαν σκορπισμένες στὴν περιοχὴ ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὴ δυτικὴ οἰκία ὡς τὸν περίβολο τοῦ Πυθάρχου καὶ κυρίως ἐμπρός, νότια τῆς εἰσόδου τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως.

134. II 127.

135. D. Knoepfler, *BCH* 117, 1993, 338-341· ὁ ἴδιος *BCH* 119, 1995, 144.

136. Ἡ διοίκηση τῆς ἀττικῆς παραλίας ἀπὸ ξε-

χωριστὸ στρατηγὸ μαρτυρεῖται, μέχρι στιγμῆς, γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ψήφισμα γιὰ τὸν Ἐπιχάρη· βλ. Habicht, *Athens* 137.

Κατὰ τὴν πρώτη χρονιά τοῦ πολέμου σημαντικὴ ἦταν ἡ δράση, ἐναντίον τοῦ Ἐπιχάρη καὶ τοῦ φρουρίου, τῶν πειρατῶν τοῦ Εὐβοικοῦ ποῦ βοηθοῦσαν τὸν Ἀντίγονο στὸν πόλεμο. Οἱ πειρατὲς ἀποβιβάζονταν σὲ γειτονικοὺς πρὸς τὸ φρούριο ὄρμους καὶ λεηλατοῦσαν τὶς μοναχικὲς ἀγροικίες, ἄρπαζαν τὰ ποίμνια, ὅσα εἶχαν μείνει στὶς στάνες τους, καὶ κατέστρεφαν τὶς καλλιέργειες. Ὡς ὁδηγοὺς στὶς ἐπιδρομὲς τους εἶχαν Ἀθηναίους οἱ ὁποῖοι γνώριζαν τὴν περιοχὴ, πιθανῶς στρατιωτικοὺς ποῦ εἶχαν ὑπηρετήσει στὸ φρούριο. Οἱ ἐπιδρομὲς τῶν πειρατῶν, οἱ ὁποῖοι ἐξορμοῦσαν ἀπὸ τὶς ἀκτὲς τῆς Εὐβοίας, ὅπου εἶχαν τὰ κρησφύγετά τους, ἐναντίον τῶν παραλίων τῆς Ἀττικῆς, κάνει τὸ φρούριο περισσότερο ἀναγκαῖο γιὰ τὴν προστασία τοῦ Ραμνοῦντος καὶ τῆς γύρω περιοχῆς.¹³⁷

Τὸ ἀποτέλεσμα τῶν συγκρούσεων τοῦ πρώτου χρόνου τοῦ πολέμου δὲν ἦταν πάντα ὑπὲρ τοῦ Ἐπιχάρη· πολλοὶ δημότες καὶ Ἀθηναῖοι, καθὼς καὶ δοῦλοι, αἰχμαλωτίστηκαν ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Ἀντιγόνου. Ὅλοι ἐξαγοράστηκαν ἔπειτα ἀπὸ διαπραγματεύσεις μὲ τὸν ἐχθρό.

Παρὰ τὴν ἀπειλὴ καὶ τὴ δράση τῶν πειρατῶν, ὁ Ἐπιχάρης εἶχε ἐλευθερία κινήσεων στὴ θάλασσα, γιὰτὶ μπόρεσε νὰ φέρει στὸ φρούριο σιτάρη καὶ κριθάρη γιὰ τὴν τροφὸς τῆς φρουρᾶς. Οἱ δημότες εἶχαν θερίσει καὶ ἀλωνίσει, καὶ ἡ τροφή τους ἦταν ἐξασφαλισμένη.

Ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, ὁ Ραμνοῦς ὑποκύπτει τελικὰ στοὺς Μακεδόνες, οἱ ὁποῖοι τοποθετοῦν πάλι στὸ φρούριο δική τους φρουρά. Ἡ στήλη μὲ τὸ ψήφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ Ἐπιχάρη στήθηκε στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, ὅπου καὶ βρέθηκε κομματιασμένη μέσα στὴ δυτικὴ δεξαμενὴ.

Μετὰ τὸν Χρεμωνίδειο· δεύτερη μακεδονικὴ κατοχὴ. Ἡ κατάληψη τοῦ φρουρίου ἀπὸ τὸν Ἀντίγονο θὰ εἶναι μακρόχρονη καὶ θὰ προκαλέσει σημαντικὲς ἀλλαγὲς στὸν δῆμο, κυρίως κοινωνικὲς. Οἱ Μακεδόνες θὰ παραμείνουν στὸ φρούριο ἕως τὸ 229, ἐπὶ 34 χρόνια, ἂν δεχτοῦμε συμβατικὰ ὅτι καὶ τὸ φρούριο ὑπέκυψε στὸν Ἀντίγονο τὸ 263/2, ἐπὶ Ἀντιπάτρου ἄρχοντος, χρονιὰ κατὰ τὴν ὁποία μαρτυροῦνται ἐνέργειες τῶν Ραμνοσίων σχετικὲς μὲ τὸν ἐποικισμὸ τους οἱ ὁποῖες πιθανῶς ἔπρεπε νὰ τύχουν τῆς ἔγκρισης τῶν Μακεδόνων (6).

Ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἰσχυρῆς μακεδονικῆς φρουρᾶς στὸ φρούριο καὶ ἡ παρουσία τῶν μακεδονοφίλων στρατηγῶν καὶ ἀξιωματικῶν ὑπῆρξε ἡ αἰτία ἡ ὁποία προκάλεσε, κατὰ τὴ διάρκειά τῆς βασιλείας τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ, μετὰ τὸ 263, τὴν ψήφιση ἀπὸ τὸν δῆμο θεϊκῶν τιμῶν καὶ τὴν τέλεση θυσιῶν πρὸς τιμὴν τοῦ βασιλιᾶ αὐτοῦ (7). Στὴν ἀπόφαση αὕτὴ κατέληξαν οἱ Ραμνοῦσιοι εἴτε γιὰτὶ τοὺς ὑποδείχτηκε, εἴτε γιὰτὶ θέλησαν νὰ φανοῦν εὐχάριστοι καὶ νὰ ἔχουν τὴν εὐνοία τῶν Μακεδόνων, οἱ ὁποῖοι ἀσκοῦσαν πλέον ἀπόλυτο ἔλεγχον στὸν δῆμο. Παρατηρήθηκε¹³⁸ ὅτι ὁ Ἀντίγονος Γονατᾶς δὲν ἐπιζητοῦσε τὴν ἀπόδοση στὸ πρόσωπό του θεϊκῶν τιμῶν, ἀλλὰ δεχόταν, τουλάχιστον, αὐτὲς ποῦ τοῦ προσφέρονταν. Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ νέα κατοχὴ εἶχε σοβαρὲς συνέπειες γιὰ τὸν δῆμο, ὁ

137. Γιὰ τὴ μίσθωση πειρατῶν καὶ τὴ χρησιμοποίησή τους σὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις βλ. Launey, *Armées* I 34-35.

138. Chr. Habicht, *Scripta Classica Israelica* 15, 1996, 131-134· *Athens* 165, 167.

όποιος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ξεχωριστεῖ, στὸ πολιτικὸ πεδίο, ἀπὸ τὸ φρούριο καὶ τοὺς Μακεδόνες διοικητές.

Οἱ στρατηγοὶ ὀρίζονται τώρα ἀπὸ τὸν Ἀντίγονο καὶ τοποθετοῦνται στὴν εἰδικὴ θέση τους ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους.¹³⁹ Τὸ 258/7 στρατηγὸς τῆς παραλίας ἦταν ὁ Ἀπολλόδωρος Ἀπολλοδώρου Ὀτρυνεύς (8), ὁ ὁποῖος φρόντισε νὰ ἐκτελεστεῖ ἡ διαταγὴ τοῦ Ἀντιγόνου μετὰταξίης μέρους τῆς μισθοφορικῆς φρουρᾶς τοῦ φρουρίου στὴν τάξη τῶν ἰσοτελῶν. Τὴν ἴδια χρονιὰ τὴν κύρια θέση τοῦ πυλωροῦ εἶχε ὁ Ὀφέλας Ὠφελίωνος ἰσοτελής, Μακεδόνας προφανῶς.

Ἡ ἀποχώρηση, τὸ 255, τῆς μακεδονικῆς φρουρᾶς ἀπὸ τὸ Μουσεῖο¹⁴⁰ δὲν φαίνεται νὰ προκάλεσε ἀλλαγὴ στὰ πράγματα τοῦ φρουρίου. Στὰ μετὰ τὸ 255 χρόνια ἔντονη εἶναι ἡ παρουσία τοῦ Θουκρίτου Ἀλκιμάχου Μυρρινουσίου, ὁ ὁποῖος διετέλεσε στρατηγὸς τῆς παραλίας τουλάχιστον τέσσερις φορές. Ἡ πρώτη στρατηγία του, τὸ 251/0 ἐπὶ Κλεομάχου ἄρχοντος, μαρτυρεῖται ἀπὸ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή (129). Ἡ δεύτερη, ἐπὶ Καλλιμήδου τὸ 248/7, εἶναι γνωστὴ μὲ λεπτομέρειες (10). Ἐφρόντισε ὁ Θούκριτος νὰ βελτιώσει τὶς ἀμυντικὲς δυνατότητες τοῦ φρουρίου καὶ κατασκεύασε, μὲ δικά του χρήματα, χρήσιμες στρατιωτικὲς ἐγκαταστάσεις. Ἄνοιξε στὸ τεῖχος νέα πύλη, τὴν ἀνατολική, γιὰ τὴν ἄμηση σύνδεση μὲ τὸ λιμάνι καὶ πιθανῶς τὴ δυτική. Τότε, ἢ λίγο μετὰ, κλείστηκε ἡ νότια πύλη γιὰ οἰκονομία φρουρῶν καὶ γιὰ μεγαλύτερη ἀσφάλεια τοῦ φρουρίου. Ὁ Θούκριτος κατασκεύασε ἀκόμη πλάι στὴ νέα πύλη, τὴν ἀνατολική, πυλώριον γιὰ τὴ φρουρὰ καὶ συνέδριον γιὰ χρῆση τῆς φρουρᾶς ἢ, τουλάχιστον, γιὰ χρῆση ἀπὸ τοὺς ἀξιωματικούς. Ἦταν χώρος ὅπου μπορούσαν νὰ περνοῦν εὐχάριστα τὴν ὥρα τους καὶ νὰ γευματίζουν· στὴν αὐλὴ του ἦταν δυνατόν νὰ γίνονται θεωρητικὰ μαθήματα στοὺς στρατιῶτες.

Ἡ τρίτη στρατηγία ἀσκήθηκε ἀπὸ τὸν Θούκριτο τὴν ἐπόμενη χρονιὰ 247/6, ἐπὶ Θερσίλοχου ἄρχοντος (129). Τῆς τέταρτης δὲν διασώθηκε ὄνομα ἄρχοντος.

Ὁ πόλεμος μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Κρατεροῦ. Τὴ χρονιὰ τοῦ ἄρχοντος Διομέδοντος (247/6 ἢ 245/4) στρατηγὸς τῆς παραλίας ἦταν ὁ Ἀρχανδρος Καλλιππου Ἐλευσίνιος, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τὰ καθήκοντά του σὲ δυσχερεῖς περιστάσεις, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ ψήφισμα ποὺ εἶχε στηθεῖ στὴν ἀνατολικὴ πύλη.¹⁴¹ Ὁ Ἀρχανδρος ἔφθασε στὸ φρούριο ἐνῶ βρισκόταν σὲ ἐξέλιξη ὁ ἀπὸ τὸ 251 πόλεμος τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ κατὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου, γιοῦ τοῦ ἑτεροθαλοῦς ἀδελφοῦ του Κρατεροῦ, κυβερνήτου τοῦ Ἰσμοῦ καὶ τῆς Εὐβοίας.

Ὅταν ἀνέλαβε τὰ καθήκοντά του ἡ κατάσταση στὸ φρούριο δὲν ἦταν ἡ πρέπουσα. Ὁ νέος στρατηγὸς ἀναγκάστηκε νὰ ἀναθεωρήσει ὅλες τὶς σχετικὲς μὲ τὴ φρουρὰ ἐνέργειες τῶν προκατόχων του. Ἀρχισε μὲ τὴ λεπτομερὴ ἐπιθεώρηση τῶν δυνάμεων ποὺ διέθετε καὶ ὅρισε στὰ διάφορα σώματα νέα καθήκοντα. Τοὺς μεγαλύτερους σὲ ἡλικία Ἀθηναίους καὶ τοὺς μετοίκους, οἱ ὁποῖοι μαρτυροῦνται στὸν Ραμνούντα γιὰ πρώτη φορὰ, τοὺς βάστηξε στὸ φρούριο, ὡς ἐνίσχυση τῆς κανονικῆς φρουρᾶς του. Τοὺς νεότερους ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους πολίτες τοὺς τοποθέτησε ἐπὶ τὴν σκοπὴν, δηλαδὴ σὲ μόνιμες σκοπιπὲς ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο, ἴσως στοὺς διαδεκτιῆρες ὅπου ἔπρεπε νὰ ὑπηρετοῦν πρόσωπα

139. Habicht, *Athens* 152.

140. Αὐτόθι.

141. **Εργον* 1993, 7-8· D. Knoepfler, *BCH* 119, 1995, 158· Habicht, *Athens* 162 σσμ. 44.

ἀπολύτου ἐμποτισμένης. Τοὺς παροίκους καὶ τοὺς μισθοφόρους στρατιῶτες τοὺς ἔστειλε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς περιοχῆς τοῦ δήμου, σὲ μέγιστη ἀπόσταση ἀπὸ τὸ φρούριο 60 σταδίων (περίπου 11 χλμ.), γιὰ νὰ προστατεύσουν ἐκείνους ποὺ ἀπασχολοῦνταν στὶς γεωργικὲς ἐργασίες, καὶ κατὰ τὸ ψήφισμα αἴτιος ἐγένετο τοῦ συγκομισθεῖναι τοὺς ξυλίνους καρπούς. Βρισκόμαστε λοιπὸν σὲ προχωρημένη ἐποχὴ τοῦ ἔτους, στὸ καλοκαίρι, οἱ ἐπιθέσεις ὅμως ποὺ δεχόταν τὸ φρούριο καὶ ἡ περιοχὴ του εἶχαν ἀρχίσει πρὸ νωρίς, τουλάχιστον σὲ προχωρημένη ἀνοιξη. Τὰ ποιμνία ποὺ βρίσκονταν στὴν ὑπαιθρο καὶ τοὺς δούλους ποὺ ἐργάζονταν στὰ χωράφια προστάτευσε μὲ κρυπτούς, ποὺ τοποθέτησε [ἐ]πὶ τὰς ἐπικαιροτάτας τῶν σκοπῶν, σὲ στρατηγικὰ σημεῖα. Ἰδιαίτερη φροντίδα ἔδειξε γιὰ τὴ μεταφορὰ σιταριοῦ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ γιὰ τὴν ἀγορὰ ἐκεῖ συμπληρωματικῆς ποσότητος ποὺ μοίρασε στοὺς στρατιῶτες καὶ τοὺς μὴ δημότες Ἀθηναίους, ὅπως παλαιότερα ἔκανε ὁ στρατηγὸς Ἐπιχάρης. Ἐπὶ πλέον διέθεσε δικά του χρήματα γιὰ νὰ δώσει προκαταβολὲς μισθῶν στοὺς μισθοφόρους, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσαι τὴν πειθαρχία τους. Μὲ τὰ μέτρα ποὺ ἔλαβε μπόρεσε νὰ διατηρήσει τὴν ἀσφάλεια τῆς Ῥαμνουσίας, ἐνῶ ἡ γύρω τῆς περιοχῆς ἦταν μεστή πειρατῶν. Οἱ ἐπιθέσεις κατὰ τῆς περιοχῆς δὲν γίνονταν ἀπὸ μεγάλα καὶ συντεταγμένα στρατιωτικὰ σώματα ἀλλὰ ἀπὸ μικρὲς ὁμάδες πειρατῶν, οἱ ὁποῖες ἀπέβλεπαν κυρίως στὴ λεηλασία τῶν ἀγροκτημάτων καὶ τὴν ἀρπαγὴ τῶν ποιμνίων.

Ὁ Δημητριακὸς πόλεμος. Τὸ 235/4, κατὰ τὸν Δημητριακὸ πόλεμο, οἱ Ῥαμνούσιοι βρέθηκαν σὲ δυσχέρειες καὶ πάλι (17). Στρατηγὸς ἦταν ὁ Φιλοκῆδης καὶ ἐπὶ τῆς θητείας του οἱ Ῥαμνούσιοι, φοβούμενοι ἐπίθεση τῶν Βοιωτῶν ἐναντίον τοῦ φρουρίου καὶ τοῦ δήμου, ἀναγκάζονται νὰ στείλουν τὰ κοπάδια τους στὴν Ἑρέτρια γιὰ μεγαλύτερη ἀσφάλεια. Διοικητὴς ἐκεῖ ἦταν ἄνθρωπος τῶν Μακεδόνων, ὁ Δικαίαρχος Ἀπολλωνίου Θριάσιος. Στὶς φυλακὲς τῆς Ἑρέτριας βρισκόταν καὶ ἓνας Ἀθηναῖος καταδικασμένος σὲ θάνατο· φαίνεται ὅτι ἀνῆκε στοὺς Ἀθηναίους τοῦ φρουρίου. Μὲ τὶς παρακλήσεις τοῦ στρατηγοῦ ὁ Δικαίαρχος τὸν ἐλευθέρωσε. Ὁ ἴδιος προσέφερε στοὺς Ῥαμνουσίους καὶ σφάγια γιὰ τὶς θυσίες ποὺ τελοῦνταν κατὰ τὰ μεγάλα Νεμέσια καὶ γιὰ ἐκεῖνες ποὺ γίνονταν πρὸς τιμὴν τοῦ Δημητρίου Β'.¹⁴² Εἴτε γιὰ τὸ ποιμνία τοῦ Ῥαμνουίντος βρίσκονταν στὴν Ἑρέτρια, εἴτε γιὰ τὸ ὑπῆρχε γενικότερη φτώχεια καὶ ἔλλειψη, οἱ Ῥαμνούσιοι δὲν ἦσαν σὲ θέσιν νὰ προσφέρουν στὴ θεὰ καὶ στὸν Δημήτριο, τὸν ὁποῖο τιμοῦσαν ὅπως καὶ τὸν πατέρα του Ἀντίγονο Γονατᾶ μὲ θεϊκὲς τιμές, τὶς καθιερωμένες θυσίες, μάλιστα κατὰ τὴ μεγάλη γιορτὴ τῆς χρονιάς, τὸ καλοκαίρι. Ἡ ρητὴ μνεία τῆς διακοπῆς τῶν θυσιῶν σημαίνει ὅτι μιὰ χρονιά τουλάχιστον, πρὶν ἀπὸ τὸ 235/4, δὲν ἔγιναν θυσίες κατὰ τὴ γιορτὴ τῆς θεᾶς, ὅπως κατὰ τὴν Κατοχὴ 1941-44 δὲν τελέστηκε ἡ λειτουργία τῆς Ἀνάστασης κατὰ τὸ ἔθιμο, δηλαδὴ νύχτα, τουλάχιστον στὸ ἀστικὸ τμήμα τῆς Ἑλλάδος, καὶ φυσικὰ ἐλάχιστοι ἦσαν ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ἔψησαν ἀρνί.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Δημητριακοῦ πολέμου χρειάστηκε, γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ, νὰ ἐξοπλιστεῖ καὶ νὰ ὀχυρωθεῖ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως. Ἀπὸ ἐλλιπὲς ψήφισμα (18) φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὁ στρατηγὸς Φιλοκῆδης, ὁ ὁποῖος τιμήθηκε ἀπὸ μισθοφόρους στρατιῶτες γιὰ τὴν πράξη του αὐτῇ, συγκέντρωσε ὀπλισμὸ στὸ Ἱερὸ ὅπου διέμενε καὶ ὁ ἴδιος μαζί μὲ τὰ στρατεύματα.

Κατὰ τὴ χρονιά τοῦ ἄρχοντος Λυσανίου (234/3) οἱ μισθοφόροι στρατιῶτες τοῦ φρου-

142. Αὐτόθι 164.

ρίου στεφανώνουν τὸν στρατηγὸ ἐπὶ τοὺς ξένους Φιλόθεο Φιλίωνος Φρεάρριο, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι σύχναζε στὸ φρούριο γιὰ ἐπιθεωρήσεις, παράλληλα μὲ τὸν στρατηγὸ τῆς παραλίας (20).

Πρὸ τοῦ 229. Ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς Ραμνουσίας ἔδειξε ὁ Φιλόθεος Φιλίωνος Φρεάρριος, στρατηγὸς τῆς παραλίας (20) ἐπὶ Μνησείδου ἄρχοντος.¹⁴³ Κατὰ τὴ θητεία τοῦ Φιλοθέου ὑπηρετήσε στὸ φρούριο τὸ σῶμα τῶν κρυπτῶν, γνωστὸ γιὰ τὴ δράση του ἐκεῖ, κατὰ τὴ στρατηγία τοῦ Ἐπιχάρη (3). Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴ χρονιὰ αὐτὴ ὑπῆρχε στὸν Ραμνούντα κάποια ἐξωτερικὴ ἀπειλή, γιὰτὶ στὸ ψήφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ Φιλοθέου τονίζεται ἡ φροντίδα του γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς ὑπαίθρου χώρας.

Τὸ φρούριο ἀθηναϊκό. Τὸ 229 εἶναι, ἀπὸ κάθε ἄποψη, μεγάλη χρονιὰ γιὰ τὸν δῆμο. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Δημητρίου Β', καὶ χάρις στὶς ἐνέργειες τῶν ἀδελφῶν Εὐρυκλείδου καὶ Μικίωνος ἀπὸ τὴν Κηφισιὰ καὶ μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Ἀράτου, ὁ ὁποῖος τὸν ἐπὶ τῆς φρουρᾶς Διογένη συνέπεισεν ἀποδοῦναι τὸν τε Πειραιᾶ καὶ τὴν Μουνυχίαν καὶ τὴν Σαλαμίνα καὶ τὸ Σούνιον τοῖς Ἀθηναίοις ἐπὶ πεντήκοντα καὶ ἑκατὸν ταλάντοις, οἱ Μακεδόνες ἀποσύρθηκαν ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ.¹⁴⁴ Ἡ ἔλλειψη τῆς μνείας τοῦ Ραμνούντος δὲν σημαίνει ὅτι ἐξαιρέθηκε τὸ φρούριο καὶ τὰ λοιπὰ τῆς Ἀττικῆς καὶ ὅτι δὲν ἐλευθερώθηκαν. Ψήφισμα ἀπὸ τὸ φρούριο (22) μαρτυρεῖ ὅτι, ὅταν ἀποχώρησαν οἱ Μακεδόνες, ἔγιναν θυσίαι στὸν Δία Σωτήρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Σώτειρα καὶ σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους θεοὺς στοὺς ὁποῖους ἦταν καθιερωμένο νὰ θυσιάζουν σὲ τέτοιες περιπτώσεις καὶ ἀκόμη ἀγῶνες λαμπαδηδρομίας, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται γιὰ πρώτη φορά, ἔπειτα ἀπὸ 100 χρόνια, μετὰ τοὺς ἀγῶνες τῶν ἐφήβων τοῦ 4ου αἰ. (98). Φαίνεται ὅτι ὁ ξένος κύριος τοῦ τόπου δὲν ἐπέτρεπε τὴν τέλεσή τους. Ἔτσι ἔληξε ἡ κατοχὴ τῶν Μακεδόνων, μακρόχρονη καὶ δυσάρεστη στοὺς δημότες.

Μετὰ τὴν πρώτη εὐφορία τῆς ἀνεξαρτησίας, μερικοὶ ἀξιωματικοὶ τοῦ φρουρίου, γνωστοὶ ἀπὸ ἐπιγραφές, συνιστοῦν σύλλογο γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμφιαράου (167), τὸ ὁποῖο εἶχε παραμεληθεῖ μετὰ τὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς του στὸν 4ο αἰ. Δὲν φαίνεται ὅμως νὰ ἀνέλαβε τὸ ἱερὸ ἀπὸ τὴν παρακμὴ στὴν ὁποία εἶχε περιπέσει.

Ἀπὸ τὸ 229 ἕως τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. γνωρίζουμε λίγα, λεπτομέρειες, ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ φρουρίου, ὅσα μαρτυροῦνται στὰ ψηφίσματα πρὸς τιμὴν τῶν στρατηγῶν καὶ τῶν ἀξιωματικῶν. Τὸ 224 οἱ Ραμνούσιοι καὶ οἱ Ἀθηναῖοι τιμοῦν τὸν ἐπὶ Νικήτου ἄρχοντος (225/4) κυβερνήτη ἑνὸς ἀφράκτου πλοίου μὲ τὸ ὁποῖο γίνονταν περιπολίαι στὶς ἀττικὰς ἀκτὲς τοῦ νότιου Εὐβοϊκοῦ, γιὰ προστασία ἀπὸ τοὺς πειρατὲς (31). Ὁ τιμώμενος Μένανδρος Τεισάνδρου, ἀπὸ τὸν γειτονικὸ δῆμο τῆς Εἰτέας, ἦταν πλούσιος καὶ εἶχε ἔντονη ἀνάμειξη στὰ πράγματα τοῦ φρουρίου. Πληρώνει ἀπὸ δικά του χρήματα γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς ἀποστολῆς του, προσφέρει λάδι στὸ γυμνάσιο τοῦ Ραμνούντος γιὰ τὴν ἀσκηση τῶν ἐφήβων καὶ θυσιάζει, μὲ τὸν στρατηγὸ καὶ τοὺς ἱεροποιούς, στὸν Δία Σωτήρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ, καθὼς καὶ στὴ Νέμεσι. Δὲν θυσιάζει στοὺς Μακεδόνες βασιλεῖς, τῶν ὁποίων ἡ λατρεῖα ἔχει πλέον καταργηθεῖ.¹⁴⁵ Ἀδῆριτοι πολιτικοὶ λόγοι εἶχαν ἐπιβάλλει τὴν καθιέρωση

143. Ὁ Μνησείδης ἔπεται τοῦ Λυσανίου, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖται στὸ 234/3.

144. Πλουτ. Ἀρατος 34, 5-6 βλ. καὶ Πaus. II 8, 6.

145. Habicht, *Athens* 179.

ρωση της λατρείας τους, τώρα όμως ή παλαιά τάξη αποκαθίσταται κατὰ τὸ δυνατόν.¹⁴⁶

Τὸ 222/1 στρατηγὸς ἦταν ὁ Νικόμαχος Αἰνιάδου Παιανιεύς, ὁ ὁποῖος τιμήθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀφιδνίου γιὰ τὴν ὠφέλιμη δράση του τοῖς οἰκοῦσιν ἐν ἐκατέρῳ τῶν φρουρίων. Τὰ δύο φρούρια ποὺ ὑπονοοῦνται εἶναι τοῦ Ἀφιδνίου καὶ τοῦ Ραμνοῦντος, ἐνῶ τοῦ Σουνίου δὲν μνημονεύεται. Μὲ τὸ ἴδιο ψήφισμα ἀποκαλύπτεται μιὰ ἀκόμη λατρεία τῶν στρατιωτικῶν, τῆς Ἀφροδίτης Ἑγεμόνης, ἡ ὁποία προ-υπῆρχε (32).

Τὸ 218/7, ἐπὶ Καλλιμάχου ἄρχοντος, στρατηγὸς ἦταν ὁ Τελέσιππος Τιμοθέου Χολαργεύς (38), ὁ ὁποῖος τὴν ἴδια ἐποχὴ γίνεται πρόξενος Ὠρωποῦ,¹⁴⁷ τιμὴ τῆς ὁποίας τὰ αἷτια εἶναι προφανή. Οἱ σχέσεις Ὠρωποῦ καὶ Ἀθήνας τὰ χρόνια αὐτὰ εἶναι πυκνές καὶ φανερὲς ἀπὸ τὰ πολλὰ ψηφίσματα τῶν Ὠρωπίων μὲ τὰ ὁποῖα ἔκαναν Ἀθηναίους πρόξενους τους. Ὁ Τελέσιππος τιμήθηκε μᾶλλον κατὰ τὴ στρατηγία του, γιὰ τὶς διευκολύνσεις ποὺ παρείχε στοὺς Ὠρωπίους στὴν περιοχὴ τῆς δικαιοδοσίας του, ἡ ὁποία συνόρευε μὲ τὴ δική τους.

Τὰ τιμητικὰ ψηφίσματα ἐξακολούθησαν νὰ ἐκδίδονται μὲ πυκνότητα κατὰ τὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἵωνα. Τὸ 215/4, ἐπὶ Διοκλέους ἄρχοντος, στρατηγὸς εἶναι ὁ Ραμνούσιος Θεότιμος Θεοδώρου (43), λίγο ἀργότερα ὁ Ἀντισθένης Ἡλιοδώρου Διομεύς (44), τὸ 214/3 ἐπὶ Εὐφιλήτου ἄρχοντος ὁ Γόργυππος (46), τὸ 212/1 ἐπὶ Εὐάνδρου (47) ὁ Λάχης Χαιρεπόλιδος Λευκονοεὺς καὶ τὸ 207/6 ἐπὶ Καλλιστράτου πάλι ὁ Θεότιμος Θεοδώρου Ραμνούσιος (49). Ἀπὸ τὰ ψηφίσματα φαίνεται ὅτι ἐπικρατεῖ ἡρεμία στὴν περιοχὴ.

Τὸ τελευταῖο γνωστὸ ψήφισμα τοῦ 3ου αἰ. χρονολογεῖται στὸ 203/2 ἐπὶ Προξενίδου ἄρχοντος καὶ μ' αὐτὸ τιμᾶται ὁ ἐπὶ τὴν χώραν στρατηγὸς Ποσειδώνιος, ὁ ὁποῖος ἐφρόντισεν δὲ καὶ περὶ τῆς τοῦ φρο[υρίου ὁ]χυ(ρ)ώσεως, ὅπως ἐπισκευασθεῖ παρὰ τ[ῶν ἐπιμελητῶν; -]. Ἐξακολουθεῖ τὸ φρούριο νὰ ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς μέριμνες τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους καὶ νὰ ἔχει ἀνάγκη συνεχῶν δαπανῶν καὶ ἐπισκευῶν γιὰ νὰ διατηρεῖ τὴν ἀμυντική του ἀξία (1142).

Πόλεμος μὲ τὸν Φίλιππο Ε'. Οἱ ταλαιπωρίες τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες ἐπαναλαμβάνονται λίγα χρόνια ἀργότερα. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 200 οἱ Ἀθηναῖοι κηρύσσουν τὸν πόλεμο ἐναντίον τοῦ Φιλίππου Ε' καὶ καταργοῦν τὶς δύο μακεδονικὲς φυλές, τὴν Ἀντιγονίδα καὶ τὴν Δημητριάδα.¹⁴⁸

Στὸν πόλεμο αὐτὸν ὅμως ἡ Ἀθήνα βρίσκεται σὲ ἀδυναμία νὰ ἀντισταθεῖ στὶς ἐπιθέσεις τοῦ Φιλίππου. Ὁ Ραμνοὺς ἀποτελεῖ πρώτη γραμμὴ τοῦ μετώπου, γιὰτὶ ἡ Χαλκίδα εἶναι ἡ μεγάλη ναυτικὴ βάση τοῦ Φιλίππου καὶ τὰ καράβια του δημιουργοῦν ἀνασφάλεια γιὰ τοὺς Ἀθηναίους στὸν Εὐβοϊκόν. Μὲ ρωμαϊκὴ βοήθεια πρὸς τὴν Ἀθήνα ἔγινε δυνατό νὰ σταματήσουν οἱ μακεδονικὲς ἐπιδρομὲς ἐναντίον τῆς Ἀττικῆς ἀπὸ τὶς βάσεις τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Χαλκίδος· *et praedonum a Chalcide naves, quae non mare solum infestum, sed etiam omnes maritimos agros Atheniensibus fecerant, non modo Sunium superare sed ne extra fretum Euripum committere aperto mari se audebant.*¹⁴⁹ (Τὰ καράβια τῶν πειρατῶν ἀπὸ τῆ Χαλκίδα ποὺ εἶχαν κάνει τὴ θάλασσα καὶ τὶς παραθαλάσσιες ἐκτάσεις νὰ εἶναι

146. Αὐτόθι 167.

147. *Οἱ Ἐπιγραφές τοῦ Ὠρωποῦ 84.

148. Habicht, *Athens* 197.

149. Liv. XXXI 22, 6-7.

ἐπικίνδυνα γὰρ τοὺς Ἀθηναίους, ὅχι μόνο δὲν τολμοῦσαν νὰ παραπλεύσουν τὸ Σούνιο ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ βοῦν ἀπὸ τὸ στενὸ τοῦ Εὐρίπου σὺν ἀνοιχτῷ πέλαγος.) Μάλιστα οἱ Ῥωμαῖοι ἐπιτέθηκαν ἐναντίον τῆς Χαλκίδος, πυρπόλησαν κτίριά της καὶ ἐλευθέρωσαν αἰχμαλώτους.¹⁵⁰

Ὁ Εὐβοϊκὸς βρισκόταν σὲ πολεμικὴ κατάσταση καὶ οἱ κινήσεις τῶν ἐμπολέμων ἦσαν συνεχεῖς. Ἐνῶ ὁ Φίλιππος ἦταν στὴν Πελοπόννησο ὁ στρατηγὸς τοῦ Φιλοκλῆς ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Εὐβοία ἐναντίον τῆς Ἀττικῆς μὲ 2.000 Θράκες καὶ Μακεδόνες πολεμιστές. Μετὰ τὴν ἀποτυχία κατάληψης τῆς Ἀθήνας, ὁ Φίλιππος καὶ ὁ Φιλοκλῆς ἄρχισαν, τὸ φθινόπωρο τοῦ 200, τὴν λεηλασίαν τῆς ὑπαίθρου καὶ τὴν καταστροφὴ τῶν καλλιέργειων, τῶν ναῶν καὶ τῶν ἱερῶν ποὺ βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη.¹⁵¹ Πιθανὸν εἶναι ὅτι οἱ στρατιῶτες τοῦ Φιλίππου ἔφτασαν ὥς τὸν Ραμνούντα καὶ προκάλεσαν καταστροφές. Ζημιὲς στὸν μεγάλο ναὸ ποὺ νὰ ἐγίναν τότε δὲν μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν. Εἶναι τόσο μεγάλη ἡ φθορὰ τοῦ ἀπὸ τοὺς νεότερους, ὥστε ἐκεῖνες ποὺ ἴσως εἶχαν προκληθεῖ ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες ἔχουν ἐξαφανιστεῖ μαζὶ μὲ τὰ χαμένα μέλη τοῦ ναοῦ.¹⁵² Ἐὰν ὁ στρατὸς τοῦ Φιλίππου ἔφθασε ἕως τὸν Ραμνούντα, ἓνας ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τοῦ ἦταν καὶ ἡ φθορὰ τοῦ φρουρίου.

Κατὰ τὸν πόλεμο ἐναντίον τοῦ Φιλίππου φάνηκε καθαρὰ γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἡ σημασία τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς Ἀθήνας, σημασία τὴν ὁποία ἐκτιμοῦσαν δεόντως οἱ ἐχθροὶ της. Σχολιάζοντας ὁ Λίβιος¹⁵³ τὴν ἐπίθεση τῶν Ῥωμαίων ἐναντίον τῆς Χαλκίδος διατυπώνει τὴ γνώμη *quod si tantum militum Romanorum fuisset ut et Chalcis teneri et non deseri praesidium Athenarum potuisset, magna res principio statim belli, Chalcis et Euripus adempta regi forent; nam ut terra Thermopylarum angustiae Graeciam, ita mari fretum Euripi claudit.* (Ἄν ἡ Ῥωμαϊκὴ δύναμις ἦταν ἀρκετὰ μεγάλη, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ κρατήσῃ τὴ Χαλκίδα χωρὶς νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν ἄμυνα τῆς Ἀθήνας, τοῦτο θὰ ἦταν εἰς τὴν ἀρχὴν γιὰ ἐχθροπραξίες, καὶ ἡ Χαλκίδα καὶ ὁ Εὐρίπος θὰ χάνονταν γιὰ τὸν βασιλιά· γιὰ ὅπως στὴν ἡπειρωτικὴ χώρα τὸ στενὸ τῶν Θερμοπυλῶν εἶναι ἡ πύλη τῆς Ἑλλάδος, στὴ θάλασσα εἶναι τὸ στενὸ τοῦ Εὐρίπου.) Εἶναι περίπου τὰ λόγια ποὺ ἔγραψε ὁ Ἡρόδοτος ἑκατοντάδες χρόνια πρὶν.

Ὁ 2ος αἰ. Σὲ ἐπιγραφὲς μαρτυρεῖται ὅτι στὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 2ου αἰ. ὑπάρχουν στὴ Σκύρο Ραμνουῖοι κληροῦχοι,¹⁵⁴ ἔνδειξη δυσάρεστης ἴσως κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς κατάστασης στὸν δῆμο. Μὲ τὸ κλείσιμο τοῦ αἰῶνα ὁ Ραμνοὺς παύει νὰ παίζει ὁποιοδήποτε ρόλο στὰ γεγονότα, τοῦτο τουλάχιστον φαίνεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη πληροφοριῶν.

Ἡ παρουσία τοῦ στρατηγοῦ στὸ φρούριον μαρτυρεῖται τὸ 188/7 ἐπὶ Συμμάχου ἄρχοντος (2110). Εἶναι ὁ γνωστὸς ἀπὸ ἄλλῃ ἐπιγραφὴ Εὐξίθεος Φιλοξενίδου Κηφισιεύς. Τὴν ἴδια χρονιά ὁ Ἀθηναῖος ἵππαρχος, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα δὲν σώθηκε, ἐξή]γαγεν αὐτοὺς (τοὺς ἵππεῖς) εἰς τὴν χώραν πλεονάκεις. Μεταξὺ τῶν τόπων ποὺ ἐποκέφθηκε ἦταν καὶ ὁ Ραμνοὺς. Ἡ μετάβασίς του ἐγένετο τὸ καλοκαίρι, γιὰ τὴν γινομένων δὲ τῶν Νεμεσί[ων ὁ ἵππαρχος πρόσφερε θυσίαις στὴ θεά, ὅπως καὶ οἱ στρατηγοί,¹⁵⁵ φροντίζοντας παράλληλα, κατὰ τὴν παραμονὴν τοῦ σὺν Ραμνούντα, νὰ ὑπάρχει τάξις καὶ ἀσφάλεια γιὰ τοὺς

150. Αὐτόθι XXXI 23.

151. Αὐτόθι XXXI 26, 1-13.

152. Pouilloux 104· H. Thompson, *Hesperia* 50, 1981, 352-354· M. M. Miles, *Hesperia* 58, 1989, 235-236· Τὸ Νεμεσίον 323.

153. XXXI 23, 11-12.

154. *IG* XII 8, 666 καὶ 675.

155. Chr. Habicht, *AM* 76, 1961, 129· τοῦ ἰδίου, *Athen in hellenistischer Zeit* (1994) 25.

δημότες καὶ τοὺς προσκυνητές.¹⁵⁶ Τέσσερα χρόνια ἀργότερα, τὸ 184/3, ἐπὶ Χαρικλέους ἄρχοντος, ὁ πάλι στρατηγὸς τῆς παραλίας Εὐξιθεὸς φροντίζει γιὰ τὴν καλὴ διεξαγωγὴ τῆς παννυχίδος καὶ θυσιάζει στὸν Ἥρωα Ἀρχηγέτη (890).

Κατὰ τὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν οἱ στρατηγοὶ μνημονεύονται στὰ τιμητικὰ ψηφίσματα τῶν σωμάτων ποὺ διοικοῦσαν ἢ σὲ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές· τὸ 175/4 ἐπὶ Σωνίου (146) καὶ τὸ 161/0 ἐπὶ Ἀριστόλα, ὁπότε στρατηγὸς εἶναι ὁ Τιμόθεος Τελεσίππου Χολαργεύς, γιὸς τοῦ παλαιοῦ στρατηγοῦ τοῦ 218/7 Τελεσίππου (2139). Ἡ μεγάλη χρονικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὶς στρατηγίες πατέρα καὶ γιοῦ σημαίνει ὅτι ὁ γιὸς εἶχε ὥριμη ἡλικία.

Ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς γνωρίζουμε τοὺς στρατηγοὺς τοῦ 155/4 ἐπὶ Μνησιθέου (514), τοῦ 117/6 ἐπὶ Μενοίου (148), τοῦ 108/7 ἐπὶ Δημοχάρου (149), τοῦ 106/5 ἐπὶ Ἀγαθοκλέους (61), τοῦ 101/0 ἐπὶ Μηδείου (150) καὶ τοῦ 99/8 ἐπὶ Προκλέους (152). Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς αὐτὲς εἶναι ἀναθέσεις λαμπάδων στὸν Δία Σωτήρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Σώτειρα γιὰ νίκες τῶν ἀνδρῶν τοῦ φρουρίου σὲ λαμπαδηδρομίες ποὺ γίνονταν στὴν Ἀθήνα, κυρίως στοὺς ἀγῶνες τῶν Διογενείων καὶ τῶν Πτολεμαίων. Μᾶς μαρτυροῦν ὅτι στὸ φρούριο στρατοπέδευαν ἀκόμη περισσότερα σώματα, οἱ στρατευόμενοι τῶν πολιτῶν, οἱ ξένοι μισθοφόροι καὶ οἱ πάροικοι. Σὲ ἀνάθεση λαμπάδων ποὺ κάνει ὁ στρατηγὸς Εὐβουλος Πολυμνήστου Λαμπρεὺς, τοῦ τέλους τοῦ 2ου ἢ τῆς ἀρχῆς τοῦ 1ου αἰ., ὁ ἐκ τῶν πολιτῶν νικητὴς στὰ Διογένεια εἶναι ὁ γιὸς τοῦ Πολύμνηστος Εὐβούλου Λαμπρεὺς (1383). Ἔμενε ὁ στρατηγὸς μόνιμα ἢ τουλάχιστον γιὰ ἀρκετὸ διάστημα στὸν Ραμνούντα μὲ τὴν οἰκογένειά του, ὥστε νὰ μπορεῖ ὁ γιὸς του νὰ ἀντιπροσωπεύει στοὺς ἀγῶνες τοὺς μὴ δημότες Ἀθηναίους τοῦ φρουρίου;

Οἱ Ραμνούσιοι σιγὰ σιγὰ ξεθωριάζουν καὶ ἐξαφανίζονται. Τὸ φρούριο ἔχει πάψει νὰ ἔχει τὴν παλιά του σημασία καὶ ἡ ἀναπόφευκτη μείωση τῶν ἀνδρῶν τῆς φρουρᾶς ἔχει μειώσει καὶ τὴν οἰκονομικὴ του σημασία γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ τόπου. Ἴσως ἀπὸ τὰ χρόνια αὐτὰ ἀρχίζει ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ φρουρίου καὶ τοῦ δήμου.

Ὁ 1ος αἰ. Φθορὰ καὶ παρακμὴ. Στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 1ου αἰ., ἐπὶ ἄρχοντος Ἀσκληπίδου (κατὰ Habicht 74/3), κατὰ τὸν Μιθριδατικὸ πόλεμο, γίνεται ἐπιδρομὴ πειρατῶν στὸ φρούριο, στὶς ἐγκαταστάσεις τοῦ ὁποῖου προκλήθηκαν ζημιές. Στρατηγὸς ἦταν ὁ Εὐθυκράτης Εὐθυκράτους Μυρρινούσιος, ὁ ὁποῖος ζήτησε ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ βουλὴ νὰ τοῦ ἐπιτρέψει νὰ ἐπισκευάσει τὶς ζημιὲς μὲ δική του δαπάνη, πράγμα ποὺ ἐγκρίθηκε. Στὸ ψήφισμα τῆς ἀθηναϊκῆς βουλῆς¹⁵⁷ ποὺ βρέθηκε στὸ φρούριο, ὁ Εὐθυκράτης ἀποκαλεῖται ὁ ἐπὶ Ῥαμνούντα στρατηγὸς καὶ παραλείπεται ἡ μνεία τῆς παραλίας, ἡ ὁποία ἀναφέρεται γιὰ τελευταία φορὰ τὸ 99/8 στὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ 152. Φαίνεται ὅτι τὸ μόνο σημεῖο τῆς περιοχῆς τῆς παραλίας μὲ στρατιωτικὴ σημασία ἀκόμη – προφανῶς γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν πειρατῶν – κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 1ου αἰ. ἦταν ὁ Ραμνούς, μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ὁποῖου χαρακτηρίζεται πλέον ἡ εἰδικὴ θέση τοῦ στρατηγοῦ.

Σὲ ἐπιγραφὴ τοῦ Ὠρωποῦ, Σύμφωνον Ὠρω[πίων καὶ Ἀθηναίων] ἐπὶ ἄρχοντος τῶν Ἀθηνῶν Λευκίου Ραμνουσίου νεότερου (μετὰ τὸ 59/8), ἡ ὁποία ἀφορᾷ διευθετήσεις τῶν πολιτικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο πόλεων, ἀναφέρονται μαζὶ ἡ Ἐλευσίνα καὶ ὁ Ρα-

156. Αὐτόθι 31.

157. *ΠΑΕ 1992, 33-34· Habicht, *Athens* 316.

μνοῦς.¹⁵⁸ Ἡ Ἑλευσίνα ἀποτελοῦσε ἱερὸ καὶ φρούριο, ὁ Ραμνοῦς ἦταν φρούριο τὸ ὁποῖο ἴσως ἐξακολουθοῦσε νὰ ἔχει φρουρά. Τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως βρισκόταν σὲ παρακμὴ ἀλλὰ λειτουργοῦσε.

Νέες λατρεῖες. Ἀπὸ ψήφισμα τῆς ἀθηναϊκῆς βουλῆς γνωρίζουμε πὼς στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. ξενόφερτες λατρεῖες ἀσκοῦνταν στὸν Ραμνούντα, ὅπως τῆς Ἀγδιστεως, φρυγικῆς μορφῆς τῆς Κυβέλης (179). Οἱ λειτουργοὶ τῆς θεᾶς δὲν ἦσαν τότε Ἀθηναῖοι καὶ τοῦτο ἀποτέλεσε τὴν αἰτία τῆς ἐχθρότητας τῶν ντόπιων, κάτι ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ συμπεριφορὰ τῶν δημοτῶν ἀπέναντι στοὺς ξένους στὰ παλαιότερα χρόνια, στὸν 3ο αἰ. Παλαιότερη εἶναι ἡ εἰσαγωγή στὸν Ραμνούντα τῆς λατρείας τῶν αἰγυπτιακῶν θεῶν (59), τῶν ὁποίων μαρτυρεῖται Ραμνούσιος ἱερέας (155). Ἡ μακρὰ παραμονὴ στὸ φρούριο τόσων ξένων μισθοφόρων καὶ ἡ συναναστροφή τους μὲ τοὺς ντόπιους εἶναι ἡ αἰτία αὐτῶν τῶν σημαντικῶν πνευματικῶν ἀλλαγῶν.

Ἡ ρωμαϊκὴ παρουσία. Ἀλλὰ ἡ φθορὰ συνεχίζεται, ἡ εἰκόνα τοῦ δήμου καὶ τῶν δημοτῶν ἀλλάζει. Ραμνούσιοι ἐμφανίζονται μὲ ρωμαϊκὰ ὀνόματα. Εἶναι πραγματικοὶ δημότες ἢ Ρωμαῖοι ποὺ γράφτηκαν στὸν δῆμο; Ὁ ἐπώνυμος ἄρχων τοῦ 56/5 εἶναι ὁ Κόιντος Κοῖντου Ραμνούσιος.¹⁵⁹ Λίγο ἀργότερα ἐμφανίζεται ἄλλος ἄρχων, ὁ Λεύκιος Ραμνούσιος νεώτερος.¹⁶⁰ Στὰ μέσα τοῦ ἴδιου αἵωνα, περὶ τὸ 50, ὁ Σέξκτος Ραμνούσιος εἶναι πρύτανης.¹⁶¹ Γύρω στὸ 120 μ.Χ. δύο Κλαύδιοι ἐμφανίζονται, ὁ Κλαύδιος Φιλωνίδης καὶ ὁ Κλαύδιος Χαροπεῖνος Φρασινεῖκου,¹⁶² πρυτάνεις καὶ οἱ δύο. Δὲν κατοικοῦν στὸν δῆμο ἀλλὰ στὴν Ἀθήνα καὶ πιθανῶς δὲν εἶχαν μαζί του καμιά σχέση. Στὸν Ραμνούντα ἓνα μόνο ρωμαϊκὸ ὄνομα ἐμφανίζεται κατὰ τὸν 1ο αἰ., Τίτος (200) καὶ ἀνήκει σὲ νεαρὸ πρόσωπο. Πιθανῶς ρωμαϊκὸ εἶναι καὶ τὸ ὄνομα Κανός, ποὺ χαράχτηκε τὴν ἴδια ἐποχὴ σὲ θρανί (130).

Στὸν 1ο μ.Χ. αἰ., τὸ 45/6, ἀφιερώθηκε ὁ μέγας ναὸς τῆς Νεμέσεως στὴ νεκρὴ Λιβία, σύζυγο τοῦ Αὐγούστου (156). Στὸν ἐγγονό της Κλαύδιο, αὐτοκράτορα τῆς Ρώμης (41-54 μ.Χ.), ἀφιερώθηκε ἐπίσης μέγας βωμὸς τοῦ 4ου αἰ. (157). Δὲν γνωρίζουμε τίποτε ποὺ νὰ δικαιολογεῖ τὶς τιμὲς αὐτές. Ὁφείλονται μᾶλλον στὴ γενικὴ πρακτικὴ τῆς ἐποχῆς, κολακειᾶς τῶν Ρωμαίων, ποὺ παρατηρεῖται σ' ὁλόκληρὴ τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ ρωμαϊοκρατία.

Ὁ Ἡρώδης Ἀττικός. Ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς καὶ ἀναθήματα μαρτυροῦν τὴ λειτουργία τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως κατὰ τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. Στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ὁ Τιβερίος Κλαύδιος Ἀττικός, ἀρχιερέας τῶν Σεβαστῶν, ἀφιερώνει (158) στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως ὁλόσωμο μαρμάρينو ἄγαλμα¹⁶³ τοῦ αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ. Ὁ γιὸς τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Ἡρώδης Ἀττικός ἀφιερώνει μὲ τὴ σειρά του στὴ Νέμεσι τὶς προτομὲς τῶν αὐτοκρατόρων Μάρκου Αὐρηλίου καὶ Λουκίου Βέρου καὶ τοῦ ἀγαπημένου του μαθητῆ Πολυδευκίωνα, καθὼς καὶ ἄγαλμά του (159). Δὲν παραλείπει νὰ χαράξει καὶ τὴ γνωστὴ ἀρὰ μὲ τὴν ὁποία προστάτεψε τὰ ἀναθήματά του ἀπὸ τὴν ἀντιπάθεια τῶν χωρικῶν πρὸς

158. *Οἱ Ἐπιγραφὲς τοῦ Ὀρωποῦ σ. 16.

159. IG II² 1716· Habicht, *Athens* 245.

160. Ἡ. Καπετανόπουλος, *AE* 1968, 214.

161. *Agora* XV 273 45.

162. Αὐτόθι 322 16, 60· πρβ. Κλαύδιο Χαροπεῖνο Φρασινεῖκου, *IG* XII, 8, 645.

163. *ΠΑΕ 1976, 54 ἀρ. 19 πίν. 21β, γ· *ΠΑΕ 1985, 14 ἀρ. 14.

τὸ πρόσωπό του (160). Στὸν Ἡρώδη πρέπει νὰ ἀποδώσουμε τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ναοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ρωμαιοκρατίας. Εἶναι ἡ μόνη περίοδος, τὸ διάστημα τῆς ἀκμῆς τοῦ σοφιστῆ, κατὰ τὴν ὁποία τὸ Ἱερὸ παρουσιάζεται νὰ ἔχει ζωὴ μετὰ τὰ χρόνια τοῦ Κλαυδίου.

Στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ βάθρου τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀφινίας Σεκούνδας (162) ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἀνάθεσὶς τοῦ ἔγινε ἀρετῆς ἐν[εκα καί] | τῆς εἰ[ς τ]ὴν θεὸν [ε]ὐσε[βεῖ]ας (γὰρ τὴν ἀρετὴν τῆς καὶ τὴν εὐσέβειά τῆς πρὸς τὴ θεά). Μνημονεύεται μόνο ἡ μία θεά, ἡ Νέμεσις φυσικά. Λατρεία τῆς Νεμέσεως κατὰ τὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια στὴν Ἀθήνα μαρτυρεῖ ἐπιγραφὴ¹⁶⁴ θρόνου τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου: ἱερέως Οὐρανίας Νεμέσεως. Ἄλλη ἐπιγραφὴ¹⁶⁵ τοῦ ἴδιου θεάτρου, ἐλλιπής, φανερῶναι τὴ λατρεία τοῦ δήμου: [ἱερείας Νεμέσεως] ἐν Ῥαμνοῦντι εἶναι δυνατὸν νὰ συμπληρωθεῖ.

Ἐγκατάλειψη τοῦ Ραμνοῦντος. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὀριστεῖ μὲ βεβαιότητα πότε ἐγκαταλείφθηκε ἐντελῶς τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως καὶ ὁ δῆμος. Νομίσματα Ρωμαίων αὐτοκρατόρων τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ποὺ βρέθηκαν μέσα στὸν μικρὸ ναό, δείχνουν ὅτι τὸ οἰκοδόμημα σωζόταν ἀκέραιο καὶ ὄχι ἐρειπωμένο καὶ ὅτι τὸ ἱερὸ συχνάζοταν ἀπὸ ἀνθρώπους. Στὸ φρούριο διαπιστώνεται δραστηριότητα καὶ τὸν 3ο μ.Χ. αἰ., τουλάχιστον στὸ ἀνεσκαμμένο τμήμα του. Οἱ λίγοι κάτοικοί του ἐπισκευάζουν τὰ παλαιότερα κτίρια καὶ τὰ χρησιμοποιοῦν ἢ ἰσοπεδώνουν τὰ χαλάσματα καὶ πάνω σ' αὐτὰ κάνουν νέες κατασκευές.

Ἐγκατάσταση χριστιανῶν στὸ Ἱερὸ καὶ τὴν περιοχὴ του δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ. Ἡ ὀλιγανδρία ποὺ παρατηρεῖ ὁ Πλούταρχος κατὰ τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. στὴ Βοιωτία¹⁶⁶ ὑπῆρχε καὶ στὴν Ἀττικὴ, καὶ αὐτὴ ἦταν ἡ αἰτία ποὺ ἐρημώθηκε ὁ τόπος: ἀρχὴν φαίη τις ὅτι τῆς κοινῆς ὀλιγανδρίας, ἦν αἱ πρότεροι στάσεις καὶ οἱ πόλεμοι περὶ πᾶσαν ὁμοῦ τι τὴν οἰκουμένην ἀπειργάσαντο, πλεῖστον μέρος ἡ Ἑλλάς μετέσχηκε, καὶ μόλις ἂν ὅλη παράσχοι τρισχιλίους ὀπλίτας, ὅσους ἡ Μεγαρέων μία πόλις ἐξέπεμψεν εἰς Πλαταιάς. (Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἡ γενικὴ μείωσις τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ δημιουργήθηκε σ' ὁλόκληρὴ τὴν οἰκουμένην ἐξ αἰτίας τῶν ἐμφυλίων συρράξεων καὶ τῶν πολέμων τοῦ παρελθόντος ἐπληξε τὴν Ἑλλάδα περισσότερον ἀπὸ ὅποιο-δήποτε ἄλλο μέρος καὶ ὁλόκληρὴ μόλις θὰ μπορούσε νὰ παρατάξει τρεῖς χιλιάδες ὀπλίτες, ὅσους ἔστειλαν τὰ Μέγαρα σὺς Πλαταιάς.)

Χωρὶς σημασία, ἐμπορικὴ ἢ στρατιωτικὴ, χωρὶς πιστοὺς ποὺ νὰ δίνουν ζωὴ στὸ Ἱερό, μὲ τὴν ἐχθρότητα τῶν νεοφώτιστων χριστιανῶν ἦταν ἀδύνατο νὰ ζήσει ὁ δῆμος. Οἱ ἐλάχιστοι κάτοικοί του τὸν ἐγκατέλειψαν καὶ αὐτὰ ποὺ ἄφησαν πίσω τους χάθηκαν μέσα στὴν ἄγρια φυτεία καὶ τὰ χώματα. Εἰδικῶς γιὰ τὰ ἱερὰ τῆς Βοιωτίας ὁ Πλούταρχος¹⁶⁷ δίνει πολὺ μελαγχολικὴ περιγραφὴ: Τίνος γάρ ἦν ἀγαθὸν ἐν Τεγύραις ὡς πρότερον εἶναι μαντεῖον ἢ περὶ τὸ Πτῶον ὅπου μέρος ἡμέρας ἐντυχεῖν ἔστιν ἀνθρώπων νέμοντι; (Ποιὰ θὰ ἦταν ἡ ἀξία ἂν τὰ μαντεῖα σὺς Τεγύρας ἢ σὺς Πτῶο λειτουργοῦσαν, ἀφοῦ μπορούσες νὰ ὁδοιπορήσεις ἐπὶ ὥρες καὶ νὰ συναντήσεις μόνο κανένα βοσκό;). Τὸ Ἱερὸ ὅμως δοκίμασε ἐπὶ πλέον καὶ τὴν καταστροφικὴ μανία τῶν χριστιανῶν. Τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως καὶ ἡ

164. IG II² 5070.

165. Αὐτόθι 5143.

166. Περὶ τῶν ἐκλελ. χρηστ. 413F-414A.

167. Αὐτόθι 414A.

στολισμένη με ανάγλυφα βάση του, έργα σεβάσμια και διάσημα από τον 5ο αιώνα, σφυροκοπήθηκαν και έγιναν συντρίμμια.

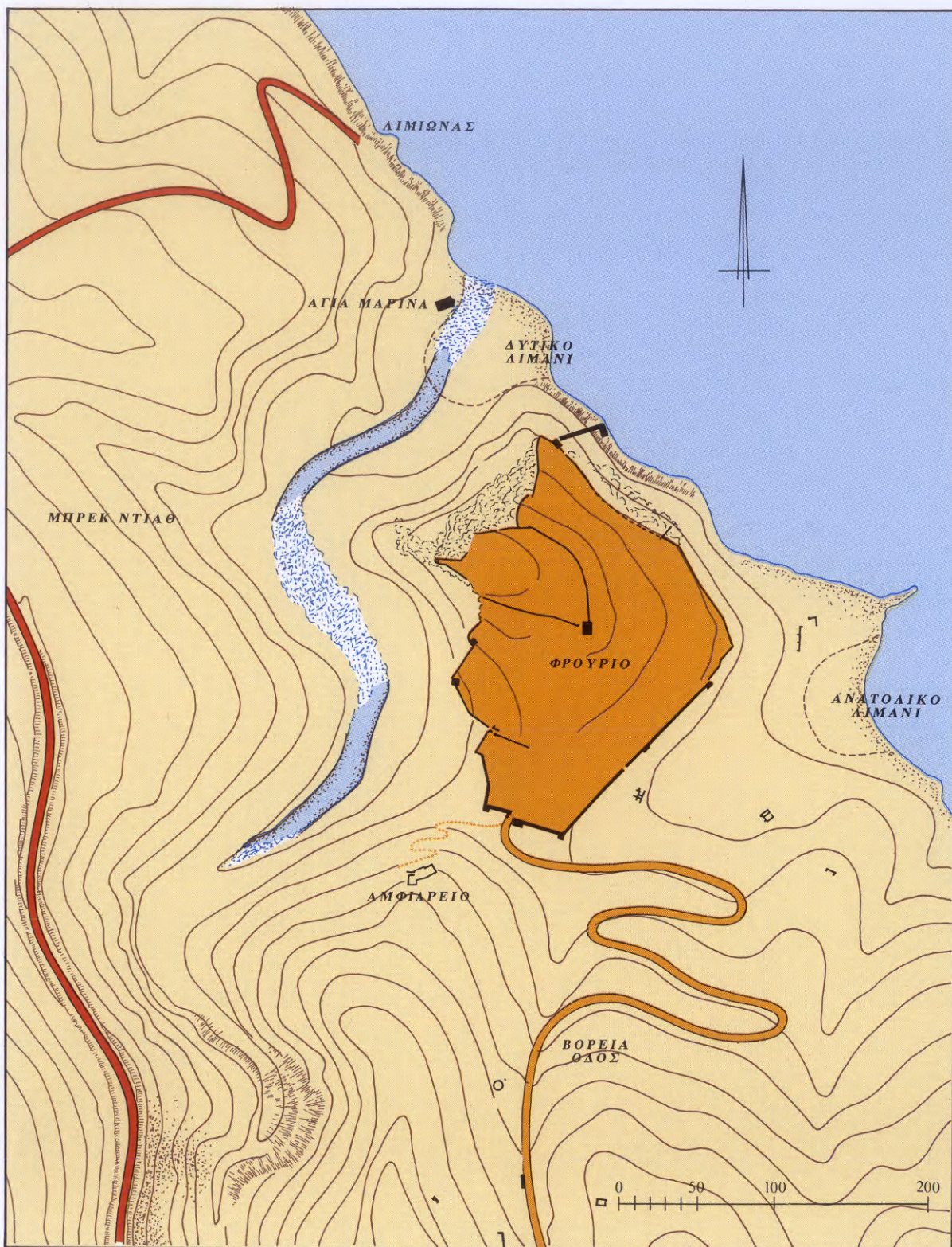
Ὁ χαρακτήρας τοῦ δήμου. Στις προηγούμενες σελίδες μνημονεύθηκαν όλες οι ιστορικές μαρτυρίες για τον Ραμνούντα, οι οποίες τον δείχνουν να μετέχει στα ιστορικά γεγονότα και να υφίσταται τις δυσάρεστες συνέπειές τους. Οι περισσότεροι δήμοι της Ἀθήνας, με εξαίρεση την αναπόφευκτη στράτευση των ανδρών τους, δεν ζούσαν με τον φόβο ότι οι πόλεμοι, οι πολιορκίες και οι μάχες θα μεταφέρονταν στα σπίτια τους. Αυτό συνέβαινε στον Ραμνούντα παρά τη θέληση των κατοίκων του, που ήταν αγρότες και κτηνοτρόφοι και η κύρια έγνοια τους ήταν η εξασφάλιση της τροφής της χρονιάς. Ὁ χαρακτήρας αὐτοῦ τοῦ δήμου διαγράφεται καθαρά ἐξ ἀρχῆς, μᾶς τὸν φανερώνει ἡ παλαιότερη ἐπιγραφή τοῦ δήμου (74), που χαραχτηκε ὅταν ὁ οἰκισμός, πλάι στὴ θάλασσα, ἦταν ἀτείχιστος ἀκόμη. Ἡ μεγάλη καὶ ἀκριβὴ ἐρμαϊκὴ στήλη εἰκονίζει τὸν Ἑρμῆ, μετὰ τὸ ἀγαθὸ ἀρχαϊκὸ χαμόγελο, τὸν βοτῶν ἐπίσκοπον. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπίσημη λατρεία τοῦ δήμου εἶναι τῆς Νεμέσεως, τῆς θεᾶς τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας καὶ προστάτιδος τῆς ἀγροτικῆς γαλήνης. Σιγὰ σιγὰ ἀμάχητοι παράγοντες ἀνάγκασαν τοὺς δημότες νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ θεία γαλήνη που τοὺς πρόσφερε ἡ ἀπόμνη, σήμερα, περιοχὴ τους καὶ ἐπὶ αἰῶνες νὰ βρίσκονται στὴν πρώτη γραμμὴ τῶν γεγονότων, τῶν ὁποίων τὰ ἐπακόλουθα ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ υφίστανται χωρὶς οἰαδήποτε δυνατότητα ἀντίδρασης.

Ληλασία τῶν ἐρειπίων. Ἡ γειτονικὴ καὶ παραθαλάσσια πόλη τοῦ Ὠρωποῦ ἀκμάζει καὶ πάλι κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς καὶ τοὺς πρωτοβυζαντινοὺς χρόνους. Νέα κτίρια χτίζονται, ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ἡ θρησκεία τῶν κατοίκων του. Οἱ Ὠρώπιοι μετὰ τὰ καΐκια τους πηγαίνουν σὸν Ραμνούντα καὶ ἀφαιροῦν ἀπὸ τὸν ἐρειπωμένο ναὸ τῆς Νεμέσεως τὰ χρήσιμα μάρμαρά του, κυρίως τὰ μαρμάρινα κεραμίδια καὶ τὶς σίμες. Ἀπὸ τὸ φρούριο μαζεύουν τὶς μαρμάρινες στήλες. Ὅλα τὰ μεταχειρίζονται ὡς καλύμματα τῶν τάφων τους. Τοὺς στοιχίζει λιγότερο τὸ ταξίδι τῶν 27 περίπου μιλίων, καὶ ἄλλο τόσο γιὰ τὴν ἐπιστροφή, ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα λατομείου. Ἀπὸ ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις συμπεραίνω ὅτι τὴ συγκέντρωση τῶν μαρμάρων τὴν ἔκαναν οἱ ἐλάχιστοι κάτοικοι τοῦ φρουρίου, καθὼς καὶ τὴ μεταφορὰ τους ἕως τὴ θάλασσα.

Μετὰ τὸ ξαναζωντάνεμα τῆς Ἀττικῆς, μετὰ τὴν ἐγκατάσταση σ' αὐτὴν τῶν Ἀλβανῶν κατὰ τὸν 14ο αἰ., ἀρχίζει νέα περίοδος καταστροφῆς γιὰ τὸν Ραμνούντα. Τὰ ἐρείπια τοῦ Ἱεροῦ καὶ τοῦ δήμου ἀναμοχλεύονται, τὰ μέταλλα που ὑπάρχουν ἀκόμη σ' αὐτὰ ἀφαιροῦνται· οἱ πέτρες, τὰ μάρμαρα θρυμματίζονται ἢ μεταφέρονται ἄλλοῦ. Τάφοι, ἀνάγλυφα, ἀγάλματα, ἐπιγραφὲς εἶναι ἡ λεία τῶν ἀρχαιοκαπήλων, τὸ ἐπάγγελμα τῶν ὁποίων θὰ γνωρίσει ἀκμὴ ὡς τὶς μέρες μας.

Ὁ τόπος δὲν κατοικήθηκε στὰ νεότερα χρόνια· αἰτία ἦταν ἴσως ἡ ἔλλειψη τοῦ νεροῦ ἢ ἀκόμη ἡ γειννίαση μετὰ τὴ θάλασσα. Ἐγιναν ὅμως μικρὲς ἐγκαταστάσεις ἀπὸ βοσκούς ἢ ψαράδες δυτικὰ τοῦ φρουρίου, ὅπου ὑπῆρχε καὶ τὸ γλυφὸ νερὸ τῆς Ἀγίας Μαρίνας, χρήσιμο ἀκόμη καὶ σήμερα. Φαίνεται ὅμως πὼς κι αὐτὲς ἐγκαταλείφθηκαν ἕως τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ.

ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ

Είκ. 8. Τοπογραφικό τοῦ φρουρίου καὶ τῶν γύρω λόφων.

ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ

Τὸ κέντρο τοῦ Ραμνοῦντος, ὁ οἰκισμὸς του, βρισκόταν πάνω στὴ θάλασσα, σὲ λόφο ὕψους 40 μέτρων, τειχισμένο. Ἐλάχιστα λείψανα νεολιθικῆς ἐγκατάστασης καὶ μικρὲς λεπίδες ὀψιανοῦ ποὺ βρίσκονται σκορπισμένες σ' ὅλο τὸ φρούριο μαρτυροῦν ὅτι ὁ τόπος συχναζόταν ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ χρόνια. Ὁ οἰκισμὸς αὐτός, συγκροτημένος τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 6ο αἰ., ἔζησε ὡς τὸν 3ο-4ο μ.Χ. αἰ. καὶ κατόπιν ἔσβησε ἐγκαταλελειμμένος ἀπὸ τοὺς τελευταίους κατοίκους του, οἱ ὁποῖοι δὲν μπορούσαν πιά νὰ ζοῦν στὴ μοναχικὴ καὶ ξεχασμένη αὐτὴ γωνιά τῆς Ἀττικῆς.

Ἰδρυση, προορισμός. Ὁ οἰκισμὸς τοῦ φρουρίου ἦταν (καὶ εἶναι) προσιτὸς ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως μὲ τὸν βόρειο δρόμο γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀττικῆς. Κατηφορίζοντας ὁ ἀρχαῖος ἐπισκέπτης τοῦ τόπου ἀντίκριζε ξαφνικὰ τὰ τεῖχη ποὺ τὸν περιέκλειαν. Τὸ φρούριο τοῦ Ραμνοῦντος δὲν ἦταν τίποτα περισσότερο ἀπὸ ἓνα μικρὸ ἀκριτικὸ χωριό, προστατευμένο ἀπὸ ἰσχυρὸ τεῖχος ποὺ ἐπέτρεπε στοὺς χωρικοὺς νὰ ζοῦν ἐκεῖ μὲ ἀσφάλεια. Λίγο δυτικότερα ἀπὸ τὸ φρούριο ἄρχιζε ἡ ἐπικράτεια τοῦ Ὁρωποῦ, κράτους τὸ ὁποῖο κατὰ μεγάλα διαστήματα τοῦ 4ου αἰ. καὶ συνεχῶς ἀπὸ τοὺς ἐπόμενους ἕως τὸ τέλος τοῦ 1ου ἀνήκε στὸ Κοινὸ τῶν Βοιωτῶν. Προστάτευε λοιπὸν τὸ φρούριο τὰ ΒΔ. σύνορα τῆς Ἀττικῆς καὶ χρησίμευε σὲ περίπτωσι πολέμου ὡς τόπος συγκέντρωσης τῶν χωρικῶν τοῦ δήμου καὶ τῆς γύρω περιοχῆς καὶ ὡς ἔδρα ἰσχυρῆς στρατιωτικῆς φρουρᾶς, τὴν ὁποία διοικοῦσε ὁ στρατηγὸς τῆς παραλίας. Ἐπὶ πλέον ἀποτελοῦσε βάση γιὰ τὰ πολεμικὰ πλοῖα τῶν Ἀθηναίων ποὺ περιπολοῦσαν στὸν Εὐρῖπο διατηρώντας τὸν ἐλεύθερο ἀπὸ τοὺς πειρατές, ποὺ ἐμφανίστηκαν μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο ἀλλὰ πολλαπλασιάστηκαν ὑπέρμετρα κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ. Χωρὶς τὰ φρούρια τοῦ Ραμνοῦντος, τοῦ Θορικοῦ καὶ τοῦ Σουνίου ἡ Ἀθήνα ἀποκοβόταν ἀπὸ τὴν Εὐβοία καὶ τὰ προϊόντα της, καὶ κυρίως τὸ σάρι ποὺ τόσο χρειαζόταν. Δὲν μπορούσε νὰ ἐξασφαλίσαι χωρὶς αὐτὰ τὸν ἐλεύθερο πλοῦ τῶν कराβιῶν τῆς στὸν Εὐβοϊκό.¹⁶⁸

Ὁ λόφος τοῦ φρουρίου διαλέχτηκε κυρίως γιὰ τὰ ἀμυντικὰ πλεονεκτήματά του. Ἐνῶ ἀπὸ τὰ νότια καὶ τὰ ἀνατολικά εἶναι εὐκόλα προσιτός, στὴ βόρεια καὶ βορειοδυτικὴ πλευρά του εἶναι ἀπόκρημνος καὶ δύσβατος. Τειχίστηκαν τὰ ἀδύνατα μέρη μὲ ἰσχυρὰ ἰσόδομα μαρμάρινα τεῖχη καὶ μὲ λιγότερο ἐπιμελημένα καὶ γερὰ οἱ πλευρὲς ποὺ παρουσίαζαν ἀμυντικὰ πλεονεκτήματα, ἦσαν δηλαδὴ ἀπόκρημνες καὶ ἀπρόσιτες. Τὸ ἴδιο τὸ

168. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας καὶ γνώσης γιὰ τὸν δῆμο τοῦ Ραμνοῦντος καὶ εἰδικότερα γιὰ τὸ φρούριο μέχρι τοῦ 1954 περιέχει τὸ

βιβλίον τοῦ Jean Pouilloux, *La Forteresse de Rhannonle*. Μὲ τὶς ἔρευνες ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὸ 1975 ἡ μορφὴ τῶν πραγμάτων ἄλλαξε πλήρως.

φρούριο δὲν εἶχε χερσαία στρατηγική σημασία, δὲν προστάτευε κανένα πέρασμα· ὁ ἐχθρὸς μπορούσε νὰ τὸ ἀγνοήσει ἢ νὰ τὸ παρακάμψει. Δὲν ἦταν ὅπως οἱ παλιῆς Θερμοπύλες, ἡ Κακιά Σκάλα ἢ τὰ Τέμπη, φραγμὸς στὸν εἰσβολέα, ἀλλὰ βάση προστασίας τῶν ΒΔ. συνόρων τῆς Ἀττικῆς καὶ ἐλέγχου τοῦ νότιου Εὐβοϊκοῦ· εἶχε σημασία μόνο ναυτική.

Ἡ παλαιότερη κυρία εἴσοδος τοῦ φρουρίου βρισκόταν στὴ νότια πλευρὰ τοῦ τείχους, ἡ ὁποία εἶναι ἡ στενότερη ἀπὸ ὅλες καὶ ἡ πλέον ὀχυρωμένη. Ἡ πύλη ἀνοίγεται στὸ μέσον περίπου τῆς πλευρᾶς καὶ προστατεύεται ἀπὸ ἰσχυροὺς ὀρθογώνιους πύργους. Πύλες ὑπῆρχαν καὶ στὶς ἄλλες πλευρὲς τοῦ τείχους· στὴν ἀνατολική, τὴ βόρεια καὶ τὴ δυτική, ἀπαραίτητες γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τῶν κατοίκων τοῦ φρουρίου μὲ τὴ γύρω περιοχή.

Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου ἦταν πυκνοκτισμένο καὶ πυκνοκατοικημένο. Ἦταν γεμάτο ἀπὸ σπίτια τῶν δημοτῶν, δημόσια κτίρια, ἐργαστήρια, καταστήματα καὶ ἐγκαταστάσεις τῶν στρατιωτικῶν, γραφεῖα, στρατῶνες. Ὑπῆρχαν ἀκόμη πανδοχεῖα γιὰ τοὺς περαστικούς ξένους, ἐμπόρους καὶ ταξιδιώτες ἀπὸ τὴν Εὐβοία καὶ τὸν Ὠρωπό, καὶ μικρὰ ἱερὰ καὶ ναοί, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφές ἢ μαρτυροῦνται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὸ φρούριο.

Ὁ χαρακτήρας τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ εἶναι δύσκολονὰ προσδιοριστεῖ. Ἡ μικρὴ του ἔκταση μέσα στὰ τείχη καὶ ἡ ἐξάρτησή του ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τὸν κατατάσσουν μαζί μὲ τὶς πολλὲς δεκάδες τῶν ἀττικῶν δήμων. Μὲ τὴν ἀνάπτυξή του ὅμως κατὰ τὸν 5ο καὶ τὸν 4ο αἰ., ποὺ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως καὶ τὰ ταφικὰ μνημεῖα, ξεπερνάει τὰ ὅρια τοῦ χωριοῦ. Ἡ κοσμικὴ του (πολιτικὴ) δραστηριότητα, μὲ τὰ στρατιωτικὰ σώματα, τοὺς Μακεδόνες, τοὺς μισθοφόρους, τὴ ναυτικὴ κίνηση, τοὺς στρατηγούς καὶ τοὺς ἀξιωματικούς, καθὼς καὶ ἡ ἀναγκαστικὴ συμμετοχὴ οὐσώωμου τοῦ δήμου στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, τὸν ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς ἄλλους, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν διακρίνονται παρὰ μὲ λίγες ἐπιτύμβιες στήλες.

Ἡ θέσις τοῦ φρουρίου. Ἦταν καθορισμένη εἴτε γιὰτὶ ἤδη ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. ὑπῆρχε ἐκεῖ φυλακτήριο καὶ μικρὴ φρουρά, εἴτε ἐξ αἰτίας τῆς ὑπαρξης τοῦ δήμου καὶ τοῦ οἰκισμοῦ του, στοιχείου εὐνοϊκοῦ γιὰ τὴν ἐγκατάσταση ἰσχυρῆς στρατιωτικῆς βάσης, ἡ ὁποία στὴν ἀρχαιότητα εἶχε πάντα τὴν ἀνάγκη τῆς βοήθειας τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ γιὰ τὰ ζητήματα στέγασης, τροφοδοσίας καὶ ἐπιμελητείας.

Ἡ μορφολογία τοῦ ἑδάφους παρουσιάζει πλεονεκτήματα καὶ μειονεκτήματα. Τὸ φρούριο περιβάλλεται ἀπὸ λόφους ποὺ βρίσκονται πολὺ κοντὰ του καὶ ἡ ἐνδοχώρα του, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πεδιάδα τοῦ Λιμικοῦ, εἶναι δύσβατη καὶ δυσμενὴς γιὰ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ ἀνάπτυξη στρατευμάτων, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴ δημιουργία ἀξιόλογων σὲ μέγεθος στρατοπέδων. Ἡ θάλασσα εἰσχωροῦσε ἀρκετὰ βαθιὰ στὴν ξηρά, ἀνατολικά καὶ δυτικά, καὶ ἡ ἔκταση ποὺ ἀπόμεινε γύρω ἀπὸ τὸ ὄχυρὸ ἦταν καθαρὴ ἀπὸ ὑψηλὴ φυτεία. Τὸ ἑδαφος μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ νότιο τείχος βρισκόταν ψηλότερα ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη περιοχὴ, ἐμποδίζοντας τὴν προσέγγιση πολιορκητικῶν μηχανῶν. Ἀνατολικά τοῦ φρουρίου, ὡς ψηλὰ στοὺς λόφους, ὑπῆρχε ἐκτεταμένο νεκροταφεῖο καὶ ταφικοὶ περίβολοι.

Δυτικὰ τοῦ φρουρίου ἡ μικρὴ κοιλάδα κλείνεται ἀπὸ τὴ βραχὴ καὶ σχεδὸν κατακόρυφη πλαγιά τοῦ βουνοῦ. Ἡ περιορισμένη ἐπίπεδη ἔκταση εἶναι γυμνὴ σχεδὸν ἀπὸ φυτεία ἐξ αἰτίας τοῦ χειμάρρου ὁ ὁποῖος καὶ σήμερα ἀχρηστεύει τὸ ἑδαφος.

Ὁ ἐλεύθερος χώρος μπροστὰ ἀπὸ τὸ νότιο τεῖχος ἔχει πλάτος περίπου 20 μέτρων. Κατόπιν ὑψώνεται ἀπότομος ὁ λόφος τοῦ Ἀμφιαρείου, ὁ ὁποῖος ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου ὀρίζει τὴ βόρεια ὁδὸ καὶ ἡ δυτικὴ τὴ βαθιὰ χαράδρα *Χών*, ποὺ ἀποτελεῖ συνέχεια στὸ *Ρέμα Τσόναλι*. Σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ λόφου ὑπάρχουν ἀρχαῖα λείψανα, λατομεύσεις καὶ τοιχάκια, ποὺ μαρτυροῦν ὅτι ὁ λόφος ἦταν βατός. Ἦταν δυνατόν λοιπὸν νὰ μεταφερθοῦν λιθοβόλα στὴ βόρεια ἄκρη του καὶ νὰ χτυπηθεῖ τὸ φρούριο. Ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο εὐκόλα τοξεύονταν οἱ στρατιῶτες ποὺ φρουροῦσαν τὸ νότιο τεῖχος.

Καὶ ἀπὸ τὶς τρεῖς πλευρές του τὸ φρούριο μπορούσε νὰ ἀποκλειστεῖ ἐφ' ὅσον ὁ ἐχθρὸς κατεῖχε τὴν πεδιάδα τοῦ Λιμικοῦ. Τὰ λιθοβόλα του ἦταν εὐκολότερο νὰ τὰ ἐγκαταστήσει ἀνατολικά, ἀπὸ ὅπου καὶ ἡ κατόπτευση τοῦ ἐσωτερικοῦ εἶναι καλύτερη καὶ τὸ ἀπαιτούμενο βεληνεκές, γιὰ νὰ βληθεῖ ὁ στόχος, μικρότερο. Πλήρη εἰκόνα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ φρουρίου ἔχει κανεὶς ἀπὸ τὴ βόρεια ὁδὸ, ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου βρίσκεται ὁ περίβολος τῶν Εἰτεαίων. Στὴν ἀρχαιότητα ὅμως τὰ τεῖχη ἦσαν ψηλότερα καὶ περιορίζαν τὴν ἔκταση τῆς εἰκόνας αὐτῆς.

Ἡ βόρεια πλευρά, ἡ θαλασσινή, θεωρητικῶς ἦταν ἀπρόσιτη στὸν ἐχθρό. Ὁχυρωμένη μὲ τεῖχος καὶ ἰσχυρὸ πύργο στὴ δυτικὴ τῆς ἄκρη, καὶ πολὺ ἀπότομη, δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ προσβληθεῖ. Τὸ ἔδαφος γύρω ἀπὸ τὸ τεῖχος σὲ ἀρκετὴ ἔκταση ἦταν καθαρὸ, χωρὶς φυτεῖα ἢ ὅποια θὰ ἔκρυβε τοὺς ἐχθρούς. Τοῦτο, ἡ ἀποψίλωση τοῦ ἐδάφους, ἦταν ἀμυντικὴ ἀρχὴ ποὺ τηρήθηκε σὲ φρούρια, στὴν Ἑλλάδα τουλάχιστον ἕως τὸν 20ὸ αἰῶνα.

Ὁ ἐχθρὸς μπορούσε νὰ ἀποβιβαστεῖ στὸ δυτικὸ καὶ τὸ ἀνατολικὸ λιμάνι, καὶ στὴ στενὴ ἀκρογιαλιά ποὺ ἐκτείνεται ἐπὶ δύο ἑκατοντάδες περίπου μέτρα ἀνατολικά τοῦ τελευταίου. Ἡ ὑπόλοιπη ἀκτὴ εἶναι βραχώδης, ἀπότομη καὶ ἀκατάλληλη γιὰ νὰ προσορμιστοῦν πλοῖα καὶ νὰ ἀποβιβαστοῦν στρατεύματα.

Τὸ ἀμετάβλητο τῆς ὀχύρωσης. Τὸ ἐξωτερικὸ τεῖχος τοῦ φρουρίου ἔμεινε ἀμετάβλητο ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. ὥς τὴν ἐγκατάλειψή του. Οἱ μόνες μεταβολές ποὺ πιστοποιοῦνται εἶναι τὸ κλείσιμο τῆς νότιας πύλης καὶ ἡ δημιουργία τῆς ἀνατολικῆς καὶ πιθανῶς μιᾶς ἀπὸ τὶς δυτικές. Προσαρμογὴ τῆς ὀχύρωσης στὰ βελτιούμενα πολιορκητικὰ συστήματα δὲν ἔγινε. Οἱ πύργοι δὲν αὐξήθηκαν οὔτε μετέβαλαν σχῆμα. Ὁρθογώνιοι καὶ συμπαγεῖς ἐξ ἀρχῆς, δὲν ἐκσυγχρονίστηκαν, ὅσο μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ, ὥστε νὰ στεγάζουν τὰ νέα ὅπλα ἄμυνας.

Ἡ ἔλλειψη ἰδιαίτερης φροντίδας γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ἀμυντικῆς ἱκανότητος τοῦ φρουρίου ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι τοῦτο δὲν ἀποτελοῦσε ζωτικὸ στρατηγικὸ σημεῖο. Ἡ τύχη του ἦταν συνυφασμένη μὲ τὴν τύχη τοῦ ἄστεως, τοῦ ὁποίου τὴ μοίρα ἀκολουθοῦσε.

Εἰκ. 9. Τὰ τείχη τοῦ φρουρίου καὶ ἡ ἐρευννημένη περιοχή του. Στὰ ΝΔ. τὸ Ἀμφιάρειο.

ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΚΑΙ ΟΙ ΠΥΛΕΣ

Ὁ λόφος τοῦ φρουρίου ἔχει σχῆμα ἀκανόνιστου τραπεζίου καὶ τὸ τεῖχος ποὺ τὸν περιβάλλει ἔχει μῆκος 800 μ. περίπου. Μεγάλα τμήματά του σώζονται σὲ καλὴ κατάσταση, ιδίως τῆς νότιας καὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Τὸ τεῖχος αὐτὸ ἄλλοτε εἶναι χτισμένο στὰ πόδια τοῦ λόφου καὶ ἄλλοτε ὀρθώνεται ψηλά, στὴν ἄκρη τῶν ἀπόκρημνων βράχων τῆς ΒΑ. καὶ τῆς ΒΔ. πλευρᾶς. Ἀπὸ τὴν ποσότητα τῶν λιθοπλίνθων ποὺ σώθηκαν στὴ νότια καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ προκύπτει ὅτι τὰ τεῖχη ἦσαν λίθινα μόνο κατὰ τὸ κάτω μέρος τους μέχρι ὕψους λίγο μεγαλύτερου ἀπὸ ὅσο σώζονται σήμερα. Τὸ ψηλότερο μέρος τους ἦταν ἀπὸ ὠμὲς πλῖθες, ὅπως πολὺ συχνὰ συνέβαινε.¹⁶⁹

Ὁ τρόπος οἰκοδόμησής τοῦ λίθινου μέρους τοῦ τείχους τοῦ φρουρίου δὲν ἐπέτρεπε τὴν σὲ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ σωζόμενο περίπου ὕψος συνέχιση ὁμοίας κατασκευῆς.¹⁷⁰ Ἦταν λοιπὸν τὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ τείχους ἀπὸ ὠμὲς πλῖθες, τοιχοδομία φθηνότερη καὶ ταχύτερη. Ἀλλὰ καὶ ἀλλιῶς ἀποδεικνύεται αὐτό. Ὅπου ἐγίνε ἀναστήλωση τοῦ τείχους ἢ πύργων, μετὰ βίας ἔφθασαν οἱ σκορπισμένες ἐμπρὸς λιθόπλινθοι γιὰ τὴν ἀναστήλωση. Γνωρίζουμε, ἀπὸ πολλὰς ἐνδείξεις, ὅτι δὲν ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ τὸν Ραμνούντα λιθόπλινθοι τοῦ φρουρίου, ἐλάχιστες μόνο κατὰ τὴ μεταγενέστερη περίοδο τῆς ζωῆς του, οἱ ὁποῖες βρίσκονται χτισμένες στὸ νοτιοανατολικὸ μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ, ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ εὐτελῶν οἰκημάτων.

Τὸ λίθινο μέρος τοῦ τείχους στὴν ἀνατολικὴ πύλη, ὅπου μποροῦν νὰ γίνουν ὑπολογισμοί (βλ. τὰ περὶ τῶν ἀναβάσεων), εἶχε ὕψος τουλάχιστον 6 μ., ἦταν δηλαδὴ ἀρκετὰ ὑψηλό. Αὐτὸ συνέβαινε γιὰτὶ ὁ Ραμνοὺς διέθετε σὲ ἀφθονία τὴν πρώτη ὕλη, καλῆς ποιότητος λίθους ἢ μάρμαρο. Σὲ ἄλλους τόπους τὸ λίθινο μέρος τοῦ τείχους εἶναι μία χαμηλὴ κρηπίς ἢ μόνον θεμέλιο, ὅπως στὴν πεδινὴ Ἑρέτρια.

ΤΟ ΝΟΤΙΟ ΤΕΙΧΟΣ

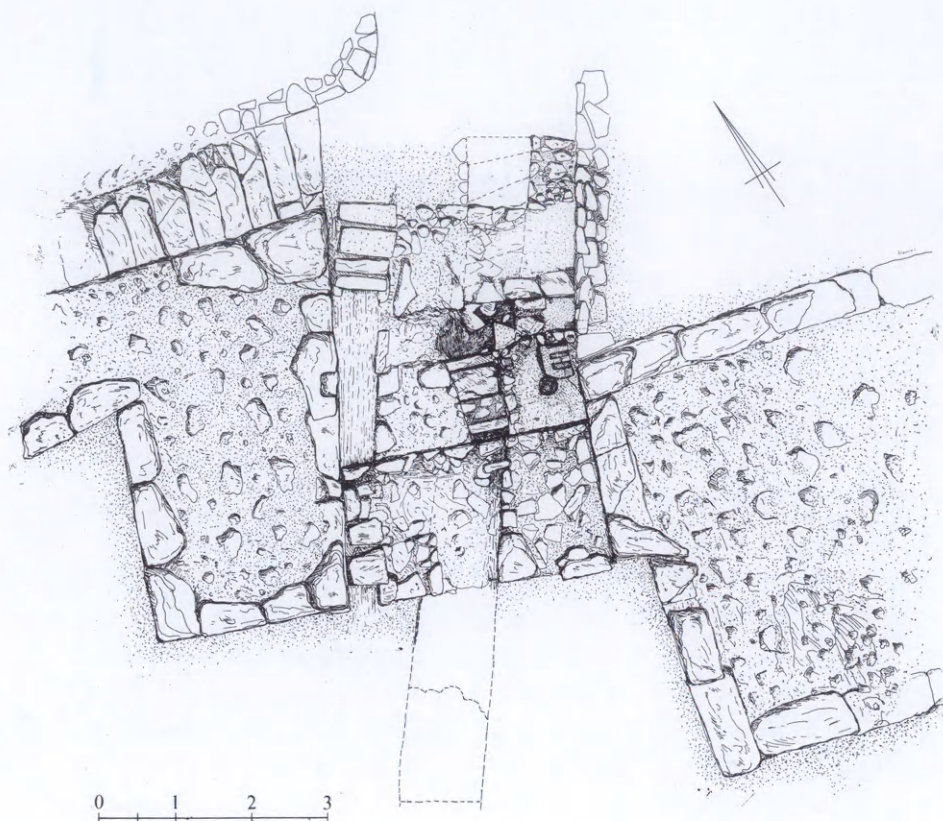
Ἡ πλευρὰ αὐτὴ τῆς ὀχύρωσης κατασκευάστηκε πρώτη, πρὶν ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο περίβολο τοῦ φρουρίου.¹⁷¹ Οἱ τέσσερις ὀρθογώνιοι πύργοι ποὺ ἐνισχύουν τὸ τεῖχος εἶναι δεμένοι ὀργανικὰ μὲ αὐτό. Ἀντίθετα τὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ τείχους ἀκουμποῦν ἐπάνω στὸ νότιο χωρὶς νὰ συνδέονται μαζί του. Ὁλόκληρο τὸ νότιο τεῖχος

169. Ἀ. Ὁρλάνδος, *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλληνῶν* I 75-79.

170. Περιγράφοντας ὁ Ξενοφῶν (*Κύρ. Ἀναβ.* III 4, 7) τὴ Μηδικὴ Λάρισα λέει: τοῦ δὲ τείχους αὐτῆς ἦν τὸ εὖρος πέντε καὶ εἴκοσι πόδες (7.7 μ.), ὕψος δ'

ἐκατόν (30.8 μ.) . . . ὠκοδόμητο δὲ πλίνθοις κεραμεαῖς· κρηπίς δ' ὑπὴν λιθίνη τὸ ὕψος εἴκοσι ποδῶν (6.16 μ.). Πρόκειται ὁμως ἐκεῖ γιὰ ἐξαιρετικὴν περίπτωσιν, ὡς πρὸς τὸ ὕψος τουλάχιστον.

171. *ΠΑΕ 1990, 14-16.

Εἰκ. 10. Ἡ νότια πύλη τοῦ φρουρίου ἀνάμεσα σιὸς πύργους Β καὶ C. Εἰκονίζεται καὶ ὁ τοῖχος μὲ τὸν ὁποῖο φράχθηκε ἡ πύλη.

εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ μεγάλες μαρμάρινες πλίνθους κατεργασμένες στὶς τέσσερις πλευρὲς καὶ ἀκατέργαστες ἐμπρὸς καὶ πίσω. Εἶναι τοποθετημένες σὲ ὀριζόντιες σειρὲς οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι ἰσοῦψεῖς· τὸ ὕψος τους ποικίλλει ἀπὸ 0.50 ἕως 0.60 μ. Οἱ ἄρμοι εἶναι ἄλλοτε κάθετοι, ἄλλοτε δεξιοκλινεῖς, ἄλλοτε ἀριστεροκλινεῖς, χωρὶς νὰ συμπέτουν. Μικρὰ κενὰ ἀνάμεσα στὶς λιθοπλίνθους συμπληρώνονται μὲ πλακοειδῆ μάρμαρα ἢ μὲ ἐπάλληλες μικρὲς πλάκες ποὺ ἐνίοτε δίνουν στὴ συμπλήρωση τὴ μορφή τοῦ τριγώνου.

Ἀπὸ τοὺς τέσσερις πύργους τῆς πλευρᾶς ὁ Α ἔχει πλάτος 4.75 μ., ὁ Β 2.52 μ., ὁ C 7.25 μ. καὶ ὁ D 4.75 μ. Τὸ βάθος τῶν δύο ἀκραίων εἶναι 3 μ. καὶ τῶν δύο μεσαίων, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς πύλης, 5.35 καὶ 5.57 μ. Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νότιου τείχους δὲν βρίσκεται στὸν ἴδιο ἄξονα μὲ τὸ δυτικὸ ἀλλὰ λίγο νοτιότερα. Ἔτσι ὁ πύργος C δεσπόζει στὸν χώρο ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πύλη καὶ οἱ πολιορκημένοι μπορούσαν νὰ ἀποκρούσουν τοὺς πολιορκητὲς μὲ μεγαλύτερη ἀποτελεσματικότητα, ἐπειδὴ τὸ δεξιὸ πλευρὸ τῶν ἐπιτιθεμένων ἦταν πάντα ἀκάλυπτο. Οἱ πύργοι τῆς νότιας πλευρᾶς, ἀλλὰ καὶ οἱ ὑπόλοιποι, ἦσαν συμπαγεῖς, γεμάτοι ἀργὲς πέτρες καὶ χῶμα. Ἔως τώρα δὲν ἔχει βρεθεῖ στὸ γέμι-

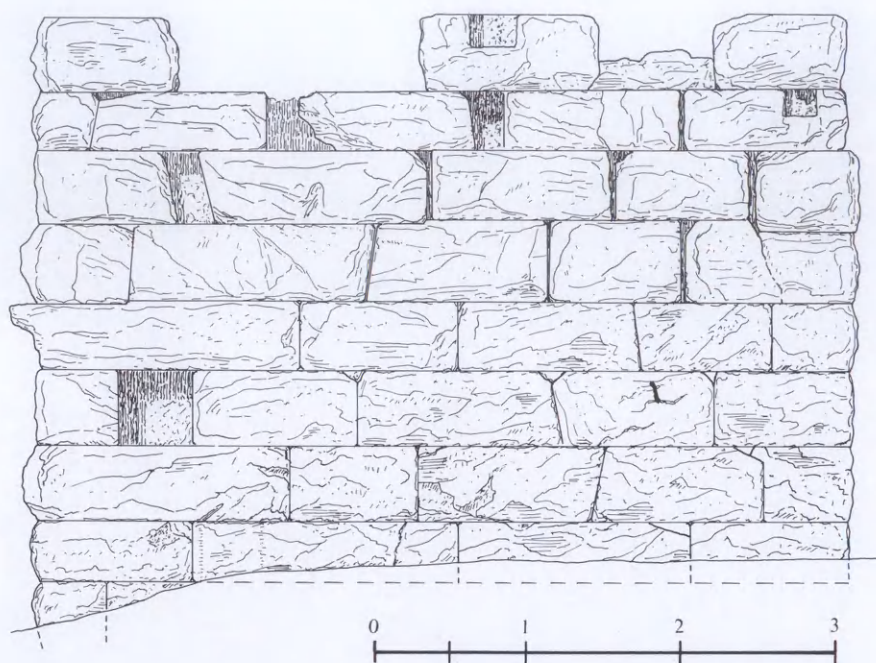
Είκ. 11. Ὁ πύργος C καὶ τὸ ΝΑ. τεῖχος τοῦ φρουρίου. Στὸ βάθος τῆς εἰκόνας τὸ κάτω στρατόπεδο.

σμα τοῦ τείχους κατεργασμένος ἢ σὲ δεύτερη χρήση λίθος. Τοῦτο εἶναι ἀπόδειξη ὅτι τὸ τεῖχος κατασκευάστηκε χωρὶς βιασύνη.

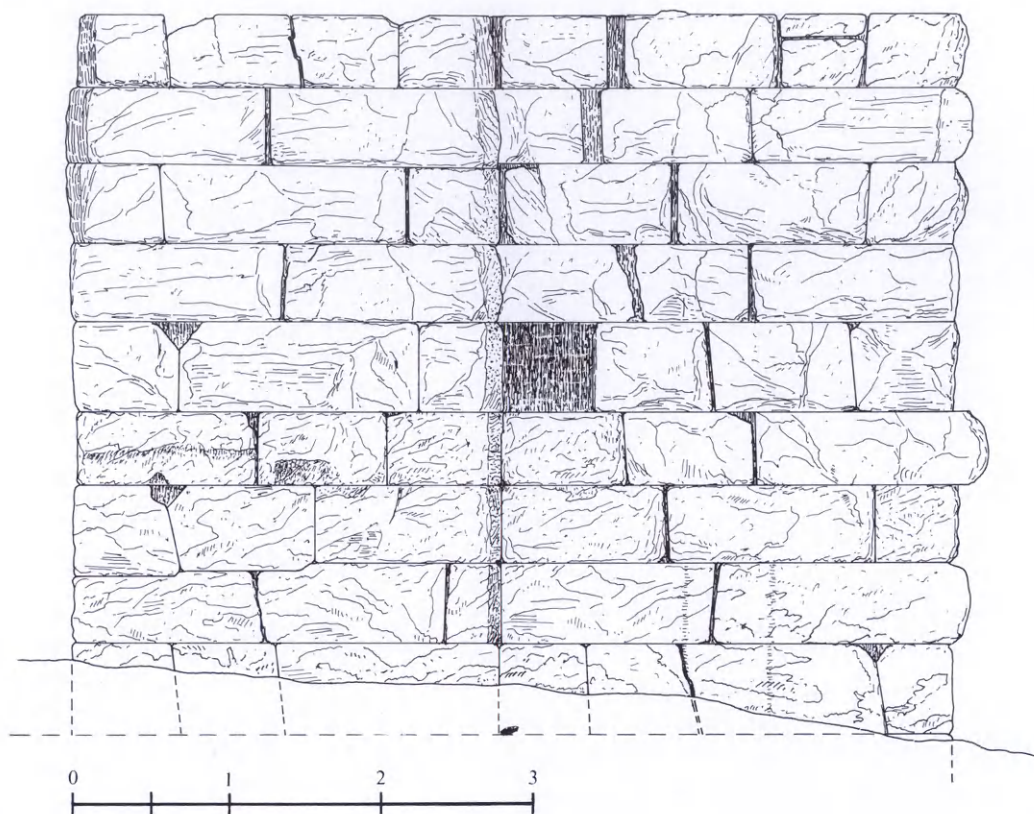
Ἡ νότια πύλη. Πρόκειται γιὰ τὴ μεγαλύτερη καὶ τὴν πλέον ὄχυρὴ τοῦ φρουρίου.¹⁷² Τὸ πλάτος τοῦ ανοίγματός της εἶναι 3.20-3.50 μ. καὶ ἔκλεινε μᾶλλον μὲ δύο βαριὰ καὶ δυσκίνητα θυρόφυλλα, τὰ ὁποῖα ἀσφαλίζονταν ἀπὸ μέσα. Γιὰ λόγους ἀσφαλείας ἡ πύλη δὲν ἦταν πάντα ἀνοικτὴ· ὑπῆρχε ὅμως γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση αὐτῶν ποὺ ἤθελαν νὰ μποῦν ἢ νὰ βγοῦν στὸ ἓνα θυρόφυλλο μία μικρὴ πόρτα (ἐκτομὰς πυλὶς, *paraπόρτι*), ἡ ὁποία μπορούσε νὰ φυλαχτεῖ ἀπὸ λίγους στρατιῶτες καὶ σὲ περίπτωσι κινδύνου νὰ κλειστεῖ ἀμέσως.

Τὸ ἐξωτερικὸ τῆς νότιας πύλης. Ἡ πύλη ἦταν ἡ ἐπίσημη εἴσοδος τοῦ φρουρίου καὶ τόπος κατάλληλος γιὰ τὸ στήσιμο ἀναθημάτων ἢ στηλῶν μὲ ψηφίσματα. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ της καὶ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ νότιου τείχους βρέθηκαν βάρη στὴ θέση τους ἢ θραυσμένα καὶ σκορπισμένα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια.

172. *ΠΑΕ 1991, 1-3· 1993, 4-18.

Εἰκ. 12. Ἡ ἀνατολική ὄψη τοῦ πύργου Β. Σχέδιο τοῦ C. Tousloukof συμπληρωμένο σὸ κατώ μέρος. Εἰκ. 13. Ἡ νότια πύλη ἀνάμεσα σὸν πύργο Β καὶ τὸν ἀνασκηλωμένο πύργο C. ᾿Αποψη ἀπὸ ΝΑ.

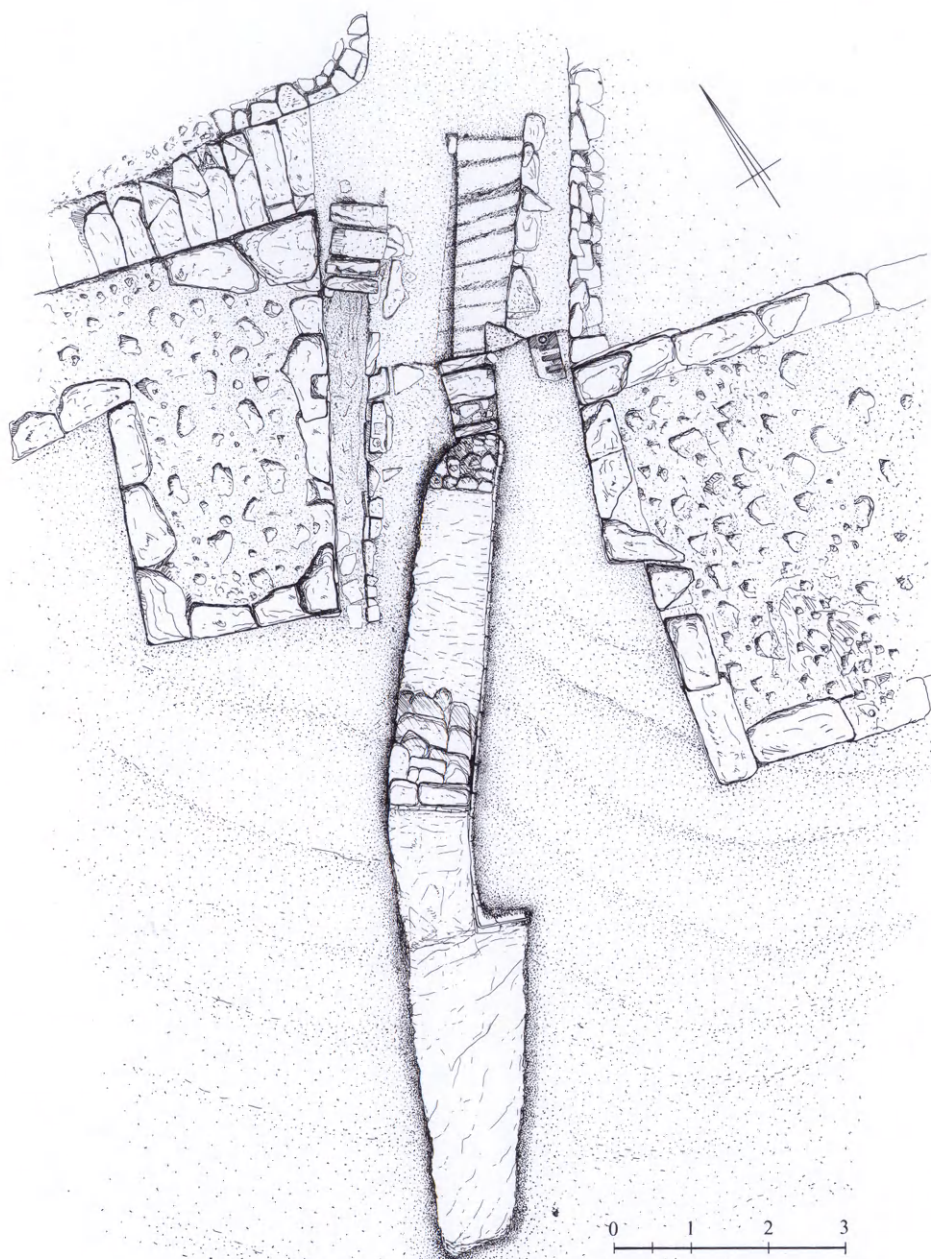
Εικ. 14. Ἡ δυτική ὄψη τοῦ πύργου C. Σχέδιο τοῦ C. Tousloukof συμπληρωμένο σὸν κάτω μέρος. Εἰκ. 15. Ἡ νότια πύλη ἀνάμεσα σὸν πύργο B καὶ τὸν ἀναστηλωμένο πύργο C. Ἀποψη ἀπὸ ΝΔ.

Δυτικὸ τμήμα τοῦ νότιου τείχους. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νότιου τείχους ἦσαν στημένα δύο βάθρα μὲ ἀναθήματα, τετράγωνες ἑρμαϊκὲς στήλες. Τῇ δεξιᾷ στήλῃ εἶχαν προσφέρει τὸ 342 οἱ Ἀθηναῖοι στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς τοῦ φρουρίου γιὰ νὰ τιμήσουν τὸν στρατηγὸ τους Θεόφαντο, τὸν περιπόλαρχο Χαρία καὶ τὸν ταμία Λυσίνο. Πλάι του, ἀριστερά, μὲ ἄλλη στήλη, οἱ στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς πάλι τίμησαν λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 338 ἢ τὸ 336, τὸν στρατηγὸ Δεινοκράτη Ἀχαρνέα καὶ τὸν περιπόλαρχο Τελέσιππο Κηφισιέα (94). Νεότερο κατὰ λίγα χρόνια ἀνάθημα τῶν ἐφήβων ποὺ ὑπηρετοῦσαν τὴ θητεία τους στὸν Ραμνούντα ἦταν τετράγωνη ἑρμαϊκὴ στήλη τῆς ὁποίας βρέθηκε τμήμα (104). Δύο ἀκόμα ἑρμαϊκὲς στήλες ἦσαν στημένες στὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης, σχεδὸν ἀντικριστές, μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν πύργων Β καὶ C, ὅπως φαίνεται ἀπὸ λαξεύματα στὸ τείχος. Ὅταν κλείστηκε ἡ νότια πύλη ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἀναθήματα ποὺ βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ αὐτὴν μεταφέρθηκαν σὲ ἄλλα, περισσότερα συχνάζομενα, σημεῖα τοῦ φρουρίου.

- 11 Ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νότιου τείχους. Ὁ χώρος μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νότιου τείχους ἔχει διαφορετικὴ διαμόρφωση ἀπὸ τὸ δυτικὸ ποὺ εἶδαμε. Τὸ ἔδαφος εἶναι βραχῶδες καὶ ἀνυψωμένο. Οἱ Ἀρχαῖοι ἄφησαν τὸν βράχο νὰ ὑψώνεται, γιὰ ἀποτελοῦσε φυσικὸ ἐμπόδιο στὶς πολιορκητικὲς μηχανές. Τὸ ἐξίσωσαν γεμίζοντας τὶς κοιλότητες τοῦ πετρώματος μπροστὰ στὸ τείχος μὲ λατύπη μαρμάρου ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὴν ἐπὶ τόπου κατεργασία τῶν λιθοπλίνθων τοῦ τείχους. Ἔτσι δημιουργήθηκε ἐπίπεδο καὶ σκληρὸ ἔδαφος γιὰ τὸν βηματισμὸ τῶν φρουρῶν. Βάθρα ἢ ἀναθήματα δὲν τοποθετήθηκαν καὶ ὁ χώρος ἔμεινε γυμνός.

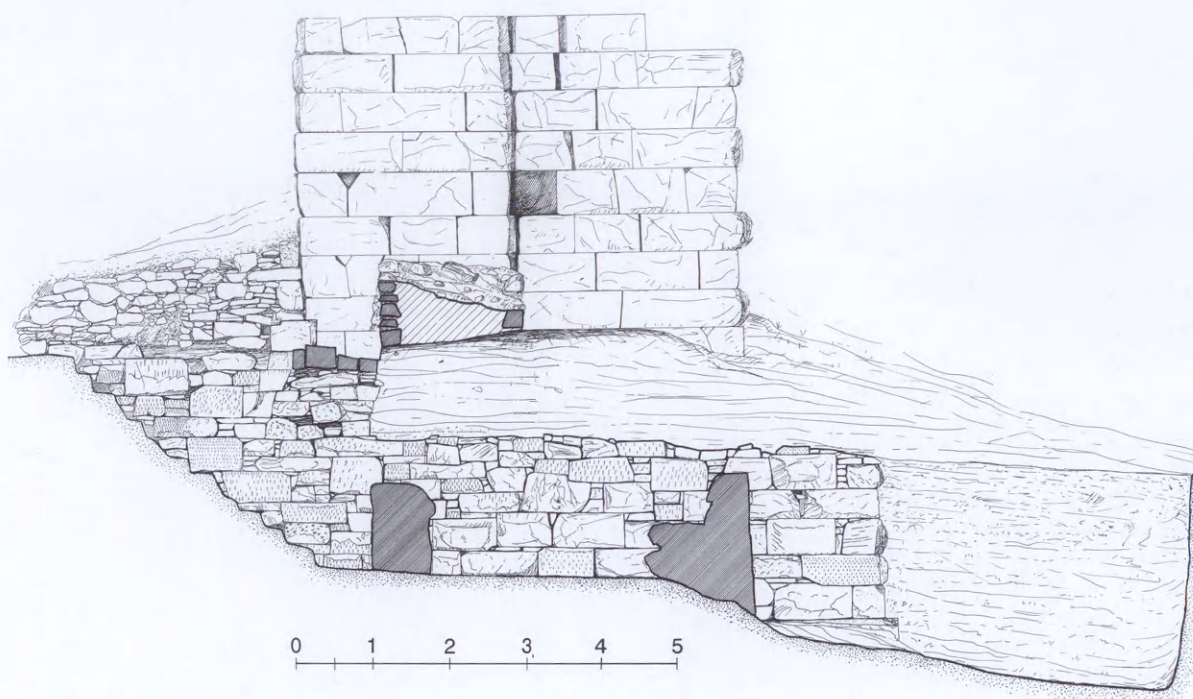
- 12-15 Οἱ κόγχες τῆς πύλης. Δύο ὀρθογώνιες κόγχες, ἡ μία στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ πύργου Β (0.485×0.495 , βάθ. 0.35 μ.) καὶ ἡ ἄλλη στὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ πύργου C (0.55×0.55 , βάθ. 0.34 μ.) χρησίμευαν ἢ πρώτη γιὰ τὴν τοποθέτηση φανοῦ κατὰ τὴ νύκτα καὶ ἡ δευτέρη γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, καὶ ἴσως καὶ γιὰ τὴν ἱδρυση στὸ βάθος τῆς ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ποὺ εἰκόνιζε θεότητα προστάτιδα τῆς πύλης, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ρόμο στὸ βάθος τῆς κόγχης, μήκ. 0.55, πλ. 0.115 καὶ βάθ. 0.035 μ. Ὅμοια κόγχη ὑπάρχει καὶ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ πύργου F, κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ πύλη. Ἡ χρησιμότητα τοῦ φανοῦ εἶναι προφανής. Σήμερα τὰ στρατόπεδα καὶ οἱ στρατιωτικὲς βάσεις διαθέτουν προβολεῖς μὲ τὸ φῶς τῶν ὁποίων μποροῦν οἱ φρουροὶ νὰ ἀναγνωρίσουν ἐκείνους ποὺ πλησιάζουν. Στὰ ἀρχαῖα χρόνια ἡ ἀνάγκη αὐτὴ θεραπευόταν μὲ φανοὺς ποὺ βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὴν πύλη. Ὅποιος πλησίαζε, φίλος βέβαια τῆς φρουρᾶς, μποροῦσε νὰ φωτίσει τὸ πρόσωπό του μὲ τὸν φανὸ καὶ νὰ ἀναγνωριστεῖ, καὶ ἀναλόγως τοῦ ἐπιτρεπόταν ἢ ὄχι ἡ εἴσοδος στὸ φρούριο.

- 16 Τὸ ὄρυγμα. Σὲ χρόνον ποὺ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιοριστεῖ ἀκριβῶς, ἴσως γύρω στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ., κατασκευάστηκε στὸ ἄνοιγμα τῆς νότιας πύλης, μὲ κατεύθυνση Β.-Ν., ὄρυγμα μήκους 15 μ., τοῦ ὁποίου τὰ πρῶτα ἀπὸ Β. 3 μ. καταλαμβάνει κλίμακα ἀπὸ δέκα βαθμίδες λαξευμένες στὸ φυσικὸ πέτρωμα τοῦ ὑπεδάφους τῆς πύλης. Τὸ πλάτος τῆς κλίμακας εἶναι 0.70 μ. (κάτω) - 0.90 μ. (ἄνω). Οἱ βαθμίδες εἶναι ἀνισοῦψεις καὶ ἀκανόνιστες, χωρὶς κάθετες πλευρές. Εἶχαν φθαρεῖ ἤδη στὴν ἀρχαιότητα ἀπὸ τὴ χρήση καὶ κατόπιν ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ ὀρύγματος.

Εἰκ. 16. Τὸ ὄρυγμα τῆς νότιας πύλης ἀνάμεσα στοὺς πύργους Β καὶ C. Πίσω ἀπὸ τὸν πύργο Β ἡ ἀνάβαση στὸν περίπατο τοῦ τείχους.

Ἡ τελευταία βαθμίδα, ἡ δέκατη, βρίσκεται σὲ βάθος 3 μ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Τὸ ὄρυγμα συνεχίζεται ἐπὶ 7.50 μ. ἔχοντας πλάτος 0.80 ἕως 1 μ. καὶ εὐθὺς εὐρύνεται, γίνεται πλάτους 1.60 μ. γιὰ νὰ καταλήξει, ἔπειτα ἀπὸ τέσσερα μέτρα, στὸ πλάτος τοῦ 1 μ.

Εικ. 17. Τὸ ἀνάλημμα τοῦ ὀρύγματος τῆς νότιας πύλης μετὰ τοὺς δύο ἐγκάρσιους τοίχους σὲ τομῇ. Πάνω ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα τὸ τεῖχος καὶ ὁ πύργος C· σὲ τομῇ ὁ τοῖχος μετὰ τὸν ὁποῖο φράχθηκε ἡ πύλη.

17

Τὸ ἀνάλημμα τοῦ ὀρύγματος. Τὴν ἀνατολικὴν παρειὰ τοῦ ὀρύγματος, ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς κλίμακας μέχρι τοῦ σημείου ὅπου αὐτὸ εὐρύνεται, δηλαδὴ ἐπὶ μῆκος 10.50 μ., ἀποτελεῖ ἰσχυρὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος κατασκευασμένος μετὰ πολλὴ ἐπιμέλεια ἀπὸ λιθοπλίνθους σὲ δευτέρῃ χρήσιν. Οἱ περισσότερες φέρουν στῆς ὀψεις τοὺς λιθουργικὴ ἐπεξεργασία καὶ διακόσμηση. Ἄλλες, ἐνῶ εἶναι γωνιασμένες, διατηροῦν τὴν ὄψιν τοῦ λατομείου, ἄλλες εἶναι πλακοειδεῖς καὶ, τέλος, πολλὰ εἶναι μικρὰς σὲ μέγεθος καὶ χρησιμεύουν ὡς βύσματα. Παρὰ τὸ ἑτερογενὲς τοῦ ὑλικοῦ, ἡ κατασκευὴ τοῦ τοῖχου εἶναι ἐξαίρετη, δὲν ἔχει ὑποστῇ καμιά ἀλλοίωσις καὶ οἱ λίθοι παραμένουν ἀσάλευτοι. Εἶναι φανερὴ στὸν τρόπο τῆς τοιχοδομίας ἡ καλὴ παράδοσις τῆς κατασκευῆς τοῦ τεῖχους τοῦ φρουρίου. Ὁ τεχνίτης δὲν μεταχειρίζεται ἰσομεγέθεις λίθους ἀλλὰ τυχαίους. Χρησιμοποιεῖ γιὰ συμπλήρωμα μεγάλου λίθου ἄλλον μικρόν· γεμίζει τριγωνικὸ κενὸ ἀνάμεσα σὲ τρεῖς λίθους μετὰ ἀναλόγου σχήματος βύσμα. Λίθο τοῦ ὁποῖου ἢ μία πλάγια πλευρὰ εἶναι ἔντονα καμπύλη, δὲν τὸν ὀρθογωνιάζει, ἀλλὰ προσαρμόζει στὸν ὥς τρεῖς ἐπάλληλους λίθους ποὺ συμπληρώνουν ἀρμονικὰ τὸ κενό. Μεταχειρίζεται τὸ καθορισμένης μορφῆς ὑλικὸ καὶ προσαρμόζει τοὺς λίθους χωρὶς νὰ τοὺς πελεκάει· τοποθετεῖ κοντὰ ὅσους ἔχουν ὅμοιο διάκοσμο, ὅσο τουλάχιστον ἐπιτρέπουν οἱ ἀπαιτήσεις τῆς κατασκευῆς, καὶ τηρεῖ τὸν ὀριζόντιον χωρισμὸ τῶν λίθων, ἐκτὸς ἐνὸς σημείου, κάτω ἀπὸ τὸ τμήμα ποὺ στεγαζόταν μετὰ λίθινη στέγη.

Τὸ μέγιστον ὕψος τοῦ τοῖχου εἶναι 2.50 μ. Κατόπιν σὲ μῆκος 4.50 μ. γίνεται 1.80 μ. γιὰ νὰ ἀυξηθεῖ πάλιν, ἐξ αἰτίας τῆς κατωφερείας τοῦ ἐδάφους τοῦ ὀρύγματος, σὲ 2.50 μ.

Ἡ πλέον ἐπιμελημένη πλευρὰ τοῦ τοίχου εἶναι ἡ στενὴ νότια. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δρομικοὺς καὶ διάτονους (μπατικούς) γωνιόλιθους. Οἱ μπατικοὶ καταλαμβάνουν ὅλο τὸ πλάτος τοῦ τοίχου, 0.60-0.70 μ., ἐνῶ στοὺς δρομικοὺς δόμους τὸ κενὸ συμπληρώνεται μὲ πλακοειδεῖς λίθους ἄριστα ἁρμοσμένους. Κανένας ἀπὸ τοὺς λίθους τῆς πλευρᾶς αὐτῆς δὲν ἔχει λιθουργικὴ διακόσμηση οὔτε ἔχει ὑποστῆ κατεργασία.

Τοῦ μεγάλου καὶ ωραίου αὐτοῦ τοίχου, προορισμένου νὰ εἶναι στὸ σκοτάδι καὶ ἀθέατου γιὰ τοὺς πολλοὺς, τὸ ὕψος ἦταν προκαθορισμένο. Οἱ Ἀρχαῖοι λάξευσαν τὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τοῦ ὀρύγματος σὲ τόσο βάθος πρὸς Ἀνατολὰς, ὅσο χρειαζόταν γιὰ νὰ δεχτῇ τὸν τοῖχο. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σημεῖο του, τὸ ὁποῖο συμπληρώνεται καὶ ἐξισώνεται μὲ λεπτὲς πλάκες ποὺ εἶναι σφηνωμένες στὸ μικρὸ κενὸ ἀνάμεσα στὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ τοίχου καὶ τὸ φυσικὸ ἔδαφος, τὸ ὁποῖο εἶναι στερεὸ καὶ διατηρεῖται ὅπως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐκσκαφῆς τοῦ ὀρύγματος.

Οἱ ἐγκάρσιοι τοῖχοι. Σὲ ἀπόσταση 3.90 μ., σὲ εὐθεία νοητὴ γραμμὴ ἀπὸ τὴν πρώτη, ἀνώτατη, βαθμίδα καὶ ἐπίσης σὲ ἀπόσταση 8.85 μ. εἶναι κατασκευασμένοι δύο ἐγκάρσιοι πρὸς τὸ ὄρυγμα τοῖχοι. Μὲ τὶς παραπάνω ἀποστάσεις ἐννοοῦνται οἱ προσόψεις τῶν τοίχων· ὁ πρῶτος βλέπει πρὸς Β. καὶ ὁ δεῦτερος πρὸς Ν. Οἱ ἐσωτερικὲς ὄψεις καὶ τῶν δύο τοίχων εἶναι ἀνώμαλες.

Ὁ πρῶτος τοῖχος, ὁ βόρειος, εἶναι κατασκευασμένος κατὰ τὴν τεχνικὴ τῶν κοινῶν ἀναλημμάτων τῶν χωραφιῶν. Δηλαδὴ πέτρες σωρευμένες, τρόπον τινά, ἢ μία πάνω στὴν ἄλλη, χωρὶς τεχνικὴ εὐστάθεια καὶ χωρὶς νὰ ἐπιδιώκεται ἡ καλὴ ἐμφάνιση. Ὅλες εἶναι ἀκατέργαστες, τοποθετημένες βιαστικὰ καὶ τυχαῖα. Τὸ πάχος τοῦ τοίχου εἶναι 0.75-0.80 μ. καὶ τὸ ὕψος του 1.15 μ. Μεταξὺ τοῦ τοίχου αὐτοῦ καὶ τῆς τελευταίας βαθμίδας ὑπάρχει ἐπίπεδος χώρος 0.70 μ., ὅσος δηλαδὴ ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν κίνηση τοῦ τεχνίτη ποὺ τὸν ἔχτιζε.

Ὁ δεῦτερος ἐγκάρσιος τοῖχος εἶναι, ἀντίθετα, κατασκευασμένος μὲ πολλὴ ἐπιμέλεια. Οἱ λίθοι εἶναι μεγάλοι. Ὁ κατώτερος καταλαμβάνει τὸ πλάτος τοῦ ὀρύγματος, 1.10 μ. περίπου· γιὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ ὀριζόντια θέση του ἔχουν τοποθετηθῇ κάτω ἀπὸ αὐτὸν μικροὶ λίθοι σὰν σφῆνες. Ὁ δεῦτερος δόμος ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς γωνιόλιθους, ὁ ἐπόμενος ἀπὸ δύο μὲ βύσματα στὰ κενά. Στοὺς τρεῖς ἀνώτερους δόμους ἡ τοιχοδομία εἶναι ἀμελέστερη ὥς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος τῶν λίθων, ἀλλὰ ἐπιμελὲς ὥς πρὸς τὴν κατασκευή. Τὸ πάχος τοῦ τοίχου μέχρι ὕψους 1.10 μ. εἶναι 1.20 μ. καὶ μέχρι τοῦ ἀνωτέρου σημείου του (ὕψ. 1.80 μ.) 0.40-0.60 μ.

Καὶ οἱ δύο τοῖχοι δὲν φθάνουν ἕως τὴν ὀροφὴ τοῦ ὀρύγματος· ἀφήνουν ὁ βόρειος κενὸ ὕψ. 0.55 μ. καὶ ὁ νότιος 0.50 μ. Πρῶτος πρέπει νὰ χτίστηκε, ὥς μέρος τῆς ὅλης κατασκευῆς, ὁ νότιος, γιατί προϋποθέτει ἐλεύθερο καὶ κενὸ τὸ ὄρυγμα. Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὸ μεγάλο καὶ ποικίλο πάχος του, τὸ ἐπικλινὲς τοῦ ἐδάφους πάνω στὸ ὁποῖο εἶναι τοποθετημένος καὶ τὴν ἰσχυρὴ κατασκευὴ του.

Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὀρύγματος δὲν στηρίζεται ἀπὸ ἀνάλημμα. Εἶναι μαλακὸς βράχος σὲ σημεῖα τοῦ ὁποίου διακρίνονται τὰ ἴχνη τῶν ἐκσκαφικῶν ἐργασιῶν. Δὲν διατηροῦνται παντοῦ τὰ σημάδια αὐτά, γιατί ἤδη ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια εὐκόλα ἀποκόπτονταν μάζες βράχου καὶ ἔπεφταν.

Ἡ στέγαση. Ἡ στέγαση τοῦ ὀρύγματος σὲ ἓνα σημεῖο, ἐμπρός (βόρεια), γινώταν μὲ λίθους. Διατηρήθηκε μάλιστα τμήμα τῆς στέγης αὐτῆς σὲ μῆκος 1.10 μ. περίπου

καὶ ἀκόμη μερικῶς καμάρα λαξευμένη στὸν φυσικὸ μαλακὸ βράχο (μῆκ. 2 μ.). Εἶναι πιθανὸ τμῆμα τῆς στέγης νὰ τὸ ἀποτελοῦσαν ξύλα, ξεχοντρισμένοι κορμοὶ δέντρων. Τὸ μικρὸ πλάτος τοῦ ὀρύγματος μποροῦσε ἔτσι νὰ στεγαστεῖ χωρὶς κίνδυνο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, τὰ ζῶα καὶ τὰ μικρὰ ἀμάξια ποὺ τυχὸν περνοῦσαν ἀπὸ πάνω του.

Ἡ ἐπίχωση τοῦ ὀρύγματος. Τὸ ὄρυγμα βρέθηκε σχεδὸν πλήρως ἐπιχωματωμένο. Τὸ τμῆμα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς κλίμακας ὡς τὸν πρῶτο (βόρειο) ἐγκάρσιο τοῖχο περιεῖχε ἀμμῶδες χῶμα, ἀργοὺς λίθους, μικρὲς λιθοπλίνθους, κεραμίδια λακωνικοῦ τύπου σὲ θραύσματα καὶ κομμάτια βράχου ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὀρύγματος. Τὰ ὄστρακα ἀγγείων καὶ σκευῶν καθημερινῆς χρήσης καὶ μαγειρικῆς ἦσαν ἀφθονα.¹⁷³

Πάνω ἀπὸ τὸ ὄρυγμα, μετὰ τὴν ἀχρήστευσή του, σχηματίστηκε ἄλλη ἐπίχωση τὴν ὁποία ἀποτελοῦσε στρώμα κοκκινοχώματος καλὰ πατημένου. Πάνω σ' αὐτὸ χτίστηκε τοῖχος μὲ τὸν ὁποῖο κλείστηκε ἡ πύλη.

Στὰ πολυάριθμα θραύσματα ἀγγείων τῆς ἐπίχωσης τοῦ ὀρύγματος δὲν ὑπῆρχαν καθόλου ὄστρακα μεγαρικῶν σκύφων, ἐνῶ ἀντίθετα βρέθηκαν ἀφθονα στὶς ἐξωτερικὲς ἐπιχώσεις τῆς πύλης. Ἡ ἀπουσία αὐτῆς τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὸ ὄρυγμα χρονολογεῖ τὴν ἀχρήστευσή του καὶ τὴν κατάργηση τῆς νότιας πύλης στὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 230 χρόνια.

Προορισμὸς τοῦ ὀρύγματος. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ὀρύγματος στὸν χῶρο τοῦ ἀνοιγματος τῆς νότιας πύλης καὶ ἡ κάθοδος σ' αὐτὸ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου κάνει ὀλοφάνερο τὸν πολεμικὸ-ἀμυντικὸ προορισμὸ του. Τὸ τέρμα του βρίσκεται 6 μ. νοτιότερα τῆς νότιας πρόσοψης τοῦ πύργου C τῆς πύλης, δηλαδὴ στὸ μέσον περίπου τοῦ αὐχένος, τῆς στενῆς ἐπίπεδης ἔκτασης ποὺ σχηματίζεται ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ νότιο τεῖχος. Ὁ δεῦτερος ἐγκάρσιος τοῖχος τοῦ ὀρύγματος, ὁ νότιος, βρίσκεται περίπου στὴν εὐθεῖα τῆς ὀψης τοῦ πύργου C. Ἡ ἐπιμελημένη κατασκευὴ του ἀπὸ μεγάλες λιθοπλίνθους ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι περίπου ἢ ἐντελῶς σύγχρονος μὲ τὸ ἀνάλημμα τοῦ ὀρύγματος καὶ ὅτι ἀποτελεῖ ἀρχικὸ στοιχεῖο τῆς ὅλης κατασκευῆς.

Χρήση τοῦ ὀρύγματος γιὰ ἔξοδο πολιορκουμένων τοῦ φρουρίου δὲν ἦταν δυνατόν νὰ γίνει, γιὰ τὸ χῶρος τῆς ἐξόδου θὰ ἦταν πάντα στὰ χέρια τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος ἐξ ἄλλου δὲν ἔχει ἀναλημματικὸ χαρακτήρα ἀλλὰ ἀμυντικὸ· ἐμποδίζει ἐκείνους ποὺ ἔχουν, τυχόν, καταλάβει τὸ τελευταῖο, νοτιότατο, τμῆμα τοῦ ὀρύγματος νὰ προχωρήσουν βορειότερα, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου. Ὁ τοῖχος ἦταν πολὺ ἰσχυρὸς καὶ τὸ ἀνοιγμα τῶν 0.50 μ. στὸ ἄνω μέρος του ἐπέτρεπε τὴ διέλευση ἀπὸ τὸ νότιο τμῆμα τοῦ ὀρύγματος πρὸς τὰ βορειότερα, ὅχι ὁμως σὲ περίπτωσι ἐχθροπραξιῶν. Τότε ἦταν δυνατόν εὐκόλα νὰ φραχτεῖ τὸ ἀνοιγμα ἢ νὰ φυλαχτεῖ μὲ ἀσφάλεια ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ.

Ἡ πιθανότερη χρῆση τοῦ ὀρύγματος ἦταν γιὰ τὴν ἀπόκρουση καὶ καταστροφὴ πολιορκητικῶν μηχανῶν. Στὸ τεῖχος τῆς Παλαιπάφου, στὸ χωριὸ Κούκλια τῆς Κύπρου, ἔχουν βρεθεῖ ὑπόγεια ὀρύγματα (πιθανῶς τοῦ 498) ποὺ ὁδηγοῦν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ

173. Τὰ θραύσματα κανθάρων, ἁψτων μικρῶν σκύφων καὶ πινακίων εἶναι ὅμοια πρὸς αὐτὰ τοῦ λεγομένου Group A (H. Thompson, *Two Centuries of Hellenistic Pottery*, *Hesperia* 3, 1934, 313 κέ.) τῆς Κορώνης καὶ τῆς δεξαμενῆς τοῦ Μένωνος (S. Miller,

Hesperia 43, 1974, 194-245) καὶ χρονολογοῦνται στὸ α' μισὸ καὶ κυρίως στὸ β' τέταρτο τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Ἐνα χάλκινο νόμισμα (NM, BE 597 ἀρ. 5), τελείως ἐφθαρμένο, χρονολογήθηκε στὸν 3ο-2ο π.Χ. αἰ.

τείχους, περνώντας από κάτω του, έξω από τὸ τεῖχος. Στὸ ἄκρο τῶν ὀρυγμάτων βρέθηκαν ὑπολείμματα ἰσχυρῆς φωτιᾶς, μὲ τὴν ὁποία οἱ ὑπερασπιστὲς τοῦ φρουρίου προσπάθησαν νὰ πυρπολήσουν ἐχθρικές πολιορκητικές κατασκευές.¹⁷⁴ Αὐτός, φαίνεται, ἦταν καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ ὀρύγματος στὸν Ραμνούντα.

Ὁ βόρειος ἐγκάρσιος τοῖχος του ἀνήκει στὴν περίοδο τῆς κατάργησής του καὶ σκοπὸ εἶχε τὴ συγκράτηση τῆς ἐπίχωσης, ὥστε ἡ κλίμακα νὰ εἶναι ἐλεύθερη ὡς τὸ τέλος τοῦ γεμίματος τοῦ ὀρύγματος.

Ἀχρήστευση τῆς νότιας πύλης. Μεταξὺ τοῦ 248/7, χρονιὰ κατὰ τὴν ὁποία ὁ στρατηγὸς Θούκριτος Ἀλκιμάχου Μυρρινούσιος κατασκεύασε τὴν ἀνατολικὴ πύλη (10), καὶ τοῦ χρόνου ἐπίχωσης τοῦ ὀρύγματος, ἡ ὁποία εἶχε συντελεστεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 230, κλείστηκε ἡ νότια πύλη μὲ τοῖχο καὶ ἐσωτερικὰ τοῦ τοίχου οἱ κάτοικοι τοῦ φρουρίου ἄρχισαν νὰ συσσωρεύουν ἀπορρίμματα, πέτρες, χῶμα, σπασμένα ἀγγεῖα.

Οἱ λόγοι τῆς ἀχρήστευσης τῆς πύλης εἶναι περισσότεροι. Χρειαζόταν στρατιῶτες γιὰ τὴ φρούρησή της καὶ βρισκόταν ἄρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ λιμάνι, χῶρο ἀναπεπταμένο, γεμάτο κίνηση καὶ δραστηριότητα. Ἐκεῖ προσορμίζονταν τὰ ἐμπορικὰ καὶ τὰ πολεμικὰ πλοῖα, ἐκεῖ βρισκόνταν τὰ νεώρια καὶ τὰ ναυπηγεῖα. Μὲ τὴν ἀνατολικὴ πύλη ἦταν εὐκολότερη ἡ ἐπικοινωνία τῶν ἀνθρώπων μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου, ἡ μεταφορὰ τῶν ἐφοδίων γινόταν ταχύτερα καὶ ἡ ἐπίβλεψη τῶν κινήσεων τῶν ἐμπόρων, τῶν ναυτικῶν καὶ τῶν χωρικῶν ἦταν ἀποτελεσματικότερη. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος γινόταν καὶ τὸ καθημερινὸ παζάρι τῶν τροφίμων, λαχανικῶν, ψαρικῶν. Ἀκόμη, ἡ ἀνατολικὴ πύλη ὡς μικρότερη ἦταν δυνατὸν νὰ κλείνει ταχύτερα ἀπὸ τὴ νότια.

Στρατιωτικοὶ εἶναι λοιπὸν οἱ λόγοι τῆς ἀχρήστευσης τῆς πύλης· οἰκονομίας φρουρῶν, ἀποτελεσματικότερης φρούρησης καὶ ἐξυπηρέτησης τῶν ἐπισκεπτῶν τοῦ φρουρίου, οἱ ὁποῖοι ἔρχονταν κυρίως ἀπὸ τὴ θάλασσα.

Γιὰ τοὺς λόγους κατασκευῆς διατειχίσματος ἀπὸ τὸν Κλέωνα στὴν ὀχύρωση τῆς Ἀθήνας, ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους (*Ἰνπείς* 818) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι διὰ γὰρ τὸν πόλεμον καὶ τὰ ἐπὶ τοῖς φρουροῖς ἀναλώματα, καὶ τὴν τῶν ἀνδρῶν σπάνιν συνέστειλαν τὰ τεῖχη.

Ὅταν κατὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. ὀρίστηκε ἡ θέσις τῆς νότιας πύλης, ἰσχυρῆς καὶ μεγάλου πρεπείας, ἡ δραστηριότητα τῶν στρατιωτικῶν ἐκτεινόταν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας· τὸ φρούριο ἐπικοινωνοῦσε κυρίως μὲ τοὺς γύρω δήμους καὶ τὸ ἄστυ, διὰ ξηρᾶς. Μὲ τὴ μακεδονικὴ κατοχὴ καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κίνησης στὸν Εὐβοϊκὸ, ἡ θάλασσα ἔγινε ἡ ἐνδοχώρα τοῦ φρουρίου. Ἡ νότια πύλη, ἐξ αἰτίας τῆς θέσεως της, ἄρχισε νὰ προκαλεῖ δυσχέρειες στοὺς στρατιωτικούς. Ἡ δημιουργία, σὲ κατάλληλη θέσις, νέας πύλης καὶ ἡ κατάργησις, γιὰ λόγους οἰκονομίας φρουρῶν, τῆς παλιᾶς ἦταν ἡ φυσικὴ κατάληξις τῶν πραγμάτων.

174. F. G. Maier, *Report of the Department of Antiquities, Cyprus 1967* (Nicosia 1967) 40-42.

Εἰκ. 18. Τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος τοῦ φρουρίου νότια τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Στὸν τρίτο δόμο ἀπὸ πάνω οἱ δύο ἐκροές τῶν ὀμβρίων νερῶν.

ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΤΕΙΧΟΣ

9 Τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος, σχεδὸν εὐθύγραμμο, ἀρχίζει ἀπὸ τὸν πύργο D καὶ τὸ μῆκος του εἶναι 140 μ. Διακόπτεται ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πύλη E, τὴν πύλη τοῦ λιμανιοῦ, ποὺ κατασκευάστηκε τὸ 248. Ἡ πύλη αὐτή, μεταγενέστερη τοῦ τείχους, δὲν ἐνισχύθηκε μὲ πύργους καὶ ἡ προστασία της ἦταν δυσκολότερη ἀπὸ ὅσο τῆς νότιας. Δύο πύργοι ὑπάρχουν βορειότερα τῆς πύλης, ὁ ἓνας (F) σὲ ἀπόσταση 16 μ. καὶ ὁ ἄλλος (G) σὲ ἀπόσταση 75 μ. Ὁ δεύτερος μάλιστα, θεμελιωμένος ἐπάνω στὸν βράχο ποὺ ἐξέχει ἀπὸ τὸ ἔδαφος, δὲν κατασκευάστηκε ταυτόχρονα μὲ τὸ τεῖχος ἀλλὰ πρὶν ἀπ' αὐτό. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν συνδέεται τεκτονικὰ μὲ τὸ τεῖχος· οἱ ἐσώτατες λιθόπλινθοί του εἶναι λαξευμένες καθ' ὅλο τὸ ὕψος τοῦ πύργου, στὴ βόρεια καὶ τὴ νότια πλευρά του γιὰ νὰ δεχτοῦν τὸ τεῖχος, τοῦ ὁποῖου οἱ λιθόπλινθοι ποὺ βρίσκονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν πύργο δὲν συμπλέκονται μὲ τὶς λιθοπλίνθους τοῦ πύργου.

18-19 Στὸ ἀνατολικὸ τεῖχος ἀκολουθεῖται ἡ τοιχοδομία τοῦ νότιου χωρὶς νὰ τηρεῖται αὐστηρά. Δὲν ἔχει τὴν κανονικότητα τοῦ νότιου, οὔτε τὸ σχεδὸν ἰσόδομο σύστημά του. Χρησιμοποιοῦνται ἀδιακρίτως ποικίλων μεγεθῶν λιθόπλινθοι ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν κατασκευὴ ἰσοῦψῶν δόμων. Τοῦτο δὲν ὀφείλεται σὲ χρονολογικὴ διαφορὰ πρὸς τὸ νότιο τεῖχος ἀλλὰ στὸ μεγάλο μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ. Ἡ ὄψη τῶν λιθοπλίνθων εἶναι ὅμοια, ἡ κατασκευὴ ὁμῶς τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τῆς νότιας θὰ διπλασίαζε τὶς δαπάνες ἐξόρυξης καὶ κατεργασίας τῶν μαρμάρων, γιὰ τὸ οἱ τεχνίτες θὰ ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ λαξεύουν τὶς λιθοπλίνθους σὲ καθορισμένα μεγέθη. Ἡ χρῆση τῶν

Εἰκ. 19. Τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος τοῦ φρουρίου βόρεια τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Κάτω ἀπὸ τὴ λιθοπλίνθο πού ἐξέχει ἡ ἐπιγραφὴ ΝΙΚΩΝΟΣ (195). Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τεύχους, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν τοιχοδομία, εἶναι ἀνακατασκευὴ τοῦ ἀρχικοῦ.

λίθων στὸ ἀρχικὸ τους σχεδὸν μέγεθος, τῆς ἐξόρυξης, ἦταν οἰκονομικότερη καὶ ἡ κατασκευὴ γινόταν σὲ λιγότερο χρόνο. Ἀκόμη οἱ σφῆνες ἀνάμεσα στὶς λιθοπλίνθους εἶναι περισσότερες.¹⁷⁵ Ἡ νότια πλευρὰ μὲ τὴν κανονικὴ τῆς ἐμφάνιση ἀποτελοῦσε τὸ πρόσχημα τοῦ φρουρίου καὶ ἦταν φυσικὸ νὰ τύχει μεγαλύτερης προσοχῆς καὶ φροντίδας.

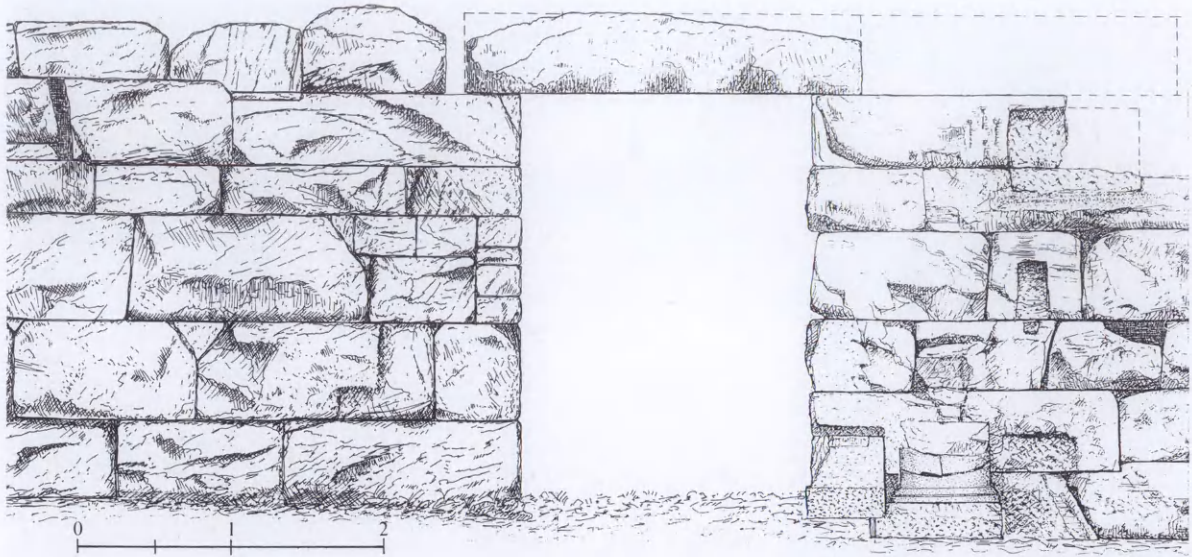
Ἡ ἀνατολικὴ πύλη ἢ πύλη τοῦ λιμανιοῦ. Τὸ πλάτος τοῦ ανοίγματός της εἶναι 1.96 μ., τὸ ὕψος 2.70 μ. καὶ τὸ βάθος της ὅσο τὸ πάχος τοῦ τεύχους στὸ σημεῖο ἐκεῖνο, 2.35 μ. Ὑπολείπεται ἀκόμη στὴ θέση του ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐπιμήκεις λίθους πού τὴ στέγαζαν, ὁ ἐσώτερος, ὕψ. 0.53, πλ. 0.48 καὶ μήκ. 2.60 μ. Ἡ θύρα της ἦταν μονόφυλλη, καὶ διατηρεῖται στὴ θέση του, στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ στεγασμένου διαδρόμου τῆς πύλης, βαρὺς λίθος μὲ ἐντομὲς γιὰ τὶς παραστάδες καὶ χάλκινη ὑποδοχὴ γιὰ τὸν ἄξονα τοῦ θυροφύλλου.¹⁷⁶

20-21

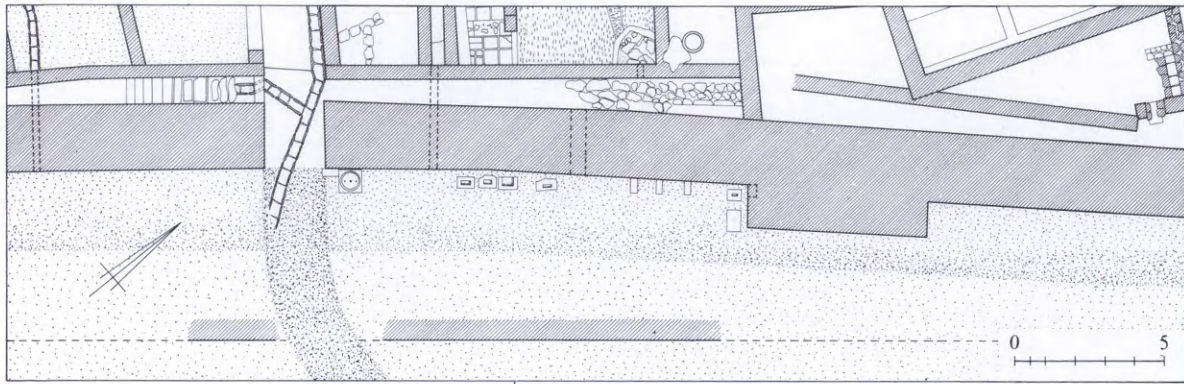
Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς πύλης σκάφτηκε ὁ ἐσωτερικὸς της χώρος, ἡ πλαγιά τοῦ λόφου, καὶ δημιουργήθηκε μεγάλη πλατεία στὸ ἐπίπεδο περίπου τῆς εἰσόδου τῆς πύλης, μήκ. 46 καὶ πλάτ. ἀπὸ 6.50 ἕως 18 μ. Τὴν πλατεία κατέλαβαν δύο στρατιωτικὰ οἰκοδομήματα, βόρεια τὸ πυλῶριον καὶ νότια τὸ συνέδριον. Ἀνάμεσά τους περνοῦσε ἡ στενὴ, ἀνηφορικὴ καὶ μὲ πολλὰς βαθμίδες, λιθόστρωτη ὁδὸς τῆς ἀνατολικῆς πύλης, πού ὁδηγοῦσε στὴν ἀγορά, στὴν ἀκρόπολη καὶ στὴ ΒΑ. περιοχὴ τοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ πλατεία περιο-

175. *ΠΑΕ 1990, 17· 1995, 1-2 πίν. 1.

176. *ΠΑΕ 1986, 13· 1989, 9-10· 1990, 17-18.

Εἰκ. 20. Ἡ ἀνατολική πύλη καὶ τὸ ἐκατέρωθεν τεῖχος. Δεξιὰ τῆς πύλης βάθρα Ἑρμῶν, κόγχη ἀναθήματος καὶ ὑψηλὰ ἢ κόγχη τοῦ ἀναγλύφου - ἀναθήματος τοῦ στρατηγοῦ Εὐξιθέου (145). Εἰκ. 21. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Ἀριστερὰ τοῦ στενοῦ λιθόστρωτου δρόμου τὸ πυλῶριο καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης· δεξιὰ ἡ ἀνάβαση σὺν τεῖχος καὶ τὸ συννέδριον.

Εικ. 22. Τὸ ἐξωτερικὸ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, ἀπὸ τὴν ἀνάβαση ὡς τὸν πύργο F· ἐμπρὸς λείψανα τοῦ ἀναλήμματος ποὺ ὄριζε τὸν χῶρο ὅπου βημάτιζαν οἱ φρουροί. Στὴ γωνία πύργου καὶ τείχους τὸ βάθρο 140 καὶ τὸ θρανίο 202.

ριζόταν ἀπὸ ἀναλήμματα καὶ μέσα στὴν περιοχή τῆς, δυτικὰ καὶ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, συνεχόμενο μὲ τὸ πυλῶριο, ἰδρύθηκε τὸ ἱερὸ πολεμικῆς θεᾶς, τῆς Ἀφροδίτης Ἥγεμόνης.

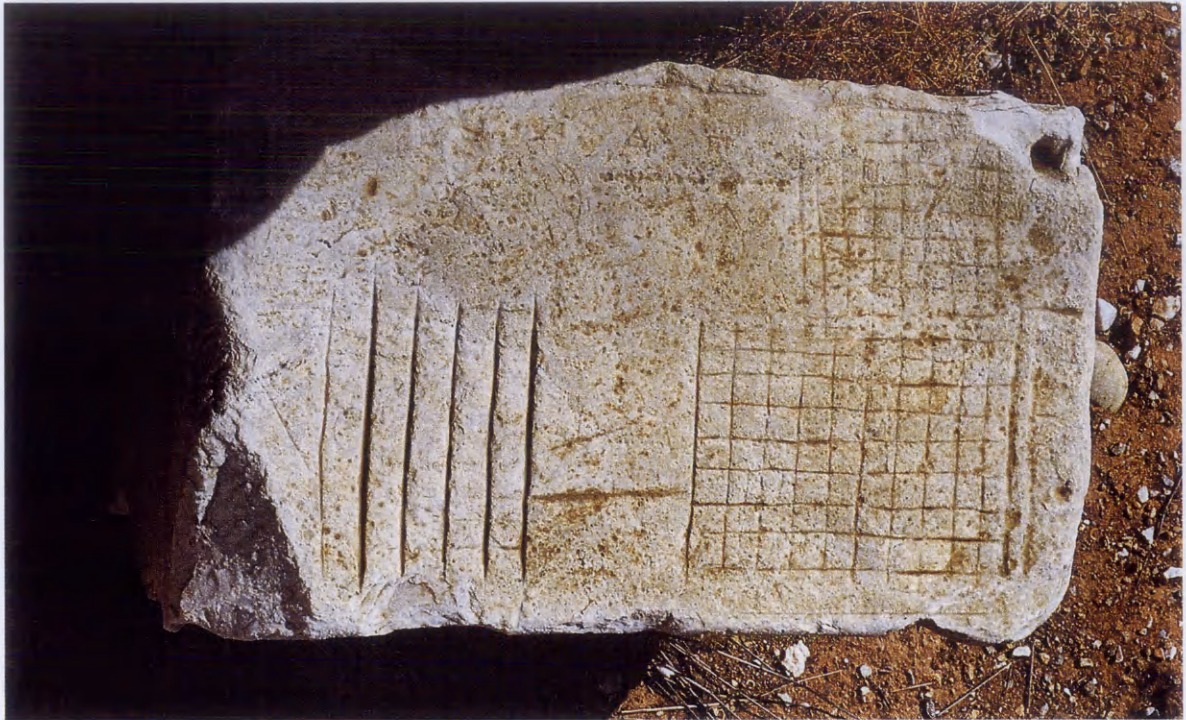
Τὸ δεξιὰ (βόρεια) τῆς πύλης τμήμα τοῦ τείχους δὲν εἶναι ἡ κατασκευὴ τῶν χρόνων τοῦ Θουκρίτου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα. Ὡς κάλυμμα ὀχετοῦ ποῦ κατασκευάστηκε στὸ κατώτατο σημεῖο τοῦ τείχους, βρέθηκε ἡ στήλη μὲ τὸ ψήφισμα 25, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται στὰ μετὰ τὸ 229 χρόνια. Φαίνεται ὅτι ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀνατολικῆς πύλης τὸ τεῖχος ὑπέστη βλάβες καὶ ἀνακατασκευάστηκε.¹⁷⁷

Τὸ ἐξωτερικὸ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Ὁ ἐξωτερικὸς χῶρος νότια καὶ βόρεια τοῦ ἀνοίγματος τῆς πύλης, ὡς τὸν πρῶτο πύργο F, ἀποτελοῦσε μικρὸ περίπατο πλάτους 5.90 μ. Τοῦτο τὸ συμπεραίνουμε ἀπὸ τὰ βάθρα καὶ τὶς βάσεις ποῦ εἶχαν ἰδρυθεῖ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ τεῖχος καὶ ἀπὸ ἀνάλημμα ἀνατολικά τοῦ τείχους. Ὁ περίπατος ἦταν ἀπαραίτητος στοὺς φρουροὺς, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν ὥρα τῆς ὑπηρεσίας τους βημάτιζαν, συζητοῦσαν μὲ τοὺς συναδέλφους τους ἢ ἀκόμη περνοῦσαν τὶς ἀνιαρὲς ὥρες τῆς βάρδιας τοὺς παίζοντας κάποιο παιγνίδι σὰν τὴ σημερινὴ ντάμα. Τὴ διασκέδαση αὐτὴ τὴν μαρτυρεῖ μαρμάρينو θρανίο τοποθετημένο ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ νότια ὄψη τοῦ πύργου F (202). Τὸ θρανίο εἶναι ἀνεπίγραφο, προσφορὰ κάποιου «φίλου τῆς φρουρᾶς» ἢ κάποιου στρατηγοῦ. Ἀρχικὰ θὰ ἦταν ἰδρυμένο ἄλλου καὶ μεταφέρθηκε στὴ σημερινὴ θέση του. Δὲν φαίνεται πιθανὸ ὅτι τόσο πολυτελὲς θρανίο δόθηκε ἐξ ἀρχῆς στὴ χρῆση τῶν στρατιωτῶν. Στὴν πάνω ἐπιφάνειά του ὑπάρχουν πρόχειρα χαραγμένα δύο πλέγματα μὲ τετράγωνα, ἄβακες, πάνω στοὺς ὁποίους ἔπαιζαν οἱ στρατιῶτες. Πίσω ἀπὸ τὸ θρανίο, στὴ γωνία ποῦ σχηματίζει ὁ πύργος μὲ τὸ τεῖχος, σώζεται στὴ θέση του ἐνεπίγραφο βάθρο (140). Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή καὶ τὸ στεφάνι ποῦ τὴν περιβάλλει μαθαίνουμε ὅτι ὁ ἀθηναϊκὸς δῆμος καὶ ἡ βουλὴ τίμησαν τὸν Ραμνούσιο Ἀρχανδρο Φανομάχου μὲ στέφανο θαλλοῦ γιὰ ἄγνωστες ὑπηρεσίες του πρὸς τὸ ἀθηναϊκὸ κράτος. Πάνω ἀπὸ τὸ βάθρο, σὲ ὕψος 1.33 μ. ἀπὸ τὸ ἔδαφος, ὑπάρχει στὸν πύργο κόγχη 0.40-0.46×0.42, βάθ. 0.27 μ., ὅμοια μὲ τὶς κόγχες τῆς νότιας πύλης· σ' αὐτὴν τοποθετοῦσαν φανὸ γιὰ τὶς νυκτερινὲς ἀναγνώσεις.

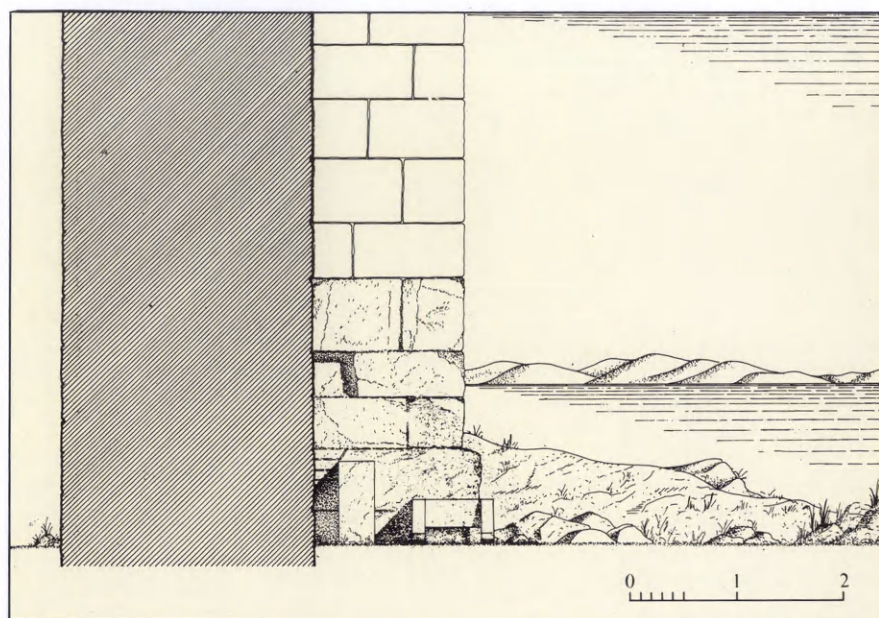
22

23-25

177. *ΠΑΕ 1989, 27-28.

Εικ. 23. Ἡ ἄνω ὄψη τοῦ θρανίου 202 μὲ τὰ χαρακτηριστὰ πλέγματα (ἄβακες) πάνω σὰ ὅποια ἔπαιζαν οἱ στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς. Εἰκ. 24. Στὴ νότια γωνία ποὺ σχηματίζει τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος μὲ τὸν πύργο F εἶναι ἰδρυμένα τὸ βάθρο 140, τιμητικὸ γιὰ τὸν Ἀρχανδρό Φανομάχου, καὶ πλάι του τὸ θρανίον 202.

Εικ. 25. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ πύργου F καὶ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος σὲ τομή, σὲ ὑποθετικὴ συμπλήρωση. Πάνω ἀπὸ τὸ βάθρο 140, στὸν πύργο, κόγχη γιὰ τὴν τοποθέτηση φαναριοῦ.

Στὸν διαρκῶς φρουρούμενο χώρο τῆς πύλης¹⁷⁸ ὑπῆρχαν στημένα ἀναθήματα τῶν ὁποίων μᾶς σώζονται μερικὲς βάσεις. Στῆλες μὲ ψηφίσματα τῶν στρατιωτικῶν καὶ τοῦ δήμου, ἐρμαϊκὲς στῆλες ἀναθήματα τῶν στρατιωτικῶν, μικρὰ ἀγάλματα μέσα σὲ κόγχες λαξευμένες στὶς λιθοπλίνθους τοῦ τείχους, καθὼς καὶ ἀνάγλυφα. Δεξιὰ τῆς πύλης ὑπάρχει κόγχη, ὕψ. 0.50 καὶ βάθ. 0.08 μ., μὲ χαρακτὸ ἀέτωμα ὕψ. 0.09, γιὰ τὴν τοποθέτηση ἀναθήματος, ἴσως ἀγαλματίου Κυβέλης. Πάνω ἀπὸ τὴν κόγχη αὐτή, σὲ βαθὺ λάξευμα ποὺ ἔγινε στὸν πέμπτο καὶ τὸν ἕκτο δόμο, ὑπῆρχε μεγάλο ἀνάγλυφο ποὺ εἰκόνιζε τὴ Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή (145) ποὺ σώζεται χαραγμένη σὲ λιθόπλινθο, κάτω ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ ἀναγλύφου: Ὁ Εὐξίθεος, γιὸς τοῦ Φιλοξενίδου ἀπὸ τὸν δῆμο τῆς Κηφισιάς, ἐπειδὴ ἐκλέχτηκε μὲ χειροτονία γιὰ δευτέρη φορά στρατηγὸς τῆς περιοχῆς τῆς παραλίας, ἀφιέρωσε (τοῦτο τὸ ἀνάγλυφο) στὴ Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη.

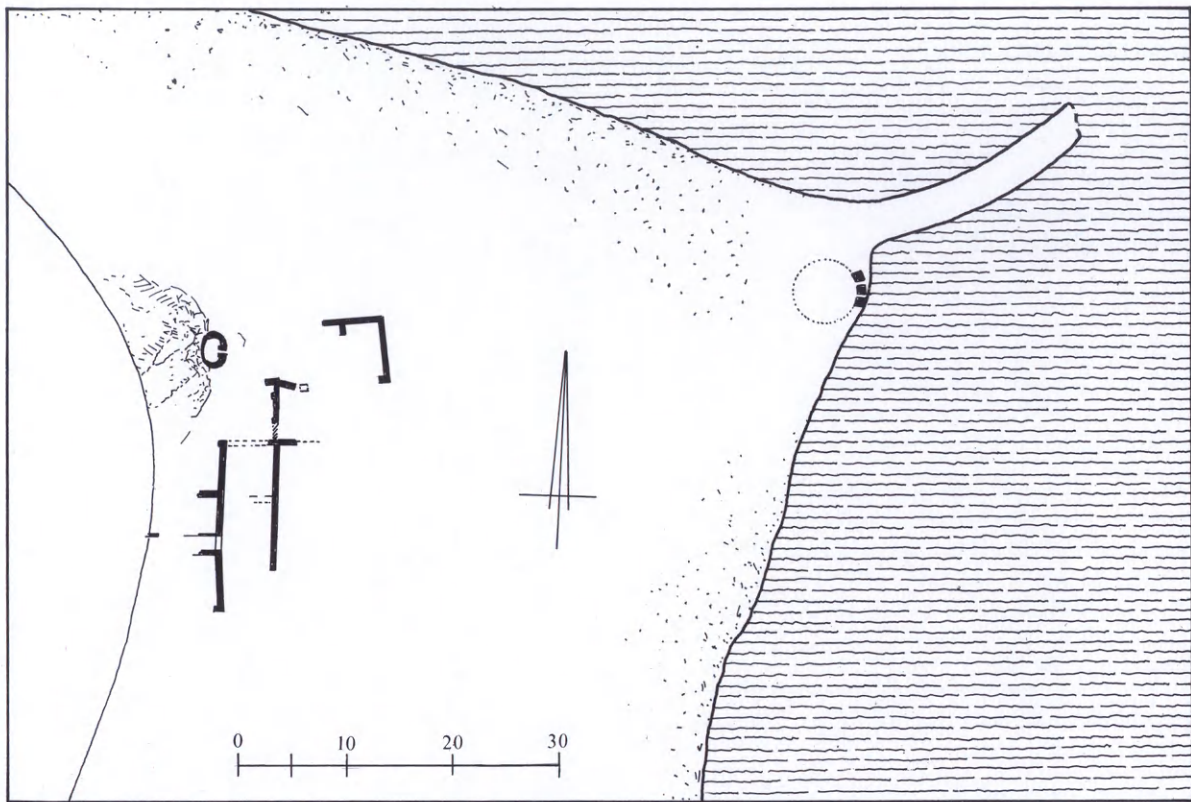
Ἀνάμεσα στοὺς πύργους F καὶ G, στὸ μέσον περίπου, βρίσκεται χαραγμένη, μὲ γράμματα τοῦ 2ου αἰ., πάνω σὲ πλίνθο τοῦ τείχους ἡ λέξη Νίκωνος (195). Πρόκειται γιὰ τὸ ὄνομα μικρεμποροῦ ὁ ὁποῖος κατοχύρωσε τὴ χρῆση τοῦ χώρου μὲ τὸν τρόπο αὐτό. Ἐπιγραφὰς αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἔχουν βρεθεῖ σὲ πολλοὺς τόπους τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου. Συνήθως τὰ ὀνόματα συνοδεύονται ἀπὸ τὴ λέξη τόπος.

Ἐξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος, μάλιστα στὸ βόρειο μέρος του, ὑπῆρχε ἐμπορικὴ δραστηριότητα. Ψαράδες, μανάβηδες καὶ ἄλλοι πρᾶματευτὲς ἄπλωναν τὰ ἐμπορεύματά τους γιὰ πούλημα. Οἱ στρατιῶτες, Ἀθηναῖοι καὶ ξένοι μισθοφόροι, πῶνιζαν τὰ ἀναγκαῖα

178. *ΠΑΕ 1989, 14-16· *1990, 1-3.

Εικ. 26. Ἡ κόγχη τοῦ ἀναγλύφου - ἀναθήματος τοῦ στρατηγοῦ Εὐξιθέου, πλάι σὴν ἀνατολική πύλη. Στὴν κάτω λιθόπλινθο εἶναι χαραγμένη ἡ ἀνάθεσὶς τοῦ 145. Εἰκ. 27. Στὸ κέντρο τῆς εἰκόνας ἡ λιθόπλινθος μὲ τὴν ἐπιγραφή ΝΙΚΩΝΟΣ ἀρ. 195, ἀνάμεσα σὲ δύο πύργους F καὶ G τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους τοῦ φρουρίου.

Εἰκ. 28. Λείψανα ἐργαστηρίου καὶ κλιβάνου ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο, στὸ ἀνατολικὸ λιμάνι. Δεξιὰ ὑπολείμματα κυκλικοῦ πύργου ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν λιμενοβραχίονα.

τρόφιμα. Γνωρίζουμε πὼς ὁ κάθε στρατιώτης φρόντιζε ὁ ἴδιος γιὰ τὸ καθημερινὸ φαγητό του. Ἡ ἔκταση ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τείχος, στὸ ἀνατολικὸ λιμάνι, ἦταν ὁ κατάλληλος τόπος γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ πολυάνθρωπου καὶ πολύβοου παζαριοῦ. Ὁ χώρος τοῦ θεάτρου, μέσα στὸ φρούριο, εἶναι περιορισμένος καὶ ἀκατάλληλος γιὰ τέτοιες δραστηριότητες. Ἄλλωστε κανεὶς διοικητὴς τοῦ φρουρίου δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐλέγξει ἀποτελεσματικὰ τὸ ποικίλο πλῆθος τῶν ἀγροτῶν καὶ τῶν κτηνοτρόφων ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ τὰ κτήματά τους καὶ τὶς στάνες τους γιὰ νὰ πουλήσουν τὰ λαχανικά, τὰ πουλερικά, τὸ κυνήγι, τὸ γάλα, τὸ τυρί.

Χάραγμα ἐπάνω σὲ λιθόπλινθο τοῦ τείχους, ἀνάμεσα στὴν ἀνατολικὴ πύλη καὶ τὸν πύργο F (193), ἀποτελεῖ ἀνάμνηση τῆς διάβασης ἀπὸ τὸ φρούριο μισθοφόρου στρατιώτη ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τοῦ Πόντου. Ἄλλο ἓνα χάραγμα (194), τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὑπάρχει πάνω σὲ λιθόπλινθο τοῦ τείχους, πλὴν στὴν πύλη, τὸ ὄνομα Φανοκλῆς. Ἐκεῖνο ποὺ κάνει ἐντύπωση εἶναι ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν χαραγμάτων. Θὰ περίμενε κανεὶς νὰ ὑπάρχουν πολλὰ, μὲ τὰ ὁποῖα οἱ ξενιτεμένοι μισθοφόροι στρατιῶτες νὰ δήλωναν τὸ πέρασμά τους ἀπὸ τὸν ἀπόμερο Ραμνούντα. Οἱ καθαρὲς ἐπιφάνειες τῶν λιθοπλίνθων ἔπρεπε νὰ προκαλοῦν τοὺς στρατιῶτες, φαίνεται ὅμως ὅτι οἱ περισσότεροι, ἂν ὄχι ὅλοι, ἦσαν ἀγράμματοι.

Ἐργαστήρια ἔξω τοῦ τείχους. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τείχος ὑπῆρχαν μό-
νιμες ἐγκαταστάσεις. Πολὺ κοντὰ στὴν πύλη, σὲ ἀπόσταση 20 μ. περίπου πρὸς τὰ ΝΑ.,

Εικ. 29. Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ πύργου Μ στὸ βόρειο τεῖχος τοῦ φρουρίου, πλὰν στὴν πυλίδα L. Χαμηλὰ στὴν εἰκόνα λείψανα κεκλιμένον ἐπιπέδον.

- 28 σώζονται λείψανα ἐργαστηρίου. Δεύτερη κατασκευὴ μὲ κλίβανο ὑπάρχει βορειότερα, 35 μ. ἀνατολικά τοῦ σημείου Η τοῦ τεύχους. Στὰ ἀρχαῖα χρόνια θὰ βρισκόταν σχεδὸν στὴ θάλασσα, ἡ ὁποία σήμερα ἀπέχει μόλις 40 μ. Εἶναι πιθανὸ πὼς τὸ ἐργαστήριον εἶχε σχέση μὲ τὴν ἐξυπηρέτηση καὶ τὴν ἐπισκευὴ τῶν πλοίων. Σὲ εὐθεία γραμμὴ πρὸς τὰ ἀνατολικά βρίσκονται τὰ λείψανα τοῦ στρογγυλοῦ πύργου τοῦ λιμανιοῦ.

ΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΤΕΙΧΟΣ

Τὰ λείψανα τῆς βόρειας πλευρᾶς εἶναι σποραδικὰ καὶ συγκεχυμένα.¹⁷⁹ Τὸ τεῖχος ἔχει γκρεμιστεῖ καὶ ἡ πυκνὴ φυτεία καὶ οἱ ἐπιχώσεις δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀναγνώριση τῶν ἐρειπίων. Ἡ ἀνασκαφὴ ὅλου τοῦ τεύχους εἶναι ἐγχείρημα δυσκολότατο καὶ μακρόχρονο.

- 9 Ὁ πύργος Μ. Στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ λόφου σώζονται ἐρείπια τοῦ τεύχους καὶ τοῦ
29-31 ὀρθογώνιου πύργου Μ, πλ. 6 μ., κατασκευασμένου κατὰ τὴν τοιχοδομίαν τῆς νότιας

179. *ΠΑΕ 1990, 18.

Εἰκ. 30. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου Μ σὲ βόρειο τεῖχος τοῦ φρουρίου. Δεξιὰ παρμεγέθεις βράχοι ἐνσωματωμένοι σὲν πύργο.

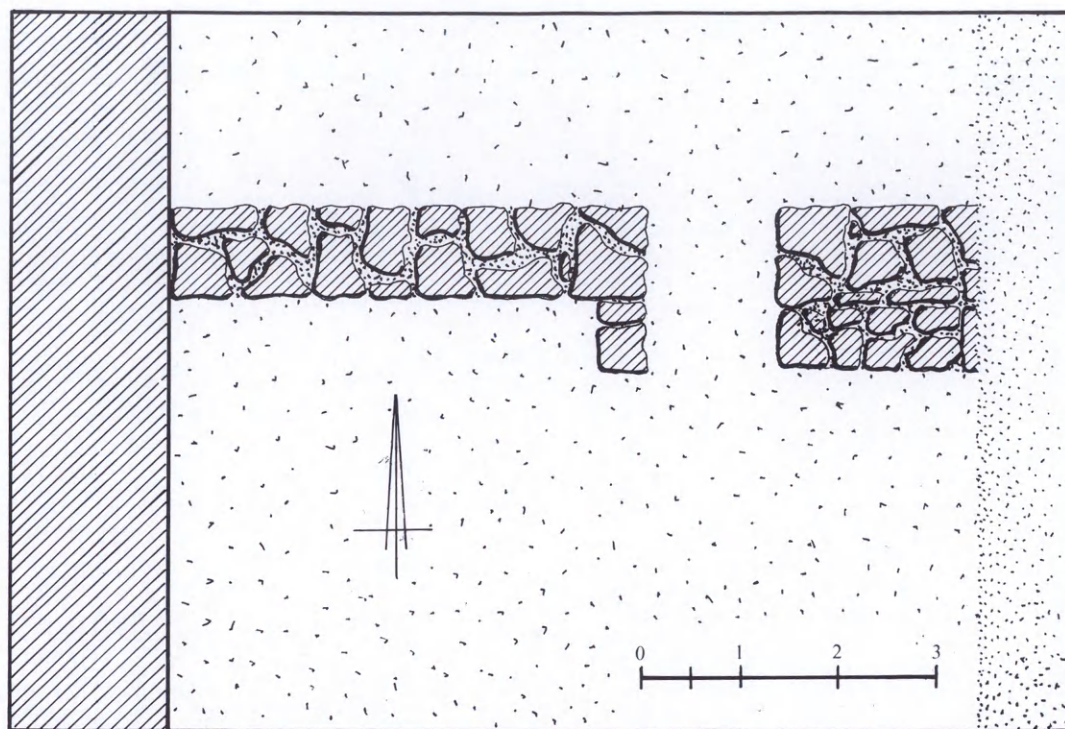
πλευρᾶς καὶ θεμελιωμένου ἐπάνω στοὺς μεγάλους βράχους τοῦ λόφου. Τὸ μέγεθος τῶν λίθων του, καθὼς καὶ ἡ ἐξαίρετη λάξευση καὶ ἀρμογή τους, τὸν χρονολογοῦν σὲ χρόνους παλαιότερους καὶ τῆς κατασκευῆς τῶν ἀναλημμάτων τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Οἱ ἀρμοὶ εἶναι ἀριστεροκλινεῖς καὶ δεξιοκλινεῖς, ἡ ΒΔ. γωνία του ἔχει καὶ στὶς δυὸ πλευρὲς τὴν κάθετη ταινία κατὰ τὴν παρυφὴ καὶ ἐμπρὸς του, χαμηλὰ κατὰ τὴ βόρεια πλευρὰ του, ὑπάρχει ἰσχυρὸ ἀνάλημμα ποὺ προστατεύει τὴ θεμελίωσή του. Τὸ ἀνάλημμα αὐτὸ ἴσως ἦταν κεκλιμένο πρὸς Δ. καὶ χρησίμευε καὶ ὡς πρόσσδος τοῦ περιπάτου τοῦ τεῖχους, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν πύργο Μ καὶ βαίνει πρὸς τὴ θάλασσα γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸν πύργο Μ'.

Τὸ τεῖχος κοντὰ σὲν πύργο Μ. Στὸν πύργο, στὰ ΝΔ. του, εἶναι ἐνσωματωμένοι γιγαντιαῖοι βράχοι τοῦ λόφου. Τὸ ἀκριβῶς πλᾶι τους τεῖχος Μ-Ν εἶναι κατασκευασμένο ἐπίσης ἀπὸ μεγάλους ἀκατέργαστους βράχους ἀρμοσμένους μὲ δεξιοτεχνία. Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τεῖχους θὰ παρουσίασε μεγάλες δυσκολίες κατὰ τὴν κατασκευὴ του καὶ ἐξ ἴσου μεγάλους κινδύνους γιὰ τοὺς πεπειραμένους τεχνίτες του οἱ ὅποιοι, εἰδικῶς ἐδῶ, θὰ μεταχειρίστηκαν μηχανές γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν βράχων. Τὸ κόστος τοῦ ἔργου ἦταν ἀνάλογο. Ἡ ἐξαιρετικὰ ἰσχυρὴ ὀχύρωση τοῦ σημείου αὐτοῦ δὲν φαίνεται νὰ δικαιολογεῖται. Τὸ ἀπόκρημνο τοῦ λόφου δὲν ἀρκοῦσε στοὺς ὑπερασπιστὲς τοῦ φρουρίου, οἱ ὅποιοι μποροῦσαν νὰ χτίσουν λιγότερο δαπανηρὸ τεῖχος ἀπὸ μικρὲς πέτρες.

31

Είκ. 31. Κτισμένοι βράχοι, από τὸν πύργο Μ ὡς τὸ σημεῖο Ν, σὲ τὸ τελευταῖο τμήμα τοῦ βόρειου τείχους τοῦ φρουρίου. Είκ. 32. Ἡ πυλὶδα L καὶ τὸ δεξιὰ τῆς τεῖχος ποὺ φθάνει ἕως τὸν πύργο Μ.

Εικ. 33. Κάτοψη της πυλίδας L. Ἀριστερὰ σὲ τομὴ ὁ πύργος Μ.

Πυλίδα L. Σὲ ἀπόσταση 5 μ. ἀνατολικά τοῦ πύργου Μ ὑπάρχει πυλίδα πλάτους 1.30 μ. Τὸ μεταξὺ πυλίδας καὶ πύργου τείχος ἔχει πάχος 0.95, ἐνῶ τὸ ἀνατολικά τῆς πυλίδας 1.75 μ. Ἡ διαφορὰ ἐξισώνεται, στὸ ἄνοιγμα τῆς πυλίδας μόνο, μὲ προσθήκη στὴ ΝΔ. ἄκρη τῆς παραστάδας πάχ. 0.50 μ.

32-33

Πύργος Μ'. Ἀπὸ τὸν πύργο Μ ἀρχίζει κλάδος τοῦ τείχους μὲ κατεύθυνση πρὸς τὴ θάλασσα, κατασκευασμένου, ὅσο ἐρευνήθηκε, μὲ μεγάλους λίθους ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ὑπάρχουν καὶ ὄρθιοι ἢ μικροὶ σὲ ὀριζόντιες στρώσεις. Σὲ ἀπόσταση 25 μ., πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα ἀκριβῶς, σώζονται τὰ ἀπομεινάρια τοῦ ὀρθογώνιου προμαχώνα Μ', διαστ. 6.50×13.25 μ.

34

Δύο ὅμοιοι προορισμοῦ κλάδοι τοῦ τείχους καὶ μὲ τὴν ἴδια κατεύθυνση ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὴ γωνία Η καὶ ἀπὸ τὸ σημεῖο J γιὰ νὰ καταλήξουν στὴ θάλασσα. Οἱ κατασκευὲς αὐτὲς σκοπὸ εἶχαν τὴν καλύτερη προστασία τοῦ φρουρίου ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ πελάγους. Οἱ ὑπερασπιστὲς τοῦ φρουρίου δὲν ἀρκοῦνταν στὸ τείχος ποὺ βρισκόταν ψηλὰ ἀλλὰ τοποθετοῦσαν τὴν πρώτη γραμμὴ τῆς ἀμύνάς τους στοὺς βράχους ποὺ βρέχονταν ἀπὸ τὴ θάλασσα, στὸ σημεῖο ἀκριβῶς ὅπου θεωροῦσαν ὅτι ὁ ἐχθρὸς μπορούσε νὰ ἀποβίβασει τὶς δυνάμεις του, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸ ἦταν βραχῶδες καὶ ἀπόκρημνο. Ἡ κοιλάδα τοῦ δυτικοῦ λιμανιοῦ τοῦ φρουρίου ἦταν κατάλληλη γιὰ στρατόπεδο καὶ ἡ ἀποβίβαση τῶν στρατιωτῶν ἐκεῖ μπορούσε νὰ γίνει εὐκόλα.

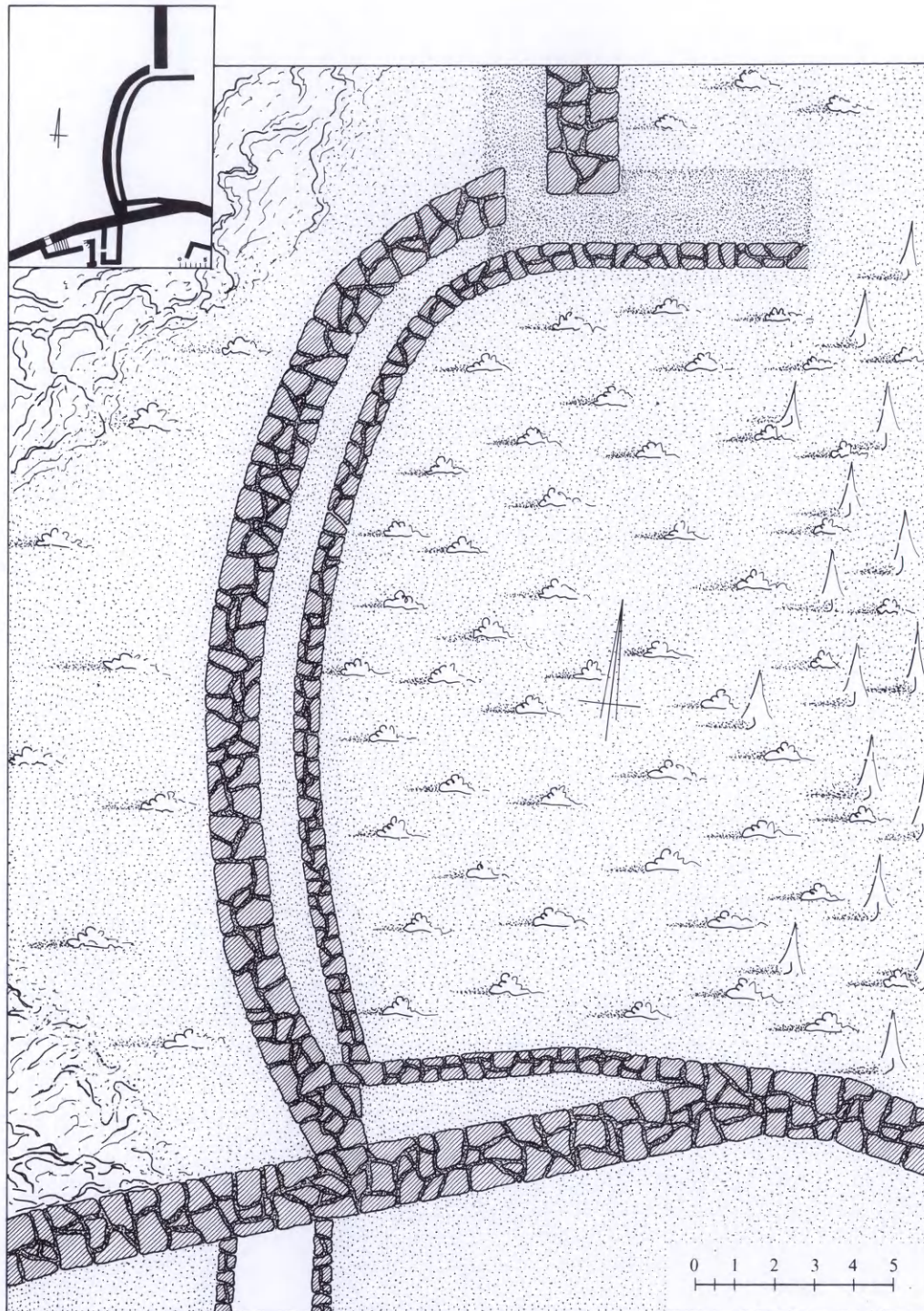
Εικ. 34. Τὰ ερείπια τοῦ πύργου Μ' πάνω στὴ θάλασσα. Ἀποψη ἀπὸ Β.

ΤΟ ΔΥΤΙΚΟ ΤΕΙΧΟΣ

- 9 Τὸ τεῖχος τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ἔχει σὲ κάτοψη τὴ μορφὴ συνεχοῦς τεθλασμένης γραμμῆς. Ὑποθέτουμε ὅτι ἡ ἀπότομη ἐπὶ τὸν ὄριον τοῦ φρουρίου ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη, ἀλλοτε στὴν ἐξίσου ἀπότομη πλαγιά.¹⁸⁰

- 35-36 Πυλὶδα Ο. Στὸ βόρειο τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τεῖχους ὑπάρχει πυλὶδα, ἡ Ο, πλ. 1 μ., ἡ ὁποία βλέπει πρὸς τὸ δυτικὸ λιμάνι τοῦ Ραμνοῦντος, ἐκεῖ ὅπου σήμερὰ εἶναι ἡ ἐκκλησίᾳ τῆς Ἀγίας Μαρίνας. Τὸ ἄνοιγμά της εἶναι στρωμένο μὲ πέτρες, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει κατώφλι οὔτε οἰοσδήποτε τὸρμος ποὺ νὰ μαρτυρεῖ τὴν ὕπαρξιν, κάποτε, θυροφύλλων. Ἐκεῖνος ποὺ ἔμπαινε στὸ φρούριο ἀπὸ τὴν πυλὶδα αὐτὴ ἔβλεπε ἀμέσως νὰ ἀνοίγονται μπροστά του, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, δύο διάδρομοι. Ὁ δεξιός, πλ. 0.70 μ. στὴν ἀρχή, πλαταίνει, γιὰ νὰ στενέψει κατόπιν προοδευτικὰ καὶ νὰ οβήσει, ἀδιέξοδος καὶ σφηνοειδῆς, ἀκριβῶς στὴν ἀκρόπολη, ἀκολουθώντας τὴν πορεία τοῦ τεῖχους Ο-Ρ, τὸ ὁποῖο ἔχει πλάτος 1.40 μ. Ἐσωτερικὰ ὀρίζεται ὁ διάδρομος ἀπὸ τοῖχο πλάτ. 0.55 μ. Ὁμοῖο διάδρομο ἔχουμε καὶ ἐκατέρωθεν τῆς ἀνατολικῆς πύλης, ἀνατορικὰ τοῦ πυλω-

180. *ΠΑΕ 1990, 18-21.

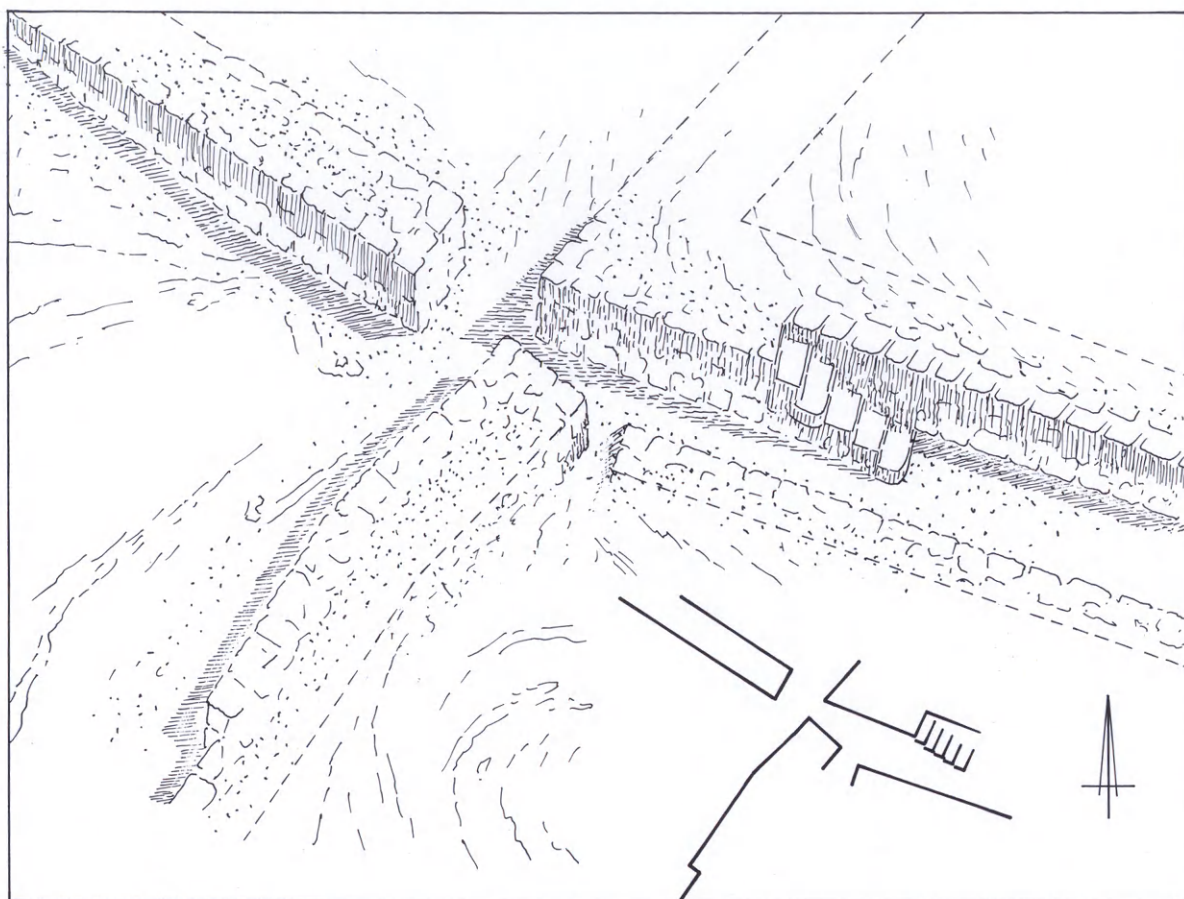
Εἰκ. 35. Ἡ πωλίδα Ο καὶ τὸ πρὸς Δ. καμπύλο τεῖχος μὲ τὸν ἐσωτερικὸ ἀδιέξοδο διάδρομο πλ. ± 0.70 μ. Ἐπάνω δεξιὰ οἱ πωλίδες Ο καὶ Q.

Εικ. 36. Τὸ ἄνοιγμα τῆς πυλίδας Ο. Στὸ βάθος ὁ ἐσωτερικὸς τοῖχος τοῦ ἀδιεξόδου διαδρόμου.

ρίου καὶ τοῦ συνεδρίου. Ὁ ἀριστερὰ τῆς πυλίδας διάδρομος, πλ. 1.25 μ., μετὰ ἀπὸ λίγα μέτρα ὁδηγεῖ στὴν ἐπίπεδη ἔκταση, ἄσκαφη ἀκόμη, τῆς κατοικίδιας συνοικίας. Οἱ στρατιῶτες χρησιμοποιώντας τὴν πυλίδα Q, γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνει λόγος, ἔπειτα ἀπὸ διαδρομὴ 35 μ. μπορούσαν νὰ βρεθοῦν ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη, μέσω τῆς πυλίδας Ο, στὴν κατοικίδια συνοικία τοῦ φρουρίου.

Τὸ ἐπίπεδο ἔδαφος, ἔξω ἀπὸ τὶς πυλίδες Ο καὶ Q, περιορίζεται σὲ πλάτος περίπου 1 μ. Κατόπιν ἀρχίζει ἡ σχεδὸν κατακόρυφη πλαγιά. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο δὲν πιστεύω ὅτι γινόταν χρῆση τους γιὰ τὴ μετάβαση στὸ δυτικὸ λιμάνι, γιὰ τὴν ὁποία κατάλληλες ἦσαν οἱ πύλες W καὶ X.

Εἰκ. 37. Ἀξονομετρικὸ σχέδιο τῆς πύλης W καὶ τῆς πυλίδας X στὸ δυτικὸ τείχος τοῦ φρουρίου. Ἐσωτερικὰ τῆς X λείψανα ἀνάβασης στὸ τεῖχος.

Τὸ τεῖχος στὴν πρὸς Ν. συνέχειά του ἀκολουθεῖ τὸν λόφο ὁ ὁποῖος σχηματίζει προεξοχή πρὸς τὰ δυτικά, σὰν ἔμβολο. Ἡ προεξοχή αὐτὴ εἶναι τειχισμένη ὑψηλά, στὸ ἐπίπεδο τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου καὶ ὄχι χαμηλά, στὸ ἐπίπεδο τοῦ ὑπόλοιπου τείχους. Ἡ ἄκρη τῆς προεξοχῆς ἀποτελεῖ ἡμικυκλικὸ πύργο, τὸν R. Ἄλλοι πύργοι, τουλάχιστον δύο, ὑπάρχουν στὸ τεῖχος ποὺ ἀπομένει ὥς τὸν πύργο A τῆς νότιας πλευρᾶς, οἱ T καὶ U.

Πύλη W καὶ πυλίδα X. Στὸ τελευταῖο κομμάτι τοῦ δυτικοῦ τείχους, 50 μ. βορειότερα τοῦ πύργου A, ὑπάρχουν, στὸ ἴδιο σημεῖο, ἡ πύλη W καὶ ἡ πυλίδα X. Ἡ πύλη, πλ. 1.66 μ., καὶ ἡ πυλίδα, πλ. 0.83 μ., εἶναι κατασκευασμένες στὸ τεῖχος κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε οὔτε θεατὲς ἦσαν ἀπὸ μακριὰ οὔτε εὐκόλο ἦταν νὰ προσβληθοῦν ἀπὸ τὸν ἐχθρό, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ νότια καὶ τὴν ἀνατολική, οἱ ὁποῖες ἦσαν θεατὲς καὶ θεωρητικὰ εὐπρόσβλητες. Στὴν πυλίδα X ἔφθανε κανεὶς ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου μὲ εὐθὺ κατωφερὴ δρόμο, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πλατεία τοῦ κάτω στρατοπέδου. Ὁ δρόμος εἶναι σκαμμένος στὸ ἔδαφος, ἀποτελεῖ μία τάφρο, καὶ οἱ πλευρὲς του προστατεύονται ἀπὸ ἀναλήμματα.

37

Τὴν πυλίδα Χ εἶχε ἀποκαλύψει μερικῶς ὁ Στάης, ἀλλὰ ὁ Rouilloux δὲν μπόρεσε νὰ τὴν ἰδεῖ ἐξ αἰτίας τῆς πυκνῆς φυτείας ἢ ὁποία τὴν ἔκρυβε. Τὴν ἔλλειψη ἄλλων πυλῶν καὶ πυλίδων στὸ φρούριο, πλὴν τῆς ἀνέκαθεν γνωστῆς νοτίας, ἐπεσήμανε ὁ Rolant Martin στὴν κριτικὴ τοῦ^{180α} τοῦ βιβλίου τοῦ Rouilloux, καὶ ἔκανε ὑποθέσεις ὡς πρὸς τὴ θέσῃ πιθανῶν πυλίδων.

Οἱ δύο πύλες τοῦ δυτικοῦ τείχους μαρτυροῦν ὅτι ὑπῆρχε κίνηση τῶν κατοίκων τοῦ φρουρίου πρὸς τὴν περιοχὴ ποὺ βρισκόταν δυτικὰ του καὶ πρὸς τὸ δυτικὸ λιμάνι. Ἐκεῖνοι ποὺ τὶς μεταχειρίζονταν ἦσαν οἱ στρατιωτικοὶ καὶ οἱ ντόπιοι, γεωργοί, ψαράδες, ἐμπορευόμενοι. Οἱ ξένοι ἐποσκέπτες χρησιμοποιοῦσαν τὶς κύριες πύλες, τὴ νότια καὶ τὴν ἀνατολική, ὅπου τοὺς γινόταν καὶ ὁ ἀναγκαῖος ἔλεγχος. Θὰ ὑπῆρχε μονοπάτι ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὶς δυτικὲς πύλες πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας. Τὸ μονοπάτι αὐτό, γιὰ λόγους μορφολογίας τοῦ ἐδάφους, ἦταν στὴ θέσῃ τοῦ σημερινοῦ χωματόδρομου, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν Ἀγία Μαρίνα καὶ συναντᾷ τὸν δρόμο ποὺ διαδέχτηκε τὴν παλιὰ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ τῶν ὀρυχείων τοῦ Γραμματικοῦ. Ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ καὶ ὁ σημερινὸς δρόμος καταλήγουν στὸν Λιμιώνα, τόπο φόρτωσης τοῦ μεταλλεύματος, δυτικὰ τοῦ φρουρίου.

Τὸ μονοπάτι ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο καὶ ἀκολουθεῖ τὸ καὶ σήμερα εὐκόλα διακρινόμενο ἀρχαῖο, ὁδηγεῖ μόνο στὴν πεδιάδα τοῦ Λιμικοῦ.

Τὸ λατομεῖο τοῦ τείχους. Τὸ μάρμαρο τοῦ τείχους τοῦ φρουρίου εἶναι λευκὸ καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸν λόφο τοῦ Ἀμφιαρείου, στὰ νοτιοδυτικά, καὶ ἀπὸ τὸ βουνὸ Μπρέκ Ντιάθ, δυτικὰ τοῦ φρουρίου, τὸ ὁποῖο παρέχει, σχεδὸν ἐπιφανειακά, μεγάλες λιθοπλίνθους. Ἡ ἐπεξεργασία τοὺς γινόταν ἐπὶ τόπου, στὸ ἔργο.¹⁸¹

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ

Δὲν ὑπάρχουν σαφεῖς μαρτυρίες. Ἦδη κατὰ τὸν 6ο αἰ. ἀσκεῖται στὴν περιοχὴ τοῦ φρουρίου ἡ λατρεία τοῦ Ἑρμοῦ καὶ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου (74, 77), οἱ ὁποῖες μαρτυροῦνται καὶ κατὰ τὸν 5ο αἰ. (78). Ὁ οἰκισμὸς ὑπῆρχε καὶ στὶς θεότητες ποὺ λατρεύονταν σ' αὐτὸν προσφέρονταν ἀναθήματα. Ὀλόκληρο τὸ νότιο τεῖχος τῆς ἀκρόπολης καὶ τὸ πολυγωνικὸ τμήμα του ἦταν, κατ' ἀρχὴν, ἀνάλημμα γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν χωμάτων τῆς κορυφῆς, ἀναγκαῖο γιὰ τὴν εὐπρέπεια τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς κατοικίδιας περιοχῆς ποὺ βρισκόταν σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο.

Τὸ τεῖχος τῆς ἀκρόπολης πρὸς Δ. τοῦ πολυγωνικοῦ εἶναι κατεστραμμένο καὶ δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ. Πολὺ κατεστραμμένο εἶναι καὶ τὸ βόρειο τεῖχος τῆς ἀκρόπο-

180α. *Journal des Savants* 1956, 38.

181. Σφάλλεται ὁ Rouilloux σ. 10, χαρακτηρί-

ζοντας τὸ μάρμαρο τοῦ φρουρίου ὡς γκρίζο ἀσβεστόλιθο.

λης, ἐκτὸς ἀπὸ τμήματα ἐκατέρωθεν τῆς πυλίδας Q, ποὺ σώζονται ἱκανοποιητικὰ ἀλλὰ δὲν παρουσιάζουν τοιχοδομία μὲ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Τὸ μόνο τμήμα τῆς ὀχύρωσης τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται μὲ βεβαιότητα εἶναι ὁ ὀρθογώνιος πύργος τῆς εἰσόδου τῆς ἀκρόπολης. Περικλείει παλαιότερο στρογγυλὸ κτίριο, τὸ ὁποῖο ἐγκαταλείφθηκε τὸ ἀργότερο στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. προκειμένου νὰ οἰκοδομηθεῖ ὁ πύργος. Ἡ κατασκευὴ τοῦ πύργου εἶναι ὅμοια μὲ τοῦ νότιου τείχους, τὸ ὁποῖο χτίστηκε πρῶτο ἢ ταυτόχρονα μὲ τὸν πύργο τῆς ἀκρόπολης. Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μὴ ἐπιδεχόμενα ἀμφισβήτηση ἀνασκαφικὰ δεδομένα τοῦ πύργου, τὰ ὁποῖα μνημονεύονται παρακάτω, ἔχουμε ὡς κριτήριο τὴν τοιχοδομία τοῦ νότιου τείχους, ἡ ὁποία εἶναι ὅμοια μὲ τῶν ἀναλημμάτων τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Τὰ ἀναλήμματα χρονολογοῦνται, ἀνασκαφικῶς, στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ μεγάλου ναοῦ.¹⁸² Νεότερο, ὡς πρὸς τὴν ἀλληλουχία κατασκευῆς, εἶναι τὸ ἀνατολικὸ τείχος τοῦ φρουρίου. Σύγχρονος, ἂν ὄχι καὶ ἀρχαιότερος τοῦ νότιου τείχους, εἶναι ὁ πύργος M, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν καλύτερη τοιχοδομία του, ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη, χάρις στὴν ὁποία διασώθηκε.

Οἱ χρονολογίες ποὺ προτάθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τείχους ποικίλλουν· χρονολογήθηκε στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ.,¹⁸³ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου¹⁸⁴ ἢ στὸ δεύτερο μισὸ του, καὶ τὸ ἐνωρίτερο στὸ 412.¹⁸⁵ Ὅλες εἶναι ὑποθετικές· τὸ φρούριο εἶναι ἔργο τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλέους, κατασκευασμένο, τὸ ἀργότερο, στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ.

Ἔχει παρατηρηθεῖ¹⁸⁶ ὅτι ἡ περιουσία τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως δὲν περιλαμβάνεται σὲ ὅσα παραλαμβάνουν οἱ ταμίαι τῶν ἄλλων θεῶν τὸ 429/8¹⁸⁷ καὶ ὅτι τοῦτο συνέβη γιὰ τὴν φυλασσόταν ἀσφαλῶς μέσα στὰ τείχη τοῦ φρουρίου. Στὴ σχετικὴ ἐπιγραφὴ μνημονεύεται (στ. 106-111) ἡ περιουσία τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος τοῦ Σουνίου καὶ τοῦτο θεωρεῖται ἔνδειξη ὅτι τὸ ἐκεῖ φρούριο δὲν εἶχε ἀκόμη κατασκευαστεῖ. Εἶναι πιθανὸν ὅμως ὅτι τὸ κεφάλαιον τῆς Νεμέσεως εἶχε ξοδευτεῖ, καὶ ἐκεῖνο ποὺ ἀπέμενε δὲν ἦταν ἀξιόλογο γιὰ νὰ φυλαχτεῖ στὴν Ἀθήνα. Λόγος ποὺ προβάλλεται γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ φύλαξη τῆς περιουσίας τοῦ Ἱεροῦ στὸν Ραμνοῦντα εἶναι ὅτι τοῦτο τὸ διοικοῦσε ὁ δῆμος καὶ ὄχι ἡ Ἀθήνα.¹⁸⁸

Ἡ ἵδρυση τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος τοποθετεῖται ἀπὸ τοὺς παλαιότερους μελετητές, συμβατικῶς, στὸ 412 μὲ βάση χωρίο τοῦ Θουκυδίδου:¹⁸⁹ ἢ τε τῶν ἐπιτηδείων παρακομιδὴ ἐκ τῆς Εὐβοίας, πρότερον ἐκ τοῦ Ὠρωποῦ κατὰ γῆν διὰ τῆς Δεκελείας θάσσωσαν οὕσα, περὶ Σούνιον κατὰ θάλασσαν πολυτελὴς ἐγίγνετο. (Καὶ ἡ μεταφορὰ τῶν τροφίμων ἀπὸ τὴν Εὐβοίαν, ἡ ὁποία πρῶτα γινόταν ταχύτερα ἀπὸ τὸν Ὠρωπὸ μέσω τοῦ δρόμου ποὺ περνᾷ ἀπὸ τὴ Δεκελία, τώρα διὰ θαλάσσης, γύρω ἀπὸ τὸ Σούνιον, γινόταν πολυδάπανη.) Τὸ χωρίο αὐτὸ πρέπει νὰ συνδυαστεῖ μὲ ἄλλο, σαφέστερο, τοῦ ἴδιου ἱστορικοῦ:¹⁹⁰ παρεσκευάζοντο δὲ καὶ Ἀθηναῖοι, ὥσπερ διενόηθησαν, ἐν τῷ αὐτῷ χειμῶνι τούτῳ τὴν τε ναυπηγίαν, ξύλα ξυμπορισάμε-

182. *ΠΑΕ 1983, 125-126.

183. R. L. Scranton, *Greek Walls* (1941) 83-84.

184. L. Chandler, *JHS* 46, 1926, 18.

185. Pouilloux 55 καὶ 59, ὁ ὁποῖος (61) χρονολογεῖ τὸν μεγάλο περίβολο μεταξὺ 412 καὶ Χρēmω-νιδείου.

186. C. W. J. Elliot, *AJA* 60, 1956, 200· *SGHI* 53.

187. *IG* I³ 383 (*IG* I² 310).

188. Tullia Linders, *The Treasurers of the Other Gods* (1975) 13· πρβ. Joh. S. Boersma, *Athenian Building Policy from 561/0 to 405/4 B.C.* 3.

189. VII 28.

190. VIII 4.

νοι, καὶ Σούνιον τειχίσαντες, ὅπως αὐτοῖς ἀσφάλεια ταῖς σιταγωγαῖς ναυσὶν εἴη τοῦ πε-
ρίπλου. (*Εἰσιμάζονταν τὸν ἴδιο χειμῶνα καὶ οἱ Ἀθηναῖοι, ὅπως εἶχαν ἀποφασίσει. Κατασκεύαζαν καρά-
βια ἔχοντας προμηθευτὴ ναυπηγικὴ ξυλεία, καὶ τείχισαν τὸ Σούνιο, ὥστε νὰ τὸ περιπλέουν μὲ ἀσφάλεια
τὰ πλοῖα ποὺ μετέφεραν τὸ σιτάρι*). Ὅπως ἤδη ἀπὸ πολλὰ χρόνια διατυπώθηκε,¹⁹¹ ἡ μνεία
μόνον τῆς κατασκευῆς τοῦ φρουρίου τοῦ Σουνίου ἀποτελεῖ ἀπόδειξη ὅτι τὸ σημαντικώ-
τερο φρούριο τοῦ Ραμνοῦντος ἤδη ὑπῆρχε καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ὁ Θουκυδίδης δὲν
τὸ μνημονεύει. Ὁ Ραμνοῦς, ὡς τὸ δυτικότερο σημεῖο τῆς ἀθηναϊκῆς ἐπικράτειας στὸν
Εὐβοϊκὸν, ἦταν ἀναγκαῖος στὴν Ἀθήνα ὡς ναυτικὴ βάση περισσότερο καὶ ἀπὸ τὸ Σού-
νιο. Πρὶν ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον χρησίμευε ὡς ἐνδιάμεσος σταθμὸς γιὰ τὰ
πλοῖα ποὺ κατευθύνονταν στὸν Πειραιά, καὶ ἦταν τὸ πλησιέστατον πρὸς τὴν Εὐβοία καὶ
τὸν Ὠρωπὸ ὄχυρόν. Ἡ σημασία του αὐξήθηκε περισσότερο κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν
πόλεμον ὅταν χάθηκε ὁ δρόμος Ὠρωποῦ-Δεκελείας. Ἀπορία προκαλεῖ τὸ ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι
δὲν τὸν ἀντικατέστησαν μὲ τὸν δρόμον Ραμνοῦντος-Ἄστεως.

191. Elliot ὁ.π.

ΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ

ΟΙ ΟΔΟΙ

Πλήθος δρόμων ανάμεσα στα οικήματα του φρουρίου διευκόλυναν την κυκλοφορία των κατοίκων του και τις κινήσεις της φρουράς. Οί περισσότεροι ήσαν στενοί και άνηφορικοί, και δὲν επέτρεπαν την κυκλοφορία παρὰ μόνο στοὺς ἀνθρώπους. Τὴν ὁδὸ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, στενὴ καὶ μὲ πλήθος σκαλοπατιῶν, θὰ ἦταν δύσκολο νὰ τὴ διαβοῦν τὰ φορτωμένα ὑποζύγια. Ἀντίθετα ἡ ὁδὸς τῆς νότιας πύλης ἦταν πολὺ εὐρύτερη καὶ ἄνετη, χωρὶς σκαλιά.

Ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ φρουρίου, αὐτὸν ποὺ περικλείεται ἀπὸ τὸ τεῖχος, ἔχει ἐρευνηθεῖ ἔκταση μικρότερη τοῦ ἑνὸς τετάρτου. Πιστεύω ὅτι εἶναι καὶ τὸ πλέον σημαντικὸ τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ γιατί σ' αὐτὸ περιλαμβάνεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο κύριες πύλες, ἡ ἀγορὰ μὲ τὸ θέατρο καὶ πολλὰ οἰκήματα, δημόσια ἢ θρησκευτικά. Ἡ ἀνεξερεύνητη περιοχὴ τοῦ φρουρίου εἶναι δύσβατη, μακριὰ ἀπὸ τὶς κύριες πύλες, καὶ εἶναι φυσικὸ νὰ περιελάμβανε κυρίως ἰδιωτικὰ οἰκήματα.

Τὸ ἐρευνημένο τμήμα τοῦ φρουρίου καταλαμβάνει τὴ ΝΑ. περιοχὴ του. Ὑπῆρχαν τέσσερις ὁδοί: Ἡ ὁδὸς τῆς νότιας πύλης, ἡ ὁποία διχάζεται σὲ ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ καὶ καταλήγει στὴν ἀγορὰ καὶ τὸ θέατρο· ἡ ὁδὸς τῆς ἀνατολικῆς πύλης, τῆς ὁποίας ἓνας κλάδος ἐνώνεται μὲ τὸν ἀνατολικὸ κλάδο τῆς ὁδοῦ τῆς νότιας πύλης· ἄλλος κλάδος ὁ ὁποῖος καταλήγει στὴν ἀκρόπολη καὶ στὴ συνοικία ποὺ βρίσκεται ἀνατολικά τῆς· ἡ ὁδὸς τῆς ἀκροπόλεως, ἡ ὁποία ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν πύλη τῆς καὶ βαίνοντας ἐξωτερικὰ κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τεύχους τῆς ὁδηγεῖ στὴ δυτικὴ περιοχὴ τοῦ φρουρίου· εἶναι βέβαιο πὼς ἡ ὁδὸς αὕτη κατέληγε στὴ δυτικὴ πύλη.

Στὴν ἴδια δυτικὴ περιοχὴ ὁδηγεῖ, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν πλατεία τοῦ γυμνασίου, ἡ ὁδὸς τῆς δυτικῆς πυλίδας καὶ βορειότερα ἡ ὁδὸς τοῦ θεάτρου. Ἄλλες ὁδοὶ ποὺ ὁδηγοῦσαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὴ βόρεια πύλη L, τὴ βορειοδυτικὴ O καὶ τὴ δυτικὴ W, πλάι στὴ δυτικὴ πυλίδα X.

Τὰ πυκνοχτισμένα οἰκήματα ξεχώριζαν μεταξύ τους μὲ μικρὲς στενὲς διόδους ἢ μεγαλύτερες πλατεῖες πρὸς τὶς ὁποῖες ἀνοιγαν οἱ θύρες τους. Ἡ στενόχωρη αὐτὴ διευθέτηση ὀφείλεται στὴν ἔλλειψη χώρου, ἀλλὰ καὶ στὴ στρατιωτικὴ τακτικὴ νὰ μὴν ὑπάρχουν εὐρεῖς ἐλεύθεροι χώροι μέσα στὰ φρούρια στοὺς ὁποίους οἱ εἰσβολεῖς θὰ μπορούσαν νὰ συγκεντρωθοῦν καὶ νὰ ἀνασυνταχθοῦν. Ἡ ΝΑ. συνοικία παρουσιάζει ὁλοκληρωμένη πολεοδομικὴ καὶ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή. Παρὰ τὸ ὅτι χρονολογεῖται στοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες, φαίνεται ὅτι καὶ ἡ μορφή τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ 4ου αἰ. δὲν ἦταν πολὺ διαφορετικὴ. Ἀναλλοίωτη ἔμεινε καὶ ἡ περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς, τοῦ κάτω στρατοπέδου καὶ τῆς ἀκρόπολης. Στὸ λοιπὸ φρούριο τὰ οἰκήματα δὲν θὰ ἦσαν πολὺ διαφορετικά. Ἡ ἔλλειψη χώρου ὑποχρέωνε τοὺς Ραμνουσίους νὰ χτίζουν στοὺς ἴδιους τόπους καὶ νὰ μεταχειρίζονται τοὺς λίθους τῶν γκρεμισμένων ἢ ἐγκαταλειμμένων οἰκημάτων γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν

Εικ. 38. Ἡ ὁδὸς ἀπὸ τῆ νότια πύλῃ πρὸς τὴν ἀγορὰ - θέατρο. Ἐμπρὸς ὁ στρογγυλὸς πύργος τοῦ νότιου πυλῶριον, πίσω τὸ πρόπυλο καὶ μέρος τοῦ κάτω στρατοπέδου. Δεξιὰ ἐκτείνεται ἡ ΝΑ. συνοικία.

νέων. Ὑπῆρχαν λοιπὸν μικρὰ οἰκήματα μὲ στενοὺς δρόμους, μὲ διόδους ποὺ δημιουργοῦσαν τὴν εἰκόνα τοῦ πολυδαίδαλου, ὅπως συνοπτικὰ περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης:¹⁹² ἡ δὲ τῶν ἰδίων οἰκήσεων διάθεσις ἡδίων μὲν νομίζεται καὶ χρησιμωτέρα πρὸς τὰς ἄλλας πράξεις, ἂν εὐτομος ᾗ καὶ κατὰ τὸν νεώτερον καὶ τὸν Ἱπποδάμειον τρόπον, πρὸς δὲ τὰς πολεμικὰς ἀσφαλείας τούναντίον ὡς εἶχον κατὰ τὸν ἀρχαῖον χρόνον· δυσείσοδος γὰρ ἐκείνη τοῖς ξενικοῖς καὶ δυσεξερεύνητος [τοῖς] ἐπιτιθεμένοις. (Ἡ λογικὴ καὶ ὀργανωμένη διάταξις τῶν

192. Πολιτ. Η' 1330 b. Ἐκτενὴς ἀνάλυσις τοῦ χωρίου ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Δ. Κοντῆ, Ἡ εὐτομος διά-

θεσις εἰς τὸν Ἱπποδάμειον τρόπον, ΑΕ 1953/54, 255-267.

οικήσεων θεωρείται περισσότερο ευχάριστη και γενικότερα ωφελιμότερη, αν είναι καλή και με άνετη διαίρεση, κατά τον νεότερο, τον ιπποδάμειο τρόπο· ως προς την ασφάλεια σὲ καιρὸ πολέμου χρειάζεται αντίθετη διάταξη, ὅπως κατὰ τὸ παρελθόν· διότι ἐκείνη ἡ διάταξη προκαλοῦσε δυσκολία σὴν εἴσοδο τῶν εἰσβολέων καὶ δυσχέρεια σὴν ἀναγνώριση τῶν τόπων ἀπὸ τοὺς ἐπιτιθεμένους).

Ἡ ὁδὸς τῆς νότιας πύλης. Ὁ στενός, πλ. 2.60, περικλειστος δρόμος τῆς νότιας πύλης ἔχει στὶς πλευρές του ἀνοίγματα.¹⁹³ Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ὑπάρχει ἓνα, σὲ ἀπόσταση 9 μ. ἀπὸ τὸ τεῖχος, τὸ ὁποῖο φέρει κατῳφλι μαρμάρينو, μήκ. 1.60 καὶ πλ. 0.45, μὲ τὸρμους γιὰ τὶς παραστάδες καὶ τὸν σύρτη. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ ὑπάρχουν δύο ἀνοίγματα. Τὸ πρῶτο εὐθὺς μετὰ τὸ τεῖχος, πλ. 1.45 μ., τὸ ὁποῖο ὁδηγοῦσε στὴν ἐκεῖ κλίμακα ἀνόδου στὸν περίπατο τοῦ τείχους. Τὸ δεύτερο ἀνοίγμα ἀπέχει 8.10 μ. ἀπὸ τὸ νότιο τεῖχος, ἔχει πλ. 1.80 μ. καὶ ὁδηγεῖ στὴ ΝΔ. περιοχὴ τοῦ φρουρίου ποὺ δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ καθόλου.

38

Ἡ ὁδὸς μὲ κατεύθυνση πρὸς Β. περνάει ἀνάμεσα στὸ κάτω στρατόπεδο καὶ τὴ νοτιοανατολικὴ συνοικία καὶ καταλήγει στὸν πρῶτο σταθμὸ της, τὸ θέατρο καὶ τὴν ἀγορά. Κατόπιν διχάζεται καὶ ὁ ἓνας κλάδος, ὁ δυτικός, ὁδηγεῖ στὴν πύλη τῆς ἀκρόπολης, ἐνῶ ὁ ἀνατολικὸς καταλήγει κάτω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη, σὲ συγκρότημα σπιτιῶν καὶ ἐργαστηρίων, φθάνοντας ἴσως ὡς τὴ ΒΔ. πύλη Ο.

Τὸ νότιο πυλῶριο. Ἀπέναντι ἀπὸ τὴ νότια πύλη, σὲ ἀπόσταση 28 μ., βρίσκονται τὰ ἐρείπια στρογγυλοῦ πύργου ἐσωτερικῆς διαμέτρου 4.20 μ., ἐξωτερικῆς 5.90 μ., γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὑπάρχουν δωμάτια καὶ αὐλὴ μὲ πηγάδι.¹⁹⁴ Μέσα στὸν τειχισμένο χῶρο τοῦ φρουρίου ξενίζει ἡ ὑπαρξη τέτοιου τύπου σπιτιοῦ, ἀγροικίας, μάλιστα σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν κύρια πύλη. Ἡ θέση αὐτὴ ὅμως φανερώνει καὶ τὸν πραγματικὸ προορισμὸ του, ὅτι ἦταν στρατιωτικὴ ἐγκατάσταση, τὸ πυλῶριο, ἔδρα τοῦ πυλωροῦ, τοῦ υπεύθυνου γιὰ τὴν ασφάλεια τῆς νότιας πύλης ἀξιοματικῶ καὶ τῆς φρουρᾶς της. Ὁ πύργος, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ μετέωρη λίθινη ἐσωτερικὴ σκάλα τῆς ὁποίας σώζονται οἱ πρῶτες βαθμίδες, ἦταν τουλάχιστον διώροφος. Ἐκεῖνος ποὺ βρισκόταν στὸ ἀνώτερο μέρος του μποροῦσε νὰ ἐποπτεύει τὸ νότιο μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ φρουρίου καὶ νὰ βλέπει καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτό. Τὴ νύχτα μποροῦσε νὰ δέχεται κατευθεῖαν, ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ τείχους καὶ ἀπὸ τὸ ἄνω στρατόπεδο, τὰ φωτεινὰ σήματα μὲ τὰ φανάρια, ὅπως ὀρίζαν οἱ στρατιωτικοὶ κανονισμοί.¹⁹⁵ Ἡ θύρα βρίσκεται στὸ νότιο μέρος, στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους, ἄρα δὲν ἦταν πύργος ἀμυντικὸς καὶ ἦταν δυνατὸν νὰ κυριευθεῖ ἀμέσως. Εἶναι σύγχρονος τοῦ στρογγυλοῦ πύργου τῆς εἰσόδου τῆς ἀκρόπολης, κατασκευασμένος πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., καὶ ἀποτελεῖ μὲ τὸν βόρειο στρογγυλὸ πύργο βάση ἐπίβλεψης τῶν ἀπὸ Ν. προσερχόμενων στὸν οἰκισμὸ ἐπισκεπτῶν. Τὰ γύρω ἀπὸ τὸν πύργο κτίσματα δὲν συνδέονται τεκτονικὰ μ' αὐτὸν καὶ προστέθηκαν ἀργότερα γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὴ φρουρὰ τῆς πύλης.

38-40

Ἡ πλατεία, ἡ ὁδὸς τῆς δυτικῆς πυλίδας Χ. Μετὰ τὸ νότιο πυλῶριο ἐκτείνεται πλατεία (5-10×20 μ.) ποὺ ὀρίζεται βόρεια ἀπὸ τὸ κάτω στρατόπεδο-γυμνάσιο, καὶ δυτικὰ καὶ ἀνατολικὰ ἀπὸ τοὺς δύο κλάδους τῆς ὁδοῦ τῆς νότιας πύλης. Τὸ μεγάλο, πλατὺ καὶ μνημειώ-

39

193. *ΠΑΕ 1991, 1-3· 1993, 21-23· 1994, 1-2.

195. Αἰν. Πολιορκ. XXVI 13-14.

194. *ΠΑΕ 1976, 38-41· 1986, 33· 1993, 24.

Εἰκ. 40. Ἐμπρὸς τὸ νότιο πυλῶριο, πίσω τὸ κάτω στρατόπεδο, στὸ βάθος τὸ νότιο τεῖχος τῆς ἀκρόπολης.

δες πρόπυλο τοῦ κάτω στρατοπέδου-γυμνασίου ὑποδηλώνει ὅτι πλῆθος ἀνθρώπων ἔμπαιναν ἢ ἔβγαιναν ὁμαδικά. Ἡ μικρὴ πλατεία ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὸν σχηματισμὸ τῆς στρατιωτικῆς παράταξης, ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ ἐκεῖ. Φυσικὰ τὴ χρησιμοποιοῦσαν καὶ γιὰ τὴν ἴδρυση, γύρω γύρω, στηλῶν καὶ ἀναθημάτων, τῶν ὁποίων βρέθηκαν μερικὲς βάσεις.¹⁹⁶

Μὲ τὴν πλατεία καὶ τὸν δυτικὸ κλάδο τῆς ὁδοῦ συμβάλλεται ἄλλη ὁδός, μήκ. 35 μ. περίπου, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ., ἡ ὁποία, ἔντονα κατωφερής, καταλήγει στὴ δυτικὴ πυλίδα Χ. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς χρειάστηκε νὰ σκαφεῖ τάφος, τῆς ὁποίας οἱ πλευρὲς ὑποστηρίζονται ἀπὸ ἀναλήμματα. Τῆς πλαϊνῆς πρὸς τὴν Χ δυτικῆς πύλης W ἡ ὁδός, ἡ ὁποία θὰ εἶχε κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β., δὲν ἔχει βρεθεῖ.

Τὸ κάτω στρατόπεδο. Κυρίαρχη θέση, ἀνάμεσα στὸ νότιο πυλῶριο καὶ τὴν ἀγορὰ-θέατρο, κατέχει μεγάλο γήπεδο περιτειχισμένο, μὲ μνημειακὸ πρόπυλο.¹⁹⁷ Ἐξ ἀρχῆς τὸ ὀνόμασα γυμνάσιο, παρὰ τὴν ἀτέλεια ποὺ παρουσιάζει γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ σκοποῦ

9
40-43

196. *ΠΑΕ 1994, 2.

197. *ΠΑΕ 1977, 18-19· 1981, 130-136· 1986, 33-

34. Ὁ Στάης, ΠΑΕ 1891, 14-15, καὶ ὁ Pouilloux εἶχαν θεωρήσει τὸ πρόπυλο ὡς ναῖσκο.

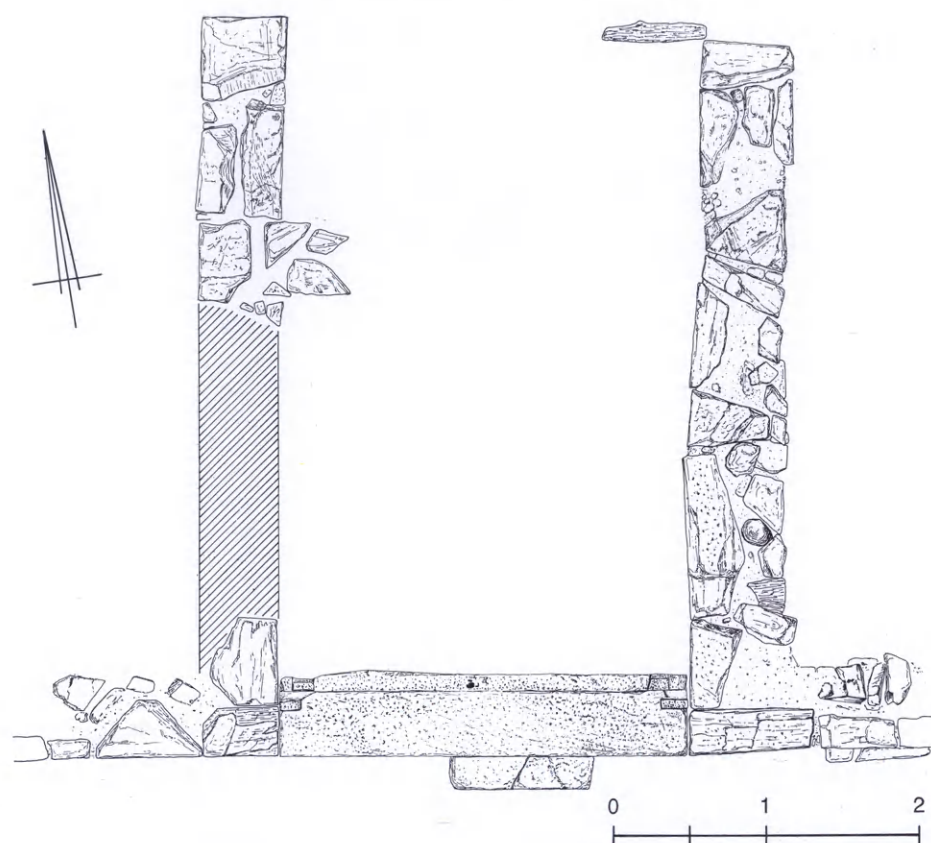

Εἰκ. 41. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο. Ἡ νότια πύλη, τὸ νότιο πυλῶριο, τὸ κάτω στρατόπεδο. Κάτω, δεξιὰ τοῦ δρόμου, μέρος τῆς ΝΑ. συνοικίας, πάνω ἀριστερὰ τὸ στιβάδειο καὶ τὸ θέατρο, ἡ ΒΔ. οἰκία καὶ τὸ νότιο τεῖχος τῆς ἀκρόπολης.

αὐτοῦ ἐξ αἰτίας τοῦ ἀνωφεροῦς ἐδάφους. Τώρα κρίνω πιθανότερο ὅτι ὁ κύριος προορισμός του ἦταν νὰ χρησιμεύει ὡς στρατόπεδο τῶν μονάδων ποὺ ἔρχονταν στὸν Ραμνούντα γιὰ σύντομο χρονικὸ διάστημα ἢ ἐκτάκτως. Ἡ ἐλεύθερη ἔκτασή του, ἔστω καὶ λίγο ἀνωφερής, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ οἰοδήποτε κτίσμα, ἦταν ἰδεώδης γιὰ τὸ στήσιμο σκηνῶν. Στὸ στρατόπεδο τῆς ἀκρόπολης ἦταν ἐγκατεστημένη ἡ μόνιμη φρουρὰ με παραρτήματα τὸ πυλῶριο καὶ τὸ συνέδριο.

Τὸ κάτω στρατόπεδο εἶναι ἓνας περίβολος ποὺ περικλείει μεγάλη ἔκταση (23.80-28.50×49.60 μ.) με μόνο στεγασμένο χῶρο ἓνα δωμάτιο (3.80×3.80 μ.), προσκολλημένο στὴν ἀνατολική πλευρὰ τοῦ περιβόλου. Τὸ γήπεδο αὐτὸ ἦταν προσιτὸ ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ, ὅπου σώζεται τὸ μνημειακὸ προπύλῳ (2.60×4.80 μ.) με μονόλιθο μαρμάρينو κατώφλι πλ. 2.70 μ. καὶ μαρμάρινες μονόλιθες παραστάδες. Ἡ θύρα τοῦ προπύλου, στεγασμένου στὴν ἀρχαιότητα, ἦταν δίφυλλη. Τὸ δωμάτιο στὸ ΒΑ. μέρος τοῦ γηπέδου ἴσως ἦταν ναῖσος. Τὸ ὑπερβολικὸ πλάτος τοῦ προπύλου μαρτυρεῖ ὅτι ἦταν δυνατόν νὰ χρησιμοποιεῖται ταυτόχρονα ἀπὸ πολλὰ πρόσωπα, στρατιῶτες ποὺ μπαινόβγαιναν.

Κατὰ τοὺς ἰσχυροὺς χειμερινοὺς βοριάδες, ποὺ καθιστοῦν ἀδύνατη τὴν παραμονὴ στὸ ὕπαιθρο, στὴν ἀκρόπολη καὶ στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, ἡ νότια τῆς ἀκρόπολης περιοχὴ εἶναι προφυλαγμένη καὶ ἀπὸ τὴς ριπὲς τοῦ ἀνέμου καὶ ἀπὸ τὸ δριμὺ ψύχος. Ἡ διαμονὴ

Εἰκ. 42. Τὸ πρόπυλο τοῦ κάτω στρατοπέδου ὅπως βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφή. Εἰκ. 43. Τὸ πρόπυλο τοῦ κάτω στρατοπέδου μερικῶς ἀποκατεστημένο.

τῶν στρατιωτῶν ἐκεῖ γινόταν σὲ καλύτερες συνθήκες, παρὰ στὴν ἀκρόπολη καὶ στὰ μόνιμα οἰκήματά της.

Τὸ γυμνάσιο. Τὸ γυμνάσιο καὶ ἡ ἀγορὰ ἦσαν ἀπαραίτητα στοιχεῖα τῆς ἀθηναϊκῆς, κυρίως, κοινωνίας. Τὴν ὑπαρξὴ γυμνασίου στὸν Ραμνούντα ὑπονοοῦν ἐπιγραφές καὶ πρώτη ἡ ἀφιέρωση (100) ποὺ ἔκανε ντόπιος, ὁ Θεοφάνης, στὸν Ἑρμῆ. Ὁ Θεοφάνης τιμήθηκε μὲ στεφάνι θαλλοῦ ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ἐφήβους ποὺ ὑπηρετοῦσαν τὴ θητεία τους στὸν Ραμνούντα ἐπὶ τρεῖς συνεχεῖς χρονιές (333-331) γιὰ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ τοὺς εἶχε προσφέρει. Ὑποθέτω ὅτι ἦταν διδάσκαλος τῶν ἐφήβων, ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει ἀπὸ τὸ ὅτι μνημονεύεται καὶ σὲ ἑλλειπὴ ἐφηβικὴ ἐπιγραφή μαζὶ μὲ ἄλλους. Ὁ Θεοφάνης, γιὰ νὰ κάνει περισσότερο γνωστὴ τὴν τιμητικὴ του διάκριση ἐκ μέρους τῶν ἐφήβων, ἀφιέρωσε στὸν Ἑρμῆ μαρμάρينو ἄγαλμα.

Ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς ἐφηβείας μετὰ τὴ μάχη τῆς Χαιρώνειας, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης, φέρνει Ἀθηναίους ἐφήβους ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἀττικῆς στὸν Ραμνούντα καὶ ὑποχρεώνει τοὺς Ραμνούσιους στὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων τοῦ δήμου πάνω σὲ ἄλλες βάσεις καὶ μὲ τὸ νέο σύστημα.

Στὴν ἐπιγραφή τοῦ βάρου τοῦ ἀγάλματος τῆς Θέμιδος (120) ὁ ἀναθέτης Μεγακλῆς Ραμνούσιος μνημονεύει ὅτι διετέλεσε γυμνασιάρχης σὲ ἀγῶνες παιδιῶν καὶ ἀνδρῶν καὶ ὅτι νίκησε στὴν ὁργάνωση παράστασης κωμωδίας.¹⁹⁸ Ἐφ' ὅσον γίνονταν ἀγῶνες, ἤδη κατὰ τὸν 4ο αἰ., ἀναγκαῖο ἦταν τὸ γυμνάσιο γιὰ μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀσκήσεις. Πολὺ ἀργότερα, τὸ 225/4, τιμᾶται στὸν Ραμνούντα ὁ τριήραρχος Μένανδρος (31) γιὰ τὴν προσφορὰ λαδιοῦ στὸ γυμνάσιο.

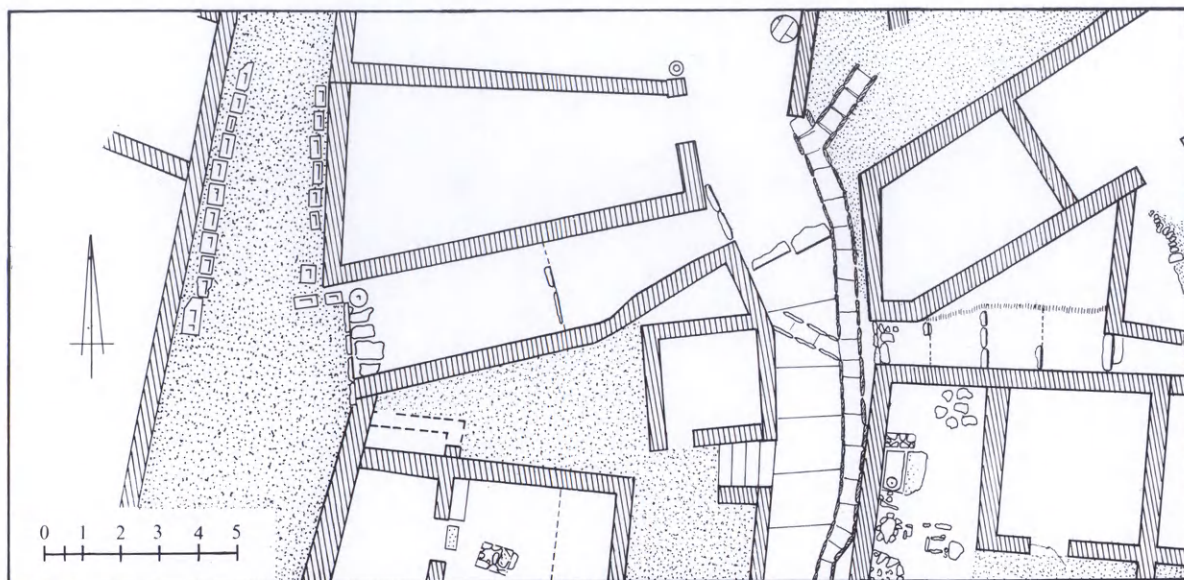
Ὡς γυμνάσιο χρησιμοποιοῦσαν οἱ Ραμνούσιοι τὸ κάτω στρατόπεδο ὅταν δὲν κατασκήνωναν σ' αὐτὸ στρατιῶτες. Στερεῖται ἀπὸ τὶς ἀναγκαῖες κατασκευὲς γιὰ τὴ λειτουργία του ὡς ἀθλητικοῦ χώρου ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς περιγραφές τῶν Ἀρχαίων ὅτι ὑπῆρχαν σ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ συγκροτήματα. Δὲν βρέθηκαν στοὺς ἀπαραίτητες ὅταν οἱ νέοι γυμνάζονταν μὲ κακοκαιρία, οὔτε στεγασμένοι χώροι, τὸ ἀποδυτήριον, τὸ ἀλειπτήριον, τὸ λουτρόν. Ἡ μορφή τοῦ γυμνασίου ἢ τῆς παλαίστρας εἶναι ἀποτέλεσμα ἐξέλιξης ποὺ συντελέστηκε μέσα σὲ μακρὸ χρόνο. Ἀπὸ τὰ κείμενα μᾶς εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴν Ἀθήνα τὰ γυμνάσια καὶ οἱ παλαίστρες στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. καὶ σὲ μεγάλο μέρος τοῦ 4ου ἦσαν ἀπλὰ γήπεδα, τριγυρισμένα ἀπὸ τοῖχο ποὺ τὰ περιόριζε.

Μεγάλο μειονέκτημα γιὰ τὴ συστηματικὴ χρῆση τοῦ χώρου ὡς γυμνασίου εἶναι τὸ ἀνωφερὲς τοῦ ἐδάφους. Ἡ σημερινὴ μορφή του εἶναι ἀποτέλεσμα μερικῆς ἐπίχωσης τοῦ νότιου τμήματός του. Δὲν θὰ ἦταν ὅμως ποτὲ ὁλόκληρος ὁ χώρος ἐντελῶς ἐπίπεδος.

Ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν νέων στὸ γυμνάσιο δὲν ἔχουμε καμιὰ μνεῖα, καὶ ἡ μόνη ἔνδειξη τῆς παρουσίας τους καὶ τῆς δραστηριότητάς τους εἶναι τὰ ὀνόματα ποὺ χάραζαν πάνω σὲ μάρμαρα, συνήθεια ἀρκετὰ διαδεδομένη. Στὶς δύο ἐπιγραφές αὐτοῦ τοῦ εἶδους τοῦ 1ου αἰ. ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὸ φρούριο (200, 201), ἡ μία μέσα στὸν περίβολο τοῦ κάτω στρατοπέδου, ἡ δευτέρη πολὺ κοντά, βλέπουμε τὸ ἐπίθετο φίλοι· εἶναι χαρακτηρισμὸς ποὺ τὸν βρίσκουμε πολὺ συχνὰ στὰ χαράγματα ποὺ σκάλιζαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα οἱ ἔφηβοι στὰ θρανία τῶν γυμνασίων ὁλόκληρου τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἀκόμη καὶ σήμερα συνηθίζεται

198. Μαρτυρία περὶ γυμνασιάρχων στοὺς ἀττικοὺς δήμους, Ἰσαίου, *Περὶ τοῦ Μενεκλέους κλήρου*

42. Βλ. καὶ E. Vanderpool, *AD* 24, 1969, A, 7, περὶ παλαιστρῶν στὴν Ἀττική.

Εἰκ. 44. Τὸ τμήμα τῆς συμβολῆς τῶν ὁδῶν τῆς νότιας καὶ τῆς ἀνατολικῆς πύλης μετὰ τὰ βάθρα τῶν Ἑρμῶν καὶ τὲς βάσεις στηλῶν μετὰ τιμητικὰ ψηφίσματα γιὰ τοὺς στρατηγοὺς τῆς παραλίας.

νὰ χαράζονται ἀνάλογες ἐπιγραφές· μερικὲς ὑπάρχουν στὰ μάρμαρα τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως, ἔργα τῶν βοσκῶν καὶ τῶν νέων τῶν γύρω ἀπὸ τὸ Ἱερὸ χωριῶν.¹⁹⁹

182

Συμβολὴ νότιας καὶ ἀνατολικῆς ὁδοῦ. Μετὰ τὴν πλατεία τοῦ κάτω στρατοπέδου καὶ ἔπειτα ἀπὸ πορεία 25 μ. περίπου ὁ δρόμος συναντοῦσε τὸ τέρμα τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Ἐκεῖ, στὴν κύρια ὁδό, βρίσκονται στὴ θέση τοὺς δύο σειρὲς βάσεων στηλῶν, ἔξι στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ δρόμου καὶ περισσότερες ἀπὸ εἴκοσι στὴ δυτική. Τὸ σημεῖο αὐτό, τῆς συμβολῆς τῶν δύο δρόμων, εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς τόπους τοῦ φρουρίου ὅπου ἱδρύονταν στήλες μετὰ τιμητικὰ ψηφίσματα ἢ καὶ ἀναθήματα, ἐρμαϊκὲς στήλες κυρίως, ποὺ ἀφιέρωναν οἱ στρατιωτικοὶ σὲ διάφορες θεότητες. Στὶς παρυφῆς τοῦ δρόμου στήνονταν καὶ πολυτελέστερα γλυπτὰ, ἀγάλματα καὶ ἀνάγλυφα. Δύο μεγάλων καὶ πολυπρόσωπων ἀναγλύφων τὰ θραύσματα βρέθηκαν μέσα στὶς ἐπιχώσεις τοῦ δρόμου, αὐτὲς ποὺ ἔγιναν κατὰ τὸν 3ο καὶ τὸν 4ο μ.Χ. αἰ. Ἦσαν ἀναθήματα (110, 111) τοῦ θεσμοθέτου τῆς Αἰαντίδος φυλῆς Τηλεσκόπου Ἀριστοκρίτου Ραμνουσίου καὶ τῶν συναδέλφων τοῦ θεσμοθετῶν τῆς ἰδίας χρονιᾶς 328/7.

44-45

Ἡ ἀγορὰ καὶ τὸ θέατρο. Ὁ δρόμος τῆς νότιας πύλης συνεχιζόταν ἀνηφορικός. Σταθμὸς τοῦ ἐπισκέπτη ἦταν ἡ πλατεία (10×25 μ.) ποὺ ἀπλώνεται δυτικὰ τοῦ δρόμου. Εἶναι ὁ ἀνοικτὸς χώρος τῆς ἀγορᾶς τοῦ δήμου ποὺ χρησίμευε καὶ ὡς ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου τοῦ φρουρίου.²⁰⁰ Ἡ ἰδιότυπη μορφή τοῦ θεάτρου δὲν ἐμπόδιζε τὴν καθημερινὴ χρήση τοῦ ὡς

46-47

199. Ὁ J. Delorme, *Gymnasion* (1960) 231-232 δὲν δέχεται τὴν ὑπαρξὴ γυμνασίου στὸν Ραμνούντια.

200. *ΠΑΕ 1976, 41-43· 1986, 21-22, 34· 1994,

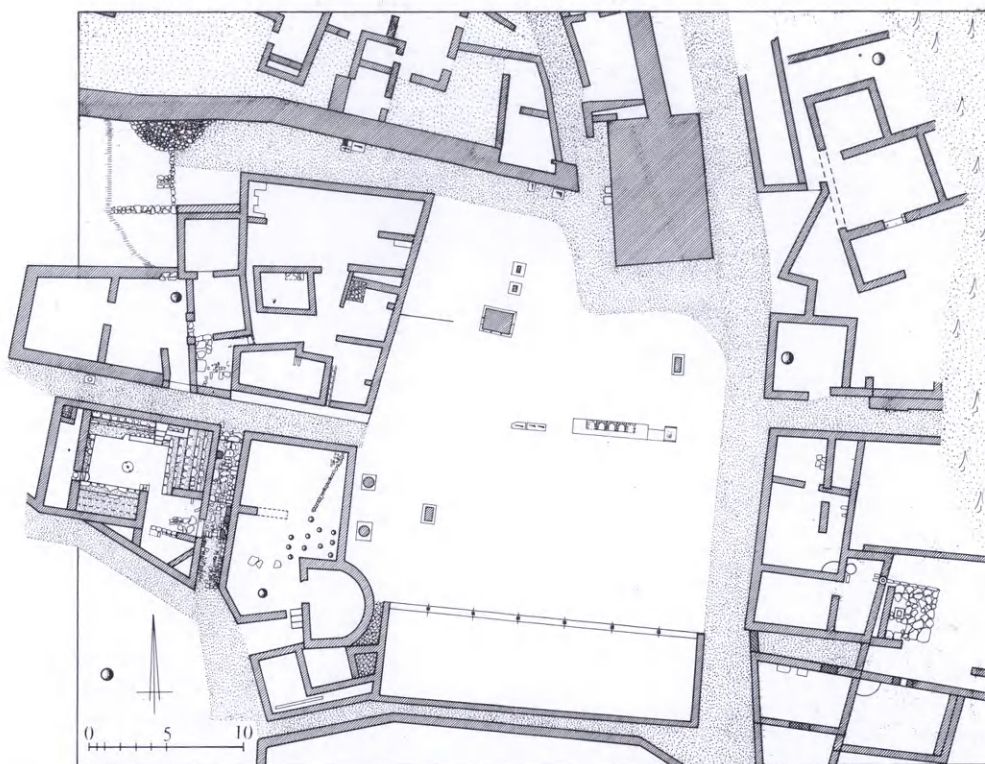
10-20. Συγκεχυμένες εἶναι οἱ πληροφορίες τοῦ Δ. Φιλίου, ΠΑΕ 1880, 13, 62 καὶ τοῦ Β. Στάη, ΠΑΕ 1891, 15.

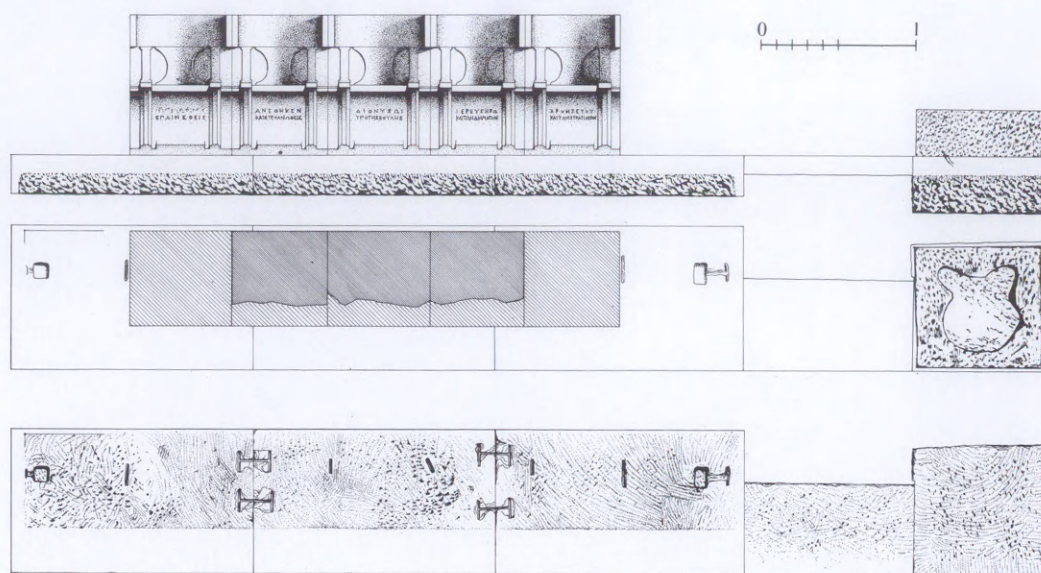
Εἰκ. 45. Ἡ ὁδὸς τῆς νότιας πύλης κατὰ τὸ σημεῖο τῆς συμβολῆς τῆς μετὰ τὸ τέλος τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Κατὰ μῆκος τοῦ περιβόλου-ἀναλήμματος τοῦ κάτω στρατοπέδου, ἀριστερά (δυτικά), βάσεις στηλῶν καὶ Ἑρμῶν.

τόπου συνάντησης τῶν δημοτῶν, οἱ ὅποιοι σὲ περίπτωση ζέστης ἢ κακοκαιρίας κατέφευγαν στὴ στοά, νότια τῆς ὀρχήστρας. Σὲ ψηφίσματα ποὺ εἶχαν στηθεῖ κοντὰ στοὺς θρόνους τοῦ θεάτρου, ὁ τόπος ἱδρυσῆς τους ὀρίζεται καὶ μετὰ τὰ δύο ὀνόματα, τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ θεάτρου.

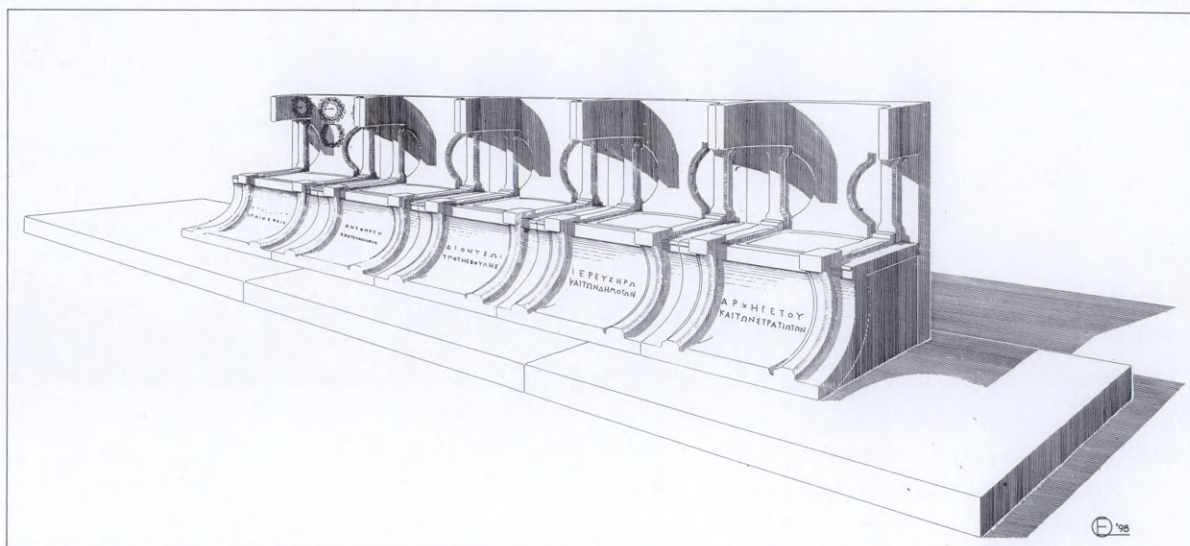
48-49 Ἦδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. γενναϊόδωρος δωρητής, ἱερέας τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου τοῦ Ραμνοῦντος, δαπάνησε ἀρκετὰ γιὰ νὰ γίνουν οἱ πέντε θρόνοι ποὺ τοὺς χαρακτηρίζουμε ὡς προεδρία τοῦ θεάτρου (82)· σήμερα σώζονται μόνο τρεῖς καὶ μέρος τῆς ἀνάκλισης τοῦ πέμπτου. Τὸ δῶρο του ὁ ἄγνωστός μας ἀκόμη ἱερέας, ὅπως ἦταν φυσικό, τὸ ἀφιέρωσε στὸν Διόνυσο, στὸν ὁποῖο ἀνῆκε ὁ χώρος. Αὐτὴ ἡ μνημειώδης κατασκευὴ διατηρήθηκε σὲ χρῆση ἀλλὰ μετὰ μεγάλες βλάβες, ἕως τῇ στιγμῇ ποὺ τὸ φρούριο ἐγκαταλείφθηκε. Ἀποτελοῦσαν οἱ θρόνοι τὶς πολὺ ἐπίσημες θέσεις τῆς προεδρίας· γύρω γύρω ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι μεμονωμένοι, ἀναθήματα καὶ αὐτοὶ (113, 113α). Οἱ πέντε προστατεύονταν ἀπὸ κάποιο

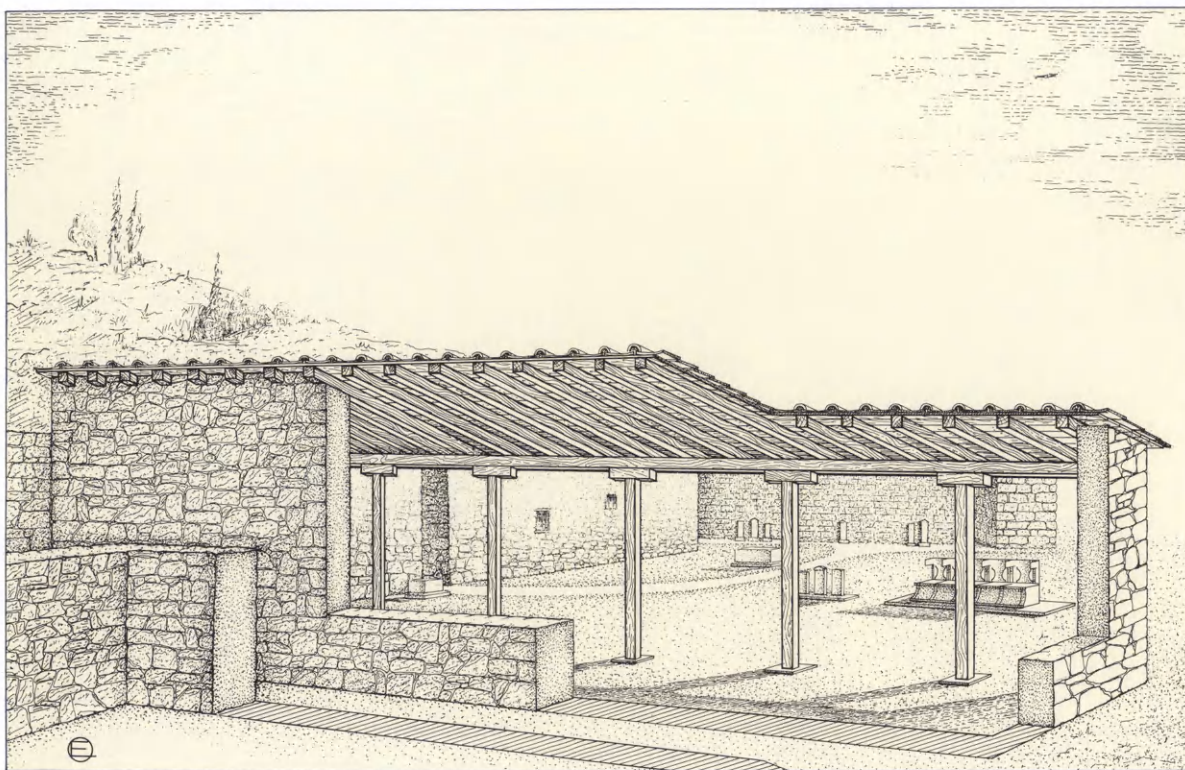
Εικ. 46. Τοπογραφικὸ τῆς περιοχῆς τοῦ θεάτρου - ἀγορᾶς. Κάτω ἡ στοὰ, βόρεια τῆς ἡ ὀρχήστρα με ἀναθήματα, τὸν βωμὸ τοῦ Διονύσου καὶ τὴν προεδρία με τοὺς πέντε θρόνους· πίσω ἀπὸ τοὺς θρόνους ὁ βωμὸς τοῦ Ἑρμοῦ. Ἀριστερά (δυτικὰ) τὸ σιβάδειον, τελεστήριο καὶ ἡ ΒΔ. οἰκία, ἄνω ἡ πύλη καὶ τὸ νότιο τεῖχος τῆς ἀκρόπολης, δεξιὰ (ἀνατολικὰ) οἰκήματα καὶ ἐργαστήρια. Εἰκ. 47. Ἀποψη τοῦ θεάτρου - ἀγορᾶς ἀπὸ τὰ ΒΔ. Ἐπάνω ἡ νότια στοὰ καὶ δεξιὰ τῆς ὀρθογώνιας ὀρχήστρας ὁ βωμὸς τοῦ Διονύσου. Στὸ μέσον οἱ τρεῖς σωζόμενοι θρόνοι τῆς προεδρίας τοῦ θεάτρου (82) καὶ βάσεις στηλῶν με τιμητικὰ ψηφίσματα. Πίσω ἀπὸ τὴς βάσεις ὁ βωμὸς τοῦ Ἑρμοῦ.

Εικ. 48. Ἀναπαράσταση τῆς ὄψης τῶν πέντε θρόνων τῆς προεδρίας τοῦ θεάτρου (82), κάτοψη τῆς κρηπίδας με δῆλωση τῆς θέσης τῶν θρόνων καὶ ἄλλη κάτοψη με ἀπεικόνιση τῶν τόρμων καὶ τῆς λιθουργικῆς ἐργασίας τῆς ἄνω ὀψης τῆς κρηπίδας.

Εικ. 49. Προοπτικὴ ἀναπαράσταση τῶν πέντε θρόνων τῆς προεδρίας τοῦ θεάτρου (82), ὅπως θὰ φαίνονταν ἀπὸ ΝΑ.

Εἰκ. 50. Ἡ στοὰ σὰ νότια τῆς ὀρχήστρας ὅπως φαινόταν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς. Βόρεια ἢ προεδρία τοῦ θεάτρου.

σκιάδιο. Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τοὺς δύο ἀκραίους τὸρμους τῆς κρηπίδας τῶν θρόνων, στοὺς ὁποίους στερεώνονταν ξύλινοι στύλοι, καὶ ἀπὸ τὴν ἄριστη κατάστασις στὴν ὁποία διατηρήθηκαν οἱ θρόνοι ἕως τὸ τέλος περίπου τῆς ἀρχαιότητος. Στὰ κομμάτια τῆς ἀνάκλισης τοῦ ἀνατολικοῦ θρόνου, ποὺ βρέθηκαν χτισμένα σὲ δεύτερη χρήσι, ἡ ἐπιφάνειά τους διατηρεῖται πλήρως· δὲν ὑπάρχει ἵχνος φθορᾶς, ἡ ὁποία θὰ ἦταν φυσιολογικὴ σὲ μάρμαρο ποὺ εἶχε ὑποστῇ τὶς συνέπειες τῶν καιρικῶν μεταβολῶν ἐπὶ 500 περίπου χρόνια.

Στὴν ἄνω ὀριζόντια καὶ στενὴ ἐπιφάνεια τῶν ἀνακλίσεων, ἡ ὁποία εἶχε συνολικὸ μῆκος 3.20 μ. περίπου, ὑπῆρχε δεύτερη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή (84), συμπληρωματικὴ ἐκείνης ποὺ εἶναι χαραγμένη στὴν ὄψη τοῦ κάτω μέρους τῶν θρόνων. Ἐπιγραφή στὴν ἴδια θέσι ὑπάρχει στοὺς δύο θρόνους τοῦ μικροῦ ναοῦ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως (121, 122).

Ξενίζει λίγο ἡ μορφή τοῦ θεάτρου, μὲ μόνη κατασκευὴ τοὺς θρόνους γιὰ τοὺς ἐπισήμους. Πίσω τους τὸ βραχῶδες ἀνηφορικὸ ἔδαφος, γεμάτο βάρθρα μὲ ἀναθήματα καὶ βωμούς, ἀποτελοῦσε τὸ κοῖλο ὅπου κάθονταν οἱ θεατές. Βρισκόμαστε ὅμως σὲ χωριὸ καὶ οἱ θεατρικὲς ἐγκαταστάσεις του ἦσαν ἀνάλογες μὲ τὸν πληθυσμὸ του καὶ τὴν χρήσι ποὺ τοὺς γίνονταν. Ἄν ἐξαίρεσουμε τὶς παραστάσεις ποὺ δίνονταν κατὰ τὰ Λήνια, τὸ θέατρο καὶ ὁ χῶρος του τὸν περισσότερο καιρὸ χρησίμευε ὡς τόπος ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, δημόσιας συζήτησις τῶν τοπικῶν ζητημάτων καὶ ἀνακοινώσεων τῶν στρατιωτικῶν.

Τοῦ πέμπτου, ἀνατολικοῦ, θρόνου ἡ ἀνάκλιση εἶχε θραυστεῖ ἤδη στὴν ἀρχαιότητα, μετὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ 3ου αἰ., καὶ εἶχε συγκολληθεῖ μὲ μολύβδινους συνδέσμους. Ἡ αἰτία τῆς θραύσεως μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία, πιθανὸν ὅμως νὰ προκλήθηκε ἀπὸ λίθινη σφαῖρα κατὰ τὴ διάρκεια πολιορκίας. Ἐπειδὴ οἱ θρόνοι ἀποτελοῦσαν μνημειώδεις στοιχεῖο τοῦ θεάτρου καὶ χρησιμοποιοῦνταν συχνά, οἱ Ραμνοῦσιοι φρόντισαν νὰ τὸν ἐπισκευάσουν. Στὴν κατάστασιν αὐτὴ ἔμεινε τουλάχιστον ἕως τὸν 1ο αἰ. Τοὺς λόγους ποὺ ἐκφωνοῦνταν στὸν χώρον τῆς ἀγορᾶς ὑπονοεῖ καὶ ἡ φράση ἔπος δ' ἐφώνησεν τόδε ποὺ βρίσκεται χαραγμένη στὴν πίσω ὄψη τοῦ (85).

Ἡ ὀρχήστρα δὲν ἔχει τὸ γνωστὸ κυκλικὸ σχῆμα. Ὁ χώρος στὸ φρούριον δὲν ἦταν μεγάλος, καὶ αὐτὸς ποὺ καταλαμβάνει τὸ θέατρο ἦταν πάντα χρήσιμος. Μία κανονικὴ θεατρικὴ κατασκευὴ, πολυέξοδη ὅπωςδήποτε, θὰ δέσμευε τὴν ἔκτασιν μόνιμα, ἐνῶ ἡ χρῆσις τῆς γιὰ παραστάσεις ἦταν ἀρκετὰ σπάνια.

- 50 **Ἡ στοά.** Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν ὀρχήστρα, στὰ νότια τῆς, ὑπάρχουν θεμέλια μακρόστενου κυρίου, μῆκ. στοᾶς,²⁰¹ μῆκ. 21.40 καὶ πλ. 6.60 μ. Δὲν σώζονται ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Ξύλινοι στύλοι στὴν πρόσοψιν τῆς στήριζαν τὴ στέγη. Ἡ θέσις τῆς στοᾶς ἔμπρὸς ἀπὸ τὴν ὀρχήστρα, σὲ καίριον σημεῖον τοῦ δημόσιου χώρου, δείχνει πὺς χρησίμευε καὶ ὡς σκηνὴ κατὰ τὴν παραστάσεις.²⁰² Τὸν ὑπόλοιπον χρόνον ἦταν ἀναγκαία γιὰ τὴν πρόσκαιρην διαμονὴν τῶν δημοτῶν, γιὰ συναντήσεις, συζητήσεις καὶ ἴσως γιὰ τὴν στέγασιν μικροπωλητῶν. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς μνημονεύεται στὸ ψήφισμα 30. Συγχρόνως ὑπονοεῖται ὅτι μόνον μία στοά, ἄξια λόγου τουλάχιστον, ὑπῆρχε μέσα στὸ φρούριον.

ΒΩΜΟΙ ΚΑΙ ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ

Ἡ ὑπαρξὴ βωμῶν στὸ φρούριον εἶναι μαρτυρημένη ἀπὸ τὴν θυσίαν στὶς διάφορες θεότητες ποὺ μνημονεύονται στὰ ψηφίσματα πρὸς τιμὴν τῶν στρατιωτικῶν. Βωμοὶ ἴσως ὑπῆρχαν καὶ στὰ μικρὰ ἱερὰ τὰ σκορπισμένα ἀνάμεσα στὰ οἰκήματα τοῦ φρουρίου, οἱ ἐπίσημοι ὅμως καὶ μνημειώδεις βρίσκονταν στὸν χώρον τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ θεάτρου. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὴν περιοχὴ οἱ δύο ἔχουν ἀναστυλωθεῖ.

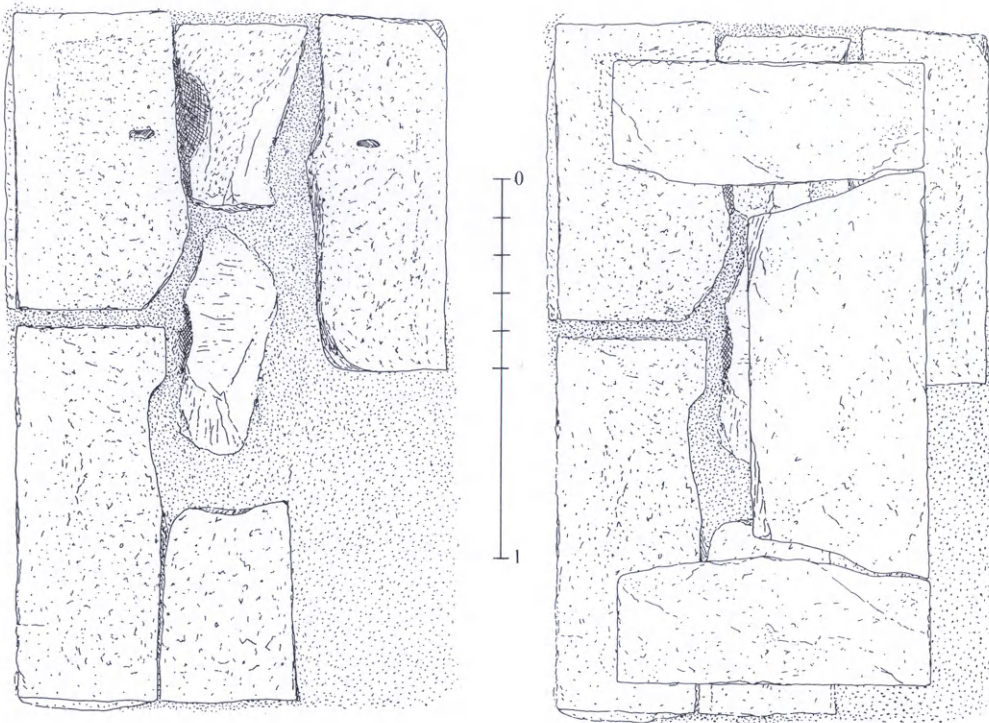
- 51 **Τοῦ Διονύσου.** Ὁ σπουδαιότερος βωμὸς εἶναι αὐτὸς ποὺ βρίσκεται στὸ δυτικὸ μέρος τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου, ἀφιερωμένος στὸν Διόνυσον, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν θέσιν του. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ βαρεῖς μαρμαρίνους ὀρθοστάτες, οἱ ὁποῖοι βαίνουν σὲ ἀπλὴ λίθινη κρηπίδα, καὶ ἔχει διαστ. 1.13×1.82 μ. καὶ ὕψ. 0.81 μ. Τὰ μέλη του βρέθηκαν σκορπισμένα στὴν περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς.²⁰³

201. *ΠΑΕ 1981, 138· Ὁ H. Bulle, *Untersuchungen an griechischen Theatern* (1928) 4 εἶχε ταυτίσει τὴ στοὰ μὲ τὸ βουλευτήριον τοῦ Ραμνοῦντος, βασιζόμενος στὸ σχέδιον τῶν ὑπολειμμάτων τῶν τοίχων ποὺ ἐκπόνησε ὁ Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος στὶς 18 Νοεμβρίου 1923. Ὁ Pouilloux (77) δὲν εἶδε τὰ εἴδη ποὺ μνη-

μονεύει ὁ Bulle.

202. Στὴ ΝΑ. γωνία, μέσα στὶς πέτρες τοῦ θεμελίου, βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν θραύσματα πινακίου (πρβ. *Agora* XII ἀρ. 1060, τοῦ 325-310) καὶ λοπάδος (αὐτόθι ἀρ. 842, τῶν περὶ τὸ 325 χρόνων).

203. *ΠΑΕ 1994, 27-28 εἰκ. 13.

Εἰκ. 51. Ὁ βωμὸς τοῦ Διονύσου ποὺ βρίσκεται στὸ δυτικὸ μέρος τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου. Ἀριστερὰ κάτωψη τῆς κρηπίδας, δεξιὰ ἡ κρηπίδα μετὰ τοὺς τρεῖς σωζόμενους ὀρθοστάτες τοῦ βωμοῦ.

Τοῦ Ἑρμοῦ. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση, πίσω ἀπὸ τοὺς θρόνους τοῦ θεάτρου, δεῦτερος μνημειώδης βωμὸς ἦταν ἀφιερωμένος στὸν Ἑρμῆ. Τοῦτο τὸ συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ ὅτι δίπλα ἀκριβῶς στὴ βόρεια πλευρὰ του σώζονται στὴ θέση τους δύο βάσεις ἑρμαϊκῶν στηλῶν ἢ μία φέρει χαραγμένο, κατὰ τὸν 4ο αἰ., τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ (107). Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν βωμὸ τοῦ Διονύσου, ὁ ὁποῖος εἶναι σχεδὸν πλήρης, ἐδῶ μᾶς σώζεται μόνον ἡ κρηπίδα, διαστ. 1.60×2.20 μ., ἡ ὁποία γύρω γύρω, κατὰ τὴν παρυφή της, εἶναι ἐντελῶς λεία ἀπὸ τὰ πατήματα τῶν πιστῶν καὶ ἐκείνων ποὺ τελοῦσαν τὶς θυσίες. Ὁ μεγάλος βαθμὸς τῆς φθορᾶς ἀπὸ τὰ πατήματα ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ μακρόχρονη χρῆση τοῦ βωμοῦ ἀπὸ πολλὰ πρόσωπα.²⁰⁴

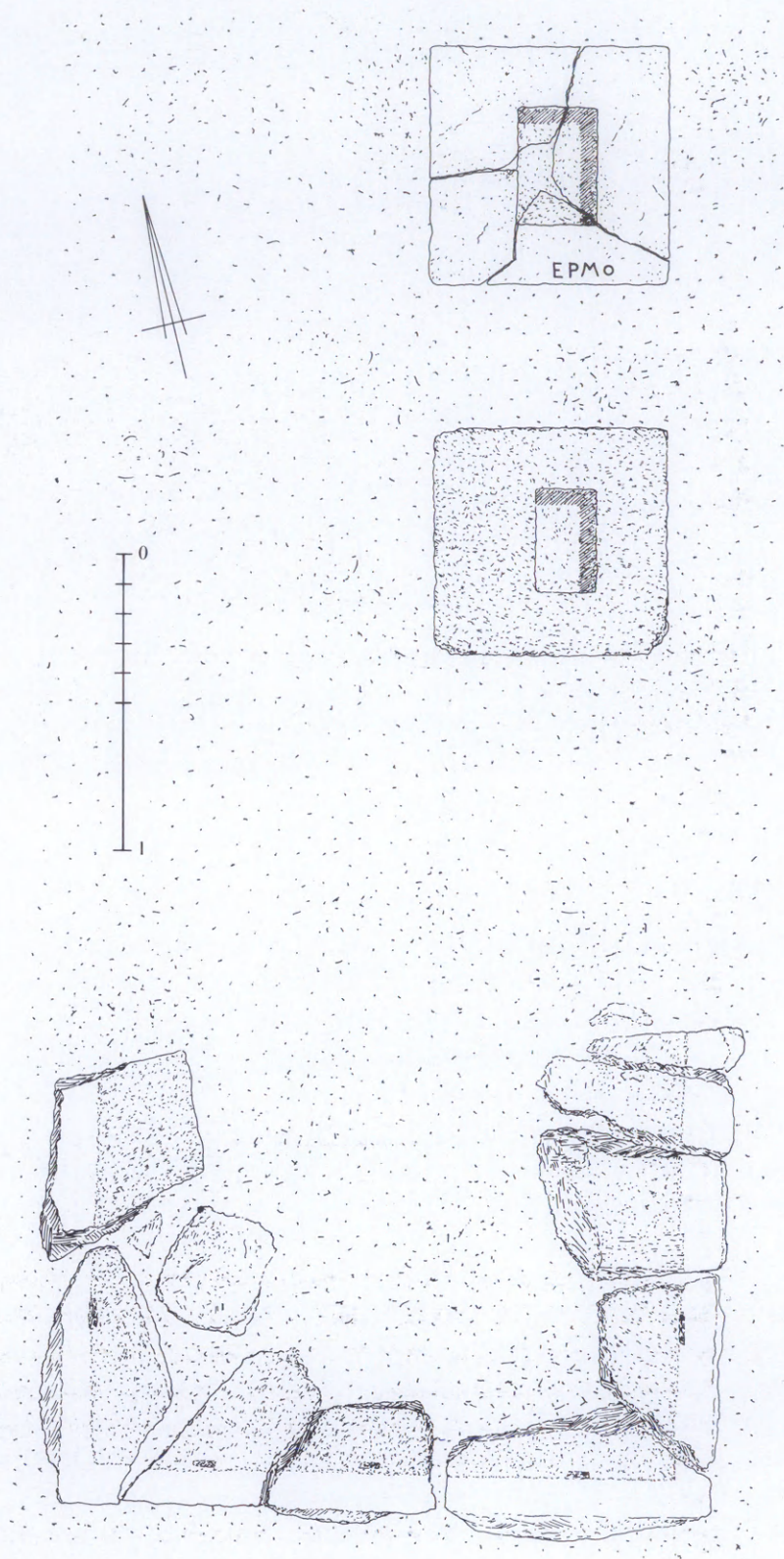
52-53

Τρίτος βωμὸς βρέθηκε, διαλυμένος καὶ αὐτὸς ἀλλὰ σχεδὸν ὁλόκληρος, πίσω ἀπὸ τοὺς θρόνους τοῦ θεάτρου, πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἐκεῖ περίπου ποὺ ἔχει ἀναστηλωθεῖ. Εἶναι ὁμοῖος καὶ σύγχρονος πρὸς τὸν βωμὸ τοῦ Διονύσου καὶ ἔχει διαστ. 0.64×1.20 μ. καὶ ὕψ. 0.64 μ. Δὲν ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ στὴ λατρεία κάποιας θεότητας. Ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς γνωρίζουμε ὅμως πῶς ἡ λατρεία τοῦ Διὸς Σωτῆρος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Σωτείρας ἦταν στὸ φρούριο ἀπὸ τὶς πλέον σημαντικὲς γιὰ τοὺς στρατιωτικούς. Ἡ ἀπόδοση τοῦ βωμοῦ σὲ δύο αὐτὲς θεότητες εἶναι πιθανή.²⁰⁵

54

204. *Αὐτόθι 28-30 εἰκ. 14.

205. *Αὐτόθι 31-32 εἰκ. 15.

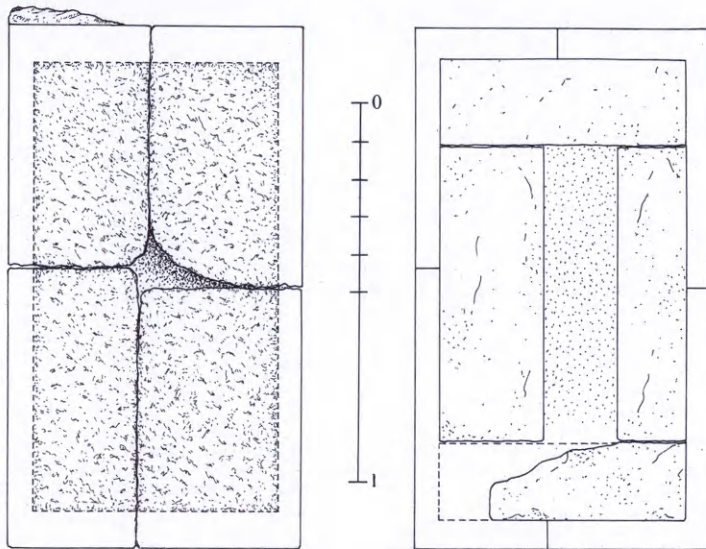

Εἰκ. 52. Τὰ λείψανα τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἑρμοῦ στὸν χῶρο τοῦ θεάτρου τοῦ φρουρίου καὶ βόρεια τὸν βάθρα Ἑρμῶν. Τὸ δεύτερο φέρει τὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή 107.

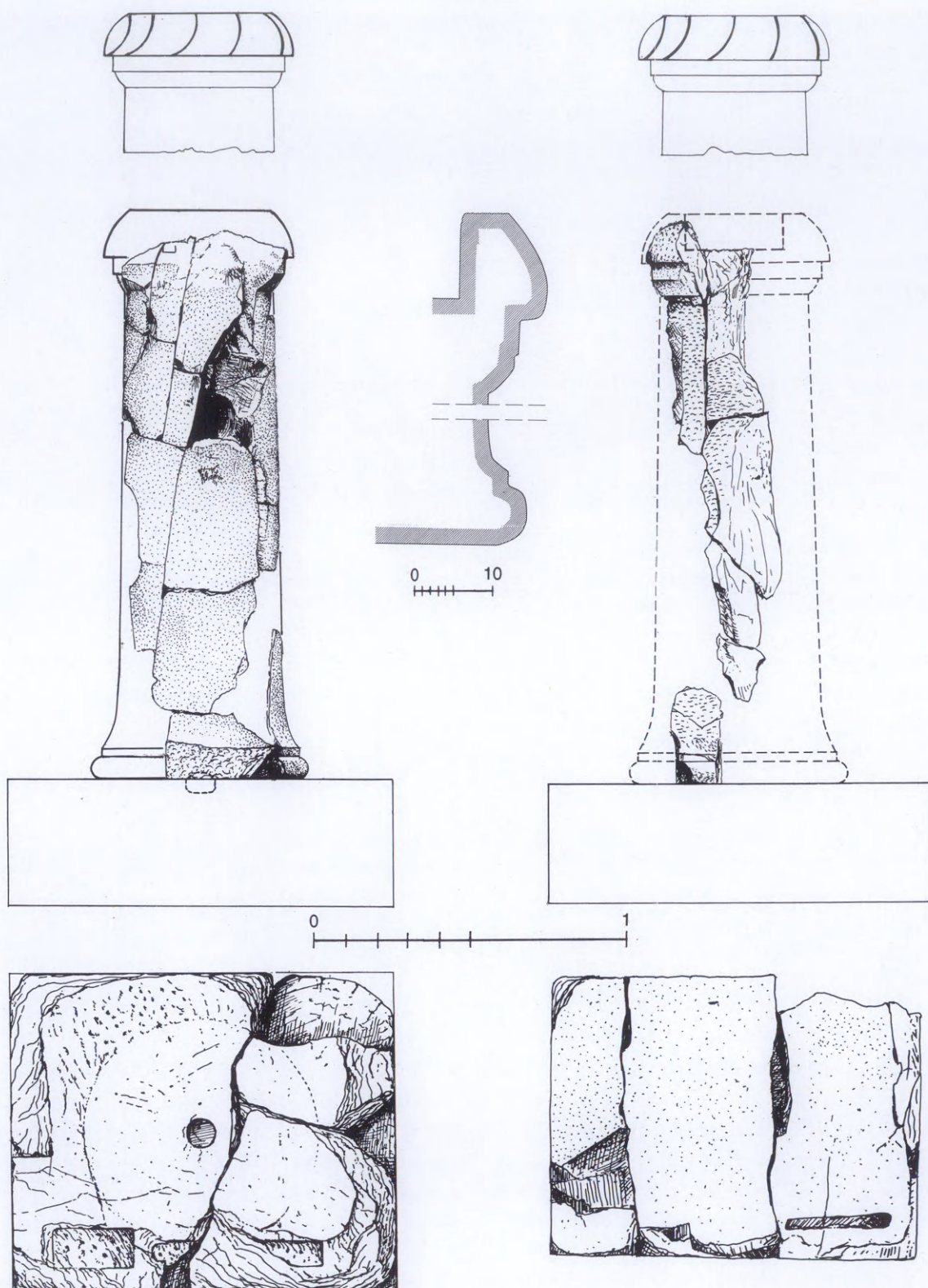
Εἰκ. 53. Ὁ βωμὸς τοῦ Ἑρμοῦ στὸ φρούριο, ἀπὸ τὰ ΝΑ., συμπληρωμένος μὲ δύο ὀρθοστάτες πὺν ἀποδίδονται στὴν κατασκευὴ του.

Εἰκ. 54. Ὁ τρίτος βωμὸς στὸν χῶρο τοῦ θεάτρου τοῦ φρουρίου. Ἀριστερὰ κάτοψη τῆς κρηπίδας, δεξιὰ κάτοψη τῶν ὀρθοστατῶν.

Τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ. Κάπου στὴν ἀγορὰ τοῦ φρουρίου ὑπῆρχε βωμὸς ἀφιερωμένος στὴ λατρεία τοῦ βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας Ἀντιγόνου Γονατᾶ. Ἡ ὑπαρξὴ του μαρτυρεῖται ἀπὸ ψήφισμα πρὸς τιμὴν του (7). Οἱ θυσίαι γίνονταν στὶς 19 τοῦ Ἑκατομβαιῶνος μηνός, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀθλητικῶν ἀγῶνων στὰ μεγάλα Νεμέσια. Δὲν ἦσαν μόνιμες καὶ συνεχεῖς καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο εἶχε πιθανῶς ἀφιερωθεῖ στὸν Ἀντίγονο ἓνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς βωμοὺς τῆς ἀγορᾶς.

Ἀναθήματα στὴν ἀγορὰ καὶ στὸ θέατρο. Γύρω ἀπὸ τὴν ὀρχήστρα ὑπῆρχαν στημένα ἀναθήματα καὶ στήλες μὲ τιμητικὰ ψηφίσματα γιὰ στρατιωτικοὺς ἢ μὲ ἀποφάσεις τοῦ δήμου. Στὸ δυτικὸ μέρος τῆς ὀρχήστρας δύο βάσεις, πὺν σώζονται περίπου στὴ θέση

Εἰκ. 55. Κίονες - βάθρα ἀναθημάτων στὴν ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου τοῦ φρουρίου. Κάτω τὰ ὑπόβαθρα μὲ τόρμους γιὰ τὴν ἴδρυση στηλῶν μὲ ψηφίσματα. Ἀνω, σὺν μέσον, ἡ τομὴ τοῦ ἐπικράνου καὶ τῆς βάσης.

τους, ἔφεραν ἀπὸ ἓνα ἀρράβδωτο κίονα μὲ γλυπτὰ κυμάτια πάνω καὶ κάτω.²⁰⁶ Στὴν κορυφὴ τῶν κίωνων ὑπῆρχαν, στὸν ἓνα μαρμάρينو ἄγαλμα καὶ στὸν ἄλλον, πιθανῶς, χάλκινος τρίποδας. Ἀκόμη, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πέντε θρόνους τῆς προεδρίας (82), ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι, μεμονωμένοι, ἀφιερώματα καὶ αὐτοὶ πλουσίων Ραμνουσίων (113, 115). Τῇ συνήθεια αὐτῇ τῶν Ἀρχαίων τῇ βλέπουμε νὰ συνεχίζεται στὶς ἐκκλησίες μας. Πολλὰ ἀπὸ τὰ στασίδια τοὺς ἔχουν κατασκευαστεῖ μὲ ἔξοδα ἐνοριτῶν, ὅπως φανερώνουν οἱ ἐπιγραφὲς ἐπάνω τοὺς ποὺ δείχνουν ὅτι προορίζονται γιὰ τὸν δωρητὴ καὶ τὴν οἰκογένειά του.

Δεξιὰ τῶν θρόνων ὑπάρχει βάθρο μαρμάρινου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος. Ἀπὸ τὸ ἀνάθημα σώζεται τὸ κάτω μέρος, τὰ δύο ἄκρα πόδια καὶ τμήμα τοῦ ἱματίου. Ἡ ἐπιγραφὴ ποὺ τὸ συνοδεύει, ἐπίγραμμα τοῦ 4ου αἰ., εἶναι χαραγμένη στὴ δεξιὰ λειασμένη πλευρὰ τοῦ γλυπτοῦ (112).

Εὐρημα παλαιό, τοῦ Στάη, ποὺ εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ στὴν ὀρχήστρα, εἶναι ἄγαλμα ταύρου, μήκ. 0.91, τοῦ ὁποίου λείπουν τὰ πόδια καὶ τὸ κεφάλι μὲ μέρος τοῦ λαιμοῦ. Ἡ οὐρά του διατηρεῖται μερικῶς, ἀνάγλυψη, πάνω στὸ δεξι ἰσχίό.²⁰⁷

Στὴν ὀρχήστρα εἶχε ἐπίσης βρεθεῖ ἀπὸ τὸν Στάη ἄγαλμα ντυμένου Ἑρμοῦ, τετράγωνου κάτω, σωζ. ὕψ. 0.78 μ. Φέρει ἱμάτιο ποὺ τοῦ καλύπτει ἀτελῶς τὰ χέρια. Πρόκειται γιὰ ἐφηβικὸ ἀνάθημα τῆς περιόδου 333-323,²⁰⁸ ὅμοιο μὲ τοὺς ντυμένους Ἑρμᾶς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως.

Θραύσματα ἀγάλματος ντυμένου, ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, βρέθηκαν στὴ δεξαμενὴ τοῦ σιβαδεῖου.²⁰⁹ Πλήθος βάθρων γιὰ μικρὰ ἀναθήματα ἦσαν σκορπισμένα στὴν περιοχὴ τῆς ὀρχήστρας.²¹⁰ Ἀδιάνωστη θὰ παραμείνει ἡ μορφὴ τοῦ μνημείου στὸ ὁποῖο ἀνῆκε μεγάλο ἐνεπίγραφο μάρμαρο (116), ἀνάθημα τοῦ Ξενοκράτους γιοῦ τοῦ Φανοκράτους. Βάθρα γιὰ κιονοειδῆ ἀναθήματα βρέθηκαν καὶ στὸ κάτω στρατόπεδο. Ἴσως εἶχαν μεταφερθεῖ ἐκεῖ ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ θεάτρου καὶ τῆς ἀγορᾶς.²¹¹

Ἀναθήματα στὶς θεότητες ποὺ λατρεύονταν στὸ φρούριο εἶναι λίγα γλυπτὰ ἀκόμη ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴν ἀνεσκαμμένη ἔκτασή του. Τὸ σημαντικότερο εἶναι κορμὸς τοῦ Διονύσου, τοῦ 4ου αἰ., γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται σύντομος λόγος στὰ περὶ τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ αὐτοῦ. Λεῖπει τὸ κεφάλι, τὰ χέρια, τὸ ἀριστερὸ πόδι ἐντελῶς καὶ τὸ δεξι ἀπὸ τὸ γόνατο· ἡ ὀσφὺς κάμπτεται. Ἐκατέρωθεν τοῦ λαιμοῦ πέφτουν ἀπὸ δύο πλόκαμοι.²¹² Ἀγνωστος εἶναι ὁ τόπος ὅπου βρέθηκαν, στὸ φρούριο ἢ στὸ Ἀμφιάρειο, δύο μικροὶ γυμνοὶ ἀνδρικοὶ κορμοί.²¹³

Στὶς ὕστερες ἐπιχώσεις τοῦ στρατηγείου βρέθηκαν δύο μικρὰ γυναικεῖα κεφάλια. Τὸ ἓνα εἶναι τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ καὶ τὸ ἄλλο τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ.²¹⁴

Βάσεις ἀναθημάτων. Τὰ βάθρα τῶν ἀναθημάτων ποὺ ὑπῆρχαν στὸ φρούριο εἶναι συνήθως ὀρθογώνια χωρὶς διάκοσμο ἢ κυκλικὰ ἀπλά, ἀλλὰ καὶ μὲ κυμάτια πάνω καὶ

206. *ΠΑΕ 1993, 31-35.

207. Ἀρ. 1067· *ΠΑΕ 1975, 35 πίν. 14β.

208. Ἀρ. 527· R. Lullies, *Die Typen der griechischen Herme* (1931) 78, 83 πίν. 9,1· *ΠΑΕ 1975, 34 πίν. 14α.

209. *ΠΑΕ 1993, 31 ἀρ. 4.

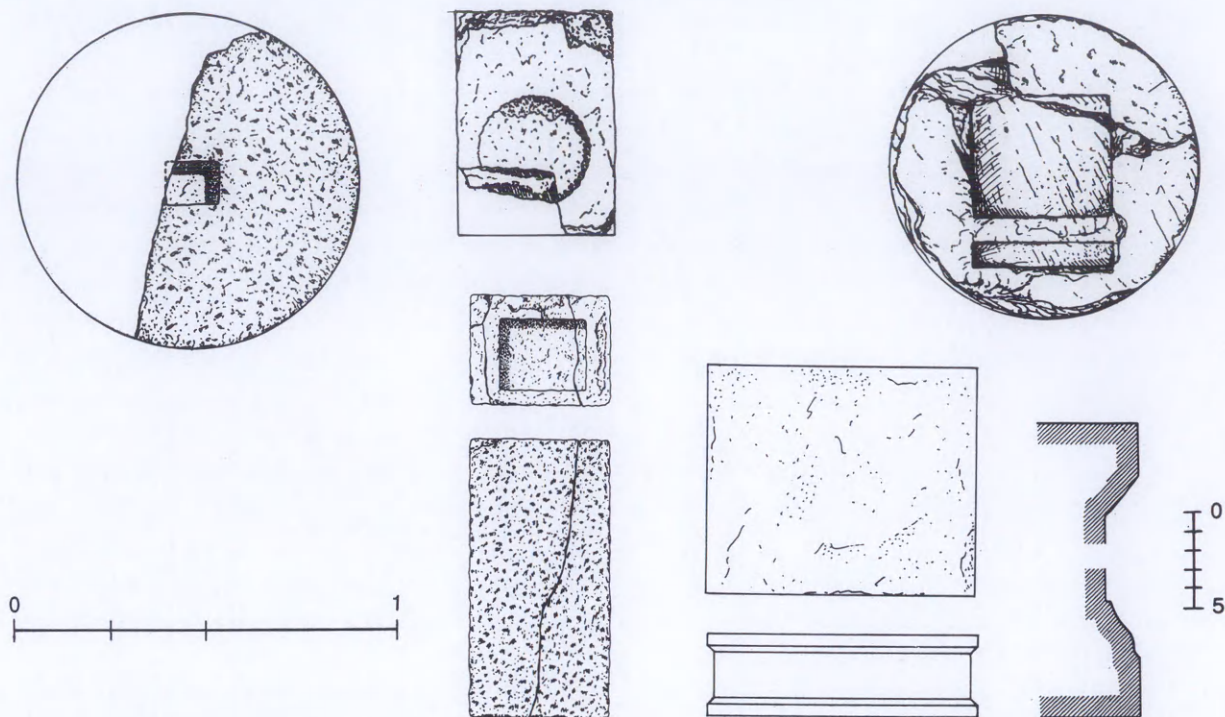
210. *ΠΑΕ 1994, 15-17 ἀρ. 7-13 εἰκ. 4-9.

211. *ΠΑΕ 1981, 131-132 εἰκ. 9.

212. EAM 2328, ὕψ. 0.91· B. Στάης, ΠΑΕ 1891, 15· ΑΔ 1891, 116 ἀρ. 15· *ΠΑΕ 1976, 56 ἀρ. 30 πίν. 23α.

213. EAM 2344, 2345· B. Στάης, ΠΑΕ 1891, 16· ΑΔ 1891, 117· *ΠΑΕ 1976, 56 ἀρ. 31-32 πίν. 23β-γ.

214. Ἀρ. 2113 καὶ 1368 ἀντιστοιχῶς.

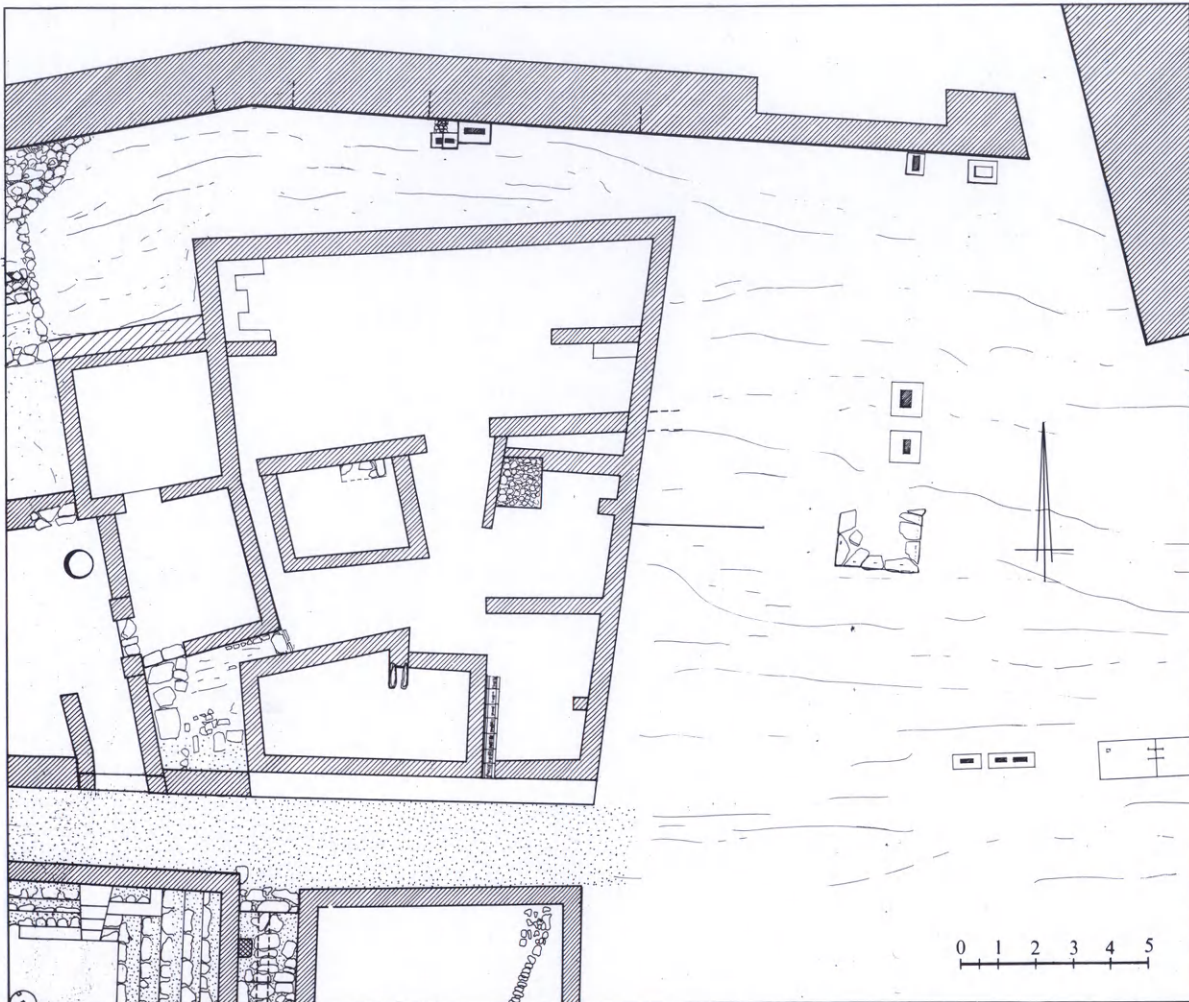

Εἰκ. 56. Βάσεις ἀναθημάτων ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ θεάτρου. Ἡ ἄνω δεξιὰ κυκλικὴ ἔφερε Ἑρμῇ τετράγωνο καὶ ἐμπρὸς τοῦ στήλη μὲ τιμητικὸ ψήφισμα.

κάτω, ὅπως αὐτὸ ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πύλη. Ἡ ἀπλούστερη, ἀλλὰ καὶ ἰδιότυπη, βάση ἀναθήματος ἔχει τὴ μορφή κυλίνδρου ἢ ραφιοῦ ποὺ στερεωνόταν, ἐντοιχιζόταν, σὲ τοῖχο. Σώζονται δύο τέτοιες ποὺ ἔφεραν λαμπάδα-ἀνάθημα στὸν Δία Σωτήρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ· ἡ μία (144) εἶναι πλάκα ἀκατέργαστη πίσω, ἡ δεύτερη (2139) χρονολογεῖται ἐπὶ ἄρχοντος Ἀριστόλα καὶ ἔχει σχῆμα Τ. Ἡ κατακόρυφη κεραία ἐντοιχιζόταν καὶ ἦταν ἀθέατη. Ὅμοια μὲ τὴ βάση 144 εἶναι ἡ ἀνεπίγραφη βάση 2152, ἡ ὁποία ἔφερε μικρότατο τετράγωνο Ἑρμῇ. Θὰ ἦταν ἐντοιχισμένη στὸ ἄγνωστο ἀκόμη ἱερὸ τοῦ θεοῦ ἢ στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο κάποιου οπιτιοῦ, πλὰι στὴ θύρα.

Παρὰ τὴν ὕπαρξη ἀφθονοῦ λευκοῦ μαρμάρου στὸν Ραμνούντα καὶ πολλῶν καὶ ἱκανῶν τεχνιτῶν, οἱ ἀναθέτες δὲν εἶχαν ποτὲ ἀρκετὴ καλαισθησία ὥστε καὶ οἱ βάσεις τῶν ἀναθημάτων τοὺς νὰ εἶναι πολυτελεῖς καὶ καλοφτιαγμένες. Τοῦτο ὀφείλεται στὸ ὅτι τὰ ἀναθήματα τὰ ἔβλεπε μικρὴ περιορισμένη κοινωνία· οἱ ἀναθέτες ἦσαν συνήθως ἄνθρωποι περαστικοί, οἱ στρατιωτικοί, οἱ ὁποῖοι ἐκπλήρωναν ἓνα τυπικὸ καθῆκον πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς δημότες. Πολυτελὴ ἀναθήματα βρίσκουμε στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως κατὰ τὸν 5ο, 4ο καὶ 3ο αἰ.

Οἱ βάσεις λαμπάδων τοῦ τέλους τοῦ 2ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1ου αἰ. (147-152) παρουσιάζουν ὁμοιομορφία, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸ ἐργαστήριο μαρμαρικῆς ποὺ τὴς κατασκεύαζε.

Εἰκ. 57. Ἡ βορειοδυτικὴ οἰκία. Νότια τὸ σιβάδειον καὶ τελεστήριο, βόρεια ἡ πύλη καὶ τὸ νότιο τεῖχος τῆς ἀκρόπολης, ἀνατολικά ὁ βωμὸς τοῦ Ἑρμοῦ καὶ βάσεις Ἑρμῶν.

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑ

Ἡ βορειοδυτικὴ οἰκία. Τὰ εῖρηπια τοῦ κτιρίου αὐτοῦ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς ἀκρόπολης, ἀπὸ τὴν ὁποία τὴ χωρίζει στενὴ ὁδός. Εἶχαν ἐρευνηθεῖ ἀπὸ τὸν Στάη, ὁ ὁποῖος τὰ ὀνόμασε γυμνάσιο, ὠδεῖο ἢ θέατρο²¹⁵, χωρὶς νὰ δώσει οἰαδήποτε περιγραφή. Τὸ σκαρίφημα ποὺ μᾶς ἔφησε εἶναι ἐντελὼς ἀπατηλό²¹⁶ ἐλλιπὲς καὶ λανθασμένο εἶναι τὸ σχέδιο τῆς οἰκίας στὸ τοπογραφικὸ τοῦ φρουρίου στὸ βιβλίο τοῦ Rouilloux, καὶ ἐπίσης

57

215. ΠΑΕ 1891, 16. Ὁ Στάης θεωροῦσε ὡς ἓνα κτίριο τὴ βορειοδυτικὴ οἰκία καὶ τὸ σιβάδειον.

216. *ΠΑΕ 1986, 36, εἰκ. 11.

ἀνακριβὲς εἶναι ἄλλο νεότερο λεπτομερέστερο.²¹⁷ Ὅπως φαίνεται στὴ νέα ἀποτύπωση, ποὺ ἐγίνε μετὰ ἀπὸ συστηματικὸ καθαρισμὸ τῶν ἐρειπίων, τὸ κτίριο ἔχει κεντρικὴ αὐλὴ καὶ γύρω δωμάτια χωρὶς ἐνότητα καὶ ἁρμονία.²¹⁸

Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἔχει ἐξωτ. μῆκ. 12.85 μ. (ἐσωτ. 11.60 μ.), ἡ ἀνατολικὴ 15.50 μ. (ἐσωτ. 14 μ.), ἡ νότια ἔχει ἐξωτ. μῆκ. 9.50 μ. Στὸ κτίριο περιλαμβάνονται ἐξ ἀρχῆς οἱ δύο δυτικοὶ χώροι. Μὲ αὐτοὺς τὸ Ἀ.-Δ. μῆκος τοῦ κτιρίου γίνεται 16.30 μ.

Ἐσωτερικὰ ἡ οἰκία εἶχε στὸ βορειότερο τμήμα της, κάτω ἀπὸ τὴν ὁδὸ τοῦ τείχους, στοά, πλ. 2.40 μ., ἡ ὁποία στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο, στὴ θέση ὑποθετικῆς σειρᾶς ξύλινων στύλων, ἔφερε τοῖχο μῆκ. 2.45 μ. Ἐξω ἀπὸ τὸν τοῖχο ὑπῆρχε κτιστὸ θρανίον 0.45×1.10 μ. Στὸ δυτικὸ ἄκρο ἄλλος τοῖχος, μῆκ. 1.20 μ., σχημάτιζε κόγχη ἀβαθέστερη. Στὴν κόγχη αὐτὴ τῆς στοᾶς σώζεται κτιστὸ θρανίον (;) σχήματος Π, σωζ. ὕψ. 0.30 καὶ πλ. 0.40 μ.· στὸ μέσον σχηματίζεται ἐξοχή 0.30×0.60 μ. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ στοὰ ὑπάρχει ἔκταση ἐλεύθερη, παράγων 1.80 μ. (Α.) - 2.90 μ. (Δ.)×10.90 μ., καὶ νοτιότερα ὀρθογώνια κατασκευὴ καὶ δωμάτια.

Στὸ κέντρο τοῦ κτιρίου ὀρθογώνιο ὑπερυψωμένο ἐπίπεδο, 2.60-2.90×4 μ., ὀρίζεται ἀπὸ σειρὰ λίθων. Ὁ τοῖχος ποὺ τὸ περικλείει ἀπὸ Β. εἶναι παλαιότερος καὶ σώζεται σὲ ὕψ. 0.45 μ. Εἶναι σφαιερὴ ἡ ἐρμηνεία του ὡς βάση τετρακινίου,²¹⁹ γιὰ τὸ βόρειος τοῖχος ἐξ αἰτίας τοῦ ὕψους του δὲν ἦταν δυνατόν νὰ χρησιμεύσει ὡς στυλοβάτης· ἡ νότια σειρὰ τῆς στρώσης τῶν λίθων εἶναι ἐλλιπής, ἀκριβῶς στὴ θέση τῶν ὑποθετικῶν κιόνων. Στὸ ΒΑ. τμήμα τοῦ ἐπιπέδου σώζονται λείψανα κτιστοῦ θρανίου 0.47×1.15 μ., ὕψ. 0.38 μ.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ οἱ δύο χώροι ποὺ μὲ σαφήνεια σχηματίζονται δὲν φαίνονται χρήσιμοι γιὰ κατοίκηση. Τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου ἔχει πλ. 2 μ. Ὁ βόρειος χώρος σώζει παλαιότερο τοῖχο ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. καὶ ἀντηρίδα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Προσαρτημένο στὸν δυτικὸ τοῖχο ὑπάρχει ὀρθογώνιο 1.10×1.20 μ. κατασκευασμένο ἀπὸ κοινούς λίθους καὶ ὑπερυψωμένο. Χρησίμευε ἄραγε, καλυμμένο φυσικὰ ἀπὸ πλάκες ποὺ δὲν διατηροῦνται, ὡς πάγκος γιὰ ἐπαγγελματικὴ χρῆση;

Στὸν δεύτερο χώρο, τὸν νοτιότερο, τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου ἔχει πλ. 1 μ. καὶ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ὑπάρχει ἀντηρίδα. Προσκολλημένα στὸν δυτικὸ τοῖχο εἶναι λείψανα ὕδραγωγείου ποὺ φέρει ὀριζόντιες πλάκες στὸν πυθμένα· ἄλλες κάθετα τοποθετημένες χρησίμευαν ὡς πλευρές. Τὸ ὕδραγωγεῖο αὐτὸ διακόπτεται, πιθανῶς ὅμως συνέχειά του εἶναι ἐκεῖνο ποὺ περνάει στὸ μέσον τῆς ὁδοῦ ἢ ὁποία διέρχεται νοτίως τῆς οἰκίας. Τὸ δωμάτιο ποὺ βρίσκεται δυτικά, 2.30×5.60 μ., παράγων καὶ εὐρυνόμενο στὸ βόρειο μέρος, δὲν ἔχει φανερὴ εἴσοδο καὶ τὸ μόνο ἀξιομνημόνευτο σ' αὐτὸ εἶναι δύο πλακοειδεῖς ὀρθοὶ παράλληλοι λίθοι προσκολλημένοι στὸν βόρειο τοῖχο, τοὺς ὁποίους πιθανῶς ἔστεφε τρίτη πλάκα· ἔτσι σχηματιζόταν μικρὴ τράπεζα. Τράπεζες, μᾶλλον διευθέτηση λίθων δίκην ποδιῶν, ἔχουν βρεθεῖ στοὺς ναῖσκους μὲ τὸν τετράγωνο Ἑρμῆ καὶ στὸ στρατηγεῖο. Χρησίμευε ἄραγε τὸ δωμάτιο αὐτὸ γιὰ τὴν τέλεση λατρείας κάποιας θεότητας;

Τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ κτιρίου καταλαμβάνει λιθόστρωτο προαύλιο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν φαίνεται ὅτι ἦταν προσιτὸ τὸ συγκρότημα ποὺ περιγράφηκε. Μικρὴ δίοδος πλ. 0.60 μ., ποὺ ὑπάρχει ἐκεῖ, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτελεῖ τὴν εἴσοδο στὴν οἰκία, οὔτε φαίνεται πιθανὸν ἄνοιγμα θύρας, ἢ ὁποία ἔπρεπε νὰ βρίσκεται στὴ νότια πλευρὰ. Θύρα, πλ. 1 μ., στὸ

217. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* εἰκ. 507.

218. *ΠΑΕ 1986, 36-37· 1994, 23-26 εἰκ. 12.

219. Travlos ὁ.π.

βόρειο μέρος της μικρής αὐλῆς ὁδηγεῖ σὲ δωμάτιο 3-3.25×3.10-3.75 μ. καὶ ὑπάρχει στὰ βόρειά του δεύτερο συνεχόμενο πρὸς αὐτὸ τὸ δωμάτιο, διαστ. 3.40×3.50 μ., προσιτὸ μὲ θύρα πλ. 0.90 μ. Μικρὸς λάκκος στὸ κέντρο περίπου τοῦωματίου, μὲ τρεῖς μικροὺς λίθους-σφῆνες, μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξὴ κεντρικοῦ ξύλινου στύλου ποὺ ὑποστήριζε τὴ στέγη.

Ἀπὸ τὸ πρῶτο δωμάτιο, μὲ θύρα ποὺ βρίσκεται στὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου, εἶναι προσιτὴ αὐλὴ μὲ ὑπόγεια δεξαμενὴ νεροῦ, ἡ ὁποία δὲν ἐρευνήθηκε. Μὲ πρόχειρες βαθμίδες μπορούσε κανεὶς νὰ φθάσει ὡς τὸν δρόμο τοῦ τείχους τῆς ἀκρόπολης καὶ νὰ πᾶει στὸ ΒΔ. τμήμα τοῦ φρουρίου.

Ἡ τοιχοδομία τῆς οἰκίας εἶναι παντοῦ ἴδια, κοινὴ, χωρὶς ἐφαρμογὴ οἰουδήποτε συστήματος ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν δυνατόν νὰ χρονολογηθεῖ. Ἡ θέσις τῆς οἰκίας ὅμως στὸ κεντρικότερο σημεῖο τοῦ φρουρίου δείχνει ὅτι ἡ κατασκευὴ τῆς ἀνάγεται τουλάχιστον στὸν 5ο αἰ. Ἡ σημερινὴ μορφή τῆς ἀνῆκει, ἴσως, στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια.

Ὁδὸς κάτω ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς ἀκρόπολης. Μεταξὺ τῆς ΒΔ. οἰκίας καὶ τοῦ τείχους τῆς ἀκρόπολης ὑπάρχει στενὴ ὁδὸς πλ. 2.20 μ. στὴ ΒΑ. γωνία τῆς βορειοδυτικῆς οἰκίας, 3.60 μ. στὴ ΒΔ. Ἡ ὁδὸς ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πύλη τῆς ἀκρόπολης, καὶ προχωροῦσε καὶ μετὰ τὴν οἰκία, πρὸς τὰ δυτικά.²²⁰

57

Ἡ βορειοδυτικὴ οἰκία ὑψωνόταν ἀρκετὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ὁδοῦ, διαπιστωμένο ἀπὸ τὶς βάσεις ποὺ διατηροῦνται στὴ θέσις τους. Ἡ οἰκία καὶ τὸ τεῖχος τῆς ἀκρόπολης δημιουργοῦσαν στενωπὸ ἀκατάλληλη γιὰ τὴν ἀνακοίνωση τιμῶν ἢ τὴν ἐκθεσὴ ἀναθημάτων, οἱ Ραμνοῦσιοι ὅμως καὶ οἱ στρατιωτικοὶ τὴ μεταχειρίστηκαν γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτόν.

Ἀριστερὰ τοῦ ἀνοίγματος τῆς πύλης τῆς ἀκρόπολης καὶ σὲ ἀπόσταση 0.80 μ. ἀπὸ αὐτὸ βρίσκεται στὴν ἀρχαία του θέσις ὑπόβαθρο καὶ βάθρο τετραγώνου Ἑρμοῦ, ἀνάθημα τοῦ 4ου αἰ. (108). Ὁ Στάης βρῆκε τὸ βάθρο πεσμένο ἐμπρὸς· σήμερὰ εἶναι τοποθετημένο στὴ θέσις του. Σὲ ἀπόσταση 1.10 μ. ἀπὸ τὸ βάθρο, πρὸς τὰ δυτικά, διατηρεῖται στὴ θέσις του ὑπόβαθρο 0.47×0.53, τὸ ὁποῖο, κρίνοντας ἀπὸ τὴ λιθουργικὴ ἐργασία τῆς ἐπιφάνειάς του, ἔφερε βάθρο 0.41×0.20 μ. Σὲ ἀπόσταση 14.30 μ. ἀπὸ τὸ ἀνοῖγμα τῆς πύλης βρίσκεται στὴ θέσις τῆς βάσις στήλης 0.65×0.83 καὶ ὕψ. 0.32 μ., μὲ τὸρμος 0.12×0.55 καὶ βάθ. 0.9 μ., ἐξαιρετικῆς λιθουργικῆς ἐργασίας. Σὲ ἐπαφὴ πρὸς τὴ βάση βρίσκεται τμήμα κατωφλιοῦ 0.41×0.66 μὲ τὸρμους γιὰ τὶς ξύλινες παραστάδες τῆς θύρας καὶ τοῦ τοίχου, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε προφανῶς γιὰ ὑπόβαθρο χαμένου ἀναθήματος.

Μέσα στὰ εῤεῖπια τῆς βορειοδυτικῆς οἰκίας, στὸ βόρειο μέρος τῆς, βρισκόταν βάθρο ὀρθογώνιο, ὕψ. 0.74 καὶ βάθ. 0.29 μ. Ἡ ἐμπρὸς ἐπιφάνεια εἶναι ἐπεξεργασμένη μὲ χοντρὸ βελόνι, μάλιστα οἱ βελονιῆς εἶναι πυκνὲς καὶ ὀριζόντιες. Ἡ πίσω εἶναι ἀνώμαλη. Ἡ ἀριστερὴ καὶ ἡ δεξιὰ πλευρὰ εἶναι ἐπεξεργασμένες μὲ λεπτὸ χτένι. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ὑπάρχει τὸρμος γιὰ τετράγωνο Ἑρμῆ. Ἡ ἔλλειψη ἐπεξεργασίας τῆς πίσω πλευρᾶς τοῦ βάθρου δείχνει ὅτι ἦταν ἰδρυμένο μπροστὰ ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς ἀκρόπολης. Στὴν ὁδὸ εἶχε βρεῖ ὁ Στάης²²¹ τὸ ψήφισμα 19· σ' αὐτὸ μνημονεύεται ὅτι ἡ στήλη στὴν ὁποία ἦταν χαραγμένο θὰ στηθεῖ ἐν τῷ θεάτρῳ· ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ τεῖχος, θὰ ἦταν ἰδρυμένο τὸ βάθρο 100, τὸ ὁποῖο ἔφερε ἄγαλμα Ἑρμοῦ, ἀνάθημα τοῦ διδασκάλου Θεοφάνους Ἱεροφῶντος Ραμνουσίου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ θέσις στὴν ὁποία βρέθηκε. Ἀπὸ τὴν ὁδὸ τοῦ τείχους ἐπίσης

220. *ΠΑΕ 1994, 20-22 εἰκ. 12.

221. ΠΑΕ 1891, 16· *ΠΑΕ 1986, 36.

προέρχεται τὸ βάθρο **103** τῆς περιόδου 333-323, τὸ ὁποῖο βρέθηκε μέσα στὴ βορειοδυτικὴ οἰκία.

Εἰκ. 58. Τὸ ΝΑ. τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ φρουρίου. Ἄξονας ἀπὸ Ν. πρὸς Β. ἡ ὁδὸς τῆς νότιας πύλης. Ἀνατολικά τῆς ὁδοῦ ἡ ΝΑ. συνοικία, τὸ συνέδριο, τὸ πυλῶριο, τὰ ἱερὰ τῆς Ἀφροδίτης Ἑγεμόνης καὶ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου. Δυτικὰ τῆς ὁδοῦ οἰκήματα, τὸ νότιο πυλῶριο καὶ τὸ κάτω στρατόπεδο. Εἰκ. 59. Τὸ ΝΑ. τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ φρουρίου ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο. Στὸ μέσον ἡ ὁδὸς τῆς νότιας πύλης, ἀριστερά (δυτικὰ) τὸ νότιο πυλῶριο καὶ τὸ κάτω στρατόπεδο. Δεξιὰ (ἀνατολικά) τῆς ὁδοῦ ἡ ΝΑ. συνοικία.

Η ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΣΥΝΟΙΚΙΑ

Γενικὴ περιγραφή. Μεταξὺ τῆς νότιας καὶ τῆς ἀνατολικῆς πύλης τοῦ φρουρίου ἐκτείνεται μεγάλο συγκρότημα πολλῶν χώρων, ἐπαγγελματικῶν καὶ λατρευτικῶν. Ἀπὸ τὴν εὔρεση στὰ διάφορα δωμάτια, σὲ δεύτερη χρήση, ἐπιγραφῶν τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ τῆς πρώιμης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, καθὼς καὶ κεραμικῆς τῶν πρώτων μεταχριστιανικῶν χρόνων καθημερινῆς χρήσεως προκύπτει ὅτι τὰ οἰκήματα εἶναι μεταγενέστερα, τῆς τελευταίας περιόδου οἰκίσεως τοῦ φρουρίου. Μεταξὺ τους συνδέονται μὲ διόδους στενὲς καὶ τεθλασμένες. Ἐμπρὸς ἀπὸ μερικὰ οἰκήματα σχηματίζονται μικρὲς πλατεῖες, στὶς ὁποῖες καταλήγουν οἱ δίοδοι. Οἱ περισσότεροι χώροι βρέθηκαν ἐντελῶς ἄδριοι καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ εἰκασθεῖ ὁ προορισμὸς τους. Ὅρισμένοι θὰ ἦσαν ἐργαστήρια ἢ καταστήματα. Ἡ τοιχοδομία τους εἶναι ἡ συνήθης στὸ φρούριο· λίθοι μεγαλύτεροι καὶ μικρότεροι χτισμένοι μὲ λάσπη. Χρησιμοποιοῦνται καὶ μικροὶ λιθόπλινθοι ἀπὸ παλαιότερα κτίρια, ὅχι ὅμως ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, βάθρα ἢ ἐπιγραφές. Στὸν Ραμνούντα οἱ οἰκοδόμοι ἐφάρμοσαν σὲ ὁλόκληρη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ δήμου τὴν ἴδια τεχνικὴ στὴν οἰκοδομικὴ. Στὰ μεγάλα οἰκοδομικὰ ἔργα, ὅπως τὰ ἀναλήμματα τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ τὰ τείχη τοῦ φρουρίου, καὶ στοὺς ταφικοὺς περιβόλους, μεταχειρίστηκαν τὴν ἐντεχνη τοιχοδομίαν τὴν κοινὴν

58-59

στην Ἀττική, ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ὁποίας κοστίζει περισσότερο. Στὴν κατασκευὴ τῶν σπιτιῶν οἱ Ραμνουῖοι ἀκολούθησαν τὸν ἀπλούστερο καὶ φθηνότερο τρόπο κτισίματος, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ἕως τὰ σημερινὰ ἔμεινε ἀναλλοίωτος. Ἐχτιζαν μὲ κοινὲς ἀκατέργαστες πέτρες καὶ λάσπη ἀπὸ χῶμα. Ἐὰν σὲ τοίχους σπιτιῶν τοῦ φρουρίου βρίσκονται καὶ κατεργασμένες πέτρες, αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ παλαιότερα γκρεμισμένα κτίρια, τὰ ὁποῖα εἶχαν κατασκευαστεῖ μὲ μεγαλύτερη ἐπιμέλεια. Χαρακτηριστικὸ τοῦ συντηρητισμοῦ τῶν Ραμνουσίων εἶναι ὅτι δὲν μεταχειρίστηκαν ποτὲ ἀσβέστη στὶς οἰκοδομὰς τους. Μόνο σὲ δύο μνημειώδεις τάφους τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων χρησιμοποίησαν πῆλινες πλάκες-τοῦβλα καὶ ἀσβέστη. Τοῦτο ἔγινε γιατί ἔπρεπε νὰ κατασκευάσουν τόξα καὶ θόλους, πράγμα ποὺ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ γίνῃ μὲ τὶς κοινὲς πέτρες στὶς ὁποῖες ἦσαν συνηθισμένοι. Χρησιμοποιήθηκαν τὰ ὑλικά αὐτὰ καὶ σὲ δύο ἀκόμη περιπτώσεις, στὴν ὕστερη οἰκοδομικὴ περίοδο τοῦ πυλωρίου, στὰ λουτρά, καθὼς καὶ σὲ θρανίῳ τῆς αὐλῆς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου.

Σὲ ἀρκετὰ οἰκήματα τῆς συνοικίας, ποὺ περιγράφεται μὲ συντομία, δὲν βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τους ἡ κατεστραμμένη κεράμωση. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἐγκαταλείφθηκαν ὁμαλά, καὶ ὅτι τὰ χρήσιμα στοιχεῖα τους, ξύλα, κεραμίδια, θυρόφυλλα, ἀφαιρέθηκαν συστηματικά, μαζὶ μὲ τὴν παντοειδῆ ἐπίπλωση τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ὅτι τὰ οἰκοδομικὰ αὐτὰ ὑλικά ἦσαν πολύτιμα μαρτυρεῖται ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες συμβάσεις ἐνοικιάσεως κτημάτων καὶ σπιτιῶν, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ὁ μισθωτὴς μπορούσε μετὰ τὴ λήξη τῆς σύμβασής του νὰ παραλάβῃ ἀπὸ τὰ οἰκήματα τοῦ μισθίου τὶς θύρες καὶ τὰ κεραμίδια, ἐφ' ὅσον βέβαια εἶχαν τοποθετηθεῖ μὲ ἔξοδά του.

Στὴ νοτιοανατολικὴ συνοικία μπορούσε κανεὶς νὰ φθάσῃ ἀπὸ τὴ θύρα ποὺ βρίσκεται στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ δρόμου εὐθὺς μετὰ τὴ νότια πύλη. Ἐξω ἀπὸ τὴ θύρα αὐτή, ἔμπρὸς ἀπὸ τὴ δεξιὰ τῆς παραστάδα, βρισκόταν στημένη ἡ ἀρχαῖκὴ ἑρμαϊκὴ στήλη μὲ τὸ ἐπίγραμμα πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ Ἑρμῆ, προστάτη τῶν ποιμνίων (74). Τὸ κατώφλι τῆς θύρας καὶ ἡ βάση τῆς στήλης παρουσιάζουν μεγάλη φθορὰ ἀπὸ τὰ πατήματα τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ πολλὰ χρόνια. Προχωρώντας πρὸς Β. ὑπάρχουν καὶ ἄλλες εἰσοδοὶ πρὸς τὴ συνοικία.

Τὸ νοτιότερο τμήμα τῆς συνοικίας βρισκόταν ἀρχικὰ σὲ βαθύτερο κατὰ 1.15-1.30 μ. ἐπίπεδο. Βρέθηκαν τοῖχοι στὸ βάθος αὐτὸ καὶ τμήμα δρόμου πλ. 1-1.20 μ. Οἱ κατὰ τὶς πλευρὲς τοῦ δρόμου τοῖχοι τῶν οἰκημάτων διατηροῦνται σὲ ὕψος 1 μ. καὶ ὑπάρχουν καὶ θύρες φραγμένες. Λεῖψανα κτιρίων σὲ βαθύτερα ἐπίπεδα βρίσκονται μέχρι τῆς νότιας ἀρχῆς τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους. Ὑποθέτω ὅτι ἀρχικὰ τὸ ἔδαφος στὴν περιοχὴ αὐτή, ἀπὸ τὸν δρόμο τῆς νότιας πύλης ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, ἦταν ἔντονα κατωφερὲς καὶ ὅτι μετὰ ἀπὸ μεγάλες βροχὲς τὰ οἰκήματα πλημμύριζαν, γέμιζαν λάσπη καὶ καταστρέφονταν, γι' αὐτὸ καὶ ἔφραξαν τὶς θύρες. Ἀναγκάστηκαν λοιπὸν οἱ κάτοικοι τοῦ φρουρίου νὰ ἐπιχώσουν τὴν περιοχὴ, νὰ τὴν κάνουν ἐπίπεδη καὶ νὰ ξαναχτίσουν τὰ νέα οἰκήματα πάνω στὶς ἐπιχώσεις, χωρὶς νὰ ἀκολουθήσουν τὴν ὑποτυπώδη ρυμοτομία τῶν παλαιότερων οἰκιστῶν.

Τὸ νοτιότερο μέρος τῆς συνοικίας, ἐκεῖνο ποὺ βρίσκεται ἀκριβῶς πίσω ἀπὸ τὸ τεῖχος, δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ, ἐξ αἰτίας τῶν λιθοπλίνθων τοῦ τείχους ποὺ βρίσκονται ἐκεῖ σωριασμένες. Δὲν γνωρίζουμε ἀκόμη ἂν στὸν χῶρο αὐτὸν ὑπῆρχαν οἰκήματα καὶ πόσο κοντὰ στὸ τεῖχος ἦσαν.

Πολλὰ οἰκήματα τοῦ φρουρίου τὰ βρῆκα, κατὰ τὴν ἀνασκαφή, μὲ φραγμένες τὶς θύρες καὶ δημιουργεῖται ἡ ἀπορία γιὰ τὸν τρόπο εἰσόδου σ' αὐτά. Ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς

των φραγμένων θυρών – ό τοίχος πού τις κλείνει σώζεται σέ μικρό ύψος – όδηγεῖ στή σκέψη ότι οί θύρες δέν κλείνονταν έντελώς ἀλλά μόνο σέ ύψος 0.40-0.50 τὸ πολὺ, γιὰ νὰ ἐμποδίζεται ἡ εἰσορὴ τῶν νερῶν τῶν βροχῶν στὸ ἐσωτερικό. Ὑποθέτουμε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγηθεῖ ὁ τρόπος εἰσόδου σὲ δωμάτια χωρὶς ἀνοιγμα θύρας· οὔτε τὰ δωμάτια εἶναι ὑπόγεια γιὰ νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ἡ εἴσοδος γινόταν ἀπὸ τὸν ὄροφο μὲ ἐσωτερικὴ σκάλα.

Ἡ τράπεζα τοῦ Λυσιστράτου. Ἀνάμεσα στὶς πολλὲς ἐνεπίγραφες στῆλες πού βρέθηκαν στὴ ΝΑ. συνοικία, τρεῖς παρουσιάζουν εἰδικὸ ἐνδιαφέρον. Ἀναγράφεται στὴν καθεμιά τὸ ὄνομα Ραμνουσίου στὴ γενικὴ μὲ τὸ πατρώνυμο (196-198). Ἡ μορφή τῶν λίθων ἀποκλείει τὴν ἐπιτύμβια χρῆση τους. Ἡ ἐκφορὰ κατὰ γενικὴ φανερώνει ὅτι μὲ τις ἐπιγραφὲς δηλωνόταν στοὺς ξένους ἐπισκέπτες τοῦ φρουρίου, ἢ στοὺς ξένους στρατιωτικούς, πού βρισκόταν ἡ ἔδρα τῶν τριῶν Ραμνουσίων τῶν ὁποίων τις ὑπηρεσίες εἶχαν ἀνάγκη. Τὸ ἐπάγγελμα ὅμως τῶν τριῶν πρέπει νὰ μὴν ἦταν πολὺ φανερὸ στοὺς περαστικούς. Δὲν θὰ εἶχαν νὰ ἐπιδείξουν ἐμπορεύματα ἢ τρόφιμα, πράγματα τῶν ὁποίων ἡ ὄψη διαφωτίζει ἐκεῖνον πού ἀναζητεῖ κάποιο εἶδος στὴ συνοικία τῶν μαγαζιῶν. Εἶναι πιθανὸ ὅτι οἱ Ραμνουσιοὶ τῶν ἐπιγραφῶν, ἀπὸ πλούσιες καὶ οἱ τρεῖς οἰκογένειες, ἦσαν τραπεζίτες, ἐπάγγελμα ἀναγκαῖο κατὰ τὸν 4ο καὶ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες. Κατὰ γενικὴ ἐκφέρονται καὶ οἱ γνωστὲς ἐπιγραφὲς τῶν ἐνεχυροδανειστῶν πού βρίσκονται χαραγμένες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θησαυροῦ τῶν Ἀθηναίων στοὺς Δελφούς.²²²

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν στρατιωτῶν τῆς φρουρᾶς πολλοὶ κατέφευγαν στοὺς τραπεζίτες γιὰ εὐνόητους λόγους· γιὰ νὰ ἀλλάξουν τὰ ξένα νομίσματα πού τυχὸν εἶχαν μὲ ἀθηναϊκά – ἴσως οἱ Ραμνουσιοὶ νὰ μὴ δέχονταν εὐχαρίστως ὀρισμένα ξένα – νὰ δανειστοῦν μὲ ἐνέχυρο, ἢ νὰ δώσουν γιὰ φύλαξη τὰ χρήματα ἢ τὰ τιμαλφῇ πού εἶχαν μαζί τους.

Καὶ οἱ τρεῖς στῆλες πού σώθηκαν χρονολογοῦνται στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰῶνα. Ἡ δραστηριότητα λοιπὸν τῶν τριῶν Ραμνουσίων συνδέεται, ὅπως φαίνεται, μὲ τὴν παρουσία τῶν ἐφήβων, οἱ ὁποῖοι ὡς πολὺ νέοι δὲν εἶχαν δικὰ τους χρήματα. Οἱ γονεῖς τους ἀνέθεταν στοὺς τραπεζίτες τοῦ Ραμνουῦντος νὰ τοὺς ἐφοδιάζουν μὲ τὸ τακτικὸ καὶ ἀναγκαῖο χαρτζιλίκι, ὥστε τὰ ἔξοδά τους νὰ ἐλέγχονται. Ἐπίσης ὅσοι νέοι εἶχαν μαζί τους χρήματα τὰ κατέθεταν στοὺς τραπεζίτες γιὰ νὰ τὰ σώσουν ἀπὸ τὴν ἀναπόφευκτη κλοπῇ. Σὲ μικρότατο χωρὸ βρέθηκαν δύο λυχνάρια τοῦ 4ου αἰ. καὶ ἀρκετὰ νομίσματα. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση νοτιότερα, στὸ μεταγενέστερο στρῶμα τοῦ φρουρίου, βρέθηκε ἡ στήλη τοῦ τραπεζίτη Λυσιστράτου (196). Κρίνω ὡς πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ μικρὸς χώρος μὲ τὰ λυχνάρια, καλὰ προφυλαγμένος ἀπὸ τὰ γύρω κτίσματα, ἦταν ἡ τράπεζά του.

64

Μὲ τοὺς τραπεζίτες τοῦ φρουρίου μπορούμε νὰ συσχετίσουμε τοὺς ὄρους ὑποθήκης πού ἔχουν βρεθεῖ σ' αὐτὸ καὶ στὸ Λιμικὸ (186-190), καθὼς καὶ ὄρο ἀπὸ τὸν κάμπο τοῦ Μαραθῶνος²²³ στὸν ὁποῖο πιστωτὴς εἶναι ὁ Ἰέρων Ἰεροκλέους, θεῖος τοῦ τραπεζίτη Ἰεροκλέους Λυκέου (198).

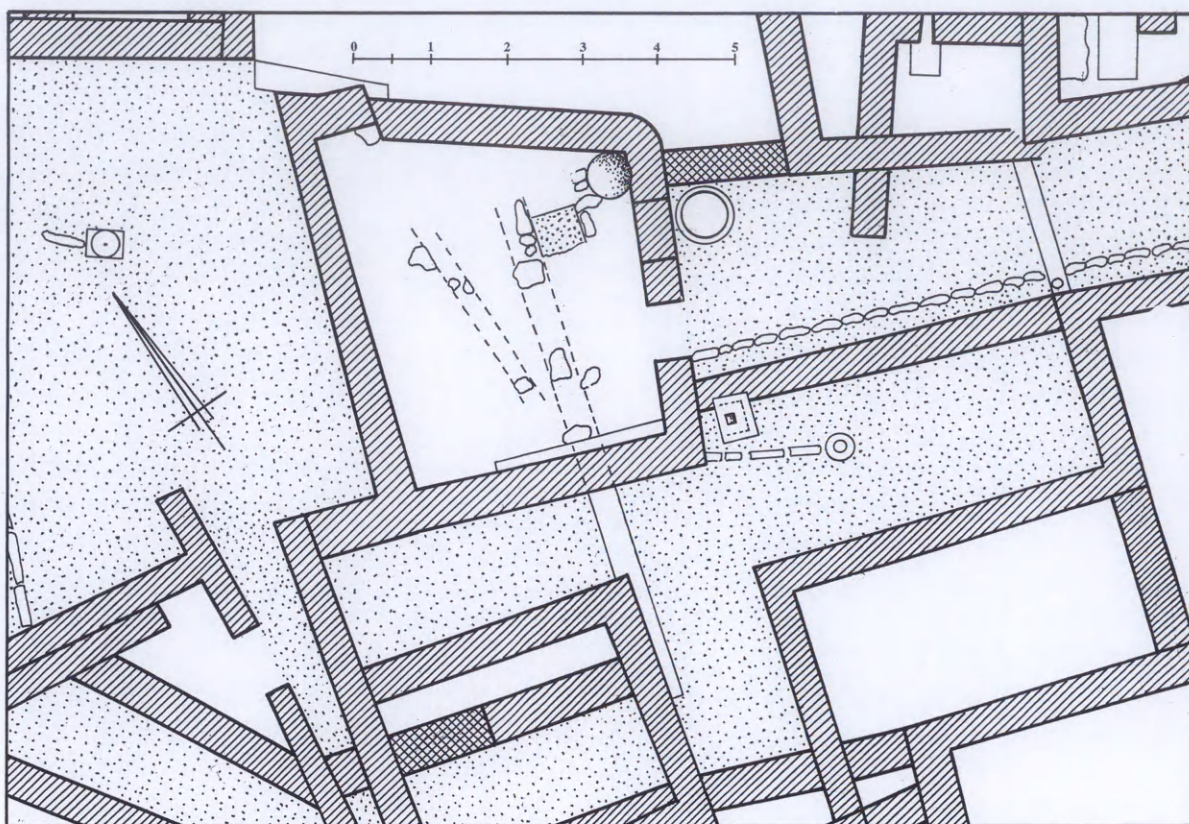
Κεντρικὴ θέση στὸ νότιο τμήμα τῆς συνοικίας ἔχει ἓνα παράγωνο κτίριο, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ὁποῖο σχηματίζεται μικρὴ πλατεία. Τίποτε δὲν φανερώνει τὸν ἀρχικὸ του προορισμό.²²⁴ Ἐξ ἀπὸ αὐτό, ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου, ὑπάρχει ὀρθογώνιο βᾶθρο στὸ ὁποῖο ἦταν

60

222. *Fouilles de Delphes* III,2, 144 κέ.

224. *ΠΑΕ 1991, 4-6.

223. *ΑΕ 1979, 41-42.

Εἰκ. 60. Οἶκημα τῆς ΝΑ. συνοικίας με ὑπόγεια δεξαμενὴ στὴ ΒΑ. γωνία τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ἐξωτερικὰ βάση Ἑρμοῦ καὶ κωνοειδὴς βάση ὄρου.

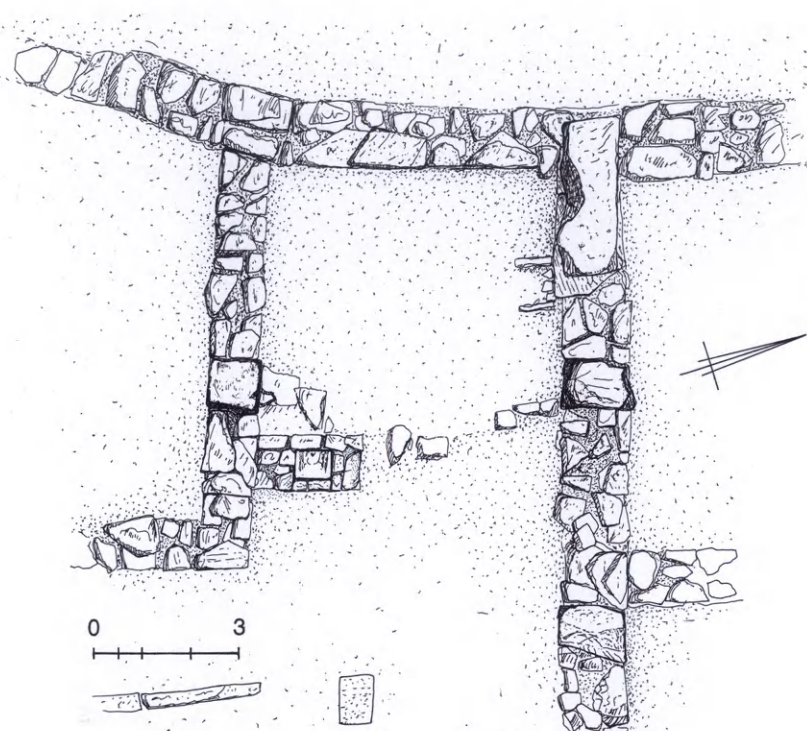
ἰδρυμένος τετράγωνος Ἑρμῆς, εἰκόνα τοῦ θεοῦ συνηθέστατη στὸν Ραμνούντα καὶ στὸ φρούριο. Καμία ἀπὸ τὶς ἐρμαϊκὲς στήλες τοῦ φρουρίου δὲν φαίνεται νὰ ἀνήκει σ' αὐτό.

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ βάθρο σώζεται ἄλλο κωνοειδές, στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει κυκλικὸς τὸρμος γιὰ τὴ στερέωση λίθινου κιονίσκου. Ἡ βάση αὐτὴ εἶναι σχεδὸν ὅμοια με τοὺς ὄρους τοῦ 4ου αἰ. τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Καὶ ἐκεῖνοι ἔφεραν ἀρράβδωτο κιονίσκο γιὰ νὰ εἶναι εὐδιάκριτοι.

61-62

Ναῖσκος τοῦ Ἑρμοῦ. Δυτικῶς τοῦ παράγωνου κτιρίου σχηματίζεται ἄλλη μικρὴ πλατεία. Στὸ ΒΔ. μέρος τῆς ὑπάρχει μικρότατος ναός, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ σηκὸ σχεδὸν τετράγωνο, 2.28×2.48 μ., καὶ πρόδομο πλ. 2.60 μ. καὶ βάθ. 0.90 μ. Ὁ σηκὸς χωρίζεται ἀπὸ τὸν πρόδομο με χαμηλὸ τοῖχο μέσα στὸν ὁποῖο βρέθηκε ἰδρυμένη τετράγωνη ἐρμαϊκὴ στήλη, στερεωμένη ἀκόμη με μολύβι στὴν ἀρχαία τῆς βάση.²²⁵

225. *ΠΑΕ 1991, 6 εἰκ. 3 πίν. 12-13.

Εἰκ. 61. Μικρός, τετράγωνος σχεδόν, ναῖσκος τοῦ Ἑρμοῦ στῆ ΝΑ. συνοικία τοῦ φρουρίου με λείψανα τραπέζης προσφορῶν σὶ τὸ ἐσωτερικὸ του. Εἰκ. 62. Ὁ ναῖσκος τοῦ Ἑρμοῦ στῆ ΝΑ. συνοικία τοῦ φρουρίου ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. Ἐμπρός, στὴν ἀρχαία βάση του, τὸ ἐκμαγεῖο τῆς ἐρμαϊκῆς στήλης τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ.

Τοῦ ναῖσκου τὸν πίσω δυτικὸ τοῖχο ἀποτελεῖ ὁ μεγάλος τοῖχος ποὺ χρησιμεύει ὡς ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ ἀνατολικοῦ κλάδου τοῦ δρόμου τῆς νότιας πύλης. Νότιος τοῖχος του εἶναι ὁ τοῖχος τοῦ οἰκήματος ποὺ βρίσκεται νότια καὶ βόρειος, ὁ νότιος τοῖχος ἄλλου κτιρίου. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ ναῖσκος κατασκευάστηκε χωρὶς μεγάλες ἀπαιτήσεις καὶ ἔξοδα. Τὸ μόνο λειτουργικὸ λείψανό του εἶναι τὰ λίθινα στηρίγματα μικρῆς τράπεζας, πλ. 0.41, προσαρτημένης στὸν βόρειο τοῖχο. Ὁμοία βάση τράπεζας βρίσκεται καὶ στὸν ναῖσκο τοῦ στρατηγεῖου. Ἡ τετράγωνη ἐρμαϊκὴ στήλη, ποὺ χρονολογεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ., μεταφέρθηκε στὴ θέση ποὺ βρέθηκε πιθανῶς στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια. Ἀρχικὸς τόπος ἱδρύσεως της μπορεῖ νὰ ἦταν ἡ ἐξώθυρα κάποιου οἰκήματος τοῦ φρουρίου.

Τὰ κτίρια τῆς ΝΑ. συνοικίας συνεχίζονται πυκνὰ καὶ χωρὶς διόδους μεταξύ τους. Ἡ ἐπικοινωνία τῶν κατοίκων τους γινόταν μὲ ἐσωτερικὲς πόρτες ἢ στενοὺς διαδρόμους.

Τὰ λουτρά. Δημόσιας χρήσης ἦσαν τὰ λουτρά ποὺ βρίσκονται νότια τοῦ στρατηγεῖου καὶ τοῦ συνεδρίου. Εἶναι συγκρότημα χώρων, μὲ δυτικὸ ὄριο τὸν δρόμο τῆς νότιας πύλης καὶ ἀνατολικὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος. Χωρίζεται σὲ δυτικὸ τμήμα μὲ τέσσερα δωμάτια καὶ ἀνατολικό, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, μὲ ἕξι δωμάτια καὶ αὐλή.

Εἰκ. 63. Συγκρότημα λουτρῶν στὸ φρούριο· ὁ χώρος μὲ τὸ κατάκλυστρον (*impluvium*).

Εἰκ. 64. Τμήμα τῆς ΝΑ. συνοικίας στὸ φρούριο. Στὸ μέσον τὸ συγκρότημα τῶν λουτρῶν, βόρεια τὸ στρατηγεῖο καὶ τὸ συνέδριο. Ἡ τράπεζα τοῦ Λυσιστράτου (196) βρίσκεται νοτίως τῶν ἀγωγῶν καὶ εἶναι ὁ στενὸς χώρος μετὰ τὴ φραγμένη θύρα.

Τὸ δυτικότερο δωμάτιο εἶναι στενὸ, 2.60×6 μ., καὶ τὴ χρήση του μαρτυροῦν μαρμαρινὴ ὀρθογώνια λεκάνη²²⁶ καὶ τέσσερις πυροσπιές, οἱ ὁποῖες σχηματίζονται μετὰ ὀρθογώνιους λίθους· τρεῖς μπροστὰ ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ μία στὸν νότιο.

Τὸ συνεχόμενο πρὸς τὰ ἀνατολικά του δωμάτιο εἶναι μεγαλύτερο, 5.10×6.85 μ. Στὸ κέντρο του φέρει δάπεδο μετὰ πήλινες πλάκες,²²⁷ σὲ τρεῖς σειρὲς τῶν τριῶν. Οἱ πλάκες περιβάλλονται ἀπὸ ὑπερυψωμένη ταινία κατασκευασμένη ἀπὸ πήλινα τοῦβλα πλ. 0.20 μ. Σχηματίζεται impluvium, βάθους μόλις 0.055 μ., στὸ ὁποῖο χύνονταν νερά, ζεστὰ καὶ

226. 0.53×0.99 , ὕψ. 0.24 καὶ βάθ. 0.18 μ.

227. 0.67×0.67 , πάχ. 0.055 μ.

κρύα. Πήλινος άγωγός τομής Π άνεστραμμένου, πού άρχίζει άπό τη ΝΑ. γωνία του impluvium, διοχέτευε τά νερά έξω άπό τó δωμάτιο.

Δύο δωμάτια άγνωστου προορισμού βρίσκονται βόρεια τών δύο πού περιγράφηκαν. Τό δυτικό έχει διαστάσεις 3.80×5.35 μ. καί τό άνατολικό 4×4.50 μ. Ή θέση τών θυρών δέν διαπιστώθηκε.

Τό κάτω τμήμα του συγκροτήματος άποτελείται άπό αύλή 5.65×7 μ., βόρεια καί άνατολικά της όποιás βρίσκονται δωμάτια. Τό δυτικό άπό τά δύο βόρεια (4.30×5.50 μ.) ως μόνο λείψανο της χρήσης του σώζει στη ΝΔ. γωνία του κτιστό πάγκο 0.80×2 μ., σωζ. ύψ. 0.35 μ. Ή θύρα του βρισκόταν άρχικά στη νότια πλευρά καί άχρηστεύθηκε άπό τό μεταγενέστερο δωμάτιο της αύλής. Του πλαιΐου του πρòς Α. τμήμα είχε παρασυρθεί στην άρχαιότητα, όταν κατέρρευσε τό άνάλημμα του συνεδρίου.

Άπό τά δύο άνατολικά δωμάτια, εκείνο πού βρίσκεται βόρεια έσωζε μόνο μεταγενέστερες έπιχώσεις, επάνω στις όποιες βάνει άγωγός άπό λακωνικές κεραμίδες, με τόν όποίο εκβάλλονταν τά νερά της αύλής καί τών λουτρών έξω άπό τό τείχος.

Στό νότιο δωμάτιο διασώθηκαν λίγα λείψανα άπό την τελευταία χρήση του. Διατηρείται τό μονόλιθο μαρμάρινο κατώφλι του στόν δυτικό τοίχο καί έξω άπό αυτό, στην αύλή, ύπάρχει μικρό πεζοδρόμιο γιά νά έμποδίζει τά νερά της βροχής νά πλημμυρίζουν τό δωμάτιο. Την κατασκευή αύτή την συναντούμε συχνά στο φρούριο. Στό κέντρο περίπου του δωματίου σώζεται πυροστιά μεγαλύτερη άπό όσο χρειάζεται γιά οικιακή χρήση. Μιά πλάκα όρθια, πού άποτελεί τη νότια πλευρά της, δείχνει ότι έχει ύποστεί την επίδραση ίσχυρης φωτιάς. Δίπλα στην πυροστιά, βόρεια, σώζεται στη θέση του τό κάτω μισό λίθινου γουδιού. Πιθανώς τό δωμάτιο χρησίμευε ως σιδεράδικο· ή πυροστιά ήταν τό καμίνι καί τό γουδί, γεμάτο νερό, χρησίμευε γιά τό βάψιμο του πυρακτωμένου σιδήρου πού κατεργαζόταν ό σιδεράς. Δέν βρέθηκαν όμως ούτε λείψανα μετάλλων ούτε σκουριές. Στη ΝΔ. γωνία ήμικυκλικό πεζούλι χρησίμευε, πιθανώς, πάλι γιά καμίνι. Δεύτερη πόρτα ύπάρχει στόν νότιο τοίχο του δωματίου καί οδηγεί σέ επίμηκες δωμάτιο με πυροστιά στη ΒΑ. γωνία του. Κοντά στην πόρτα, άλλα στο προηγούμενο δωμάτιο, βρέθηκε πόδι περιρραντηρίου καί πλάι του άκέραια στήλη με ψήφισμα τών Τετραπολέων του Μαραθώνος (2118), στο όποιο όρίζεται ότι θα στηνόταν στο Διόνυσιο, προφανώς του Μαραθώνος, όπως θα ήταν φυσικό. Σε μικρή άπόσταση πρòς τά ΝΔ. άποκαλύφθηκε καί ή βάση της. Είναι άπίθανο νά μεταφέρθηκε ή στήλη, μαζί με τη βάση, στα άρχαία χρόνια στόν Ραμνούντα ως χρήσιμο ύλικό. Έκεί άφθονούσαν τά παντός είδους έπεξεργασμένα μάρμαρα. Πιστεύω ότι ή κατασκευή καί χάραξη της στήλης παραγγέλθηκε σέ Ραμνούσιο τεχνίτη καί γιά άγνωστους λόγους δέν έφθασε στόν προορισμό της. Ή στήλη, τοποθετημένη επάνω στο πόδι, χρησίμευε ως πρόχειρο τραπέζι.

Ή αύλή, προσιτή άπό τό ΝΔ. άκρο της, είναι κατá τό μεγαλύτερο μέρος της πλακοστρωμένη. Στη ΝΑ. γωνία της ύπάρχει ύπόγεια δεξαμενή. Με κέντρο τό στόμιό της σχηματίζεται impluvium 1.26×1.35 μ. άπό ίσχυρò κουρασάνι, με ύπερυσωμένη την παρυφή γιά νά μη χύνονται τά νερά στην αύλή. Ός έπιστόμιο της δεξαμενής χρησιμεύει άνεστραμμένο μαρμάρινο γουδί, του όποιου είχαν κόψει τόν πυθμένα. Έξωτερικά, στην ευρύτερη περιφέρειά του, διατηρεί δύο άγκώνες. Άλλο έπιστόμιο πηγαδιού, της δεξαμενής του σιβαδείου, είναι πήλινο άλλα κατασκευασμένο έξ άρχής γι' αύτόν τόν σκοπό. Νότια της δεξαμενής ύπάρχει άδιέξοδος τεθλασμένος διάδρομος.

Πήλινοι άγωγοί άποχέτευαν τά νερά του άνω τμήματος τών λουτρών έξω άπό τό

τείχος καὶ ἄλλοι λίθινοι τροφοδοτοῦσαν μὲ νερὸ τῆς βροχῆς τὴ δεξαμενὴ. Ἡ εἴσοδος στὸ συγκρότημα γινόταν ἀπὸ τὴν ὁδὸ τῆς νότιας πύλης, ἀπὸ στενὸ διάδρομο ὁ ὁποῖος ἐξυπηρετοῦσε καὶ τὰ πρὸς Ν. δωμάτια. Κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τοῦ συγκροτήματος χτίστηκε στὴ ΒΔ. γωνία τῆς αὐλῆς δωμάτιο 2.50×3.70 μ., τὸ ὁποῖο ἔφραξε τὴ θύρα τοῦ παρακείμενου βορείως δωματίου. Ὄταν κατὰ τὸ τέλος τῆς ζωῆς τοῦ φρουρίου ἀχρηστεύτηκε καὶ αὐτὸ ἀπὸ πλημμύρα καὶ λάσπη, ἡ ὁποία βρέθηκε καὶ σὲ ἄλλα κτίρια, τὸ πυλῶριο, τὸ συνέδριο, τὸ στρατηγεῖο, τὸ ἐπέχωσαν καὶ ἐπάνω στὴν ἐπίχωση τοποθέτησαν πρόχειρους πῆλινους ἀγωγούς ἀπὸ λακωνικὲς κεραμίδες, οἱ ὁποῖοι ἐξυπηρετοῦσαν τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ συγκροτήματος ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ λειτουργεῖ.

Τὸ συγκρότημα ἦταν λουτρά, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ μέγεθός του, τὶς ἐγκαταστάσεις γιὰ τὸ ζέσταμα τοῦ νεροῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἀποχέτευση. Τὸ κατασκευασμένο μὲ πῆλινες πλάκες impluvium τοῦ ἄνω τμήματος ἀνήκει στὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ φρουρίου. Ἀπὸ τὴ χρήση τῶν πῆλινων πλακῶν θεωρῶ ὅτι εἶναι σύγχρονο μὲ τὴν τελευταία χρήση τοῦ πυλῶριου, τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου καὶ μὲ τὴ μετασκευὴ τοῦ ταφικοῦ περιβόλου ποὺ βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ φρουρίου (3ος-4ος μ.Χ. αἰ.).

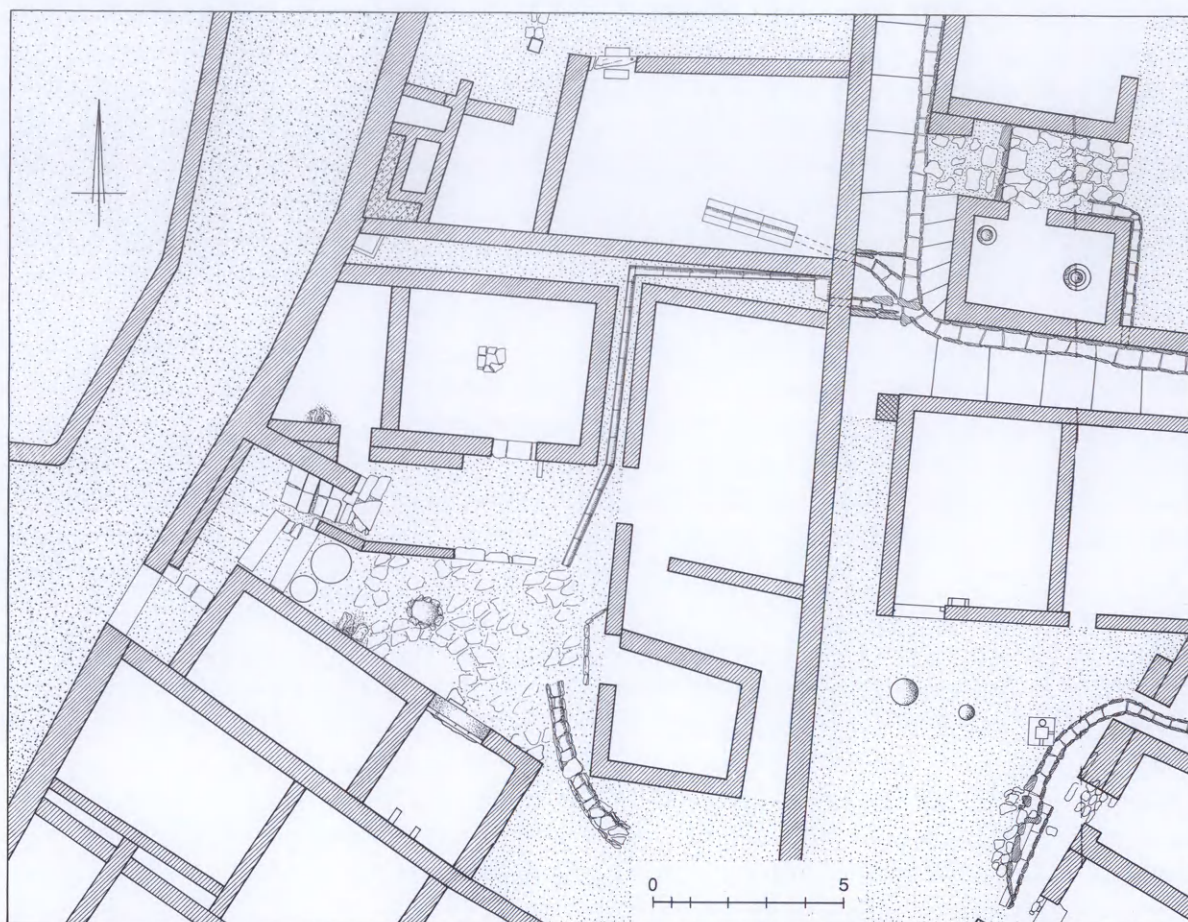
Τὸ στρατηγεῖο. Βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ κάτω στρατοπέδου, χαμηλότερα τῆς ὁδοῦ τῆς νότιας πύλης. Ἡ κύρια εἴσοδός του ἦταν ἀπὸ τὴν ὁδὸ. Λίθινη δισκελὴς σκάλα ἔφερε σὲ μικρὴ, κλειστὴ αὐλὴ νότια καὶ ἀνατολικά τῆς ὁποίας διατάσσονται τὰ κτίσματα τοῦ στρατηγεῖου, γνωστοῦ ἀπὸ τὸ ψήφισμα 10 τοῦ 248/7. Βόρειά του βρίσκεται τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου καὶ δυτικὰ ὁ χώρος ὁρίζεται ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα τοῦ δρόμου. Στὴ νότια πλευρὰ τῆς αὐλῆς ὑπάρχει ναῖσκος καὶ συνεχόμενο διώροφο κτίριο, καὶ ἀνατολικά μακρὸ κτίριο ποὺ χωρίζεται σὲ δύο δωμάτια. Τὸ ἀνάλημμα, στὸν χώρο τοῦ στρατηγεῖου τουλάχιστον, χρονολογεῖται μετὰ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. Στὸ κατώτερο μέρος του βρέθηκε χτισμένη ἡ στήλη 198.

65-66

Τὸ νότιο κτίριο, ἐσωτ. διαστ. 3×5.50 μ., δὲν σώζει ἄνοιγμα εἰσόδου καὶ συμπεραίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε τὸ ὑπόγειο τοῦ ὀρόφου. Ἡ ἐπικοινωνία γινόταν μὲ ἐσωτερικὴ σκάλα, ὅπως συμβαίνει ἀκόμη καὶ σήμερα σὲ πολλὰ παλαιὰ σπίτια στὰ χωριά. Ὁ ὀροφος ἦταν χώρος διαμονῆς, προσιτὸς ἀπὸ τὴν ὁδὸ τῆς νότιας πύλης.

Πλάι του, ἀνατολικά, βρίσκεται μικρὸς ναός, ἐσωτ. διαστ. 2.85×3.10 μ., ἀπλὸς οἶκος, στὸν ὁποῖο ὡς μόνο λειτουργικὸ ἐξάρτημα ἀπόμειναν δύο λίθινα πόδια λατρευτικῆς τράπεζας, προσκολλημένης στὸν νότιο τοῖχο. Ὁλόκληρος ὁ ναῖσκος ἀποτελεῖ παλαιὰ καὶ πρόχειρη κατασκευὴ ποὺ ἐγίνε μὲ λίγα ἔξοδα.²²⁸ Τὴν παλαιότητά του δείχνει τὸ μαρμάρينو κατώφλι του, λειασμένο στὸ κεντρικὸ τοῦ τμήματος ἀπὸ τὴν πολύχρονη χρήση καὶ τὸ σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὴν αὐλὴ δάπεδό του. Κατὰ τὴν ὕστερη χρήση τῆς αὐλῆς δὲν ἀποκομίστηκαν τὰ σωριασμένα ὑλικά τῶν παλαιότερων οἰκημάτων, χῶματα καὶ πέτρες, ἀλλὰ στρώθηκαν ἐπὶ τόπου. Ἀναγκαστικὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς πλατείας ὑψώθηκε καὶ ὁ ναῖσκος βρέθηκε ἐξωτερικὰ ἐπιχωσμένος, ὅπως μερικὲς βυζαντινὲς ἐκκλησιᾶς τῆς Ἀθήνας. Γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ, χώρισαν σὲ δύο, μὲ κεκλιμένο διάδρομο, τὸ ὑπερυψωμένο ἐπίπεδο ἐξωτερικὰ τῆς βόρειας πλευρᾶς του. Ὄταν ὁ ναῖσκος ἐγκαταλείφθηκε, τοῦ ἀφαίρεσαν τὰ κεραμίδια καὶ τὴ θύρα. Τὰ μόνον λείψανα τῆς ἀρχαίας παρουσίας εἶναι

228. *ΠΑΕ 1995, 5-6 εἰκ. 2.

Εἰκ. 65. Ὁ χώρος τοῦ στρατηγείου, προσιτὸς ἀπὸ τὴν ὁδὸ τῆς νότιας πύλης μετὰ κλίμακα. Ὁ μικρὸς χώρος κάτω, στὸ μέσον, εἶναι ὁ ναῦσκος.

μερικά νομίσματα, ἓνα χάλκινο κουδούνι προβάτου καὶ ἀκέραιο ἰωνικὸ κιονόκρανο τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Τὸν χώρο μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ ἀναλήμματος τοῦ συγκροτήματος καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ κτιρίου κατέχουν δύο δωμάτια. Τὸ δυτικὸ εἶναι παράγωνο, τραπεζοειδές, διαστ. 1.55-3 × 4-4.45 μ., μετὰ μιὰ πυροστιά στὸν νότιο τοῖχο κατασκευασμένη ἀπὸ δύο ὀρθίους λίθους. Τὸ δωμάτιο στὰ ἀνατολικά του εἶναι μεγάλο ὀρθογώνιο, ἐσωτ. διαστ. 3 × 4.65 μ., κατασκευασμένο ἀπὸ ὠμές πλῖθες. Ἡ εἴσοδος του, πλ. 1.14 μ., βρίσκεται στὴ νότια πλευρά του, μπροστὰ στὴν ὁποία σχηματίζεται πεζοδρόμιο, πλ. 2.50 μ. περίπου, γιὰ τὴν προστασία τοῦ δωματίου ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς. Στὸ πεζοδρόμιο κατέληγε καὶ ἡ λίθινη σκάλα ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὴν ὁδὸ τῆς νότιας πύλης στὸ στρατηγεῖο.

Τὸ ὑπόλοιπο μέρος τῆς αὐλῆς ἦταν ἀμελῶς πλακοστρωμένο. Στὸν δυτικὸ μυχὸ τῆς σώζονται τὰ κάτω μέρη δύο μεγάλων πίθων καὶ μιὰ λίθινη πυροστιά. Κυκλικὴ κατασκευὴ στὸ μέσον τῆς αὐλῆς ἴσως χρησίμευε γιὰ τὴ συγκέντρωση τῶν νερῶν τῆς βροχῆς.

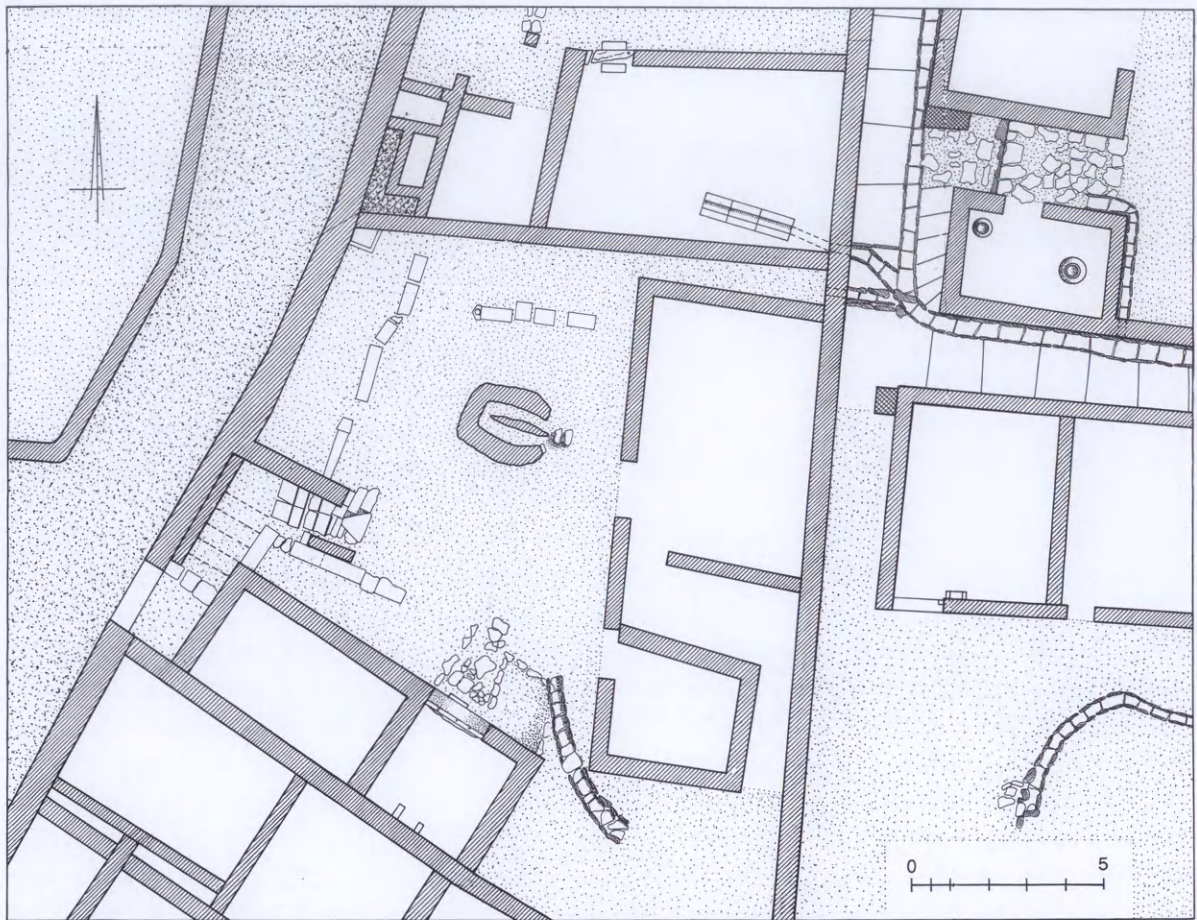
Δύο υδραγωγεία, τὸ νότιο ἀπὸ ὄρθιους πλακοειδεῖς λίθους καὶ τὸ βόρειο ἀπὸ πήλινους ἀγωγούς σχήματος Π ἀνεστραμμένου καὶ σκεπασμένο μὲ λίθινες πλάκες, ὁδηγοῦσαν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ποὺ ἔπεφταν στὴν αὐλὴ ἔξω ἀπὸ αὐτήν. Τὸ νότιο υδραγωγεῖο εἶναι κατεστραμμένο κατὰ τὸ τελευταῖο μέρος του, φαίνεται ὅμως ὅτι κατέληγε στὴ δεξαμενὴ τοῦ συνεδρίου. Τὸ βόρειο, τὸ πήλινο, ἔβαινε πρὸς Β., ἀνάμεσα στὰ κτίρια τοῦ στρατηγείου, σχημάτιζε ὀρθὴ γωνία καὶ κατόπιν ἔβαινε πρὸς Ἀ. καὶ κατέληγε σὲ κάθετο ἀγωγό, ὁ ὁποῖος βρίσκεται ἐσωτερικὰ τοῦ ἀναλήμματος τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Ὁ ἀγωγὸς κατέληγε στὴν ὁδὸ καὶ ἐνωνόταν μὲ τὸν κατὰ μῆκος τῆς συνεχῆ καὶ μακρότατο ἀγωγὸ ποὺ ἐκβάλλει μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πύλη.

Στὸ μεγάλο κεντρικὸ δωμάτιο τοῦ στρατηγείου βρέθηκε ψήφισμα (2110) τῶν παροίκων, ἐπὶ Συμμάχου ἄρχοντος, τοῦ 188/7, μὲ τὸ ὁποῖο τιμοῦσαν τὸν στρατηγὸ Εὐξίθεο Φιλοξενίδου Κηφισιέα, μιὰ λίθινη σφαῖρα καὶ περιρραντήριο ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο. Τὸ λατρευτικὸ αὐτὸ σκεῦος ἴσως ἦταν στημένο ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ναῖσκο. Ἡ στήλη, ἃν δὲν εἶχε στηθεῖ ἐξ ἀρχῆς στὸ στρατηγεῖο, θὰ εἶχε ἰδρυθεῖ στὸν δρόμο τῆς νότιας πύλης, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κάτω στρατοπέδου.

Τὰ κτίρια ποὺ συνοπτικὰ περιγράφηκαν ἀποτελοῦν τὸ στρατηγεῖο τοῦ φρουρίου, ἔδρα τοῦ στρατηγοῦ, κτίσμα τὸ ὁποῖο μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ τιμητικὸ ψήφισμα γιὰ τὸν στρατηγὸ Θούκριτο (10). Δὲν κατασκευάστηκε στὸν χώρο τῆς ἀκρόπολης, ὅπως θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ἀπὸ τὴν τάση τῶν στρατιωτικῶν νὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τοὺς πολῖτες καὶ νὰ κλείνονται στὸν δικό τους κόσμον. Γνωρίζουμε ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ὅτι στὸ στρατηγεῖο ἐκτὸς ἀπὸ τὸν στρατηγὸ ἔδρευαν καὶ ἀξιωματικοὶ καὶ κατώτεροι βαθμοφόροι, ὁ σαλπγκτής, οἱ δρομοκῆρυκες, γραφεῖς καὶ ὑπηρέτες. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς μακεδονικῆς κατοχῆς τὰ στρατιωτικὰ σώματα ἦσαν περισσότερα καὶ ἀνάλογος ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀξιωματικῶν. Ὑποχρεωτικὰ τὸ στρατηγεῖο ἔπρεπε νὰ γειτονεῖ μὲ τὰ τεῖχη, στὸν Ραμνούντα μάλιστα μὲ τὴ νότια καὶ κατόπιν μὲ τὴν ἀνατολικὴ πύλη, τὶς ὁποῖες ὁ στρατηγὸς ἢ οἱ ἀξιωματικοὶ του ἔπρεπε νὰ ἐποπτεύουν, ὅπως καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου. Ἡ κατόπτευση τοῦ Εὐβοικοῦ γινόταν βέβαια ἀπὸ τὸ στρατόπεδο, ὅπου ἦσαν ἐγκατεστημένες οἱ μόνιμες εἰδικὲς σκοπές.

Κατὰ τὸ ψήφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ Θουκρίτου, τὸ στρατηγεῖο βρισκόταν δίπλα στὸ συνέδριον. Ἐπειδὴ ἦταν κατασκευασμένο πρὶν ἀπὸ τὸ 248/7 (ἄρχων Καλλιμήδης), ἔτος κατασκευῆς τῆς ἀνατολικῆς πύλης, τοῦ πυλωρίου καὶ τοῦ συνεδρίου, εἶχε χτιστεῖ σὲ σημεῖο ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὴ νότια πύλη. Μὲ τὸ ἀνοιγμα τῆς ἀνατολικῆς πύλης ἡ θέσις τοῦ στρατηγείου ἐγίνε πλεονεκτικότερη καὶ ἀποτελέσει μέρος μεγαλύτερου στρατιωτικοῦ συγκροτήματος. Μὲ τὸ συνέδριον, ποὺ βρίσκεται ἀνατορικὰ καὶ σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, ἐπικοινωνοῦσε μὲ ξύλινη σκάλα. Εὐκόλα μπορούσε νὰ φθάσει κανεὶς σ' αὐτὸ καὶ στὸ πυλῶριον ἀπὸ τὸ στρατηγεῖο καὶ ἀντιστρόφως. Εὐκόλα καὶ ἀμέσως ἐπικοινωνοῦσαν ἐπίσης μὲ τὸ στρατηγεῖο οἱ στρατιωτικοὶ ποὺ βρίσκονταν στὸ κάτω στρατόπεδο.

Πιθανῶς μέρος τοῦ στρατηγείου ἀποτελοῦσε τὸ ἐστιατόριο τῶν ἀξιωματικῶν, τουλάχιστον τῶν στενῶν συνεργατῶν τοῦ στρατηγοῦ. Οἱ στρατιῶτες, οἱ μισθοφόροι, φρόντιζαν ὁ καθένας μόνος του γιὰ τὰ γεύματά του, τὰ ὁποῖα παρασκευάζονταν εἴτε σὲ στρατιωτικὲς ἐγκαταστάσεις, εἴτε σὲ κάποια ταβέρνα ἢ πανδοχεῖο. Στὴ νοτιοανατολικὴ συνοικία ἔχουν βρεθεῖ πληθὺς θραυσμάτων μυλολίθων καὶ μαρμάρινων λεκανῶν, ποὺ δείχνουν ὅτι τὸ ἄλεσμα τοῦ σταριοῦ καὶ ἡ παρασκευὴ τοῦ ψωμοῦ ἀποτελοῦσε γιὰ τοὺς κατοίκους τοῦ φρουρίου ἀτομικὴ ὑπόθεση. Ἡ κάθε νοικοκυρὰ φρόντιζε γιὰ τὸ ψωμὶ τῆς οἰκογένειας, ὁ κάθε στρατιώτης γιὰ τὸ δικό του.

Εἰκ. 66. Ὁ χώρος τοῦ στρατηγείου κατὰ τὰ μεταγενέστερα χρόνια. Στὸ κέντρο τῆς αὐλῆς μεταλλευτικὸς κλίβανος καὶ δυτικὰ καὶ βόρειά του ὑπόστεγο. Ὁ παλαιότερος ναῦσκος διατηρεῖται.

Τὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ συγκροτήματος κατέχει κτίριο μῆκ. 11.80 μ. καὶ βάθ. 5 μ. Στὴν ἀρχὴ χωρίζονταν σὲ δύο δωμάτια σχεδὸν ἰσομεγέθη. Ἀργότερα τὸ νότιο δωμάτιο περιορίστηκε σὲ ἔκταση γιὰ τὴ δημιουργία τεθλασμένου διαδρόμου ποὺ ὀδηγοῦσε στὸν ἐλεύθερο χώρο πρὸς Ν. Μὲ τὸ γκρέμισμα τοῦ ἀναλήμματος τοῦ συνεδρίου, μεγάλο μέρος τῶν ἐπιχώσεων τοῦ ἐσωτερικοῦ τοὺς κατέρρευσε. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοὺς δὲν βρέθηκαν ἀρχαῖα.

- 66 Ὑστερες ἐγκαταστάσεις. Μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ φρουρίου ἀπὸ τοὺς στρατιωτικούς, ἡ ὁποία ἔγινε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 1ου αἰ., οἱ τοῖχοι τοῦ στρατηγείου διαλύθηκαν καὶ οἱ βροχὲς σκέπασαν τὰ ἐρείπια μὲ παχὺ στῶμα λάσπης. Πολὺ ἀργότερα ὁ χώρος καταλήφθηκε ἀπὸ ἰδιῶτες. Ὁ ναῦσκος ὡς ἱερὸ οἰκοδόμημα διατηρήθηκε. Στὸν χώρο τοῦ κεντρικοῦ ὀρθογώνιου δωματίου κατασκευάστηκε μεταλλευτικὸς κλίβανος καὶ δυτικά, βόρεια καὶ νότια, ἀπλὰ ὑπόστεγα. Ὡς στυλοβάτης γιὰ τοὺς ξύλινους στύλους τοὺς χρησι-

μοποιήθηκαν, ἐκτὸς ἄλλων λίθων, δύο ὑπόβαθρα βάθρων λαμπάδων, στήλες ἀνεπίγραφες καὶ ἐπίστεψη ἐπιτύμβιου ναΐσκου τοῦ 4ου αἰ. (209). Βρέθηκε ἀκόμη καὶ μαρμάρينو ὑπέρθυρο, μήκ. 2.035 μ., προετοιμασμένο γιὰ τὴ χάραξη μεγαλογράμματης ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς. Ὡς προοριζόταν γιὰ τὸν ναῖσκο.

Στὰ ὕστερα χρόνια συνυπῆρχε τὸ ἐργαστήριό μὲ τὸν κλίβανο καὶ ὁ ναῖσκος. Τὰ ὑπόστεγα, ποὺ εἶχαν βάθος τὸ πολὺ 1.70 μ., ἦσαν πρόχειρη κατασκευὴ καὶ χρησίμευαν γιὰ τὴν ἀποθήκευση καύσιμης ὕλης, ἐργαλείων καὶ τῶν προϊόντων τοῦ κλιβάνου.

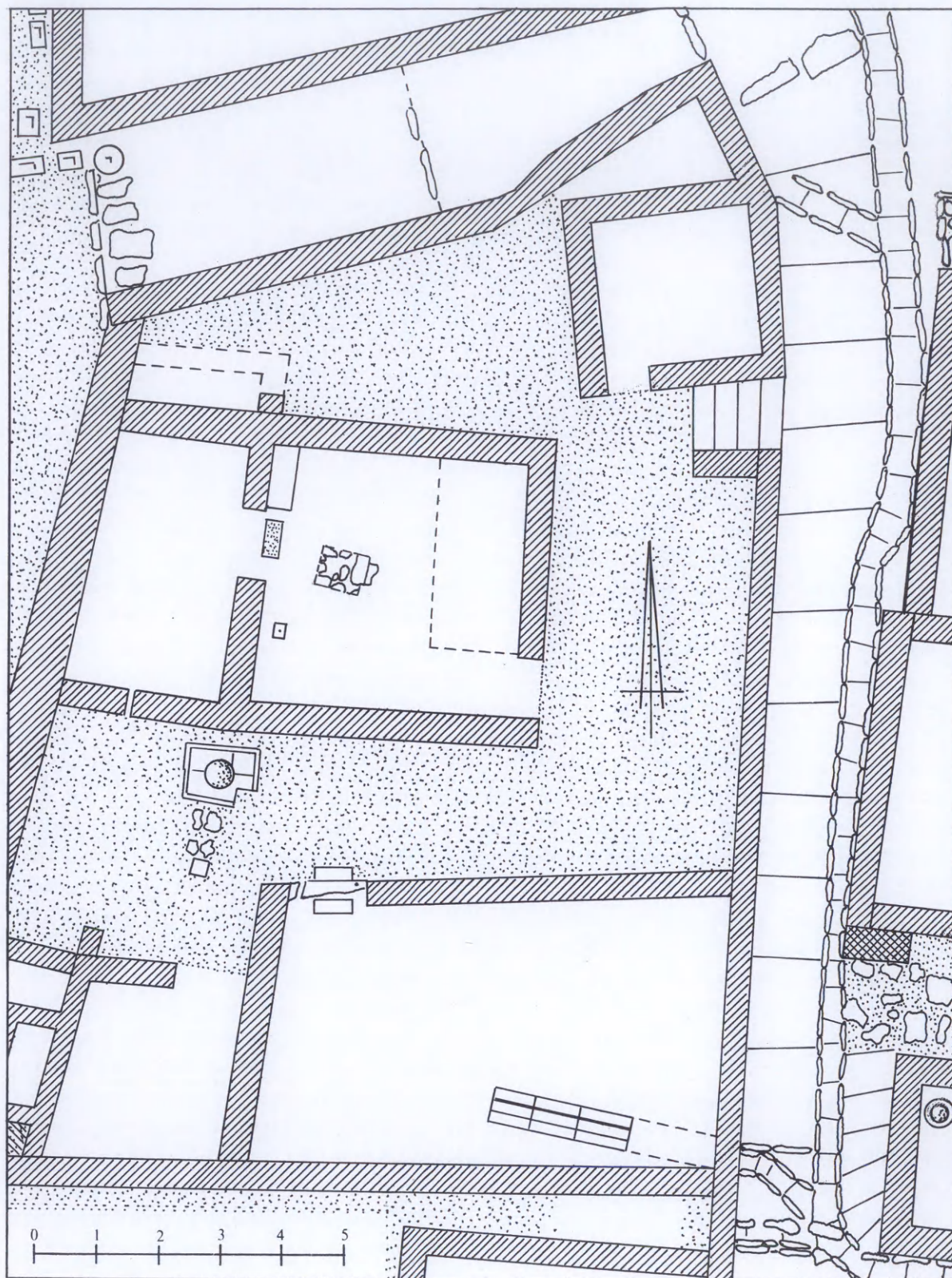
Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρῶος Ἀρχηγέτου. Τὸ βορείως τοῦ στρατηγείου οἰκοδομικὸ συγκρότημα ἀποτελεῖ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρῶος Ἀρχηγέτου τοῦ δήμου καὶ ἦταν προσιτὸ μὲ μικρὴ σκάλα ἀπὸ τὴν ὁδὸ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Παρὰ τὴν παλαιότητα τῆς λατρείας τοῦ Ἑρῶος τὰ οἰκοδομήματα εἶναι εὐτελῆ καὶ περιορισμένα σὲ ἔκταση. Τοῦτο ὅμως συμβαίνει μὲ ὅλα τὰ κτίρια τοῦ φρουρίου καὶ ὀφείλεται στὴν ἔλλειψη χώρου καὶ πόρων. Τὸ μικρὸ κτίριο στὸ βόρειο μέρος εἶναι ὁ ναὸς τοῦ ἥρωος. Τὸ οἰκοδόμημα ἀποτελεῖται ἀπὸ σηκό, 2.20-2.80 × 4.20 μ., καὶ αὐλὴ ἢ εἶδος προνάου. Ἀπὸ τοὺς πολλοὺς λίθους ποὺ βρέθηκαν σκορπισμένοι στοὺς δύο χώρους τοῦ ἱεροῦ, προκύπτει ὅτι οἱ τοῖχοι ἦσαν λίθινοι, τουλάχιστον σὲ ἀρκετὸ ὕψος.²²⁹

67

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ δὲν βρέθηκαν πεσμένα κεραμίδια σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ σηκοῦ, ἀλλὰ μόνο στὸ νότιο μισό του. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσει ἀπὸ τὴν ἔνδειξη αὐτὴ ὅτι ὁ σηκὸς ἦταν στεγασμένος μόνο κατὰ τὸ νότιο μέρος του, ὡς τὴ θύρα. Στὸν θεωρητικὰ πιθανῶς ὑπαίθριο ὑπόλοιπο χώρο ὑπῆρχε, κοντὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο, περιρραντήριο καὶ γύρω του μικρὰ ἀγγεῖα σὲ κομμάτια. Κοντὰ στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ σηκοῦ ὑπῆρχαν δύο μεγάλοι ὀξυπύθμενοι ἀμφορεῖς, στοὺς ὁποίους ἀποθήκευαν τὸ ἀναγκαῖο γιὰ τὴν καθαριότητα τοῦ ἱεροῦ καὶ τὶς τελετουργίες νερό. Στὸν πρόναο ἢ αὐλῇ, στὴ ΒΔ. γωνία, πλὴν στὴν εἴσοδο τοῦ σηκοῦ, σῶζεται κτιστὸ θρανίον. Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά του εἶναι στρωμένη μὲ τοῦβλα τῆς ρωμαϊοκρατίας χωρὶς ἀσβέστη. Στὸ κέντρο περίπου τοῦ χώρου σῶζονται λείψανα ἐσχάρας (παρασιᾶς), διαστ. 0.68 × 0.98 μ., κατασκευασμένης ἀπὸ σχιστολίθους καὶ θραύσματα λακωνικῶν κεραμιδιῶν γύρω τῆς ὑπῆρχαν στάχτες καὶ καμένο χῶμα. Τέλος, στὴ βόρεια καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ μόνο τῆς αὐλῆς βρέθηκαν κεραμίδια στέγης καὶ ὑποθέτουμε, ὅπως γιὰ τὸν σηκό, ὅτι πιθανῶς δὲν ἦταν ὅλος ὁ χώρος στεγασμένος, ἀλλὰ ὅτι ὑπῆρχε μόνο ἓνα ὑπόστεγο σὲ σχῆμα Γ τὸ ὁποῖο δὲν κάλυπτε τὴν ἐσχάρα.

Ἡ σωζόμενη μορφή τοῦ ναοῦ χρονολογεῖται στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς, τὰ ἀγγεῖα, τοὺς ἀμφορεῖς, τὰ νομίσματα καὶ τὰ μαγειρικὰ σκεύη ποὺ βρέθηκαν γύρω ἀπὸ τὴν ἐσχάρα. Ἀνήκει λοιπὸν στὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ ἀρχαίου Ραμνοῦντος καὶ ἐγκαταλείφθηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. χωρὶς νὰ ἀφαιρεθοῦν οἱ θύρες, τῶν ὁποίων βρέθηκαν οἱ κλειδαριές. Εἶναι φυσικὸ ἀπὸ τὸν 6ο αἰ., ὅποτε τοποθετεῖται ἡ ἑναρξὴ τῆς λατρείας τοῦ Ἑρῶος Ἀρχηγέτου, ὡς τὸν 3ο μ.Χ. νὰ ἔχουν συντελεστεῖ στὸ φρούριο πολλὲς ἀλλαγές καὶ νὰ ἔχουν ἐξαφανιστεῖ τὰ λείψανα τῶν παλαιότερων περιόδων, μὲ μόνη ἐξαίρεση τοὺς θρόνους τοῦ θεάτρου, οἱ ὁποῖοι διατηρήθηκαν σὲ χρῆση, ἔστω χωρὶς τὶς ἀνακλίσεις τους, ἕως τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ φρουρίου, καθὼς καὶ τὸ πρότυλο τοῦ κάτω στρατοπέδου.

229. *ΠΑΕ 1991, 12· 1993, 24-28.

Εἰκ. 67. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου. Ἀριστερά (δυτικὰ) ἡ ὁδὸς τῆς νότιας πύλης, δεξιὰ (ἀνατολικὰ) ἡ ὁδὸς τῆς ἀνατολικῆς πύλης καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης.

Ἀρχηγέτης ἑνὸς οἰκισμοῦ, μιᾶς πόλης, ἦταν ἡ θεότητα ἐκείνη ποὺ εἶχε συγκατατεθεῖ στὴν ἰδρυσὴ της καὶ τὴν προστάτευε. Κύριο παράδειγμα ὁ Ἀπόλλων, ποὺ ἦταν ἀρχηγέτης πολλῶν ἀποικιῶν, μερικὲς μάλιστα πῆραν τὸ ὄνομά του, Ἀπολλωνία. Ὁ Ἡρώς Ἀρχηγέτης τοῦ Ραμνοῦντος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἐπιγραφὲς τοῦ δήμου. Ἡ πρώτη, τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. (77), εἶναι χαραγμένη στὴν πρόσθια ὄψη μαρμάρινου θρανίου. Ἡ ἴδια ἡ πλάκα ἦταν τὸ ἀφιέρωμα στὸν προστάτη τοῦ δήμου. Ἄλλη μνεῖα του βρίσκεται στὴν ἐπιγραφὴ τῶν θρόνων τοῦ θεάτρου, τοῦ 4ου αἰ., τοὺς ὁποίους ἀφιερώνει στὸν Διόνυσο ὁ ἱερέας τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου (82). Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ αὐτὴ μελετητῆς²³⁰ συμπεραίνει πὼς ὁ Ἡρώς Ἀρχηγέτης τοῦ Ραμνοῦντος ἦταν ὁ Διόνυσος, πράγμα ποὺ δὲν ἀποδεικνύεται. Συλλογικὸ ἀνάθημα Ραμνουσίων στὸν Ἡρώα ἔφερε μικρὸ βάθρο μὲ ἐπιγραφὴ τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. (78).

Τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς θεότητος μαθαίνουμε ἀπὸ δύο ὅμοιες στήλες (79-80) τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ὅρος αὐλῆς ἱερᾶς Ἡρώος Ἀρχηγέτου. Ὅριζαν τὴν ιδιοκτησίαν τοῦ ἱεροῦ καὶ βρέθηκαν στὸν χώρο του, ὅπως ἐπίσης στὸν ἴδιο χώρο βρέθηκε καὶ τὸ θρανίον ποὺ μνημονεύτηκε, ἀφιέρωμα στὸν Ἡρώα τοῦ Ραμνοῦσιου Ἀντιφάνη. Τὰ δύο ὁρόσημα προστάτευαν τὸ ἱερὸ ἀπὸ τὴν τάση καταπάτησης ποὺ ἐκδήλωναν οἱ γεῖτονες. Τὸν ἴδιο σκοπὸ ὑπηρετοῦσε καὶ μία στήλη τοῦ 4ου αἰ. ποὺ φέρει τὴ λέξη Ἡρωῖ (81) καὶ βρέθηκε σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς τὰ ΒΑ.

Ἡ μόνη μνεῖα τῆς λατρείας τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου σὲ ψήφισμα (890) χρονολογεῖται στὸ 184/3, ἐπὶ Χαρικλέους ἄρχοντος. Ὁ στρατηγὸς τῆς παραλίας Εὐξίθεος Φιλοξενίδου Κηφισιεύς, γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλες στρατηγίαις του (145, 146), ὁργανώνει ἀγώνα πρὸς τιμὴν τοῦ Ἡρώος. Παρὰ τὴ σιωπὴ ποὺ ἐπικρατεῖ ἐπὶ μακρότατα ἔτη ἡ λατρεία του εἶναι ἀκόμῃ ζωντανή.

Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΠΥΛΗΣ

Ἡ ὁδὸς τῆς ἀνατολικῆς πύλης (τοῦ λιμανιοῦ). Ὁ δρόμος βαίνει στὴν ἀρχή, ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. μέχρι μήκους 7 μ., στρωμένος μὲ μικρὲς πέτρες. Κατόπιν στρέφεται πρὸς τὰ ΝΔ. καὶ συνεχίζεται εὐθὺς καὶ στρωμένος μὲ μεγαλύτερες πέτρες ἐπὶ 12 μ. καὶ μὲ μεγάλες βαθμίδες-πλατύσκαλα, ὕψ. 0.12 καὶ πλ. 1.30 μ. Νότια καὶ βόρεια περιορίζεται ἀπὸ ἀναλημματικούς τοίχους. Κατόπιν κάμπτεται σὲ ὀρθὴ γωνία πρὸς Β. καὶ πρὸς Ν.²³¹

67-69

Ἀνηφορίζοντας τὸν δρόμο ὁ ἐπισκέπτης συναντοῦσε, εὐθὺς ἀμέσως, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ του, δύο κτίρια στρατιωτικῆς χρήσης, τὸ πυλῶριον καὶ τὸ συνέδριον, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνῃ λόγος. Συνεχίζοντας τὴν πορεία του, μετὰ τὴν καμπὴ τοῦ δρόμου πρὸς Β., μποροῦσε νὰ μπεῖ στὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης. Συνεχῶς ἔντονα ἀνηφορικός, λιθόστρωτος καὶ μὲ σκαλιά, ὁ δρόμος ὡδηγοῦσε πρὶν ἀπὸ τὴν τελευταία του καμπή, μὲ μικρὴ σκάλα ἀριστερὰ (δυτικά), στὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου. Ἀφοῦ καμπτόταν πάλι πρὸς τὰ δυτικὰ τερμάτιζε στὴ συμβολὴ του μὲ τὸν ἀνατολικὸ κλάδο τῆς ὁδοῦ τῆς νότιας πύλης. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ σημείου τῆς συμβολῆς τῶν δύο δρόμων φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀνάθημα-

230. F. Kolb, *Agora und Theater* (1981) 70 κέ.

231. *ΠΑΕ 1989, 11· 1992, 29-31.

Εἰκ. 68. Στὸ μέσον τὸ ἀπὸ τῆς αὐλῆς τοῦ συνεδρίου βορρονότιο τμήμα τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Δεξιὰ τῆς ὁδοῦ (ἀνατολικά) τὸ συνέδριον καὶ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Ἠγεμόνης, ἀριστερά (δυτικά) τὸ στρατηγεῖο καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου· ἄποψη ἀπὸ Ν.

τα ποὺ ἦσαν ἰδρυμένα ἐκεῖ. Σήμερα μᾶς σώζονται μόνο οἱ βάσεις τους, τρία ὀρθογώνια καὶ ἓνα στρογγυλὸ βάθρο. Καὶ τὰ τέσσερα βάθρα ἔφεραν τετράγωνες ἑρμαϊκὲς στήλες, ἀναθήματα στρατιωτικῶν ἢ ἐφήβων τοῦ 4ου αἰ. Τὸ στρογγυλὸ βάθρο μάλιστα χρησιμοποιήθηκε δυὸ φορές. Στὴν ἀρχικὴ του χρῆση, κατὰ τὸν 5ο αἰ., ἔφερε καὶ αὐτὸ τετράγωνη ἑρμαϊκὴ στήλη ποὺ συνοδευόταν ἀπὸ ἐπίγραμμα χαραγμένο στὴν καμπύλη ὄψη του (87).

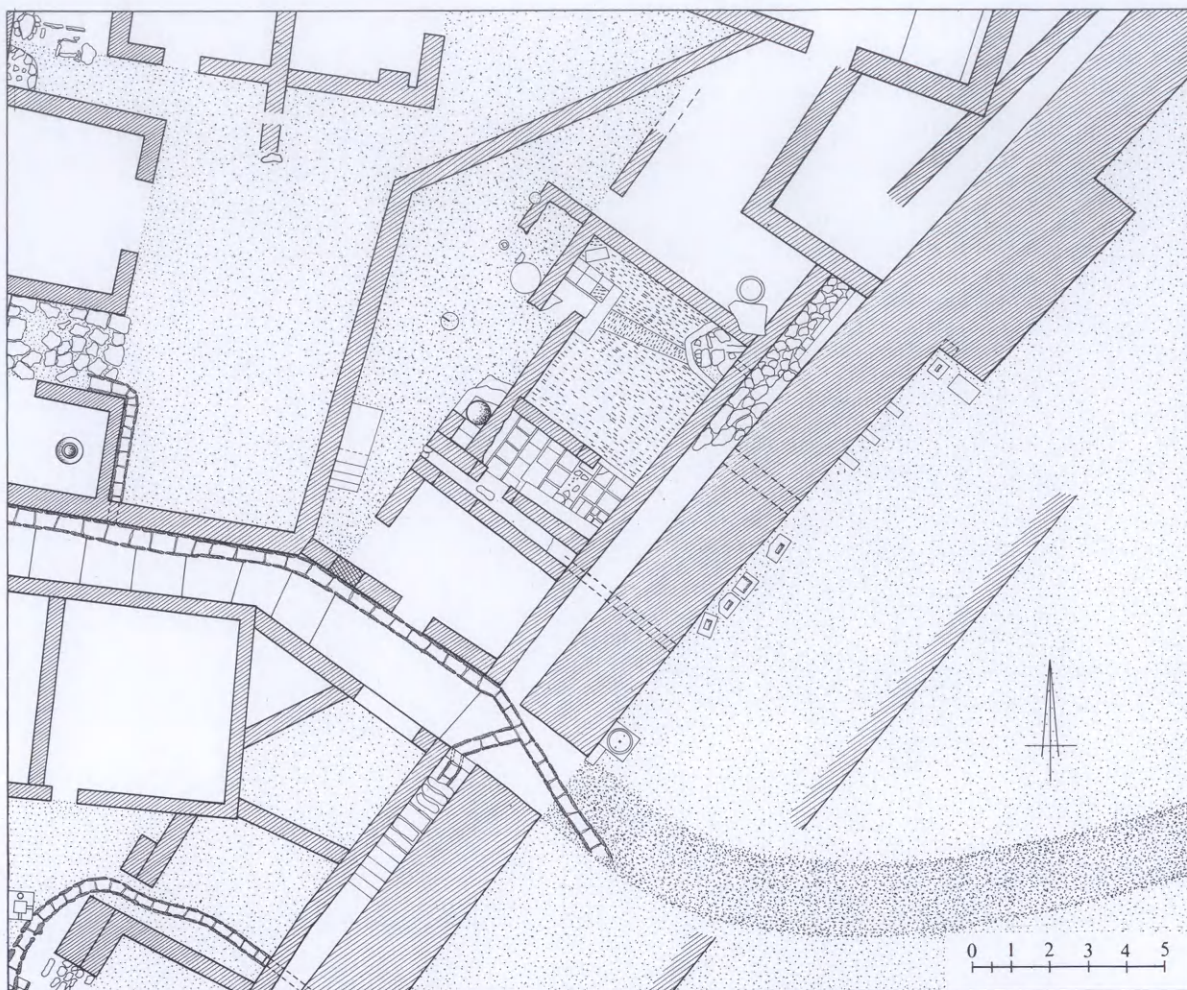
Ἡ μεγάλη ἐκσκαφὴ ποὺ ἐγίνε ἐσωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης εἶχε, ὅπως εἰπώθηκε, ὡς σκοπὸ τὴ δημιουργία ἐκτεταμένου χώρου, στὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο τῆς πύλης, γιὰ τὴν κατασκευὴ κτιρίων γιὰ τοὺς στρατιωτικούς.

70 Τὸ πυλῶριον. Στὸ τιμητικὸ ψήφισμα γιὰ τὸν Θούκριτο τοῦ 248/7 (10) λέγεται ὅτι ὁ στρατηγὸς [ἀν]ατέθηκε καὶ συνέδριον πρὸς τῷ στρατηγ[ίῳ], [κα]τεσκεύακε δὲ καὶ πυ-

Εἰκ. 69. Τὸ βορρονότιο τμήμα τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης ἀπὸ Β. Ἀριστερά (ἀνατολικά) τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης, δεξιά (δυτικά) τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου.

λῶριον καὶ πύλας ἐκ τῶν ἰδ[ίων]. Τὸ πυλῶριον, ὅπως ὀρίζεται καὶ ἀπὸ τὸ ὄνομά του, ἔπρεπε νὰ εἶναι κοντὰ στὴν κύρια πύλη. Τὸ κτίριο ποὺ βρίσκεται μέσα ἀπὸ τὴν πύλη, βόρεια τοῦ δρόμου, ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν ἔδρα τοῦ πυλωροῦ. Εἶναι κτισμένο σὲ ἐπαφῇ μὲ τὸ τεῖχος καὶ ἀπὸ αὐτὸ ἐλέγχεται ἀπόλυτα ἡ κύρια πύλη

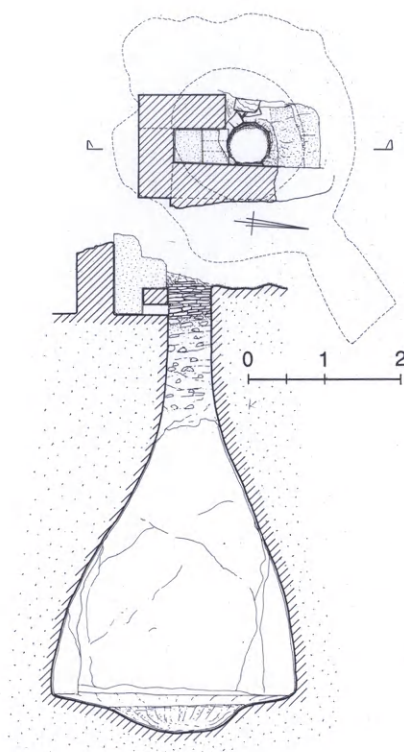
Εἰκ. 70. Τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἀνατολικῆς πύλης πυλῶριον, ὅπως διαμορφώθηκε κατὰ τὰ μεταγενέστερα χρόνια. Κάτω ἀριστερὰ τμήμα τοῦ συνεδρίου καὶ ἡ ἀνάβασις στὸ τεῖχος.

τοῦ φρουρίου· οἱ φρουροὶ μπορούσαν νὰ ἐπικοινωνήσουν ἀμέσως μὲ τὸν πυλωρὸ καὶ ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ βρεθοῦν οἱ ἄνδρες τῆς φρουρᾶς ἀμέσως ἐπάνω στὸ τεῖχος.

Εἶναι μεγάλο ὀρθογώνιον διώροφο οἰκοδόμημα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ λίθινης σκάλας στὴν αὐλή, ποὺ καταλαμβάνει τὸ δυτικὸ τοῦ μέρος.²³² Ἡ σκάλα αὐτή, ξύλινη στὴ συνέχειά της, ἔφερε στὸν ὄροφο. Τὸ κτίριον ἦταν χωρισμένο σὲ μικρότερους χώρους καὶ διέθετε, ὅπως πολλὰ οἰκοδομήματα τοῦ φρουρίου, ὑπόγεια δεξαμενὴ νεροῦ στὴν ὁποία βρέθηκαν ριγμένες ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ἐπιγραφές. Τὸ γέμισμα αὐτὸ τοῦ πηγαδιοῦ ἔγινε στὴν τελευταία περίοδο τοῦ βίου τοῦ φρουρίου, κατὰ τοὺς πρώτους μεταχριστιανι-

232. *ΠΑΕ 1989, 11, 14· 1994, 39-40.

κοὺς αἰῶνες. Στὰ χρόνια αὐτὰ τὸ οἰκοδόμημα χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ ἰδιῶτες. Ἐνα τμήμα του πλακοστρώθηκε καὶ θὰ χρησίμευσε ὡς κατοικία, ἐνῶ στὴν αὐλὴ δημιουργήθηκαν ἐγκαταστάσεις μικροῦ ἐργαστηρίου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ λίγα λείψανα μικροῦ κλιβάνου ποὺ σώθηκαν. Σὲ βαθύτερα στρώματα διαπιστώθηκαν τοῖχοι παλαιότερων κτισμάτων, ἴσως τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου τοῦ 3ου αἰ.²³³

Εἰκ. 71. Ὑπόγεια δεξαμενὴ στὴν αὐλὴ τοῦ πυλῶριου. Μέσα σ' αὐτὴν βρέθηκε ψήφισμα τῶν Ραμνουσίων μετὰ τὸ ὁποῖο ἀποφάσισαν τὴν ἀπόδοση θεϊκῶν τιμῶν σὺν βασιλῇ τῆς Μακεδονίας Ἀντίγονο Γονατᾶ.

Τὸ συνέδριον. Τὸ οἰκοδόμημα ποὺ βρίσκεται ἀριστερὰ (νότια) τῆς ὁδοῦ τῆς πύλης εἶναι τὸ συνέδριον, ποὺ μνημονεύει τὸ ψήφισμα 10, τόπος συγκέντρωσης καὶ ἀναψυχῆς τῶν στρατιωτικῶν, ἐστιατόριο καὶ ταβέρνα. Εἶναι ὀρθογώνιο καὶ ἐπίμηκες, μήκ. 10 καὶ πλ. 5.50 μ. Τῆς εἰσόδου του σώζεται ἡ δυτικὴ μονόλιθη παραστάδα, ὕψ. 2.16 μ., καὶ τὸ μαρμάρينو κατώφλι τῆς θύρας, πλ. 1.45 μ., ἀρκετὰ μεγάλου γιὰ τὴν ἄνετη κίνηση περισσότερων ἀνθρώπων ταυτόχρονα, ὅπως συμβαίνει στὰ δημόσια κτίρια. Τοῦτο μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὴ μεγάλη φθορὰ τοῦ κατωφλίου ἀπὸ τὰ πατήματα.²³⁴

72-74

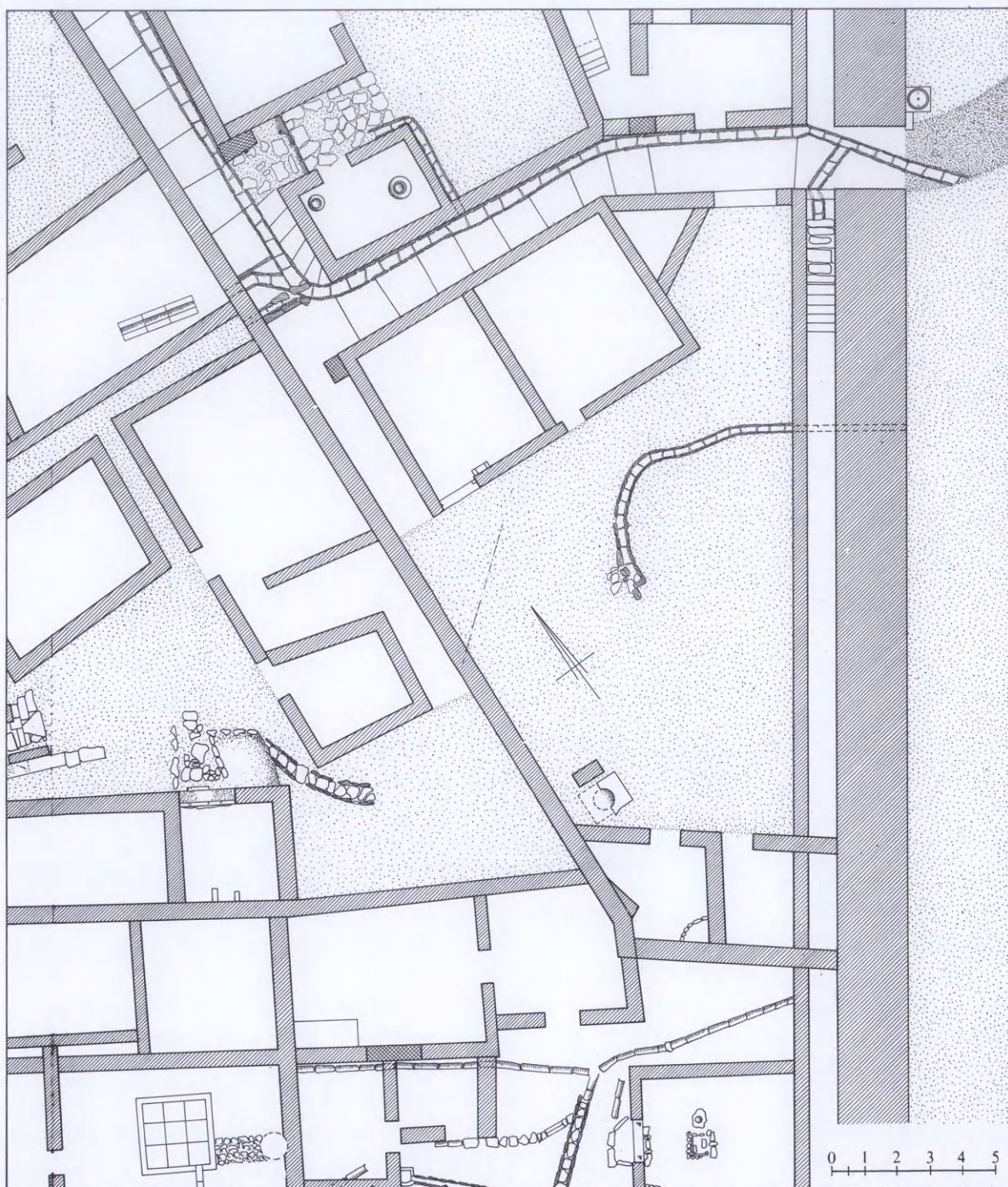
Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου, δίπλα (ἀνατολικά) στὴν εἴσοδο, ὑπάρχει τζάκι γιὰ μαγείρεμα, κατασκευασμένο ἀπὸ πέτρες καὶ ἀπέναντί του, σὺν βόρειο τοῖχο, λείψανα ἄλλου τζακιοῦ, δηλαδὴ στάχτες καὶ κάρβουνα καὶ ἀνάμεσά τους κομμάτια ἀπὸ πήλινα μαγειρικὰ σκεύη. Δὲν βρέθηκαν λείψανα ἐστίας. Φαίνεται πὼς τοποθετοῦσαν τὶς χύτρες μετὰ τὸ φαγητὸ σὲ σιδερένια πυροστιά. Μέσα στὸ κτίριο βρέθηκαν, κοντὰ στοὺς τοίχους, πολλὰ νομίσματα, ἓνα ζάρι καὶ πήλινα ὑφαντικὰ βάρη. Τὸ ζάρι καὶ τὰ νομίσματα ὑποδηλώνουν πὼς ἐκεῖ μέσα γίνονταν συναλλαγές καὶ παίζονταν τυχερὰ παιχνίδια, ἐνῶ ἀπὸ τὶς μαγειρικὲς ἐστίες εἶναι φανερό ὅτι οἱ θαμῶνες μπορούσαν νὰ γευματίσουν.

Σὲ ἄγνωστη ἐποχὴ τὸ κτίριο χωρίστηκε σὲ δύο δωμάτια καὶ ἀνοίχτηκε δεύτερη θύρα στὸ μέσο τῆς νότιας πλευρᾶς, δίπλα σὺν ἐνδιάμεσο τοῖχο. Νότια τοῦ κτιρίου ὑπάρχει

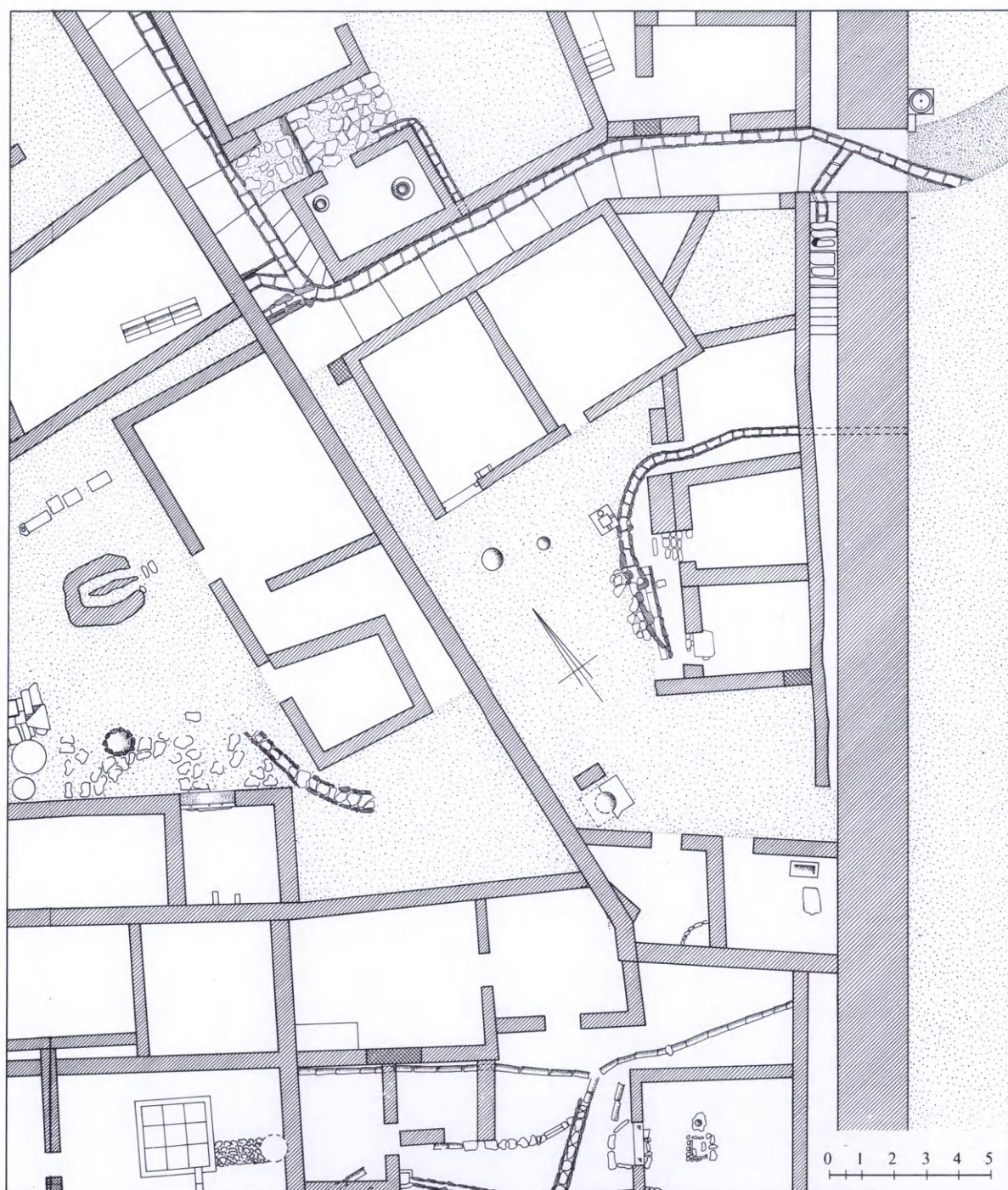
233. Γενικῶς περὶ πυλῶριου βλ. L. Robert, *Revue de Philologie* 1944, 17-18 (*Opera Minora Selecta* III, 1383-1384)· Y. Garlan, *BCH* 89, 1965, 345 στ. 16-18

καὶ *Bull. Épigr.* 1967, 219.

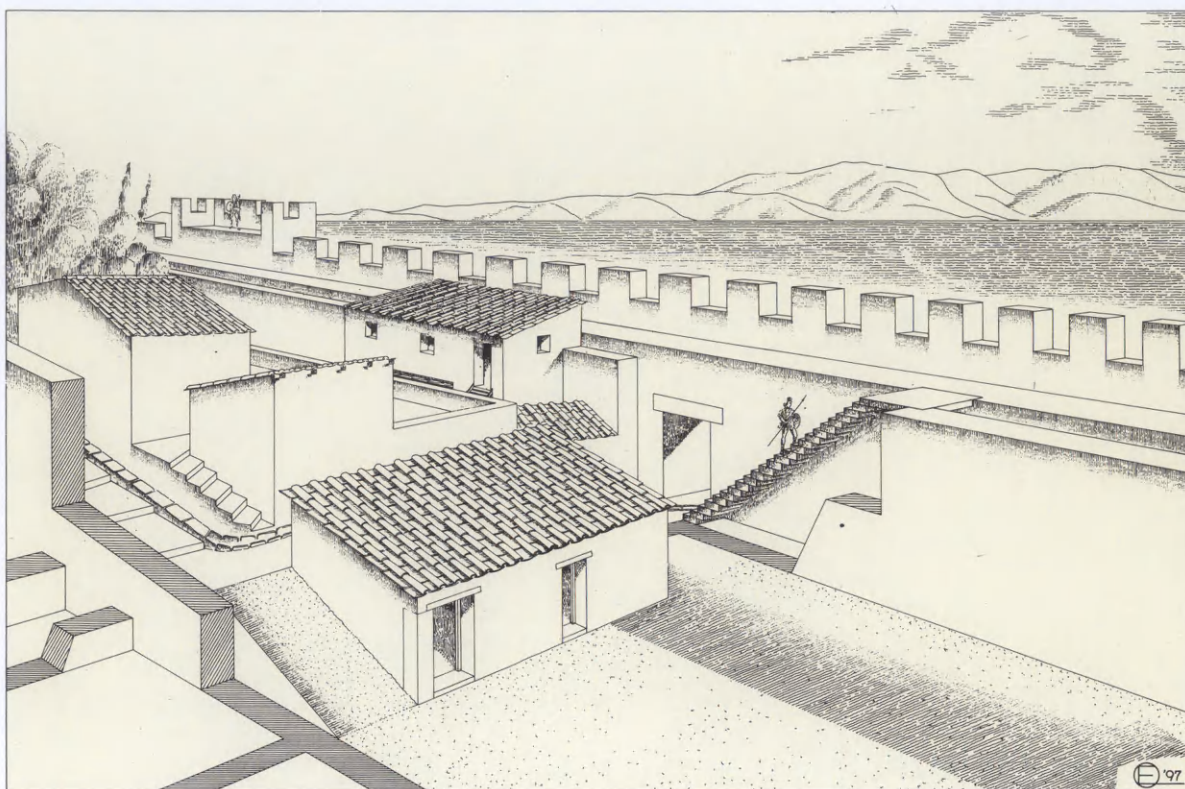
234. *ΠΑΕ 1992, 29-31 πίν. 4α· 1994, 40-42.

Είκ. 72. Τὸ συνέδριον μετὴν αὐλὴν του, κατασκευασμένο ἀπὸ τὸν στρατηγὸν Θούκυτιδον πρὸς τῷ στρατηγ[ίῳ] (10) ἀπὸ τοῦ ὁποῦ χωρίζεται μετὸ ἀνάλημμα δυτικά.

Είκ. 73. 'Ο χώρος τοῦ συνεδρίου κατὰ τὰ μεταγενέστερα χρόνια, κατὰ τὰ ὁποῖα προστέθηκαν νέα οἰκήματα.

Είκ. 74. 'Αναπαράσταση τοῦ συνεδρίου, τῆς αὐλῆς του καὶ τῆς ἀνάβασης στὸ τεῖχος. Πίσω ἀπὸ τὸ συνέδριον τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Ἠγεμόνης καὶ τὰ ἄνω τοῦ πυλῶριου.

μεγάλη αὐλή, ἡ ὁποία ὀρίζεται δυτικὰ καὶ νότια ἀπὸ ὑψηλὸ ἀνάλημμα, καὶ ἀνατολικά ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ τοῖχο ποὺ εἶναι παράλληλος πρὸς τὸ τεῖχος. Τῇ βόρεια πλευρᾷ τῆς αὐλῆς κλείνει τὸ κτίριο τοῦ συνεδρίου. Ἡ εἴσοδος στὴν αὐλὴ γινόταν, γιὰ ἐκείνους ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη καὶ τὴν ἀγορὰ, ἀπὸ στενὸ δρομάκι ποὺ βρίσκεται δυτικά. Ἐκεῖνοι ποὺ ἔρχονταν ἀπ' ἔξω, ἀπὸ τὴν πύλη ἢ ἀπὸ τὸ ἀπέναντι πυλῶριο, χρησιμοποιοῦσαν θύρα στὸν περίβολο τῆς αὐλῆς, πλάι στὴν ἀνατολικὴ πύλη καὶ στὴν ἀνάβαση. Εἶναι φανερὸ ὅτι καὶ ἀπὸ τὸ συνέδριον ὑπῆρχε ἀπόλυτος ἔλεγχος τῆς πύλης.

Στὴν αὐλὴ ὑπάρχει μόνον ἓνα πηγάδι. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκε ἄδειο μέχρι βάθ. 10 μ. καὶ χωρὶς ἐσωτερικὸ κονίαμα. Τὸ μεγάλο τοῦ βάθος φανερώνει ὅτι δὲν ἦταν μόνο δεξαμενὴ, ἀλλὰ ὅτι στὸν πυθμὲνα τοῦ θα ἀνέβλυζε νερό. Ὁ μεγάλος κίνδυνος ὅμως ποὺ ὑπῆρχε, κατάρρευσης τῶν τοίχων ποὺ εἶχαν χτιστεῖ πάνω στὸ στόμιό του, καὶ οἱ πτώσεις μεγάλων μαζῶν ἀπὸ τὰ μαλακὰ τοιχώματά του ἔκανε ἀναγκαῖα τὴν πλήρη ἐπίχωσή του. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι εἶχε νερὸ ἕως τὰ ὕστερα χρόνια καὶ γι' αὐτὸ εἶχε διατηρηθεῖ.

Ὁ ὑπόλοιπος χῶρος τῆς αὐλῆς εἶχε ἀφεθεῖ ἐλεύθερος καὶ ἐπίπεδος. Ἐκεῖ γίνονταν συγκεντρώσεις τῶν στρατιωτῶν ἢ στρατιωτικὴ διδασκαλία. Ἐνας ἀγωγὸς διοχέτευε τὰ νερά τῆς βροχῆς ποὺ συγκεντρώνονταν στὴν αὐλὴ ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος, περνώντας κάτω ἀπὸ αὐτό, στοιχεῖο ποὺ δείχνει ὅτι τὸ συνέδριον εἶναι σύγχρονο μὲ τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ τεῖχους ποὺ ἔγινε ἐκατέρωθεν τῆς ἀνατολικῆς πύλης.

Στὸ φρούριο, ἄγνωστο σὲ ποιὸ σημεῖο του, ἔχει βρεθεῖ μεγάλη ἐνεπίγραφη πλάκα πλ. 1.95 μ., ἡ ὁποία ἀνῆκε σὲ ἀνάθημα τοῦ στρατηγοῦ Θουκρίτου Μυρρινουσίου (129). Δὲν ἀποτελοῦσε μέρος βάρους ἢ ἄλλου παρόμοιου μνημείου, γιατί δὲν φέρει κανέναν σύνδεσμο. Τὸ μεγάλο μήκος της καὶ τὸ ὑπερβολικὸ μέγεθος τῶν γραμμάτων τῆς κύριας ἐπιγραφῆς (ὑψ. 0.027 μ.) δείχνουν πὼς ἦταν ἐντοιχισμένη σὲ κτίριο ὑψηλά, πάνω ἀπὸ ὑπερθυρο. Ἄν δὲν ἀνήκει στὴν ἀνατολικὴ πύλη, δικό του ἔργο τοῦ 248/7, τότε ἦταν ἐντοιχισμένη στὸ συνέδριον τὸ ὁποῖο ὁ Θούκριτος κατασκεύασε μὲ ἔξοδά του τὴν ἴδια χρονιά. Ἡ ἀνάθεση ὅμως φέρει καὶ τὴ νεότερη στρατηγία του, τὴν ἐπὶ Θεοσιλόχου ἄρχοντος, τὸ 247/6. Στὴ χρονιά αὐτή, ὅπως εἶναι φυσικό, χρονολογεῖται ἡ πλάκα. Ἵσως τότε τελείωσαν τὰ ἔργα ποὺ εἶχε ἀναλάβει νὰ κάνει μὲ δική του δαπάνη ὁ στρατηγός.

Ἡ ταῦτιση τοῦ συγκροτήματος μὲ τὸ συνέδριον ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν εὑρεση στὴν αὐλὴ δύο θραυσμάτων θρανίου, γνωστοῦ ἀπὸ πολλὰ χρόνια, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀνάθημα τοῦ στρατηγοῦ Θουκρίτου (130).

Στὰ ὕστερα ἑλληνιστικὰ χρόνια χτίστηκαν στὴν αὐλὴ πέντε μικρὰ δωμάτια. Πολὺ ἀργότερα, ὅταν τὰ κτίρια ἐγκαταλείφθηκαν καὶ καταστράφηκαν, πιθανῶς ἀπὸ τὶς βροχές, ὁ χώρος τοῦ συνεδρίου καὶ τῆς αὐλῆς του ἐπιχώθηκε καὶ καλλιεργήθηκε. Τρεῖς ἀναλημματικοὶ τοῖχοι μὲ κατεύθυνση Ἀ.-Δ. μείωναν τὴν κατωφέρεια τοῦ ἐδάφους σχηματίζοντας ταρατσες, ὅπως κάνουν καὶ σήμερα οἱ γεωργοὶ στὰ ἐπικλινῆ ἐδάφη.

Δίπλα λοιπὸν στὴν πύλη τοῦ λιμανιοῦ, τὴν κύρια τοῦ φρουρίου μετὰ τὸ κλείσιμο τῆς νότιας, ὑπῆρχαν δύο στρατιωτικὰ κτίρια ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὴ διαμονὴ τῶν ἀξιωματικῶν καὶ τῆς φρουρᾶς. Ἡ κατασκευὴ τους στὴ θέση αὐτὴ ὀριζόταν ἀπὸ τοὺς κανόνες φύλαξης τῶν φρουρίων, ποὺ ἐπέβαλλαν τὸν πλήρη καὶ συνεχὴ ἔλεγχο τῶν πυλῶν. Τοῦτο μποροῦσε νὰ γίνῃ μόνον ἐφ' ὅσον ἡ φρουρὰ βρισκόταν πολὺ κοντά.

Ἀναβάσεις. Ἀνάμεσα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ συνεδρίου καὶ στὸ τεῖχος ὑπάρχει λίθινη κλίμακα ἀνόδου στὸν περίπατο τοῦ τεῖχους. Στὰ ἀρχαῖα χρόνια ἦταν μετέωρη, τὰ σκαλιὰ δηλαδὴ ἦσαν κατὰ τὸ ἓνα ἄκρο τους μπηγμένα στὸ τεῖχος καὶ κατὰ τὸ ἄλλο ἐλεύθερα. Σώζονται στὴ θέση τους 8 βαθμίδες καὶ ἔχουν βρεθεῖ σκορπισμένες ἄλλες πέντε. Ἀπὸ αὐτὲς καὶ μόνο ὑπολογίζεται ὅτι τὸ λίθινο τεῖχος ἐκατέρωθεν τῆς ἀνατολικῆς πύλης εἶχε ὕψος τουλάχιστον 6 μ. Σὲ αὐτὸ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ τὸ ἀπὸ ὠμὲς πλίθες τμήμα του, ἀρκετὰ ὑψηλὸ καὶ αὐτό.

Ἄλλη λίθινη ἀνάβαση στὸ τεῖχος σώζεται ἐσωτερικὰ τῆς νότιας πύλης, ἀριστερά (δυτικά). Οἱ ἀναβάσεις αὐτὲς δὲν ἦσαν πολλὲς γιατί ἔπρεπε νὰ φρουροῦνται. Ἡ ἀνοδος στὸν περίπατο τοῦ τεῖχους δὲν ἐπιτρεπόταν στὸν καθένα. Μάλιστα ὁ Αἰνεῖας συνιστᾷ:²³⁵ ἔὰν δὲ πολῖται ἐν ὑποψίᾳ πρὸς ἀλλήλους ὦσιν, κατὰ ἀνάβασιν ἐκάστην τοῦ τεῖχους δεῖ ἐπιστῆσαι ἄνδρας πιστούς, οἱ κωλυταὶ ἔσσονται, ἂν τις ἐπιχειρῇ ἄλλος ἀναβαίνειν. (Ἄν οἱ πολῖτες ἀλληλοὑποβλέπονται, νὰ τοποθετοῦνται σὲ κάθε ἀνάβαση τοῦ τεῖχους ἄνδρες ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐμποδίζουν ὁποιοδήποτε ἤθελε νὰ ἀνεβεῖ.)

Γιὰ τὴν εὐκολία τῶν στρατιωτῶν ὑπῆρχαν καὶ ξύλινες κινητὲς κλίμακες, τὶς ὁποῖες μεταχειρίζονταν ὅπου χρειάζονταν. Ὅταν αὐτὲς δὲν χρησιμοποιοῦνταν, τὶς τραβοῦσαν

πάνω στο τείχος. Ξύλινες κλίμακες υπήρχαν επίσης και στα ανώτερα μέρη του εσωτερικού των πύργων του τείχους.

Τρίτη ανάβαση στο τείχος σώζεται εσωτερικά της δυτικής πυλίδας Χ, στη βόρεια πλευρά της.

Εἰκ. 75. Ἡ ἀνάβαση σὶ τὸ τεῖχος τῆς νότιας πύλης, πίσω ἀπὸ τὸν πύργο Β. Κάτω δεξιὰ τμῆμα οἰκήματος.

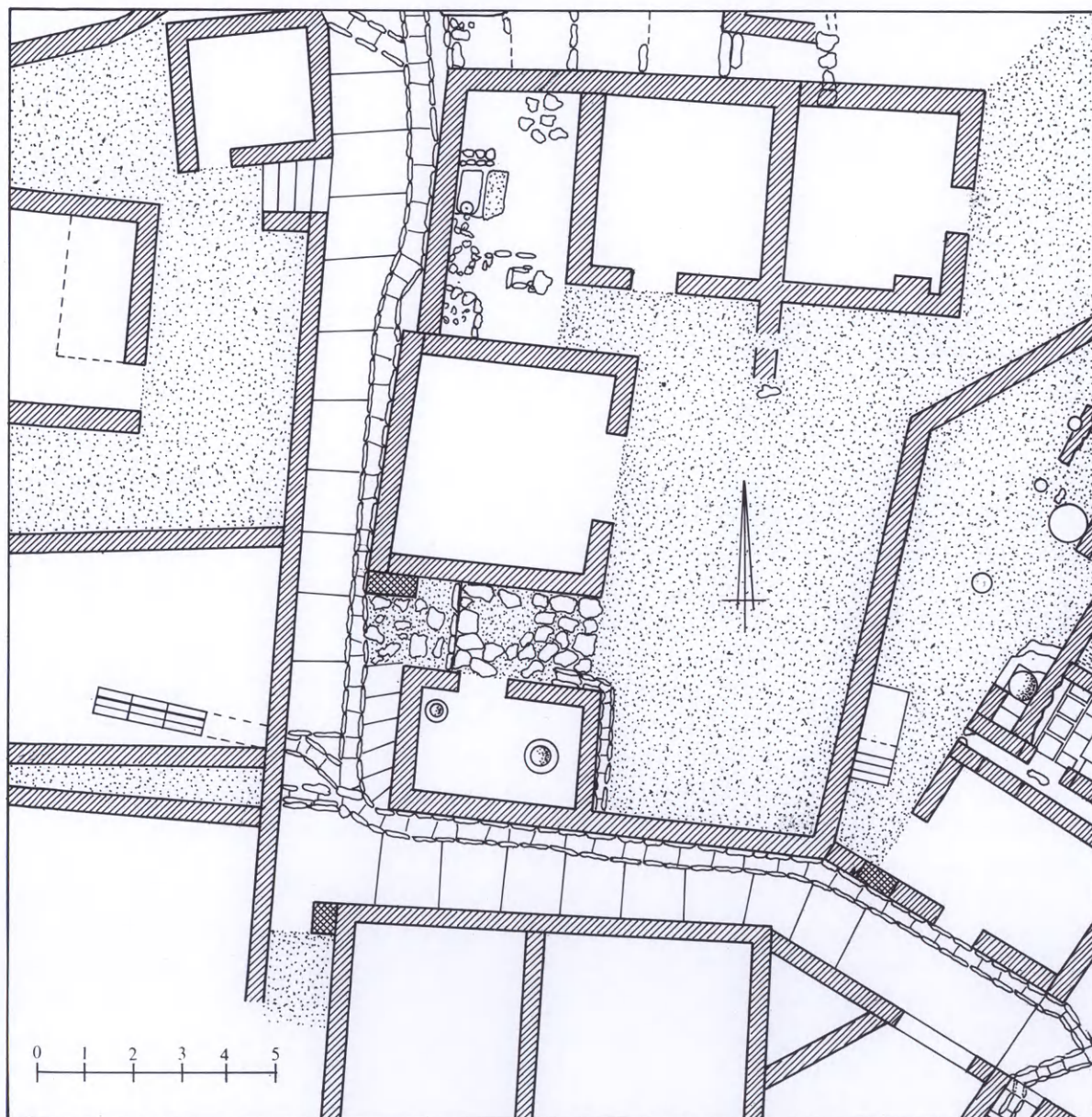

Είκ. 76. Ἡ ἀνάβαση σιὸ τεῖχος τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Ὁ τοῖχος δεξιὰ εἶναι ὁ ἐσωτερικὰ τοῦ τείχους, κατὰ μῆκος τῆς αὐλῆς τοῦ συνεδρίου.

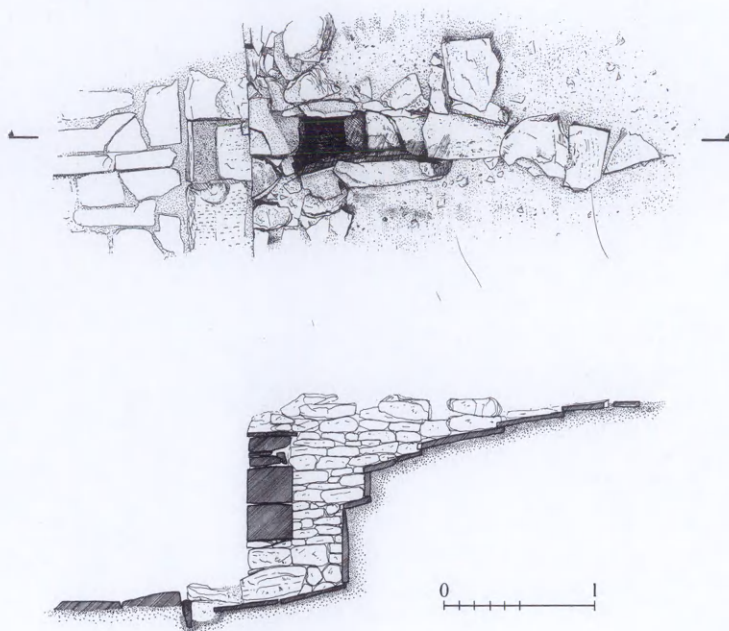

Εἰκ. 77. Τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης ὅπως διαμορφώθηκε μετὰ τὴ μερικὴ ἀναστήλωση τῶν τοίχων τῶν οἰκημάτων.

Τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης. Τὸ δυτικὰ τοῦ πυλωρίου ἄνδρρο ὀρίζεται νότια καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὸν λιθόστρωτο ἀνηφορικὸ δρόμο τῆς πύλης. Στὸ ἄνδρρο αὐτό, τοῦ ὁποῖου ἡ ΝΑ. γωνία εἶναι 3 μ. ὑψηλότερα τῆς ἀνατολικῆς πύλης, ἡ ΝΔ. 1.80 μ. καὶ ἡ εἴσοδος του 3.20 μ., οἱ Ἀρχαῖοι κατασκεύασαν ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης. Ἡ εἴσοδος του βρίσκεται στὸν βόρειο κλάδο τοῦ δρόμου, 3.50 μ. μετὰ τὴ γωνία. Τοῦ ἀνδρήρου τὸ ἕνα

Εἰκ. 78. Κάτοψη τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης. Στὸ μέσον ὁ ναὸς τῆς θεᾶς καὶ ἐκατέρωθεν βοηθητικὰ κτίσματα. Τὸ ἱερὸ χωρίζεται ἀπὸ τὸ συνέδριον, νότιά του, καὶ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου, δυτικά του, μετὰ τὴν ὁδὸ τῆς ἀνατολικῆς πύλης.

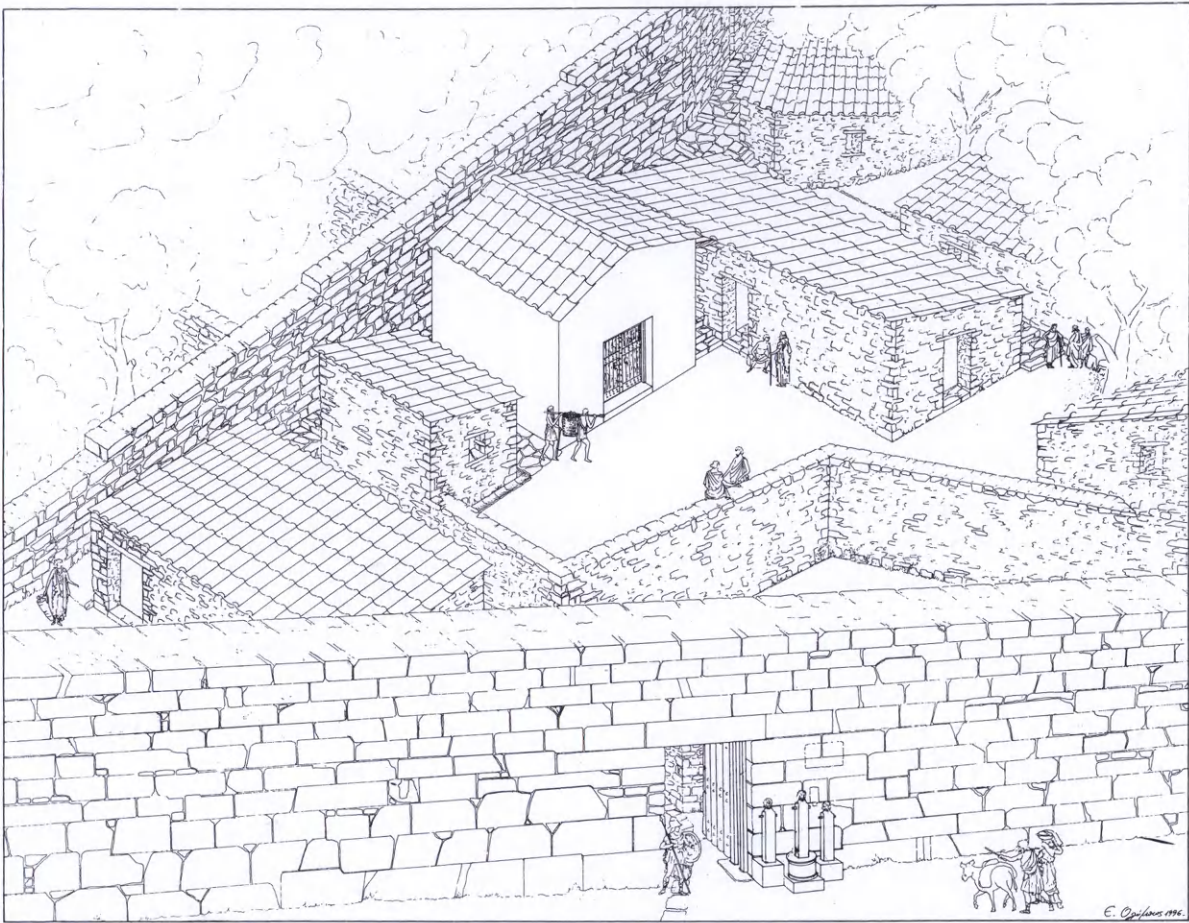
Εἰκ. 79. Κάτοψη καὶ τομὴ τοῦ ὕδραγωγείου τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης Ἑγεμόνης. Μὲ αὐτὸ ἐκβάλλονταν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς σὺν ὕδραγωγεῖο τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης.

τέταρτο καταλαμβάνουν τὰ ἐρείπια τετράγωνου σχεδὸν ναοῦ, μήκ. 5.45 μ. καὶ πλ. 5.30 μ., τοῦ ὁποῖου ὁ δυτικὸς τοῖχος σώζεται σὲ ὕψος 1.70 μ. καὶ ἀποτελεῖ συνάμα ἀνάλημμα τοῦ δρόμου ποὺ βαίνει πρὸς Β. καὶ ἐδράζεται σὲ τοιχοβάτη κατασκευασμένο ἀπὸ μαρμαροπλίνθους. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ναοῦ σώζεται σὲ ὕψος 1.45 μ. καὶ ὁ νότιος σὲ μικρότερο, 0.90 μ. Ἡ τοιχοδομία τους εἶναι ἀμελέστερη ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ, γιατί εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ μικρὲς μαρμαροπλίνθους μὲ βελονιὲς καὶ κινησιὲς καὶ ἀκατέργαστες πλακοειδεῖς μαρμαρόπετρες, κοινούς λίθους καὶ βύσματα στὰ μεταξύ τους κενά. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος, ὅπου βρίσκεται ἡ θύρα, πλ. 1.80 μ., σώζεται πολὺ λίγο καὶ μόνο κατὰ τὸ νότιο τμήμα του. Ὁ ναὸς στεγαζόταν μὲ κεραμίδες λακωνικοῦ τύπου· δὲν εἶχε ἀρχιτεκτονικὰ ἢ διακοσμητικὰ μέλη ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τὴ μνημειώδη ἀττική ἀρχιτεκτονική. Στὸν Ραμνούντα, μὲ ἐξαίρεση τοὺς διαδοχικοὺς ναοὺς τῆς Νεμέσεως, τὰ ἱερὰ κτίρια δὲν διαφέρουν ἀπὸ τὶς κατοικίες τῶν δημοτῶν.²³⁶

Νότια τοῦ ναοῦ μικρὸ οἶκημα, 3.35×5 μ., ἐξυπηρετοῦσε ἀνάγκες τοῦ ἱεροῦ. Τὰ λείψανα δύο μεγάλων πιθαρῶν ποὺ βρέθηκαν μέσα μαρτυροῦν γιὰ τὴ χρῆση του ὡς ἀποθήκης.

79 Γιὰ τὴν ἀπαγωγὴ τῶν νερῶν τῆς βροχῆς ἀπὸ τὸ ἱερὸ ὑπῆρξε ἰδιαίτερη φροντίδα. Ἐξωτερικὰ καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ μικροῦ νότιου οἰκήματος-ἀποθήκης ὑπάρχει αὐλάκι, πλ. 0.10 μ., μεταξύ τοῖχου καὶ λιθοστρώτου τῆς αὐλῆς. Τὸ αὐλάκι συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὴ ΒΑ. γωνία τοῦ τοῖχου καὶ προχωρεῖ καθ' ὅλο τὸ μήκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ οἰκήματος, ὡς κανονικὸς ἀγωγός, κτιστὸς στὰ πλάγια καὶ στρωμένος μὲ σχιστολίθους, ἔντονα κατωφερῆς, σὲ μήκος 1.90 μ. Κατόπιν σχηματίζει βαθμίδα, ὕψ. 0.20

236. *ΠΑΕ 1990, 4-11, 23-24· 1994, 42-44.

Εἰκ. 80. Ἀναπαράσταση τοῦ ἐξωτερικοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης. Κάτω ἀριστερὰ τὸ συνέδριον καὶ κάτω δεξιὰ ἡ αὐλὴ τοῦ πυλῶντος.

καὶ πλ. 0.17 μ., καταλήγει κλειστὸς καὶ κατακόρυφος, ὕψ. 0.55, πλ. 0.33 μ., καὶ ἐκβάλλει, ἀπὸ τὸ κατώτερο μέρος τοῦ νοτίου ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ, στὸν παρόδιο ἀγωγὸ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης.²³⁷

Στοὰ θὰ ὑπῆρχε ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ναό, ἐντελῶς πρόχειρη, γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες τοῦ ἱεροῦ. Ἴχνη της δὲν βρέθηκαν, ὅπως ἐπίσης καὶ τοῦ βωμοῦ, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς λατρείας. Καταστράφηκαν ὅταν στὴν ἀρχαιότητα μετὰ ἀπὸ καταρρακτώδεις βροχὲς μεγάλο μέρος τοῦ ἀνδῆρου παρασύρθηκε μὲ τὸ γκρέμισμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοῦ ἀναλήμματος.

Βόρεια τοῦ ναοῦ σώθηκαν, σὲ ἐρείπια, τρία δωμάτια. Τὸ πρῶτο, τὸ δυτικὸ, ἦταν πρόχειρος λουτρών, μὲ πῆλινο ποδολουτήρα καὶ ἐστίες γιὰ τὸ ζέσταμα τοῦ νεροῦ. Τὰ δύο ἄλλα χρησίμευαν ὡς ταβέρνες καὶ ἐστιατόρια, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς ἀμφορεῖς τοῦ κρασιοῦ καὶ τὰ μαγειρικὰ σκεύη ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τους. Ἡ κεραμικὴ ποὺ

78

237. *ΠΑΕ 1994, 43.

βρέθηκε καὶ στὰ τρία χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν 4ο ὡς καὶ τὸν 3ο μ.Χ. αἰ. Ἡ χρῆση καὶ ἡ λειτουργία καὶ τῶν τριῶν ἦταν συνεχῆς.

Στὴν πλακόστρωτη αὐλή, πλ. 2 μ., ἡ ὁποία χωρίζει τὸ μικρὸ νότιο οἶκημα ἀπὸ τὸν ναό, βρέθηκε μαρμάρινη στήλη μὲ τιμητικὸ ψήφισμα τοῦ 222/1 γιὰ τὸν στρατηγὸ τῆς παραλίας Νικόμαχο Αἰνιάδου Παιανία (32). Τὸ ψήφισμα εἶχαν ἐκδώσει οἱ Ἀθηναῖοι στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς τοῦ φρουρίου τοῦ Ἀφίδνου, οἱ ὁποῖοι ὅρισαν ὅτι ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο στήλες στὶς ὁποῖες αὐτὸ θὰ χαραζόταν θὰ στηνόταν στὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Ἑγεμόνης τοῦ Ραμνοῦντος. Μέσα στὴν αὐλή τοῦ ἱεροῦ ὑπῆρχε ἐπίσης μαρμάρينو θρανίον ἀφιερωμένο στὴ θεὰ ἀπὸ στρατηγὸ τῆς παραλίας (118)· τὸ θρανίον χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. ἢ τὸ ἀργότερο στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου. Ὑπῆρχε λοιπὸν τὸ ἱερὸ ἀπὸ παλαιά. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1ου αἰ. ὁ στρατηγὸς Εὐθυκράτης Εὐθυκράτους Μυρρινούσιος χρησιμοποίησε τὸ θρανίον γιὰ νὰ χαράξει ἐπάνω του ψήφισμα τῆς ἀθηναϊκῆς βουλῆς.²³⁸ Ἐπειτα ἀπὸ ἓνα δυὸ αἰῶνες τὸ θρανίον κόπηκε στὴ μέση καὶ τὰ κομμάτια του τοποθετήθηκαν ὡς σκαλιὰ στὸ κατώφλι δωματίου τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου.

Ἡ φρουρὰ τοῦ Ἀφίδνου ποὺ τίμησε τὸν Νικόμαχο δὲν εἶχε σχέση μὲ τὸν Ραμνούντα ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κοινὸ διοικητὴ. Ὁ καθορισμὸς ὡς τόπου ἵδρυσης τῆς στήλης τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης Ἑγεμόνης ὀφείλεται στὸν ἴδιον τὸν Νικόμαχο, ὁ ὁποῖος τὴ θεωροῦσε προστάτιδά του. Ὅπως ἀναφέρεται στὸ ψήφισμα, ὁ Νικόμαχος ἔκανε θυσία στὴ Θέμιδα καὶ τὴ Νέμεσι καὶ ἄλλῃ θυσία, γιὰ τὰ ἐξιτητήριά του ἀπὸ τὴ στρατηγία, στὴν Ἀφροδίτῃ Ἑγεμόνῃ, στὴν ὁποία προσέφερε καὶ ἀνάθημα. Ἡ Ἀφροδίτῃ Ἑγεμόνῃ ἦταν πολεμικὴ θεότητα καὶ ἡ παρουσία της στὸ φρούριον τοῦ Ραμνοῦντος εἶναι φυσικὴ.²³⁹

- 81 **Ἀνατολικά τοῦ κάτω στρατοπέδου καὶ τῆς ἀγορᾶς.** Πρὸς Β. τοῦ τελευταίου τμήματος τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης ἐκτείνονται πυκνὰ οἰκήματα, τῶν ὁποίων τὰ ἐρευνημένα εἰσώτια ἀνήκουν στὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ φρουρίου. Ἦσαν προσιτὰ εἴτε ἀπὸ τὴν ὁδὸ πρὸς τὴν ἀγορά, εἴτε ἀπὸ ἄλλῃ, παράλληλῃ τῆς πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἡ ὁποία συνέχιζε τὸν βόρειο κλάδο τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης. Μικροὶ χώροι, μὲ αὐλὲς μὲ δεξαμενές, δαιδαλώδης διάταξη, μαρτυροῦν γιὰ τὴ χρῆση τους ἀπὸ ἰδιῶτες.

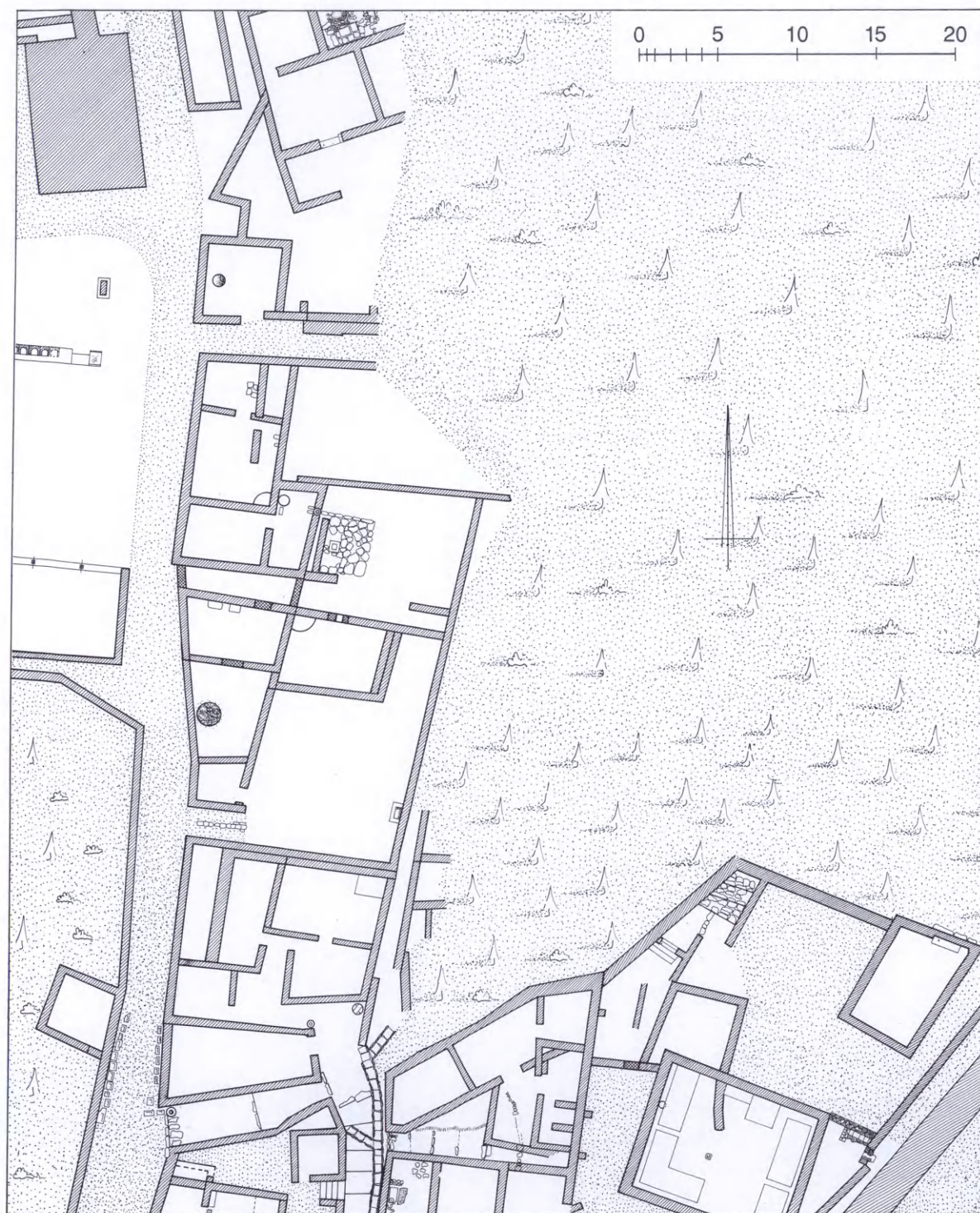
- 81-82 **Οἰκήματα καὶ ἐργαστήρια.** Βορειοανατολικά τοῦ θεάτρου ἔχει ἐρευνηθεῖ οἰκοδομικὸ συγκρότημα ποὺ περιλαμβάνει μικρὸ ἐργαστήριον καὶ δεξαμενὴ. Κεντρικὴ θέση ἔχει ἓνα μεγάλο δωμάτιον (4.25×6.10 μ.) τοῦ ὁποῖου ὁ βόρειος τοῖχος εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μεγάλους ὀρθοστάτες. Ἡ εἴσοδος ἦταν ἀπὸ Ν., ὅπου σώζεται καὶ τὸ κατώφλι. Ἄλλος χώρος πρὸς Ν., 2.50×6.10 μ., δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ. Βόρεια καὶ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο σώζεται ὑπόγεια δεξαμενὴ, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἀνῆκε στὶς ἐγκαταστάσεις μικρῆς βιοτεχνίας ποὺ λειτουργοῦσε ἕως τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. Πολὺ μεταγενέστερη ὑπῆρξε ἡ χρῆση τοῦ μεγάλου δωματίου, τὸ ὁποῖον ἐγκαταλείπεται στὸν 3ο μ.Χ. αἰ.²⁴⁰

238. *ΠΑΕ 1992, 33 ἀρ. 3· (SEG 41, 63· *Bull. Épigra.* 1994, 328).

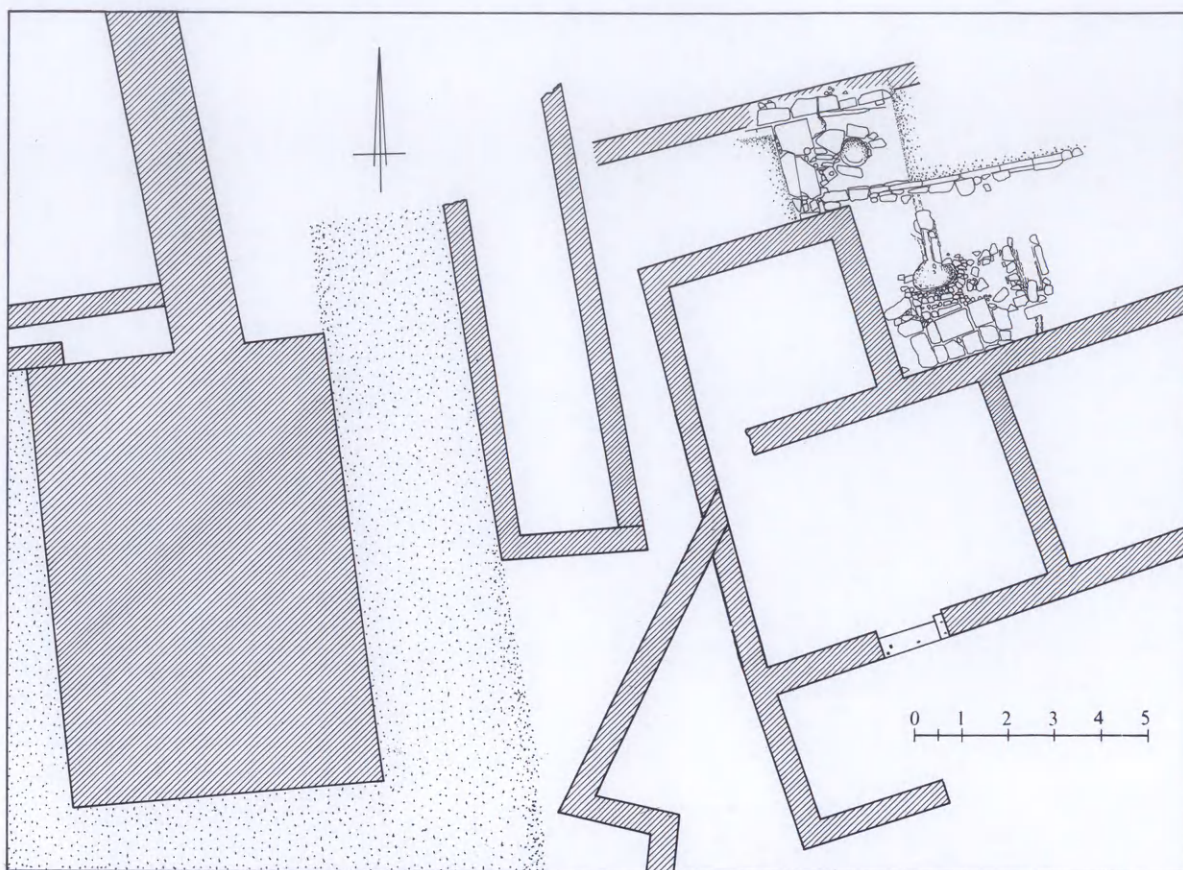
239. Τὴν ἐπιγραφὴ μελέτησε ἡ Gabriella Bevilacqua, *Miscellanea Greca e Romana* 20, 1996, 55-66 καὶ ὑποστήριξε ὅτι ἡ Ἀφροδίτῃ Ἑγεμόνῃ δὲν εἶναι

πολεμικὴ θεότητα ἀλλὰ προστάτις τῶν ἀρχόντων καὶ ἐγγυήτρια τῆς πολιτικῆς τάξης, ἁποψη ἡ ὁποία, νομίζω, ὅτι δὲν εἶναι ὀρθή. Πρβ. Ph. Gauthier, *Bull. Épigra.* 1997, 223.

240. *ΠΑΕ 1986, 6-12.

Εἰκ. 81. Συγκρότημα κατοικιῶν καὶ ἐργαστηρίων βόρεια τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου. Ἀριστερά (δυτικὰ) ἡ ὁδὸς τῆς νότιας πύλης, τὸ κάτω σιραιόπεδο, ἡ στοὰ τοῦ θεάτρου καὶ ἡ ὀρχήστρα μετὰ τοὺς θρόνους τῆς προεδρίας.

Εἰκ. 82. Συγκρότημα ἐργασιηρίων ἀνατολικά τοῦ πύργου τῆς πύλης τοῦ στρατοπέδου.

Η ΔΥΤΙΚΗ ΣΥΝΟΙΚΙΑ

Τὸ δυτικό, τὸ βόρειο καὶ τὸ βορειοανατολικὸ τμήμα τοῦ φρουρίου δὲν ἔχουν ἐρευνηθεῖ καθόλου καὶ θὰ χρειαστεῖ δεκαετιῶν συστηματικὴ ἀνασκαφὴ γιὰ τὸ ἔργο αὐτό. Ἀπὸ μικρὲς ἐρευνες προκύπτει ὅτι στὴν ἄσκαφη περιοχὴ ὑπάρχουν οἰκοδομήματα τὰ ὁποῖα καλύπτουν τὴ σήμερα γεμάτη φυτεία τειχισμένη περιοχή.

Ἡ ὁδὸς τοῦ στιβαδείου. Ἡ ὁδὸς ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴ νότια πύλη λίγα μέτρα μετὰ διχάζεται καὶ κάμπτεται ὡς δευτερεύουσα πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ σχεδὸν ἀμέσως πρὸς τὰ βόρεια. Βαίνει κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κάτω στρατοπέδου καὶ ὁδηγεῖ καὶ αὐτὴ, ὅπως καὶ ὁ κύριος ἀνατολικὸς κλάδος τῆς ὁδοῦ, στὴν ἀγορὰ καὶ στὸ θέατρο. Ἡ ἔκταση τοῦ φρουρίου ποὺ βρίσκεται δυτικὰ τοῦ δρόμου αὐτοῦ εἶναι σκεπασμένη ἀπὸ ἀρχαῖες ἐπιχώσεις, ἀπὸ χώματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Στάη καὶ ἀπὸ αἰωνόβιους θάμνους καὶ δέντρα, σχίνους καὶ κέδρα. Τὸ πρῶτο ἐρευνημένο κτίριο ποὺ συναντᾶμε μετὰ τὸ κάτω στρατόπεδο, ἀνατολικῶς ὅμως τοῦ δρόμου, εἶναι τὸ λεγόμενο στιβάδειον. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ δρόμου ὁ Στάης εἶχε ἀποκαλύψει τμήματα οἰκοδομημάτων καὶ τὴν ἀρχὴ ἄλλων ὁδῶν.

Είκ. 83. Τὸ σιβάδειον βόρεια τοῦ κάτω στρατοπέδου. Δεξιὰ του (ἀνατολικά) ἡ στοὰ καὶ ἡ ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου μὲ τὸν βωμὸ τοῦ Διονύσου, ἀριστερά (δυτικά) λιθόστρωτος ἀνωφερὴς δρόμος καὶ τελεστήριο καὶ βόρεια ὁδὸς ποὺ φέρει ἀπὸ τὴ δυτικὴ συνοικία τοῦ φρουρίου σὺν θεάτρῳ.

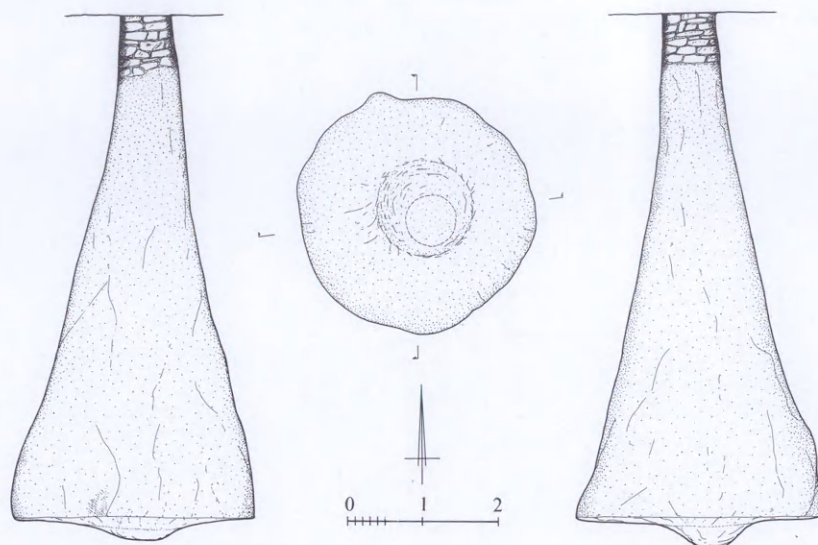
Τὸ σιβάδειον. Βρίσκεται ψηλά, πίσω ἀπὸ τὴ ΒΔ. γωνία τοῦ κάτω στρατοπέδου. Εἶναι συγκρότημα τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦν μεγάλο ἀψιδωτὸ δωμάτιο, αὐλὴ μὲ πηγάδι καὶ ἕνας ἀκόμη μέγας χώρος, αἶθουσα συγκεντρώσεως ἢ διαμονῆς.²⁴¹

Γιὰ τὸ ἀψιδωτὸ δωμάτιο οἱ μόνες πληροφορίες ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα τοῦ Βαλέριο Στάη εἶναι ὅτι βρῆκε μέσα σ' αὐτὸ ἄφθονες ὀστεῖνες βελόνες.²⁴² Τὴν ἀπόδοση τοῦ

83

241. *ΠΑΕ 1986, 34· 1993, 28-31· 1994, 33-38.

242. *ΠΑΕ 1986, 34.

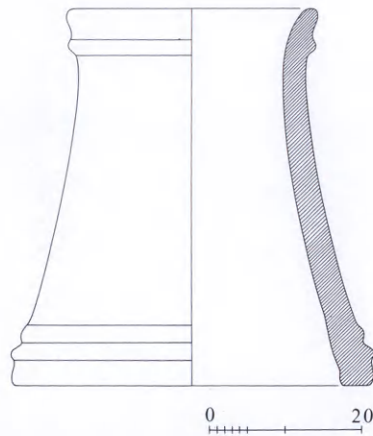
Εἰκ. 84. Ἡ ὑπόγεια δεξαμενὴ τοῦ σπιβαδείου, κάτοψη καὶ ἐσωτερικὲς ὄψεις.

χώρου στὴ λατρεία κάποιας θεότητας στηρίζει ἡ ἀψιδωτὴ μορφή του, ἡ ὁποία οὔτε κοινὴ καὶ συνηθισμένη ἦταν στὴν ἀρχαιότητα οὔτε ἐπιβάλλεται ἀπὸ λόγους κατασκευαστικούς καὶ στατικούς. Συχνὰ οἱ Ἀρχαῖοι τοποθετοῦσαν σὲ ἡμικυκλικὲς κόγχες σύνολο ἀναθημάτων, συνήθως ἀγαλμάτων, γιὰ νὰ τὰ ἀναδείξουν καλύτερα. Γνωστότατες εἶναι οἱ ἡμικυκλικὲς κόγχες μὲ ἀναθήματα στοὺς Δελφούς. Ἴσως τὸ δωμάτιο τοῦτο ἦταν σηκὸς μὲ ἀφιέρωματα τοποθετημένα στὴν ἡμικυκλικὴ κόγχη τοῦ βήθους.

Ὅρισμένα ἀψιδωτὰ κτίρια συνδέθηκαν μὲ τόπους ἀφιερωμένους στὴ λατρεία τοῦ Διονύσου. Χῶροι μὲ ἀψίδα ταυτίστηκαν μὲ τὰ σπιβάδεια (σπιβάς=στρῶμα φύλλων, κυρίως κισσοῦ), τόπους διονυσιακῆς λατρείας στοὺς ὁποίους ὑπῆρχαν τελετουργικὲς κλίνες στρωμένες μὲ φύλλα κισσοῦ ἢ ἀμπelioῦ. Ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου στὸν Ραμνούντα ἦταν παλιὰ καὶ τὸ κέντρο τῆς ἄσκησής της τοποθετεῖται στὴν ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου, ὅπου ὑπῆρχε βωμὸς τοῦ θεοῦ. Ἐπιγραφὲς ποὺ βρέθηκαν στὸ φρούριο μνημονεύουν ἱερὸ καὶ τέμενος τοῦ Διονύσου, τὸ ὁποῖο δὲν ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὸ θέατρο. Τὸ ἀψιδωτὸ δωμάτιο μὲ τὰ παραρτήματά του ἴσως ἦταν αὐτὸ τὸ ἱερὸ, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται ἀνεξάρτητο καὶ ἐνιαῖο.

84-86 Ἐμπρὸς τοῦ ὑπάρχει μικρὴ αὐλὴ μὲ ὑπόγεια δεξαμενὴ νεροῦ σχήματος ἀχλαδιοῦ,²⁴³ λαξευμένη στὸ ἔδαφος καὶ προστατευμένη ἐσωτερικὰ μὲ ἰσχυρὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα. Τὸ κυλινδρικό της στόμιο, τὸ ὁποῖο βρισκόταν πάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος, εἶναι πῆλινον· στὰ χεῖλη του διατηροῦνται οἱ αὐλακιὲς ἀπὸ τὰ σχοινιά μὲ τὰ ὁποῖα κατέβαζαν στὴ δεξαμενὴ τὰ ὑδροδοχεῖα. Ἡ στενότερη ἐσωτερικὴ του διάμετρος εἶναι μόλις 0.33 μ., ἄρα δὲν ἦταν δυνατὸν ὅσοι τὸ χρησιμοποιοῦσαν νὰ κατεβάσουν στὴ δεξαμενὴ μεγάλα δοχεῖα, ἀλλὰ μόνο μικρά, ὅπως μερικὲς οἰνοχόες ποὺ βρέθηκαν μέσα σ' αὐτήν. Ἡ ποσότητα τοῦ νεροῦ ποὺ ἀντλοῦσαν δὲν ἦταν μεγάλη καὶ χρησίμευε στὶς τελετουργίες. Βόρεια τῆς αὐλῆς ὑπάρχει

243. *ΠΑΕ 1993, 28-31 εἰκ. 8.

Εικ. 85-86. Τὸ πῆλινο ἐπιστόμιο (ἴσθμιον) τῆς δεξαμενῆς τοῦ σιβαδείου. Εἰκ. 85. Ὅψη καὶ τομή. Εἰκ. 86. Τὸ ἐπιστόμιο, συγκολλημένο, στὴν ἀρχαία του θέση.

μεγάλος χώρος, μία αἴθουσα. Ὑποθέτω ὅτι εἶχε ξύλινους πάγκους γύρω γύρω γιὰ καθίσματα καὶ ὅτι χρησίμευε ὡς αἴθουσα συγκεντρώσεων.

Ἡ δυτικὴ ὁδὸς μετὰ ἀπὸ 12 περίπου μέτρα, λιθόστρωτη πλέον καὶ βαθμιδωτή, συναντᾷ ἄλλη ποὺ ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. Ἡ νέα αὐτὴ ὁδὸς δυτικὰ ὁδηγεῖ στὸ ἄσκαφο μέρος τοῦ φρουρίου, ἀνατολικά καταλήγει στὴν ὀρχήστρα τοῦ θεάτρου.

Εικ. 87-88. Τὸ στρατόπεδο τῆς ἀκρόπολης τοῦ φρονίου. Εἰκ. 87. Προοπτικὴ ἀναπαράσταση. Εἰκ. 88. Κάτοψη. Μὲ χρώματα διακρίνονται τὰ οἰκοδομικὰ συγκροτήματα.

Η ΑΚΡΟΠΟΛΗ

Ἡ χρονολόγηση τῆς ἀκρόπολης. Δὲν εἶναι ἀκόμη δυνατὸν νὰ ἀποδειχθεῖ ἂν ἡ ἀκρόπολη ἦταν τειχισμένη ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. Τὸ μικρὸ τμῆμα τοῦ νότιου πολυγωνικοῦ τείχους, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ καὶ στὸν αἰῶνα αὐτόν, εἶναι, ὅπως σώζεται, ἀνάλημμα. Πιθανῶς κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς στρατιωτικῆς παρουσίας στὸν Ραμνούντα ὑπῆρχε μόνο ἓνας φράχτης ποὺ περιορίζε τὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ λόφου, τὸ ὁποῖο χρησίμευε ὡς περιοχὴ διαμονῆς τῆς φρουρᾶς.

87-89

Τὸ στρατόπεδο. Τὸ ὑψηλότερο μέρος τοῦ φρουρίου, ἡ ἀκρόπολη, εἶχε ἰδιαίτερη τείχιση καὶ ἀνῆκε στὴν ἀποκλειστικὴ δικαιοδοσίᾳ τῶν στρατιωτικῶν. Ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς σώζεται τὸ μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ ἐδάφους τῆς ἀκρόπολης νότιο τμῆμα του, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἀνάλημμα. Τὸ φανερὸ σήμερα τμῆμα τοῦ νότιου τείχους, μήκ. 30 μ., ἔχει πάχος 1.70 μ. καὶ εἶναι ἐνιαῖο, ὅπως δείχτηκε ἀπὸ ἀνασκαφικὸ καθαρισμὸ τῆς ἐπιφάνειάς του σὲ ὅλο τὸ μῆκος του. Οἱ ἐξωτερικὲς παραλλαγές τῆς τοιχοδομίας του, ἔξι συνολικά, δὲν ὑποδηλώ-

Εἰκ. 89. Στὸ ἀνώτερο μέρος τῆς εἰκόνας τὸ στρατόπεδο τῆς ἀκρόπολης τοῦ φρουρίου. Κάτω ἀπὸ τὸ νότιο τεῖχος τῆς ἡ ΒΔ. οἰκία καὶ τὸ σιβάδειον. Κάτω ἀπὸ τὸ σιβάδειον τὸ ΒΔ. τμῆμα τοῦ κάτω στρατοπέδου.

Εικ. 90. Τὸ ἀκραῖο δυτικὸ, ἀρχαιότερο πολυγωνικὸ τμήμα τοῦ νότιου τείχους τῆς ἀκρόπολης.

Εικ. 91. Τὰ ἀνατολικά τοῦ πολυγωνικοῦ τείχους τῆς ἀκρόπολης, τὰ μέχρι τῆς πύλης τοῦ στρατοπέδου, διαδοχικὰ μέρη του, ὅπως διακρίνονται κατὰ τὸν τρόπο τῆς τοιχοδομίας.

νουν ἐποχὲς κατασκευῆς τοῦ τείχους ἀλλὰ μόνον ἐπισκευῆς ἢ ἀνακατασκευῆς τῆς πρόσοψής του. Μόνο τὸ πολυγωνικὸ τμήμα ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ κατασκευή. Τὸ ἐσωτερικὸ εἶναι γεμισμένο ἄτακτα μὲ ἀργὲς πέτρες καὶ χῶμα. Τὸ παλαιότερο τμήμα τῆς πρόσοψης μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 6ο ἢ στὸν 5ο αἰῶνα καὶ τὸ νεότερο στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχή.

90-91

Τὸ νότιο τεῖχος τῆς ἀκρόπολης. Τὸ τεῖχος χωρίζεται σὲ ἕξι τμήματα. Τὸ πρῶτο, ἀπὸ τὴ δυτικὴ γωνία τοῦ ἀνοίγματος τῆς πύλης μέχρι μήκ. 4.40 μ., τὸ δεύτερο μέχρι 10.30 μ., τὸ τρίτο μέχρι 16 μ., τὸ τέταρτο μέχρι 19.50 μ., τὸ πέμπτο μέχρι 21.60 μ., καὶ τὸ ἕκτο, τὸ πολυγωνικὸ, μέχρι 30 μ.

Στὸ πρῶτο τμήμα ἔγινε χρῆση πολὺ μεγάλων καὶ ὄχι ὀρθογώνιων λιθοπλίνθων ἀπὸ παλαιότερο τεῖχος. Ἔχουν λοξὲς ἢ πολὺ λοξὲς πλευρές, οἱ ὁποῖες στὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ θὰ ἄρμοζαν σὺν ἀντίστοιχες ἐξ ἴσου μεγάλων λιθοπλίνθων. Στὴν ἐδῶ ἐπισκευὴ μένουν κενὰ μεταξὺ τῶν μεγάλων λιθοπλίνθων τὰ ὁποῖα εἶναι γεμισμένα μὲ μικρὲς ἐπάλληλες πέτρες.

Στὸ δεύτερο τμήμα οἱ μεγάλες ἀνώμαλου σχήματος λιθοπλίνθοι εἶναι λιγότερες καὶ τοποθετοῦνται στὸ κάτω μέρος τοῦ τείχους. Τὸ ὑπόλοιπο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπιμήκεις λιθοπλίνθους ἢ τραπεζοειδεῖς καὶ τὰ μεταξὺ τους κενὰ γεμίζονται μὲ μικρὲς ἢ μικρότατες πλακίτσες, σύστημα ποὺ καταλήγει στὴν ἐκκλίση. Ἐνῶ ὁ τεχνίτης μποροῦσε νὰ προσαρμόσει δύο λίθους, προτίμησε νὰ ἀφήσει κενὸ καὶ νὰ τὸ γεμίσει.

Τὸ τρίτο τμήμα κατασκευάστηκε μὲ μικρότερους λίθους, ὀρθογώνιους, τραπεζοειδεῖς, ἐπιμήκεις, μὲ μία μεγάλη λιθοπλίνθο μεταξύ τους, μὲ λιγότερη ἐκκλίση στὰ συμπληρώματα.

Τὸ τέταρτο καὶ τὸ πέμπτο εἶναι σχεδὸν κατεστραμμένα. Γίνεται χρῆση μικρότερων λίθων καὶ ἡ τεχνικὴ εἶναι ἡ κοινὴ, ὅπως τῶν ἀναλημμάτων τῶν χωραφιῶν.

90 Τὸ ἕκτο τμήμα εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ τεχνίτες λιθοξόους. Οἱ μεγάλοι λίθοι τοῦ εἶναι πολυγωνικοὶ καὶ τοποθετοῦνται μὲ κριτήριον τὴ στατικὴ τους σημασία. Οἱ λοξὲς πλευρὲς ἀρμόζουν μὲ λοξές. Ὅπου χρειάζεται γέμισμα ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους λίθους, γίνεται μὲ ἄλλους μικρότερους, οἱ ὁποῖοι, ἔστω ἐπάλληλοι, γεμίζουν πλήρως τὸ κενό, συνήθως τριγωνικόν. Ἐγχοπὲς στοὺς μεγαλύτερους λίθους ἐξασφαλίζουν τὴν πλήρη ἔδραση μικρότερων ὑπερκειμένων.

Εἶναι φανερό ὅτι τὸ ἕκτο τμήμα τοῦ νότιου τείχους τῆς ἀκρόπολης κατασκευάστηκε ἐξ ἀρχῆς μὲ λίθους ποὺ προορίζονταν, ἀπὸ τὸ λατομεῖο, γι' αὐτό. Πιθανὸ θεωρῶ ὅτι τὸ τμήμα αὐτὸ κατασκευάστηκε κατὰ τὸ τέλος τοῦ βου ἢ τὴς ἀρχῆς τοῦ 5ου αἰ. Τὰ λοιπὰ τμήματα ἀποτελοῦν ἀνακατασκευὲς ποὺ ἐγίναν ἀπὸ στρατιῶτες, ἀπὸ τὸν 3ο ἕως τὸν 1ο αἰ. Ἐξετάζοντάς τα κανεῖς προσεκτικὰ διαπιστώνει ὅτι δὲν προκαλοῦν αἴσθησι στερεότητος καὶ στατικῆς ἐπάρκειας. Οἱ μεγάλοι λίθοι τοὺς ἔχουν ληφθεῖ ἀπὸ τεῖχος τοῦ 5ου αἰ., ποὺ εἶχε γκρεμιστεῖ, καὶ οἱ μικρότεροι ἀπὸ γκρεμισμένα οἰκήματα. Εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ τὰ πέντε πρῶτα τμήματα ἀνακατασκευάστηκαν τὴν ἴδια ἐποχὴ. Οἱ διαφορὲς στὴν τεχνικὴ ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὴν ὑπαρξιν, ταυτοχρόνως, πολλῶν αὐτοσχεδίων τεχνιτῶν καὶ ἀπὸ τὴ σειρὰ προσαγωγῆς στὸ ἔργο τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου. Πρῶτοι μεταφέρθηκαν οἱ μεγάλοι λίθοι καὶ κατόπιν οἱ μικρότεροι.

Τὸ λοιπὸ τεῖχος. Ἀρχίζει ἀπὸ τὸν πύργον τῆς πύλης τοῦ στρατοπέδου μὲ κατεύθυνση πρὸς Β., εἶναι πλάτους 1.65 μ. καὶ κατασκευασμένο στὴν ἀρχὴ τοῦ μὲ ἐπιμέλεια, ἀπὸ μετρίου μεγέθους ἐπεξεργασμένους λιθοπλίνθους. Ὅσο τὸ τεῖχος προχωρεῖ τὸ κτίσιμο γίνεται ἀμελέστερο καὶ παύουν νὰ χρησιμοποιοῦνται ἐπεξεργασμένοι λίθοι. Εἶναι πλέον ἀκατέργαστοι καὶ μικροί. Ὀλόκληρο σχεδὸν τὸ βόρειο τεῖχος τῆς ἀκρόπολης καταστράφηκε, κατέρρευσε, κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Οἱ σχετικὰ μικροῦ μεγέθους λίθοι τοῦ καὶ τὸ γέμισμά τοῦ σκορπίστηκαν στὴν πλαγίᾳ τοῦ φρουρίου. Ἀποτέλεσμα τῆς κατάρρευσης εἶναι ἡ ἀνάλογη φθορὰ τῶν μερῶν τῶν οἰκημάτων ποὺ βρίσκονταν κοντὰ στὸ τεῖχος. Ἐξωτερικὰ ἦταν ἀρκετὰ ὑψηλό, ἐσωτερικὰ ἐπειδὴ τὸ ἔδαφος εἶναι ὑπερυψωμένο ἦταν πολὺ χαμηλότερο. Ἡ διαφορὰ σὲ ὀρισμένα σημεῖα φθάνει καὶ ξεπερνᾷ τὰ δύο μέτρα. Κατὰ τὸ ὕψος αὐτὸ λοιπὸν τὸ τεῖχος τῆς ἀκρόπολης χρησίμευε ὡς ἀνάλημμα. Ἡ ἀμυντικὴ τοῦ σημασία δὲν ἦταν μεγάλη. Ἀποτελοῦσε κυρίως φραγμὸ γιὰ τοὺς στρατιῶτες ποὺ βρίσκονταν ἐκεῖ στρατωνισμένοι, ἐμποδίζοντάς τοὺς νὰ ἐνοχλοῦν ὑπερβολικὰ τοὺς δημότες καὶ τοὺς ἄλλους πολίτες ποὺ κατοικοῦσαν μέσα στὰ τεῖχη.

Τὸ ὕψος τοῦ τείχους. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ὀριστεῖ ἀκριβῶς. Κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ μήκους τοῦ σώζονται μόνο τὰ θεμέλια. Μπορεῖ νὰ γίνουν ὅμως μερικοὶ ὑπολογισμοί. Στὴν πυλίδᾳ Q ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῆς κατώτερης βαθμίδας τῆς καὶ τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας τοῦ ἀγωγοῦ ποὺ βρίσκεται ἀνατολικά τῆς, σὲ ἀπόσταση 4 μ., καὶ ἀποτελεῖ ἐκεῖ τὸ ἀρχαῖο ἐπίπεδο τοῦ στρατοπέδου, εἶναι 3.10 μ. Τὸ τεῖχος πάλι κάλυπτε, ἢ ἀποτελοῦσε, τὴς πλευρὲς τῶν οἰκημάτων τῆς ἀκρόπολης, τῶν ὁποίων τὸ ὕψος ἦταν, τὸ πολὺ, 3 μ. Στὸ σημεῖο ἐκεῖνο, τῆς πυλίδας Q, τὸ τεῖχος ἔπρεπε νὰ εἶχε ὀλικὸ ὕψος τουλάχιστον 6.10 μ. Ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ τοῦ δαπέδου τῶν οἰκημάτων τοῦ στρατοπέδου κοντὰ στὸ νότιο τεῖχος, στὸ σημεῖο τῆς πρὸ αὐτοῦ ὁδοῦ, ποὺ ὀρίζεται καὶ ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ οἰκία, εἶναι 2.50 μ. Προσθέτοντας τὸ ὕψος τῶν οἰκημάτων, 3 μ. τουλάχιστον, τὰ

Εἰκ. 92. Ἡ πύλη τοῦ στρατοπέδου τῆς ἀκρόπολης τοῦ φρουρίου. Δεξιὰ (ἀνατολικά) τὰ λείψανα τοῦ μεγάλου ὀρθογώνιου πύργου τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. Ἀριστερά (δυτικά) τοῦ ἀνοίγματος τῆς πύλης τὸ βάθρο Ἑρμοῦ 108 στὴν ἀρχαία του θέση.

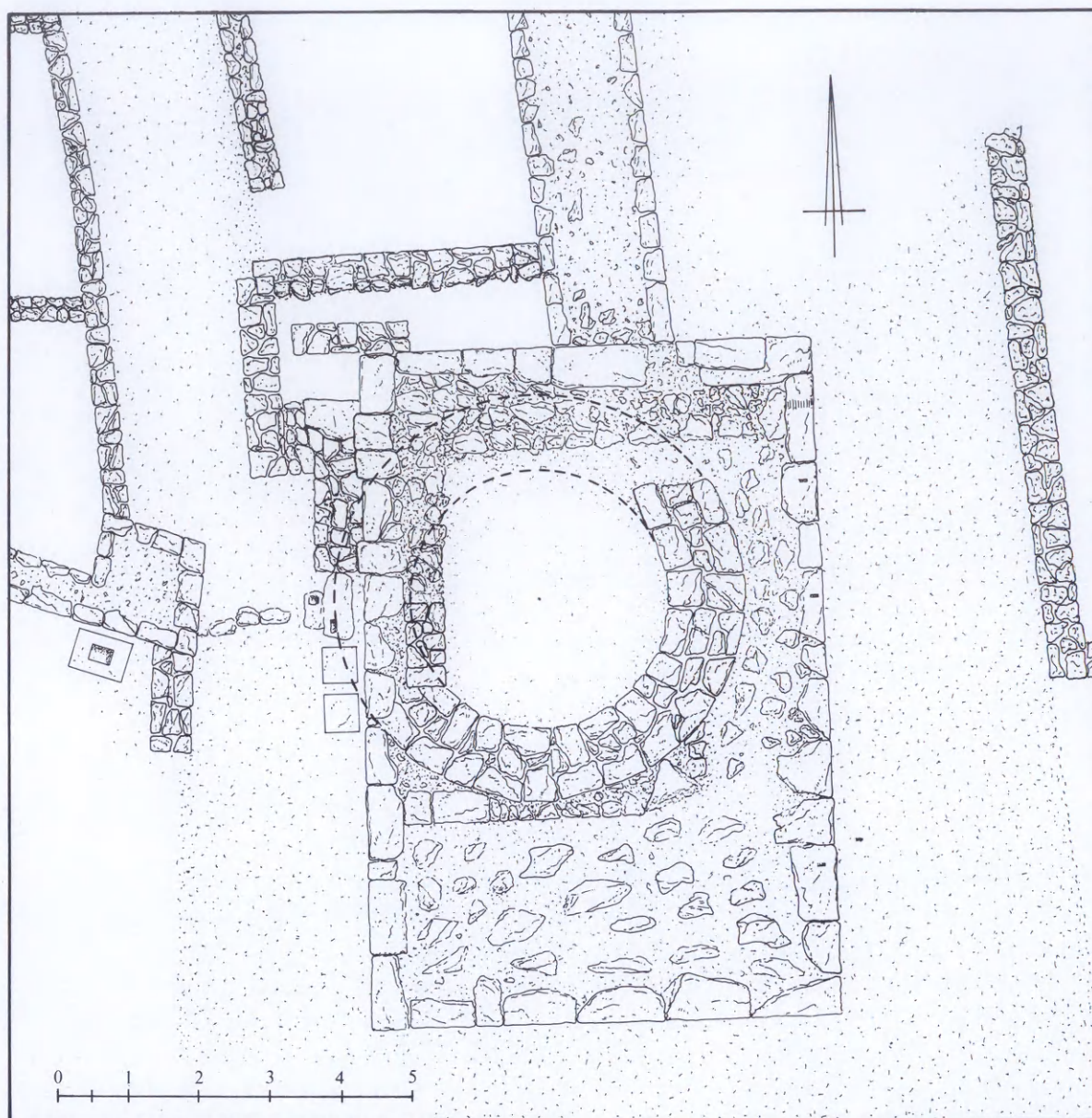
ὅποια προστάτευε τὸ τεῖχος, τὸ νότιο τεῖχος θὰ εἶχε ὕψος τουλάχιστον 5.50 μ. Ἡ νότια πύλη τῆς ἀκρόπολης βρίσκεται χαμηλότερα ἀπὸ τὴ λουτρικὴ κτιστὴ λεκάνη ποὺ βρίσκεται ἐσωτερικά της, κατὰ 1.30 μ. Ὑπολογίζοντας τὸ ὕψος τῶν οἰκημάτων καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα πάντοτε στὰ 3 μ., καταλήγουμε στὸ ἐλάχιστο ὀλικὸ ὕψος τείχους τῶν 6 μ. περίπου.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀπὸ κοινούς μέτριους λίθους ἢ ὠμὲς πλίθες δὲν ἐπιτρέπει τὴν κανονικὴ χρῆση τοῦ γιὰ ἀμυντικοὺς σκοποὺς. Τὸ πλάτος τοῦ, ± 1.70 μ., ἦταν μικρὸ καὶ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ κινῶνται πάνω σ' αὐτὸ στρατιῶτες. Ἡ στατικὴ τοῦ ἐπάρκεια ἦταν ἐλάχιστη· αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴ σχεδὸν ὀλοκληρωτικὴ κατάρρευσή του. Φυσικὰ σὲ περίπτωση κατάληψης τοῦ φρουρίου θὰ ἦταν ἴσως δυνατὸν νὰ ἀντέξει ἡ ἀκρόπολη σὲ μερικῶν ἡμερῶν πολιορκία, ὥστε νὰ υπάρξει χρόνος γιὰ τὴν ἀφίξη ἐνισχύσεων.

Ὑπῆρχε φρουρὰ στὸ τεῖχος τῆς ἀκρόπολης; Ἄν ὑπῆρχε, νομίζω ὅτι τὰ προσκολλημένα στὸ τεῖχος οἰκήματα ἔπρεπε νὰ ὑπερέχουν τοῦ τείχους, τουλάχιστον κατὰ 1 μ. καὶ οἱ φρουροὶ νὰ κινῶνται ἐπάνω σὲ ξύλινα πατάρια, προφυλαγμένοι συγχρόνως ἀπὸ τὴ βροχὴ ἢ τὸν ἥλιο ἀπὸ τὶς στέγες τῶν οἰκημάτων. Τοῦτο ἰσχύει, ὅσον ἀφορᾷ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τείχους, μόνον ὅταν δὲν ὑπῆρχε ἄνεμος. Ὅταν φυσοῦσε βορριάς, κανεὶς φρουρὸς δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐκτελέσει ἐκεῖ ὑπηρεσία, ἐκτεθειμένος στὸν παγωμένο αὐτὸν ἀγέρα ποὺ δὲν ἐπιτρέπει οἰαδήποτε κίνηση, ἐμποδίζει τὴν ὄραση καὶ δημιουργεῖ ἀνυπόφορο θόρυβο καὶ αἰσθημὰ μεγάλης δυσφορίας.

Ἡ κύρια πύλη τοῦ στρατοπέδου. Ἡ εἴσοδος τῆς ἀκρόπολης εἶναι στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τείχους της, πίσω ἀπὸ τοὺς θρόνους τοῦ θεάτρου. Τὴν πύλη αὐτὴ

92-93

Εἰκ. 93. Κάτοψη τῆς πύλης τοῦ στρατοπέδου τῆς ἀκρόπολης. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μεγάλου ὀρθογώνιου πύργου ὁ στρογγυλὸς πύργος τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ.

- 93 προστάτευε μεγάλος ὀρθογώνιος πύργος, πλ. 6.70 μ. κατὰ τὴ νότια πλευρὰ καὶ μήκ. 9.80 μ. κατὰ τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ δυτικὴ, πολὺ μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν πύργο C τῆς νότιας πύλης (5.57×7.25 μ.). Ἀπὸ τὸ ἐρεῖπιο ποὺ σώζεται προκύπτει ὅτι οἱ πρῶτοι ἑπτὰ δόμοι ἦσαν λίθινοι, τῶν ὁποίων τὸ συνολικὸ ὕψος ἦταν 2.97 μ. Λόγω τοῦ ἀνωφεροῦς τοῦ ἐδάφους ὅπου ἔχει κατασκευαστεῖ ὁ πύργος, ὑποθέτω ὅτι λίθινοι ἦσαν μόνον οἱ ἑπτὰ αὐτοὶ δόμοι τῆς νότιας στενῆς πλευρᾶς του καὶ ὅσοι τῶν λοιπῶν πλευρῶν ἀντιστοιχοῦσαν μὲ

Είκ. 94. Τὸ κάτω μέρος τοῦ στρογγυλοῦ πύργου τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. ἐνσωματωμένον σὶν πύργο τῆς πύλης τῆς ἀκρόπολης.

αὐτούς. Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ πύργου οἱ ἀντίστοιχοι μὲ τὸν 6ο καὶ 7ο δόμο εἶναι ὁ 1ος καὶ ὁ 2ος! Δὲν γνωρίζουμε λοιπὸν πόσο ὑψηλὰ ἔφθανε ὁ πύργος ὡς λίθινος. Οἱ λιθόπλινθοι ποὺ βρέθηκαν γύρω του σκορπισμένες εἶναι πολὺ λίγες. Ὡς ὅς ὁ πύργος γκρεμίστηκε ἀρκετὰ ἐνῶρίς, κατὰ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ., καὶ οἱ λίθοι του ἀποκομίστηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ ἄλλων ἔργων. Πιθανότερο θεωρῶ ὅτι τὰ ἄνω μέρη του ἦσαν ἀπὸ ὠμές πλῖθες.

Τὸ ἀνοιγμα τῆς πύλης εἶναι 2.50 μ., ἀλλὰ μειώνεται πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ καὶ γίνεται 2.18 μ. Ὅπως καὶ στὶς δύο ἄλλες μεγάλες πύλες τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνοίγματος σώζονται δύο βάθρα στὴ θέση τους· ἔφεραν ἀναθήματα τῶν στρατιωτικῶν, ἐρμαϊκῆς στήλης. Τρίτο βάθρο, γιὰ ὅμοιο ἀνάθημα τοῦ 4ου αἰ., στὴ θέση του ἀκόμη (108), βρίσκεται ἀριστερὰ τῆς πύλης.

Ὁ παλαιότερος στρογγυλὸς πύργος. Στὴ θέση ὅπου κατασκευάστηκε ὁ πύργος τῆς πύλης τῆς ἀκρόπολης, ὑπῆρχε παλαιότερος στρογγυλός, ἐσωτ. διαμ. 3.80 μ. καὶ ἐξωτ. 6 μ., ὁ ὁποῖος σώζεται μερικῶς σὲ ὕψος ἀπὸ 0.40 μέχρι 1.20 μ. Ὁ ὀρθογώνιος πύργος κατέστρεψε μεγάλο μέρος του, μάλιστα τὸ βόρειο ὅπου βρισκόταν ἡ θύρα, δὲν ἔθιξε ὅμως μεγάλο τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ. Στὸ δάπεδο βρέθηκαν τρεῖς συστάδες ἀγγείων ἀφημένων στὸ ἔδαφος κατὰ τὴν ἀποχώρησι τῶν ἐνοίκων του. Ἡ κατεδάφισή του καὶ ἡ ἐπίχω-

ση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ πύργου κατόπιν προκάλεσε καὶ τὴ θραύση τῶν ἀγγείων. Τοῦ στρογγυλοῦ κτιρίου εἶχαν ἀφαιρεθεῖ καὶ τὰ κεραμίδια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν βρέθηκε οὔτε θραῦσμα.

Ἡ κεραμικὴ – σ' αὐτὴν συγκαταλέγεται καὶ μικρότατη τραγικὴ μάσκα – χρονολογεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ., ἀπὸ τὸ 480. Τὸ κτίριο δὲν ἦταν πύργος τοῦ τείχους τῆς ἀκρόπολης. Ὁ Rouilloux, ὁ ὁποῖος εἶχε δεῖ τὸ ἀνώτατο μέρος τοῦ νοτίου ἡμικυκλίου του,²⁴⁴ θεώρησε ὅτι πιθανῶς ἀνῆκε στὴν παλαιότερη ὀχύρωση τῆς πόλης, ἄποψη ποὺ δέχονται καὶ ἄλλοι.²⁴⁵ Στὸ σχέδιο τοῦ C. Tousloukof τὸ τεῖχος τῆς ἀκρόπολης ἐμφανίζεται ὀργανικὰ δεμένο μὲ τὸν στρογγυλὸ πύργο, πράγμα ποὺ δὲν συμβαίνει. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ἐξωτερικῶς εἶναι ἀπὸ κοινούς λίθους διαφόρων μεγεθῶν, μερικοὶ εἶναι πολὺ μεγάλοι, καὶ ἀπὸ μικρότατους σχιστολίθους ἐσωτερικῶς. Τὸ μεγάλο πάχος τοῦ τοίχου, 1.10 μ., ὑποδηλώνει ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ὄροφοι. Εἶχε λοιπὸν τὸ κτίριο αὐτὸ ὕψος τουλάχιστον 6-7 μ., ἀρκετὸ γιὰ νὰ χρησιμεύει ὡς παρατηρητήριον ἢ ὡς τελικὸς διαδεκτῆρας γιὰ τοὺς στρατιωτικούς, ποὺ ὑποθέτουμε ὅτι εἶχαν ἐγκαταστάσεις στὸν τόπο τοῦ φρουρίου κατὰ τὸν 6ο καὶ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ὀρθογώνιου πύργου στὴ θέση τοῦ κυκλικοῦ κτιρίου δηλώνει ὅτι ὁ χώρος τοῦ ἀνῆκε στοὺς στρατιωτικούς.

Τοῦ στρογγυλοῦ κτιρίου ἀντίστοιχο στὰ χαμηλὰ τοῦ φρουρίου εἶναι τὸ νότιο πυλῶριον, τοῦ ὁποῖου ὁ στρογγυλὸς πύργος ἔχει τὴν ἴδια σχεδὸν διάμετρο· μόνον οἱ τοῖχοι τοῦ εἶναι λεπτότεροι. Τμήματα τῆς ἐσωτερικῆς τοιχοδομίας εἶναι ἐπίσης κατασκευασμένα ἀπὸ μικρότατους σχιστολίθους. Ὁ πύργος τοῦ νοτίου πυλῶριου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χρονολογηθεῖ, ἐξ αἰτίας τῆς κατασκαφῆς τοῦ ἀπὸ τὸν Στάη. Πιστεύω ὅτι εἶχαν καὶ οἱ δύο τὸν ἴδιον προορισμό. Ὁ βόρειος ἐλάμβανε ὅλα τὰ σήματα ἀπὸ τοὺς γύρω διαδεκτῆρες, ἀπὸ τὰ νότια, τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ δυτικά (περιοχὲς Τρικορύνθου, Μαραθῶνος καὶ Ὠρωποῦ-Ἐρετρίας). Ὁ νότιος πύργος ἐπικοινωνοῦσε ὀπτικά μόνον μὲ τὸν πύργο τῆς ἀκρόπολης.

87-88 Τὰ οἰκήματα. Ἡ σχεδὸν ἐπίπεδη περιοχὴ τῆς ἀκρόπολης ἔχει ἔκταση 55×80 μ., περίπου 4.400 μ.² Ἐκεῖ βρισκόταν τὸ στρατόπεδον, πυκνὰ οἰκήματα γιὰ τὴ διαμονὴ τῆς μόνιμης φρουρᾶς τοῦ φρουρίου καὶ γραφεῖα. Τὰ κτίρια ἦσαν λιθόκτιστα καὶ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ συγκροτήματα πολλῶν δωματίων μὲ αὐλὲς καὶ δεξαμενὲς νεροῦ. Χωρίζονταν μετὰξὺ τους ἀπὸ πολὺ στενοὺς δρόμους. Στὰ οἰκήματα ἦσαν οἱ κοιτῶνες τῶν στρατιωτῶν καὶ ἐκεῖ γευμάτιζαν, τουλάχιστον οἱ περισσότεροι. Οἱ μυλόλιθοι ποὺ βρίσκονται σκορπισμένοι, σὲ κομμάτια, τὸ μαρτυροῦν. Γιὰ λόγους κοινωνικῆς ἡρεμίας ὑπῆρχε ὁ διαχωρισμὸς τῆς φρουρᾶς ἀπὸ τοὺς δημότες ποὺ κατοικοῦσαν μέσα στὰ τεῖχη. Μεγάλον μέρος τοῦ χρόνου τοὺς οἱ στρατιῶτες τὸ περνοῦσαν κοντὰ στοὺς δημότες, λάμβαναν μέρος στὶς θρησκευτικὰς καὶ ἄλλες ἐκδηλώσεις τους, ἐνῶ συνέβαινε καὶ τὸ ἀντίστροφο. Ὅλες οἱ ἐπίσημες ἐκδηλώσεις τῶν στρατιωτικῶν γίνονταν στὰ ἱερὰ τῶν δημοτῶν καὶ στοὺς βωμοὺς τῆς ἀγορᾶς.

Τὸ συγκρότημα τοῦ στρατοπέδου εἶναι ἐνιαῖον καὶ συμπαγές. Στενὸς δρόμος, πλ. ἀπὸ 2 ἕως 2.50 μ., ὁ ὁποῖος ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πόλη τῆς ἀκρόπολης, κάμπτεται πρὸς Δ. καὶ ὁδηγεῖ ὡς τὸ δυτικὸ ἄκρον τοῦ λόφου, ποὺ εἶναι καὶ τὸ ὑψηλότερον σημεῖον του. Ὁ δρόμος χωρίζει τὰ οἰκήματα τοῦ στρατοπέδου σὲ δύο τμήματα, βόρειον καὶ νότιον. Στὶς πλευρὰς τοῦ δρόμου ἀνοίγονται θύρες ἢ ἀρχίζουν μικρότερα δρομάκια, πλ. ἀπὸ 1.25 ἕως 2.10 μ., μὲ τὰ

244. Σελ. 40.

245. F. E. Winter, *Greek Fortifications* (1971) 192.

όποια γινόνταν ή έπικοινωνία με τὰ δωμάτια, ὅσα δὲν εἶχαν θύρα στὸν κύριο δρόμο. Τὰ βορειότατα καὶ τὰ νοτιότατα δωμάτια ἦσαν προσιτὰ με ἄλλους, παράλληλους πρὸς τὸ τεῖχος τῆς ἀκρόπολης δρόμους. Ἡ διάταξη αὐτὴ εἶχε διττὸ σκοπὸ. Ἐξ ἑνός, σὲ περίπτωση κατάληψης τῆς ἀκρόπολης ἀπὸ τὸν ἐχθρὸ θὰ ἦταν ἀδύνατον στὸν εἰσβολέα νὰ κυριαρχήσει ἀμέσως σ' ὁλόκληρὴ τὴν ἔκτασή της καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὑπερασπιστὲς τῆς θὰ εἶχαν χρόνο νὰ διαφύγουν ἀπὸ τὴς πύλες τῆς βόρειας πλευρᾶς. Ἐξ ἑτέρου, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κανονικῆς χρήσης τοῦ χώρου ἀπὸ τὴ φρουρὰ δημιουργοῦνταν μικρότερες κατοικίδιες ἐνότητες καὶ ἀποφεύγονταν οἱ συνέπειες τῆς ὑπερβολικῆς συνάφειας ὅλων τῶν στρατιωτῶν, μάλιστα τῶν μισθοφόρων ποὺ προσέρχονταν ἀπὸ διάφορες πόλεις με διαφορετικὲς συνήθειες.

Ἡ κατασκευὴ τῶν χώρων εἶναι πρόχειρη. Δὲν διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ κονιάματος στοὺς τοίχους οὔτε λίθινων δαπέδων. Οἱ τοῖχοι ἔφεραν σοβὰ ἀπὸ λάσπη, ἡ ὁποία γρήγορα ἔπεφτε καὶ ἔπρεπε νὰ ἀνανεωθεῖ. Ὅταν τὸ παραμελοῦσαν οἱ τοῖχοι γίνονταν καταφύγια ζωφίων καὶ τρωκτικῶν. Ὁ κάθε στρατιώτης ποὺ φύλαγε στὸν κοιτῶνα τὴν τροφή του καὶ τὸ ψωμί του ἔπρεπε νὰ τὰ κρεμάει ἀπὸ τὴν ὀροφὴ γιὰ νὰ τὰ προφυλάξει.

Τὰ δωμάτια, μικρὰ ἢ μεγαλύτερα, χωρίζονται σὲ δύο κατηγορίες: σὲ ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν κατώφλι, μόνον τρία, καὶ στὰ ὑπόλοιπα ποὺ στεροῦνται κατωφλιοῦ. Τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς θύρας, τὸ κατώφλι, δὲν εἶναι μόνον δεῖγμα πολυτέλειας ἀλλὰ ἔχει καὶ πρακτικὴ σκοπιμότητα. Δὲν ἐπιτρέπει νὰ κυλοῦν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου τὰ νερὰ τῆς βροχῆς καὶ ἀσφαλίζει ἀποτελεσματικὰ τὴ θύρα. Ὅπως λοιπὸν τὰ δωμάτια με κατώφλι νὰ ἀνῆκαν σὲ ὑπηρεσίες τοῦ στρατοπέδου καὶ μέσα σ' αὐτὰ νὰ φυλάγονταν χρήματα καὶ ἀρχεῖα. Στὰ ἄλλα τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας κλεινόταν με πρόχειρο ἐλαφρὸ θυρόφυλλο, με μιὰ κουβέρτα ἢ με προβιά.

Οἱ περισσότεροι χώροι χρησίμευαν κυρίως ὡς κοιτῶνες. Οἱ διαστάσεις τους εἶναι μέτριες ἕως μικρές. Ἀπὸ τὸν Φίλωνα Βυζάντιο (τέλη 3ου αἰ.) μαθαίνουμε²⁴⁶ πὼς στὸ τεῖχος τῆς Ρόδου ὑπῆρχαν φυλακτῆρια ἐπτάκλινα ὧν οἱ τοῖχοι οἱ μὲν ὀρθοὶ ἔσονταν δεκαπῆχες τῷ τε μήκει καὶ τῷ πλάτει οἱ δὲ πλάγιοι μήκος μὲν ἔχουσιν τὸ ἴσον τοῖς ὀρθοῖς, πλάτος δὲ τρίπηχυ (φυλακτῆρια ποὺ περιέχουν ἐπὶ κρεβάτια, τῶν ὁποίων οἱ ἐνδιάμεσοι τοῖχοι ἔχουν μήκος καὶ πλάτος δέκα πήχεων (4.62 μ.), ἐνῶ οἱ πλάγιοι τοῖχοι ἔχουν μήκος ἴδιο με τοὺς ἐνδιάμεσους καὶ πλάτος τριῶν πήχεων).

Τὰ οἰκήματα τῆς ἀκρόπολης, ὅπως σώζονται σήμερα σὲ θεμέλια, δείχνουν μεγάλη προχειρότητα στὴ σύλληψη τοῦ σχεδίου καὶ στὴν ἐκτέλεσή του. Λίγοι τοῖχοι εἶναι εὐθεῖς καὶ λίγα δωμάτια εἶναι ὀρθογώνια. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πολὺ στενοὺς δρόμους καὶ τὴς μικρὲς αὐλές, ὑπάρχουν καὶ δωμάτια μικρότατα, τῶν ὁποίων δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μαντεύσει τὸν προορισμό. Πιθανῶς ἦσαν ἀποθήκες διαφόρων πραγμάτων· ἀτομικῶν εἰδῶν, ὀπλισμοῦ, τροφίμων, εἰδῶν ἐπιμελητείας. Τὸ στρατόπεδο τοῦ Ραμνοῦντος πολὺ ἀπέχει ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ στρατόπεδο ποὺ περιγράφει ὁ Πολύβιος (VI 27), ἀπόλυτα συμμετρικὸ καὶ ἐκτεταμένο.

Τὸ λουτρό. Στὸ στρατόπεδο βρέθηκε καὶ ὁ δεῦτερος χώρος ὑγιεινῆς τοῦ φρουρίου, ἓνα λουτρό. Εἶδαμε ὅτι στὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ μικρότατα δωμάτια βόρεια τοῦ ναοῦ σώζει πῆλινο ποδολουτήρα. Στὸ στρατόπεδο ἀπέφυγαν, σωστά, αὐτὴ τὴν πολυτέλεια καὶ ὁ λουτρικὸς χώρος εἶναι ἀπλούστερος. Ἐνα δωμάτιο κοντὰ στὴν πύλη, 4.40 ×

95

246. *Μηχανικὴ σύνταξις* V, A 17-18, παρὰ Yvon Garlan, *Recherches de poliorcétique grecque* (1974).

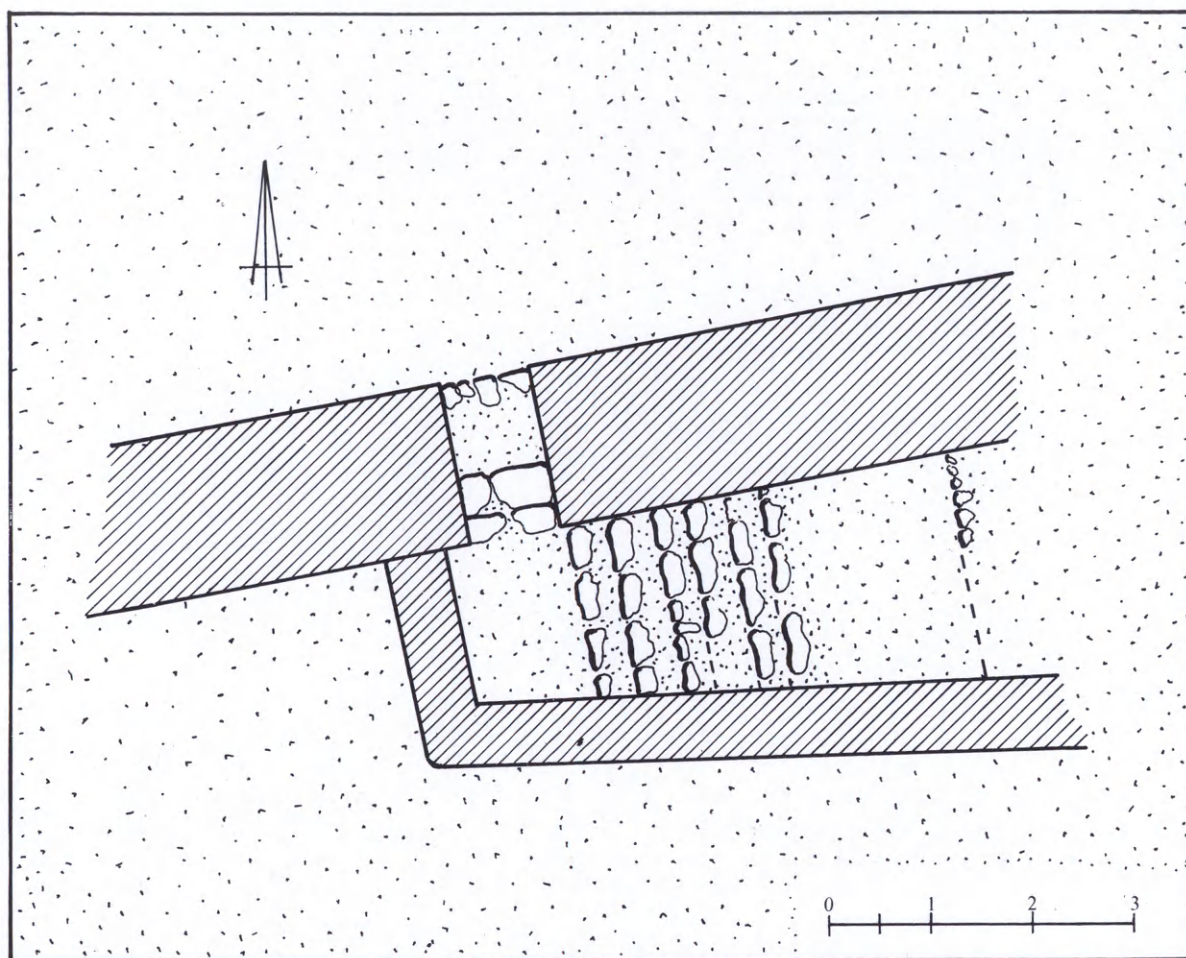

Εἰκ. 95. Τραπεζοειδὲς δάπεδο ἀπὸ θαλασσινὰ βότσαλα σὶδ στρατόπεδο τῆς ἀκρόπολης πάνω σὶδ ὁποῖο λούζονταν οἱ στρατιῶτες.

5.75 μ., εἶναι στρωμένο μὲ ἀκατέργαστους λίθους καὶ στὴ ΝΔ. γωνία τοῦ δαπέδου του ἔχει κατασκευαστεῖ μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα καὶ βότσαλα τῆς θάλασσας ἀκανόνιστη τραπεζιο-
σχημη λεκάνη διαστ. 1.03-1.15×1.15-1.55 μ., βάθ. 0.07 μ. Ἡ λεκάνη αὐτή, ὅμοια μὲ τὶς
σημερινὲς ντουσιέρες, ἔχει ἰσχυρὴ κλίση πρὸς τὰ δυτικά. Τὰ νερὰ ἔφευγαν ἀπὸ ἐκροὴ ποῦ
βρίσκεται στὴ ΝΔ. γωνία τῆς κατασκευῆς αὐτῆς καὶ χύνονταν στὸν δρόμο, σὲ ἀπόσταση
10 μ. βορείως τῆς πύλης!

Ὅσο μπορῶ νὰ κρίνω ἀπὸ τὸ ἐρευνημένο μέρος τοῦ φρουρίου, ἡ σωματικὴ καθαριό-
τητα δὲν ἦταν ἀνάμεσα σὶς πρῶτες φροντίδες τῶν στρατιωτικῶν. Σύμφωνα μ' ἓνα ἀνέκ-
δοτο,²⁴⁷ Φίλιππος τὸν ἴδιον στρατηγὸν ἀπεχειροτόνησε τῆς ἀρχῆς χρησάμενον λουτρῶ
ἐπειπὼν αὐτῷ· ἄγνοεῖν μοι δοκεῖς τὰ τῶν Μακεδόνων, παρ' οἷς οὐδὲ γυνὴ τεκοῦσα θερμῶ
λούεται". Ἄν οἱ Μακεδόνες στρατιῶτες καὶ οἱ μισθοφόροι ἀκολουθοῦσαν τὴν προσταγὴ
τοῦ Φιλίππου, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσει κανεὶς πὼς ἡ συντροφιά τους δὲν θὰ ἦταν πολὺ
εὐχάριστη.

247. *Excerpta Polyaei* 3, 3 (I. Melber).

Εἰκ. 96. Κάτοψη τῆς πυλίδας Q στὸ βορειοδυτικὸ μέρος τοῦ στρατοπέδου τῆς ἀκρόπολης.

Ἡ ὕδρευση, ἡ τροφοδοσία. Ἡ ὕδρευση τοῦ στρατοπέδου, γιὰ τὶς καθημερινὲς ἐργασίες, γινόταν μὲ πηγάδια-δεξαμενές, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν βρεθεῖ δύο.

Τὸ συχνότερο εὔρημα, ἐκτὸς τῶν κομματιῶν κεραμιδιῶν καὶ ἀγγείων, εἶναι τὰ θραύσματα ἀπὸ μυλόπετρες καὶ ἀπὸ λίθινες ὀρθογώνιες ἢ στρογγυλές ἀβαθεῖς λεκάνες, μέσα στὶς ὁποῖες οἱ στρατιῶτες παρασκεύαζαν τὸ ζυμάρη γιὰ τὸ ψωμί τους.

Ἡ βόρεια πυλίδα Q. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ νότια πύλη τῆς ἀκρόπολης ὑπάρχει ἀκόμη στὸ ΒΔ. ἄκρο τῆς μικρῆς πυλίδας, πλ. 0.90-1.15 μ. στὸ πρῶτο μέρος τῆς, μὲ σκαλιὰ ὕψ. ἀπὸ 0.10 ἕως 0.30 μ., κατασκευασμένα μὲ ἀργοὺς λίθους. Μετὰ τὶς πρῶτες βαθμίδες ἡ κλίμακα κάμπτεται πρὸς Ἀ., πλάτους πλέον 1.50-1.90 μ., καὶ συνεχίζεται ἐπὶ 3.10 μ. μὲ ἑξὶ βαθμίδες καὶ πλατύσκαλο, γιὰ νὰ καταλήξει στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀκρόπολης. Στὴν ἐξοδὸ τῆς ὑπάρχει ὀρθογώνιο δωμάτιο, πιθανῶς μικρὸ πυλῶριο. Ἀπὸ τὴν πυλίδα αὕτῃ δὲν φαίνεται ὅτι ἦταν δυνατόν νὰ φθάσει κανεὶς στὸ δυτικὸ λιμάνι, κάτι ποὺ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ γειτονικὴ πυλίδα O. Τὸ πιθανότερο εἶναι πὼς ἡ Q χρησίμευε γιὰ τὴ γρήγορη μετάβαση στὴν κατοικίδιο συνοικία.

96-97

Εἰκ. 97. Τὰ εἱλείπια τῆς πυλίδας Q. Ἀποψη ἀπὸ Ν.

98 Τὸ παρὰ τὴν πυλίδα Q τεῖχος. Ἀνατολικά καὶ δυτικά τῆς πυλίδας σώζεται τὸ τεῖχος τῆς ἀκρόπολης σὲ ἄρκετὸ ὕψος καὶ σὲ καλὴ κατάσταση. Δὲν παρουσιάζει καμιά τεχνοτροπικὴ ἰδιότητα καὶ θὰ μπορούσε νὰ ἐκληφθῇ ὡς σύγχρονο ἀγροτικὸ ἀνάλημμα, κατασκευασμένο σύμφωνα μὲ τὴν ἐμπειρικὴ τεχνικὴ τῶν στρατιωτῶν ἀγροτῶν.

Τὸ ἀνατολικὰ τοῦ σημείου P τεῖχος τῆς ἀκρόπολης εἶναι διπλὸ ἐπὶ 11 μ. Ἐμπρὸς τοῦ, βόρεια, ὑπάρχει δεῦτερο, νεότερο, ποὺ ἀπέχει 2 μ. Πιστεύω ὅτι κατασκευάστηκε ὡς ἐνίσχυση τοῦ κανονικοῦ τείχους, τὸ ὁποῖο κινδύνευε ἀπὸ τὴν ἀστάθεια τοῦ ἐδάφους.

Λατομεῖο. Μεγάλῃ ποσότητι λίθων γιὰ τὸ τεῖχος καὶ τὶς κατασκευὲς τῆς ἀκρόπολης προμηθεύτηκαν οἱ Ἀρχαῖοι ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν λόφο τῆς ἀκρόπολης. Πυκνὰ σημάδια στοὺς βράχους δείχνουν πὼς ἔχει γίνῃ συστηματικὴ λατόμευση, πράγμα φυσικόν, γιὰτὶ ἐξοικονομοῦσε ἡ πολιτεία τὰ ὑπέρογκα ἔξοδα τῆς μεταφορᾶς τῶν λίθων.

Ἡ χρησιμότητα τῆς ἀκρόπολης. Ἡ ἀμυντικὴ σημασία τῆς ἀκρόπολης ἦταν μικρή. Ἡ κατάληψή της ἦταν ζήτημα ὄχι μακροῦ χρόνου. Τὰ τεῖχη της, καὶ ἂν ἀκόμη ἦσαν πολὺ ὑψηλά, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις, εὐκόλα μπορούσαν νὰ

Εικ. 98. Τμήμα του τείχους της ακρόπολης πλάι στην πύλη Q όπως διατηρήθηκε χωρίς να επιχρωθεί.

βλαβούν από τον άπερίσπαστο και πολυάριθμο κύριο του υπόλοιπου φρουρίου. Μέσα στην περιορισμένη έκτασή της δεν ήταν δυνατόν οι άνδρες της φρουράς να έχουν τον αναγκαίο αριθμό ζώων για την τροφή τους, ούτε χώρο για την καλλιέργεια λαχανικών. Το σιτηρέσιό τους, έπειτα από λίγες ημέρες πολιορκίας, θα ήταν αποκλειστικά δημητριακά και για όσο χρόνο έπαρκουσαν και αυτά.

Στους στενούς χώρους του στρατοπέδου αναπόφευκτο ήταν να δημιουργούνται, από τυχαίους λόγους, ζητήματα πειθαρχίας, μάλιστα κατά τη νύχτα. Ό πανικός που θα επικρατούσε μπορούσε να έχει δυσάρεστες συνέπειες, γι' αυτό απαγορευόταν, κατά τους στρατιωτικούς κανονισμούς, να σηκώνονται τη νύχτα οι στρατιώτες από τα στρώματά τους σε περίπτωση κατά την οποία κάτι τους τρομοκρατούσε, λ.χ. ένας ξαφνικός θόρυβος.²⁴⁸ Δεν είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς ποιά κατάσταση θα επικρατούσε στο πολυδαίδαλο στρατόπεδο, με τις εκατοντάδες των στρατιωτών και των δούλων να συγκρούονται στο μισοσκόταδο των λυχναριών.

Η κύρια χρησιμότητα της ακρόπολης ήταν το ότι περιόριζε μέσα στα τείχη της το κύριο σώμα της φρουράς και έτσι μειωνόταν ή ενόχληση που ήταν δυνατόν να προκαλέσουν οι στρατιώτες στους δημότες. Ό μικρός χώρος του φρουρίου, όπου με δυνατή φωνή μπορείς να ακουστείς από τη μία του άκρη έως την άλλη, τουλάχιστον σήμερα, κάνει θεωρητικό τον χωρισμό των πολιτών από τους στρατιωτικούς και μάς αναγκάζει να υποθέ-

248. Αιν. Πολιορκ. XXVII.

σουμε ότι όσοι δημότες ζούσαν μέσα στο φρούριο δεν δέχονταν εύχαρίστως, ή μόλις ανέχονταν, τὸν ἀναγκαστικὸ συγχρωτισμὸ τους με τοὺς ἄλλους Ἀθηναίους πολίτες καὶ τοὺς μισθοφόρους.

Ἡ πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς μορφὴ τοῦ στρατοπέδου. Ἦδη ὁ Rouilloux ἔχει περιγράψει πολὺ ζωηρὰ τὴ μορφολογία τῆς ἀκρόπολης κατὰ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '50, ἡ ὁποία δὲν διαφέρει ἀπὸ ἐκείνην ποὺ βρῆκα τὸ 1975. Ἐνα πυκνὸτατο δάσος σχίνων καὶ βένιων τὸ ὁποῖο δὲν ἐπέτρεπε νὰ κινηθεῖ κανεὶς μέσα σ' αὐτό. Ἐνα μονοπάτι ἀνοιγμένο ἀπὸ τοὺς βοσκούς, δύσβατο, ὁδηγοῦσε ἕως τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς κορυφῆς, ἀπὸ ὅπου φαινόταν τὸ δυτικὸ λιμάνι με τὸ ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Μαρίνας. Τὸ μόνον ἀρχαῖο ποὺ διακρινόταν στὴν ἀκρόπολη ἦσαν τὰ δύο δωμάτια ποὺ εἶχε ἐρευνήσει ὁ Στάης καὶ εἰκονίζονται στὸ σχέδιο τοῦ C. Tousloukof. Ὅταν ἡ ἀκρόπολη καθαρίστηκε ἀπὸ τὴ φυτεία συστηματικά, πάλι δὲν φαίνονταν τὰ ἀρχαῖα τοῦ στρατοπέδου. Ἐκεῖνο ποὺ ἔκανε ἐντύπωση ἦσαν οἱ μεγάλοι σωροὶ τῶν λίθων ποὺ φαίνονταν νὰ ἔχουν συστηματικὰ συγκεντρωθεῖ. Οἱ σωροὶ αὐτοὶ δὲν εἶχαν ποτὲ σκεπαστεῖ με χῶμα καὶ ἡ φυτεία στὸν χῶρο τους ἦταν ἀραιότερη. Κανένα οἶκημα δὲν βρέθηκε με τοὺς λίθους τῶν τοίχων σωριασμένους εἴτε μέσα εἴτε ἔξω ἀπὸ αὐτούς. Ὁ χῶρος, ὅπως ἀποδείχτηκε, ἦταν ἀδύνατο νὰ καλλιεργηθεῖ, λόγω τῶν πολλῶν λιθαριῶν με τὰ ὁποῖα ἦταν γεμάτο τὸ χῶμα. Ἴσως οἱ σωροὶ δημιουργήθηκαν στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα ἀπὸ τοὺς τελευταίους κατοίκους τοῦ φρουρίου, οἱ ὁποῖοι γιὰ δικούς τους λόγους κατεδάφισαν ὅ,τι ὑπῆρχε ὀρθιο καὶ τοὺς λίθους τοὺς συγκέντρωσαν γιὰ νὰ τοὺς χρησιμοποιήσουν. Ἡ ἐπίχωση ὁλόκληρης τῆς ἀκρόπολης ἦταν τὸ λίγο χῶμα ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴ φυτεία ποὺ σάπιζε ἐπὶ δύο χιλιάδες χρόνια, μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ φρουρίου ἀπὸ τὴ φρουρά του.

Διαδεκτῆρες, φυλακτῆρια, σκοπιές. Στους γύρω ἀπὸ τὸ φρούριο λόφους, καθὼς καὶ σ' ὁλόκληρο τὸν κάμπο τοῦ Λιμικοῦ, καὶ ἰδιαίτερα στὶς παρυφές του, ὑπῆρχαν σκοπιές κατὰ διαστήματα. Σὲ κάθε μία ὑπῆρχαν δύο ἢ καὶ περισσότεροι στρατιῶτες ποὺ παρακολουθοῦσαν τὶς κινήσεις τῶν ἀνθρώπων. Οἱ σκοπιές βρίσκονταν τοποθετημένες σὲ τέτοια ἀλληλουχία ὥστε ἡ μία νὰ εἶναι θεατὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Σὲ περίπτωσι κινδύνου ἢ ἀνάγκης μετάδοσης διαταγῆς ἀπὸ τὸ στρατηγεῖο στὶς σκοπιές ἢ πληροφορίας ἀπὸ τὶς σκοπιές στὸν στρατηγὸ, αὐτὸ γινόταν με διαδοχικὴ μετάδοση ἀπὸ τοὺς διαδεκτῆρες, ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ Αἰνείας.²⁴⁹ Κατὰ τὸν Χρεμωνίδειο πόλεμο εἶχαν κατασκευαστεῖ σκοπιές σ' ὅλη τὴν ἔκτασι τῆς ἀγροτικῆς δραστηριότητος τῶν δημοτῶν γιὰ νὰ προστατεύονται οἱ ἴδιοι καὶ νὰ ὑπάρχει ἐπίβλεψη τῶν κινήσεών τους.

Στὸ Σταυροκοράκι, βουνὸ τοῦ Μαραθῶνος, σώζονται τὰ εῖρημα πύργου ποὺ θεωρεῖται ὅτι ἦταν διαδεκτῆρ τοῦ φρουρίου. Τοῦτο προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ ἄλλων, ἀρκετῶν, ὥς τὸν Ραμνούντα ὅπου κατέληγαν τὰ σήματα.²⁵⁰

Ὁ Rouilloux κάνει λόγο²⁵¹ γιὰ σειρὰ ὀχυρωμάτων-φυλακτηρίων καὶ διαδεκτῶν, ἀπὸ τὸ ἀκρωτήριο Κάλαμος ἕως τὸ Σούνιο. Αὐτὰ τὰ ὀχυρώματα δὲν βρίσκονταν στὴν περιοχὴ τοῦ Ραμνουῦντος ἀλλὰ στὰ Μεσόγεια, στὸν Θορικὸ καὶ τὴ Λαυρεωτική.²⁵² Στὴ διοίκηση

249. Ὁ.π. VII 2. M. K. Langdon, *Hesperia*, Suppl. XIX, 95-97.

250. Αὐτόθι 95-97.

251. Σελ. 20.

252. Ν. Κοτζιάς, *Νέος Ἑλληνομνημῶν* 16, 1922, 481-482.

του Ραμνοῦντος ἀνῆκε τὸ μικρὸ φρούριο ποὺ βρίσκεται 4.5 χλμ. ΝΔ. τοῦ ἀκρωτηρίου Κάλαμος, πάνω στὸ βουνὸ Ζάστανη (ὑψ. 574 μ.). Τὰ ἐρείπιά του, λείψανα τείχους πᾶχ. 0.60 μ. κατασκευασμένου ἀπὸ μεγάλες λιθοπλίνθους ($\pm 0.60 \times 1.70$ μ.), ὀρίζουν ἔκταση 20×40 μ. Ἐξω τοῦ τείχους ὑπάρχει πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται τὸ νερὸ πηγαδιοῦ μέσα στὸν περίβολο.²⁵³ Κοντὰ στὸ φρούριο εἶναι ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, στὴν ὁποία βρέθηκε ἡ βάση λαμπάδων **150**.²⁵⁴ Ὑποστηρίζεται²⁵⁵ ὅτι ἡ βάση ἀνήκει στὸν χῶρο ὅπου βρέθηκε, ἄποψη ποὺ μοῦ εἶχε ἐκθέσει ὁ E. Vanderpool πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια. Τοῦτο δὲν συνέβαινε· ἡ βάση ἦταν στημένη στὸ φρούριο, στὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Σωτήρος ἢ στὴν ἀγορὰ ἢ στὸ συνέδριο μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες ὅμοιες παλαιότερες τῆς, ἐκεῖ ὅπου ζοῦσαν καὶ ὑπηρετοῦσαν καὶ οἱ νικητὲς λαμπαδηδρόμοι τῶν ὁποίων τὴ νίκη στοὺς ἀγῶνες τῆς Ἀθῆνας μνημόνευε. Ἀλλωστε τόσο πολυτελὲς ἀνάθημα δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἰδρυθεῖ σ' ἓνα μικρῆς σημασίας ὄχυρό, ὅπου δὲν θὰ ὑπῆρχε ἱερὸ γιὰ νὰ ἀφιερωθεῖ ἢ, ἂν ὑπῆρχε, θὰ ἦταν πολὺ ἀσήμενο γιὰ νὰ δεχθεῖ τόσο ἀκριβὸ καὶ ἄξιο δημοσιότητας ἀνάθημα.

Ἀπὸ τὸ μικρὸ φρούριο βλέπει κανεὶς, σὲ μεγάλη ἔκταση, στὰ βόρεια καὶ δυτικά του τὸν Εὐβοϊκό, ἕως τὴν Ἑρέτρια, καὶ τὴν ἀνατολικὴ πεδιάδα τοῦ Ὠρωποῦ.

Βόρεια τοῦ χωριοῦ Βαρνάβα, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὸ καὶ κοντὰ σὲ ἄλλη ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, βρίσκονται τὰ ἐρείπια ὀρθογώνιου πύργου, 6×6 μ., ὁ ὁποῖος σώζεται μέχρι ὑψους 13 δόμων (5.75 μ.).²⁵⁶ Φέρει θύρα, ὑψ. 2.50 καὶ πλ. 0.95 μ., καὶ ἡ τοιχοδομία του εἶναι ὅμοια μὲ τὴν τοιχοδομία τῶν μεγάλων ἀναλημμάτων τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ τοῦ τείχους τοῦ φρουρίου, μάλιστα τῆς νότιας καὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Τὸ ὕψος τῶν δόμων ποικίλλει ἀπὸ 0.35 μέχρι 0.72 μ. Ἡ πολυδάπανη καὶ στερεὴ κατασκευὴ του δείχνει ὅτι ἀποτελοῦσε τὴ βάση μόνιμης φρουρᾶς τῆς ἀμυντικῆς γραμμῆς Ραμνοῦντος-Ὠρωποῦ²⁵⁷ καὶ ὅτι χρησίμευε ὡς φυλακτήριο τῆς μικρῆς κοιλάδας ποὺ ἐκτείνεται πρὸς τὰ νότια. Δὲν εἶχε καμιά ἀμυντικὴ σημασία, ἀφοῦ ἡ θύρα του βρίσκεται στὸ ἰσόγειο, οὔτε εἶναι τόσο μεγάλος ὥστε νὰ χρησιμεύσει ὡς, ἔστω πρόχειρο, καταφύγιο τῶν χωρικῶν.

Ὅλα τὰ σήματα τῶν σκοπιῶν καὶ τῶν διαδεκτῆρων κατέληγαν στὸ φρούριο, στὸν στρατηγὸ ἢ τὸν διοικητὴ του. Ἀπὸ τὸ φρούριο πάλι στέλλονταν οἱ ἐντολές, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, σὺς σκοπὲς καὶ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ βρίσκονταν σὲ περιπολία.

Ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη οἱ φρουροὶ κατόπτευαν τὸν Εὐβοϊκό, σὲ μεγάλη ἀπόσταση, ὡς τὶς ἀντικρινὲς ἀκτὲς τῆς Εὐβοίας, παρακολουθοῦσαν τὰ πλοῖα ποὺ παρέπλεαν καὶ γνώριζαν ἐγκαίρως κάθε ὑποπτὴ κίνηση. Ὁ σκοπὸς ποὺ βρισκόταν στὴ ΒΔ. γωνία τῆς ἀκρόπολης μποροῦσε νὰ βλέπει τὴν Εὐβοία ὡς τὴν Ἀμάρυνθο. Ἡ ἀττικὴ ἀκτὴ, ἀντίθετα, εἶναι ὁρατὴ μόλις ὡς τὸν Λιμιώνα, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ φρούριο. Ἄν τὰ ἐχθρικὰ πλοῖα παρέπλεαν τὴν ἀκτὴ αὐτὴ, θὰ γίνονταν ἀντιληπτὰ πολὺ ἀργὰ καὶ δὲν θὰ ὑπῆρχε χρόνος γιὰ συναγερμό, συγκέντρωση τῶν χωρικῶν καὶ κλείσιμο τῶν πυλῶν. Ὑπῆρχαν ὅμως, ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Ὠρωπίας ἕως τὸ μακρύτερα ὁρατὸ σημεῖο τῆς ἀττικῆς ἀκτῆς, διαδεκτῆρες. Ὁ πλησιέστερος βρισκόταν στὸν Λιμιώνα.

253. J. Ober, *Fortress Attica* (1985) 138-139.

254. A. Milchhöfer, *AM* 12, 1887, 317 ἀρ. 407.

255. Ober ὁ.π. 139.

256. L. Chandler, *JHS* 46, 1926, 19 εἰκ. 11.

Kahrstedt, *AM* 57, 1932, 23 πίν. V· W. Wrede, *Attische Mauern* πίν. 68, 82 καὶ σ. 32. Ober ὁ.π. 137-138.

257. Wrede ὁ.π. 32· Ober ὁ.π. 138.

Πρὸς Ἀνατολὰς ὁ σκοπὸς ἔβλεπε τὴν Εὐβοία ὥς τὸ νηοὶ Στύρα. Ἡ ἀττική ἀκτὴ κρύβεται ἀπὸ τὸν ὑψηλὸ λόφο Τσουγκάρι, ποὺ εἰσχωρεῖ βαθιὰ στὴ θάλασσα καὶ δημιουργεῖ ὄρμος. Στὸν λόφο αὐτὸν ἢ στὸν πύργο τῆς πύλης τοῦ στρατοπέδου ὑπῆρχε ἄλλος διαδεκτῆρας, ὁ ὁποῖος παρακολουθοῦσε τὰ πλοῖα ποὺ ἔρχονταν ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ Μαραθῶνος.

Ἱατρικὲς φροντίδες. Κατὰ τὸν Φίλωνα Βυζάντιο²⁵⁸ ἀπαραίτητο ἦταν νὰ ὑπάρχουν γιατροὶ στὶς πόλεις ποὺ προσβάλλονταν ἀπὸ τὸν ἐχθρό: Δεῖ δὲ καὶ ἱατροὺς χαριεστάτους ἔνδον εἶναι ἐμπείρους τραυμάτων καὶ βελῶν ἐξαιρέσεως, ἔχοντας φάρμακα καὶ ὄργανα τὰ προσήκοντα, καὶ τὴν πόλιν χορηγεῖν κηρωτὴν καὶ μέλι καὶ ἐπιδέσμους καὶ σπληνία, ἵνα μὴ παραπολλύωνται οἱ στρατιῶται τραυματῆται γενόμενοι, ἀλλὰ ταχύ ὑγιαζόμενοι χρήσιμοι γίνωνται ἐν ταῖς ὕστερον γινομέναις συμβολαῖς προθύμως κινδυνεύοντες διὰ τὰς γενομένας θεραπείας αὐτοῖς καὶ χορηγίας. (*Πρέπει νὰ ὑπάρχουν στὴν πόλιν ἐξαίρετοι γιατροὶ μὲ ἐμπειρία στὴ θεραπεία τῶν τραυμάτων καὶ τὴν ἐξαγωγή τῶν βελῶν, οἱ ὁποῖοι νὰ ἔχουν φάρμακα καὶ τὰ κατάλληλα ἱατρικὰ ἐργαλεῖα, καὶ ἡ πόλις νὰ τοὺς χορηγεῖ κερὶ καὶ μέλι καὶ ἐπιδέσμους καὶ ἐπιθέματα, γὰρ νὰ μὴν πεθαίνουν οἱ τραυματισμένοι στρατιῶτες ἀλλὰ νὰ θεραπεύονται γρήγορα καὶ νὰ εἶναι χρήσιμοι στὶς συμπλοκὰς ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν, ἔτοιμοι νὰ ἀγωνιστοῦν μὲ προθυμία, ἐπειδὴ τοὺς θεράπευσαν καὶ τοὺς φρόντισαν.*)

Δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη ἐνδείξεις ἀσκησης τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος στὸ φρούριο. Τὸ Ἀμφιάρειο δὲν μποροῦσε νὰ προσφέρει ὑπηρεσίες, μάλιστα σὲ καιρὸ πολιορκίας, γιατί βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη. Παρὰ ταῦτα πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ὑπῆρχε στὸν δῆμο γιατρός, ὁ ὁποῖος μὲ δαπάνες τῆς Ἀθήνας νοσήλευε τοὺς πολυάριθμους στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς. Ἀπὸ τὴν παρουσία του ἐπωφελοῦνταν καὶ οἱ δημότες.

Ἐξετασμοί, παρελάσεις. Ἡ τάση τῶν στρατιωτικῶν γιὰ ἐπίδειξη ἐκδηλώνεται κυρίως μὲ τὶς στολὲς καὶ τὶς παρελάσεις. Οἱ ἀρχηγοὶ τῶν διαφόρων μονάδων δὲν θὰ παρέλειπαν νὰ ἐκμεταλλεύονται καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἀπατηλὰ στοιχεῖα στρατιωτικῆς ἀρετῆς. Ἀπὸ τὸν Ραμνούντα δὲν ἔχουμε στοιχεῖα γιὰ στρατιωτικὲς συγκεντρώσεις, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα ψήφισμα ἐπὶ Διομέδοντος ἄρχοντος, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ στρατηγὸς Ἀρχανδρος ὅταν ἔφθασε στὸ φρούριο ἐξ]ετασμὸν ποιήσας ἔταξε τοὺς ἄνδρες στὴν κατάλληλη γιὰ τὸν καθένα θέση. Ὁ ἐξετασμὸς θὰ ἔγινε ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο, σὲ ἀναπεπταμένο χῶρο, μακριὰ ἀπὸ τὴν περιέργεια τῶν δημοτῶν καὶ τὰ ἀναπόφευκτα σχόλιά τους. Παράταξη, παρέλαση καὶ ἀγῶνες μεταξὺ τῶν στρατιωτῶν ὑπονοεῖ τὸ ψήφισμα 26 τῶν μετὰ τὸ 229 χρόνων.

Ὁ καταλληλότερος τόπος γιὰ τὶς ἐκδηλώσεις αὐτὲς εἶναι ὁ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος, ἐκτεταμένος καὶ ὁμαλός. Οἱ στρατιῶτες θὰ ἦσαν μερικὲς ἑκατοντάδες καὶ ὁ χῶρος ἐπαρκοῦσε, θὰ ἦταν ἀδύνατο ὅμως νὰ πραγματοποιηθεῖ ἐκεῖ ἡ παράταξη, ἡ παρέλαση καὶ ἡ πολεμικὴ ἐπίδειξη ποὺ διηγεῖται ὁ Ξενοφῶν ὅτι ἔγινε ἐμπρὸς στὸν Κύρο, κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ ἐναντίου τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν. Εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς οἱ στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς κατὰ τὶς ἐπιδείξεις τοὺς ἔφεραν πάντες κράνη χαλκᾶ καὶ χιτῶνας φοινικοῦς καὶ κνημίδας καὶ τὰς ἀσπίδας ἐκκεκαλυμμένας²⁵⁹ (*ἄλλοι χάλκινα κράνη, χιτῶνες πορφυρόχρωμους καὶ κνημίδες καὶ τὶς ἀσπίδες φανερέες* [δηλαδὴ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ σῶμα τους, ὥστε νὰ εἶναι θεατὲς καὶ ὄχι στὸ ἀριστερὸ πλευρό]).

258. *Μηχανικὴ σύνταξις* V, C 72, παρὰ Yvon Garlan, *Recherches de poliorcétique grecque* (1974).

259. *Κύρου Ἀναβ.* XII 16.

Η ΥΔΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ

Στην περιγραφή του κάμπου του Λιμικού έγινε λόγος για το πρόβλημα της ύδρευσης που αντιμετώπιζαν στην αρχαιότητα οι Ραμνούσιοι. Θα δοῦμε παρακάτω τις σχεδόν ἀκαρπες ἐνέργειες τῆς διοίκησης τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως νὰ ἐξασφαλιστεῖ, μὲ βαθιὲς δεξαμενὲς μέσα στὸ Ἱερό, τὸ ἀναγκαῖο νερὸ γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τοῦ τεμένους. Στὸ φρούριο ὑπάρχουν πολλὲς δεξαμενὲς σκαμμένες στὸ βραχῶδες ἔδαφος, ἢ καὶ στὸ χῶμα, στὶς ὁποῖες συλλεγόταν τὸ νερὸ ποὺ κυλοῦσε ἀπὸ τὶς στέγες τῶν σπιτιῶν. Τὸ στιβάδειον, τὸ πυλῶριον, τὸ συνέδριον, τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου, τὸ νότιο πυλῶριον, ἢ ΒΔ. οἰκία, διέθεταν δεξαμενὲς καὶ ἀρκετὲς ἔχουν βρεθεῖ ἀνάμεσα στὰ οἰκήματα τῆς ΝΑ. συνοικίας. Ἡ ἀκρόπολη ἐπίσης εἶχε καὶ αὐτὴ δεξαμενές. Ὁ Ἀριστοτέλης²⁶⁰ λέει ὅτι στὶς πόλεις πρέπει ὑδάτων τε καὶ ναμάτων μάλιστα μὲν ὑπάρχειν πλῆθος οἰκεῖον, εἰ δὲ μή, τοῦτό γε εὕρηται διὰ τοῦ κατασκευάζειν ὑποδοχὰς ὀμβρίοις ὕδασι ἀφθόνους καὶ μεγάλας, ὥστε μηδέποτε ὑπολείπειν εἰργομένους τῆς χώρας διὰ πόλεμον. (*Πρέπει νὰ ὑπάρχουν πολλὰ νερὰ καὶ ποταμάκια· ἂν ὄχι, ἡ ἔλλειψη ἀναπληρώνεται μὲ τὴν κατασκευὴ πολλῶν καὶ μεγάλων δεξαμενῶν γιὰ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς, ὥστε ποτὲ νὰ μὴ λείπει τὸ νερὸ ὅταν, ἐξ αἰτίας πολέμου, ἡ πόλις ἀποκλειστεῖ ἀπὸ τὴν ὑπαιθρο.*)

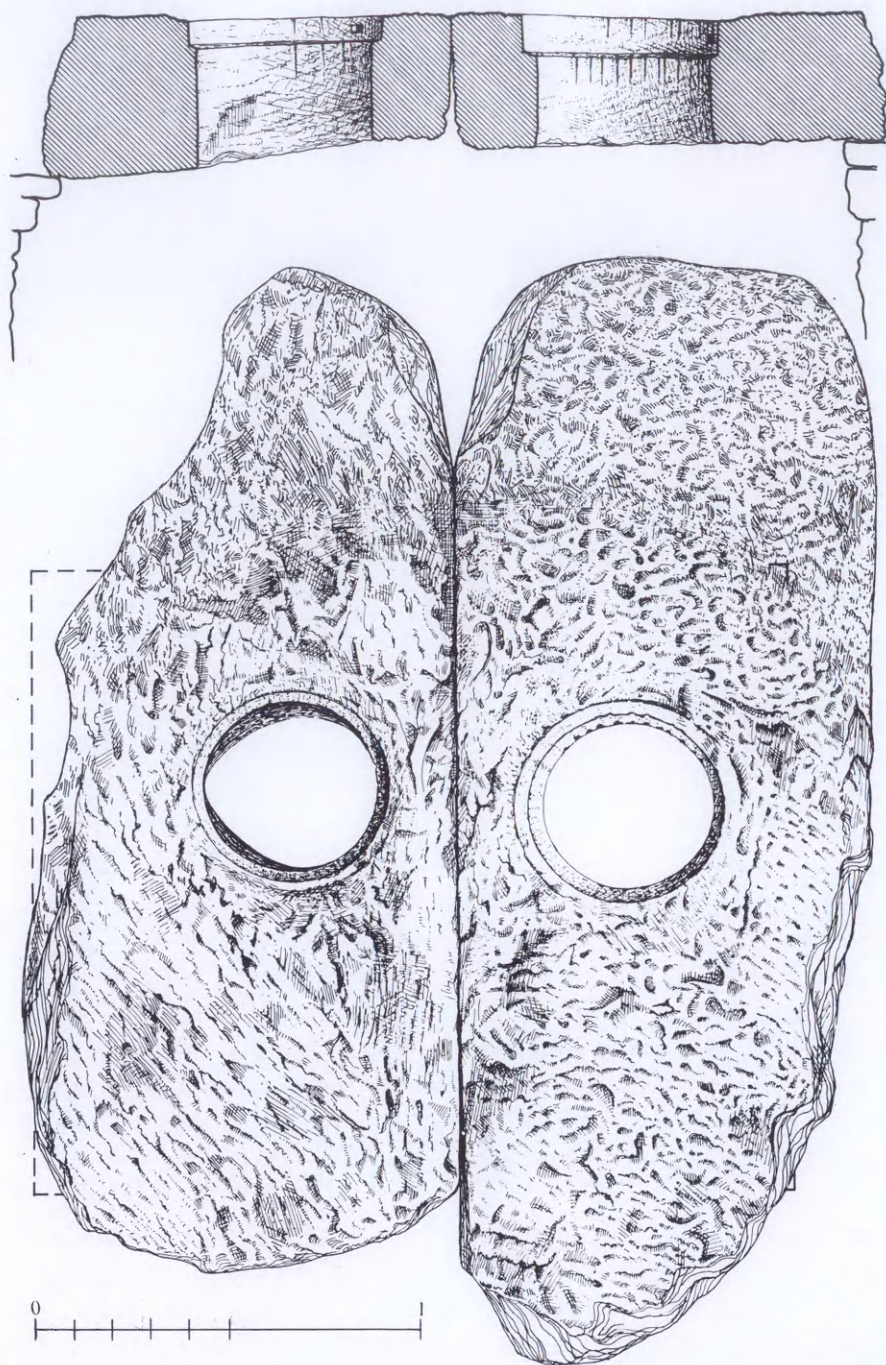
Ὅπως γνωρίζουμε, στὰ στάσιμα νερὰ τῶν δεξαμενῶν ἀναπτύσσονται μικροοργανισμοὶ οἱ ὁποῖοι τὸ καθιστοῦν ἀκατάλληλο γιὰ πόση καὶ δημιουργοῦν δυσάρεστες ὁσμές. Τὸ ἐλάττωμα αὐτὸ τῶν νερῶν συνιστᾷ ὁ Φίλων Βυζάντιος²⁶¹ νὰ θεραπεύεται μὲ τὴν ἐξῆς μέθοδο: Ἐὰν δὲ σαπρὰ γένηται τὰ ὕδατα, κρίθινον ἐμβάλλειν δεῖ θερμὸν <ἢ> εἰς τοὺς δύο χοεᾶς ὄξους βελτίστου ὅσον κύαθον ζέσαντος ἐγγέαι καὶ μετ' οὐ πολὺν χρόνον χρήσιμα γίνεται. (*Ἄν τὸ νερὸ μολυνθεῖ, πρέπει νὰ τοῦ ρίξει κανεῖς ζεστὸ κριθᾶρι ἢ, σὲ ποσότητα νεροῦ δύο χοῶν (6.55 λίτρα), ἓναν κύαθο (0.045 τοῦ λίτρου) βραστὸ ξύδι τῆς καλύτερης ποιότητος· ὕστερα ἀπὸ λίγο τὸ νερὸ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ.*)

Τὸ μεγάλο πηγάδι. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πηγάδια στὶς αὐλὲς τῶν σπιτιῶν, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν τὰ νοικοκυριά, ὑπάρχει στὸ ΒΔ. μέρος τοῦ φρουρίου σκαμμένο στὸν σκληρὸ βράχο ἓνα πολὺ βαθὺ ὀρθογώνιο πηγάδι (1.50×2.20 μ.). Σήμερα τὸ βάθος του εἶναι 16 μ. ἀλλὰ στὰ ἀρχαῖα χρόνια ἦταν βαθύτερο, γιὰτὶ μὲ τὰ χρόνια ποὺ πέρασαν πρέπει νὰ ἔχει ἐπιχωσοθεῖ. Στὸ πηγάδι αὐτὸ ἀνέβλυζε νερό· ἡ ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας εἶναι μόλις δύο μέτρα χαμηλότερα ἀπὸ τὸν τωρινὸ πυθμένα τοῦ πηγαδιοῦ. Σὲ περίπτωσι πολιορκίαςμποροῦσαν οἱ Ραμνούσιοι νὰ ἀντέξουν γιὰ μακρὸ διάστημα, ὅσο τουλάχιστον δὲν στέρευνε τὸ πηγάδι. Ὡς κάλυμμα χρησιμεύουν δύο μαρμαρίνες πλάκες πᾶχ. 0.30-0.40 μ., στὴν καθεμία ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὑπάρχει ἀπὸ ἓνα κυκλικὸ ἄνοιγμα, διαμ. 0.45 μ., μὲ ἐσωτερικὴ ἐγκοπὴ γιὰ τὴν τοποθέτηση ξύλινων σκεπασμάτων. Στὰ χεῖλη καὶ στὶς παρεῖς τῶν στομίων ὑπάρχουν αὐλακώσεις ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὰ σχοινιά μὲ τὰ ὁποῖα κατέβαζαν οἱ Ραμνούσιοι τὰ ὕδροδοχεῖα τους γιὰ νὰ ἀντλήσουν τὸ νερό.²⁶²

260. Πολιτ. 1330 β.

262. *ΠΑΕ 1981, 136-138 εἰκ. 12, πίν. 100β.

261. Ὁ.π. Β 54.

Είκ. 99. Κάτοψη και τομή τοῦ μαρμαρίνου καλύμματος μεγάλου ὀρθογωνίου φρέατος ἔξω τοῦ δυτικοῦ τείχους τοῦ φρουρίου, μεταξὺ τῶν σημείων S καὶ T.

Ἡ ἀντληση τοῦ νεροῦ γινόταν μὲ κάθε εἶδους δοχεῖα. Ξύλινα ὅπως ὁποῖοτε, χάλκινα ὅπως ἓνα ποὺ βρέθηκε στὴ δεξαμενὴ τοῦ σιβαδείου,²⁶³ καὶ πήλινα τῶν ὁποίων βρίσκουμε ἄφθονα θραύσματα· σὲ πάπυρο ὀνομάζονται κάδοι ὀστράκινοι.²⁶⁴

263. *ΠΑΕ 1993, 31,6. Πιθανῶς εἶναι τελετουργικὸς καδίσκος καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ δυτικὰ εὐρισκόμενον ἱερὸ τῆς Ἀγδίστεως καὶ τῶν αἰγυπτίων θεῶν.

264. A. S. Hunt - C. C. Edgar, *Select Papyri* II 540 (ἔκδ. Loeb).

Εἰκ. 100. Ἀντίβαρο κήλωνος. Τὰ μικρότερα χρησίμευαν σὴν ἀντλησὶν νεροῦ, τὰ μεγάλα σὲ ἀνυψωτικὰ ἔργασίες.

Ἀντλητικὰ καὶ ἀνυψωτικὰ βάρη. Περισσότερα ἀπὸ τὴς δεξαμενὲς εἶναι τὰ ἀντλητικὰ καὶ ἀνυψωτικὰ βάρη ποὺ συναντᾶμε σκορπισμένα στὸ ἔδαφος, ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τοῦ φρουρίου· εἶναι μεγάλα κομμάτια μαρμάρου τὰ ὁποῖα ἔχουν τὸ σχῆμα τοῦ κοντόχοντρου ἀχλαδιοῦ μὲ μεγάλη ὀπὴ στὴν κορυφή. Τὰ μικρότερα ἀπὸ τὰ μάρμαρα αὐτὰ χρησίμευαν ὡς ἀντίβαρα στὸ γνωστὸ ἀντλητικὸ σύστημα, τὸν κήλωνα, τὸ σημερινὸ γεράνι. Οἱ Ἀρχαῖοι χρησιμοποιοῦσαν ἓνα ἄρκετὰ μακρὸ ξύλο ποὺ ἦταν ἀντίρροπο σὲ ἄλλο ξύλο κατακόρυφο, στερεωμένο στὸ ἔδαφος. Τὸ δεύτερο αὐτὸ ξύλο συνήθως κατέληγε στὸ ἄνω ἄκρο σὲ διχάλα. Στὸ ἓνα ἄκρο τοῦ ὀριζόντιου κρεμοῦσαν τὸ μαρμαρίνο ἀντίβαρο καὶ στὸ ἄλλο μεγάλο ὑδροδοχεῖο, κρεμασμένο ἀπὸ σχοινὶ μήκους ἀνάλογου μὲ τὸ βάθος τῆς δεξαμενῆς. Μὲ μικρὴ σωματικὴ προσπάθεια ἀνέβαινε στὴν ἐπιφάνεια γεμάτος νερὸ ὁ ἀμφορέας ἢ ὁ κάδος. Ἐνα ἀντίβαρο ὑπερβολικοῦ μεγέθους καὶ βάρους ποὺ βρέθηκε ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πύλη, καὶ δεύτερο στὴν ἀκρόπολη, χρησίμευαν ἴσως, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλους τόπους, ὡς βάρη σὲ ἐλαιοπιεστήρια, τὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν στὸν δῆμο καὶ ἀπομένει νὰ βρεθοῦν. Τὸν ἴδιο σκοπὸ ἐξυπηρετοῦσαν καὶ τὰ ἀντίβαρα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα, χωρὶς νὰ εἶναι ὑπερβολικοῦ μεγέθους, ἦσαν ἀκατάλληλα γιὰ χρῆση σὲ μικρὲς αὐλὲς τῶν οπιτιῶν τοῦ φρουρίου.

100

Χρῆση τοῦ κήλωνος μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Αἰνεῖα²⁶⁵ καὶ σὲ περιπτώσεις πολιορκίας τῶν τειχομένων πόλεων καὶ τῶν φρουρίων. Μὲ αὐτὸν, χωρὶς νὰ ἀνοίξουν τὴν πύλη, ἀνέβαζαν

265. Πολιορκ. XXXIX 7· βλ. καὶ XXXVIII 7.

ἐπάνω στὰ τείχη μὲ δίχτυα ἐχθροὺς ποὺ εἶχαν αἰχμαλωτίσει· ἀνέβαζαν ἀκόμη, μέσα σὲ κοφίνια ἢ δίχτυα, πέτρες ποὺ οἱ πολιορκημένοι χρειάζονταν γιὰ τὴν ἄμυνά τους: "Ἐστω δὲ ὁ μὲν βρόχος ὄπλου ὡς ἰσχυροτάτου, τὸ δὲ ἔλκον ἐπὶ δύο πήχεις ἄλυσις, τοῦ μὴ δια-
τμηθῆναι· τὸ δ' ἄλλο, ὅθεν ἔλκουσι, σχοίνου. ὅλος δὲ ἔσω κατακρέμαται καὶ ἀνασπᾶται
ὄπλοις ἢ κηλωνείοις· οἱ δὲ πολέμιοι ἔαν διατέμνουν ἐπιχειρῶσι, πρὸς ταῦτα πάλιν οἱ ἔσωθεν
κηλωνείοις χρῶνται καθιέντες, ἵνα μὴ διατέμνηται. (Τὸ δίχτυ πρέπει νὰ εἶναι ἀπὸ ἰσχυρὸ σχοινὶ καὶ
ἐκεῖνο ποὺ τὸ τραβᾷ πρέπει νὰ εἶναι ἀλυσίδα γιὰ νὰ μὴν κόβεται· τὸ ὑπόλοιπο κομμάτι μὲ τὸ ὁποῖο ἀνεβάζουν
τὸ δίχτυ πρέπει νὰ εἶναι παλαμάρι (χονδρὸ σχοινὶ ἀπὸ βοῦρλα). Τὸ δίχτυ κατεβαίνει καὶ ἀνεβαίνει ἀπὸ
μέσα μὲ τὴ βοήθεια σχοινιῶν ἢ μὲ τὸν κήλωνα. "Αν οἱ ἐχθροὶ ἐπιχειρήσουν νὰ κόψουν τὸ δίχτυ, ἐκεῖνοι ποὺ
βρίσκονται στὸ ἐσωτερικὸ χαλαρώνουν τὸ σχοινί, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ κήλωνα, γιὰ νὰ μὴν κοπεῖ.)

Η ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗ

"Ὅσα νερὰ τῆς βροχῆς δὲν συλλέγονταν σὲ δεξαμενές, ὅπως αὐτὲς ποὺ μνημονεύτη-
καν, εἴτε κυλοῦσαν ἐλεύθερα πρὸς τὰ χαμηλότερα μέρη τοῦ τειχισμένου οἰκισμού, βρί-
σκοντας μόνον τοὺς διέξοδο πρὸς τὰ ἔξω, εἴτε πάλι κατέληγαν στὸ ἴδιο σημεῖο μὲ τὴ βοή-
θεια ἀγωγῶν. Ἀγωγὸς κτιστὸς μὲ πλάκες ὑπάρχει σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατο-
λικῆς πύλης καὶ τῆς πρὸς Β. συνέχειάς της, ὅπως ἐπίσης στὶς αὐλὲς τοῦ συνεδρίου, τοῦ
στρατηγείου, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πυλωρίου, στὴν αὐλὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης καὶ στὴ
νότια πύλη. Ἀγωγὸς ἐκβάλλει ἔμπρὸς ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νότιου τείχους καὶ δύο
λίθινες ἐκροὲς ἀγωγῶν σώζονται ὑψηλὰ στὸ νότιο μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους. Ἀγωγοὶ
ἐπίσης καταλήγουν ἀπὸ διάφορα σημεῖα στὴν πύλη τῆς ἀκρόπολης, ἕνας ἐκβάλλει στὴν
πυλίδα Q καὶ ἄλλοι διαπερνοῦσαν τὸ βόρειο τείχος τῆς ἀκρόπολης. Ὅλοι χρησίμευαν γιὰ
τὴν ἀποχέτευση τῶν ἀκάθαρτων νερῶν. Θὰ ὑπῆρχαν φυσικὰ καὶ περιοχὲς ἢ συνοικίες ποὺ
δὲν διέθεταν ἀποχέτευση, καὶ ἐκεῖ οἱ κάτοικοι θὰ ἔχυναν τὰ ἀκάθαρτα νερὰ στοὺς δρομί-
σκους, κάτι ποὺ γίνεται καὶ τώρα στὰ φτωχὰ μέρη τῆς γῆς.

Σήμερα, κατὰ τὴ διάρκεια βροχῆς, βλέπει κανεὶς τὰ νερὰ νὰ κυλοῦν στοὺς δρόμους
τοῦ φρουρίου, ἔως ὅτου χυθοῦν ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη. Στὴν ἀρχαιότητα ἡ κατάσταση ἦταν
χειρότερη, γιὰ τὴ μεγαλύτερη ἔκταση τοῦ φρουρίου κατελάμβαναν κτίρια μὲ σκεπές,
ἀπὸ τίς ὁποῖες τὰ νερὰ χύνονταν ἐλεύθερα στοὺς δρόμους σὲ μεγάλη ποσότητα. Τώρα τὰ
περισσότερα νερὰ κρατοῦνται ἀπὸ τὸ χῶμα καὶ τὰ περικλειστα ἐρείπια. Ὅσα σπῖτια εἶχαν
θύρες ποὺ ἄνοιγαν σὲ δρόμο πλημμύριζαν. Γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ αὐτὸ τὸ δυσάρεστο, ποὺ
συμβαίνει καὶ στὶς μέρες μας, οἱ ἔνοικοι κατασκεύαζαν ἔμπρὸς ἀπὸ τὴ θύρα πλατύσκαλο
ὑψους περίπου 0.10 μ. τὸ ὁποῖο ἐμπόδιζε τὰ νερὰ τῆς βροχῆς νὰ χυθοῦν στὸ ἐσωτερικὸ
τοῦ σπιτιοῦ. Τέτοια πλατύσκαλα βλέπουμε στὴν αὐλὴ τοῦ συνεδρίου καὶ τῶν λουτρῶν,
στὴν εἴσοδο δεξιὰ μετὰ τὴ νότια πύλη, στὴν αὐλὴ τοῦ στρατηγείου, στὴν ἀκρόπολη.

Οἱ ὑπόγειες δεξαμενὲς συγκέντρωναν μικρὴ ποσότητα νεροῦ, ἡ ὁποία δὲν ἐπαρκοῦσε
γιὰ ὁλόκληρὴ τὴν περίοδο τῆς ἀνομβρίας, ἀπὸ τὴν ἀνοιξὴ ἔως τὰ πρωτοβρόχια τοῦ
Σεπτεμβρίου.

Είκ. 101. Τὸ ἐπιχωσμένο ἀπὸ τὸ ρέμα Τσόναλι δυτικὸ λιμάνι τοῦ φρουρίου μετὰ τὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Ἀγίας Μαρίας.

ΤΑ ΛΙΜΑΝΙΑ

Τὸ φρούριο εἶχε διττὸ προορισμό: νὰ προστατεύει τὰ σύνορα τῆς Ἀττικῆς μετὰ τὸν Ὠρωπὸ καὶ νὰ διατηρεῖ ἐλεύθερο γιὰ τὰ ἀθηναϊκὰ πλοῖα τὸν Εὐβοϊκὸ κόλπο. Γιὰ τὸν δεύτερο χρειάζονταν λιμάνια καὶ πλοῖα. Ἀνατολικά καὶ δυτικὰ τοῦ φρουρίου ὑπάρχουν δύο ὅρμοι, ἐπιχωσμένοι ἀπὸ τοὺς χειμάρρους ποὺ καταλήγουν σ' αὐτούς. Καὶ οἱ δύο ἀποτελοῦσαν στὰ ἀρχαῖα χρόνια ἀσφαλῆ λιμάνια γιὰ τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα ποὺ ἔφθαναν ὡς τὸν Ραμνούντα, γιὰ τὰ πολεμικὰ ποὺ περιπολοῦσαν τὶς ἀκτὲς καὶ τὶς προστάτευαν ἀπὸ πειρατικὲς ἐπιδρομές, καθὼς καὶ γιὰ τὰ πλοιάρια καὶ τὶς βάρκες τῶν ντόπιων ναυτικῶν καὶ ψαράδων. Σῶζονται ἀνατολικά τοῦ φρουρίου, μέσα στὴ θάλασσα, λείψανα ἀρχαίου μώλου τὸν ὅποιο εἶχαν κατασκευάσει οἱ Ραμνούσιοι γιὰ νὰ προστατεύονται τὰ πλοῖα ἀπὸ τὰ ἰσχυρὰ κύματα ποὺ δημιουργοῦνται μετὰ τοὺς βόρειους ἀνέμους. Τὰ λείψανα αὐτὰ διακρίνονται καλύτερα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀμπώτιδος. Γιὰ τὴν ὑπαρξὴ λιμενοβραχίονα ἔχει γίνει λόγος ἤδη ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα.²⁶⁶ Ὁ μῶλος εἶναι θεατὸς καὶ ἀποτελεῖται

101

102

266. G. J. Schneider, Die Akropolis von Rhmnous, Berl. Phil. Wochenschrift IV, 1884, 1308.

ἀπὸ τὸν Schneider ἀντλεῖ ὁ K. Lehmann-Hartleben, Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres (1923)

ἀπὸ μεγάλους ὀγκόλιθους. Χρησίμευε, στὸ ἀρχικὸ μῆκος καὶ ὕψος του, ὡς λιμενοβραχίονας ἀπαραίτητος, γιατί ἡ θάλασσα συχνὰ εἶναι ταραγμένη.²⁶⁷

- 28 Στὴν ἀρχὴ τοῦ λιμενοβραχίονα, πλαί στὴ θάλασσα, σώζονται στὴ θέση τους μέσα στὴν ἄμμο τρεῖς μεγάλες λιθόπλινθοι ποὺ ἀπαρτίζουν τμήμα τόξου. Πρόκειται γιὰ λείψανο θεμελίωσης στρογγυλοῦ πύργου,²⁶⁸ ἐξωτ. διαμ. 7 μ. περίπου, ὁ ὁποῖος χρησίμευε, πιθανῶς, ὡς φυλάκιο καὶ παρατηρητήριο τοῦ ἀνατολικοῦ λιμανιοῦ.

ΤΑ ΝΕΩΡΙΑ

Γιὰ τὴ ναυτικὴ πολεμικὴ δραστηριότητα τῆς φρουρᾶς τοῦ φρουρίου ὑπάρχει μαρτυρία, τιμητικὸ ψήφισμα (31) τῶν Ραμνουσίων, τοῦ 225/4, γιὰ τὸν Μένανδρο, γιὸ τοῦ Τεισάνδρου ἀπὸ τὸν δῆμο Εἰτέας. Αὐτὸς ὡς τριῆραρχος φρόντισε νὰ ἐκτελεστεῖ ὑποδειγματικὰ ἡ ὑπηρεσία ποὺ τοῦ εἶχε ἀνατεθεῖ. Τὸ καράβι ποὺ κυβερνοῦσε ἀνῆκε στὴν κατηγορία τῶν ἀφράκτων, ἐλαφρῶν πλοίων χωρὶς κατὰστρωμα, μὲ τὰ ὁποῖα ἐπιτηροῦσαν τὶς ἀκτές. Ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τὸν ὁποῖο τιμήθηκε ὁ Μένανδρος εἶναι ὅτι πλήρωσε ἐξ ἰδίων τὰ ναυφυλάκια. Τοῦτο ὑποδηλώνει καὶ τὴν ὑπαρξὴ λιμενικῆς καὶ τελωνειακῆς ἀρχῆς. Ὑπῆρχαν καὶ στὰ λιμάνια τοῦ Ραμνουῦντος νεώρια, ὅπου ἔσυραν τὰ πλοῖα εἴτε γιὰ ἐπισκευὴ εἴτε κατὰ τὴν περίοδο τοῦ χειμῶνα. Δὲν διατηρήθηκαν λείψανά τους. Ἡ περιοχὴ στὴν ὁποία βρίσκονταν δὲν σώζει πλέον τὴν ἀρχαία μορφή της ἐξ αἰτίας τῶν προσχώσεων τῶν χειμάρρων καὶ τῆς πυκνῆς φυτείας ποὺ καλύπτει τὸ ἔδαφος.

Εἰκ. 102. Τὸ ἐπιχωσμένο, ἀπὸ τὰ χῶματα ποὺ κατέβαζε ἡ βόρεια ὁδός, ἀνατολικὸ λιμάνι τοῦ φρουρίου.

279 ἀρ. 238.

267. Ὡς αὐτὸν ἐννοοῦσε ὁ Μαστροκώστας, ΠΑΕ 1958, 37. Ὁ προσδιορισμὸς του ὅμως «πρὸς νότον

τῆς ἀκροπόλεως» ὀφείλεται σὲ προφανῆ παραδρομή.

268. *ΠΑΕ 1990, 38-39.

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΣΤΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΔΗΜΟΤΩΝ

Οί στρατιωτικοί ως κοινωνικό σώμα. Στὸν Ραμνούντα ἀπὸ τὸν 4ο ἕως τὸν 1ο αἰ. οἱ στρατιωτικοὶ ἐμφανίζονται σὲ κάθε ἐκδήλωση τῆς ζωῆς, τὴν ὁποία χρωματίζουν σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ καλύπτονται τὰ χαρακτηριστικὰ ἐκεῖνα ποὺ συναντᾶμε σὲ ἄλλους δήμους τῆς Ἀττικῆς. Εἶναι τονισμένο σὲ μεγάλο βαθμὸ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ φρούριο, τοὺς διοικητὲς του, τὰ σώματα ποὺ διοικοῦσαν, καθὼς καὶ τὶς σχέσεις τοὺς μεταξὺ τοὺς καὶ κατὰ δεύτερο λόγο μὲ τοὺς δημότες.

Οἱ στρατιωτικοὶ τοῦ φρουρίου παρὰ τὴ συνάφεια καὶ τὶς σχέσεις τοὺς μὲ τὴν κοινωνία τοῦ τόπου, ἀποτελοῦσαν σῶμα ξεχωριστὸ μὲ τὶς δικές τοὺς συνήθειες, κανονισμοὺς καὶ ἐκδηλώσεις, ὅπως συμβαίνει καὶ σήμερα. Ἐνῶ σὲ μιὰ πόλιν οἱ δημόσιοι ὑπάλληλοι, οἱ δικαστικοί, οἱ ἐκπαιδευτικοὶ ἀποτελοῦν μέρος τῆς κοινωνίας τῆς, οἱ στρατιωτικοί, ὅταν συμβαίνει μάλιστα νὰ ὑπηρετοῦν σὲ κάποια βάση ἢ στρατόπεδο, ἀπαρτίζουν ξεχωριστὴ κοινωνικὴ ὁμάδα ποὺ δύσκολα προσαρμόζεται στὸ περιβάλλον τῶν ἄλλων πολιτῶν.

Ὁ σήμερα σχεδὸν ἐρημικὸς τόπος στὰ ἀρχαῖα χρόνια ἔσφυζε ἀπὸ ζωὴ. Στὸν κάμπο καὶ στὶς πλαγιὰς τῶν λόφων ὑπῆρχαν ἀγροικίες· κοπάδια ἀπὸ πρόβατα καὶ κατοικίδια ἔβροσκον σκορπισμένα στὰ λιβάδια καὶ στοὺς γύρω λόφους· τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως μὲ τοὺς δύο ναοὺς καὶ τὰ ἱερὰ παραρτήματά του δεχόταν προσκυνητὲς ἀπ' ὅλη τὴν Ἀττικὴ. Στὸ πυκνοκατοικημένο φρούριο μὲ τὰ μαρμάρινα τεῖχη κυκλοφοροῦσαν οἱ Ραμνούσιοι, ἀγρότες, τεχνίτες, προύχοντες καὶ ἡ ἰσχυρὴ στρατιωτικὴ φρουρά, οἱ στρατιῶτες, Ἀθηναῖοι ἢ ξένοι μισθοφόροι, οἱ ἀξιωματικοί, ὁ φρουράρχος, ὁ πυλωρός, οἱ ἐπιμελητὲς, οἱ περιπόλαρχοι, οἱ ἀγγελιοφόροι, οἱ κυβερνήτες τῶν πολεμικῶν πλοίων ποὺ ναυλοχοῦσαν στὰ λιμάνια τοῦ Ραμνοῦντος. Ἀκόμη Ἀθηναῖοι ἀπὸ τοὺς γύρω δήμους καὶ ξένοι ἐμπορευόμενοι, κυρίως ἀπὸ τὸν γειτονικὸ Ὀρωπὸ καὶ τὴν ἀπέναντι καὶ κοντινὴ Εὐβοία. Ἡ φρουρὰ ζωντάνευε ὅταν στὸ φρούριο ἐρχόταν μὲ τὴν ἀκολουθία του ὁ στρατηγὸς τῆς παραλίας, ἀνώτατος διοικητὴς τῆς περιοχῆς. Ὅλοι αὐτοὶ συνέθεταν ἕναν πῖνακα γεμάτο ζωὴ, ἀδιανόητο γιὰ τὸν σύγχρονο ἐπισκέπτη ποὺ τέρπεται μὲ τὴν εἰκόνα τῆς ἐρημιᾶς ἢ ὁποία κυριαρχεῖ σήμερα.

Στὸ φρούριο εἰδικά, ὅπου δὲν ὑπάρχει σήμερα καμιὰ ἀνθρώπινη δραστηριότητα καὶ παρουσία, ἡ εἰκόνα τοῦ τόπου, ὅπως διαμορφώθηκε ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὴν αὐτοφυῆ φυτεία, εἶναι ἐντελῶς ἀπατηλὴ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν κάμπο τοῦ Λιμικοῦ, ὅπου ὑπάρχουν λίγα οἰκήματα καὶ κυκλοφοροῦν οἱ καλλιεργητές. Τότε, στὰ ἀρχαῖα χρόνια, τὸ φρούριο ἦταν ἐντελῶς διαφορετικόν. Τὰ οἰκοδομήματα ἦσαν πυκνὰ καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν οἰκοσῖτων ζῶων μεγάλο. Ἡ δραστηριότητα τῶν κατοίκων τοῦ ἦταν ἔντονη καὶ συνεχῆς, ὅπως σ' ἕνα σημερινὸ χωριὸ ποὺ ἀκμάζει. Ἡ διαμονὴ στὸ φρούριο ὅμως ἐπέβαλλε στοὺς κατοίκους τοῦ ἰδιαίτερο τρόπο ζωῆς. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ τεῖχους δημιουργοῦσε, στοὺς δημότες κυρίως, τὴν ὑποχρέωση νὰ ζοῦν σύμφωνα μὲ κανόνες οἱ ὅποιοι ἴσχυαν ἕως τὰ νεότερα χρόνια σὲ πολλὰς πόλεις τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἑλλάδος ποὺ εἶχαν φρουριακὸ χαρακτήρα.

Τὰ λείψανα τῶν κατασκευῶν τοῦ δήμου, ἀκόμη καὶ τὰ τεῖχη, δὲν ἀποκαλύπτουν ὅμως τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τῶν Ραμνουσίων μέσα στὸ φρούριο οὔτε τοὺς κανόνες ποὺ ἐφαρμόζονταν. Οἱ λίγες πληροφορίες τῶν ἐπιγραφῶν εἶναι πολὺ ἀόριστες· μόνο οἱ συγγραφεῖς στρατιωτικῶν καὶ πολεμικῶν ζητημάτων περιγράφουν μὲ λεπτομέρειες τὸν τρόπο διοίκησης μιᾶς τειχισμένης πόλης καὶ τοὺς κανονισμοὺς ποὺ ἴσχυαν σ' αὐτὴν γιὰ νὰ μὴ γίνεи λεία τῶν ἐχθρῶν τῆς.

Ὁ Ραμνοὺς δὲν ἦταν αὐτόνομη πόλη, δὲν εἶχε δική του ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, κινδύνευε ὅμως περισσότερο ἀπὸ τὸ ἄστυ, γιὰτὶ βρισκόταν ἀπομονωμένος. Τὸ φρούριο, ποὺ περιλάμβανε καὶ τὸν οἰκισμὸ τοῦ δήμου, τὸ διοικοῦσε ὁ στρατηγὸς σύμφωνα μὲ στρατιωτικοὺς κανονισμοὺς οἱ ὁποῖοι δὲν ὑπῆρχαν στοὺς περισσότερους δήμους τῆς Ἀττικῆς, ἀγροτικούς κυρίως, ποὺ βρίσκονταν μακριὰ ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἀθηναϊκῆς ἐπικράτειας.

Ἡ στρατιωτικὴ διοίκηση, ὁ στρατηγός. Ἡ Ἀττικὴ ἦταν χωρισμένη, ἀπὸ ἄποψη στρατιωτικῆ, σὲ περιοχὲς ποὺ τὶς διοικοῦσαν στρατηγοί, οἱ ὁποῖοι ἐκλέγονταν μὲ χειροτονία. Τῇ φροντίδῃ τῆς ἄμυνας ὁλόκληρῆς τῆς Ἀττικῆς στὰ χρόνια τοῦ Ἀριστοτέλη (4ος αἰ.) εἶχε ὁ στρατηγὸς ἐπὶ τὴν χώραν, ὁ ὁποῖος διοικοῦσε τὸν Ραμνούντα καὶ τὸ φρούριό του. Κατόπιν διαιρέθηκε σὲ μικρότερες περιοχὲς καὶ ὁρίστηκε στρατηγὸς Σουνίου καὶ Ῥαμνοῦντος καὶ τῆς ἄλλης παραλίας. Ἀργότερα ἐμφανίζεται στρατηγὸς ποὺ ἔχει δικαιοδοσίαν ἐπὶ Ῥαμνούντα καὶ τὴν παραλίαν χώραν. Ὁ χωρισμὸς τῆς παραλίας ἀπὸ τὴν χώρα δηλώνει τὴν αὐξηση τῆς σημασίας τῶν παραθαλασσίων φρουρίων τῆς Ἀττικῆς, τοῦ Σουνίου, τοῦ Θορικοῦ καὶ κυρίως τοῦ Ραμνοῦντος, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ πλέον προχωρημένο στὸν Εὐβοϊκὸ καὶ προστάτευε τὰ σύνορα τῆς ἀθηναϊκῆς ἐπικράτειας. Κατὰ τὸν 1ο αἰῶνα ὁ διοικητὴς ὀνομάζεται στρατηγὸς ἐπὶ Ῥαμνούντα.

Ἡ παρουσία τοῦ στρατηγοῦ τῆς παραλίας εἶχε μεγάλη σημασία γιὰ τὸν δῆμο καὶ ἐπιβεβαίωνε τὴν σπουδαιότητα τοῦ τόπου γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς Ἀττικῆς. Φυσικὸ παρακολούθημα τοῦ ὁρισμοῦ του ὡς κύριας ἑδρας τῶν στρατηγῶν, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ πολλὰ ψηφίσματα πρὸς τιμὴν τους, ἦταν ἡ πολυάριθμη φρουρὰ ποὺ στρατοπέδευε στὸ φρούριο καὶ ἡ ὁποία εἶχε σημαντικὸ ἔργο νὰ κάνει: νὰ φυλάξει τὴν περιοχὴ τοῦ Ραμνούντα ἀπὸ τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομές, νὰ διατηρήσει ἐλεύθερη τὴν ναυσιπλοΐαν στὸν Εὐβοϊκὸ καὶ νὰ προστατεύσει τὰ σύνορα τῆς Ἀθήνας μὲ τὸν Ὠρωπό, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ ἀνήκει, πολιτικά, στὴ Βοιωτία.

Τὸ ἀξίωμα τοῦ στρατηγοῦ δημιουργοῦσε οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις καὶ συνεπῶς τὸ ἀναλάμβαναν πρόσωπα μὲ σημαντικὴ περιουσία. Ἐνας ρήτορας τοῦ 4ου αἰ. ὀρίζει ὅτι ὁ στρατηγὸς τὴν παρὰ τοῦ δήμου πίστιν ἀξιοῦντι λαμβάνειν, παιδοποιεῖσθαι κατὰ τοὺς νόμους, γῆν ἐντὸς ὅρων κεκτηῖσθαι.²⁶⁹ Ἡ ἐπανεκλογὴ τοῦ ἰδίου προσώπου ἦταν συχνὴ καὶ νόμιμη. Τὸν Ραμνούντα γνωρίζουμε ὅτι διοίκησαν περισσότερες ἀπὸ μιὰ χρονιά ὁ Δεινοκράτης Ἀχαρνεύς (93, 94), ὁ Θούκριτος Μυρρινούσιος (10, 129), ὁ Ἀρχανδρος Ἐλευσίνιος (27, 28 καὶ 1233), ὁ Νικόμαχος Παιανιεύς (32, 34, 35), ὁ Θεότιμος Ραμνουσίος (43, 49), ὁ Εὐξίθεος Κηφισιεύς (145, 146 καὶ 890). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ φράση τῆς συζύγου τοῦ στρατηγοῦ Φωκίωνος σὲ κάποια δημόσια ἐμφάνισή της: ἐμοὶ δέ, ἔφη, κόσμος ἐστὶ Φωκίων εἰκοστὸν ἔτος ἤδη στρατηγῶν Ἀθηναίων.²⁷⁰

269. Δεινάρχου, *Κατὰ Δημοσθένους* 71.

270. Πλουτ. *Φωκ.* XIX 3.

Ὁ στρατηγὸς Ἐπιχάρης κατὰ τὴν πρώτη χρονιά τοῦ Χρεμωνιδείου πολέμου (268/7) κατασκεύασε μὲ δικά του ἔξοδα στοὰ στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως γιὰ τὴ διαμονὴ τῶν στρατιωτῶν του, στρατηγεῖο γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ τὸ ἐπιτελεῖο του, καὶ ἀγόρασε σκυλιὰ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἤδη ὑπῆρχαν στὸ φρούριο γιὰ ἐνίσχυση τῆς φύλαξής του, τῶν ὁποίων μάλιστα πλήρωνε τὴν τροφή (3). Ὁ Θούκριτος Ἀλκιμάχου Μυρρινούσιος εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, τὸ 248/7, προμήθευσε μὲ δικά του χρήματα στάρι στοὺς στρατιώτες τοῦ φρουρίου, ἔκανε κάποιο πολύτιμο ἀνάθημα στοὺς θεοὺς καί, τὸ κυριότερο, κατασκεύασε μὲ δικά του ἔξοδα δύο πύλες στὸ φρούριο, τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ δυτικὴ, πυλῶριον (οἶκημα γιὰ τὴ φρουρὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης ὅπως εἰπώθηκε) καὶ συνέδριον (οἶκημα γιὰ συγκεντρώσεις). Ἀνταμοιβή του ἦταν ἓνα χρυσὸ στεφάνι μὲ τὸ ὁποῖο τὸν στεφάνωσαν οἱ Ἀθηναῖοι στρατιῶτες καὶ τὸ ζωγραφικὸ πορτραῖτο του ποὺ στήθηκε στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, μέσα στὸν ναό (10). Ἄλλοι στρατηγοὶ πλήρωναν ἀπὸ δικά τους τοὺς μισθοὺς τῶν μισθοφόρων, γιὰ νὰ τοὺς κρατοῦν ἡσυχούς, καὶ κατόπιν εἰσέπρατταν τὰ χρήματα ἀπὸ τὸ κράτος.

Ὑπῆρξαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ βίου τοῦ Ραμνούντος καὶ τοῦ φρουρίου δυσχερεῖς περιστάσεις, προσβολὲς ἀπὸ ἐχθροὺς, ἀπὸ πειρατές. Ἡ μακεδονικὴ κατοχὴ ἔφερε ἀνεπιθύμητους κυρίους καὶ ποικίλα σώματα ξένων μισθοφόρων καὶ Ἀθηναίων στρατιωτῶν. Ἡ παρουσία τοῦ στρατηγοῦ ἐπιδρουσε καὶ στὴ ζωὴ τῶν δημοτῶν, γιὰτὶ κατὰ τὰ διαστήματα τῆς παραμονῆς του στὸν δῆμο ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία γινόταν αὐστηρότερη. Συγχρόνως γινόταν αἰτία καὶ κάποιας ἀναψυχῆς. Ὁ στρατηγὸς καὶ οἱ ἀξιωματικοί, Ἀθηναῖοι καὶ ξένοι, φρόντιζαν νὰ ἔχουν τοὺς δημότες μὲ τὸ μέρος τους, πρόσφεραν θυσίες, ἀφορμὴ γιορτῆς γιὰ ὅλους, καὶ ἀναθήματα στὰ πολλὰ ἱερὰ τοῦ τόπου.

Συναρμόδιοι στρατηγοί. Ὁ στρατηγὸς ἐπὶ τὴν χώραν καὶ ἀργότερα ὁ ἐπὶ τὴν χώραν τὴν παραλίαν, ἦσαν ἀρμόδιοι γιὰ τὴν προστασία καὶ τὴ στρατιωτικὴ διοίκηση τῶν περιφερειῶν ποὺ ὀρίζονται ἀπὸ τὸν τίτλο τους. Γιὰ εἰδικὰ ζητήματα ὅμως εἶχαν ἀρμοδιότητα καὶ ἄλλοι στρατηγοί. Ὁ στρατηγὸς ἐπὶ τοὺς ξένους ἦταν ἀρμόδιος γιὰ τὰ μισθοφορικὰ στρατεύματα ποὺ βρίσκονταν στὸ ἀθηναϊκὸ κράτος καὶ συνεπῶς γιὰ τοὺς μισθοφόρους τοῦ φρουρίου. Ἡ παρουσία στὸ φρούριο ἑνὸς ἀπὸ τοὺς στρατηγοὺς αὐτοὺς, τοῦ Φιλοθέου Φιλίωνος, γίνεται ἐμμέσως γνωστὴ ἀπὸ ψήφισμα (20) ἀπὸ τὸ ὁποῖο μαθαίνουμε ὅτι ἐπὶ Λυσανίου ἄρχοντος (234/3) στεφανώθηκε ἀπὸ τοὺς μισθοφόρους τοῦ φρουρίου καὶ ὅτι τὸ σχετικὸ ψήφισμά τους στήθηκε κάπου σ' αὐτό. Πολλὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 188/7 ἐπὶ Συμμάχου ἄρχοντος, ὁ Ἀθηναῖος ἱππαρχὸς βρέθηκε στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γιορτῆς τῆς θεᾶς καὶ φρόντισε γιὰ τὴν τάξη στὸ πανηγύρι. Τὴ χρονιά αὐτὴ στρατηγὸς τῆς παραλίας ἦταν ὁ Εὐξίθεος Φιλοξενίδου Κηφισεύς.

Ἡ τροφοδοσία καὶ ἡ μισθοδοσία τῶν στρατευμάτων. Οἱ ξένοι στρατιῶτες ἀποτελοῦσαν τὸ πῶς δυσάρεστο χαρακτηριστικὸ τοῦ δήμου, γιὰ λόγους ποὺ ἔχουν μνημονευθεῖ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ βιβλίου τούτου. Τὸ λεπτότερο σημεῖο τῶν σχέσεων στρατηγοῦ καὶ μισθοφόρων ἦταν τὸ τῆς τροφοδοσίας καὶ τῆς μισθοδοσίας τους, δύο ζητήματα τὰ ὁποῖα, νομικὰ καὶ διοικητικά, δὲν ἀφοροῦσαν τοὺς δημότες. Σὲ πολλὰ ψηφίσματα ἐπαινεῖται ὁ στρατηγὸς γιὰ τὶς ἐνέργειές του, σὲ καιρὸ πολέμου, χάρις σὲς ὁποῖες οἱ δημότες μπόρεσαν νὰ θερίσουν τὰ σπαρτά τους καὶ νὰ μαζέψουν τοὺς καρποὺς τῶν δέντρων. Ἐτοὶ ἐξασφάλιζαν τὴν τροφή τῆς χρονιάς. Τὴ συγκομιδὴ τους, στάρι, κριθάρι, κρασί, σταφίδες, σύκα, λάδι, ἐλιές, καρύδια, ἀμύγδαλα, κρεμμύδια, τυρί, τὴν κρατοῦσαν γιὰ δική τους χρῆση ἢ γιὰ ἀνταλλαγές. Οἱ στρατιῶτες, Ἀθηναῖοι καὶ μισθοφόροι, τρέφονταν μὲ τὰ

δημητριακὰ ποὺ χορηγοῦσε τὸ ἀθηναϊκὸ κράτος ἢ ἀργότερα ὁ Μακεδόνας ἐργοδότης τοὺς καὶ μὲ τὰ τρόφιμα, λαχανικά, ψάρια, αὐγά, ἀκόμη καὶ κρέας, ποὺ ἀγόραζαν ἀπὸ τοὺς δημότες, τὶς ταβέρνες, τοὺς μανάβηδες καὶ τοὺς μπακάληδες.

Τὴν πρώτη χρονιά τοῦ Χρεμωνιδείου πολέμου ὁ στρατηγὸς Ἐπιχάρης (3) εἰσεκόμισε δὲ καὶ πυρῶν μεδίμνους ^Γ καὶ κρ[ι]θῶν ^Γ προευπορή[σας] αὐτὸς τὰς τιμὰς καὶ διέδωκεν τοῖς τε πολίταις καὶ τοῖς στρατιώταις τῆς [κ]αθεστηκείας τιμῆς. Ἀποκλεισμένος καθὼς ἦταν ὁ στρατηγὸς στὸ φρούριο, χωρὶς κανονικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὴν Ἀθήνα, κατόρθωσε νὰ προμηθευτεῖ 500 μεδίμνους στάρι καὶ 500 κριθάρι, σχεδὸν 53.000 λίτρα σιτηρῶν. Γιὰ τὴν ἀγορὰ αὐτὴ εἶχε φροντίσει νὰ ὑπάρχει τὸ ἀναγκαῖο χρηματικὸ ποσό, τὸ ὁποῖο ἔβαλε πάλι στὴ θέση του, γιατί τὸ εἰσέπραξε πωλώντας τὰ σιτηρὰ στοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς ξένους μισθοφόρους στὴν κανονικὴ τιμὴ τῆς ἀγορᾶς, χωρὶς ἀνατίμηση, ἡ ὁποία φυσιολογικὰ δημιουργεῖται σὲ περιπτώσεις ἐλλείψεως κάποιου ἀγαθοῦ, μάλιστα τροφίμων.

Τὶς ἴδιες ἐνέργειες ἔκανε δυὸ δεκαετίες ἀργότερα (248/7) ὁ στρατηγὸς Θούκριτος (10), ὁ ὁποῖος παρεσκεύασε δὲ κ[αί] σῖτον ἱκανὸν τεῖ φυλακεῖ πριάμενος ἐκ τῶν ἰδίω[ν]. Ἐδῶ οἱ συνθήκες εἶναι λίγο διαφορετικές. Ὁ στρατηγὸς Ἐπιχάρης ξόδεψε ἀπὸ χρηματικὸ ποσὸν ποὺ εἶχε στὴ διάθεσή του· ὁ Θούκριτος ξόδεψε ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του περιουσία, θέλοντας νὰ προλάβει δυσάρεστες συνέπειες γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ φρουρίου. Ἡ ἔλλειψη ἐπαρκoῦς τροφῆς θὰ δημιουργοῦσε ἀναταραχὴ στοὺς στρατιῶτες καὶ ἀπειθαρχία. Οἱ μισθοφόροι δὲν πολεμοῦσαν οὔτε γιὰ τὴν πατρίδα οὔτε γιὰ ἰδανικὰ ἀλλὰ μόνο γιὰ τὸν μισθὸ καὶ εὐχαρίστως πρόσφεραν τὶς ὑπηρεσίες τους σ' ἐκεῖνον ποὺ ἔδινε τὰ περισσότερα.

Ὅπως ὁ Θούκριτος, ἔτσι καὶ ὁ στρατηγὸς Ἀρχανδρος, ἐπὶ Διομέδοντος ἀρχοντος, φρόντισε ἰδιαίτερα γιὰ τὴν τροφοδοσίαν τῶν στρατιωτῶν, παράλληλα ὅμως ἔδωσε ἀπὸ δικά του χρήματα προκαταβολὴ στοὺς στρατιῶτες ἔναντι τοῦ μισθοῦ τους· προανήλυσκε δὲ καὶ ἀργύριον εἰς τὰ ὀψώνια ἐκ τῶν ἰδίων ὅπως ἂν εὐτακτῶσιν ἐφ' ὧν ἕκαστοι ἦσαν τεταγμένοι (1233). Τὸ ἴδιο ἔκανε τὸ 222/1 καὶ ὁ στρατηγὸς Νικόμαχος (32), ὁ ὁποῖος ἐφρόντισεν δὲ καὶ ὅπως εὐτάκτως κομίζωνται τὰ ὀψώνια. Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 216/5, ὁ στρατηγὸς Ἀντιοθένης (44) ἐμέριζεν ταῖς τε λοιπαῖς δυνάμεσιν κα[τὰ μῆ]να τὸ γινόμενον ὀψώνιον καθάπερ αὐτῶι προσέτατ[τον οἱ] νόμοι καὶ τὰ ψηφίσματα. Φρόντισε δηλαδὴ γιὰ τὴν τακτικὴ πληρωμὴ τοῦ μισθοῦ τῶν μισθοφόρων κάθε μῆνα, σύμφωνα μὲ τοὺς κανονισμοὺς καὶ τὶς συμφωνίες, πράγμα ποὺ μαρτυρεῖται ὅτι ἔκανε (49) καὶ ὁ Ραμνούσιος στρατηγὸς Θεότιμος τὸ 207/6, ὁ ὁποῖος ἐφρόντισεν δὲ καὶ [τῶν στρατευομέ]νων ὅπως ἂν σῖτον ἔχο[ν]τες ἱκα[νὸν - -] καὶ τὰ ὀψώνια λαμβάνοντε[ς εὐτάκτως].

Ὁ φόβος τῆς ἀπειθαρχίας καὶ τῆς ἐξέγερσης τῶν μισθοφόρων κατεῖχε τοὺς στρατηγοὺς καὶ τὶς ἀρχές, ἀθηναϊκὲς ἢ μακεδονικὲς, συνεχῶς. Ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ τοὺς ἔχουν ἡσυχούς ἦταν ἡ ἐξασφάλιση τῆς τροφῆς καὶ ἡ τακτικὴ πληρωμὴ τους.

Τὰ χρήματα τῆς μισθοδοσίας ἔφθαναν στὸ φρούριο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἢ ἀπὸ ἄλλου, λ.χ. ἀπὸ τὴ Χαλκίδα, εἴτε διὰ ξηρᾶς εἴτε διὰ θαλάσσης, καὶ τὰ συνόδευαν εἰδικὰ στρατιωτικὰ ἀποσπάσματα γιὰ προστασία. Οἱ ἀπρόβλεπτες καμὶὰ φορὰ περιπέτειες τῶν χρηματοποστολῶν αὐτῶν μᾶς εἶναι γνωστές, γιὰ τὰ νεότερα χρόνια, ἀπὸ τὴν περὶ τὸ Far West κινηματογραφικὴ, κυρίως, φιλολογία.

Ὁ μισθὸς τῶν μισθοφόρων ὀνομαζόταν στὸν Ραμνούντα πάντοτε ὀψώνιον καὶ πληρωνόταν κατὰ μῆνα. Σὲ ἄλλους τόπους ὀνομαζόταν μισθοφορά, μισθοδοσία.²⁷¹

271. Launey, *Armées II*, κυρίως 726-735.

Τὰ στρατιωτικά σώματα. Ὁ στρατηγὸς ὡς ἀνώτερη ἀρχὴ μεγάλου μέρους τῆς Ἀττικῆς διοικοῦσε τὴ μόνιμη φρουρὰ τῆς περιοχῆς, καθὼς καὶ τὰ ἄλλα στρατιωτικά σώματα ποὺ βρίσκονταν στὴν περιφέρειά του, ἀθηναϊκὰ ἢ μισθοφορικά.

Στρατιῶται οἱ πολιτικοί. Μνημονεύονται μόνο μιὰ φορὰ στὶς ἐπιγραφές τοῦ Ραμνοῦντος (1). Εἶναι Ἀθηναῖοι πολίτες, δηλαδή ὄχι μισθοφόροι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους διαστέλλονται μὲ τὸ ἐπίθετο πολιτικοί. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ διαφορὰ τονίζεται στὸ ψήφισμα τοῦ 356, διότι θὰ ὑπηρετοῦσαν τὴ χρονιά ἐκείνη στὸ φρούριο καὶ μισθοφόροι οἱ ὁποῖοι ὀνομάζονταν ἐπίσης στρατιῶται. Στὶς ἐπιγραφές τῆς Ἀττικῆς ἡ διαφορὰ δηλώνεται γιὰ τὴν ἀποφυγὴ σύγχυσης, ἀντὶ τοῦ ἐπιθέτου ὅμως γίνεται χρῆση περιφράσεως.²⁷² Σαφὴς εἶναι ὁ διαχωρισμὸς τὸν ὁποῖο κάνει²⁷³ ὁ Ἀριστοτέλης: οἱ στρατιῶται δὲ δειλοὶ γίνονται ὅταν ὑπερτείνῃ ὁ κίνδυνος καὶ λείπωνται τοῖς πλήθεσι καὶ ταῖς παρασκευαῖς· πρῶτοι γὰρ φεύγουσι, τὰ δὲ πολιτικά μένοντα ἀποθνήσκει, ὅπερ καὶ πῶ Ἑρμαῖω συνέβη. (Ἀλλὰ οἱ μισθοφόροι δειλιάζουν ὅταν ὁ κίνδυνος εἶναι μέγας, καὶ εἶναι ὑποδεέστεροι ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ· πρῶτοι ὑποχωροῦν, ἐνῶ οἱ πολῖτες μένουν στὴ θέσιν τους καὶ σκοτώνονται, ὅπως ἔγινε κατὰ τὴ μάχην σὺν τῷ Ἑρμῇ.)²⁷⁴

Τὰ περιπόλια. Κατὰ τὸ δεύτερο μιστὸ τοῦ 4ου αἰ. τὰ περιπόλια, ἐπανδρωμένα μὲ Ἀθηναίους καὶ μὲ ἀρχηγὸ τὸν περιπόλαρχο, βρίσκονταν σὲ κίνηση σ' ὁλόκληρὴ τὴν Ἀττικὴ καὶ εἰδικὰ στὶς μεθοριακὲς περιοχές. Ἔργο τους ἦταν νὰ φρουροῦν τὰ συνοριακὰ φρούρια, νὰ περιπολοῦν στὰ σύνορα καὶ νὰ ἐπιβλέπουν τὴν ἀσφάλεια τῆς ὑπαίθρου, ὅπως περιγράφει τὰ καθήκοντά τους ὁ ἀρχαῖος σχολιαστής²⁷⁵ περίπολοι· τῶν φυλάκων οἱ μὲν ἰδρυμένοι καλοῦνται, οἱ δὲ περίπολοι, ἰδρυμένοι μὲν οἱ περικαθεζόμενοι καὶ πολιορκοῦντες, περίπολοι δὲ οἱ περιερχόμενοι καὶ περιπολοῦντες τὰ φρούρια ἐν τῷ φυλάττειν.

Οἱ μικρὲς αὐτὲς μονάδες ἔφθαναν ἕως τὸν Ραμνοῦντα, ἔμεναν ἀρκετὸ διάστημα καὶ προλάβαιναν νὰ ἀπονεύμουν τιμητικὲς διακρίσεις στὸν στρατηγὸ καὶ τοὺς ἀξιωματικούς τους. Μᾶς ἔχουν σωθεῖ μαρμάρινες βάσεις μὲ τὶς τιμητικὲς ἐπιγραφές (92-97) ποὺ συνόδευσαν ἀναθήματα τῆς περιόδου πρὶν ἀπὸ τὴ μάχην τῆς Χαιρωνείας τοῦ 338 καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτήν.

Οἱ ἔφηβοι τοῦ 4ου αἰ. Οἱ ἔφηβοι, μὲ γενικὸ ἀρχηγὸ τὸν κοσμητὴ καὶ ἀρχηγὸ κάθε φυλῆς τὸν σωφρονιστὴ, ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς μόνιμης φρουρᾶς τοῦ φρουρίου ἀπὸ τὸ 333 ἕως τὸ 323. Ἦσαν οἱ νεοσύλλεκτοι στρατιῶτες ποὺ ἔκαναν τὴ θητεία τους. Σὲ ἡλικία 18 ἐτῶν κατατάσσονταν στὸν στρατό. Τὸν πρῶτο χρόνο τῆς στρατιωτικῆς τους ὑπηρεσίας περιόδευσαν τὰ ἀττικὰ ἱερὰ καὶ κατόπιν φρουροῦσαν, ἄλλοι τὸ φρούριον τῆς Μουνυχίας στὸν λόφο τοῦ προφήτη Ἡλίας ποὺ δεσπόζει στὸν Πειραιᾶ καὶ ἄλλοι τὴν Ἀκτὴ, τὴ χερσόνησο τοῦ Πειραιᾶ, νότια τοῦ μεγάλου λιμανιοῦ τοῦ Κανθάρου. Τὴ δεύτερη χρονιά ἔκαναν περιπολίες σ' ὁλόκληρὴ τὴν Ἀττικὴ καὶ ἔμεναν γιὰ διαστήματα στὰ φυλακτῆρια, στὰ φρούρια ποὺ βρίσκονταν σὲ στρατηγικὰ σημεῖα τῶν συνόρων τῆς ἀθηναϊκῆς ἐπικράτειας.

272. IG II² 3460: οἱ ταχθέντες τῶν πολιτῶν Ἐλευσίνοι, τῶ[ν στρα]τι[ω]τῶ[ν οἱ] ταχθέντες ἐπὶ τὴν Ἐλευσίνην χώραν. Βλ. κυρίως Launey, *Armées* I 29.

273. *ΗΘ. Νικ.* 1116^b· στὴν ἔκδοσιν τοῦ H. Rackham (Loeb) III 8, 9.

274. Τὸ 353 στὴν Κορώνεια μὲ τὸν Ὀνόμαρχο.

275. *Σχόλια σὺν Θουκυδίδῃ* IV 67· βλ. καὶ *Hel-lenica* X (1955) 283-292· Kroll - Mitchel, *Hesperia* 49, 1980, 86-96.

Στη στρογγυλή βάση του Έρμου (98) αναγράφονται 48 όνόματα ἐφήβων τῆς Ἐρεχθίδος φυλῆς ποὺ νίκησαν ὡς λαμπαδηφόροι. Τὴν ἴδια χρονιὰ 333/2 ὑπηρέτησαν στὸν Ραμνούντα ἀκόμη 32 ἔφηβοι τῆς Λεωντίδος καὶ 53-54 ἔφηβοι τῆς Κεκροπίδος. Σ' αὐτοὺς πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τοὺς δούλους ποὺ συνόδευαν τοὺς ἐφήβους καὶ τοὺς ὑπηρετοῦσαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας τους, οἱ ὅποιοι ἦσαν πολυάριθμοι, καὶ τὸ ἄλλο προσωπικό, τοὺς διδασκάλους, ἐκείνους ποὺ φρόντιζαν τὰ μεταγωγικὰ ζῶα, τοὺς ἡμιονηγούς. Ἡ συνεχὴς παρουσία τους δημιουργοῦσε κίνηση πραγματική, ἐμπορικὴ καὶ κοινωνική.

Παρατηρήθηκε²⁷⁶ ὅτι ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐφήβων τῆς Ἐρεχθίδος θὰ ἦταν δυνατόν νὰ συμπεράνει κανεὶς πὼς ὁλόκληρη ἡ φρουρὰ τῶν ἐφήβων ἦταν περίπου πεντακόσιοι ἄνδρες, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ. Τοῦτο προϋποθέτει ὅτι οἱ ἔφηβοι πολλῶν φυλῶν βρίσκονταν ταυτόχρονα στὸ φρούριο, πράγμα ποὺ δὲν συνέβαινε. Ὑποθέτω ὅτι ὑπηρετοῦσαν μαζὶ στὸν Ραμνούντα ἔφηβοι δύο μέχρι τριῶν φυλῶν, περὶ τοὺς 150 ἄνδρες. Ἡ ὑπηρεσία τους ἐκεῖ δὲν διαρκοῦσε ὁλόκληρο τὸν χρόνον ἀλλὰ μέρος του. Κατόπιν φρουροῦσαν σὲ ἄλλο φρούριο, ὅπως οἱ ἔφηβοι τῆς Κεκροπίδος τοῦ 333/2, οἱ ὅποιοι μετὰ τὴ διαμονὴ τους στὸν Ραμνούντα πῆγαν στὴν Ἐλευσίνα.²⁷⁷ Οἱ ἔφηβοι τῆς Πανδιονίδος ὑπηρέτησαν πρῶτα στὰ φρούρια τῆς Φυλῆς καὶ τῆς Ἐλευσίνας καὶ τὸ τελευταῖο διάστημα τῆς θητείας τους τὸ πέρασαν στὸν Ραμνούντα, ὅπου καὶ πρόσφεραν στὴ Νέμεσι τὸ ἀνάθημά τους (102). Οἱ ἔφηβοι τῶν λοιπῶν φυλῶν ὑπηρετοῦσαν στὰ ἄλλα φρούρια τῆς Ἀττικῆς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σημαντικότερα ἦσαν τοῦ Σουνίου, τοῦ Ἀφίδνου, τῆς Φυλῆς, τῆς Ἐλευσίνας, τοῦ Πανάκτου.

Τὴ φρουρὰ τοῦ Ραμνουῦντος συμπλήρωναν τακτικοὶ στρατιῶτες, ἐμπειροπόλεμοι, ἱκανοὶ γιὰ ἐπίθεση, περιπολία καὶ νυκτερινὴ ὑπηρεσία. Ὅλοι μαζὶ ἦσαν γύρω στοὺς 300, καὶ μὲ τὸ ὑπηρετικὸ προσωπικὸ γύρω στοὺς 500-600 ἄνδρες, ἀριθμὸς μεγάλος γιὰ τὸ φρούριο καὶ γιὰ τὶς δυνατότητες ποὺ προσέφερε σὲ καταλύματα καὶ τροφή.

Ἡ ἐπήρεια τόσων ἀνθρώπων στὸν μικρὸ Ραμνούντα, τῶν ἐφήβων καὶ τῶν Ἀθηναίων στρατιωτῶν στὴν ἀρχή, τῶν ξένων καὶ τῶν μισθοφόρων κατόπιν, ἦταν ἔντονη, γιὰτὶ ἀποτελοῦσαν παράγοντα οἰκονομικὸ καὶ διαμόρφωσης τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ καθημερινὴ τροφοδοσία τόσων προσώπων, ἡ ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τους, ἡ παροχὴ καταλυμάτων, ἦταν πηγὴ πλούτου γιὰ τοὺς Ραμνούσιους. Ἡ συνάφειά τους ἐξ ἄλλου μὲ τοὺς κατοίκους τοῦ δήμου, τοὺς νέους τοῦ γυμνασίου ποὺ ἀκόμη δὲν εἶχαν καταταχθεῖ στοὺς ἐφήβους, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς μεγαλύτερους, ἔβγαζε τὴν κοινωνία τοῦ Ραμνουῦντος ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση στὴν ὁποία ἀναγκαστικὰ βρισκόταν ἐξ αἰτίας τῆς ἀποστάσεως τοῦ δήμου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα.

Οἱ ἔφηβοι, νέοι καθὼς ἦσαν καὶ ὀρμητικοί, γίνονταν συχνὰ πρόξενοι ἐπεισοδίων, σοβαρῶν πολλὰς φορές. Σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Δημοσθένη²⁷⁸ ὁ Ἀθηναῖος Ἀρίστων²⁷⁹ διηγεῖται τὰ παθήματά του στὸ φρούριο τοῦ Πανάκτου, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς στρατιωτικῆς θητείας του, ποὺ λίγο ἔλειψαν νὰ ἔχουν ἄσχημο τέλος.

Ἐξῆλθον ἔτος τουτὶ τρίτον εἰς Πάνακτον φρουρᾶς ἡμῖν προγραφείσης. ἐσκήνωσαν οὖν οἱ υἱεῖς οἱ Κόνωνος τουτουὶ ἐγγυὲς ἡμῶν, ὡς οὐκ ἂν ἐβουλόμην· ἡ γὰρ ἐξ ἀρχῆς ἔχθρα καὶ τὰ προσκρούματ' ἐκεῖθεν ἡμῖν συνέβη· ἐξ ὧν δέ, ἀκούσεσθε. ἔπινον ἐκάστοθ' οὗτοι τὴν

276. Hugh Plommer, *JHS* 76, 1956, 136.

277. K. Clinton, *AE* 1988, 19-30.

278. *Κατὰ Κόνωνος* 3-10.

279. *PA* 2139· *PAA* 200070.

ἡμέραν, ἐπειδὴ τάχιστ' ἀριστήσαιεν, ὅλην, καὶ τοῦθ', ἕως περ ἤμεν ἐν τῇ φρουρᾷ, διετέλουν ποιοῦντες. ἡμεῖς δ' ὥσπερ ἐνθάδ' εἰώθειμεν, οὕτω διήγομεν καὶ ἔξω. ἦν οὖν δειπνοποιεῖσθαι τοῖς ἄλλοις ὥραν συμβαίνει, ταύτην ἂν ἤδη ἐπαρώνουν οὗτοι, τὰ μὲν πόλλ' εἰς τοὺς παῖδας ἡμῶν τοὺς ἀκολούθους, τελευτῶντες δὲ καὶ εἰς ἡμᾶς αὐτούς. φήσαντες γὰρ καπνίζειν αὐτοὺς ὀψοποιουμένους τοὺς παῖδας ἢ κακῶς λέγειν, ὃ τι τύχοιεν, ἔτυπτον καὶ τὰς ἀμίδας κατεσκεδάννυσαν καὶ προσεοῦρουν, καὶ ἀσελγείας καὶ ὕβρεως οὐδ' ὅτιοῦν ἀπέλειπον. ὀρῶντες δ' ἡμεῖς ταῦτα καὶ λυπούμενοι τὸ μὲν πρῶτον ἀπεπεμψάμεθα, ὥς δ' ἐχλεύαζον ἡμᾶς καὶ οὐκ ἐπαύοντο, τῷ στρατηγῷ τὸ πρᾶγμ' εἵπομεν κοινῇ πάντες οἱ σύσσιτοι προσελθόντες, οὐκ ἐγὼ τῶν ἄλλων ἔξω. λαιδορηθέντος δ' αὐτοῖς ἐκείνου καὶ κακίσαντος αὐτοὺς οὐ μόνον περὶ ὧν εἰς ἡμᾶς ἡσέλγαινον, ἀλλὰ καὶ περὶ ὧν ὅλως ἐποιοῦν ἐν τῷ στρατοπέδῳ, τοσοῦτου ἐδέησαν παύσασθαι ἢ αἰσχυνθῆναι, ὥστ' ἐπειδὴ θάττον συνεσκότασεν, εὐθύς ὥς ἡμᾶς εἰσεπήδησαν ταύτῃ τῇ ἐσπέρᾳ, καὶ τὸ μὲν πρῶτον κακῶς ἔλεγον, τελευτῶντες δὲ καὶ πληγὰς ἐνέτειναν ἐμοί, καὶ τοσαύτην κραυγὴν καὶ θόρυβον περὶ τὴν σκηνὴν ἐποίησαν ὥστε καὶ τὸν στρατηγὸν καὶ τοὺς ταξιάρχους ἐλθεῖν καὶ τῶν ἄλλων στρατιωτῶν τινάς, οἵπερ ἐκώλυσαν μηδὲν ἡμᾶς ἀνῆκεστον παθεῖν μηδ' αὐτοὺς ποιῆσαι παροινουμένους ὑπὸ τουτωνί. *(Πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια βρισκόμουν σὲ Πάνακτο ὅπου εἶχε ὀρίσει νὰ φρουροῦμε. Κατασκήνωσαν λοιπὸν κοντὰ μας οἱ γιοὶ αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ Κόνωνος, πράγμα ποὺ δὲν ἤθελα καθόλου· γιατί, ὅπως θὰ ἀκούσετε, ἀπὸ ἐκεῖ ξεκίνησε ἡ ἔχθρα μας καὶ οἱ φιλονικίες. Εὐθὺς μόλις ἔτρωγαν τὸ φαγητό τους συνήθιζαν νὰ πίνουν ὀλόκληρη τὴν ἡμέρα καὶ τοῦτο ὅσον καιρὸ βρισκόμασταν ἐκεῖ στὴ φρουρά. Ἡ δική μας ἢ συμπεριφορὰ ἦταν ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας μας, ὅπως καὶ ἐδῶ. Ὅποιαδήποτε ὥρα κι ἂν γεννιᾶν οἱ ἄλλοι, αὐτοὶ ἐδῶ ἦσαν ἤδη μεθυμένοι καὶ προκλητικοί, πρῶτα πρῶτα μὲ τοὺς δοῦλους μας ποὺ μᾶς ὑπηρετοῦσαν καὶ κατόπιν μ' ἐμᾶς τοὺς ἴδιους. Ἔτσι τοὺς ξυλοκοποῦσαν καὶ ἄδειαζαν ἐπάνω τους τὰ οὐροδοχεῖα καὶ τοὺς κατουροῦσαν καὶ δὲν παράλειπαν νὰ τοὺς κάνουν ὅποιαδήποτε κτηνωδία καὶ προσβολὴ μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι οἱ δοῦλοι τοὺς γέμιζαν καπνοὺς ὅταν μαγεῖρεναν τὸ φαγητό μας καὶ τοὺς φέρονταν μὲ ἀναίδεια. Βλέποντας ὅλα αὐτὰ στενοχωρηθήκαμε καὶ ἀρχικὰ τοὺς κάναμε παρατηρήσεις, καθὼς ὅμως αὐτοὶ μᾶς κοροϊδεύαν χωρὶς νὰ σταματοῦν, πῆγαμε σὸν στρατηγό, ὀλόκληρος ὁ θάλαμος κι ὄχι ἐγὼ μόνος μου, καὶ τοῦ ἀναφέραμε ὅ,τι ἔγινε. Ὁ στρατηγὸς τοὺς ἔκανε αὐστηρὲς παρατηρήσεις καὶ ἐπιπλήξεις, ὄχι μόνον γιὰ τὴ βία συμπεριφορὰ τους ἀπέναντί μας, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλα ὅσα ἔκαναν σὲ τὸ στρατόπεδο. Αὐτοὶ ἀντὶ νὰ σταματήσουν ἢ νὰ ντραποῦν καθόλου γιὰ τὶς πράξεις τους, τὴν ἴδια νύχτα, μόλις σκοτεῖνιαισε, ὤρμησαν ἀνάμεσά μας· στὴν ἀρχὴ μὲ περιέλουσαν μὲ βριοῖς καὶ κατόπιν ἀρχισαν νὰ μὲ χτυπᾶνε. Μὲ τὶς κραυγὲς τους ὅμως καὶ μὲ τὸ θόρυβο ποὺ προκάλεσαν γύρω ἀπὸ τὴ σκηνή, ἤλθε ὁ στρατηγὸς μὲ τοὺς ταξιάρχους καὶ μερικὸν ἀκόμη στρατιῶτες, οἱ ὅποιοι μᾶς γλίτωσαν ἀπὸ τὸ ἀνεπανόρθωτο κακὸ ποὺ θὰ μᾶς προκαλοῦσαν, καθὼς ἦσαν μεθυμένοι, ἢ θὰ τοὺς κάναμε ἐμεῖς.)*

Τὰ ὅσα περιγράφονται στὸν λόγο ἔγιναν ἀρκετὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴ μαρτυρούμενη ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς παρουσία τῶν ἐφήβων στὸ φρούριο, γύρω στὸ 356. Ἡ ζωντανὴ περιγραφὴ τοῦ Δημοσθένη μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε μὲ σαφήνεια τὶς σχέσεις τῶν στρατιωτῶν μεταξὺ τους καὶ τὸ κλίμα τῆς ἀταξίας ποὺ ἐπικρατοῦσε. Εἶναι πολὺ πιθανὸν οἱ πρωταγωνιστὲς τῆς ἱστορίας, ὁ Ἀρίστων καὶ οἱ δύο γιοὶ τοῦ Κόνωνος, νὰ εἶχαν ὑπηρετήσει τὴ χρονία τῶν γεγονότων καὶ στὸ φρούριο.

Οἱ ἔφηβοι παύουν νὰ ἐμφανίζονται στὸν Ραμνούντα μετὰ τὸ 323, χρονιὰ τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου.

Στενὴ σχέση μὲ ὀρισμένες ὁμάδες στρατιωτῶν ἀνέπτυσαν μερικοὶ Ραμνούσιοι. Ὁ Θεοφάνης Ἱεροφῶντος τμηθῆκε (100) μὲ στεφάνωση ἀπὸ τρεῖς διαδοχικὲς σειρὲς ἐφήβων (333-331) γιὰ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ τοὺς προσέφερε ὡς διδάσκαλος.

Στὸν 3ο αἰ. ἡ παρουσία τῶν στρατιωτικῶν στὸν Ραμνούντα γίνεται ἐντονότερη. Ὁ στρατηγὸς εἶναι πάντα ὁ ἀνώτατος ἀρχηγός. Κατὰ τὸν Χρεμωνίδειο πόλεμο ὅμως πρῶτα, μὲ τὴ στρατοπέδευση κοντὰ στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως στρατιωτῶν ποὺ ἀνήκαν σὲ ἄλλο κράτος, τὴν Αἴγυπτο, καὶ κατὰ τὴ μακεδονικὴ κατοχὴ κατόπιν βλέπουμε κατὰ διαστήματα πολλὰ καὶ διάφορα στρατιωτικὰ σώματα καὶ τοὺς ἀξιωματικούς τους. Στὶς ἐπιγραφές, ποὺ εἶναι ἡ πηγὴ μας γιὰ τὴ δραστηριότητά τους, ἐμφανίζονται μὲ ὀνομασίες ποὺ ποικίλλουν.

Οἱ Ἀθηναῖοι στρατιῶτες. Ἀναφέρονται στὶς ἐπιγραφές κατὰ κανόνα περιφραστικῶς. Στὸ ψήφισμα γιὰ τὸν στρατηγὸ Ἐπιχάρη (3) ὀνομάζονται πολῖται καὶ λαμβάνουν μέρος στὶς ἐπιχειρήσεις κατὰ τὶς ὁποῖες μερικοὶ αἰχμαλωτίζονται. Πλάι τους ἀναφέρονται οἱ στρατιῶται, οἱ ὁποῖοι εἶναι μισθοφόροι. Σὲ νεότερα ψηφίσματα ὀνομάζονται οἱ οἰκοῦντες τῶν πολιτῶν Ῥαμνοῦντι (9, 28, 31, 39, 46). Στὴν ἴδια ἐπιγραφὴ ἀναφέρονται ὡς ἄλλοι Ἀθηναῖοι οἱ οἰκοῦντες ἐν Ῥαμνοῦντι, τὸ κοινὸν τῶν οἰκούντων Ῥαμνοῦντα, τὸ [κ]οινὸν τῶν Ῥαμνοῦντι ταττομένων καὶ τὸ κοινὸν Ῥαμνουσίων καὶ τῶν οἰκούντων τὸ φρούριον (17). Ἄλλη ὀνομασία εἶναι οἱ στρατευόμενοι τῶν πολιτῶν (10, 45, 49), οἱ ὁποῖοι στὴν ἴδια ἐπιγραφὴ λέγονται καὶ στρατιῶται (10), ἢ ἀπλούστερα οἱ στρατεύόμενοι Ῥαμνοῦντι (19, 46). Περισσότερο ἀναλυτικὸς εἶναι ὁ ὀρισμὸς σὲ ἄλλο ψήφισμα (16): οἱ στρατεύο[μενοι] τῶν πολιτῶν οἱ ἐν Ῥαμ]νοῦντι μένοντες ἐν τ[ῷ] φρουρίῳ]. Ἰσως ὑπονοεῖται ὅτι ἀποτελοῦσαν τὴ φρουρὰ τοῦ φρουρίου καὶ ὅτι δὲν λάμβαναν μέρος σὲ ἐξωτερικὲς ἐπιχειρήσεις. Ἀπλούστερη ἀλλὰ μὲ παραλλαγὴς ἐμφανίζεται ἡ ὀνομασία τῶν Ἀθηναίων σὲ ἄλλα ψηφίσματα: οἱ στρατευόμενοι Ῥαμνοῦντι, οἱ στρατεύόμενοι τῶν πολιτῶν, οἱ πολῖται (22), οἱ οἰκοῦντες τῶν πολιτῶν (17), οἱ τεταγμένοι Ἀθηναίων ἐν Ῥαμνοῦντι (44).

Οἱ μέτοικοι. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν μὲ τὴ μετοχὴ οἰκοῦντες στὰ ψηφίσματα τοῦ Ραμνοῦντος χαρακτηρίζονται πάντοτε Ἀθηναῖοι πολῖτες ἢ μέτοικοι. Σὲ ὄρο (1266) ἐπὶ Ἀθηνοδώρου ἄρχοντος (240/39) ἀναφέρεται Ἑγίας Ῥαμνοῦντι οἰκῶν σὲ ψήφισμα ἐπὶ Διομέδοντος ἄρχοντος (1233) γίνεται ρητῶς λόγος γιὰ μετοίκους στὸ φρούριο, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ στρατηγός, τοὺς πρεσβυτέρους ἔταξε ἐπὶ τὴν τοῦ φρουρίου φυλακὴν τοὺς λοιποὺς ἀπέστειλεν ἐφεδρεύοντας εἰς τὴν χώραν ἄχρι ἐξήκοντα σταδίων.

Οἱ κρυπτοί. Ἀναφέρονται ὡς στρατιωτικὸ σῶμα μόνον στὶς ἐπιγραφές τοῦ Ραμνοῦντος. Μὲ τὴν ὀνομασία ὀρίζεται εἰδικὸ σῶμα (20) μὲ ἰδιαίτερο διοικητὴ, τὸν ἡγεμόνα, τὸν ὁποῖο βοηθοῦσε ὁ γραμματεὺς, ἢ δηλώνονται στρατιῶτες ποὺ ἐκτελοῦσαν καθήκοντα κρυπτοῦ. Ἐνεργοῦσαν κατὰ μόνας ἢ κατὰ πολὺ μικρὲς ὁμάδες, σὲ προκεχωρημένα σημεῖα τῶν ἐπιχειρήσεων, τὶς σκοπές, καὶ φρόντιζαν νὰ εἶναι ἀθέατοι, ὥστε νὰ ἔχουν τὸ πλεονέκτημα τῆς αἰφνίδιας ἐπέμβασης. Ὁ Ἐπιχάρης καταστησάμενος κρυπτὸς ἐπὶ τὰς σκο[πὰς] (3) ἔδωσε τὴ δυνατότητα στοὺς γεωργοὺς νὰ θερίσουν τὰ δημητριακὰ καὶ τοὺς καρποὺς τῶν δέντρων. Ὁ Ἀρχανδρος²⁸⁰ ἐπίσης κατεστήσατο δὲ καὶ κρυπτὸς - - [ἐ]πὶ τὰς ἐπικαιροτάτας τῶν σκοπῶν. Στὸ ψήφισμα τῶν κρυπτῶν (20) τονίζεται ἡ ὑπαρξὴ τῶν σκοπῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν μεγάλη ἀμυντικὴ σημασία. Δὲν ἦσαν κατασκευὲς ἀλλὰ ἐπικαίρα σημεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ κρυπτοὶ εἶχαν ἐποπτεία μεγάλων ἐκτάσεων.²⁸¹ Τὶς διαδέχτηκαν,

280. **Ergon* 1993, 7.

281. *BCH* 116, 1992, 213.

κατὰ τὸν Μεσαίωνα, οἱ γνωστοὶ τετράγωνοι πύργοι, πυκνοὶ στὴν περιοχή τοῦ Μαραθῶνος καὶ πυκνότεροι στὴν ἀπέναντι Εὐβοία. Ἐρείπια τέτοιου πύργου ἔχουν διαπιστωθεῖ σὲ πολὺ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, στὰ ΒΔ. Οἱ στρατιῶτες ποὺ ἐπάνδρωναν τὴς σκοπεῖς ἀντιμετώπιζαν τοὺς προσκόπους καὶ τοὺς κατασκόπους τοῦ ἐχθροῦ ἢ ἐξουδετέρωναν τὴς μικρὲς ὁμάδες καταδρομέων ποὺ ἔφθαναν ὥς τὴς προκεχωρημένες γραμμὲς ἄμυνας τῆς περιοχῆς τοῦ φρουρίου.

Τὴν πλειονότητα τῶν ἀνδρῶν τοῦ σώματος τῶν κρυπτῶν ἀποτελοῦσαν Ἀθηναῖοι, ἀλλὰ ὑπῆρχαν καὶ ξένοι μισθοφόροι, ἀπὸ τὰ Μέγαρα, τὴν Πλάτεια, τὴ Σινώπη.

Οἱ ὑπαιθροὶ. Ἀθηναϊκὸ στρατιωτικὸ σῶμα τοῦ ὁποῖου μαρτυρεῖται ἡ παρουσία στὸν Ραμνοῦντα εἶναι οἱ ὑπαιθροὶ, στρατιῶτες ποὺ ζοῦσαν σὲ σκηνὲς καὶ πρόχειρες κατασκευές, ὅπως τὰ περιπόλια τοῦ 4ου αἰ., σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς τεταγμένους οἱ ὁποῖοι ὑπηρετοῦσαν σὲ μόνιμες φρουρές. Οἱ ὑπαιθροὶ ἐμφανίζονται στὰ ψηφίσματα τοῦ Ραμνοῦντος (26, 49, 55) καὶ τῆς Ἐλευσίνος.²⁸² Θεωρήθηκαν ὡς διάδοχοι τῶν ἀθηναϊκῶν περιπόλων κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ,²⁸³ μάλιστα κατὰ τὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 3ου αἰ. Οἱ ὑπαιθροὶ εἶναι Ἀθηναῖοι καὶ στὸ ψήφισμα 26 ὁ ἡγεμὼν εἶναι Ραμνούσιος. Πιθανῶς ἀποτελοῦν νέο στρατιωτικὸ σῶμα ποὺ ἰδρύθηκε μετὰ τὸ 229 γιὰ νὰ ἀντικαταστήσει τοὺς μισθοφόρους τῶν Μακεδόνων ποὺ ἀποχώρησαν ἀπὸ τὴν Ἀττική.²⁸⁴

Οἱ στρατιῶται. Ἡ ὀνομασία δηλώνει τὸν Ἀθηναῖο ἀλλὰ καὶ τὸν ξένο μισθοφόρο, τὸν πεζικάριο, ὁ ὁποῖος ξεχωρίζεται ἀπὸ τοὺς ἵππεις καὶ τοὺς εἰδικοὺς ποὺ χειρίζονταν τὰ λιθοβόλα καὶ τὴς πολιορκητικὲς μηχανές.²⁸⁵ Στὸ ψήφισμα 49 τοῦ 207/6 οἱ στρατευόμενοι τῶν πολιτῶν διαστέλλονται ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες καὶ ἀπὸ τοὺς ὑπαίθρους. Στὴς ἐπιγραφές τοῦ Ραμνοῦντος μὲ τὸν ὄρο στρατιῶται δηλώνονται οἱ μισθοφόροι. Ὅταν ἐννοοῦνται Ἀθηναῖοι ὑπάρχει διευκρινιστικὸς ὀρισμὸς.

Οἱ ξένοι. Μισθοφόροι στρατιῶτες οἱ ὁποῖοι δὲν εἶναι Ἀθηναῖοι, μὲ ἀρχηγὸ τὸν ξεναγόν. Σὲ ψήφισμα ποὺ χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸν Χρεμωνίδειο (4) ἀναφέρεται Πο]σειδώνιος καὶ οἱ στρα[τιῶται αὐ]τοῦ [οἱ ταχθέντ]ες εἰς τὸ φρούρ[ιον]. Σὲ ἄλλο ψήφισμα (12) μνημονεύονται στρατιῶται καὶ ξένοι καὶ σὲ δύο ἀκόμη περιπτώσεις (11, 18) οἱ στρατιῶτες φέρονται ὡς τεταγμένοι ὑπ[ὸ Τ]ιμ[ο]κράτην καὶ ὑπὸ Ἀσ[-]. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ προσωπικὰ μισθοφορικὰ σώματα τὰ ὁποῖα οἱ ἀρχηγοὶ τους (condottieri, military entrepreneurs) εἶχαν μισθώσει στοὺς Μακεδόνες.²⁸⁶

Οἱ ἰσοτελεῖς. Σὲ ἀνώτερη θέση βρίσκονται οἱ ἰσοτελεῖς οἱ τεταγμένοι Ῥαμνοῦντι, μισθοφόροι τῶν Μακεδόνων, οἱ ὁποῖοι ἀπέκτησαν τὴν ιδιότητα αὐτὴ χάρις σὲ ἐπέμβαση τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ (8). Ἡ πολιτικὴ τους θέση εἶναι ἀνώτερη τῶν παροίκων. Πλήρωναν φόρους μόνον ὅσους καὶ οἱ ἀθηναῖοι πολῖτες (ἰσοτέλεια) χωρὶς νὰ ἐντάσσονται στὴς ἀθηναϊκὲς στρατιωτικὲς μονάδες. Τὸ προνόμιο αὐτό, τῆς ἰσοτελείας, δὲν φαίνεται νὰ δόθηκε σὲ ἄλλο στρατιωτικὸ σῶμα τοῦ φρουρίου, οὔτε ἡ ὀνομασία τους δηλώνει ὅτι ἦταν διαφορετικὸ, ὡς πρὸς τὴς πολεμικὲς ἀρετές, ἀπὸ τοὺς ἄλλους μισθοφόρους. Φανερώνει ὅμως ὅτι μετὰ τῶν σωμάτων ὑπῆρχαν οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς διαφορές.

282. Y. Garlan, *BCH* 102, 1978, 106-107.

283. J. H. Kent, *Hesperia* 10, 1941, 349.

284. Πρβ. Garlan ὁ.π. 107.

285. Launey, *Armées* I 26.

286. Πρβ. αὐτόθι 26-27, 32-33.

Μισθοφόρους βρίσκουμε στο φρούριο από όλα τα μέρη του κόσμου. Οί μισθοφόροι του Πατρόκλου (3) ἔμειναν περιορισμένο χρονικό διάστημα στον Ραμνούντα. Καθ' ὅλο τὸν 3ο αἰώνα μαρτυρεῖται σὸν δῆμο ἡ παρουσία μισθοφόρων τῶν ὁποίων τὴν καταγωγή γνωρίζουμε μόνο γιὰ τὰ μέλη τῶν ἐπιτροπῶν τῶν ψηφισμάτων. Ἔχουμε λοιπὸν στρατιῶτες ἀπὸ τὴν Κρήτη, τὴν Κόρινθο, τὰ Μέγαρα, τὴ Βοιωτία, τὸν Ὀρωπό, τὴν Κορώνεια, τὴν Ἐρέτρια, τὴν Πλάταια, τὴ Μακεδονία, τὴν Κασσάνδρεια, τὴ Δημητριάδα, τὴν Κάρυστο, τὸ Ἄργος, τὸν Ἀστακό, τὴν Καρύνη, τὴν Αἰτωλία, τὴ Φωκίδα, τὶς Κλαζομενές, τὴν Ἡράκλεια, τὴ Σινώπη, τὴν Ἀπολλωνία.

Στὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τοῦ Ραμνουῦντος ἀναφέρεται, κατὰ τὸν 4ο αἰ., ἓνας Λοκρός (223). Γνωρίζουμε ὅτι Λοκροὶ μισθοφόροι ὑπηρέτησαν στὴν Ἀθήνα γύρω στὸ 300.²⁸⁷ Ἕνας Κύπριος (283) ἴσως ἦταν μισθοφόρος ποὺ ξέμεινε καὶ ἔγινε ὑπηρέτης. Ἄλλοι ξένοι ποὺ τάφηκαν σὸν δῆμο εἶναι Ἀντιοχεῖς, Μαιώτης, Θηβαῖος, Τεγεάτης, Κορωνεὺς καὶ ἓνας Χαλκιδικός. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἦσαν μισθοφόροι.

Οἱ πάροικοι. Ἡ ὀνομασία τῶν παροίκων εἶναι τυπικὴ καὶ ἀμετάβλητη. Λέγονται πάντα πάροικοι οἱ τεταγμένοι Ῥαμνουῦντι ἢ οἱ τεταγμένοι τῶν παροίκων. Φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσαν ὑπόλοιπα ἢ ἀπομεινάρια μισθοφορικῶν σωμάτων ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὸν Ραμνούντα καὶ θέλησαν νὰ μείνουν μονίμως ἐκεῖ. Ὁ ἀριθμὸς τοὺς πρέπει κάποια στιγμή νὰ ἔγινε σημαντικὸς καὶ ἀποφασίστηκε ἡ ἔνταξή τοὺς σὲ εἰδικὸ σῶμα γιὰ νὰ εἶναι δυνατὸς ὁ ἔλεγχός τοὺς. Ἐμφανίζονται σὸν Ραμνούντα μετὰ τὸ 244· δὲν ἔχουν σχέση μὲ τοὺς μετοίκους τῶν Ἀθηνῶν καὶ διαφέρουν ἀπὸ τοὺς μισθοφόρους ποὺ διοικοῦνται ἀπὸ ξένο μὲ τὸν εἰδικὸ τίτλο, ἡγεμῶν ἢ ξεναγός. Κατὰ μία ἄποψη τὸ σῶμα τῶν παροίκων ἦταν κληρονομία τῆς πολιτικῆς τοῦ Ἀντιγόγου Γονατᾶ καὶ δείγμα τῆς διατήρησης τῆς μακεδονικῆς κυριαρχίας στὴν Ἀττικὴ μετὰ τὸ 229.²⁸⁸ Σὲ ἀδημοσίευτο ψήφισμα (1233) ὁ στρατηγὸς τοὺς ἀποστέλλει, μαζί μὲ τοὺς στρατιώτας, νὰ ἐφεδρεύσουν εἰς τὴν χώραν, σὲ ἀπόσταση 60 σταδίων ἀπὸ τὸ φρούριο. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἦσαν μάχιμοι.

Ποικιλία σωμάτων ἢ ὀνομασιῶν; Ἡ ἔλλειψη σταθερῆς ὀρολογίας σὸν ἀθηναϊκὸ στρατὸ καὶ κατ' ἐπέκταση σὸ φρούριο, φαίνεται καθαρὰ σὸ ψήφισμα γιὰ τὸν στρατηγὸ Ἀρχανδρο Καλλίππου Ἐλευσίνιο, ὁ ὁποῖος ὀργανώνει τὴν ἄμυνα τοῦ φρουρίου καὶ τὶς ἐπιχειρήσεις στὴ Ραμνουσία ἔχοντας ὑπὸ τὶς διαταγές του τὶς ἐξῆς κατηγορίες στρατιωτῶν, ὅπως τὶς βρῆκε κατὰ τὸν ἐξετασμὸ ποὺ ἔκανε μόλις ἔφθασε σὸν Ραμνούντα: Οἱ πρεσβύτεροι τῶν πολιτῶν, οἱ πρεσβύτεροι τῶν μετοίκων, οἱ φρουροί, οἱ νεώτεροι τῶν πολιτῶν, οἱ πάροικοι, οἱ στρατιῶται, κρυπτοὶ ἐκ τῶν στρατιωτῶν, οἱ οἰκοῦντες τῶν πολιτῶν, ἄλλοι πολῖται τεταγμένοι ἐν τῷ φρουρίῳ, οἱ ἐνοικοῦντες Ῥαμνουῦντι (1233). Πιθανῶς κάποια κατηγορία νὰ ταυτίζεται μὲ ἄλλη.

Ὅλες οἱ κατηγορίες στρατιωτῶν ἢ τὰ πολλὰ σώματα ποὺ ἀναφέρονται σὶς ἐπιγραφές δὲν ὑπηρετοῦσαν ταυτόχρονα σὸ φρούριο, σὸ ὁποῖο συνήθως ὑπῆρχε μόνο ἡ ἀναγκαία φρουρὰ γιὰ τὴ φύλαξή του καὶ γιὰ τὴν ἄμυνα τῶν πρώτων ἡμερῶν σὲ περίπτωσι πολιορκίας, ὅπως ἔγινε τὸ 322. Τότε, καθὼς τὸ φρούριο τὸ πολιορκοῦσαν οἱ Μακεδόνες, ἦλθε στρατὸς σὸν Ραμνούντα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ὑπὸ τὸν Φωκίωνα.

287. Αὐτ601 166-167.

IV, *Hist. phil.* 1978-1979, 327-328· βλ. καὶ Pouil-

288. Ph. Gauthier, *Annuaire École Hautes Études*,

loux, *BCH* 80, 1956, 71 κέ.

Ήταν κοινή πρακτική σὲ καιρὸ εἰρήνης νὰ ὑπάρχουν στὰ φρούρια οἱ ἀπολύτως ἀναγκαῖοι ἄνδρες, κάτι ποὺ γίνεται ἔως σήμερα. Τὸ 1940, παρὰ τὸ ὅτι περιμέναμε ἐπίθεση ἀπὸ τὴν Ἰταλία, δὲν εἶχαμε ἐνισχύσει ἀποτελεσματικὰ τὴ μεθόριο πρὸς τὴν Ἀλβανία γιὰ πολλοὺς λόγους, διπλωματικούς, οἰκονομικούς καὶ κοινωνικούς. Μόνιμες δυνάμεις στὸ φρούριο ἦσαν, νομίζω, οἱ πάροικοι οἱ ὁποῖοι ὡς κάτοικοι τοῦ Ραμνοῦντος δὲν μετακινούνταν, καὶ οἱ Ἀθηναῖοι τῆς φρουρᾶς.

Οἱ ἀξιωματικοί. Ἡ ἀοριστία ποὺ παρατηρεῖται ὡς πρὸς τὰ στρατιωτικὰ σώματα καὶ τὶς ὀνομασίες τους συναντᾶται καὶ στοὺς ἀξιωματικούς.

Οἱ χιλιάρχοι. Τῶν στρατιωτῶν τῶν πολιτικῶν διοικητὲς ἦσαν δύο χιλιάρχοι (1) τῶν ὁποίων οἱ ἀρμοδιότητες δὲν εἶναι φανερές. Πρόκειται, ὅπως φαίνεται, γιὰ διοικητὲς μονάδων οἱ ὁποῖες, ἀπὸ τὸν τίτλο τους, θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν δύναμη χιλίων ἀνδρῶν, πράγμα ὑπερβολικόν. Τὸ ἀξίωμα τοῦ χιλιάρχου δὲν μαρτυρεῖται κατὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα στὴν Ἀττική. Ἀναμφισβήτητο εἶναι ὅτι ὑπηρέτησαν στὸ φρούριο ἐπὶ ἓνα χρόνο καὶ τιμήθηκαν ἀπὸ τοὺς στρατιώτες γιὰ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ εἶχαν προσφέρει, δηλαδὴ γιὰ τὴν εὐδόκιμη διοίκηση τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν πραγμάτων τοῦ φρουρίου.

Οἱ ἐπιμεληταί. Στὶς ἐπιγραφὰς τοῦ Ραμνοῦντος ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων φρουρίων τῆς Ἀττικῆς ἐμφανίζεται συχνὰ ὡς δρῶν ἢ ὡς τιμώμενος, ὁ ἐπιμελητής. Οἱ ἀρμοδιότητές του ἦσαν αὐτονόητες καὶ δὲν διευκρινίζονται. Ἡ λέξη ἔχει εὐρύτατη σημασία στοὺς Ἀρχαίους καὶ χρησιμοποιεῖται γιὰ μικρὰ καὶ ταπεινὰ καθήκοντα ἔως μεγάλα, μὲ πολλὰς εὐθύνες καὶ ἀρμοδιότητες. Ἐδῶ σημαίνει τὸν διοικητὴ κάποιου τμήματος τῆς φρουρᾶς ἢ τὸν ἀξιωματικὸ ποὺ εἶχε εἰδικὰ καθήκοντα στὸ φρούριο.

Ὁ ἐπιμελητής ἦταν ἀξιωματικὸς ποὺ ἔμενε μόνιμα στὸ φρούριο. Τὰ καθήκοντά του ἦσαν ποικίλα, διοικητικὰ καὶ στρατιωτικά. Ὑπῆρχαν καὶ ἐπιμεληταὶ τῶν εἰδικότερων στρατιωτικῶν σωμάτων ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὸν Ραμνοῦντα (13, 17).²⁸⁹

Κατὰ τὸν 4ο αἰ., περὶ τὸ 342/1, ἀναγράφονται σὲ βᾶθρο τρεῖς ἐπιμελητὲς (91) οἱ ὁποῖοι ὑπηρέτησαν προφανῶς ταυτόχρονα. Τὸ 338/7 τιμᾶται ὁ στρατηγός, ὁ περιπόλαρχος καὶ ὁ ἐπιμελητής τοῦ φρουρίου (93). Στὴ φημισμένη ἐφηβικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ,²⁹⁰ πιθανῶς τοῦ 324/3, ἀναγράφονται ἐπιμεληταὶ οἱ ἐν τοῖς φρουρίοις. Εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὰ φρούρια ὅπου ἐφύλαξαν οἱ ἔφηβοι τοῦ Ραμνοῦντος, τοῦ Σουνίου, τῆς Ἐλευσίνας, τῆς Φυλῆς, τοῦ Πανάκτου.

Τὸ 258/7(;) τιμήθηκε ὁ στρατηγὸς τῆς παραλίας καὶ ὁ διορισμένος ἐπιμελητής (8). Ὁ ἴδιος ἐπιμελητής, ὁ Ἐνδιος Αἰσχέου Αἰθαλίδης, τιμᾶται τὴν ἴδια πιθανῶς χρονιὰ ἀπὸ τοὺς Ραμνούσιους καὶ τοὺς Ἀθηναίους (9). Μὲ ἄλλο ψήφισμα (13) οἱ Ραμνούσιοι τιμοῦν ἕναν ἀρχηγὸ μισθοφόρων γιατί, ἐκτὸς ἄλλων, τῆς φυλακῆς συνεπιμεμέλητα[ι τοῦ φρου]ρίου μετὰ τῶν ἐπιμελητῶν. Συνεργάζονταν οἱ ἐπιμεληταὶ μὲ τὰ ξένα μισθοφορικὰ σώματα καὶ φυσικὰ ὡς μόνιμοι ἀξιωματικοὶ τοῦ φρουρίου εἶχαν τὸν κύριο λόγο στὰ θέματα τῆς φρουρᾶς. Καὶ σὲ ἄλλο ψήφισμα τοῦ 235/4 (17) μνημονεύονται περισσότεροι ἐπιμεληταί, οἱ ὁποῖοι μαζί μὲ τὸν δήμαρχο φροντίζουν γιὰ τὴν ἀπονομὴ τιμῶν. Ἀνῆκαν προφανῶς στὴ μόνιμη γραφειοκρατία τοῦ φρουρίου καὶ ἀποτελοῦσαν τὸν κρίκο ποὺ συνέδεε τὴ φρουρὰ μὲ τὸν δῆμο.

289. Βλ. P. Roussel, *BCH* 54, 1930, 279 κέ.

290. *Οἱ Ἐπιγραφὰς τοῦ Ὠρωποῦ 353.

Ὁ πυλωρός. Τὸ πλέον εὐαίσθητο σημεῖο τοῦ φρουρίου ἦσαν οἱ πύλες οἱ ὁποῖες βρίσκονταν ὑπὸ τὴν συνεχὴ ἐπιτήρηση τῶν στρατιωτικῶν. Εἰδικὸς ἀξιωματικός, ὁ πυλωρός,²⁹¹ ἐπέβλεπε τὸ ἄνοιγμα καὶ τὸ κλείσιμό τους καὶ ἔλεγε ὅσους ἔμπαιναν καὶ ὅσους ἔβγαιναν ἀπὸ τὸ φρούριο.²⁹² Γιὰ νὰ καταλάβει τὴ θέση ἔπρεπε νὰ ἔχει εἰδικὰ προσόντα.

Στὶς ἐπιγραφὰς τοῦ Ραμνούντος τὸ ἀξίωμα τοῦ πυλωροῦ ἀναφέρεται μόνο μία φορά. Βρισκόμαστε στὸ 256/5, σὲ μακεδονικὴ κατοχὴ. Ὁ στρατηγὸς Ἀπολλόδωρος Ἀπολλοδώρου Ὀτρυνεὺς ἔχει διοριστεῖ ἀπὸ τὸν Ἀντίγονο Γονατᾶ (κατασταθεὶς) καὶ ἡ βουλὴ τοῦ ἀνέθεσε τὰ καθήκοντα τοῦ στρατηγοῦ τῆς παραλίας. Κοντὰ του τοποθετήθηκε ὡς πυλωρὸς τοῦ φρουρίου ἓνας ξένος, ὁ Ὁφέλας Ὁφελίωνος,²⁹³ ἰσοτελὴς (8). Εἶναι φυσικὸ ὅτι ὁ Ἀντίγονος τοποθετοῦσε στὰ κύρια ἀξιώματα ἀποκλειστικὰ δικούς του ἀνθρώπους, μάλιστα στὸν Ραμνούντα ποὺ ὑπῆρξε λίγα χρόνια πρὶν, κατὰ τὸν Χρεμωνίδειο πόλεμο, ἐστία ἰσχυρῆς ἀντίστασης ἐναντίον του.²⁹⁴

Ὁ περιπόλαρχος (βλ. 92-97) ἦταν ὁ μετὰ τὸν στρατηγὸ ἀξιωματικός, ὃχι μόνιμα ἐγκατεστημένος στὸ φρούριο, ἔχοντας στὴ φροντίδα του μία σχεδὸν σὲ διαρκὴ κίνηση μονάδα τοῦ ἀθηναϊκοῦ στρατοῦ ἢ μεγάλο ἀπόσπασμα. Ὅλες οἱ μνεῖες του στὸν Ραμνούντα χρονολογοῦνται στὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 333 χρόνια.

Ὁ ἐπὶ τοὺς παροίκους. Ὁνομάζεται ὁ ἐπὶ τοὺς παροίκους ἢ ὁ ἐπὶ τοὺς παροίκους κατασταθεὶς. Ἦταν πάντοτε Ἀθηναῖος, μάλιστα ἀπὸ κοντινὸ πρὸς τὸν Ραμνούντα δῆμο, διοριζόταν ἀπὸ τὸν στρατηγὸ καὶ ἡ θητεία του μποροῦσε νὰ διαρκέσει περισσότερα χρόνια.

Γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς πέντε διοικητὲς τῶν παροίκων. Πρῶτος ὁ Ἀντίμαχος Παυσανίου Οἰναῖος,²⁹⁵ ὁ ὁποῖος ἦταν μόνιμος ἀξιωματικός καὶ προτείνει ψήφισμα ἐκ μέρους τῶν στρατευομένων τῶν πολιτῶν στοὺς ὁποίους ἀνῆκε (45). Δεύτερος διοικητὴς τῶν παροίκων ἦταν ὁ Πάμφιλος Δημητρίου Κεφαλῆθεν (30), τρίτος ὁ Ἀντίβιος Προβαλίσιος τὸ 212/1 (47), τέταρτος ὁ Θεόδωρος Παιανιεύς (51) καὶ πέμπτος, τὸ 188/7, ὁ Δημοκλῆς Σμικύθου Εὐπυρίδης (2110), ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἦταν τότε προχωρημένης ἡλικίας. Τὸν συναντᾶμε ὡς ἐνεργὸ μέλος τῆς τοπικῆς στρατιωτικῆς ἱεραρχίας κατὰ τὸν 3ο αἰ., μετὰ τὸ 229 (24, 26, 33, 44), ὅπως δὴποτε εὐθὺς μετὰ τὸ 216/5.

Ἐνας Αἰτωλός, ὁ Νικόμαχος Νίκωνος (47, 51), εἶναι ἐκπρόσωπος τῶν παροίκων γιὰ κάποιο διάστημα. Οἱ Αἰτωλοὶ εἶχαν φοβερὴ φήμη ὡς πολεμιστές, θεωροῦνταν περίπου ἀπολίτιστοι.²⁹⁶

291. Γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ πυλωροῦ καὶ τὴ σπουδαιότητά του βλ. Αἰν. Πολιορκ. V· XVIII· XXVIII καὶ L. Robert, *Rev. de Phil.*, 1944, 17-18 (*Opera Minora Selecta* III 1383-1384).

292. Αἰν. Πολιορκ. V 1-2.

293. Ὁ Ὁφέλας Ὁφελίωνος, μισθοφόρος καὶ αὐτός, δὲν εἶναι Ἀμφιπολίτης, *Οἱ Ἐπιγραφὰς τοῦ Ὁρωποῦ 21).

294. Σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Τέω, Louis καὶ Jeanne Robert, *Une inscription grecque de Téos en Ionie*.

L'union de Téos et de Kyrbissos, *Journal des Savants* 1976, 154-235 (*Opera Minora Selecta* VII 297-379) ὁ φρούραρχος τὸν ὁποῖο ἡ πόλη τῆς Κυρβισσοῦ τοποθετεῖ σὲ κάποιο φρούριο, ἀλλάζει κάθε τέσσερις μῆνες, πρέπει νὰ εἶναι ἄνω τῶν τριάντα ἐτῶν καὶ νὰ ἔχει κτηματικὴ περιουσία, γῆ καὶ σπίτι, ἐλεύθερη ἀπὸ ὑποθήκη, ἀξίας τεσσάρων ταλάντων.

295. 23, 38, 40-43.

296. Launey, *Armées* I 176 κέ.

ΟΙ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΣΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ

Ἡ βραχύτερη περιγραφή ἀρχαίου ἐλληνικοῦ τειχισμένου οἰκισμοῦ ἢ φρουρίου καὶ τοῦ τρόπου φύλαξης εἶναι ἐκείνη τοῦ Ἀριστοφάνη στοὺς *Ὀρνίθες*:

καὶ νῦν ἅπαντ' ἐκεῖνα πεπύλωται πύλαις
καὶ βεβαλάνωται καὶ φυλάττεται κύκλῳ,
ἐφοδεύεται, κωδωνοφορεῖται, πανταχῇ
φυλακαὶ καθεστήκασι καὶ φρυκτωρίαί
ἐν τοῖσι πύργοις.

(Μὲ καστροπόρτια ὅλα κλεισὰ εἶναι τῶρα, ἀμπαρωμένα καὶ καλοφυλαγμένα γύρω γύρω· περίπολα ἔχουν βάλει μὲ κουδούνια, βάρδιες παντοῦ, πυροὺς στὰ καστροπύργια γιὰ τὰ σινάλα).²⁹⁷

Ἡ περιγραφή τοῦ κωμικοῦ δείχνει τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε σὲ κάθε τειχισμένο οἰκισμό. Εἰδικῶς γιὰ τὸ φρούριο ἡ θέση τοῦ στὸν Εὐβοϊκὸ τὸ ἔκανε στόχο τῶν πειρατῶν, γιὰ τὶς κακὲς διαθέσεις τῶν ὁποίων πρὸς αὐτὸ ἔχουμε πληροφορίες ἀπὸ φιλολογικὲς πηγὲς καὶ ἐπιγραφές. Μελετώντας ὅσα ὀρισμένοι συγγραφεῖς θεωροῦν ὅτι πρέπει νὰ γίνονται στὶς τειχισμένες πόλεις γιὰ τὴν προστασία τους ἀπὸ ἐχθρική προσβολὴ σχηματίζουμε, σὲ μικρὸ βαθμό, τὴν εἰκόνα μέρους τῆς λειτουργίας τοῦ φρουρίου καὶ συνεπῶς τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς τῶν κατοίκων του.

Ἀχρήστευση τῶν ἐλεύθερων χώρων. Ὁδηγὸς στὴν ἀναπαράστασή μας εἶναι ὁ Αἰνεΐας, συγγραφέας τοῦ 4ου αἰ., τοῦ ὁποῖου διασώθηκε ἔργο σχετικὸ μὲ τὴν τακτικὴ ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθεῖται σὲ πόλεις ποὺ πολιορκοῦνται. Ἀφοῦ δώσει γενικὲς συμβουλὲς γιὰ τὴν προσεκτικὴ ἐπιλογὴ τῶν ἀνθρώπων ποὺ θὰ ἔχουν τὴν εὐθύνη τῆς ἀσφάλειας τῆς πόλης προχωρεῖ²⁹⁸ σὲ εἰδικότερες συμβουλές: *Τὸ καλότερο ποὺ πρέπει νὰ γίνῃ, γιὰ νὰ μὴν ὑπάρχει ἀνάγκη ἀπὸ ἐπὶ πλέον φρουροὺς, εἶναι νὰ ἀχρηστεύονται οἱ ἐλεύθεροι χώροι μέσα στὴν πόλη, ἐκεῖνοι ποὺ δὲν χρησιμεύουν σὲ τίποτε, καὶ νὰ ἀχρηστεύονται μὲ χαντάκια γιὰ νὰ γίνουν ἀπρόσοιτοι σὲ ὅσους σχεδιάζουν κίνημα καὶ ἐπιθυμοῦν νὰ τοὺς καταλάβουν.*

Στὸ φρούριο δὲν ὑπῆρχαν ἐλεύθεροι χώροι αὐτοῦ τοῦ εἶδους καὶ οἱ μόνες ἐκτάσεις ποὺ δὲν καλύπτονταν ἀπὸ οἰκοδομήματα εἶναι τὸ κάτω στρατόπεδο-γυμνάσιο καὶ ἡ ἀγορά, κυκλωμένες ἀπὸ οἰκοδομήματα καὶ προσιτὲς ἀπὸ στενοὺς δρόμους οἱ ὁποῖοι εὐκόλα μποροῦσαν νὰ ἐλεγχθοῦν ἀπὸ τὶς ἀρχές. Ἐφ' ὅσον ὑπῆρχε ὑποψία ὑπαρξῆς ἐσωτερικοῦ ἐχθροῦ ὁ διοικητὴς τοῦ φρουρίου ἔπρεπε κατὰ τὸν Αἰνεΐα,²⁹⁹ νὰ λάβῃ μέτρα φρουρήσεως τῶν ἀναβάσεων.

Πρόληψη ἐχθρικῶν ἐνεργειῶν. Ὁ φόβος τῆς προδοσίας καὶ τοῦ πραξικοπήματος κυριαρχοῦσε στὸν νοῦ τοῦ Αἰνεΐα. Συμβουλεύει νὰ τοποθετοῦνται στὰ ἀδύνατα καὶ

297. Στ. 1158-1162 (μετ. Θρασ. Σταύρου). Περὶ τοῦ κωδωνοφορεῖται βλ. Θουκ. IV 135.

298. *Πολιορκ.* II 1.

299. Αὐτόθι III 3.

εὐπρόσβλητα μέρη τῆς πόλεως ὡς φρουροὶ πλούσιοι πολίτες, ἔντιμοι καὶ μάλιστα με ἀξιώματα σὴν πόλῃ. Γιατὶ αὐτοὶ θὰ εἶναι πάντα νηφάλιοι καὶ δὲν θὰ τρέπονται σὲ διασκεδάσεις· κατὰ τὴς δημόσιες ἑορτὲς μάλιστα ἐπιβάλλεται νὰ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τῆ θέσῃ τους στὴ φρουρὰ ὅσοι στρατιῶτες θεωροῦνται ὑποπτοὶ καὶ δὲν ἐμπνέουν ἐμποτισύνῃ. Αὐτοὶ μποροῦν νὰ ἑορτάζουν στὸ σπῖτι τους. Ἔτσι θὰ θεωροῦν ὅτι τοὺς φροντίζουν οἱ ἀνώτεροί τους καὶ θὰ εἶναι συγχρόνως ἀνίκανοι νὰ ἐνεργήσουν προδοτικά.³⁰⁰ Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους οἱ ἀναβάσεις πρέπει νὰ εἶναι κλειστὲς γιὰ νὰ μὴ μπορεῖ κανεὶς νὰ καταλάβει μέρος τοῦ τεύχους καὶ νὰ τὸ παραδώσει στοὺς ἐχθρούς. Ἀκόμη, ὁ ἀποκλεισμός τῶν ἀναβάσεων ἐμποδίζει τοὺς φρουροὺς νὰ ἐγκαταλείψουν τῇ θέσῃ τους. Ἄν πάλι ἐχθροὶ κατορθώσουν νὰ φθάσουν ἕως τὸ τεῖχος, οἱ φρουροὶ δὲν θὰ μποροῦν νὰ ἐγκαταλείψουν τῇ θέσῃ τους καὶ νὰ καταφύγουν στὴν πόλῃ γιατί θὰ κινδύνευαν νὰ γίνουν ἀντληπτοὶ³⁰¹ καὶ νὰ σκοτωθοῦν, ἂν προσπαθοῦσαν νὰ πηδήσουν ἀπὸ ψηλά.

Προστασία τῶν ἀγροτῶν. Ὁ δῆμος δὲν γνώρισε μεγάλες περιόδους ἀπόλυτης ἐξωτερικῆς ἡρεμίας. Ὁ Εὐβοϊκὸς κόλπος ἦταν πεδῖον δράσης πειρατῶν οἱ ὅποιοι λεηλατοῦσαν τὰ παράλια τῆς Ἀττικῆς ἔχοντας κρησφύγετα στὴς ἀκτὲς τῆς Εὐβοίας. Οἱ δημότες ζοῦσαν μετὸν διαρκὴ φόβο ἐχθρικῆς προσβολῆς. Ὁ ἀγροτικὸς χαρακτήρας τῆς οἰκονομίας τοῦ δήμου ἀπαιτοῦσε εἰδικὲς φροντίδες τοῦ στρατηγοῦ, τὴς ὁποῖας ὁ Αἰνεΐας ἐκθέτει³⁰² καὶ οἱ ὁποῖες ἀπέβλεπαν στὴν ἀποτελεσματικὴ προστασία κυρίως τῶν ἀγροτῶν: *Ὅταν ἡ χώρα βρίσκεται σὴν ἐποχὴ τῆς πλήρους ἀγροτικῆς παραγωγῆς καὶ οἱ ἐχθροὶ εἶναι κοντά, εἶναι φυσικὸ οἱ πολλοὶ κάτοικοι τῆς πόλεως νὰ εἶναι σκορπισμένοι στοὺς γύρω ἀγροὺς προσπαθώντας μετὰ κάθε τρόπο νὰ συγκεντρώσουν τὴ σοδειά. Αὐτοὶ λοιπὸν πρέπει νὰ συναθροίζονται σὴν πόλῃ μετὰ τοῦτο τὸν τρόπο. Πρῶτα πρῶτα, μὲν ὁ ἥλιος ἀρχίσει νὰ δύει, πρέπει νὰ δίνεται σ' ἐκείνους ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τὸ σύνθημα νὰ ἐπιστρέψουν· ἂν μάλιστα ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ πολὺ, νὰ εἰδοποιῶνται ἀπὸ τοὺς διαδεκτῆρες, ἔτσι ὅλοι ἢ οἱ περισσότεροι θὰ συγκεντρώνονται σὴν πόλῃ. Δεύτερον, ἀφοῦ εἰδοποιηθοῦν γιὰ τὴν ἐπιστροφή τους ὅσοι βρίσκονται ἔξω, νὰ γίνεται τὸ ἴδιο γιὰ κείνους ποὺ εἶναι μέσα, νὰ εἰδοποιῶνται ὅτι εἶναι ἡ ὥρα τοῦ δείπνου· καὶ τρίτον, νὰ δίνεται τὸ σύνθημα γιὰ τὴν ὑπηρεσία τῶν νυκτερινῶν φρουρῶν.*

Διάσωση τῆς συγκομιδῆς καὶ τῶν κοπαδιῶν. Φαίνονται ὑπερβολικὲς οἱ συστάσεις τοῦ Αἰνεΐας, στὶς ἐπιγραφὰς ὅμως τοῦ Ραμνοῦντος καὶ ἄλλων τόπων τῆς Ἀττικῆς, τῆς Ἐλευσίνος, διαγράφεται καθαρὰ πὼς ἡ κύρια μέριμνα τοῦ στρατηγοῦ ἦταν ἡ προστασία τῶν ἀγροτῶν. Στὸ ψήφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ Ἐπιχάρη (3) ἀναφέρεται πὼς ὅταν ὁ Ραμνοὺς δεχόταν προσβολὰς ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Ἀντιγόνου καὶ ἀπὸ πειρατὲς, ὁ στρατηγὸς ἐφρόντιζε προσωπικὰ μετὰ τοὺς στρατιῶτες του καὶ προστάτευε τοὺς ἀγρότες ποὺ συγκέντρωναν τὴ συγκομιδὴ τους σ' ὁλόκληρο τὸν κάμπο τοῦ Λιμικοῦ καὶ ἀκόμη νοτιότερα. Σιτάρι, καρποὶ τῶν ὀπωροφόρων δέντρων καὶ ἀμπέλια εἶναι τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς. Τὴ φροντίδα αὐτὴ τὴν βλέπουμε νὰ μνημονεύεται καὶ σὲ ἄλλα ψηφίσματα. Καταστροφὴ ἢ ἀπώλεια τῆς παραγωγῆς καὶ δενδροτομία, μέθοδο ποὺ ἐφάρμοσε ὁ Ἱμπραῆμ στὴν Πελοπόννησο (1825-1828), σήμαινε λιμὸ καὶ θάνατο.

Ἡ ἴδια μέριμνα ἦταν ἀναγκαία³⁰³ καὶ γιὰ τὰ ζῶα, τὰ ὑποζύγια καὶ τὰ καματερά, πολύτιμα γιὰ τοὺς ἀγρότες: *οἱ πολῖτες ποὺ ἔχουν ὑποζύγια ἢ δοῦλους πρέπει νὰ διατάσσονται νὰ τὰ ἀσφαλίσ-*

300. Αὐτόθι XXII 15-17.

301. Αὐτόθι XXII 19.

302. Αὐτόθι VII 1-3.

303. Αὐτόθι X 1-2.

ζουν σὲ γείτονες ἀφοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὰ φέρουν σὴν πόλιν. Ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχουν σχέσεις φιλοξενίας μὲ αὐτοὺς στοὺς ὁποίους θὰ ἐμπιστευθοῦν τὰ ὑποζύγια καὶ τοὺς δούλους, οἱ ἄρχοντες θὰ τὰ παρακαταθέσουν ἐπίσημα στοὺς γείτονες, λαμβάνοντας κάθε μέτρο γιὰ τὴν ἐξασφάλισή τους. Γιὰ μιὰ τέτοια περίπτωση ἀκριβῶς τιμήθηκε τὸ 236/5 ὁ Δικαίάρχος Ἀπολλωνίου Θριάσιος, πρόσωπο ἐμπιστοσύνης τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ καὶ τοῦ γιοῦ του βασιλιᾶ Δημητρίου Β'. Ὁ Δικαίάρχος, τοποθετημένος ἀπὸ τὸν Δημήτριο σὴν Ἐρέτρια καὶ ἔχοντας παλαιότερες σχέσεις φιλίας μὲ τοὺς Ραμνούσιους, ἐξασφαλίζει τὴ φύλαξη τῶν κοπαδιῶν τοῦ δήμου, τὰ ὁποῖα μεταφέρθηκαν ἐκεῖ μὲ πλοῖα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ λεγόμενου Δημητριάκου πολέμου (17).

Νυκτερινὴ κυκλοφορία, ἀστυνόμευση. Ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνα ποὺ πρέπει νὰ προσέχουν ἰδιαίτερα οἱ στρατιωτικὲς ἀρχὲς εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ καὶ ἐξαγωγὴ ὀπλισμοῦ, ἡ ἀποδημία τῶν πολιτῶν καὶ τῶν μετοίκων καὶ ἡ ἀφίξη ξένων ὀπλισμένων, τῶν ὁποίων τὰ ὄπλα πρέπει νὰ ἀφαιροῦνται ἀμέσως.³⁰⁴ Τὴ νύχτα τὰ πανδοχεῖα πρέπει νὰ ἀσφαλίζονται ἐξωτερικὰ ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες.³⁰⁵ Τοῦτο συνέβαινε καὶ στὸν Ραμνούντα ὅπου οἱ ξένοι ἦσαν συχνοί, περαστικοὶ γιὰ τὴν Εὐβοία καὶ τὸ ἀντίστροφο, γιὰτὶ δὲν ἦταν φρόνιμο νὰ κυκλοφοροῦν τὴ νύχτα μέσα στὸ φρούριο ἄγνωστοι. Ὁ Αἰνείας συμβουλεύει ἀκόμη καὶ ἀσκήσεις πολιτικῆς ἄμυνας.³⁰⁶ Ἐξοπλισμὸς τῶν πολιτῶν, περιορισμὸς τῶν παρεπιδημούντων ξένων, κλείσιμο τῶν καταστημάτων καὶ ἀπαγόρευση τῆς κυκλοφορίας τῶν κατοίκων. Ἡ συσκοτίση στὸ φρούριο πρέπει νὰ ἦταν κοινὴ πρακτικὴ, γιὰτὶ ἐμπόδιζε τὶς νυκτερινὲς ἐπιδρομὲς τῶν πειρατῶν ἢ τουλάχιστον τὶς δυσκόλευε. Καθὼς ἡ ἀκτὴ εἶναι ἀπότομη καὶ μόνον ἀνατολικὰ καὶ δυτικὰ τοῦ φρουρίου μποροῦσε κανεὶς νὰ προσορμισθεῖ, ἡ ἔλλειψη σημείων ἀναγνωρίσεως τοῦ τόπου δυσκόλευε τὴν ἀσφαλὴ προσέγγιση, κυρίως κατὰ τὶς ἀσέληνες νύχτες.

Κατὰ τὴ νυκτερινὴ κυκλοφορία, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς λαμπτήρες (φανάρια), μεταχειρίζονταν κυρίως δάδες, ὅπως λέει ὁ χορὸς στὶς *Νεφέλες* τοῦ Ἀριστοφάνη:

Πρῶτα μὲν τοῦ μηνὸς εἰς δᾶδ' οὐκ ἔλαττον ἢ δραχμὴν,
ὥστε καὶ λέγειν ἅπαντας ἐξιόντας ἐσπέρας·
«μὴ πρίην, παῖ, δᾶδ', ἐπειδὴ φῶς Σεληναίης καλόν».

(*Σᾶς οἰκονομᾶ* [ἢ Σελήνη] τὸ μήνα μιὰ τουλάχιστο δραχμὴ γιὰ δαδὶ ὅσοι βγαίνουν βράδυ, λένε «ἀπόψε, βρὲ μικρέ, γὰ δαδὶ λεπτὰ μὴ δώσεις, κι εἶναι φεγγαροβραδιά».)³⁰⁷

Τὸ στρατηγεῖο. Ὁ στρατηγὸς εἶχε στὸ φρούριο τὰ ἰδιαίτερα γραφεῖα του, τὸ στρατήγιον. Κατὰ τὸν Αἰνεία³⁰⁸ κοντὰ στὸ στρατηγεῖο θὰ βρίσκονται πάντοτε ὁ σαλπικτῆς καὶ οἱδρομοκῆρυκες ὥστε ἂν ὑπάρξει ἀνάγκη νὰ δοθεῖ σῆμα μὲ τὴ σάλπιγγα ἢ νὰ διαβιβασθεῖ διαταγή, νὰ εἶναι ἔτοιμοι. Οἱ φρουροὶ νὰ μαθαίνουν αὐτὸ ποὺ πρόκειται νὰ συμβεῖ καθὼς καὶ οἱ περίπολοι, σὲ ὁποιοδήποτε σημεῖο τῆς πόλης τοὺς φέρει ἡ περιπολία τους.

Τὸ στρατηγεῖο βρισκόταν δυτικὰ τοῦ συνεδρίου. Στρατιωτικὲς ἐγκαταστάσεις ὑπῆρχαν, ὅπως εἶδαμε, καὶ ἄλλες καὶ στὸ κάτω φρούριο, μάλιστα κοντὰ σὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ νότια πύλη, πυλῶρια γιὰ τὴ διαμονὴ τῆς φρουρᾶς τῆς πύλης. Κατὰ τὸν Χερμωνίδειο πόλεμο ὁ στρατηγὸς Ἐπιχάρης κατασκεύασε καὶ δεῦτερο στρατηγεῖο στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέ-

304. Αὐτόθι X 8-9.

305. Αὐτόθι X 10.

306. Αὐτόθι X 13-15· XXII 23.

307. Στ. 612-614 (μετ. Θρασ. Σταύρου).

308. Ὁ.π. XXII 3.

σεως, τὸ ἀνατολικά τοῦ ἱεροῦ κτίριο μὲ τὸν βωμό (3). Τοῦτο ἦταν ἀναγκαῖο γιατί ὁ ἐχθρὸς ἐρχόταν ἀπὸ τὸν Νότο καὶ τὸ φρούριο ἦταν πολὺ μακριά. Ἐπρεπε ὁ στρατηγὸς νὰ βρισκεται κοντὰ στὸ πεδίο τῶν ἐπιχειρήσεων, νὰ τὸ ἐποπτεύει καὶ νὰ ἐπεμβαίνει προσωπικά ὅταν χρειαζόταν. Ἡ θέση τοῦ φρουρίου εἶναι εὐνοϊκὴ γιὰ τὶς ναυτικὲς ἐπιχειρήσεις· ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς ἀκρόπολης μπορεῖ κανεὶς νὰ κατοπτεύσει μέγα μέρος τοῦ νότιου Εὐβοϊκοῦ καὶ ἔγκαιρα νὰ ἀντιληφθεῖ τὴν ὑπαρξὴ ἐχθρικών πλοίων. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ τὸ 235/4· ὁ στρατηγὸς Φιλοκῆδης μετέφερε τὴν ἔδρα του στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, ἐπειδὴ ὑπῆρχε κίνδυνος ἀπὸ ξηρᾶς (18).

Ἡ νυκτερινὴ ἐπικοινωνία. Τὰ φωτεινὰ σήματα χρησιμοποιοῦνταν συχνὰ κατὰ τὴ φύλαξη τῶν φρουρίων καὶ τῶν τειχῶν. Ἡ φρουρὰ τοῦ τείχους μιᾶς πόλης ἔπρεπε νὰ διαθέτει ἀναμμένο φανάρι κατὰ τὴ νύκτα γιὰ νὰ κάνει σήματα στὸν στρατηγόν, ἂν ἔβλεπε κάποια ὑποπτὴ ἢ ἐχθρικὴ κίνηση. Ὅταν σήμαινε συναγερμὸς κανεὶς δὲν ἔπρεπε νὰ κυκλοφορεῖ· ἂν ἦταν ὅμως ἀναγκαῖο νὰ πάει κάπου, ἔπρεπε νὰ ἔχει μαζί του φανάρι γιὰ νὰ γίνεται ἀντιληπτὸς ἀπὸ μακριὰ ἀπὸ τὶς περιπόλους.³⁰⁹ Ἐν ὁμονοοῦσι δὲ καὶ μηδενὸς ὑποπτεύοντος ἐν τῇ πόλει ἐν τοῖς ἐπὶ τῷ τείχει φυλακείοις δεῖ τὰς νύκτας λύχνα καίεσθαι ἐν λαμπτήρσιν, ἵνα καθ' οὓς ἂν τι προσπελάζῃ πολέμιον, ἄρῳσι τῷ στρατηγῷ τὸν λαμπτήρα. ἐὰν δὲ μὴ φαίνεται πρὸς τὸν στρατηγὸν ὁ λαμπτήρ τόπου κωλύοντος, ἄλλος διαδεκτὴρ ὑπολαμβάνων λαμπτήρι φαίνετω τῷ στρατηγῷ, ὁ δὲ στρατηγὸς τὸ ἐμφανιζόμενον αὐτῷ τοῖς ἄλλοις φύλαξι δηλούτω σάλπιγγι ἢ τοῖς δρομοκῆρυξιν, ὅποτέρως ἂν συμφέρῃ. κατὰ δὲ τοὺς καιροὺς τούτους καὶ οὕτω περὶ τὰς φυλακὰς διατελούντων παραγγελλέσθω τῷ ἄλλῳ ὅχλῳ, ὅταν σημανθῇ, μηδένα ἐξιέναι· ἐὰν δὲ τις ἐξίῃ ἐπὶ τινὰ πρᾶξιν ἀναγκαῖον, μετὰ λαμπτήρος πορεύεσθαι, ἵνα πόρρωθεν κατάδηλος ἦ τοῖς περιοδεύουσι. μηδ' ἐργάζεσθαι μηδένα δημιουργὸν ἢ χειροτέχνην, ἵνα μὴ ψόφοι ἀπὸ τινων γίγνωνται τοῖς φύλαξιν. (Ὅταν οἱ πολῖτες ὁμονοοῦν μεταξύ τους καὶ κανεὶς δὲν βάζει στὸ νοῦ του τὸ κακό, πρέπει σὲ φυλάκια τοῦ τείχους, κατὰ τὶς νύκτες, νὰ ὑπάρχουν ἀναμμένα λυχνάρια μέσα σὲ φανάρια, ὥστε ἂν κανεὶς ἐχθρὸς πλησιάσει τὸ φυλάκιο, νὰ ὑψώσουν οἱ φρουροὶ τὸ φανάρι γιὰ νὰ εἰδοποιήσουν τὸν στρατηγόν. Ἄν δὲ τὸ φανάρι δὲν εἶναι ὁρατὸ ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου βρίσκεται ὁ στρατηγός, ἐξ αἰτίας τῆς διαμόρφωσης τοῦ τόπου, ἐνδιάμεσος διαδεκτὴρ νὰ ἀναμεταδίδει, μὲ φανάρι, τὸ μήνυμα. Ὁ στρατηγὸς πρέπει νὰ εἰδοποιήσῃ γιὰ τὸν κίνδυνον τὰ ἄλλα φυλάκια, ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωσιν, μὲ σάλπιγμα ἢ μὲ δρομοκῆρυκα. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς καὶ ἐνῶ ἡ φύλαξη γίνεται ἔτσι, νὰ εἰδοποιεῖται ὁ ὑπόλοιπος κόσμος, πῶς ἀπὸ τῆς στιγμῆ πού δίδεται τὸ εἰδικὸ σύνθημα κανεὶς δὲν πρέπει νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ σπίτι του. Ἄν ὅμως κάποιος εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ κυκλοφορήσῃ γιὰ κάτι ἀναγκαῖο, νὰ περπατᾷ κρατώντας φανάρι γιὰ νὰ γίνεται ἀντιληπτὸς ἀπὸ τοὺς ἄνδρες τῶν περιπόλων. Ἐπίσης οἱ τεχνίτες καὶ οἱ χειροτέχνες δὲν πρέπει νὰ ἐργάζονται, γιὰ νὰ μὴ δημιουργοῦνται θόρυβοι πού θὰ ἐνοχλοῦσαν τὶς φρουρές.)

Νυκτερινὴ φρουρά. Ἰδιαίτερη προσοχὴ πρέπει νὰ δίδεται στὴν ἀσφάλεια τῶν πυλῶν. Ὁ Αἰνεΐας λέει³¹⁰ πῶς ὅταν ἐκεῖνοι πού βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὴν πόλιν ἐπιστρέφουν καὶ τὸ σούρουπο ἀρχίζει νὰ πέφτει, πρέπει νὰ σημάνει ἡ ὥρα τοῦ δείπνου καὶ τῆς νυκτερινῆς φρουρᾶς. Ἐνῶ οἱ στρατιῶτες ἐτοιμάζονται, πρέπει νὰ δοθεῖ ἰδιαίτερη φροντίδα σὲ ἀσφαλὲς κλείσιμο τῶν πυλῶν. Γιατὶ γίνονται πολλὰ σφάλματα σχετικὰ μὲ τὶς βαλάνους τῶν πυλῶν, ἐξ αἰτίας τῆς ἀμέλειας τῶν ἀρχόντων. Ὁ Αἰνεΐας περιγράφει παρακάτω πολλὰ τεχνάσματα τῶν πυλωρῶν σχετικὰ μὲ τὴ βάλανον πού ἀσφάλιζε τὴν πύλη. Ἡ βάλανος ἦταν ξύλινο σφηνοειδὲς ἀντικείμενο τὸ ὁποῖο διὰ τῆς βαλανο-

309. Αἰν. Πολιορκ. XXII 21-24.

310. Αὐτόθι XVIII 1.

θήκης σφηνωνόταν στὸν μοχλό, ποὺ ἀσφάλιζε τὴν πύλη, καὶ τὸν κρατοῦσε ἀκίνητο. Τὴ στιγμή ποὺ κλείνονταν οἱ πύλες, ἔδιναν στοὺς φρουροὺς τῆς νύχτας τὸ σύνθημα καὶ τὸ παρσούνθημα καὶ τοὺς ἔστελναν στὶς θέσεις τους.³¹¹

Ἡ νυκτερινὴ φύλαξη ἦταν δυσκολότερη ἀπὸ τὴν ἡμερήσια. Τὸ πυκνὸ σκοτάδι γύρω ἀπὸ τὸ φρούριο ἔκανε εὐκόλη τὴν προσέγγιση ἀτόμων μὲ ἐχθρικὲς διαθέσεις. Ὑπῆρχαν κανονισμοὶ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ὁποίων οἱ Ἀρχαῖοι προσπαθοῦσαν νὰ κάνουν τὴ φύλαξη ἀσφαλέστερη. Μεταξὺ ἄλλων ἡ χρῆση σκυλιῶν³¹² ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος συνιστᾶται ἰδιαίτερα. *Τὸ καλύτερο εἶναι σὲ τέτοιες νύχτες νὰ δένονται ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος σκυλιὰ ἕως τὴν ἀνγή. Θὰ ἀντιληφθοῦν ἀπὸ πολὺ μακριὰ τὸν κατάσκοπο τῶν ἐχθρῶν ἢ τὸν λιποτάκτη ποὺ πλησιάζει ἀθόρυβα στὴν πόλη ἢ κάποιον πολίτη ποὺ αὐτομολεῖ. Συγχρόνως ξυπνᾶνε μὲ τὶς ὑλακὲς τοὺς τοὺς φρουροὺς ποὺ τυχαίνει νὰ ἔχουν ἀποκοιμηθεῖ.* Στὸ φρούριο μαρτυρεῖται ἡ χρῆση σκυλιῶν ἀπὸ δύο ἐπιγραφές. Μία εἶναι τὸ ψήφισμα γιὰ τὸν στρατηγὸν Ἐπιχάρη (3), ὁ ὁποῖος πρόσθεσε κι ἄλλα σκυλιὰ σ' αὐτὰ ποὺ εἶχε ἡ φρουρά: κύνας [π]ροσκατέστησε το[τ]ς ὑπάρχουσιν, διδοὺς αὐτοὺς τὴν τροφὴν ὅπως [ς] ἡ φυλακὴ πλέω γ[ι]νηται (*πρόσθεσε κι ἄλλα σκυλιὰ σ' αὐτὰ ποὺ ὑπῆρχαν, δαπανώντας ὁ ἴδιος γιὰ τὴν τροφή τους, ὥστε ἡ φρούρηση νὰ γίνεται καλύτερα*). Σὲ ἄλλη ἐπιγραφὴ (16) ἀναφέρεται ὅτι ἡ δαπάνη τῆς τροφῆς τῶν σκυλιῶν ἐβάρυνε τὸν στρατηγό. Οἱ μνεῖες στὶς ἐπιγραφές ὑπαρξῆς σκυλιῶν στὰ φρούρια δὲν εἶναι πολλές. Σὲ ἐπιγραφὴ τοῦ 3ου αἰ. ποὺ ἀφορᾷ τὶς σχέσεις μεταξὺ τῆς Τέω καὶ τῆς Κυρβισσοῦ,³¹³ ἡ τελευταία ἀγοράζει τρία σκυλιὰ τὰ ὁποῖα δίνει στὸν φρουράρχο. Αὐτὸς τὰ τρέφει μὲ δικά του ἔξοδα καὶ τὰ χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴ φύλαξη τοῦ φρουρίου ποὺ διοικεῖ. Τὴ σημασία ποὺ εἶχαν τὰ σκυλιὰ στὴν ἄμυνα δείχνει παραστατικὰ ἡ διήγηση τοῦ Πλουτάρχου³¹⁴ στὸν βίον τοῦ Ἀράτου. Κατὰ τὴ νυκτερινὴ ἐπιχείρηση ἀπελευθέρωσης τῆς Σικυῶνος τὸ 251 ἀπὸ τὸν Ἀρατο, οἱ ἐπιτιθέμενοι δὲν ἔγιναν ἀντιληπτοὶ ἀπὸ ἕναν μεγάλο σκύλο ποὺ φρουροῦσε σὲ πύργο τοῦ τεῖχους· αὐτὸς μὲν οὖν οὐκ ἤσθετο τὴν ἔφοδον εἴτε φύσει νωθὴς ὢν, εἴτε μεθ' ἡμέραν κατάκοπος γεγωνῶς. (*Δὲν ἀντιληφθηκε τὴν ἔφοδο εἴτε γιατί ἦταν ἀπὸ τὴ φύση του νωθὸς εἴτε γιατί εἶχε κουραστεῖ ὑπερβολικὰ τὴν ἡμέρα.*)

Ἐπιφυλακὴ. Ὅταν ἡ πόλη βρίσκεται σὲ κίνδυνο πρέπει νὰ κλείνονται ὅλες οἱ πύλες πλην μιᾶς ποὺ θὰ βρίσκεται στὸ πλέον δυσπρόσιτο μέρος τῆς πόλεως καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ ἐχθροὶ θὰ εἶναι ὁρατοί. Στὴν πύλη αὕτῃ πρέπει νὰ ὑπάρχει παραπόρτι (ἐκτομὰς πυλῆς) ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ ἄνθρωποι θὰ μπαίνουν καὶ θὰ βγαίνουν ἕνας ἕνας. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο οὔτε λιποτάκτης μπορεῖ νὰ βγεῖ οὔτε κατάσκοπος νὰ μπεῖ ἂν ὁ πυλωρὸς εἶναι προσεκτικός.³¹⁵ *Ἡ πύλη δὲν πρέπει νὰ ἀνοίγεται πολὺ πρῶτ' χωρὶς ἐξέταση τῶν γύρω, ἀλλὰ ἀργότερα. Κανεὶς δὲν πρέπει νὰ βγαίνει πρὶν γίνῃ ἀναγνώριση τῶν πέριξ.*³¹⁶ Τέλος, ἀνάμεσα σὲ πολλὰ ἄλλα ὁ Αἰνεῖας συμβουλεύει προσεκτικὴ ἐξέταση τῶν πραγμάτων ποὺ εἰσάγονται στὴν πόλη, γιὰτὶ ὅπλα ἢ ἀντικείμενα χρήσιμα στὸν ἐχθρὸ μπορεῖ νὰ εἶναι κρυμμένα μέσα σὲ ἀγγεῖα ἢ σὲ φορτῶματα.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ φρουρίου διαπιστώθηκε τὸ φράξιμο τῆς νότιας πύλης κατὰ τὴν ὥριμη ἑλληνιστικὴ περίοδο. Ἦταν ἕνας τρόπος ἐξοικονομήσεως φρουρῶν καὶ ἐγγύηση μεγαλύτερης ἀσφάλειας.

311. Αὐτόθι XX 5. Βλ. καὶ Yvon Garlan, *BCH* 100, 1976, 299-302.

312. Αἰν. *Πολιορκ.* XXI 14.

313. L. καὶ J. Robert ὁ.π. (σημ. 294).

314. Ἀρατος 7-8.

315. Αἰν. *Πολιορκ.* XXVIII 1-2.

316. Αὐτόθι XXVIII 4.

Ἐπισταθμία. Ἀπὸ τὸ ψήφισμα γιὰ τὸν στρατηγὸν Ἐπιχάρη (3) προκύπτει πὼς ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους τιμήθηκε ἦσαν οἱ ἐνέργειές του νὰ μειώσει στὸ ἐλάχιστο τὶς συνέπειες στάθμευσης ξένων στρατιωτῶν στὸ φρούριο καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ Ραμνουῦντος. Ἀπὸ τὴ νεότερη ἱστορία γνωρίζουμε πόσο βαρὺ εἶναι γιὰ τοὺς κατοίκους τῶν μικρῶν χωριῶν νὰ φιλοξενοῦν στρατιῶτες οἱ ὁποῖοι ὡς σῶμα φέρονται πολλὲς φορὲς βάνανυσα. Ἡ ἐπισταθμία ἢ σταθμοδοσία ἦταν ἐπαχθὴς καὶ κάθε ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση αὐτὴ γινόταν δεκτὴ μὲ ἀνακούφιση. Μὲ ἐπιστολή³¹⁷ τοῦ ὁ Πτολεμαῖος Φιλάδελφος (μέσα τοῦ 3ου αἰ.) κάνει σοβαρὲς συστάσεις σὲ ἀρμόδιο ἀξιωματικὸ γιὰ καταχρήσεις τῶν στρατιωτῶν σὲ βάρος τῶν κατοίκων μιᾶς περιοχῆς· περὶ τῆς σταθμοδοσίας τῶν στρατιωτῶν ἀκούομεν πλείω τινὰ βίαν γενέσθαι τὰς καταλύσεις παρὰ τῶν οἰκονόμων οὐ λαμβανόντων, ἀλλ' αὐτῶν εἰς τὰς οἰκίας εἰσπηδόντων τοὺς ἀνθρώπους ἐγβάλλοντας βίαι ἐνοικίῃν. σύνταξον οὖν ὅπω[ς] τοῦ [λ]οιποῦ μὴ γίνηται τοῦτο· ἀλλὰ μάλιστα μὲν αὐτοὶ στε[γ]ανομείσθωσαν, εἰ δὲ ἄρα δεῖ αὐτοῖς σταθμοὺς δίδο[σθα]ι π[α]ρὰ τῶν οἰκονόμων, δίδοτοσαν α[ὐ]τοῖς τοὺς ἀναγκαίους. καὶ ὅταν ἀπολύωνται ἐκ τῶν [στ]αθμῶν, ἀναποιή[σ]αντες ἀφιέτωσα[ν] τοὺς σταθμοὺς καὶ μὴ καταλ[ι]πέτωσαν ἕως ἂν π[α]ρὰ τῶν παραγέ- νωνται, καθάπερ νῦν ἀ[κο]ύο[με]ν γίνεσθαι, ὅτ[αν] ἀποπορεύωνται, ἀπ[ο]μισθοῦν αὐτοὺς καὶ ἀποσφρα[γισα]μένους τὰ οἰκήματα ἀποτρ[έ]χειν. (Σχετικὰ μὲ τὸν στρατωνισμὸ τῶν στρατιωτῶν, μαθαίνουμε ὅτι ἀσκεῖται ὑπερβολικὴ βία, καθὼς αὐτοὶ δὲν παίρνουν καταλύματα ἀπὸ τοὺς οἰκονόμους, ἀλλὰ οἱ ἴδιοι μπαίνουν στὰ σπίτια καὶ πετώντας ἔξω αὐτοὺς ποὺ ζοῦν ἐκεῖ τὰ καταλαμβάνουν. Δῶσε λοιπὸν διαταγὰς ὥστε στὸ μέλλον νὰ μὴ γίνηται αὐτό, ἀλλὰ νὰ τὰ νοικιάζουν. Ἄν πάλι εἶναι ἀναγκαῖο νὰ τοὺς τὰ βροῦν οἱ οἰκονόμοι, ἅς τοὺς δώσουν αὐτὰ ἀκριβῶς ποὺ τοὺς χρειάζονται. Καὶ ὅταν φεύγουν ἀπὸ τὰ καταλύματα νὰ τὰ παραδίδουν τακτοποιημένα καὶ νὰ μὴν τὰ ἀφήνουν σὰν νὰ πρόκειται νὰ ἐπιστρέψουν, ὅπως ἀκοῦμε ὅτι κάνουν τώρα· γιὰ τὴν φαίνεται ὅτι νοικιάζουν τὰ οἰκήματα σὲ ἄλλους ἢ τὰ κλειδώνουν πρὶν φύγουν.) Εἶναι εὐκόλο νὰ φανταστοῦμε τὴν ἀναστάτωση ποὺ προκαλοῦσαν οἱ ξένοι στρατιῶτες, Μακεδόνες, Κρήτες, Αἰτωλοί, μισθοφόροι ἀπ' ὅλο τὸν ἑλληνικὸ κόσμον, σύμμαχοι ἢ κατακτητές, ὅταν συνωθοῦνταν στὰ στενὰ δρομάκια τοῦ φρουρίου καὶ σὶς ταβέρνες ἢ ἀκόμη χειρότερα ὅταν μὲ τὴ στρατιωτικὴ βία φιλοξενοῦνταν στὰ σπίτια τῶν Ραμνουσίων. Σὲ περιπτώσεις λοιπὸν στρατωνισμοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ στρατιωτῶν στὸν Ραμνούντα, κατασκευάζονταν πρόχειρα οἰκήματα γιὰ τὴ στέγασή τους. Οἱ ἀξιωματικοὶ τοὺς φιλοξενοῦνταν στὰ σπίτια τῶν δημοτῶν, κάτι ποὺ ἐγίνε στὴν Ἑλλάδα, καὶ ἰδιαίτερα στὴν Ἀθήνα, μὲ τοὺς Γερμανοὺς καὶ Ἰταλοὺς ἀξιωματικούς κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ναζιστικῆς κατοχῆς τῆς περιόδου 1941-1944.

Σὲ πάπυρο τοῦ 241 ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο³¹⁸ περιγράφεται ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ κάτοικοι τῆς Κροκοδιλοπόλεως ἀπέφυγαν δυναμικὰ τὴν ἀναγκαστικὴ φιλοξενία στρατιωτῶν. Σὲ ὑπόμνημα πρὸς τὸν στρατηγὸν Ἀφθόνητο ἓνας ἀξιωματικὸς τοῦ ἀναφέρει ὅτι εὐρίσκομεν ἐν Κροκοδίλων πόλει τ[ινῶν] τῶν οἰκῶν τῶν πρότερον ἐπισταθμευμένων καθειρηκό- τας τὰς στέγας ὑπὸ τῶν κυρίων, ὡσαύτως δὲ καὶ ἐνωικοδομηκότας τὰς θύρας τῶν οἰκῶν βωμοὺς προσωικοδομήκασιν· τοῦτο δ[έ] πεποιήκασιν πρὸς μὴ ἐπισταθμεύεσθαι. (Διαπιστώνουμε ὅτι στὴν Κροκοδιλόπολιν μερικῶν οπιτῶν, τὰ ὁποῖα τελευταῖα εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς στρατώνες,

317. A. S. Hunt - C. C. Edgar, *Select Papyri* II 54 (ἐκδ. Loeb).

318. Αὐτόθι II 560.

ἔχουν γκρεμισεῖ ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες τοὺς οἱ στέγες· μάλιστα ἔχουν φράξει τὶς θύρες καὶ ἔχουν χτίσει ἐμπρὸς τοὺς βωμούς· καὶ τοῦτο τὸ ἔχουν κάνει γιὰ νὰ μὴν εἶναι δυνατὸς ὁ στρατωνισμὸς στὰ σπίτια αὐτά.) Ὑπὸ τὰ ψηφίσματα τοῦ δήμου φαίνεται πὼς ἡ συνύπαρξη τῶν δημοτῶν καὶ τῶν ξένων στρατιωτικῶν ἦταν εἰρηνική. Παρὰ ταῦτα, ὁ περιορισμένος χώρος τοῦ φρουρίου, τὰ μικρὰ καὶ στενόχωρα σπίτια, ὅπως τὰ βλέπουμε, οἱ στενοὶ καὶ λίγοι δρομίσκοι καὶ ὁ σημαντικός, ὅποσοδήποτε, ἀριθμὸς τῶν ξένων στρατιωτῶν, ἀγροίκων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ποὺ συναντοῦσε κανεῖς σὲ κάθε βῆμα, δημιουργοῦσαν δυσάρεστη ἀτμόσφαιρα.

Ἡ ζωὴ κατὰ τοὺς πολέμους. Ὁ βίος τῶν Ραμνουσίων δὲν ἦταν ἀνέφελος. Κατὰ καιροὺς βρίσκονταν πολιορκημένοι ἀπὸ ἐχθροὺς. Τὸ 296 ὁ Δημήτριος Πολιορκητὴς καταλαμβάνει τὸ φρούριο, ἔπειτα ἀπὸ πολιορκία.³¹⁹ Κατὰ τὸν Χρεμωνίδειο πόλεμο γίνονται σοβαρὲς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις ποὺ καταλήγουν σὲ πολιορκία τοῦ φρουρίου καὶ δοκιμασία τῶν κατοίκων. Πρὶν ὅμως ἀπὸ τὴν πολιορκία καὶ τὴν παράδοση οἱ Ραμνουσιοὶ χρειάστηκε νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς Μακεδόνες τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ στὸν κάμπο γιὰ νὰ προστατεύσουν τὶς καλλιέργειες καὶ κατόπιν νὰ κάνουν τὴ συγκομιδὴ καὶ νὰ συγκεντρώσουν τρόφιμα. Βρέθηκαν περιορισμένοι στὸ Λιμικὸ μὲ πρώτη γραμμὴ ἀμύνης τὸν αὐχένα ἀνάμεσα στὰ βουνὰ Μάλεξι ἀνατολικά καὶ Σκάρπα δυτικά. Ἀνάμεσα στὰ δυὸ βουνὰ ὑπάρχει τὸ ρέμα τοῦ Λιμικοῦ (Κλόπεζα), καὶ ὁ δρόμος ἀπὸ τὴν Τρικόρυνθο περνοῦσε ψηλά, στενὸς καὶ δύσβατος γιὰ μεγάλα ὀργανωμένα σώματα. Τότε, τὴν πρώτη χρονιὰ τοῦ πολέμου, ὁ στρατηγὸς Ἐπιχάρης κατόρθωσε νὰ καθηλώσει τοὺς Μακεδόνες γιὰ ἄρκετους μῆνες· οἱ Ραμνουσιοὶ πρόλαβαν καὶ θέρισαν ὅσα εἶχαν σπεῖρει στὸν κάμπο σὲ ἀπόσταση τριάντα σταδίων (6 χλμ.) νότια τοῦ φρουρίου ἢ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, μάζεψαν τοὺς καρποὺς τῶν δέντρων καὶ τρύγησαν.³²⁰ Μετὰ τὴ λήξη τῆς συγκομιδῆς οἱ δημότες κλείστηκαν στὸ φρούριο καὶ οἱ στρατιῶτες ὑποχώρησαν καὶ ὀχυρώθηκαν στὴν εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Ἐκεῖ μὲ τὴ βοήθεια τῶν Αἰγυπτίων στρατιωτῶν τοῦ ναυάρχου Πατρόκλου κατασκεύασαν πρόχειρο ὀχύρωμα μὲ ἄργες πέτρες καὶ μέλη πώρινων κατεστραμμένων κτιρίων ποὺ βρίσκονταν σκορπισμένα στὴν περιοχὴ. Ἡ ἀντίστασή τους ἦταν ἀποτελεσματική, γιὰτὶ οἱ Μακεδόνες ἀναγκάστηκαν νὰ χρησιμοποιήσουν πετροβόλα γιὰ νὰ τὴν κάψουν. Σ' ὅλη τὴν περιοχὴ τοῦ Ἱεροῦ, ἀπὸ τὴ δυτικὴ οἰκία ἕως τὸν περίβολο τοῦ Διογείτονος καὶ τοῦ Πυθάρχου, εἰδικὰ ὅμως στὴν περιοχὴ τοῦ ὀχυρώματος, βρέθηκαν λίθινες σφαῖρες ποὺ μαρτυροῦν ἐπίθεση ἀπὸ τὰ νότια, ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀττικῆς.³²¹ Ταυτόχρονα ἐπιθέσεις γίνονταν καὶ ἐναντίον τοῦ φρουρίου ἀπὸ τοὺς πειρατὲς τοῦ Εὐβοικοῦ, ποὺ εἶχαν συμμαχήσει μὲ τοὺς Μακεδόνες. Οἱ ἀπόπειρές τους κατὰ τὴν πρώτη χρονιὰ τοῦ πολέμου δὲν ἦσαν ἐπιτυχεῖς· ὁ Ἐπιχάρης κατόρθωσε νὰ συλλάβει τοὺς Ἀθηναίους ὑποκινητὲς τῶν πειρατῶν καὶ πράκτορες τοῦ Ἀντιγόνου, καὶ τοὺς τιμώρησε, ἴσως καὶ νὰ τοὺς ἐξετέλεσε.

Σ' αὐτὸν τὸν μεγάλον πόλεμον, κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ κατάληψη τοῦ φρουρίου ἀποτελοῦσε πρωταρχικὴ ἐπιδίωξη τοῦ Ἀντιγόνου, οἱ χωρικοὶ τοῦ Ραμνουίντος καὶ τῆς γύρω περιοχῆς κατέφυγαν πίσω ἀπὸ τὰ τείχη, γιὰ νὰ ἀσφαλιστοῦν ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες καὶ τοὺς πειρα-

319. Πλουτ. *Δημ.* 33.

[κυριεύω]ν ἦν τῆς χώρας, λέγεται στὴν ἐπιγραφή 3.

320. τε[τήρ]ηκεν δὲ καὶ τὰς ἀμπέλους ἐφ' ὅσον

321. *ΠΑΕ 1978, 9· 1992, 9.

τές. Ὁ πληθυσμὸς τοῦ φρουρίου αὐξήθηκε ξαφνικὰ καὶ ἡ ὀπωσδήποτε ὄχι εὐχάριστη διαβίωση στὰ μικρότατα οἰκήματα ἔγινε πολὺ στενάχωρη, ὅπως ἀκριβῶς περιγράφει ὁ Πλούταρχος, στὸν βίον τοῦ Περικλέους³²² τὴν πολιορκημένη καὶ γεμάτη πρόσφυγες Ἀθήνα τοῦ 430, καθὼς οἱ Ἀθηναῖοι θέρους ὦρα πολλῶν ὁμοῦ χύδην ἐν οἰκήμασι μικροῖς καὶ σκηνώμασι πνιγροῖς ἠναγκασμένων διαιτᾶσθαι δίαιταν οἰκουρὸν καὶ ἀργὴν ἀντὶ καθαρᾶς καὶ ἀναπεπταμένης τῆς πρότερον. *(Κατακαλόκαιρο πολλοὶ ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ βρίσκονται ἀνακατωμένοι σὲ μικρὰ οἰκήματα καὶ σὲ πνιγρὲς παράγκες καὶ νὰ ζοῦν ἀπρακτοὶ καὶ ὀκνηροὶ ἀντὶ νὰ βρίσκονται στὴν ὑγιεινὴ ὑπαιθρο τῆς παλιᾶς τους ζωῆς.)*

Παραστατικὴ εἶναι ἡ διήγηση τοῦ Πλουτάρχου γιὰ τὴ διαμονή, τὸ 320, τοῦ στρατηγοῦ Εὐμένη τοῦ Καρδιανοῦ καὶ τῶν στρατιωτῶν του σὲ φρούριο, στὰ Νῶρα, στὰ σύνορα τῆς Λυκαονίας καὶ τῆς Καππαδοκίας.³²³ Ὁ Εὐμένης, διωκόμενος ἀπὸ τὸν Ἀντίγονο τὸν Μονόφθαλμο, κατέφυγε στὰ Νῶρα. Μὴ θέλοντας ἐσωτερικὲς διχόνοιες, ἐπέτρεψε νὰ ἀποχωρήσουν ἀπὸ τοὺς πολεμιστὲς τοῦ ὅσοι τοῦ χωρίου τὴν χαλεπότητα καὶ τῆς διαίτης τὴν ἀνάγκη οὐ φέροντες *(δὲν ἄντεχαν τίς δυσχέρειες τῆς διαμονῆς καὶ τοὺς περιορισμοὺς στὸν τρόπο ζωῆς)* καὶ αὐτὸς κλείστηκε στὸ φρούριο μὲ ἐκείνους ποὺ τοῦ ἀπόμειναν.

Τὸ φρούριο στὰ Νῶρα ἦταν μικρό, εἶχε περίμετρο δύο σταδίων, 370 μέτρων. Δὲν ἦταν πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ στρατόπεδο (τὴν ἀκρόπολη) τοῦ Ραμνοῦντος. Ὁ Εὐμένης ὡς μόνα ἐφόδια εἶχε σῖτον καὶ ὕδωρ ἀφθονον καὶ ἄλας καὶ ἄλλο μηδὲν ἔχοντος ἐδώδιμον μηδὲ ἥδυσμα πρὸς τὸν σῖτον *(σάρι, νερὸ ἀφθονο καὶ ἀλάτι· τίποτε ἄλλο τὸ φαγώσιμο, κάποιο καρύκευμα ποὺ νὰ νοστιμεύει τὸ σιτάρι)*. Μὲ τὸ ἀνεπαρκὲς αὐτὸ σιτηρέσιο, μάλιστα γιὰ ἄντρες πολεμιστὲς, κατάφερε νὰ ἀντέξει μακρὰ καὶ σκληρὴ πολιορκία.

Ὁ Πλούταρχος περιγράφει καὶ ὁρισμένες ἀσχολίες τῶν πολιορκημένων, ἀναγκαῖες γιὰ τὴ διατήρηση τῆς σωματικῆς ἀκμαιότητος τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν ἀλόγων. Ὁ Εὐμένης ἐπέβαλε τὴν καθημερινὴ ἀσκηση σὲ κλειστὸ χῶρο καὶ τῶν πολεμιστῶν καὶ τῶν ζώων· τοῖς μὲν ἀνθρώποις οἶκον, ὅς ἦν μέγιστος ἐν τῷ χωρίῳ, δεκατεσσάρων πηχῶν τὸ μήκος ἀπέδειξε περίπατον, κατὰ μικρὸν ἐπιτείνειν τὴν κίνησιν κελεύων *(ὑπέδειξε τοὺς ἄντρες ἕνα οἶκημα, τὸ μεγαλύτερο τοῦ φρουρίου, μήκους δεκατεσσάρων πηχῶν - 6.48 μ.- ὡς τόπο γιὰ βάδισμα, καὶ τοὺς ἐπέβαλε νὰ αὐξάνουν βαθμιαῖα τὸ μήκος ποὺ διήνυναν)*. Γιὰ τὰ ἄλογα ὅρισε νὰ τὰ γυμνάζουν στὸν ἴδιον ἢ σὲ ἄλλο χῶρο, μὲ συνεχεῖς καὶ ἐπίπονες ἀσκήσεις, κουραστικὲς ἀλλὰ καὶ ἀποτελεσματικὲς, ποὺ ἀναπλήρωναν τὴν ἔλλειψη τῆς ἐλεύθερης κίνησης. Τὰ τάιζαν μὲ κριθάρι ἀλεσμένο γιὰ νὰ διευκολύνεται ἡ πέψη.

Περιπέτειες εἶχαν οἱ Ραμνοῦσιοι καὶ ὅταν ἄρχοντας τῆς Ἀθήνας ἦταν ὁ Διομέδων. Ὁ δραστήριος στρατηγὸς Ἀρχανδρος μόλις ἔφθασε στὸ φρούριο ἐπιστράτευσε ὅλους τοὺς ἄντρες τοῦ δήμου. Τοὺς μεγαλύτερης ἡλικίας καὶ τοὺς μετοίκους τοὺς ἔβαλε νὰ φυλάγουν τὸ φρούριο ἐνισχύοντας τὴν κανονικὴ φρουρά· τοὺς νεότερους τοὺς ἔβαλε ἐπὶ τὴν σκοπὴν, δηλαδὴ σὲ φυλάκια ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο, στοὺς γύρω λόφους, στὸν κάμπο, σὲ μικροὺς πύργους, τὰ φυλακτήρια. Τοὺς παροίκους καὶ τοὺς στρατιῶτες τοὺς ἔστειλε νὰ ἐφεδρεύουν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, σὲ ἀπόσταση ἐξήντα σταδίων ἀπὸ τὸ φρούριο, γιὰ νὰ παρακολουθοῦν τίς ἐχθρικὲς κινήσεις καὶ νὰ ἀποκρούουν ἀπόπειρες εἰσβολῆς. Μετὰ τὰ ἔκτακτα μέτρα ποὺ ἔλαβε ὁ στρατηγός, τὰ ὁποῖα εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ παραλύσει ἡ κανονικὴ ζωὴ, ἐφ' ὅσον οἱ ἄντρες εἶχαν ἐπιστρατευθεῖ, κατόρθωσε νὰ γίνῃ ὁ θερισμὸς

322. XXXIV 4.

323. Εὐμένης X-XI.

τῶν σιτηρῶν καὶ νὰ σώσει τὰ κοπάδια καὶ τοὺς δούλους ποὺ βρίσκονταν σκορπισμένοι στὴν ὑπαιθρο γιὰ τὶς γεωργικὲς καὶ κτηνοτροφικὲς ἐργασίες. Φρόντισε ἀκόμη, ὅπως παλαιότερα ὁ στρατηγὸς Ἐπιχάρης, νὰ προμηθευτεῖ συμπληρωματικὲς ποσότητες σταριοῦ γιὰ τοὺς στρατιῶτες. Τὸ μεγάλο κατόρθωμα τοῦ Ἀρχάνδρου ἦταν ὅτι κατὰ τὴ χρονιὰ τῆς στρατηγίας του μπόρεσε νὰ διατηρήσει ἐλεύθερη τὴν Ῥαμνουσίαν· ἡ ὑπόλοιπη παραλιακὴ χώρα ἦταν στὰ χέρια τῶν πειρατῶν οἱ ὁποῖοι, πολυάριθμοι, λήστευαν καὶ σκότωναν τοὺς χωρικοὺς, λεηλατοῦσαν τοὺς οἰκισμοὺς καὶ κατέστρεφαν τὶς καλλιέργειες.

Κατάληψη τοῦ φρουρίου ἀπὸ πειρατὲς μαρτυρεῖται ὅτι ἐγίνε καὶ ἐπὶ Ἀσκληπίδου ἄρχοντος Ἀθηνῶν, στὴν περίοδο 88-70. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν ἐπιδρομὴ τους προκάλεσαν σημαντικὲς ζημιὲς σὲ οἰκήματα καὶ σὲ καλλιέργειες.

Τὰ ληστρικὰ αὐτὰ σώματα ἦσαν πολυάριθμα, ἑκατοντάδες ἀδίστακτων καὶ ἀγροίκων ἀνδρῶν. Δὲν διέφεραν ἀπὸ τοὺς φλιμπουσιέρους τῆς Καραϊβικῆς τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰ., οἱ ὁποῖοι μὲ ὀρμητήριό τὸ νηοὶ τῆς Χελώνας ἢ τὸ Kingston τῆς Ἰαμαϊκῆς ἔφταναν ἕως τὸν Παναμᾶ, ἐπὶ τοῦ Ἀτλαντικοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ Εἰρηνικοῦ. Ὁργανωμένοι στρατιωτικὰ οἱ πειρατὲς λεηλατοῦσαν τὰ χωριὰ τῆς Ἀττικῆς, ὅσο γινώριζαν ὅτι δὲν θὰ ἀντιμετώπιζαν τακτικὸ στρατό. Ἡ γεωργικὴ παραγωγή, τὰ ζῶα, βόδια, πρόβατα, κατοικίδια, τὰ ἀποθέματα τῶν τροφίμων, λάδι, κρασί, σιτηρά, οἱ δοῦλοι καὶ οἱ ἐλεύθεροι ἄνθρωποι, ἀποτελοῦσαν τὴ λεία τους.

Ἡ πειρατεία ἦταν ἐνδημικὴ στὸν Εὐβοϊκό· τὴν ἄσκησὴ τῆς εὐνοοῦσαν οἱ γεμάτες ὄρμους καὶ κρησφύγετα ἀκτὲς τῆς Εὐβοίας καὶ τῆς Στερεᾶς καὶ τὸ πλῆθος τῶν εὐπορῶν πόλεων καὶ οἰκισμῶν. Ἦδη κατὰ τὸν πρῶτο χρόνο τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου κατὰ τὸν Θουκυδίδη³²⁴ ἐτειχίσθη δὲ καὶ Ἀταλάντη ὑπὸ Ἀθηναίων φρούριον τοῦ θέρους τούτου τελευτῶντος, ἢ ἐπὶ Λοκροῖς τοῖς Ὀπουντίοις νῆσος ἐρήμη πρότερον οὔσα, τοῦ μὴ ληστὰς ἐκπλέοντας ἐξ Ὀποῦντος καὶ τῆς ἄλλης Λοκρίδος κακουργεῖν τὴν Εὐβοίαν. *(Καθὼς τελεῖωνε τὸ καλοκαίρι, τειχίστηκε ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ὡς φρούριον ἢ Ἀταλάντη, ἔρημο νηοὶ ποὺ γειτονεῖ μὲ τὴ χώρα τῶν Ὀπουντίων Λοκρῶν, ὥστε νὰ ἐμποδίζονται οἱ πειρατὲς νὰ ἐκπλέουν ἀπὸ τὸν Ὀπούντα καὶ τὴν ὑπόλοιπη Λοκρίδα καὶ νὰ βλάπτουν τὴν Εὐβοία.)*

Ἐκατὸ χρόνια ἀργότερα ὁ Δημοσθένης³²⁵ περιγράφει τὴ δυσχέρεια ποὺ εἶχαν οἱ Ἀθηναῖοι νὰ κρατήσουν ἐλεύθερο τὸ στενὸ τοῦ Εὐρίπου· πόλεμος δ' ὁμορος καὶ βαρὺς εἰς τὴν Ἀττικὴν διὰ Θηβαίων κεκόμισται, ἄπλους δ' ἡ θάλαττα ὑπὸ τῶν ἐκ τῆς Εὐβοίας ὀρμωμένων ληστῶν γέγονεν. *(Ἐξ αἰτίας τῶν Θηβαίων, βαρὺς πόλεμος μεταφέρθηκε στὰ σύνορα τῆς Ἀττικῆς· ἡ θάλασσα ἐγίνε ἄπλους ἐξ αἰτίας τῶν πειρατῶν ποὺ ἔχουν ὡς ὀρμητήριό τὴν Εὐβοία.)* Οἱ πειρατὲς ἀποτελοῦσαν πλέον μέσον πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς πίεσης ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων, ὅπως πολλοὺς αἰῶνες ἀργότερα θὰ γινόταν ἀπὸ τὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἀγγλία ἐναντίον τῶν Ἰσπανῶν.

Λίθινες σφαῖρες. Ἡ ἐναργέστερη μαρτυρία ἐπιθέσεων ἐναντίον τοῦ φρουρίου καὶ τῶν πολιορκιῶν ποὺ ἔχει ὑποστῆ ἐκ μέρους ἐχθρῶν ἀγνώστων μας εἶναι οἱ ἄφθονες λίθινες σφαῖρες ποὺ βρίσκονται σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη. Σχεδὸν ὅλες εἶναι ἀπὸ ντόπια πέτρα ποὺ ὁ ἐχθρὸς λάξευε ἐπὶ τόπου. Ἀναγκαστικὰ τὰ πετροβόλα μηχανήματα τοῦ ἐχθροῦ συνοδεύονταν καὶ ἀπὸ ὁμάδα λιθοξόων. Αὐτοὶ χρειάζονταν πρό-

324. II 32.

325. *Περὶ στεφ.* 241.

χειρες ἐγκαταστάσεις, καμίνια γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῶν ἐργαλείων τους καὶ ὑπόστεγα γιὰ τὴν ἐργασία τῆς λάξευσης. Ὅταν οἱ λιθοξόοι ἔβρισκαν ἔτοιμους λαξευμένους λίθους, λίθινα ἐπιτύμβια ἀγγεῖα, κιονίσκους, τοὺς μετέτρεπαν σὲ σφαῖρες. Τέτοιες σφαῖρες ἔχουν βρεθεῖ στὸ φρούριο καὶ ἄλλοῦ.

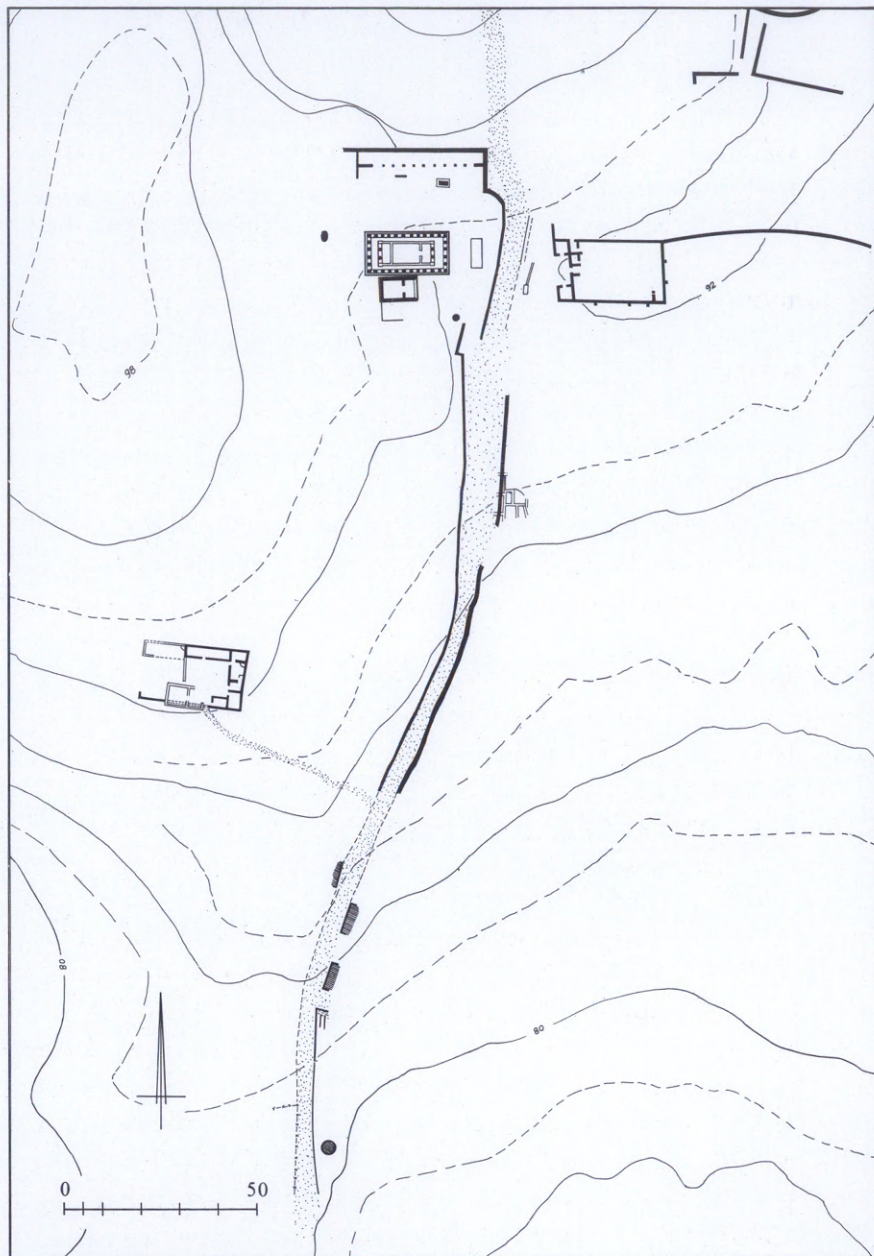
Ἄν ἐξαιρέσουμε τὶς λίγες μνεῖες πολεμικῶν ἐνεργειῶν ἐναντίον τοῦ φρουρίου ποὺ διασώζουν οἱ πηγές καὶ τὰ ψηφίσματα, μόνο οἱ λίθινες σφαῖρες ποὺ βρέθηκαν καὶ βρίσκονται σ' ὁλόκληρο τὸ φρούριο μαρτυροῦν ὅτι στὸν σήμερα εἰδυλλιακὸ χῶρο του γίνονταν πολιορκίες καὶ συμπλοκές, μάχες καὶ φόνοι. Οἱ σφαῖρες εἶναι ποικίλων διαμέτρων· οἱ μικρότερες ἔχουν μέγεθος πορτοκαλιοῦ, οἱ μεγαλύτερες διπλάσιο μιᾶς μπάλας ποδοσφαίρου. Δύο σφαῖρες εἶναι ἀπὸ φαιδ χαλαζιακὸ τραχεῖτη τῆς Μήλου (2096, 2101), μάλιστα ἡ μία ἢ ὁποία διατηρεῖται κατὰ τὸ ἥμισυ, σῶζει στὸ σημεῖο τῆς τομῆς ἀτρακτοειδῆ τόρμο. Φαίνεται ὅτι ὁ πολιορκητὴς τὶς κουβαλοῦσε μαζί του.

Ἄλλες σφαῖρες φέρουν γράμματα· δύο Ε (1181, 2116), τρίτη Ζ (1344), ἄλλη ΙΑ (1398), δύο Τ (2100, 2115), δηλαδὴ τάλαντον (26.20 χιλιόγραμμα), ἄλλη φέρει μονόγραμμα (1168), καὶ ἄλλες ΦΧΨ καὶ Υ (2127, 2128) Ἀπὸ τὰ φονικὰ ὄργανα τοῦ πολέμου ἔχουν βρεθεῖ μόνο μολυβένιο βλήμα σφενδόνης βάρους 31.44 γρ. (1136) καί, πίσω ἀπὸ τὸν πύργο τῆς πύλης τῆς ἀκρόπολης, λίγες σιδερένιες αἰχμὲς βελῶν.

Εἰκ. 103. Λίθινες σφαῖρες ἀπὸ τὸ φρούριο, λείψανα καὶ ἐνθύμηση τῶν πολιορκιῶν ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀκμῆς του.

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΕΩΣ

Εἰκ. 104. Τὸ τέλος τοῦ νότιου δρόμου, ἀπὸ τὸν μικρὸ στρογγυλὸ περίβολο ὡς τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως. Κατὰ τὸ μέσον ἀριστερά (δυτικὰ) ἡ δυτικὴ οἰκία. Ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Ἱερὸ, ἀνατολικά, τὸ στρατηγεῖο τοῦ Ἐπιχάρη. Στὰ ΒΑ. τοῦ στρατηγεῖου κτίσματα ποὺ δὲν ἔχουν ἐρευνηθεῖ. Τὸ βορειότερο τμήμα τοῦ δρόμου, πλατύτερο τοῦ λοιποῦ, χρησίμευσε πιθανῶς κατὰ τὸν Χρεμωνίδειο πόλεμο ὡς ὀχύρωμα.

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΕΩΣ

104

Τὸ τέλος τοῦ νότιου δρόμου· τὸ ἀνάλημμα. Τὸ τελευταῖο τμήμα τῆς ὁδοῦ Τρικορύνθου - ἱεροῦ Νεμέσεως εἶναι κατασκευασμένο στὴν ἀνατολικὴ παρυφῇ χαμηλοῦ λόφου καὶ ὀρίζεται καὶ στὶς δύο πλευρές του ἀπὸ ἀνάλημμα, ὑψηλότερο στὴ δυτικὴ παρυφῇ, χαμηλὸ στὴν ἀνατολική.³²⁶ Μὲ τὰ ἀναλήμματα αὐτὰ ὁ δρόμος προστατευόταν ἀπὸ τὶς βροχὲς καὶ τὴ φυτεία, καὶ ἦταν πάντοτε βατός. Τὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα εἶναι σήμερα μόνον μιὰ σειρὰ λίθων· τὸ δυτικὸ εἶναι τοῖχος ποὺ σώζεται μέχρι ὕψους 1.20 μ. Σ' ἓνα σημεῖο τοῦ βρέθηκε ἐνεκτισμένος ὁρος χωρίου πεπραμένου ἐπὶ λύσει, ἐπὶ Ἀπολλοδώρου ἄρχοντος τῆς Ἀθήνας τὸ 319. Στὸν ὄρο (186) ὑπονοεῖται ἡ δυτικὰ τοῦ τοίχου ἔκταση, ἡ ὁποία δὲν ἀνῆκε στὸ Ἱερό.

Μπροστὰ στὸ ἀνάλημμα ὑπῆρχαν στημένα ἀναθήματα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο μὲ τὴν παράσταση τοῦ ἀνακεκλιμένου Ἡρακλῆ, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος ἄλλου, βρέθηκαν ἀκόμη τὸ βάθρο μεγάλου ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου (90), ἐνεπίγραφο περιρραντήριο μὲ τὴ βάση του (125) καὶ τετράγωνη ἑρμαϊκὴ στήλη, ἀφιέρωμα στὴ Νέμεσι ἐφήβων τῆς περιόδου 333-323 (105).

Στὸν χῶρο τῆς ὁδοῦ ὅπου ἦσαν στημένα τὰ ἀναθήματα βρέθηκε σημαντικὴ ποσότητα θραυσμένων ἀγγείων, κομμάτια ἀπὸ ἀμφορεῖς, ὑδρίες καὶ πρόχους· τὰ περισσότερα χρονολογοῦνται στὸν 1ο αἰ. Προέρχονται ἀπὸ τοὺς καθαρισμοὺς τῆς τελευταίας, τῆς δυτικῆς, δεξαμενῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Ὁ χῶρος ἦταν γιὰ τοὺς ὑπηρέτες τοῦ Ἱεροῦ τὸ πλησιέστερο σημεῖο γιὰ τὴν ἀπόθεση ἄχρηστων πραγμάτων.

Ἡ εἴσοδος στὸ Ἱερό. Ἡ νότια ὁδὸς καταλήγει στὴ μόνη εἴσοδο, τὴ νότια, τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Τὸ Ἱερό δὲν εἶχε πρόφυλο οὔτε περίβολο ποὺ νὰ ἐμποδίζει τὴν πρόσοδο τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ τὸ προστατεύει. Φράχτες ἢ μαντρότοιχοι στὰ ἱερὰ ὑπῆρχαν συνήθως ὅταν βρίσκονταν μέσα σὲ οἰκισμό· τότε ἦσαν ἀναγκαῖοι γιὰ νὰ ἐμποδίζονται οἱ καταπατητές, καὶ οἱ δύστροποι καὶ ἐνοχλητικοὶ γείτονες. Τὰ ὅρια τοῦ Ἱεροῦ δηλώνονταν μὲ εἰδικὰ ὁρόσημα ποὺ θύμιζαν στοὺς τυχὸν καταπατητὲς ἕως ποῦ μπορούσαν νὰ προχωρήσουν (184, 185). Τὸ ἄνδηρο τοῦ Ἱεροῦ εἶναι καὶ τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς πεδιάδας τοῦ Λιμικοῦ (ὑψ. 90 μ.). Ἀπὸ ἐκεῖ βλέπουμε τὸν νότιο Εὐβοϊκὸ κόλπο καὶ τὰ βουνὰ τῆς Εὐβοίας καὶ γύρω μας χαμηλὰ βουνὰ σκεπασμένα μὲ πεῦκα καὶ τὴν ἄγρια φυτεία τῆς Ἀττικῆς, σχῖνα, θυμάρια, κέδρους (βένια), αὐτὰ ἀκριβῶς ποὺ ἔβλεπαν οἱ περιηγητὲς τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ ἀρχαία μορφή τοῦ τόπου ἦταν ἀρκετὰ διαφορετικὴ· ὄχι μόνον τὰ κτίρια ὀρθώνονταν ἀκέραια ἀλλὰ καὶ οἱ πλαγιὲς ἦσαν καλλιεργημένες καὶ γεμάτες δέντρα. Μικρὲς στάνες σκορπισμένες στὶς πλαγιὲς ζωντάνευαν τὸν τόπο καὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ κυκλοφοροῦσαν μὲ φορτωμένα ὑποζύγια, οἱ ἀγρότες, οἱ ταξιδιωτὲς, ἔδιναν ἡμερὴ ὄψη στὸ σήμερα ἐρημικὸ τοπίο.

326. *ΠΑΕ 1975, 33· 1983, 126-128· 1992, 4-5, 10-11, 37.

Ἡ λατρεία τῆς Νεμέσεως ὁ μῦθος τῆς θεᾶς. Ἡ ἔρευνα τῶν βαθύτερων στρωμάτων τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως δείχνει πὼς ὁ τόπος συχναζόταν ἀπὸ τὰ πρωτοελλαδικὰ καὶ τὰ μυκηναϊκὰ χρόνια χωρὶς διακοπή. Ἀπὸ τὴν κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε σὲ θραύσματα καὶ ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ ἀγγεῖα ποὺ εἶχαν προσφερθεῖ ὡς ἀφιερώματα, συμπεραίνουμε ὅτι ἤδη ἀπὸ τὴς ἀρχῆς τοῦ βου αἰ. λατρευόταν στὸν τόπο γυναικεῖα χθόνια θεότητα καὶ αὐτὴ ἦταν ἡ Νέμεσις.

Ἡ θεὰ δὲν ἀνῆκε στοὺς ὀλυμπίους θεούς, εἶχε ὅμως τὴν τύχη νὰ ἀγαπηθεῖ ἀπὸ τὸν Δία. Ὁ μῦθος ποὺ τὴν ἀφορᾷ σὲ γενικὲς γραμμὲς εἶναι τοῦτος. Ἡ Νέμεσις ἦταν μία ἀπὸ τῆς θυγατέρες τῆς Νυκτὸς καὶ ὁ Ζεὺς ποὺ τὴν ἐπιθυμοῦσε προσπαθοῦσε νὰ τὴν κατακτήσει. Αὐτὴ γιὰ νὰ τὸν ἀποφύγει ἄλλαζε συνεχῶς μορφὲς καὶ τελικὰ μεταμορφώθηκε σὲ κύκνο. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἑρατοσθένη³²⁷ οὕτω καὶ αὐτὸν ὁμοιωθέντα τῷ ὀρνέῳ τούτῳ καταπτῆναι εἰς Ῥαμνοῦντα τῆς Ἀττικῆς, καὶ ἐκεῖ τὴν Νέμεσιν φθεῖραι· τὴν δὲ τεκεῖν ὦόν, ἐξ οὗ ἐκκολαφθῆναι καὶ γενέσθαι τὴν Ἑλένην (*ἔτσι καὶ αὐτός (ὁ Δίας) ἐγίνε κύκνος, πέταξε ὡς τὸν Ῥαμνούντα τῆς Ἀττικῆς καὶ ἐκεῖ, κατέκτησε τὴ Νέμεσις· αὐτὴ γέννησε ἓνα αὐγό, ἀπὸ τοῦ ὁποῦο γεννήθηκε ἡ Ἑλένη*). Τὸ ἐπεισόδιο ὅμως αὐτὸ δὲν τοποθετεῖται καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους μυθογράφους στὸν Ῥαμνούντα. Μὲ ἄλλη ἐκδοχὴ τοῦ μύθου παραδίδεται ἡ ἄποψη ὅτι τὸ αὐγὸ ποὺ γέννησε ἡ Νέμεσις τὸ περιμάζεψαν βοσκοὶ καὶ τὸ ἐμπιστεύτηκαν στὴ Λήδα, τὴ γυναῖκα τοῦ Τυνδάρεω. Ὁ Τυνδάρεως φέρεται ὡς ὁ πατέρας τῶν Διοσκούρων, τῆς Ἑλένης καὶ τῆς Κλυταιμνήστρας. Ἀπὸ τὸ αὐγὸ γεννήθηκαν, κατὰ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ μύθου, ἡ Ἑλένη καὶ τὰ ἀδελφία τῆς οἱ Διόσκουροι, ὁ Κάστωρ καὶ ὁ Πολυδεύκης.

Ὁ μῦθος ἔχει πολλὰ παραλλαγές. Σύμφωνα μὲ ὁρισμένες ὁ Δίας κυνηγοῦσε τὴ Λήδα ἡ ὁποία γέννησε δύο αὐγά. Ἀπὸ αὐτὰ βγῆκαν ὁ Πολυδεύκης καὶ ἡ Κλυταιμνήστρα, καὶ ὁ Κάστωρ καὶ ἡ Ἑλένη. Ἡ ἐκδοχὴ λοιπὸν τοῦ μύθου ποὺ δέχονταν οἱ δημότες ἦταν πὼς ἡ ἔνωση τοῦ Διὸς καὶ τῆς Νεμέσεως ἐγίνε στὸν Ῥαμνούντα καὶ ἔτσι δικαιολογεῖται, ἐκ τῶν ὑστέρων, ἡ ἄσκηση τῆς λατρείας τῆς θεᾶς στὸν δῆμο.

Ἡ ἱστορία τῆς Νεμέσεως, ὅπως ἐξιστορεῖται στοὺς μύθους ἦταν ἡ κοσμικὴ ὄψη τῆς θεᾶς. Στὴν πραγματικότητα ἡ Νέμεσις ἦταν ἡ προσωποποίηση τῆς θείας ἀγανάκτησης γιὰ κάθε ἀνθρώπινη ὑπερβολὴ καὶ ἀλαζονεία, ἀκόμη καὶ γιὰ κάθε εὐτυχία ποὺ ξεπερνοῦσε τὰ μέτρα ποὺ εἶχαν καθορίσει οἱ θεοί. Ἔτσι ἕως σήμερα ἡ Νέμεσις συμβολίζει τὴν ἀλάνθαστη καὶ ἀτεγκτὴ δικαιοσύνη ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ξεφύγει ὁ ἐγκληματίας, τὸ πρόσωπο ποὺ κατ' ἐξοχὴν ξεπερνάει τὰ μέτρα ποὺ ἔχουν ὀρίσει οἱ θεοὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους.

Στὸν Ῥαμνούντα ἡ Νέμεσις εἶχε ἡπιότερες ιδιότητες. Ἦταν ἡ θεὰ τῶν ἀγροτῶν καὶ τῶν κτηνοτρόφων ἡ ὁποία φρόντιζε γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἰσορροπίας στὶς βοσκὲς καὶ τὴν ἀποφυγὴ τῆς διχόνοιας ποὺ συχνὰ χωρίζει μὲ θανάσιμο μίσος, καὶ στὶς μέρες μας, τοὺς ἀγρότες καὶ τοὺς κτηνοτρόφους στὰ ζητήματα τῆς βοσκῆς τῶν κοπαδιῶν, τῆς διανομῆς τῶν νερῶν καὶ τοῦ καθορισμοῦ τῶν συνόρων ἀνάμεσα στὰ κτήματα. Μεριμνοῦσε λοιπὸν ἡ Νέμεσις γιὰ τὴν εὐδόωση τῶν ἀγροτικῶν καὶ κτηνοτροφικῶν ἐργασιῶν.³²⁸ Οἱ Ῥαμνοῦσιοι ὅμως γιὰ λόγους προβολῆς τοῦ Ἱεροῦ συνέδεσαν τὴς τιμωροὺς ιδιότητες τῆς θεᾶς

327. *Καταστερισμοί*, Κύκνος 25.

328. Paola Philippon, *Griechische Göttheiten in ihren Landschaften*, *Symbolae Osloenses* fasc. Suppl.

IX (Osloae 1939) 64-72· L. R. Farnell, *The Cults of the Greek States* II (1896) 496· W. Burkert, *Greek Religion* (Harvard 1985) 185.

μέ την ήττα τῶν Περσῶν στὸν Μαραθῶνα τὸ 490, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν παράδοση, βέβαιοι ὅτι θὰ νικοῦσαν στὸν πόλεμο ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων, εἶχαν φέρεי μαζί τους ἕναν ὄγκο παριανοῦ μαρμάρου γιὰ νὰ κατασκευάσουν τὸ τρόπαιο τῆς νίκης τους. Αὐτὴ τὴν ὑπεροψία καὶ τὴν ἀλαζονία ἡ Νέμεσις τὴν τιμώρησε μὲ τὴ συντριβὴ τῶν ἐπιδρομῶν.

Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἔφηβοι ἐπὶ ἄρχοντος Δημητρίου (123/2), ποὺ ἐποκέπονται συντεταγμένοι τὰ ἱερὰ τῆς Ἀττικῆς, ἀκόμη καὶ τὸ βοιωτικὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ καὶ τοὺς τόπους ὅπου ἔγιναν τὰ μεγάλα γεγονότα τῶν Περσικῶν πολέμων, δὲν περιλαμβάνουν³²⁹ στὸ ὁδοιπορικὸ τους τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, μὲ τὸ ὁποῖο τοὺς συνέδεαν οἱ δεσμοὶ τοῦ 4ου αἰ. Ὁ κοσμητὴς Διονύσιος Σωκράτου Φυλάσιος ἤγαγεν δὲ καὶ ἐπὶ τὸ [ἐ]μ Μ[αρ]αθῶνι πολυάνδρε[ιον καὶ ἐστεφ]άνωσαν καὶ ἐνήγ[ισ]αν τοῖς κατὰ πόλεμον τελευτήσασιν ὑπ[έρ] τῆς ἐλευθερίας· ἤγαγεν δὲ καὶ εἰς [τὸ Ἀμφιάρ]αον καὶ ἱστορήσαν[τες τὴν γεγоне]ῖαν τοῦ ἱεροῦ [ἀπὸ ἀρχ]αίω[ν] χρόνων ὑπὸ [τ]οῦ δήμου προστασίαν κ[αὶ] θύσαντες ἀπῆλθον αὐθημερεὶ εἰς [τὴν ἐ]αυτῶν χώραν. Ἄν οἱ ἔφηβοι ἀκολούθησαν τὸν παραθαλάσσιο δρόμο Μαραθῶνος-Ὠρωποῦ ποὺ μνημονεύει ὁ Πausanias, φυσικὸ ἦταν νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως καὶ τὸ φρούριο τὸ ὁποῖο ἐξακολουθοῦσε νὰ ἔχει φρουρὰ καὶ διοικητὴ στρατηγό. Ἐξὶ χρόνια ἀργότερα τρεῖς στρατιωτικοὶ τοῦ Ραμνοῦντος νικοῦν στὰ Διογένεια καὶ τὰ Πτολεμαῖα τῆς Ἀθήνας (148).

Στὴν ἐπιγραφή τῶν ἐφήβων, ἡ ὁποία εἶναι λεπτομερὴς μέχρι φλυαρίας, δὲν ἀναφέρεται τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, τὸ ὁποῖο βρισκόταν σὲ λειτουργία, οὔτε τὸ φρούριο, ὅπου πιθανῶς οἱ ἔφηβοι αὐτοὶ νὰ εἶχαν ὑπηρετήσει· ὁ κοσμητὴς τους ἐποίησατο δὲ καὶ τὰς ἐξόδους [αὐ]τῶν ἐν ὀπλ[οῖς ἐ]πί τε [τὰ φρούρια καὶ] τὰ ὄρια τῆς Ἀττικῆς. Δὲν μνημονεύεται οὔτε τὸ σπήλαιο τοῦ Πανός, στὴν Οἰνὴ τοῦ Μαραθῶνος, τὸ ὁποῖο συνδέεται κατ' ἐξοχὴν μὲ τὴν κοσμοϊστορικὴ μάχη καὶ ὅπου ἡ λατρεία τοῦ Ἀρκάδα θεοῦ καθιερώθηκε, ὅπως καὶ στὴν Ἀθήνα, μετὰ τὴ μάχη καὶ ὡς ἐνδειξη εὐγνωμοσύνης ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ τοὺς πρόσφερε σκορπίζοντας στοὺς Πέρσες τὸν πανικόν.³³⁰ Γιὰ τὸ σπήλαιο τοῦ Μαραθῶνος ὑπάρχει μαρτυρία μεταγενέστερης ἐπίσκεψής τους, ὅχι ἐπίσημης, ἀπὸ μιὰ στήλη τοῦ 61/0 μὲ χαραγμένο ἱερὸ νόμο ποὺ εἶχε ἀνατεθεῖ ἐκεῖ.³³¹ Γιὰ τὴ Νέμεσι μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς τὰ ἀναθήματα τῶν ἐφήβων κατὰ τὸν 4ο αἰ. ποὺ βρέθηκαν στὸ ἱερὸ τῆς, καὶ τὰ ὁποῖα γίνονταν μὲ τὴν εὐκαιρία νίκης στοὺς ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τῆς θεᾶς, σχετίζονταν καὶ μὲ τὸν ρόλο τῆς στὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνος. Ἡ ξαφνικὴ καθιέρωση στὴν Οἰνὴ τῆς λατρείας τοῦ ξένου θεοῦ, τοῦ Πάνα, τοῦ ὁποίου ἡ παρουσία μαρτυρεῖται στὸν Ραμνούντα μόλις κατὰ τὸν 2ο μ.Χ. αἰ., μὲ μικρὸ σύμπλεγμά του μὲ τὸν τράγο, ὑπῆρξε ἀποφασιστικὴ. Ἡ λατρεία του θὰ ταίριαζε μὲ τὸν ἀγροτικὸ καὶ κτηνοτροφικὸ χαρακτήρα τοῦ τόπου, ἡ ξαφνικὴ καθιέρωσή του ὅμως στὸν κοντινὸ Μαραθῶνα ἔσπρωξε τοὺς Ραμνούσιους στὴν ἐντονότερη προβολὴ τῆς δικῆς τους παλιάς θεότητας ποὺ ξαφνικὰ ἐπισκιαζόταν, ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς συμβολῆς στὰ Περσικά, ἀπὸ κατώτερο θεό. Ὅπωςδήποτε ἡ ιδιότητα τῆς θεᾶς ὡς τιμωροῦ τῆς ὑβρεως, ὡς προσωποποίησης τῆς θείας ἐκδίκησης, συνδέθηκε μὲ τὸ μέγιστο γεγονὸς τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας, τὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνος. Ἡ

329. *IG* II² 1006 69-71.

330. Τὸ Νεμέσιον 305-306.

331. Αὐτόθι 306 σημ. 30.

απόδοση από τὸν Παυσανία τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως στὸν Φειδία ἀπηχεῖ τὴν προσπάθεια τῶν Ραμνουσίων νὰ προσδώσουν μεγαλύτερο κύρος στὸ Ἱερό τους.

Στὴν πραγματικότητα ὅμως ἡ Νέμεσις ποὺ λατρευόταν στὸν Ραμνούντα εἶχε ἐντελῶς ἀντίθετες ιδιότητες. Οἱ μύθοι τὴν ἐμφανίζουν ὡς χθόνια θεότητα· εἶναι μητέρα τῆς Ἑλένης, ἡ ὁποία συνδέεται μὲ τὴ γῆ, τὶς πηγές της, τὴ βλάστηση καὶ τὴ γονιμότητα, καὶ ἡ ὁμορφιά της γίνεται αἰώνιο σύμβολο. Πουθενὰ μέσα στὸν ἀρχαῖο μῦθο δὲν ἐμφανίζεται τὸ τρομακτικὸ στοιχεῖο, ἡ ἐκδικητικὴ καταδίωξη τῶν ἀνθρώπων ἀμαρτημάτων. Τὸ ὄνομα τῆς θεᾶς παράγεται ἀπὸ τὸ νέμω ποὺ σημαίνει ἀπονέμω, ἀλλὰ καὶ ὁδηγῶ στὴ βοσκή. Ὅπως παρατηρεῖται,³³² ἡ Νέμεσις εἶναι ἀγροτικὴ θεὰ καὶ τούτῃ ἡ ιδιότητά της ταιριάζει μὲ τὸν χῶρο τοῦ Ραμνούντα, τὴν πραότητα καὶ μαλακότητα τῶν μορφῶν, τὴν ἡμερὴ, ἡλιόλουστη ἀκτὴ καὶ τὴ γαλήνια ἀπομόνωση. Ὅταν κάποιος διαταράξει τὴν τάξη καὶ τὸ μέτρο καὶ τὴν προσβάλλει, ἐκδικεῖται τὴν ὕβρι, «δηλαδὴ τὴν ἀπαίτηση γιὰ κάτι ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὸ μέτρο».

Ἡ λατρεία τῆς θεᾶς ἔμεινε στὸν δῆμο ἀναλλοίωτη ἕως τὸ σβῆσιμο τοῦ ἱεροῦ. Δὲν ἀπέκτησε ἡ Νέμεσις οὔτε τὰ σύμβολα οὔτε τὶς ιδιότητες ποὺ βλέπουμε νὰ ἔχει κατὰ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια σὲ πλῆθος τόπων τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου. Ὁ χάλκινος ἀναθηματικὸς τροχὸς ἀπὸ τὴ μεγάλη δεξαμενὴ τοῦ ἱεροῦ (76) ποὺ συσχετίστηκε³³³ μὲ τὴ θεά, δὲν εἶναι πρὸδρομος τοῦ τροχοῦ ποὺ συνοδεύει τὴ Νέμεσι τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἡ λατρεία τῆς Θέμιδος. Μὲ τὴ Νέμεσι συνδέεται στὸν Ραμνούντα καὶ ἡ λατρεία μιᾶς ἄλλης χθόνιας θεότητας, τῆς Θέμιδος. Ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές δείχνουν τὴν ταυτόχρονη λατρεία τῶν δύο θεῶν, ὑποστηρίχθηκε μάλιστα ὅτι ὁ μικρὸς πολυγωνικὸς ναὸς ἦταν ἀφιερωμένος στὴ Θέμιδα, καὶ ὁ μεγαλύτερος καὶ νεότερος στὴ Νέμεσι. Ἡ Θέμις συλλατρευόταν στὸν Ραμνούντα, τὸ μαρτυροῦν οἱ ἐπιγραφές, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι ἦταν ἰσοτίμη καὶ ὅτι τῆς ἀνῆκε τὸ Ἱερό κατὰ τὸ ἥμισυ. Ἡ παρουσία της φαίνεται μόνο σὲ μερικὲς ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές, ἐνῶ σὲ ψηφίσματα τοῦ 3ου αἰ. ἀναφέρεται πάντοτε τὸ ἱερὸν τῆς Νεμέσεως ἢ Νεμέσιον ὡς τόπος ἰδρυσῆς τους. Ἡ Θέμις μὲ ιδιότητες ποὺ ταίριαζαν μὲ τῆς Νεμέσεως λατρευόταν στὸ Ἱερό, δὲν τῆς ἀνῆκε ὅμως ὁ μικρὸς ναός, τὸν ὁποῖο ἀπέδωσε συμβατικὰ στὴ θεὰ ὁ πρῶτος ἀνασκαφὴς Gandy Deering, βασιζόμενος ἀποκλειστικὰ στὶς ἐπιγραφές τῶν δύο θρόνων τοῦ μικροῦ ναοῦ (121, 122), ἀπόδοση ἡ ὁποία ἀβασάνιστα ἐξακολουθεῖ νὰ γίνεται καὶ σήμερα ἀποδεκτὴ ὡς βεβαία.³³⁴

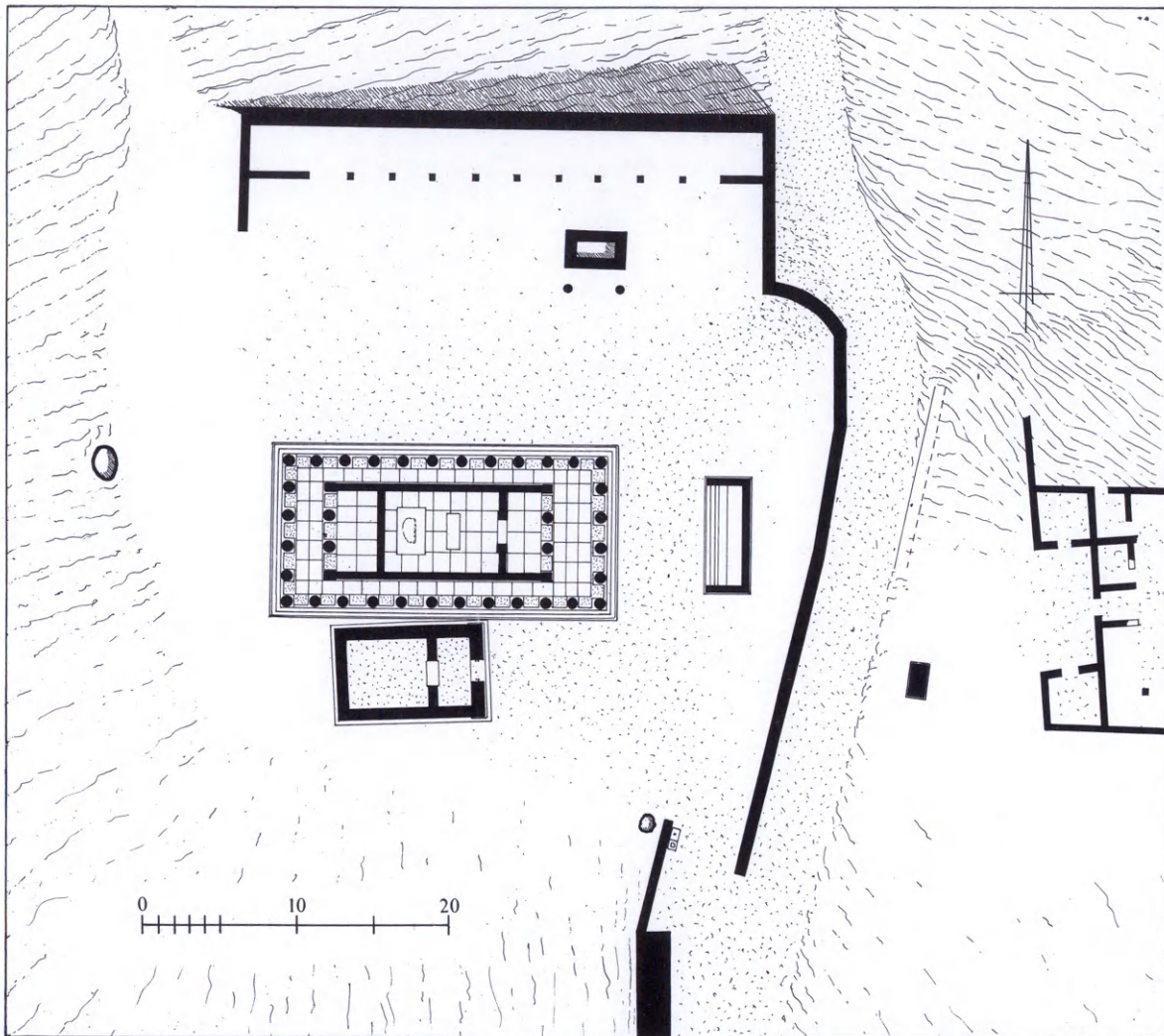
- 105 Ἡ διαμόρφωση τοῦ Ἱεροῦ. Ὁ χῶρος τοῦ Ἱεροῦ ἔχει ὑποστῇ ἀπὸ τοὺς Ἀρχαίους
106 σημαντικὲς ἐπεμβάσεις. Τὸ κατηφορικὸ τοῦ ἔδαφος, ἡ πλαγιά τοῦ λόφου, ἔγινε ἐπίπεδο. Μὲ μεγάλα ἀναλήμματα ποὺ χτίστηκαν κατὰ τὸν 5ο αἰ. καὶ τὰ ὁποῖα γεμίστηκαν ἐσωτερικὰ μὲ πέτρες καὶ χῶμα, ἀξιοθαύμαστα τεχνικὰ ἔργα, δημιουργήθηκε ἡ ἐπίπεδη ἔκτασή του (40×50 μ.), τὸ ἀνδρὸ ποὺ βλέπουμε. Πάνω σ' αὐτὸ κατασκευάστηκαν τὰ οἰκοδομήματα τοῦ Ἱεροῦ, ποὺ σώζονται σήμερα σὲ ἐρείπια, ὁ μέγας ναός, ἡ στοά, ὁ βωμὸς καὶ ἡ κρήνη. Σήμερα διατηροῦνται λείψανα δύο ναῶν τοῦ 5ου αἰ. Πρὶν ἀπὸ αὐτοὺς ὑπῆρχαν

332. Philippson ὁ.π. (σημ. 328) 64-72· βλ. καὶ σημ. 18.

Farnell ὁ.π. (σημ. 328) 496.

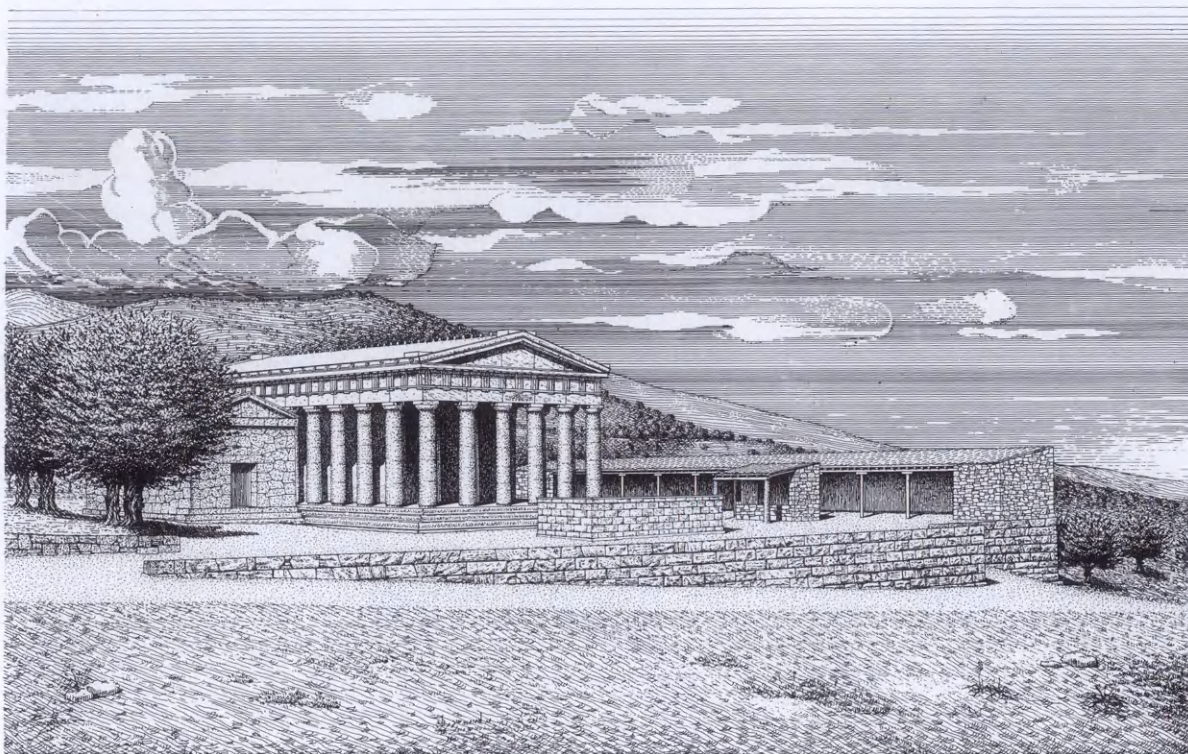
334. Burkert ὁ.π. 185.

333. Charles M. Edwards, *Hesperia* 59, 1990, 533

Εἰκ. 105. Τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως· σὺν βόρειο μέρος ἢ πρόχειρη σιοὰ καὶ ἐμπρὸς τῆς ἡ κρήνη. Στὸ μέσον ὁ μέγας ναὸς καὶ ἐμπρὸς τὸν, ἀνατολικά, ὁ βωμός. Νότια τοῦ μεγάλου ναοῦ, σὲ ἐπαφῇ σχεδόν, ὁ παλαιότερος πολυγωνικός ναός. Ἐσωτερικὰ τῆς εἰσόδου σὺν ἱερὸ ἢ κυκλικὴ ὑπόγεια δεξαμενὴ· πίσω ἀπὸ τὸν μέγαν ναὸ ἄλλη δεξαμενὴ, ἢ τελευταία τοῦ ἱεροῦ.

δύο ἄλλοι μικροί. Ὅλοι οἱ γνωστοὶ ναοὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ ὁ βωμὸς τοῦ μεγάλου ναοῦ οἰκοδομήθηκαν πάνω σὺν στερεό, ἀπὸ σκληρὸ μαρμαρυγιακὸ σχιστόλιθο, πέτρωμα τῆς περιοχῆς. Τοῦ μεγάλου ναοῦ ἡ βόρεια πλευρὰ βρίσκεται σὺν ἀρχῇ τοῦ κατήφορου τῆς ἀρχαίας πλαγιάς, μάλιστα ἡ ΒΑ. γωνία τοῦ. Ἡ δημιουργία τοῦ ἀνδῆρου δὲν ὀφειλόταν σὺν ἔλλειψη χώρου γιὰ τὰ ἱερὰ οἰκοδομήματα, ἀλλὰ σὺν ἀνάγκη ὑπαρξῆς ἀρκετῆς ἐπίπεδης ἔκτασης γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ἀφιερωμάτων τῶν πιστῶν καὶ γιὰ τὴν κυκλοφορία καὶ διαμονὴ τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ τῶν προσκυνητῶν.

Εἰκ. 106. Ἀναπαράσταση τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, ὅπως ἦταν κατὰ τὸν 5ο αἰ., εὐθὺς μετὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ μεγάλου ναοῦ. Ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, ὁ μικρὸς πολυγωνικὸς ναός, ὁ μέγας, ἡ κρήνη μὲ τὸ δίστυλο προστώο καὶ ἡ πρόχειρη στοὰ μὲ τοὺς ξύλινους στύλους. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν μέγαλο ναὸ ὁ βωμὸς καὶ ἔμπρὸς ἀπὸ τὸν βωμὸ τὸ μακρὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα τοῦ ἀνδῆρου τοῦ Ἱεροῦ.

107-109

Ὁ ἀρχαῖκός ναός. Τὴν ὑπαρξὴ στὸ Ἱερὸ τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ, ποὺ χρονολογεῖται στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 6ου αἰ., συμπεραίνουμε ἀπὸ τὴν εὕρεση, στὴν ἀρχαία ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου, κομματιῶν κεραμίδων στέγης λακωνικοῦ τύπου, ἡμικυκλικῶν, ὅπως τὰ λεγόμενα βυζαντινά,³³⁵ καὶ μιᾶς σχεδὸν ἀκέραιας καλυπτῆρος κεραμίδος, ἡ ὁποία σώζει τὴ σφραγίδα τοῦ ἐργαστηρίου ὅπου φτιάχτηκε, ἀνάγλυφη παράσταση λιονταριοῦ (373) καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κατασκευαστῆ.³³⁶ Βρέθηκε ἀκόμη καὶ μέρος πήλινου κεφαλιοῦ σφίγγας, ἐξαίρετης ὁμορφιᾶς καὶ λεπτότητας στὸ πλάσιμο, τῆς ἴδιας ἐποχῆς.³³⁷ Στὰ εὐρήματα αὐτά, ποὺ ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξὴ πολυτελοῦς, δηλαδὴ θρησκευτικοῦ οἰκοδομήματος, πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ κομμάτια τῶν ἀρχαϊκῶν ἀγγείων τῆς ἴδιας ἐποχῆς ποὺ μνημονεύτηκαν, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὸ βαθύτερο στρώμα τῆς ἐπίχωσης τοῦ ἀνδῆρου τοῦ Ἱεροῦ. Κανένα οἰκοδομικὸ λείψανο δὲν ἔχει σωθεῖ κατὰ χώραν αὐτοῦ τοῦ ἀρχαϊκοῦ

335. *ΠΑΕ 1982, 135-136· Τὸ Νεμέσιον 299-302.

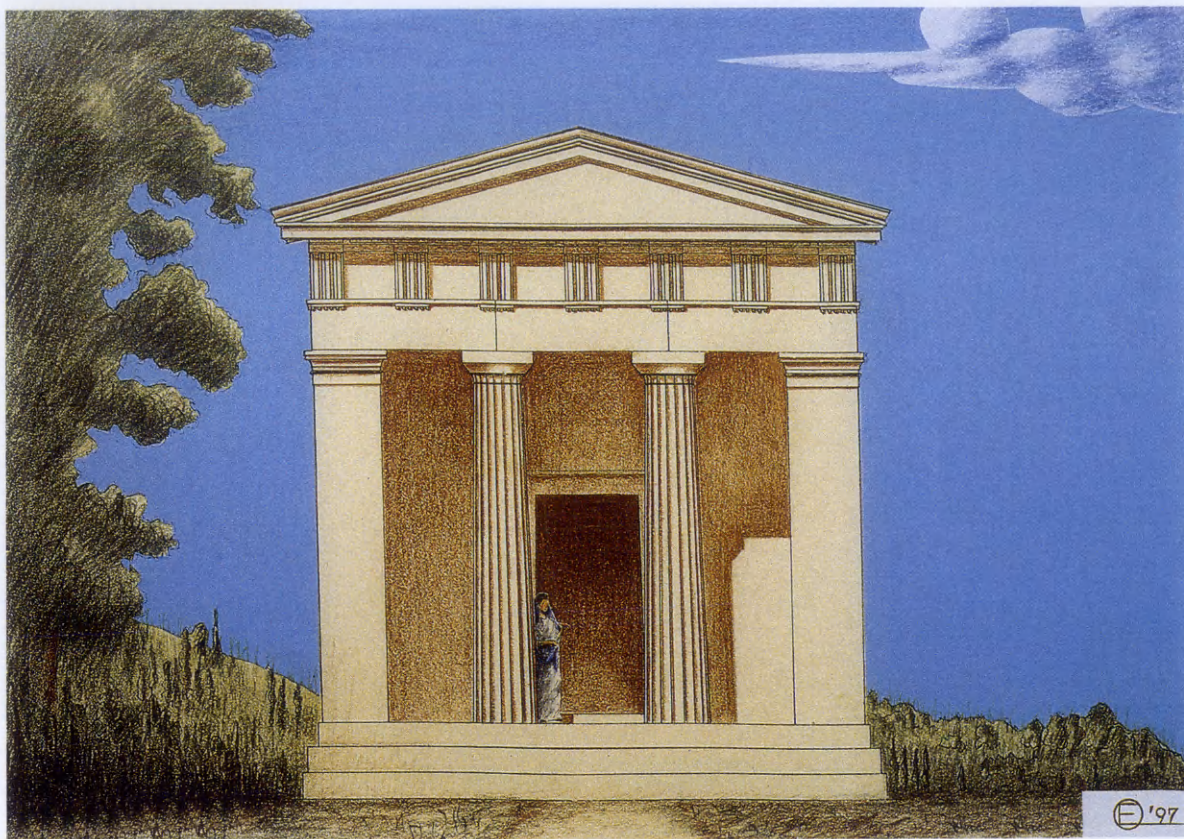
336. *ΠΑΕ 1984, 177-181.

337. *ΠΑΕ 1982, 136 πίν. 91β· 1984, 161 ἀρ. 24 πίν. 115β-γ· Τὸ Νεμέσιον 299-301 πίν. 55α.

Εικ. 107. Σχεδιαστική απεικόνιση (ὄψη καὶ τομές) τῆς ἀρχαϊκῆς καλυπτῆρος κεραμίδος μετὰ τὸ σφράγισμα λιονταριοῦ 373. Εἰκ. 108. Σχεδιάγραμμα σὲ φναικὸ μέγεθος τοῦ σφραγίσματος 373 ἀρχαϊκῆς κεραμίδος τοῦ ὑποθετικοῦ ἀρχαïκοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως. Εἰκ. 109. Πήλινο ἔλλιπες ἀρχαϊκὸ κεφάλι ἀπὸ τὸν διάκοσμο, πιθανῶς, τοῦ ὑποθετικοῦ ἀρχαïκοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως.

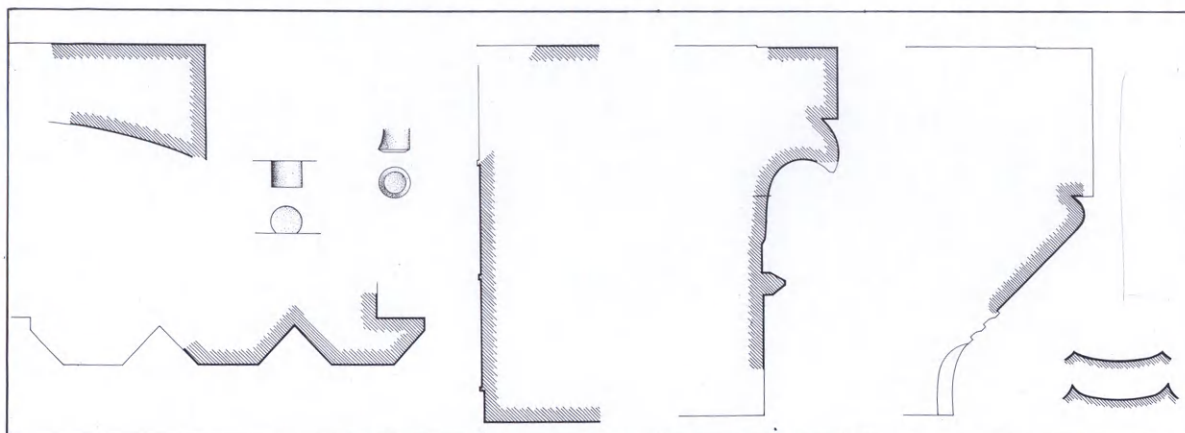
ναοῦ, τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ βου αἰ. Δὲν γνωρίζουμε οὔτε τὸ ὑλικό, οὔτε τὸ σχέδιο, οὔτε τὴ θέση. Τὴ μορφή του μπορούμε νὰ τὴ φανταστοῦμε ἀπὸ ἄλλα κτίρια τῆς ἴδιας ἐποχῆς ποὺ διασώθηκαν: θὰ ἦταν ἓνας μικρὸς ναὸς μετὰ τοίχους κατασκευασμένους ἴσως ἀπὸ ποροπλίνθους, μετὰ δικλινὴ στέγη καλυμμένη μετὰ λακωνικῆς κεραμίδος, καὶ ἔφερε πιθανῶς ἀκροκεράμους καὶ πήλινα ἀκρωτήρια ποὺ εἰκόνιζαν ἀνθρώπινες μορφές ἐντονα χρωματισμένες μετὰ τὸ ἀρχαϊκὸ χαμόγελο καὶ τὴν ἡμερὴ ὄψη.

Εἰκ. 110. Ἀναπαράσταση τοῦ δεύτερου, πώρινου, ναοῦ τῆς Νεμέσεως, σύμφωνα μὲ τὰ λείψανα τῶν συντριμμένων μελῶν του.

- 110 Ὁ πώρινος ναός. Στὰ τέλη τοῦ βου αἰ. ὁ πρῶτος ναὸς ἀχρηστεύθηκε ἢ θεωρήθηκε
 111 ἀνεπαρκῆς καὶ στὴ θέση του χτίστηκε ἄλλος ἀπὸ πῶρο.³³⁸ Οἱ παλαιότεροι μελετητές, παρασυρμένοι ἀπὸ τὸν Gandy, ἀπέδιδαν τὰ μέλη του στὸν τρίτο ναό, τὸν πολυγωνικό, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνει λόγος. Τοῦ πώρινου ναοῦ σώζονται μεγάλο πλῆθος ἀπὸ θραύσματα τῶν μελῶν του. Πιθανότατα ὁ ναὸς αὐτὸς καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Πέρσες κατὰ τὸν διὰ-πλου τοῦ Εὐβοϊκοῦ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 480. Λίγες δεκαετίες μετὰ, ὅταν οἱ Ραμνοῦσιοι ἀποφάσισαν νὰ μεγαλώσουν τὸ Ἱερό, θρυμμάτισαν τὰ μέλη τοῦ κατεστραμμένου αὐτοῦ ναοῦ καὶ τὰ ἄπειρα κομμάτια του τὰ μεταχειρίστηκαν γιὰ τὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου τοῦ Ἱεροῦ. Πολλὰ θραύσματα εἶχε βρεῖ ὁ Gandy, ὁ ὁποῖος τὰ ἀπέδωσε στὰ μέλη τῆς πρόσοψης τοῦ πολυγωνικοῦ ναοῦ. Ὁ Στάης δὲν τὰ μνημόνευσε. Κεῖτονταν, ἄφθονα, μαζὶ μὲ τὰ μέλη τοῦ μεγάλου ναοῦ καὶ ἡ παρουσία τους ἦταν ἀνεξήγητη. Κατὰ τὶς μετὰ τὸ 1975 ἀνασκαφὲς λύθηκε τὸ ζήτημα τῆς προέλευσής τους καὶ ἀποκαλύφθηκε πλῆθος νέων θραυσμάτων ποὺ πλούτισαν τὶς γνώσεις μας γιὰ τὸν δεύτερο ναὸ τοῦ Ραμνοῦντος. Ὁ ναὸς

338. *ΠΑΕ 1980, 70· 1982, 136-142· Τὸ Νεμέσιον 302-305.

Εἰκ. 111. Τμήματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ δεύτερου, πώρινου, ναοῦ τῆς Νεμέσεως. Ἀριστερὰ τὸ καταέτιο γεῖσο σὲ τομή, σταγόνες τῶν προμόχθων καὶ τοῦ ἐπιστυλίου, τμήμα τριγλύφου σὲ τομή καὶ τμήμα πλίνθου μὲ τρεῖς ἐπάλληλες στενὲς ταινίες ποὺ ἐξέχουν ἔντονα (τσιμπούκι). Δεξιὰ ἐπύκρानο παραστάδας σὲ τομή, ραβδώσεις δωρικοῦ κίονος καὶ τομή τοῦ ἐξίνου δωρικοῦ κιονοκράνου.

αὐτός, δωρικοῦ ρυθμοῦ, ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ λευκὸ πωρόλιθο καὶ εἶχε στὴν πρόσοψη δύο κίονες ἀνάμεσα σὲ δύο παραστάδες. Τὸ μέγεθός του ὑπολογίζεται ὅσο καὶ τοῦ τρίτου πολυγωνικοῦ ναοῦ περίπου. Τὰ μέλη του, κίονες, κιονόκρανα, σταγόνες, κυμάτια, παρουσιάζονται βαριὰ καὶ στιβαρά, ὅσο τουλάχιστον μπορούμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὰ θραύσματα ποὺ σώθηκαν.

Ὁ πωρόλιθος ποὺ μεταχειρίστηκαν οἱ Ραμνούσιοι γιὰ τὰ ἀρχαῖα θρησκευτικὰ τοὺς κτίρια, καὶ ἀργότερα γιὰ τὰ ταφικὰ τοὺς μνημεῖα, προέρχεται ἀπὸ παραθαλάσσιο λατομεῖο τῆς περιοχῆς Μαραθῶνος, ποὺ βρίσκεται βόρεια τῆς Κυνόσουρας.

Ἡ ἀρχαῖκή κεραμική. Ἡ ὑπαρξη καὶ ἡ λειτουργία τοῦ Ἱεροῦ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου αἰ. ἀποδεικνύεται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν ἀναθηματικὴ ἀρχαῖκή κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνδρήρου κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἡ ἔρευνα ἀπὸ τὸν Στάη ὁλόκληρου τοῦ Ἱεροῦ, ἡ ὁποία ἔφθασε πολλὲς φορές σὲ βάθος, ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ ἄνδρρο, πάλι ἀπὸ τὸν Στάη, τοῦ ἀνώτερου στρώματος τῆς ἐπιχώσεως, ὕψ. 0.50 μ. περίπου, καὶ ἡ ἀπόθεση κεραμικῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τῶν ταφικῶν περιβόλων στὸν χώρο τοῦ παλιοῦ φυλακείου τοῦ Ἱεροῦ, δημιουργοῦν ἐνδοιασμοὺς ὡς πρὸς τὴν ἐγκυρότητα τῆς μαρτυρίας τῆς κεραμικῆς ποὺ μαζεύτηκε ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν χωμάτων ποὺ εἶχε ἀφήσει γύρω ἀπὸ τὸ Ἱερό. Ἡ ἔρευνα τῶν ἀδιατάρακτων ἀπὸ αὐτὸν καὶ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους τμημάτων τῆς τεχνητῆς ἐπιχώσεως τοῦ Ἱεροῦ ἀπέδωσε κεραμικὴ³³⁹ ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τὸν σχηματισμὸ σαφοῦς εἰκόνας τοῦ παλαιότερου Ἱεροῦ καὶ δίνει τὰ χρονολογικὰ ὅρια τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς τελικῆς διαμόρφωσής του κατὰ τὸν 5ο αἰῶνα.

Τις πρῶτες δεκαετίες τοῦ 6ου αἰ. κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας τοῦ ἀρχαῖκοῦ ναοῦ, ποὺ στεγαζόταν μὲ τὶς ἐνοφράγιστες λακωνικὲς κεραμίδες, οἱ προσκυνητές, γενναι-

112

339. Ἑλένη Θεοχαράκη, Ἡ κεραμικὴ τοῦ Ἱεροῦ Ἰούν. 1991, 41-43. τῆς Νεμέσεως στὸν Ραμνοῦντα, *Ἀρχαιολογία* 39,

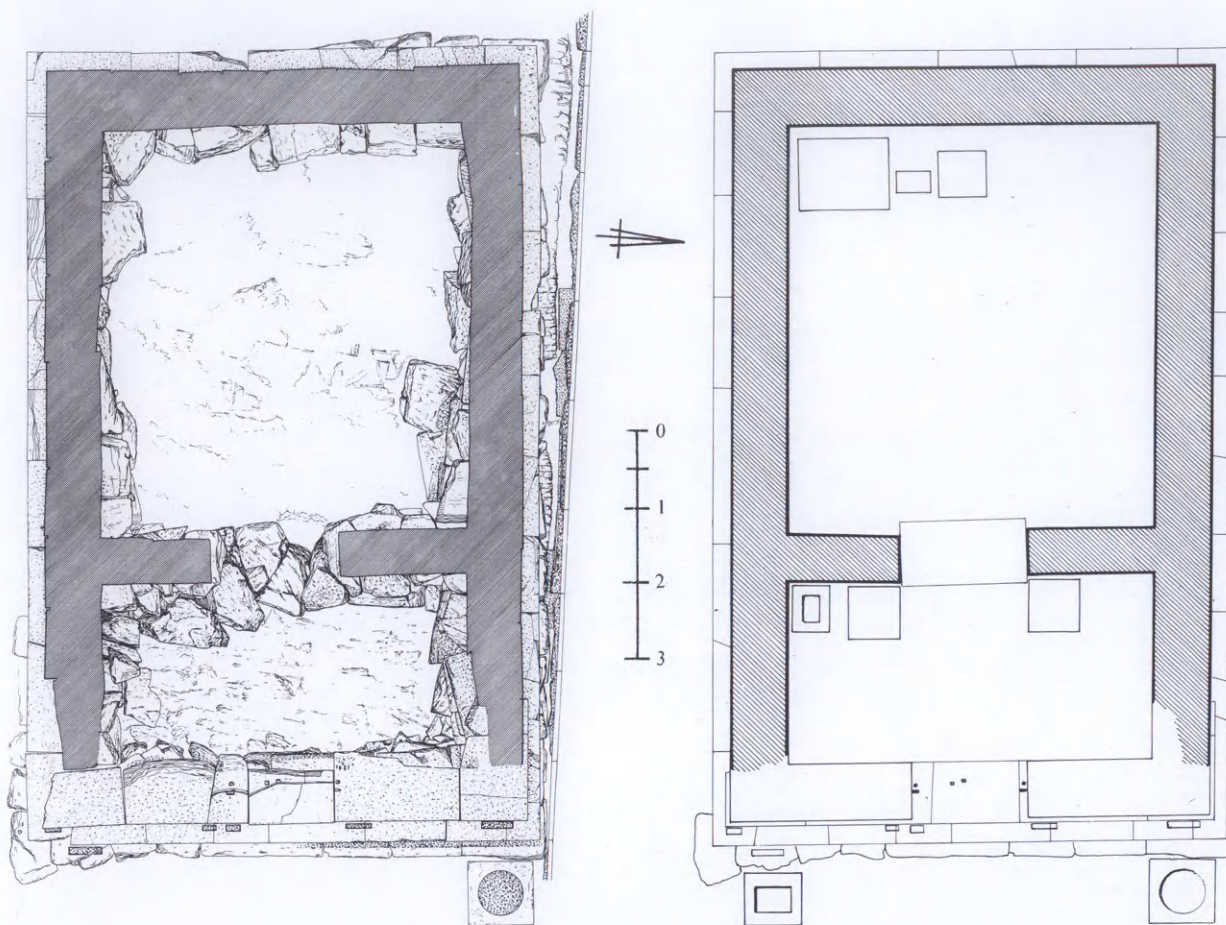
Εἰκ. 112. Θραύσματα ἀρχαϊκῶν ἀγγείων, κυρίως λουτροφόρων, ἀφιερωμάτων σὺν ἱερὸν τῆς Νεμέσεως. Ὁ διάκοσμός τους, πλούσιος καὶ πολύχρωμος, εἰκονίζει ταύρους, λιοντάρια, πουλιά, φανταστικὰ ζῶα καὶ σφίγγες ἀντιμέτωπες μὲ τὸν πόλο σὺν κεφάλι σὲ ἐπ'ἀλλήλες σειρές, καὶ γυναῖκες σὲ πομπή. Τμῆμα λαβῆς λουτροφόρου φέρει πολυχρώμους χαρακτοὺς ρόδακες.

όδωροι ὅπως φαίνεται, προσφέρουν στὴ θεὰ ποικίλων σχημάτων ἀγγεῖα· ἀμφορεῖς, ὑδρίες, λουτροφόρους, πινάκια, πυξίδες μὲ τρία πόδια, σκύφους. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ εἶναι διακοσμημένα μὲ ζωγραφισμένα ζῶα καὶ δαιμονικά πλάσματα σὲ ἐπάλληλες σειρές, σύμφωνα μὲ τὴν τεχνοτροπία ποὺ ἐπιβάλλει ἡ Κόρινθος τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὰ ἀττικὰ κεραμικὰ ἐργαστήρια. Λιοντάρια, σφίγγες, σειρήνες, κάπροι, ὑδρόβια πουλιὰ εἰκονίζονται σὲ κομμάτια ἀγγείων ἀπὸ τὸ Ἱερὸ μὲ ρόδακες ἀνάμεσά τους. Τὰ σκεύη αὐτά, στὰ ὁποῖα οἱ λεπτομέρειες τῶν μορφῶν τῶν παραστάσεων δηλώνονται μὲ χάραξη, πουλιοῦνταν σὲ κάποιο κατάστημα κοντὰ ἢ μέσα στὸ Ἱερό, ἀπὸ ὅπου τὰ προμηθεύονταν οἱ προσκυνητές. Ὁ ἔμπορος δὲν εἶχε μεγάλη ποικιλία νὰ προσφέρει στὸν ἀγοραστή. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα εἶχαν κατασκευαστεῖ κάπου στὴν Ἀττικὴ, στὸ ἐργαστήριό τοῦ συμβατικὰ λεγόμενου Ζωγράφου τοῦ πόλου (575-565 περίπου), πληθωρικοῦ παραγωγοῦ ποὺ ἀποτείνονταν στοὺς λιγότερο καλλιεργημένους ἀγοραστές. Εἶχε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, ὅχι ὅμως καλλιτεχνικὴ ἀξία. Ζωγράφιζε ζῶα σὲ ἐκφυλισμένη μορφὴ, καὶ στὶς γυναῖκες, τὶς σειρήνες καὶ τὶς σφίγγες ποὺ εἰκόνιζε, φοροῦσε ἕνα κάλυμμα τῆς κεφαλῆς, τὸν πόλο, διακοσμημένο μὲ ἐγγάρακτες δικτυωτὲς γραμμές. Στὸν Ραμνούντα βρίσκουμε ἐπίσης καὶ ἔργα τοῦ Ζωγράφου τῆς λεκανίδας τῆς Δρέσδης, ποὺ καὶ αὐτὸς προτιμᾷ νὰ ζωγραφίζει ζῶα καὶ σειρήνες χωρὶς καμιά τέχνη, οὔτε κὰν τεχνική.

Μὲ τὸ πέρασμα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 6ου αἰ. ἡ ἐμφάνιση τῆς κεραμικῆς στὸ Ἱερό μεταβάλλεται. Ἡ προσφορὰ ἀγγείων στὴ θεὰ μειώνεται σὲ ποσότητα καὶ ἀπὸ τὴν ποικιλία διαφόρων σχημάτων ἀγγείων ποὺ εἶδαμε περιοριζόμαστε κυρίως σὲ ἕνα, τὴ λουτροφόρο μὲ τὸ ψηλὸ καὶ ραδινὸ σῶμα. Τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ ἐμφανίζεται στὸν Ραμνούντα ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ., δὲν λείπει ἀπὸ τὰ ἀναθήματα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 6ου αἰ., προσιδιάζει ὅμως στὸ δεύτερο μισό του. Σ' αὐτὰ ποὺ μᾶς σώθηκαν, σὲ θραύσματα πάντοτε, εἰκονίζονται στὸν λαιμὸ γυναῖκες σὲ πομπές, ἀνάγλυφα ἢ ζωγραφισμένα φίδια στὸ χεῖλος, σχηματικοὶ ἐγγάρακτοι ρόδακες στὶς λαβές, ἐνῶ ἀπὸ τὸ κύριο μέρος τῶν ἀγγείων, ὅπου θὰ ἀναπτυσσόταν ἡ μεγάλη παράσταση, δὲν ἔχουν σωθεῖ θραύσματα. Μνημονεύω ἀκόμη τὴν εὕρεση, στὸ Ἱερό τῆς Νεμέσεως, στὸ τέμενος ΒΔ. τοῦ Ἱεροῦ (θεομοφόριον;) καὶ σὲ τάφο στὸν κάμπο τοῦ Λιμικοῦ, θραυσμάτων μικρῶν ἀγγείων τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Ὀμάδας τοῦ κύκνου, ποὺ ὀνομάστηκε ἔτσι γιὰ τὸν διάκοσμο τῶν ἀγγείων αὐτῶν εἶναι κύκνοι καὶ πυκνὲς λοξὲς γραμμὲς ποὺ σχηματίζουν στοίχους. Ἡ διάρκεια τῆς δράσης τοῦ ἐργαστηρίου ἐκτείνεται ὡς τὸ τέλος σχεδὸν τοῦ 6ου αἰῶνα.

Περιορισμένοι ἦσαν οἱ προμηθευτὲς ἀγγείων στοὺς λιανοπωλητὲς τοῦ Ραμνουῦντος καὶ ὅχι οἱ καλύτεροι. Τοῦτο ὀφειλόταν στὶς φθινὲς τιμὲς στὶς ὁποῖες τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ προσφέρονταν. Ὁ χωρικὸς τοῦ Ραμνουῦντος μποροῦσε νὰ ἀρκεστεῖ σὲ ταπεινὰ ἀφιερῶματα, καθὼς ταπεινὸς ἦταν καὶ ὁ ἴδιος ὁ ναὸς τῆς θεᾶς καὶ περιορισμένη τότε, ἐντελῶς τοπικά, ἡ φήμη τῆς.

Οἱ λουτροφόροι ποὺ βρέθηκαν σὲ θραύσματα στὸ Ἱερό τῆς Νεμέσεως ἔχουν ιδιαίτερη σημασία ἀπὸ λατρευτικὴ ἄποψη. Ὡς πῆλινο ἀγγεῖο χρησίμευαν στὴν Ἀθῆνα στὴν τελετουργία τοῦ γάμου καὶ ὡς ἐπιτύμβιο σῆμα, πῆλινες μεγάλου μεγέθους ἢ μαρμάρινες, ὑπονοοῦσαν ὅτι τὸ πρόσωπο ποὺ εἶχε ταφεῖ εἶχε πεθάνει ἄγαμο. Καθὼς ἡ Νέμεσις ἦταν θεοτὴς τοῦ Κάτω Κόσμου, τὰ Νεμέσια ἦσαν γιορτὴ γιὰ τοὺς νεκροὺς, καὶ ἡ ἀφιέρωση στὸ Ἱερό τῆς λουτροφόρων βρισκόταν σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴ χθόνια ιδιότητά της: ἀπέβλεπε στὴν ἐξιλέωσή της καὶ τὴν ἐπίδειξη εὐμένειας πρὸς τὸν προσκυνητὴ ποὺ τὴς πρόσφερε.

Εἰκ. 113. Κάτοψη τοῦ πολυγωνικοῦ ναοῦ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, ὅπως ἀποκαλύφθηκε μετὰ τὴν πλήρη ἀνασκαφή τοῦ ἐσωτερικοῦ του. Εἰκ. 114. Κάτοψη καὶ ἀποκατάσταση τοῦ πολυγωνικοῦ ναοῦ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, μὲ τὶς βάσεις τῶν τριῶν ἀγαλμάτων στὴ ΝΔ. γωνία του (88, 120, 133) καὶ τοὺς δύο θρόνους, τοὺς ἀφιερωμένους ἀπὸ τὸν Σώστρατο (121, 122) στὴ Θέμιδα καὶ τὴ Νέμεσι, σὶν πρὸναο, ἐκατέρωθεν τῆς θύρας.

113-115 Ὁ πολυγωνικὸς ναός. Μετὰ τὴν ἥττα τῶν Περσῶν καὶ τὴν ἀποχώρησή τους ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ οἱ Ραμνοῦσιοι βρέθηκαν χωρὶς ναὸ τῆς θεᾶς. Ὁ πώρινος ἦταν κατεστραμμένος καί, σύμφωνα μὲ τὸν ὄρκο ποὺ εἶχαν δώσει οἱ Ἕλληνες μετὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου, τὰ ἐρείπιά του ἔπρεπε νὰ μείνουν ἀπείραχτα γιὰ νὰ θυμίζουν τὴν ἀσέβεια τῶν βαρβάρων· καὶ τῶν ἱερῶν τῶν ἐμπρησθέντων καὶ καταβληθέντων ὑπὸ τῶν βαρβάρων οὐδὲν ἀνοικοδομήσω παντάπασιν, ἀλλ' ὑπόμνημα τοῖς ἐπιγιγνομένοις ἐάσω καταλείπεσθαι τῆς τῶν βαρβάρων ἀσεβείας. (Ἀπὸ τὰ ἱερὰ τὰ καμένα καὶ τὰ γκρεμισμένα ἀπὸ τοὺς βαρβάρους κανένα μὰ κανένα δὲν θὰ ξαναχτίσω, ἀλλὰ θὰ ἔαφῃσω ὅπως εἶναι γιὰ νὰ θυμίζουν σ' αὐτοὺς ποὺ θὰ ἔλθουν μετὰ ἀπὸ μᾶς τὴν ἀσέβεια τῶν βαρβάρων.)³⁴⁰ Ἐμείναν τὰ ἐρείπια τοῦ πώρινου ναοῦ ἀπείρακτα καὶ πλάι τους, νότια, οἰκοδομήθηκε μετὰ τὰ Περσικὰ τρίτος ναὸς τῆς θεᾶς, αὐτὸς ποὺ συνήθως λέγεται πολυ-

340. Λυκούργου, *Κατὰ Λεωκράτους* 81.

Εικ. 115. Ἡ ἀνατολική ὄψη τοῦ πολυγωνικοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως. Στὸν πρόδομο, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς θύρας τοῦ σηκοῦ, εἶναι στημένα ἐκμαγεῖα τῶν θρόνων-ἀναθημάτων τοῦ Σωσιράτου (121, 122). Δεξιὰ (βόρεια) σὲ ἐπαφή σχεδόν, ὁ μέγας ναός.

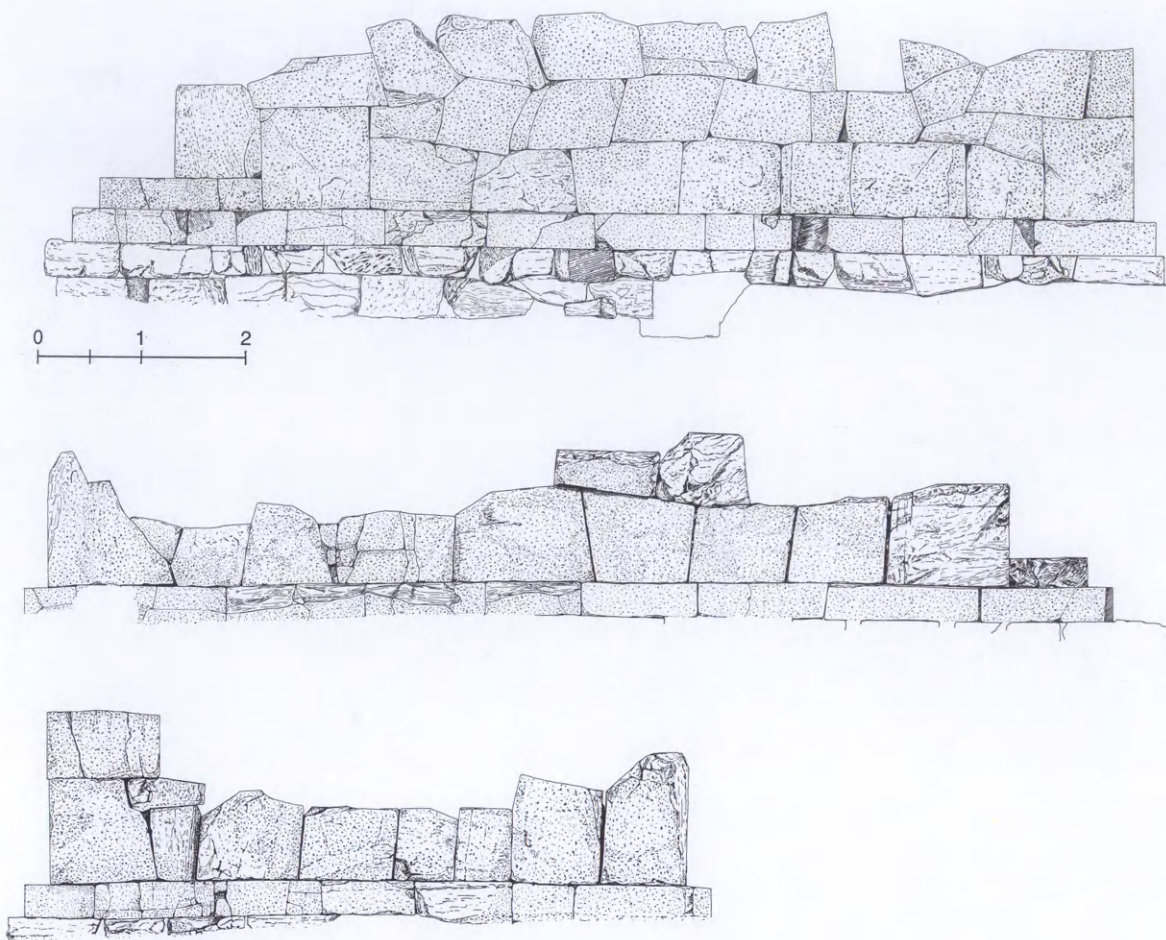
γωνικὸς ἢ μικρὸς ναὸς ἢ τῆς Θέμιδος καὶ τοῦ ὁποίου τὰ εἱρεῖπια σώζονται σὲ σημαντικὸ ὕψος.

Ὁ λίθος τοῦ ναοῦ. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ γαλαζωπὸ τοπικὸ μάρμαρο, τὸ ὁποῖο ἐξορύσσεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΒΔ. τοῦ Ἱεροῦ. Χρήση του ἔγινε ἐπίσης στὸν μέγας ναὸ καὶ σὲ ταφικοὺς περιβόλους.

Ὁψη, τοιχοδομία. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἐσωτερικὸ του δὲν ἀποκάλυψε κανένα παλαιότερο οἰκοδομικὸ λείψανο. Βρέθηκαν μόνο θραύσματα ἀγγείων, ποὺ χρονολογοῦνται γύρω στὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. Ὁ πολυγωνικὸς ναὸς³⁴¹ δὲν εἶχε κίονες στὴν πρόσοψη καὶ εἶναι σὲ τοῦτο λανθασμένη ἢ ἀναπαράσταση τοῦ Gandy, καθὼς καὶ ἐκεῖνες ποὺ ἀκολουθήσαν. Οἱ διαστάσεις τοῦ ναοῦ εἶναι μικρές (μῆκ. 9.90, πλ. 6.15 μ.) καὶ ἡ ὄψη του ἀπλή. Μόνον ἐμπρὸς εἶχε τρεῖς παραδοσιακὲς βαθμίδες, ὕψ. 0.30 ἢ πρώτη καὶ ἡ τρίτη, 0.32 μ. ἢ μεσαία. Στὴν ἀνώτερη, τὴν τρίτη, ἔβαινε ὁ τοῖχος τῆς πρόσοψης, μὲ ἀέτωμα στὴν κορυφὴ καὶ μεγάλη θύρα στὴ μέση (πλ. 1.50 μ.), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς τὸρμους ποὺ σώζονται. Ὁ ναὸς ἔχει πρόδομο, πλ. 4.70 μ. καὶ βάθ. 2.45 μ., ἀπὸ τὸν ὁποῖο μπαίνει κανεὶς

116-121

341. Β. Στάης, ΠΑΕ 1890, 28-30· *ΠΑΕ 1982, Νεμέσιον 306-309. 142-153· 1983, 126· 1986, 27-32, 45-46, 51-52· Τὸ

στον σηκό από άνοιγμα πλ. 1.68 μ. χωρίς θύρα. Τὸ πλάτος τοῦ σηκοῦ εἶναι 4.80 καὶ τὸ βάθος 5.40 μ.

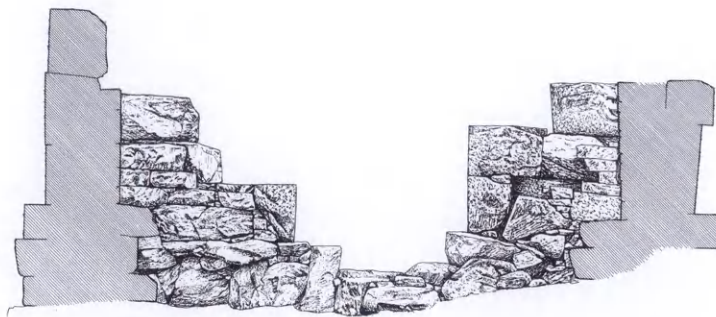
Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ εἶναι πολυγωνικοί. Ἡ τοιχοδομία αὐτὴ εἶναι ἡ λεγόμενη λεοβία, τρόπος κτισίματος κατὰ τὸν ὁποῖο οἱ ἄρμοι τῶν λίθων εἶναι ἐλαφρῶς καμπύλοι. Ἡ στέγη τοῦ ναοῦ εἶχε πήλινα κεραμίδια κορινθιακοῦ τύπου, ἐπίπεδα, καὶ τὰ ἀκράϊα στολίζονταν μὲ ὀρθοκεράμους ποὺ ἔφεραν στὴν ὄψη ζωγραφισμένο ἀνθέμιο.

Παρὰ τὸ ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. ὁ μικρὸς ναὸς δὲν χρησίμευε στὴ λατρεία, ἀποτελοῦσε ἐπίσημο καὶ σεβαστὸ κτίριο τοῦ Ἱεροῦ. Ἐπάνω στὶς ὑψηλὲς βαθμίδες τοῦ εἶχαν στηθεῖ, μὲ τὴν ἄδεια τῆς διοίκησης τοῦ Ἱεροῦ, στηλές μὲ ψηφίσματα. Σῶζονται ἕξι τὸρμοι, ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη μεριὰ τῆς θύρας, γιὰ τὴ στερέωση τῶν στηλῶν. Ἐμπρός, σὲ κάθε ἄκρη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς πρόσοψης, βρέθηκε ἀπὸ ἓνα μεγάλο ὑπόβαθρο. Τὸ ἓνα ἔφερε ὀρθογώνιο πεσσοειδὲς βᾶθρο μὲ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο· τὸ δεύτερο στηρίζε κίονα μὲ ἀνάθημα στὴν κορυφή του, ὅπως τὰ δύο βᾶθρα ποὺ βρίσκονται στὸ δυτικὸ μέρος τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου, στὸ φρούριο.

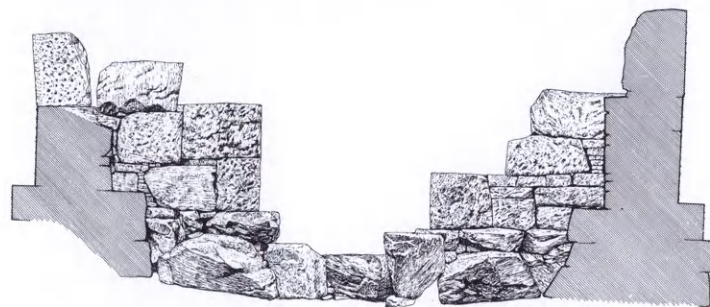
Χῶρος ἀποθήκευσης. Ὁ μικρὸς ναὸς χρησίμευσε στὴ λατρεία μερικὲς δεκαετίες μόνο καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸν τέταρτο καὶ τελευταῖο ναὸ τῆς Νεμέσεως. Δὲν ἀχρηστεύτηκε, γιὰτὶ ἦταν σὲ καλὴ κατάσταση. Χρησιμοποιήθηκε ἐπὶ πολὺ χρόνο, αἰῶνες ὁλό-

Εἰκ. 116-119. Ὅψεις τῶν τοί-
χων τοῦ πολυγωνικοῦ ναοῦ τῆς
Νεμέσεως.

Εἰκ. 116. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τῶν
τοιχῶν. Ἀνω ἢ βόρεια πλευρά,
σὺν μέσῳ ἢ νότια καὶ κάτω ἢ
δυτικῇ.

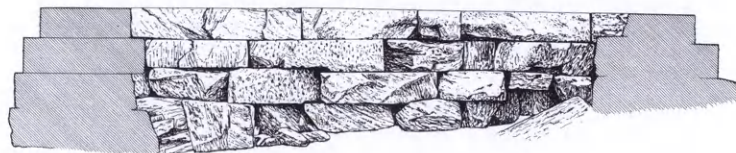

Εἰκ. 117. Τομὴ τῶν πλάγιων τοί-
χων καὶ ἐσωτερικὴς (δυτικὴ καὶ
ἀνατολική) ὄψεις τοῦ τοίχου ποῦ
χωρῖζει τὸν πρόδομο ἀπὸ τὸν σηκό.

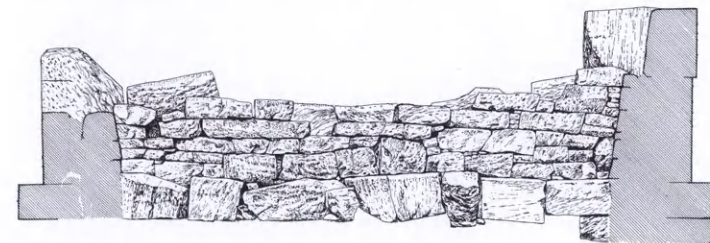

117

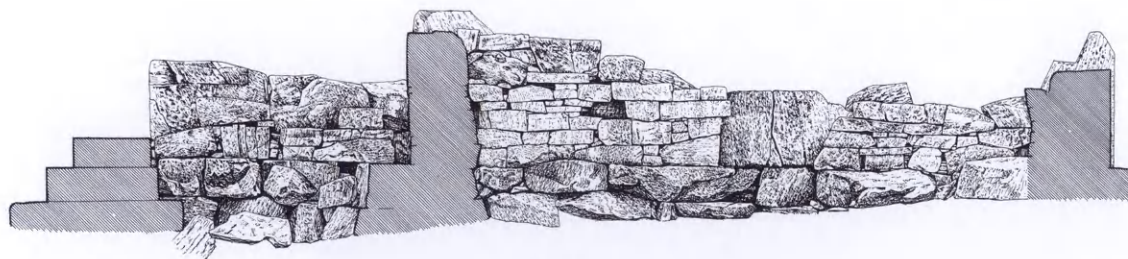
Εἰκ. 118. Τομὴ τῶν πλάγιων τοί-
χων καὶ ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ ἀνα-
τολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

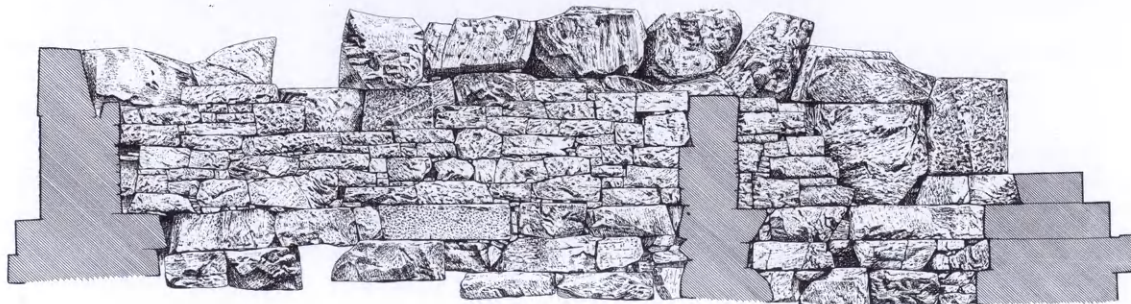
Εἰκ. 119. Τομὴ τῶν ἐγκάρσιων
τοιχῶν καὶ ὄψη τοῦ ἐσωτερικοῦ
τοῦ νότιου τοίχου (ἄνω) καὶ τοῦ
βόρειου (κάτω).

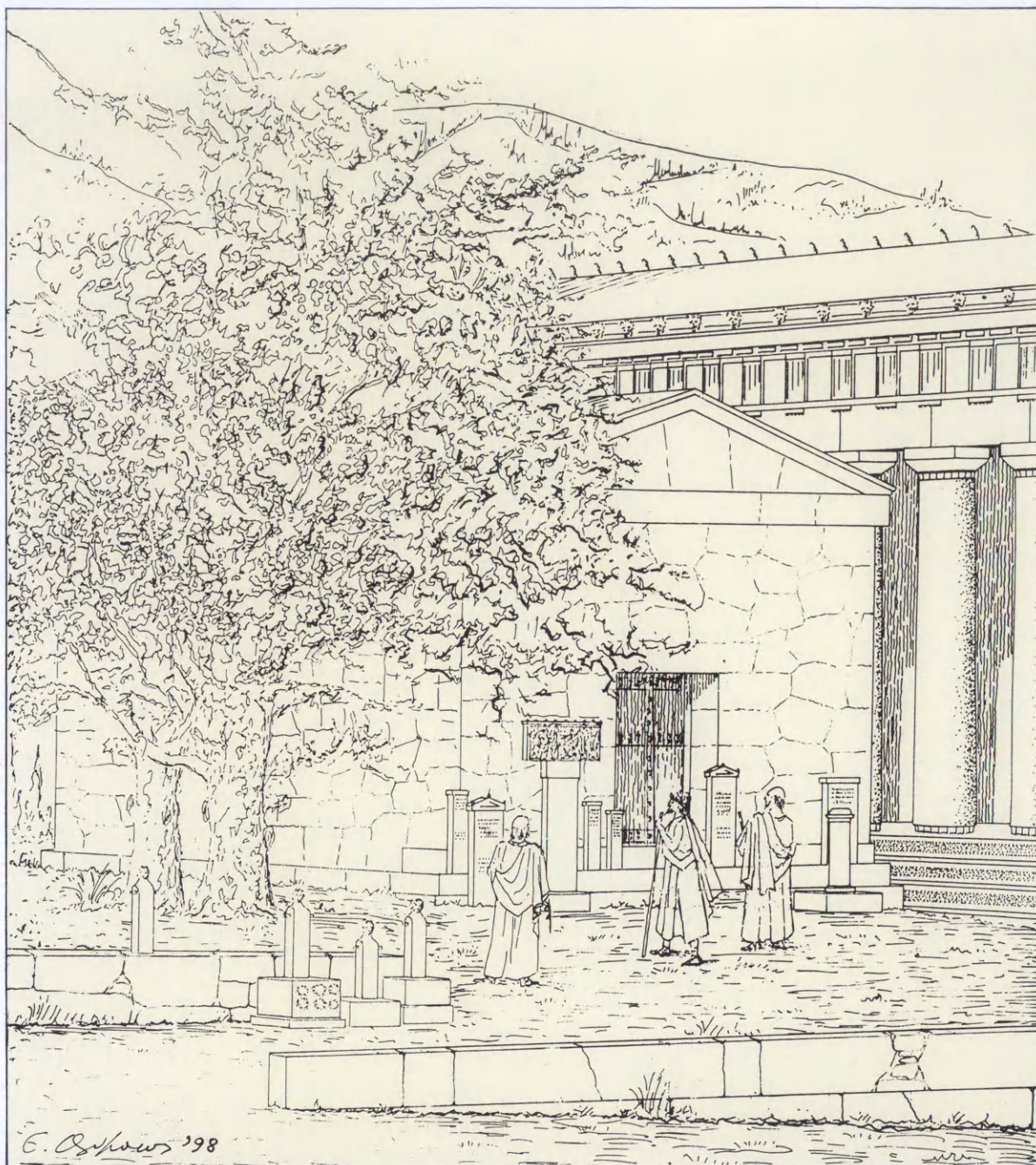

118

119

Εἰκ. 120. Ἀναπαράσταση τοῦ πολυγωνικοῦ ναοῦ μετὰ τὸν 4ο αἰ. Στὲς βαθμίδες τοῦ ναοῦ καὶ ἐμπρὸς του στήλες μὲ ψηφίσματα καὶ βάθρα μὲ ἀναθήματα. Ἀριστερά, στὴν εἴσοδο τοῦ Ἱεροῦ, ἐρμαϊκὲς στήλες. Ἡ βάση πού φέρει στεφάνια εἶναι ἡ 91, ἡ ὁποία βρέθηκε στὸ σημεῖο ἐκεῖνο.

κληρους, ὡς θησαυρός, ὡς χώρος φύλαξης πολύτιμων πραγμάτων καὶ ὡς ἀποθήκη ἀφιερωμάτων, πού δὲν χωροῦσαν στὸν μεγάλο ναὸ ἀλλὰ δὲν ἔπρεπε νὰ μένουν στὸ ὑπαίθρο. Πραγματικά, κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ Στάη τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ, βρέθηκαν πεσμένα στὸ

Εικ. 121. Φανταστική αναπαράσταση του πολυγωνικού ναού της Νεμέσεως δημοσιευμένη από τον Chr. Wordsworth, στο βιβλίο του *Athens and Attica*³ (London 1855). Ο καλλιτέχνης αντέγραψε την αναπαράσταση του πρώτου άνασκαφέα John Peter Gandy Deering και πρόσθεσε έξω από τον ναό φανταστικά διακοσμητικά στοιχεία και δύο επιτύμβιες στήλες – αντίγραφα της στήλης που είχε βρει ο Gandy στο Κάτω Σούλι κατά το ημερολόγιο της άνασκαφής – στον σηκό του ναού κατά τη δημοσίευσή του.

δάπεδο του σηκού με τὰ βάθρα τους διάσημα σήμερα γλυπτά, που βρίσκονται στο Έθνικὸ Μουσείο. Ἡ Θέμις (120), ἀφιέρωμα τοῦ Ραμνούσιου Μεγακλή, τὸ ἄγαλμα τῆς ἱερείας Ἀριστονόης (133) καὶ ὁ ἔφηβος, ἀνάθημα τοῦ Λυσικλείδη (88). Στὸν πρόδομο τοῦ μικροῦ ναοῦ βρέθηκαν δύο μαρμαρίνοι θρόνοι, ἀναθήματα τοῦ Σωστράτου (121, 122). Στὴ θέση τους ἔχουν τοποθετηθεῖ τὰ ἐκμαγεῖα τους.

Ὑστερη χρήση. Ὁ Στάης λέει³⁴² ὅτι ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ βάθρα τῶν ἀγαλμάτων τῆς ΝΔ. γωνίας βρῆκε τάφο, ὁ ὁποῖος περιεῖχε ὡς κτερίσματα λυχνάρια καὶ νομίσματα. Ἀπὸ τὰ πολλὰ λυχνάρια ποὺ μνημονεύει, 10 ἢ 20, μόνο ἓνα ταυτίστηκε³⁴³ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο καὶ χρονολογεῖται στὸν 3ο ἢ τὸν 4ο μ.Χ. αἰ. Τῶν νομισμάτων ὁμως ὑπάρχει περιγραφή, ἀπὸ τὴν ὁποία μαθαίνουμε πὼς αὐτὰ ἦσαν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων.³⁴⁴ Τὰ παλαιότερα εἶναι

342. ΑΕ 1891, στ. 45.

343. *ΠΑΕ 1986, 45.

344. Γνωμάτευση τοῦ P. Wolters δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Otto Rossbach στὸ *Ausführliches Lexicon der*

τοῦ Διοκλητιανοῦ (284-305 μ.Χ.) καὶ τοῦ Μαξιμιανοῦ (298-311 μ.Χ.). Νεότερα εἶναι ἓνα τοῦ Κωνσταντίου Β', τοῦ 323 μ.Χ., καὶ ἓνα τοῦ Κωνσταντίνου Β' (337-340 μ.Χ.).

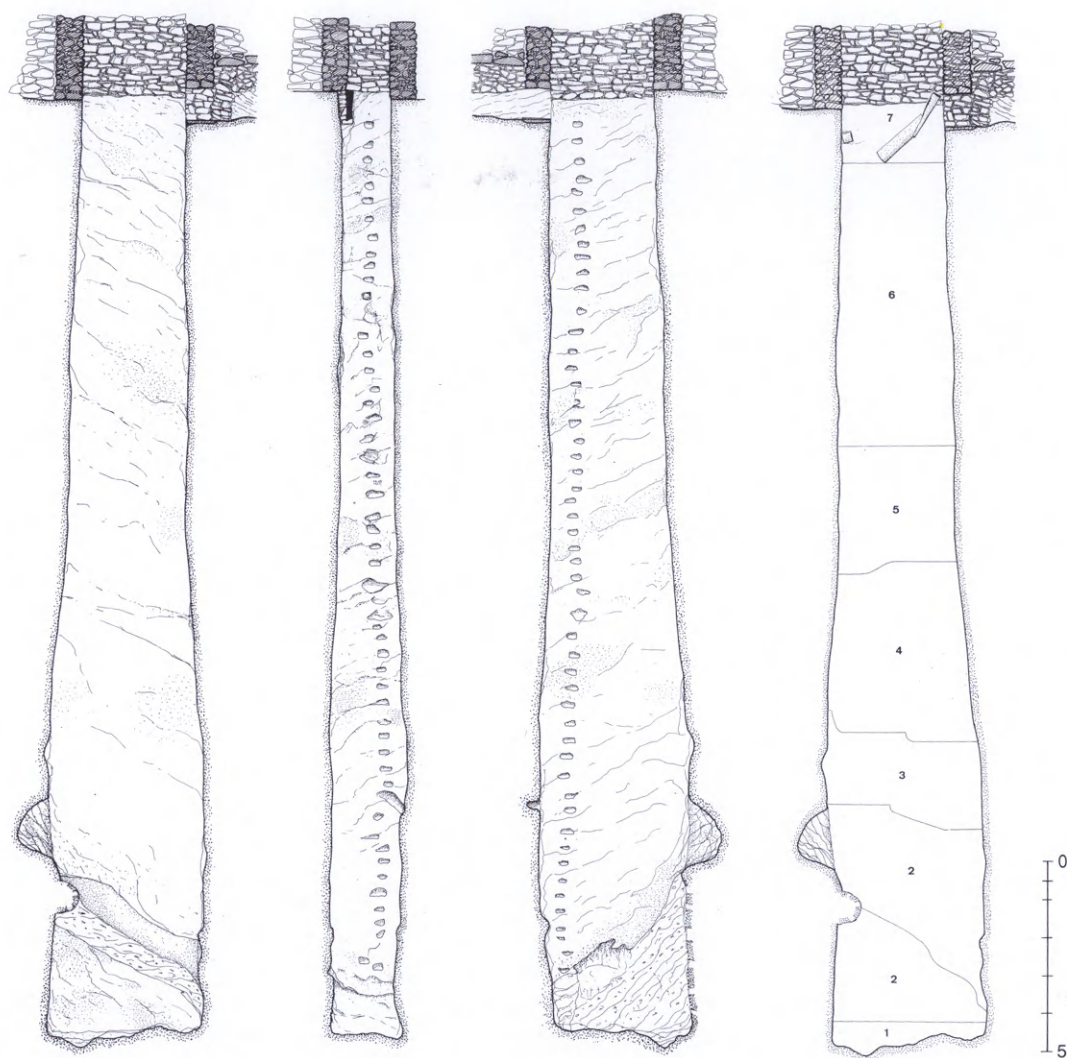
Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι δὲν ὑπῆρξε κανένας τάφος στὸν μικρὸ ναὸ καὶ ὅτι ἡ πληροφορία τοῦ Στάη ὀφείλεται σὲ παρανόηση, γιὰτὶ ὑπάρχουν ἀσυμφωνίες καὶ ἀσάφειες στὶς περιγραφές τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ναοῦ ποὺ μᾶς ἄφησε. Ἡ ὑπαρξὴ τῶν πολλῶν λύχνων ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ ἐπισκέπτες τοῦ μικροῦ ναοῦ, πιστοὶ ἢ ὑπάλληλοι τοῦ Ἱεροῦ, εἶχαν πάντοτε ἀνάγκη ἀπὸ φῶς στὸν σκοτεινὸ σηκό. Τὰ νομίσματα ἀνῆκαν σὲ κάποιο ἀπρόσεκτο πιστὸ ἀπὸ τὴν τσέπη τοῦ ὁποῖου ἔπεσαν.

Ἡ εὕρεση τῶν νομισμάτων δείχνει ὅτι ὁ μικρὸς ναὸς ἦταν σὲ καλὴ κατάσταση κατὰ τὸν 4ο μ.Χ. αἰ. καὶ τὰ ἀγάλματα βρίσκονταν στὴ θέση τους. Ἀργότερα ρίχτηκαν σκόπιμα στὸ ἔδαφος καὶ ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὰ βάθρα τους τὸ μολύβι μὲ τὸ ὁποῖο ἦσαν στερεωμένα, πολυτιμότερο ἀπὸ τὰ εἶδωλα τῶν θεῶν μιᾶς θρησκείας ποὺ εἶχε πάψει νὰ ἔχει πνευματικὸ περιεχόμενο. Ἄν πραγματικά, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Στάης, εἶχε γίνει ταφὴ νεκροῦ στὸν σηκό τοῦ μικροῦ ναοῦ, αὐτὴ θὰ ἦταν χριστιανοῦ καὶ ὄχι ἐθνικοῦ, γιὰ τοὺς ὁποῖους κάτι τέτοιο ἦταν ἀδιανόητο. Ἐνδείξεις ὑπαρξὸς χριστιανῶν στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως δὲν ὑπάρχουν καὶ τὴν παρουσίᾳ τους, τὴν περαστικὴ, τὴ μαθαίνουμε ὅχι ἀπὸ εὐρήματα ἢ σύμβολα ἀλλὰ ἀπὸ τὸν θρυμματισμὸ τοῦ ἀγάλματος καὶ τῆς βάσης του. Μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ ποῦμε ὅτι ἡ καταστροφὴ τοῦ μικροῦ ναοῦ δὲν ὀφείλεται στοὺς ἀνθρώπους, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συνέβη στὸν μεγάλον ναό, ἀλλὰ στὴ φθορὰ τῶν ξύλινων μελῶν του καὶ στὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως, τὶς βροχὲς καὶ τὴ φυτεία.

Ἡ οἰκοδομικὴ ἀλληλουχία τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Ὅ,τι κατασκευάστηκε στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως μετὰ τὸν μικρὸ πολυγωνικὸ ναὸ ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς οἰκοδομικῆς ἀλληλουχίας. Τὸ κύριο πρόβλημα ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ Ραμνοῦσιοι κατὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ Ἱεροῦ ἦταν ἡ αὐξηση τῆς ὠφέλιμης ἐπιφάνειάς του. Τὸ ἔδαφός του ἦταν πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ πρὸς τὰ βόρεια κατηφορικόν. Γιὰ τὴ θεραπεία αὐτοῦ τοῦ μειονεκτήματος κατασκευάστηκαν ἰσχυρὰ ἀναλήμματα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν στοιχεῖα ποὺ βοηθοῦν στὴ σχετικὴ χρονολόγηση τῶν κατασκευῶν τοῦ Ἱεροῦ.

Τὸ Ἱερὸ ἦταν δυνατὸ νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ πρὸς Ν. καὶ πρὸς Δ. Ἡ δαπάνη ποὺ θὰ χρειαζόταν γιὰ νὰ γίνει ἐπίπεδος ὁ χώρος θὰ ἦταν μικρότερη ἀπὸ ὅσα κόστισε ἡ κατασκευὴ τῶν ἀναλημμάτων καὶ ἡ ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου. Οἱ Ραμνοῦσιοι ἀπόφυγαν ὁποιαδήποτε ἐπέμβαση στὸν χώρον νότια καὶ δυτικά, καὶ τὸν ἄφησαν, δυτικὰ τουλάχιστον, στὴ φυσικὴ του κατάσταση μὲ τοὺς βράχους νὰ προβάλλουν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀνηφορικοῦ ἐδάφους. Ὁ χώρος τοῦ Ἱεροῦ σταματοῦσε ἐκεῖ ὅπου ἀρχίζει ἡ φυσικὴ μορφὴ τοῦ ἐδάφους καὶ πάνω στὸ ὄριο εἶναι λαξευμένη ὑπόγεια δεξαμενὴ. Πιθανῶς κάποια ξένη ιδιοκτησία ἐμπόδισε τὴν κανονικὴ ἀνάπτυξη τοῦ Ἱεροῦ πρὸς τὰ δυτικά.

Μεταξὺ τῆς κατασκευῆς τοῦ μικροῦ πολυγωνικοῦ ναοῦ καὶ τοῦ τελευταίου, τοῦ μεγάλου, μεσολαβεῖ διάστημα λίγων δεκαετιῶν, κατὰ τὶς ὁποῖες στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως γίνονται οἰκοδομικὰ ἔργα. Τὸ πολυγωνικὸ κτίριο, ἡ κρήνη καὶ οἱ ὄχεοί, τὰ ἀναλήμματα, ἢ στοὰ καὶ ἡ κυκλικὴ δεξαμενὴ εἶναι συμπληρωματικὰ κτίσματα, ἀναγκαῖα γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ Ἱεροῦ καὶ τοῦ μεγάλου ναοῦ.

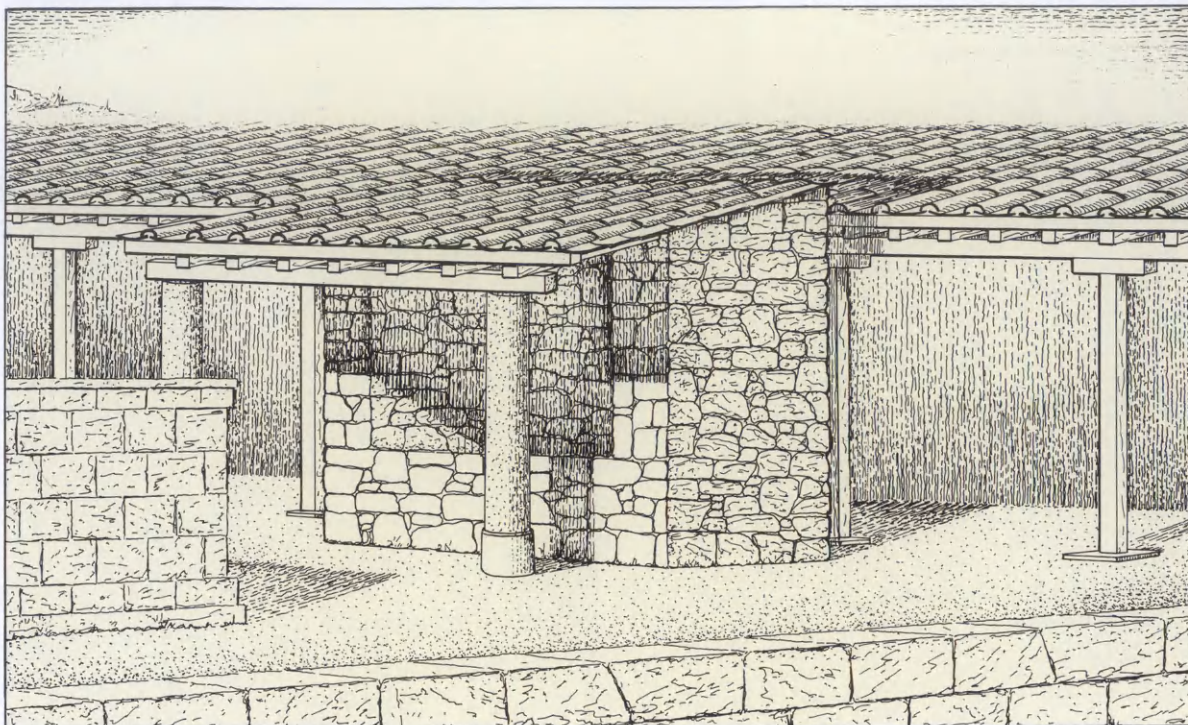

Εἰκ. 122. Βόρεια, ἀνατολικὴ καὶ νότια ὄψη τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τῆς δεξαμενῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, τῆς κατασκευασμένης πρὶν ἀπὸ τὸν μεγάλο ναό. Ἀπεικονίζονται οἱ καθ' ὅλο τὸ ὕψος τῆς δεξαμενῆς ἐσοχές στὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ νότια πλευρά, γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς καθόδου στὸ ἐσωτερικό. Στὸ δεξιὸ σχέδιο τὰ στρώματα τῆς ἐπίχωσης τῆς δεξαμενῆς.

Ἡ κρήνη. Στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως ὑπῆρχε, θεατὴ καὶ σὲ λειτουργία γιὰ λίγα μόνο χρόνια, κρήνη. Σήμερα σώζεται ἡ δεξαμενὴ τῆς κρήνης, διαστ. 2×3.50 μ., βάθους, κάτω ἀπὸ τὴν εὐθυντηρίαν τοῦ μεγάλου ναοῦ, 28 μ., σκαμμένη στὸν σκληρὸ μαρμαρυγιακὸ σχιστόλιθο τοῦ ὑπεδάφους, σὲ ἀπόσταση λίγων μέτρων βόρεια τοῦ ναοῦ. Ἀπὸ σχισμὲς στὰ τοιχώματα τῆς δεξαμενῆς, σὲ ἀρκετὰ μεγάλο βάθος, χανόταν τὸ νερὸ καὶ οἱ Ραμνοῦσοι ἀναγκάστηκαν νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν γεμίζοντάς τὴν βαθμηδὸν μὲ τὰ προϊόντα τῆς ἐξόρυξης δεύτερης δεξαμενῆς. Μισογεμάτη ἔμεινε σὲ μέτρια χρῆση ἀρκετὰ χρόνια καὶ μέσα σ'

122

123

Εἰκ. 123. Ἀναπαράσταση τῆς ἀνοδομίας καὶ τῆς μικρῆς στοᾶς τῆς δεξαμενῆς ποὺ προφύλασσε ἐκείνους ποὺ ἀντλοῦσαν νερὸ ἀπὸ τὸν ἄνεμο καὶ τὴ βροχή.

αὐτὴν ρίχνονταν χώματα, κεραμίδια, πέτρες καὶ ἄχρηστα ἀντικείμενα.³⁴⁵ Μνημονεύονται λίγα: ἓνα κομμάτι μολύβδινου φύλλου, πάνω στὸ ὁποῖο εἶναι χαραγμένος χρηματικὸς λογαριασμὸς τῶν ἐπιστατῶν τοῦ Ἱεροῦ (181), κομμάτια χάλκινου κορινθιακοῦ κράνους, ποὺ ἔστειλαν ὡς ἀνάθημα στὴ Νέμεσι τὸ 499 ἢ 498 οἱ Ραμνοῦσιοι ποὺ ἐκστράτευσαν μαζί με τὸν Μιλτιάδη, τὸν κατόπιν νικητὴ στὸν Μαραθῶνα, ἐναντίον τῆς Λήμνου καὶ τὴν κατέλαβαν (86), καθὼς καὶ χάλκινος ἐνεπίγραφος ἀναθηματικὸς τροχίσκος (76).

Ἡ κρήνη γέμιζε μὲ ἀγωγὸ ποὺ ἔφερνε τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ἀπὸ μακριά. Ὁ ἀγωγὸς αὐτός, κρυμμένος μέσα στὸ ἄνδηρο, χρονολογεῖται, ὅπως καὶ ἡ κρήνη, πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῶν μεγάλων ἀναλημμάτων,³⁴⁶ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσαν τὰ ὄρια τοῦ Ἱεροῦ.

Ἡ δεξαμενὴ βρέθηκε ἐπιχωσμένη ἀπὸ τοὺς Ἀρχαίους ὥς τὸ ἀνώτερο σημεῖο τῆς. Ἡ ἐπίχωση δὲν ἐγίνε διὰ μιᾶς ἀλλὰ σὲ ἀρκετὰ μεγάλο διάστημα. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὴ διαδοχὴ τῶν στρωμάτων τῆς τεχνητῆς ἐπίχωσης καὶ τῶν στρωμάτων ἄμμου καὶ λάσπης ποὺ παρεμβάλλονται, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν λειτουργία τοῦ ὀχετοῦ καὶ γέμισμα τῆς δεξαμενῆς με νερὸ μετὰ ἀπὸ στρώματα τεχνητῆς ἐπίχωσης. Ἡ ἀπόλυτη χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς τῆς στηρίζεται στὴν εὕρεση, πάνω στὸν βραχῶδη πυθμένα τῆς, ἐνὸς ἄβαφου οἰκιακοῦ ἀμφορέα. Μεταξὺ τοῦ ἀγγείου καὶ τοῦ πυθμένος τῆς δεξαμενῆς δὲν ὑπῆρχε λάσπη, ἄρα τὸ ἀγγεῖο ἔσπασε κατὰ τὴν πρώτη χρῆση τῆς δεξαμενῆς. Τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ χρονολογεῖται³⁴⁷

345. *ΠΑΕ 1982, 131-135· 1983, 109· 1984, 146-198· 1985, 14-15· Τὸ Νεμέσιον 310-313.

346. *ΠΑΕ 1983, 109-117.

347. *ΠΑΕ 1984, 150 καὶ 154 ἀρ. 1 εἰκ. 4 πίν. 115α· Τὸ Νεμέσιον 312 εἰκ. 10. Ὅμοιος εἶναι ὁ ἀμφορέας τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς ἀρ. 1445,

ἀπὸ τὸ σχῆμα του στὴν περίοδο 500-480. Στὶς πρώτες δεκαετίες λοιπὸν τοῦ 5ου αἰ. χρονολογεῖται ἡ κρήνη, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν τοῦ Ἱεροῦ. Κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς κατασκευῆς τῆς μόνος ναὸς ἦταν ὁ πολυγωνικός, ἐνῶ πλάι του κείτονταν τὰ ἐρείπια τοῦ πώρινου. Ἡ δημιουργία τῆς δεξαμενῆς ἐγίνε ἐνῶ τὸ ἔδαφος πρὸς Β. ἦταν καθαρὸ καὶ ἐπικλινές. Δὲν γνωρίζουμε ποῦ ἀποτέθηκαν τὰ 170 μ.³ περίπου τῆς λατύπης ποὺ προήλθαν ἀπὸ αὐτὴν.

Τὸ ἀνώτερο μέρος τῆς κρήνης, τὸ θεατό, ἦταν ἓνα τετράπλευρο κτίσμα χαμηλὸ στὶς τρεῖς πλευρές, ὕψους περίπου 0.80-1 μ. καὶ ὑψηλὸ στὴν τέταρτη, τὴ βόρεια πλευρά. Ἐμπρός, νότια, ὑπῆρχε πρόστασις μὲ δύο μονόλιθους μαρμαρίνους κίονες πάνω σὲ βάσεις, συνολ. ὕψ. 2.36 μ. Στὸν βόρειο τοῖχο καὶ στοὺς δύο κίονες στηριζόταν ἡ στέγη ποὺ προφύλασσε ἐκείνους ποὺ μεταχειρίζονταν τὴν κρήνη καὶ τῆς ἔδινε συγχρόνως μνημειώδη ὄψη. Ἡ ἀντλησις τοῦ νεροῦ γινόταν μὲ ξύλινους κάδους ἢ μὲ ἀγγεῖα τὰ ὁποῖα ἔδεναν μὲ ἓνα λεπτὸ σχοινί. Συχνὰ χτυποῦσαν στὰ τοιχώματα τῆς δεξαμενῆς καὶ θρυμματίζονταν. Τὰ κομμάτια τους, ποὺ βρέθηκαν στὰ διάφορα στρώματα τῆς ἐπίχωσής της, μᾶς βοηθοῦν νὰ σχηματίσουμε τὴν ἱστορία τῆς σύντομης ζωῆς τῆς κρήνης.

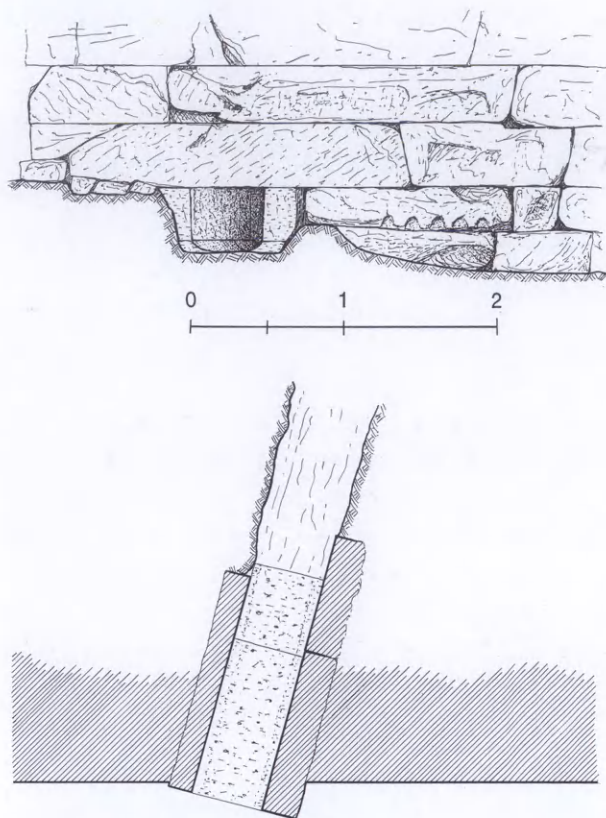
Τὰ στρώματα τῆς ἐπίχωσης τῆς δεξαμενῆς. Ἔχουν περιγραφεῖ μὲ λεπτομέρειες³⁴⁸ καὶ ἔχει δοθεῖ ὁ κατάλογος τῶν εὐρημάτων. Ἐδῶ συνοψίζεται τὸ περιεχόμενο τῶν στρωμάτων, ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ ἄνω ὡς ἑξῆς: Στρώμα 1: 27.27-26.30 μ. Ἀμφορεὺς σὲ θραύσματα τῆς περιόδου 500-480. Στρώμα 2: 26.30-20.50 μ. Ἀγγεῖα μελαμβαφῆ τῆς περιόδου ἀπὸ τὸ δεύτερο τέταρτο ὡς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. Χρηστικὰ ἀγγεῖα κυρίως τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ., μερικὰ τῶν ὁποίων φθάνουν ὡς τὸ 440. Στρώμα 3: 20.50-18.90 μ. Ἀγγεῖα μελαμβαφῆ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. καὶ χρηστικὰ τῆς περιόδου 460-440. Στρώμα 4: 18.90-14.30 μ. Ἀγγεῖα μελαμβαφῆ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. καὶ χρηστικὰ τῆς περιόδου ἀπὸ τὴς ἀρχῆς τοῦ 5ου αἰ. ὡς τὴς ἀρχῆς τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. Στρώμα 5: 14.30-11.30 μ. Μόνον ἓνα θραῦσμα κύλικος τῆς περιόδου 480-470. Στρώμα 6: 11.30-3.70 μ. Ἀγγεῖα μελαμβαφῆ τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. Στρώμα 7: 3.70-0 μ. Ἐρευνημένο ἀπὸ τὸν Στάη καὶ ἐκ νέου ἐπιχωσμένο. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων τοῦ στρώματος περιλαμβάνονται ὁ ἓνας μονόλιθος ἀρράβδωτος κιονίσκος τοῦ προστώου τῆς κρήνης καὶ οἱ δύο βάσεις τῶν κιονίσκων, θραύσματα κεραμίδων, θραύσματα μελῶν τοῦ μεγάλου ναοῦ, θραύσματα μεταγενέστερων ἀγγείων καὶ γυάλινων ἀγγείων. Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ ἐργάτες τοῦ Στάη κατὰ τὴν ἐκ νέου ἐπίχωση τοῦ τμήματος τῆς δεξαμενῆς ποὺ εἶχαν ἐρευνήσει, πρόσθεσαν καὶ πράγματα τὰ ὁποῖα δὲν προέρχονταν ἀπὸ αὐτὴν.

Οἱ πρώτοι ὀχετοί. Ἡ δεξαμενὴ τῆς κρήνης γεμιζόταν μὲ νερό, κατὰ ἐποχές, μὲ τρεῖς διαφορετικοὺς ὀχετοὺς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ κρυπτὸς εἶναι ὁ νεότερος. Ὁ πρῶτος ὀχετὸς ἦταν αὐλάκι ἀνοικτὸ σκαλισμένο στὸν βράχο, ἀνατολικά τῆς δεξαμενῆς, καὶ ὁ δεύτερος πάλι αὐλάκι ἀνοικτό, δυτικὰ τῆς δεξαμενῆς. Καὶ οἱ δύο γέμιζαν τὴ δεξαμενὴ μὲ νερὸ πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ κανονικοῦ ὀχετοῦ, τοῦ ἀνδῆρου καὶ τῶν ἀναλημμάτων του.³⁴⁹

Agora XII 187, 337 εἰκ. 12 πίν. 60, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται στὴν περίοδο 500-480.

348. *ΠΑΕ 1984, 150-152 εἰκ. 1-3.

349. *ΠΑΕ 1983, 113 παρ. πίν. Ε.

Εἰκ. 124. Τὸ ἀνατολικὸ στόμιον τοῦ κρυπτοῦ ὀχετοῦ τῆς βόρειας δεξαμενῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, στὴ βάση τοῦ βραχέος ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος τοῦ Ἱεροῦ. Ἄνω ὄψη τοῦ στομίου, κάτω κάτοψη. Εἰκ. 125. Τὸ δυτικὸ στόμιον τοῦ κρυπτοῦ ὀχετοῦ τῆς βόρειας δεξαμενῆς, στὸ σημεῖο τῆς ἐκβολῆς του. Ἀποψη ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὀχετοῦ.

- 124 **Ὁ κρυπτός ὀχετός.** Δὲν γνωρίζουμε πόσον καιρὸ λειτούργησε ἡ κρήνη μετὰ τὴ βοήθεια
125 τῶν δύο ἀπλῶν ἀνοικτῶν ὀχετῶν. Ἡ οἰκοδόμησις τῶν ἀναλημμάτων καὶ ἡ δημιουργία τοῦ ἀνδρήρου ὑποχρέωσε τοὺς Ραμνοῦσιους νὰ κατασκευάσουν πρὶν ἀπὸ οὔτιδήποτε ἄλλο νέον ὀχετό. Ἡ ἀρχὴ του βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ βραχὺ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα καὶ τὸ τέρμα του στὴ δεξαμενὴ τῆς κρήνης.³⁵⁰ Ἀποτελεῖται ἀπὸ τάφρο σκαμμένη στὸν σκληρὸ μαρμαρυγιακὸ σχιστόλιθο, πλ. κάτω 0.57, ἄνω 0.67 καὶ βάθ. 0.50 μ., ἡ ὁποία συμπληρῶνεται κατὰ τὸ ὕψος μετὰ πλευρικοὺς τοίχους ἀπὸ πέτρες δουλεμένες μετὰ τὸ σφυρί, πάνω στοὺς ὁποίους ἀκουμποῦν ὡς καλύμματα τοῦ ὀχετοῦ μεγάλες ἀκατέργαστες καὶ ἀκανόνιστες πλακοειδεῖς πέτρες. Ὁ κρυπτός ὀχετὸς κατασκευάστηκε πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησις τοῦ βραχύτερου ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος καὶ συνεπῶς καὶ τοῦ μεγάλου βόρειου, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀνδρήρου.

Ἡ ἐπίχωση τοῦ βόρειου μέρους τοῦ ἀνδρήρου γινόταν συγχρόνως μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀναλήμματος. Στὴν ἀνασκαφὴ διαπιστώθηκαν καὶ σημεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀδειάζονταν τὰ φορτία τῶν μπάζων, κεραμίδια ἢ πώρινα συντρίμματα. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίχωση χτίστη-

350. *ΠΑΕ 1983, 109-117 εἰκ. 1-3 πίν. 101-105 παρ. πίν. Ε.

κε καὶ τὸ ἄνω μέρος τῆς κρήνης, τὸ ὁποῖο ἐξεῖχε ἀπὸ τὸ ἔδαφος τοῦ ἀνδρήρου κατὰ 0.80 μ. τουλάχιστον.

Μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς κατασκευῆς τοῦ κρυπτοῦ ὀχετοῦ συνεχίστηκε ἡ οἰκοδόμηση τοῦ μεγάλου βόρειου καὶ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος καὶ τὸ γέμισμα τοῦ χώρου ποὺ αὐτὸ περιέκλειε. Οἱ πρόχειροι ὀχετοὶ ἀχρηστεύτηκαν καὶ λειτουργοῦσε πλέον ὁ κρυπτός, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὴ βάση τοῦ βραχύτερου ἀνατολικοῦ ἰσοδομοῦ ἀναλήμματος ἕως τὴ νότια εἴσοδο τοῦ Ἱεροῦ κατασκευάστηκε, ὡς κρυπτός πάλι, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μακροῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος. Ὅπως δείχθηκε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή, τὸ θεωρούμενο ἀπὸ τοὺς παλαιότερους μελετητὲς τοῦ Ἱεροῦ ὡς ἀρχαῖκὸ ἀνάλημμα δὲν ἦταν παρὰ ἡ δυτικὴ ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ σκέλους αὐτοῦ τοῦ κρυπτοῦ ὀχετοῦ.

ΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΙ. Γιὰ τὰ ἐπιβλητικὰ μνημεῖα τοῦ 5ου αἰ. στὸν Ραμνούντα, τὸ φρούριο καὶ τὸ Ἱερό, τεκμήρια ἔντονης δραστηριότητος καὶ ἐξαιρετικῆς σημασίας γιὰ τὸν δῆμο, δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἕως τώρα ἐπιγραφές ποὺ νὰ μᾶς διαφωτίζουν γιὰ τοὺς λόγους ποὺ προκάλεσαν τὶς μεγάλες καὶ πολυδάπανες κατασκευές. Ἡ οἰκοδόμηση τοῦ φρουρίου καὶ ἡ διαμόρφωση τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως πρέπει νὰ συσχετιστοῦν καὶ νὰ θεωρηθοῦν ὡς μέρη τοῦ ἰδίου σχεδίου. Ἡ ἵδρυση τοῦ μεγάλου καὶ μεγαλοπρεποῦς φρουρίου ὑπῆρξε ἡ αἰτία τῆς κατασκευῆς καὶ τοῦ Ἱεροῦ στὴ μορφή ποὺ μᾶς παραδόθηκε. Ἡ λειτουργία τοῦ φρουρίου μετέβαλε τὰ κοινωνικὰ δεδομένα τοῦ δήμου καὶ ἡ αὔξηση τοῦ Ἱεροῦ κατέστη ἀναγκαία. Ὁ δῆμος μὲ τὸ φρούριο εἶχε γίνει μεγάλο κοινωνικὸ κέντρο καὶ τὸ Ἱερό δὲν ἔπρεπε νὰ ὑστερεῖ. Σὲ τοῦτο συνέτεινε καὶ ἡ νέα ἀντίληψη τῶν Ραμνουσίων γιὰ τὴ Νέμεσι ποὺ δημιουργήθηκε μετὰ τὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνος.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ ναοῦ θέτει ζήτημα γιὰ τὸ ὁποῖο μόνο ὑποθέσεις μποροῦν νὰ γίνουν. Ὑπολογίστηκε³⁵¹ ὅτι γιὰ τὸν μεγάλο ναὸ δαπανήθηκαν περίπου 23 τάλαντα, ἐνῶ τὸ κεφάλαιον τῆς Νεμέσεως (182) ἦταν περίπου 9 τάλαντα. Ἄν ὁ ναὸς κατασκευάστηκε μὲ τὰ χρήματα αὐτά, χρειαζόταν ὁ δῆμος σημαντικὴ κρατικὴ ἐπιχορήγηση γιὰ ἄρκετὰ χρόνια,³⁵² ἄποψη ποὺ ἀσπάζονται οἱ νεότεροι ἐρευνητές.³⁵³ Φυσικά, ἀκόμη κι ἂν οἱ Ραμνούσιοι ξόδεψαν καὶ τὰ 9 τάλαντα τοῦ κεφαλαίου τῆς Νεμέσεως, χρειάστηκαν ἀκόμη 14, ποσὸν σημαντικό, τὸ ὁποῖο φθάνει στὰ 20 περίπου μὲ τὰ ἀναλήμματα καὶ τὶς δύο δεξαμενές τοῦ Ἱεροῦ. Μόνο τὸ κράτος μποροῦσε νὰ καλύψει τὴν πολὺ μεγάλη δαπάνη τῆς κατασκευῆς τοῦ Νεμεσίου. Τὸ κράτος, τὸ ὁποῖο γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. οἰκοδόμησε τὸ πολλαπλάσιας δαπάνης φρούριο. Βλέπω τὴν κατασκευὴ τοῦ Ἱεροῦ ὡς προσφορὰ πρὸς τοὺς δημότες, οἱ ὁποῖοι μὲ τὸ νέο φρούριο βρέθηκαν ξαφνικὰ μέσα στὴ δίνη συνεχῶν πολεμικῶν περιπετειῶν. Οἱ περιπέτειες αὐτές, ποὺ βάστηξαν ἕως τὸν 1ο αἰ., δὲν θὰ ὑπῆρχαν, οἱ περισσότερες, ἂν δὲν χιζόταν τὸ φρούριο, ἡ κατοχὴ τοῦ ὁποίου θὰ ἀποτελεῖ στὸ ἐξῆς ἐπιδίωξη τῶν ἐχθρῶν τῆς Ἀθήνας.

Οἱ σημαντικὲς κατασκευές στὸ Νεμέσιον, ἀναλήμματα, μέγας ναός, θέτουν τὸ ζήτημα τῆς κηδεμονίας τοῦ Ἱεροῦ, ἂν ἦταν ὑπὸ δημοτικὸ ἢ κρατικὸ ἔλεγχο. Καμιά ἀπὸ τὶς δύο ἐκδοχὲς δὲν στηρίζεται ἀπὸ τὶς πηγές ἢ τὶς ἐπιγραφές.³⁵⁴

351. J. J. Coulton, *Greek Architects at Work* (1997)

20 σμ. 26.

352. *SGHI* 53.

353. S. Hornblower, *CAH*² VI (1994) 61.

354. Whitehead, *Demes* 160.

ΤΑ ΑΝΑΛΗΜΜΑΤΑ

Τῇ μορφῇ τοῦ Νεμεσίου καὶ τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τοῦ χαρακτήρα τῇ δίνουν τὰ μεγάλα ἀναλήμματα τοῦ 5ου αἰ. τὰ ὁποῖα συγκρατοῦν τὸ τεχνητὸ ἄνδηρο πάνω στὸ ὁποῖο οἰκοδομήθηκε ὁ μεγάλος ναός, ἢ στοὰ καὶ ὁ βωμὸς καὶ τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε τὸν κυρίως ἱερὸ χῶρο ὅπου βρίσκονταν τὰ ἀναθήματα τῶν πιστῶν. Τὰ ἀναλήμματα αὐτά, τὸ βόρειο καὶ τὰ ἀνατολικά, ὀρίζουν συγχρόνως καὶ τὰ ὅρια τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ τὶς πλευρὲς αὐτές, ἐνῶ δυτικὰ καὶ νότια τὰ ὅρια τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ἀκαθόριστα. Παρὰ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου δὲν ἔπαθαν παρὰ ἐλάχιστες ζημιές, καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ἄρτια καὶ θαυμαστὰ ἔργα τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς. Τὰ ἀναλήμματα τοῦ ἀνδῆρου εἶναι τρία: τὸ μακρὸ ἀνατολικό, τὸ βραχὺ ἀνατολικό, ποὺ συνδέεται ὀργανικὰ μὲ τὸ βόρειο, καὶ τὸ βόρειο.

- 106 **Μακρὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα.** Ἐχει μῆκος 36.50 μ. καὶ ἡ ἀρχικὴ του μορφὴ, στὸ νότιο μέρος, ἔχει μεταβληθεῖ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Εἶχε ἔξι δόμους, ὅχι σ' ὅλο του τὸ μῆκος ἀλλὰ μόνο στὸ βόρειο μέρος ἐξ αἰτίας τῆς ἐντονης κατωφέρειας τοῦ ἐδάφους. Εἶχε ληφθεῖ πρόνοια νὰ μὴ συμπύπτουν οἱ ἀρμοὶ τῶν λιθοπλίνθων ἀλλὰ καὶ νὰ μὴν εἶναι ποτὲ ἀρκετὰ κοντά. Ἡ ὄψη τῶν λίθων εἶναι αὐτὴ ποὺ δημιουργήθηκε μὲ τὸ λατομικὸ σφυρί: οἱ πλευρὲς εἶναι γωνιασμένες πλήρως καὶ οἱ παρυφές, ὀρισμένες, εἶναι λοξὰ κομμένες.³⁵⁵ Τὸ πάχος τῶν λιθοπλίνθων εἶναι 0.50 μ. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀναλήμματος αὐτοῦ ἀνήκει στὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ καὶ παρουσιάζει ὁμοιομορφία σ' ὅλο τὸ μῆκος του. Τὸ ὑπόλοιπο, πλὴν τῶν τριῶν ἀκραίων ἐπαλλήλων νοτίων λιθοπλίνθων, εἶναι κατασκευασμένο μὲ ἀσύμμετρους λίθους μὲ λοξοὺς ἀρμούς καὶ μὲ γωνιολίθους ἐπεξεργασμένους μὲ τὸ βελόνι, ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο τῆς Ἀγ. Μαρίνας ἢ γαλάζιο τοπικὸ σὲ δεύτερη χρῆση. Μὲ τὸ μακρὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα οἱ Ἀρχαῖοι ἐπεδίωξαν περισσότερο τὴ μνημειακὴ διαμόρφωση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἱεροῦ, τὴν κάλυψη τοῦ ὀχετοῦ καὶ τὴν ὑποχρεωτικὴ πρόσβαση στὸ Ἱερὸ ἀπὸ μία εἴσοδο, τὴ ΝΑ. Δευτερεύουσα φροντίδα ἦταν ἡ ὑποστήριξη τοῦ ἀνδῆρου, τὸ ὁποῖο μποροῦσε νὰ ἐπεκταθεῖ ἀκόμη πρὸς Ἀ. καὶ νὰ σβῇ ὁμαλὰ χωρὶς τὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου. Τοῦτο δὲν ἔγινε, γιατί ἔπρεπε νὰ μετατοπιστεῖ ἀρκετὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά ἢ ὁδὸς πρὸς τὸ φρούριο, κάτι ποὺ φαίνεται πὼς δὲν δέχτηκαν οἱ ντόποι.³⁵⁶

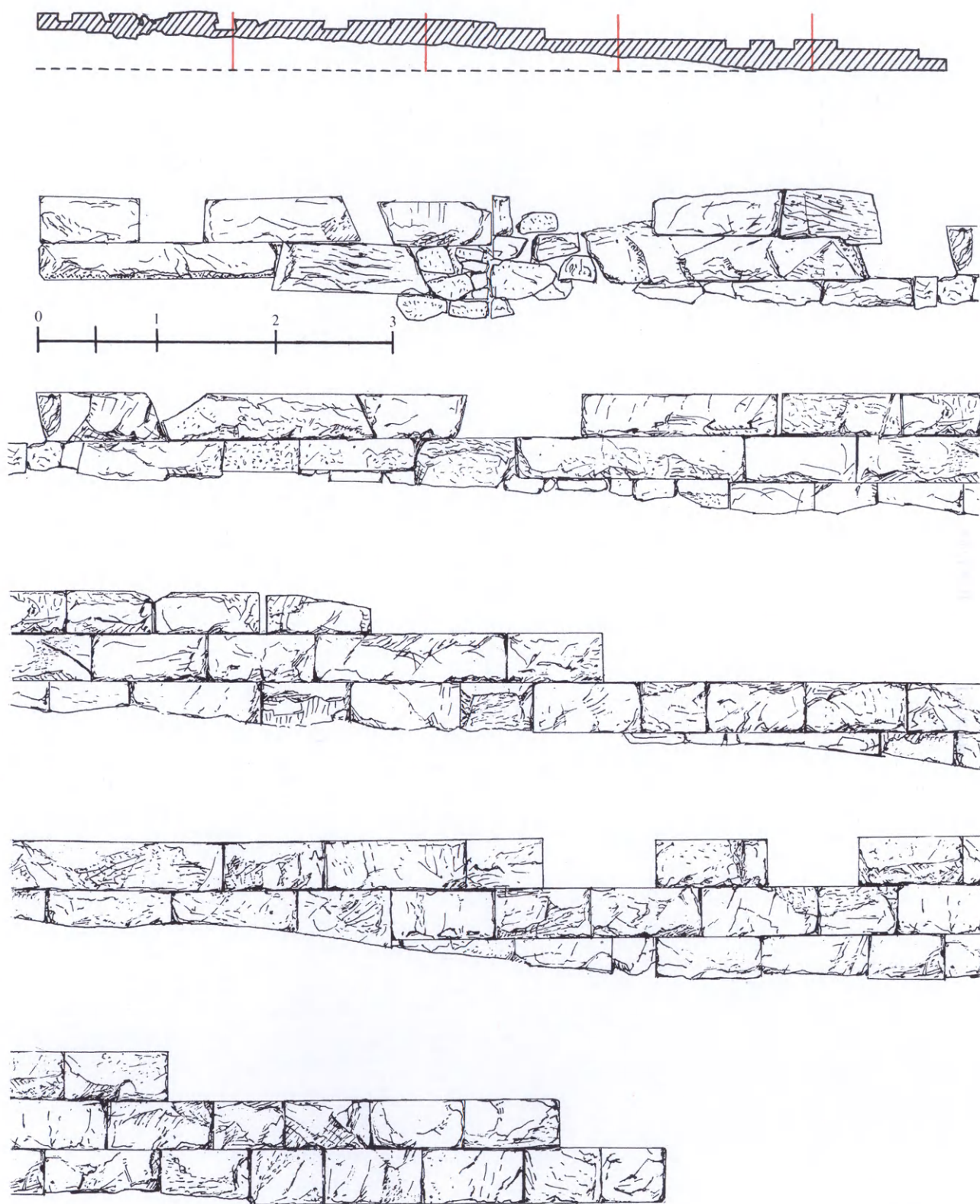
- 127 **Βραχὺ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα.** Τὶς μεγάλες πιέσεις τῶν ἐπιχώσεων τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως συγκρατοῦν κυρίως τὸ βόρειο καὶ τὸ ἀνατολικὸ βραχὺ ἀνάλημμα, τὰ ὁποῖα ὡς σήμερα διατηροῦνται ὅπως τὴν ἐποχὴ ποὺ κατασκευάστηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ λίγους λίθους τῆς κορυφῆς τῶν τοίχων ποὺ ἀφαιρέθηκαν καὶ οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀναστηλωθεῖ. Τὸ ἀνατολικὸ σκέλος ἔχει μῆκος 12 μ., τὸ βόρειο 38.50 μ. καὶ τὸ ὕψος του στὴ ΒΑ. γωνία εἶναι 3.50 μ.

Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα διατηρεῖται σχεδὸν ἀκέραιο. Εἶναι κατασκευασμένο, ὅπως καὶ τὸ βόρειο, ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο τῆς Ἀγίας Μαρίνας, ἀπὸ τὸ ὁποῖο κατασκευάστηκε καὶ ὁ μεγάλος ναός. Οἱ ἄνω καὶ κάτω μακρὲς πλευρὲς τῶν λιθοπλίνθων εἶναι κατεργασμένες μὲ

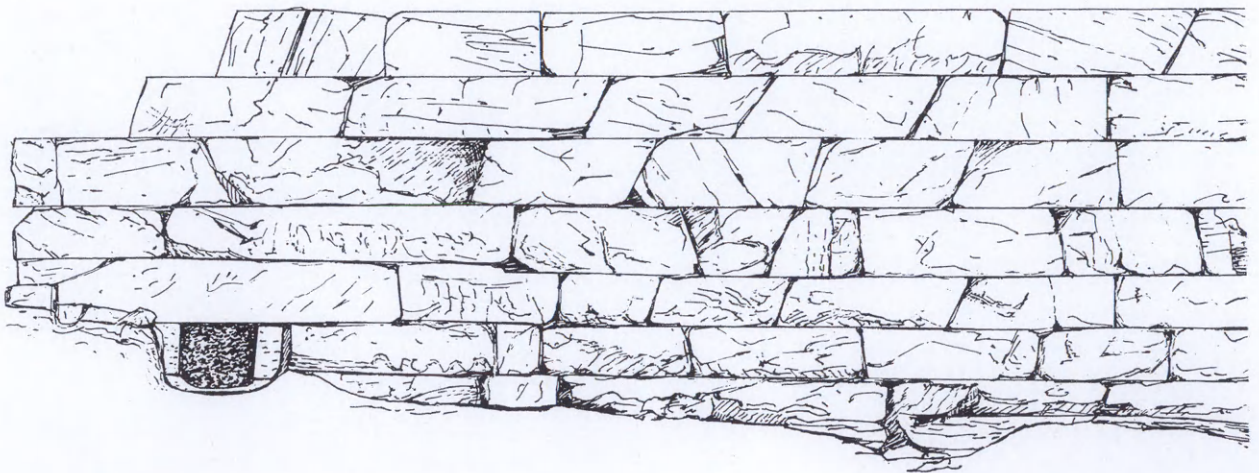
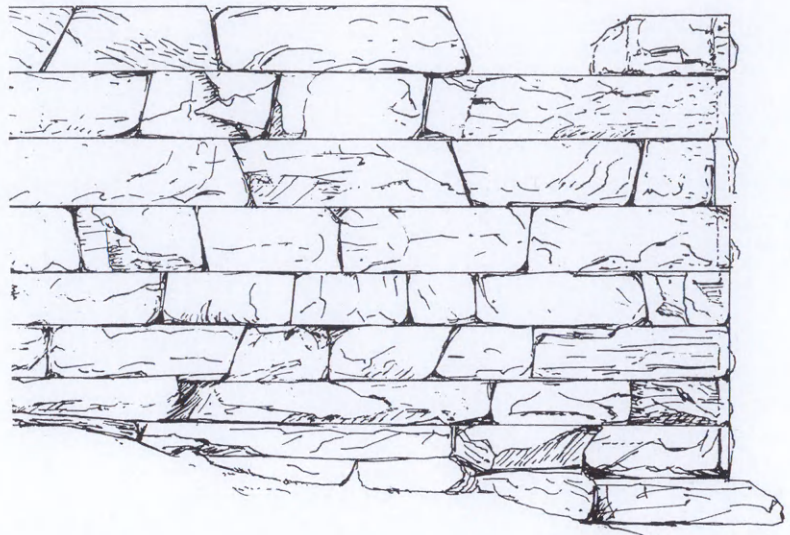
355. A. K. Orlandos, *BCH* 48, 1924, 307 πίν. VIII καὶ XII· W. Wrede, *Attische Mauern* 28 ἀρ. 65· 32 ἀρ. 81 πίν. 65· R. L. Scranton, *Greek Walls* 88· *ΠΑΕ 1983, 117-120 εἰκ. 5 πίν. 104· 105β· 106α. Ὁ

Ὁρλάνδος ὁ.π. 304 χρονολογεῖ τὸ ἐδῶ ἀνάλημμα στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. ἢ λίγο πρὶν, χρονολόγησι ποὺ δέχεται ὁ Wrede ὁ.π. 28 ἀρ. 65.

356. *ΠΑΕ 1983, 117-120.

Εἰκ. 126. Τμηματικὴ ἀπεικόνιση, ἀπὸ Ν. πρὸς Β., τοῦ μακροῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, μήκους 36.50 μ., ἐσωτερικὰ τοῦ ὁποίου εἶναι κατασκευασμένος ὁ ἀγωγὸς μὲ τὸν ὁποῖο γέμιζε νερὸ ἡ βόρεια δεξαμενὴ τοῦ Ἱεροῦ.

Εἰκ. 127. Τμηματικὴ ἀπεικόνιση, ἀπὸ Ν. πρὸς Β., τοῦ βραχέος ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἀνδῆρον τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, μήκους 12 μ. Κάτω ἀριστερὰ τὸ ἀνατολικὸ σιόμιο τοῦ κρυπτοῦ ὀχετοῦ τῆς βόρειας δεξαμενῆς τοῦ Ἱεροῦ.

βελόνι, ή πίσω πλευρά είναι έντελως άκατέργαστη, πολλές φορές μάλιστα έξέχει ως έμβολο και οι πλάγιες είναι σχεδόν άκατέργαστες, όρισμένες, και σε άλλες έργασμένη με τὸ βελόνι μία λωρίδα στην άκρη, πλ. 0.10-0.20 μ. Οι στενές πλευρές δέν είναι κατακόρυφες, αυτό συμβαίνει σε λίγες περιπτώσεις, αλλά κεκλιμένες, άλλοτε προς τὰ δεξιά, άλλοτε προς τὰ άριστερά της κατακορύφου.³⁵⁷

Βόρειο ανάλημμα. Τὸ βόρειο μέρος τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἀνδῆρου, παρουσιάζει περισσότερες και έντονότερες αποκλίσεις από τὸ ισόδομο σύστημα παρά τὸ ἀνατολικό. Οι λιθοπλίνθοι τῶν τεσσάρων πρώτων δόμων είναι ποικίλων μεγεθῶν και σχημάτων έκτός τῶν ακραίων ἀνατολικῶν, ὥστε ένα τμήμα τοῦ τοίχου παρουσιάζει στους δόμους αὐτοὺς σύστημα πολυγωνικό. Ὁ δόμος τοῦ θεμελίου ἀποτελεῖται κυρίως από μικρές πέτρες, οι ὁποῖες ἀκουμποῦν στὸν βράχο χωρίς νὰ σχηματίζουν κανονικοὺς ἀρμούς με τις πλαϊνές τους. Ἡ ἐπόμενη στρώση ἔχει μεγαλύτερες λιθοπλίνθους, μεταξύ τῶν ὁποίων δημιουργοῦνται σημαντικά κενὰ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου.³⁵⁸

128

Τὸ ισόδομο τραπεζίσχημο σύστημα ἐμφανίζεται πλήρως με τὸν πέμπτο δόμο, ὁ ὁποῖος είναι κανονικός ὡς τὸ τέλος του σχεδόν. Οι ὑπόλοιποι δόμοι δέν παρουσιάζουν καμιά ιδιοτυπία, έκτός από δύο μικρές τριγωνικές συμπληρώσεις σε λιθοπλίνθους στὸν ἔκτο.

Ἡ χρονολόγηση τῶν ἀναλημμάτων. Για τὸν χρόνο κατασκευῆς τῶν ἀναλημμάτων δέν ἦσαν σύμφωνοι οι μελετητές, γιατί δέν ὑπῆρχε ἀπόλυτο κριτήριο για τὴ χρονολόγησή τους. Ἀπὸ τὴ σχέση τῶν μνημείων μεταξύ τους, ὅπως ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφή, προκύπτει ὅτι πρώτη κατασκευάστηκε ἡ δεξαμενὴ τῆς κρήνης και κατόπιν ἔγινε ὁ κρυπτός ὀχετός, τὴν ἀποπεράτωση τοῦ ὁποῖου ἀκολούθησε ἡ κατασκευὴ τοῦ βόρειου και τοῦ συνεχόμενου ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος. Τὸ μακρὸ ἀνατολικό, ποὺ ἔκρυβε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ κρυπτοῦ ὀχετοῦ, κατασκευάστηκε μετὰ τὸ βραχὺ ἀνατολικό, ὅχι με μεγάλη χρονικὴ ἀπόσταση.

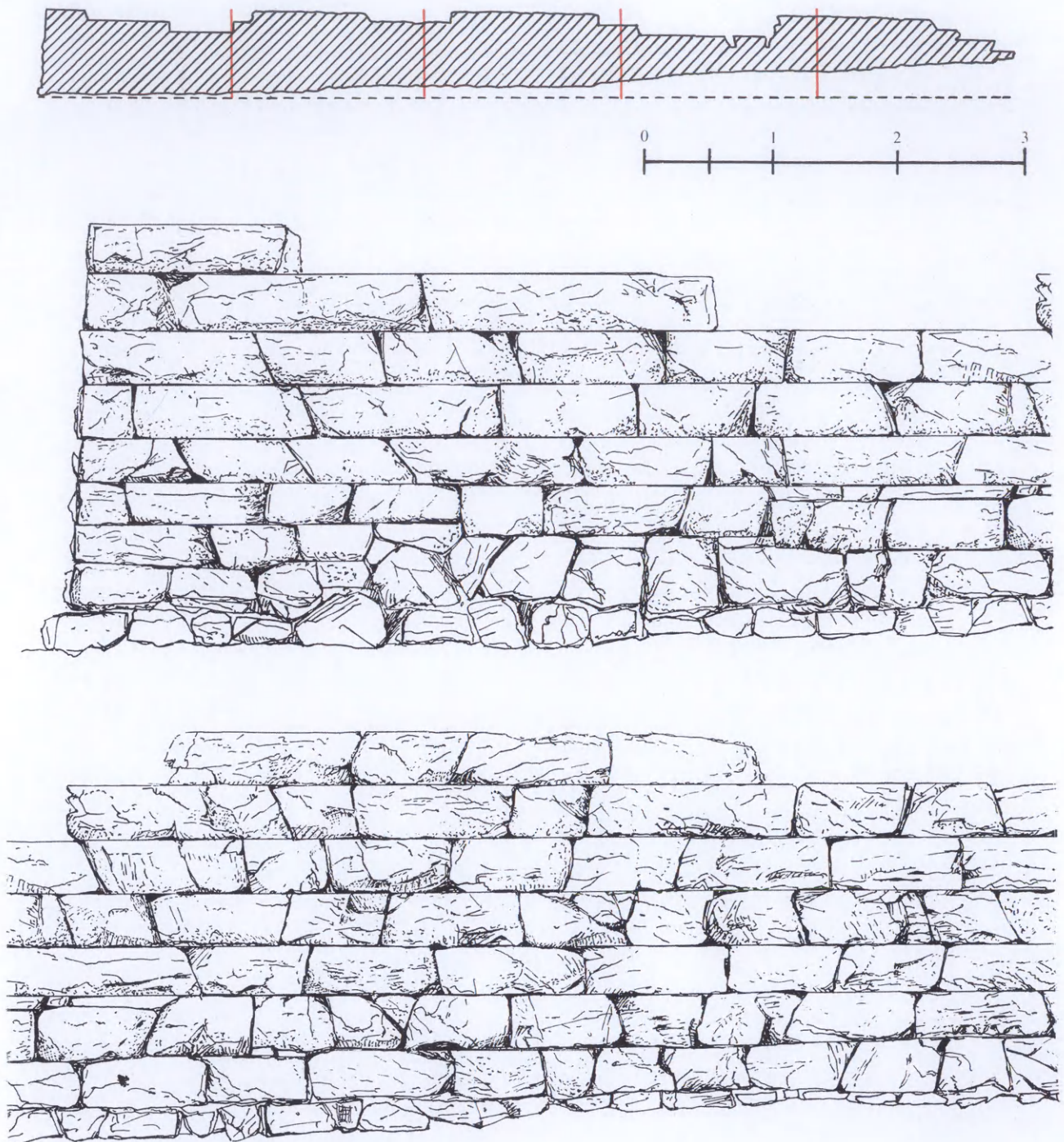
Ἡ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνδῆρου τὸ ὁποῖο συγκρατοῦσαν τὰ ἀναλήματα δέν είναι νεότερη τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. Ἡ ἀρχαία ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου δέν περιεῖχε καθόλου λατύπη ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τῶν μελῶν τοῦ μεγάλου ναοῦ. Τὰ ἀναλήματα κατασκευάστηκαν κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ., πρὶν ἀπὸ τὸν μεγάλο ναό.³⁵⁹

Τὸ ἄνδῆρο. Τὸ γέμισμα τοῦ χώρου ἐσωτερικὰ τῶν ἀναλημμάτων ἔδωσε στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως τὴν ἔκταση ποὺ ἦταν ἀναγκαία για τὴν τελικὴ διαμόρφωσή του. Για νὰ καλυφθεῖ τὸ μεγάλο κενὸ χρησιμοποιήθηκαν ποικίλα ὑλικά: πρῶτα πρῶτα κοινές πέτρες ποὺ μαζεύτηκαν ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, γύρω ἀπὸ τὸ Ἱερό, χῶμα, και τέλος σπασμένα κεραμίδια και θρυμματισμένα μέλη, σε βαθμὸ ποὺ νὰ γίνουν ἄμορφα, τῶν ἱερῶν οἰκοδομημάτων ποὺ προϋπῆρχαν, τοῦ ἀρχαῖκου και τοῦ πώρινου ναοῦ. Βρέθηκε ἀκόμη, χαμηλὰ στὴν ἐπίχωση αὐτή, μικρὸ στῶμα λατύπης μαρμάρου ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῶν

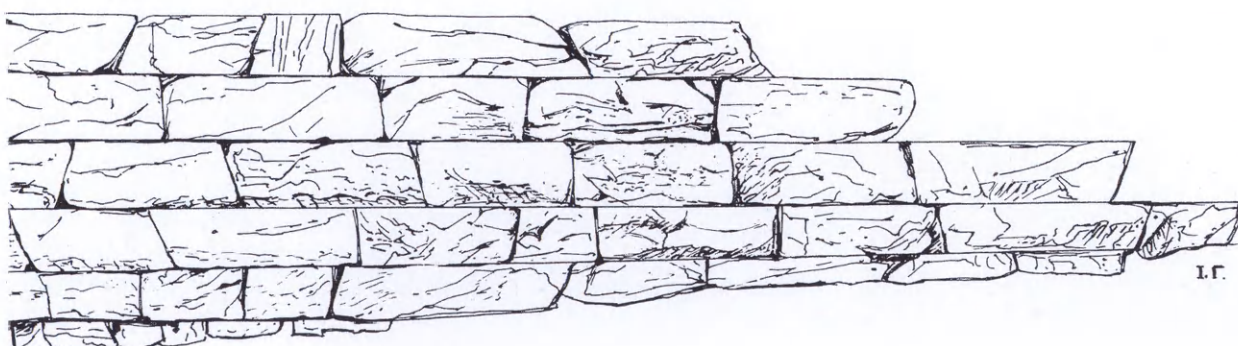
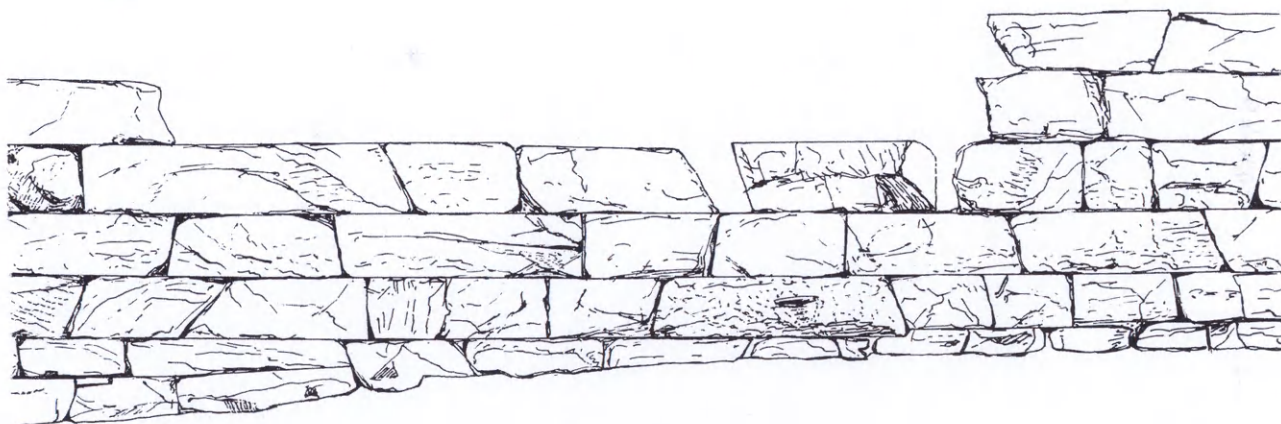
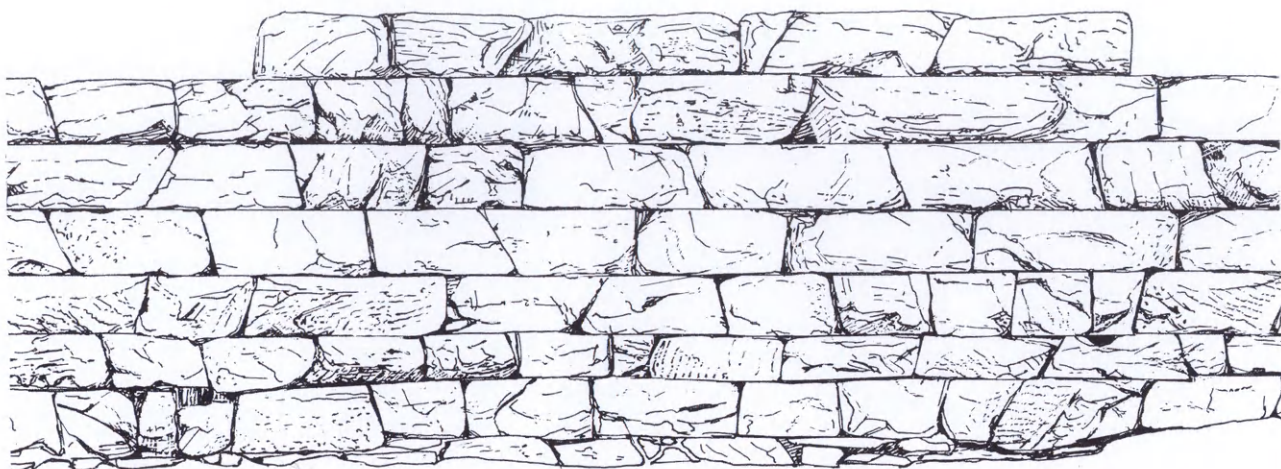
357. *ΠΑΕ 1983, 123-124.

358. Αὐτόθι 124-125.

359. Αὐτόθι 125-126· Τὸ Νεμέσιον 314-315.

Εἰκ. 128. Τμηματική ἀπεικόνιση, ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ., τοῦ βόρειου μακροῦ ἀναλήμματος τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, μήκους 38.50 μ.

Εικ. 129. Μελαμβαφεῖς κύλικες καὶ θραύσματα μελαμβαφῶν καὶ μελανόμορφων κυλίκων, πινακίων καὶ ἄλλων ἀγγείων τοῦ 5ου αἰ. ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως.

ἀναλημμάτων, καθὼς καὶ λατύπη κατεργασίας πόρων εἴτε τῶν πόρινων οἰκοδομημάτων τοῦ Ἱεροῦ εἴτε ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο θρυμμάτισμά τους.³⁶⁰

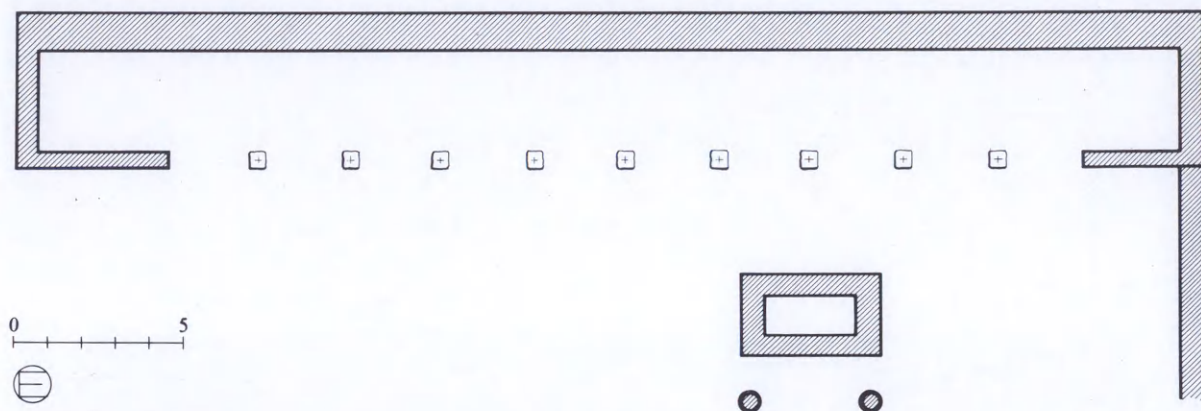
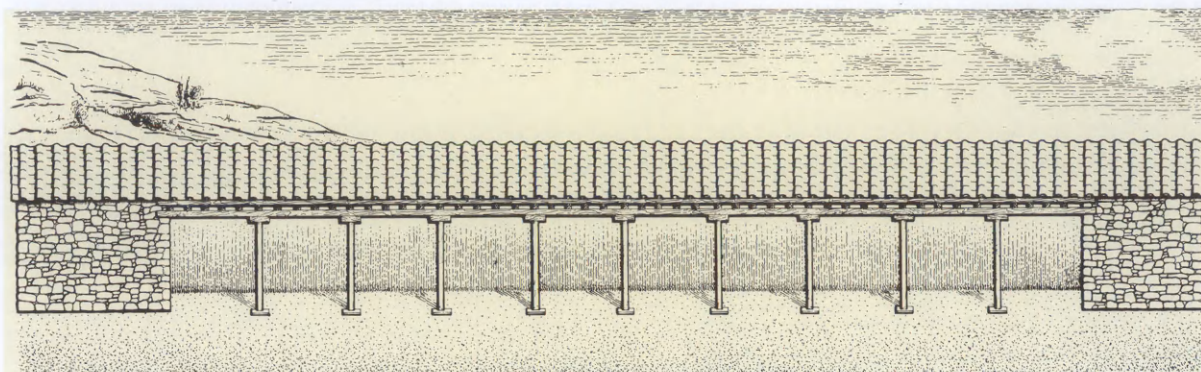
360. *ΠΑΕ 1981, 119-121· 1982, 131-142· 1983, 120-123.

Ἡ κεραμικὴ τοῦ 5ου αἰ. Προηγουμένως ἔγινε λόγος γιὰ τὴν ἀρχαϊκὴ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνδρήρου τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τοὺς Ἀρχαίους. Ὅσα θραύσματα ἀγγείων βρέθηκαν σὲ χώματα ποὺ δὲν εἶχαν ταραχθεῖ ἀπὸ τὸν Gandy καὶ τὸν Στάη χρονολογοῦνται ὡς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. Τὰ μελανόμορφα ἀγγεῖα ἦσαν κύλικες καὶ πινάκια τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ., προϊόντα ἀσήμεων ἐργαστηρίων ποὺ τὰ παρήγαν σὲ μεγάλες ποσότητες. Οἱ κύλικες ἀνήκουν στὶς ὀψιμες μελανόμορφες τῆς *Ὁμάδας τῶν ἀφύλλων*. Τὰ πινάκια εἶναι παραγωγὴ τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ *σικτιοῦ φιδιοῦ* καὶ τῶν *θρηνοῦσων γυναικῶν*. Ὅλα χρονολογοῦνται στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. Ἀνάμεσα στὰ θραύσματα τῆς κεραμικῆς συγκαταλέγονται καὶ μερικὰ ληκύθων καὶ ἐνὸς ἀμφορέως, φθαρμένα ὅμως.

Περισσότερα εἶναι τὰ θραύσματα μελαμβαφῶν ἀγγείων ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ὑπερτεροῦν ἀριθμητικῶς ἐκεῖνα τῶν κυλίκων χωρὶς πόδι, τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. (τύπου Ρηνείας). Βρέθηκαν λίγα θραύσματα κυλίκων μὲ πόδι, τοῦ τύπου C, τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. Ἀποκαλύφθηκαν ἐπίσης θραύσματα ἄλλων σχημάτων μελαμβαφῶν ἀγγείων, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ., ἀπὸ σκύφους, κάναστρα, ὀλipes, λεκανίδες μὲ πῶμα ἢ χωρὶς πῶμα, ἀλατοδοχεῖα, πινάκια καὶ οἰνοχόες. Τῆς ἴδιας ἐποχῆς βρέθηκαν καὶ κομμάτια χρηστικῶν ἀγγείων. Τὰ περισσότερα εἶναι ἀπὸ λεκάνες καὶ λιγότερα ἀπὸ κάδους, χύτρες, πρόχους, λεκανίδες, ἀμφορεῖς καὶ ὑδρίες.

Εἰκ. 130.α. Πρόχους τοῦ 5ου αἰ., μελαμβαφῆς ἀπὸ τὸ χεῖλος ἕως τὸ τέρμα τῆς λαβῆς, ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς νότιας δεξαμενῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. β. Ἀμφορέας τοῦ 5ου αἰ. ὁ ὁποῖος βρέθηκε στὸν πυθμὲνα τῆς βόρειας δεξαμενῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ χρησίμευε γιὰ τὴν ἀντλῆση νεροῦ.

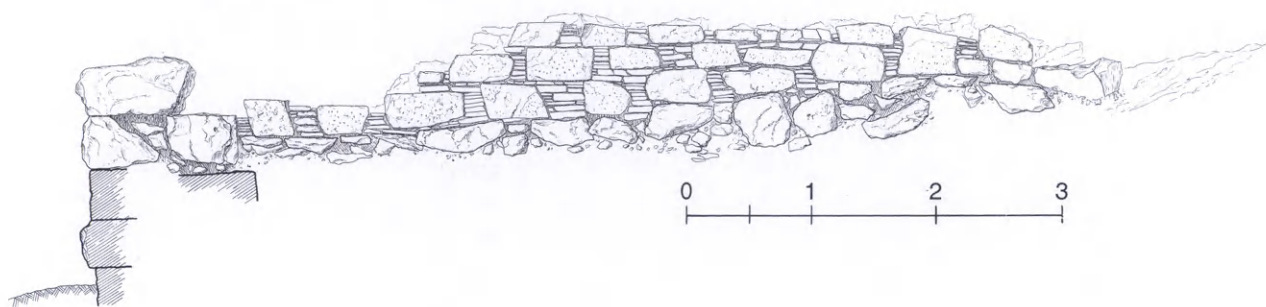

Εἰκ. 131. Ἀναπαράσταση τῆς πρόχειρης στοᾶς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, κατασκευασμένης πρὶν ἀπὸ τὸν μεγάλο ναό. Εἰκ. 132. Ἡ κάτοψη τῆς στοᾶς. Ὁ βόρειος καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος της βασίζονται στὰ ἀντίστοιχα ἀναλήμματα τοῦ ἀνδῆρου τοῦ Ἱεροῦ.

ΑΛΛΑ ΚΤΙΡΙΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

131-133 Ἡ στοά. Ἡ κατασκευὴ τοῦ κρυπτοῦ ὀχετοῦ ποὺ δηλώνει ὅτι τὸ μακρὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα ἔχει περατωθεῖ, γιὰτὶ συνδεόταν μὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ὀχετοῦ, καὶ ἡ ἐπίκωση τοῦ ἀνδῆρου, ἀποτελοῦν τὸ τέρμα τῶν προπαρασκευαστικῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μεγάλου ναοῦ. Ἦδη ὑπάρχει ὁ ἀναγκαῖος χῶρος πρὸς Β. γιὰ τὴν ἐργασία τῶν τεχνιτῶν καὶ νερό. Ὁ χῶρος τοῦ Ἱεροῦ τὸ καλοκαίρι, ἰδιαίτερα ὅμως τὸν χειμῶνα, προσβάλλεται ἀπὸ ἰσχυροὺς ἀνέμους ποὺ ἐμποδίζουν ὅποιαδήποτε ἐργασία. Τὸν χειμῶνα μάλιστα, ὅταν φυσᾷ χιονιάς, ἡ παραμονὴ στὸ ὑπαίθρο εἶναι ἀδύνατη. Ἀπαραίτητη ἦταν ἡ ὑπαρξὴ στοᾶς, ἀπλοῦ ὑποστέγου, ποὺ θὰ προφύλασσε τοὺς τεχνίτες ἀπὸ τὸν ἥλιο, τὴ βροχὴ καὶ τὸν ἄνεμο. Ἡ στοὰ αὐτὴ οἰκοδομήθηκε³⁶¹ στὸ βόρειο μέρος

361. *ΠΑΕ 1980, 68-70 εἰκ. 1 πίν. 60, παρ. πίν. Γ· 1982 παρ. πίν. Δ· Τὸ Νεμέσιον 317.

Εἰκ. 133. Τὸ κάτω μέρος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ. Ἡ περίεχνη κατασκευὴ του δείχνει ὅτι ἦταν φανερός καὶ ὅτι τὸ ἀνδρῶν τοῦ Ἱεροῦ δυτικὰ τοῦ τοίχου δὲν ἦταν ἐπιχωσμένο.

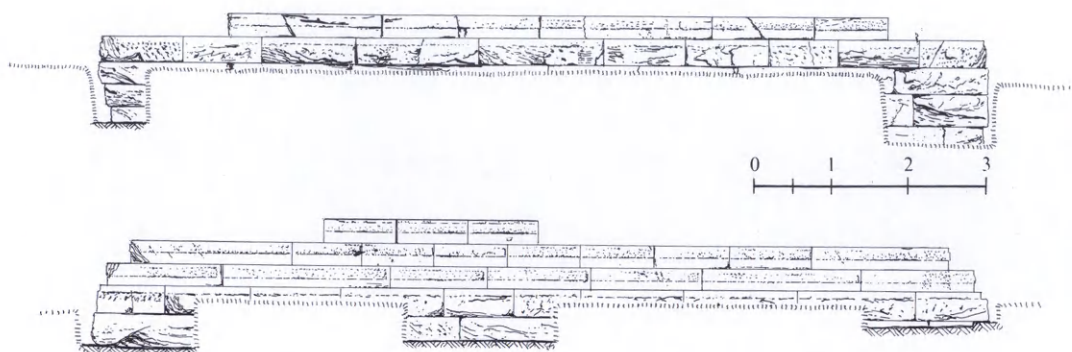
τοῦ ἀνδρῶν καὶ σώζεται ἀκόμη ὁ δυτικὸς τοίχος τῆς καὶ λίθινες βάσεις γιὰ ξύλινους στύλους. Ὁμοιοῦς ὑπόστεγο εἶχε κατασκευαστεῖ στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀναστήλωσης τῆς στοᾶς τοῦ Ἀττάλου. Μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ναοῦ ἡ στοὰ διατηρήθηκε σὲ λειτουργία, ἄγνωστο ἕως πότε. Τὸ μήκος τῆς ἦταν 34 μ., τὸ πλάτος 3.60 μ. περίπου καὶ στεγαζόταν μὲ ξύλινη στέγη. Κλειστὴ στὶς τρεῖς πλευρές, ἀνατολική, βόρεια καὶ δυτική, ἦταν ἀνοιχτὴ μόνο πρὸς τὸν νοτιῶν, δηλαδὴ πρὸς τὸ Ἱερόν, ὅπου ἔφερε σερὰ ἀπὸ 9 ξύλινους στύλους.

Μέσα στὴ στοὰ ὑπῆρχαν ξύλινοι πάγκοι γιὰ νὰ ἀναπαύονται οἱ προσκυνητὲς καὶ τραπεζία ὅπου μικροπωλητὲς ἄπλωναν ἐμπορεύματα χρήσιμα γιὰ τὸν ξένον ποὺ βρισκόταν κάπως μακριὰ ἀπὸ τὸ φρούριον, ἀντικείμενα ποὺ μπορούσε νὰ προσφέρει ἀμέσως στὶς θεὲς τοῦ Ἱεροῦ, πῆλινα εἰδώλια, ἀγγεῖα, μικρὰ μαρμάρινα ἀνάγλυφα. Ἀκόμη μπορούσε νὰ προμηθευτεῖ τροφίμα γιὰ νὰ συντηρηθεῖ ἂν δὲν ἤθελε νὰ καταφύγει, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὸ Ἱερόν, σὲ κάποιο πανδοχεῖο τῆς περιοχῆς.

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τῆς στοᾶς ἦταν ἡ ἀπλούστερη, ἓνα ὑπόστεγον. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως στὶς μεγάλες δαπάνες ποὺ χρειαζόταν ἓνα κτίριον τέτοιου μεγέθους. Τὸ Ἱερόν κατὰ τὸν 5ο αἰ., μὲ τὴν πολυδάπανη κατασκευὴ τοῦ μεγάλου ναοῦ καὶ τοῦ ἀναλήμματος, εἶχε ὅπωςδήποτε σημαντικὲς χρηματικὲς δυσχέρειες. Ἡ κατασκευὴ τῆς πρόχειρης στοᾶς στὸ βόρειον μέρος τοῦ θεράπευσε τὶς ἄμεσες ἀνάγκες καὶ ἡ οἰκοδόμησιν μιᾶς πολυτελέστερης, ἀντάξιας τοῦ ναοῦ, ἀφέθηκε γιὰ τὸ μέλλον. Ὅπως ξέρουμε ὅμως, στὸ Ἱερόν δὲν προστέθηκε τίποτε σημαντικό ἕως ὅτου ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ. Ὁ ναὸς ἔμεινε, ἴσως σκόπιμα, ἀτελείωτος καὶ ἡ πρόχειρη στοὰ δὲν ἀντικαταστάθηκε.

Πολυγωνικὸ κτίριον. Ἀνατολικά τοῦ μικροῦ ναοῦ, σὲ ἀπόσταση 11.50 μ. ἀπὸ τὴν πρόσοψή του, σώζεται τμήμα πολυγωνικοῦ τοίχου μήκ. 6 μ. Ἐπειδὴ γωνιάζει μὲ ἀρχὴ τοίχου, μᾶλλον τοιχοβάτη, ποὺ ἔχει κατεύθυνση πρὸς Δ., εὐλόγη εἶναι ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ πολυγωνικὸς τοίχος ἀποτελοῦσε τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰ κάποιου κτιρίου. Τὰ λείψανα ὅμως ποὺ σώζονται δὲν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ στηρίξουν τὴν ἄποψιν αὐτὴ καὶ πολὺ περισσότερο γιὰ νὰ καθορίσουν τὴ μορφή καὶ τὸν προορισμό του.³⁶² Ὅταν τὸ κτίριον ἀχρηστεύτηκε, ὁ πολυγωνικὸς τοίχος χρησιμοποιήθηκε ὡς μέρος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κρυπτοῦ ὀχετοῦ.

362. *ΠΑΕ 1983, 115-116 εἰκ. 4 πίν. 105α· Τὸ Νεμέσιον 308-309 εἰκ. 8.

Εἰκ. 134. Κάτοψη τῶν λειψάνων τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νεμέσεως με̐ ἑξι κατώτερους σπονδύλους τῆς νότιας πλευρᾶς στῇ θέσῃ τους. 134α. Δεξιὰ τῆς κάτοψης ἡ ὄψη τῆς κρηπίδας τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ με̐ τμήματα τῆς θεμελίωσης τοῦ ναοῦ στὸ κατωφερὲς ἔδαφος.

Εἰκ. 135. Ὅψη τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς κρηπίδας τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νεμέσεως με̐ τμήματα τῆς θεμελίωσης τοῦ ναοῦ.

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΝΑΟΣ

Ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἀνοικοδόμησις τῶν κατεστραμμένων ἀπὸ τοὺς Πέρσας ἱερῶν καὶ ναῶν τῆς Ἀττικῆς βάστηξε ὥς τὸ 449. Τότε, με̐ πρόταση τοῦ Περικλέους, ἀποφασίστηκε νὰ χρησιμοποιηθοῦν χρήματα τῆς ἀθηναϊκῆς συμμαχίας γιὰ τὴν κατασκευὴ ἱερῶν οἰκοδομημάτων στὴν Ἀκρόπολι καὶ ἀπὸ τὴ χρονιὰ αὐτὴ ἕως τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. κατασκευάζεται στὴν Ἀττικὴ σειρὰ ναῶν.

134-137
153

Ὁ μικρὸς ναὸς τῆς Νεμέσεως ἦταν φυσικὸ, με̐ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, νὰ μὴν ἐπαρκεῖ γιὰ τοὺς δημότες. Ἡ θεὰ ποὺ τιμώρησε τὴν περσικὴ ὑπεροψία ἔπρεπε νὰ τιμηθεῖ ἀντάξια. Ἀλλὰ καὶ ἡ αὐξηση τῶν μόνιμων κατοίκων τοῦ δήμου με̐ τὴν οἰκοδόμησι καὶ τὴν ἐπάνδρωσι, με̐ στρατιωτικούς, τοῦ φρουρίου καὶ συνακόλουθα ἡ αὐξηση τῶν προσκυνητῶν, ἦσαν λόγοι ἰσχυροὶ γιὰ ἓναν καλύτερο καὶ μεγαλύτερο ναό. Ὑποθέτουμε ὅτι γιὰ τὸ ξεκίνημα τοῦ ἔργου διατέθηκαν ἀπὸ τὸν δῆμο τὰ χρήματα τοῦ κεφαλαίου τῆς Νεμέσεως (182). Τὴν ὑπόλοιπη δαπάνη κάλυψε τὸ κράτος, τὸ ὁποῖο διάλεξε καὶ τὸν ἀρχιτέκτονα. Τὸ ἀποτέλεσμα, ἓνας περίστυλος ναὸς κατασκευασμένος ἀπὸ τὸ λευκὸ μάρμαρο τοῦ λατομείου τῆς Ἀγίας Μαρίνας, ὡραῖος ὅπως τὸ Ἡφαιστεῖο στὴν Ἀθήνα καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο, ἱκανοποίησε τοὺς ντόπιους.

Χρονολογήσεις. Βόρεια τοῦ μικροῦ πολυγωνικοῦ ναοῦ καὶ σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μαζὶ τοῦ (ἡ ΒΔ. γωνία τοῦ μικροῦ ναοῦ ἀπέχει ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς εὐθυνητηρίας τοῦ μεγάλου μόλις 0.08 καὶ ἡ ΒΑ. γωνία 0.54 μ.) κατασκευάστηκε ὁ περίπτερος ναὸς τῆς Νεμέσεως. Γιὰ τὴν οἰκοδόμησίν του ἐπικρατεῖ ὥς τώρα ἡ χρονολόγησι³⁶³ τοῦ W. B. Dinsmoor, 436-432. Τὰ ἐπιχειρήματά του εἶναι ἐντελῶς θεωρητικὰ καὶ δὲν στηρίζονται σὲ στοιχεῖα,

363. W. B. Dinsmoor, *Archaeology and Astronomy*, *Proceedings of the American Philosophical Society* 80, 1939, 95-173, ἰδ. 127, 152, 164-165.

Εἰκ. 136. Ἀποψη τῶν δύο ναῶν τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ τὰ ἀνατολικά. Ἐμπρὸς τὸ μακρὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα, σὲ δεύτερη σειρὰ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ὀχαιοῦ τῆς βόρειας δεξαμενῆς, σὲ τρίτῃ σειρὰ πρόχειρο ἀνάλημμα τοῦ 5ου αἰ. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν μέγαν ναὸ ἡ πλακόστρωση-εὐθυνητρία τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἱεροῦ.

τὰ ὁποῖα στὴν ἐποχὴ τοῦ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἔχει. Συνέδεσε τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ μὲ τὰ Νεμέσια, τὰ ὁποῖα κατ' αὐτὸν γιορτάζονταν στὶς 5 τοῦ Βοηδρομιῶνος, καὶ χρονολόγησε τὴ θεμελίωσή του στὶς 30 Σεπτεμβρίου τοῦ 436, κατὰ τὴν ἐορτὴ τῆς θεᾶς. Ἡ ἄποψη αὕτη δὲν εὐσταθεῖ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ψήφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ (7), στὸ ὁποῖο ρητῶς λέγεται γιὰ τὸν τιμώμενο βασιλέα θύειν αὐτῷ τεῖ ἐνάτει ἐπὶ δέκα τοῦ ἑκατονβαϊῶνος, τῶν μεγάλων Νεμεσίων τῷ γυμνικῷ ἀγῶνι. Ὁ Dinsmoor ἐπιμένει στὴν τετραετία 436-432 σὲ ἄλλες μελέτες του.³⁶⁴

Ἡ χρονολογία περάτωσης τοῦ ναοῦ στηρίζεται κυρίως στὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἔλλειψη ἐπεξεργασίας τῶν κίωνων, στυλοβατῶν κλπ., ὀφείλεται στὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο. Γιὰ

364. The Temple of Ares at Athens, *Hesperia* 9, 1940, 47. *Observations on the Hephaisteion*, *Hesperia* Suppl. V, 153-155 καὶ *Rhamnountine Fantasies*, *Hesperia* 30, 1961, 179 (probably begun on the festival

day of the Nemesia (Genesia), Boedromion 5= September 30, 436 B.C.). Τὴ χρονολογία αὕτη διατηρεῖ καὶ στὸ ἐγχειρίδιο *Architecture of Ancient Greece* (1950) 182.

λόγους τεχνικούς ὁ Dinsmoor προτείνει καὶ νεότερη χρονολογία,³⁶⁵ τὴν περίοδο 420-413, ἢ ὅποια κατ' αὐτὸν ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ ἀρουραίου ἢ κροκαλοπαγοῦς πώρου ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, σὲ δευτερεύουσα θέση, δηλαδὴ στὸν χώρο τοῦ ναοῦ μεταξὺ τῶν τοίχων (ἀντίθημα) κάτω ἀπὸ τὴν πλακόστρωση τοῦ δαπέδου καὶ ὄχι στὰ θεμέλια. Τὴ διακοπὴ τῶν ἐργασιῶν κατὰ τὸ 413 τὴν ἀποδίδει στὴ Σικελικὴ καταστροφὴ. Τὸ ἴδιο ὑλικό, τὸν ἀρουραῖο, θεώρησε παλαιότερα ὁ Ἀ. Ὀρλάνδος³⁶⁶ ὡς σημεῖο νεωτερισμοῦ καὶ χρονολόγησε τὸν ναὸ λίγο πρὸ τοῦ 430, χρονολογία στὴν ὅποια ἐμμένει ἀργότερα.³⁶⁷

Τελευταῖος μελετητὴς τοῦ ναοῦ τὸν χρονολογεῖ³⁶⁸ στὸ διάστημα 430-420. Ἀναλύει τοὺς λόγους ποὺ στηρίζουν τὴ χρονολόγηση αὐτὴ καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ οἰκοδόμησις τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως ἀποτελεῖ μέρος τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος ποὺ παρατηρεῖται στὴν Ἀττικὴ κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Τὸ ἡμιτελὲς τοῦ ναοῦ τὸ ἀποδίδει σὲ ἔλλειψη πόρων.

Οἱ χρονολογήσεις ποὺ μνημονεύτηκαν στηρίζονται θεωρητικὰ σὲ ἱστορικὰ γεγονότα, τὰ ὅποια πιθανῶς δὲν εἶχαν στὸν Ραμνούντια τὴν ἐπίδραση ποὺ τοὺς ἀποδίδεται. Ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα προκύπτει ὅτι ὁ ναὸς ἐγινε εὐθὺς μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. Ὅτι χρειάστηκαν γιὰ νὰ ἀρχίσει ἡ οἰκοδομὴ του 14 ἢ 20 χρόνια ἀπὸ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ ἀνδῆρου τοῦ Ἱεροῦ, τὸ ὁποῖο κατασκευάστηκε μόνο γιὰ τὸν μεγάλο ναό, δὲν τὸ κρίνω πιθανόν. Ἄλλωστε ἡ ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου μὲ τὰ μέλη τοῦ πώρινου ναοῦ σημαίνει ὅτι εἶχε προετοιμαστῇ ἡ θεμελίωσις τοῦ μεγάλου ναοῦ, ἀφοῦ εἶχε ἀπομακρυνθεῖ τὸ ἐρείπιο καὶ εἶχε ἐξιωθεῖ τὸ ἔδαφος. Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ συνδέεται ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως καὶ τῆς βάσεως του, μὲ τὴν οἰκοδόμησις τοῦ ναοῦ.

Ὑλικό. Στὸν ναὸ χρησιμοποιήθηκε λευκὸ μάρμαρο τῆς Ἀγίας Μαρίνας γιὰ τὰ κύρια μέρη τῆς κατασκευῆς, πεντελικὸ τῶν λατομείων τοῦ Διονύσου γιὰ τὴν κεράμωση καὶ τὸ γέισο τῆς ΝΔ. γωνίας, ντόπιο γαλάζιο μάρμαρο γιὰ τὴν εὐθυντηρία καὶ τὴν πρώτη βαθμίδα, καὶ ἀρουραῖος πῶρος γιὰ τὸ μεταξὺ τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ γέμισμα, τὸ κάτω ἀπὸ τὴν πλακόστρωση.

Θέσις. Ὁ μεγάλος ναὸς χτίστηκε στὴ θέση τοῦ δεύτερου, τοῦ πώρινου ναοῦ, τοῦ ὁποίου τὰ ἐρείπια σῴζονταν σὲ ἀρκετὸ ὕψος καὶ εἶχαν μείνει ἀπείραχτα. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ νέου ναοῦ τὰ λείψανα τοῦ ἱεροῦ κτιρίου ἔπρεπε νὰ ἀπομακρυνθοῦν. Ἡ εὐκολότερη καὶ σωστότερη λύσις ἀπὸ τεχνικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἄποψη ἦταν αὐτὴ ποὺ δόθηκε. Ὁ χώρος ποὺ περιέκλειαν τὰ νέα ἀναλήμματα τοῦ ἀνδῆρου χρησίμευσε ὡς ἀποθέτης καὶ ἐκεῖ ἀποτέθηκαν τὰ μέλη τοῦ πώρινου ναοῦ ἀφοῦ πρῶτα θρυμματίστηκαν μὲ ἐπιμέλεια.³⁶⁹ Ὅσα κομμάτια εἶναι κάπως μεγαλύτερα, μάλιστα αὐτὰ ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τρίγλυφα, κίονες, κιονόκρανα, πρέπει νὰ ἦσαν τοποθετημένα στὸ ἀνώτερο στρώμα τῆς ἐπίχωσης, καὶ ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ εὕρεσί τους ἀπὸ τὸν Gandy κατὰ τὴν πρόχειρη ἀνασκαφὴ τοῦ μεγάλου ναοῦ καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν Στάη. Στὴν ἔως τώρα νέα ἀνασκαφὴ τῆς ἐπίχωσης, ποὺ ἔφθασε ὡς τὴν ἀρχικὴ βραχῶδη ἐπιφάνεια τοῦ λόφου,

365. *Archaeology and Astronomy* 127.

366. *BCH* 48, 1924, 318.

367. *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων* II 71.

368. M. M. Miles, *Hesperia* 58, 1989, 227.

369. **ΠΑΕ* 1981, 119-121· 1982, 136-142.

Εἰκ. 137. Κάτοψη κατ' ἀποκατάσταση τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νεμέσεως. Στὸν σηκὸ ἢ βάσῃ τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος καὶ ἐμπρὸς τῆς ἡ ἱερῆς τράπεζας.

δὲν βρέθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, μόνον θραύσματα πλίνθων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν χαρακτηριστικὲς στενὲς ἀνάγλυφες ταινίες ἢ θραύσματα βαθμίδων μὲ ὑποτομή. Στὴν ἴδια ἐπίχωση ρίχτηκαν καὶ κεραμίδια σὲ σημαντικὴ ποσότητα καὶ θραύσματα ἀρχαϊκῶν καὶ ὑστεροαρχαϊκῶν ἀγγείων, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι νεότερα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ.³⁷⁰

Λατύπη ἀπὸ τὴν κατεργασία τῶν μελῶν τοῦ μεγάλου ναοῦ δὲν ἔχει βρεθεῖ στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου.³⁷¹ Τὸ λεπτὸ στρώμα λατύπης μαρμάρων ποὺ βρέθηκε στὰ βαθύτατα στρώματα τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως προέρχεται ἀπὸ τὴν κατεργασία τῶν λιθοπλίνθων τῶν μεγάλων ἀναλημμάτων. Λατύπη τοῦ ναοῦ βρέθηκε στὴν ἐπίχωση ἀπὸ τοὺς Ἀρχαίους τῆς δεξαμενῆς τῆς κρήνης.³⁷² Ἡ εὕρεσή της στὴ δεξαμενὴ καὶ ὄχι στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου δείχνει ὅτι τὸ ἄνδρηρο ἦταν πλήρως ἐπιχωσμένο κατὰ τὴ διάρκειά της κατασκευῆς τοῦ ναοῦ καὶ ὅτι ἤδη ἡ κρήνη εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐπιχώνεται.

Ἀπὸ τὴν ποσότητα τῆς λατύπης καὶ τὴ μορφὴ τῶν θραυσμάτων προκύπτει ὅτι ἡ ἐπεξεργασία τῶν μελῶν τοῦ ναοῦ εἶχε γίνῃ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὸ λατομεῖο.³⁷³ Ἡ μεγάλη ποσότητα τῶν θραυσμάτων μαρμάρων ποὺ βρέθηκε στὰ ἐρείπια τοῦ Ἱεροῦ προέρχεται ἀπὸ τὸν θρυμματισμὸ τοῦ ναοῦ μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή του ἕως τὰ χρόνια μας. Παράδειγμα τῆς συνέχισης τῆς καταστροφῆς εἶναι οἱ θρόνοι τοῦ μικροῦ ναοῦ, τοὺς ὁποίους ὁ Gandy βρῆκε τὸ 1813 ἀκέραιους καὶ ὁ Φίλιος τὸ 1880 θρυμματισμένους, ἢ μέρη τοῦ μεγάλου ναοῦ ποὺ περιγράφει καὶ ἀπεικονίζει ὁ Gandy, ἀλλὰ δὲν σώζονταν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Στάη.

Θεμελίωση. Ὁ ναὸς θεμελιώθηκε στὸ ἐπικλινὲς ἔδαφος τοῦ Ἱεροῦ χωρὶς νὰ γίνῃ ἰδιαίτερη προετοιμασία γι' αὐτὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἐρειπίων τοῦ πόρινου ναοῦ, τῶν ἐπιφανειακῶν χωμάτων καὶ τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ βράχου. Δὲν σκάφηκε τάφος θεμελίων. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα,³⁷⁴ μὲ τομὲς ποὺ ἐγίναν στὶς τρεῖς πλευρὲς τοῦ ναοῦ (Δ., Β. καὶ Ἀ.) φαίνεται καθαρὰ ὅτι οἱ Ραμνοῦσιοι ἀπέφυγαν κάθε δαπάνη ποὺ συνεπαγόταν ἡ οἰαδήποτε ἐκσκαφὴ τοῦ χώρου. Πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι δὲν διαψεύστηκαν στὶς προσδοκίες τους ὡς πρὸς τὴ στερεότητα τοῦ ἔδαφους, γιὰτὶ ἔπειτα ἀπὸ τόσοὺς αἰῶνες τὸ μνημεῖο δὲν παρουσίασε μετατόπιση ἢ καθίζηση. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ ἡ θεμελίωση (κάτω ἀπὸ τὴν πρώτη βαθμίδα) ἔχει ὕψος 0.08, στὴ ΝΔ. γωνία 0.32 στὸ μέσο περίπου καὶ 0.45 μ. στὴ ΒΔ. γωνία. Στὴ βόρεια πλευρὰ ἔχει ὕψος 0.35 μ. στὴ ΒΔ. γωνία. Στὶς ἐπόμενες, κατὰ διαστήματα, τομὲς ἡ θεμελίωση ἔχει ὕψος 0.50-0.65, 0.80, 1.20 μ., καὶ 1.45 στὴ ΒΑ. γωνία

370. *ΠΑΕ 1982, 136· 1984, 151-152.

371. *ΠΑΕ 1981, 119.

372. *ΠΑΕ 1984, 151.

373. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρ-*

χαίων Ἑλλήνων II 87· R. Martin, *Manuel d'architecture grecque* I 163 καὶ 190.

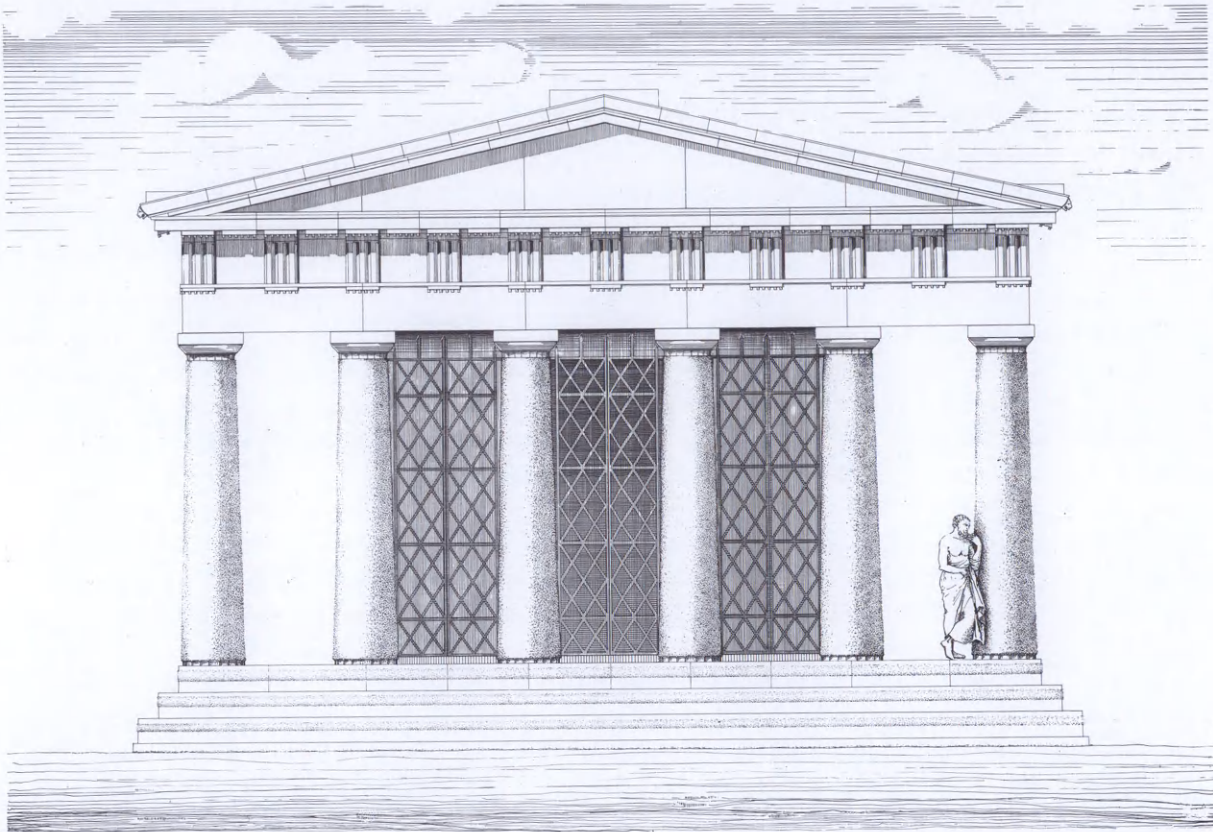
374. *ΠΑΕ 1986, 1-2 εἰκ. 1.

τῶν χριστιανῶν οἱ ὅποιοι, ἀπόλυτοι κύριοι, καταστρέφουν ἐκεῖνο ποὺ νομίζουν ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὴν ἀρχαία θρησκεία. Γκρεμίζουν τὸ ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως ἀπὸ τῆ βάση του, τὸ θρυμματίζουν, ὅπως ἐπίσης θρυμματίζουν μὲ μανία καὶ τῆ βάση. Τὰ χαρακτηριστικὰ μέρη τοῦ ἀγάλματος τὰ κονιορτοποιοῦν, κυρίως τὰ χέρια ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν βρέθηκαν ὑπολείμματα, καθὼς καὶ τὸ κεφάλι ποὺ τοῦ καταστρέφουν τὰ χαρακτηριστικά. Ἀπὸ τῆ βάση ἀφαιροῦν μὲ τὸ σφυρὶ ὅλες τὶς μορφές. Φροντίζουν ὅμως νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ ὅλα τὰ μέταλλα ποὺ βρίσκουν, κυρίως τὸ μολύβι, τὰ ὁποῖα ἀφαιροῦν γιὰ νὰ τὰ χρησιμοποιήσουν γιὰ τὶς ἀνάγκες τους. Ἐρείπιο ὁ ναός, θὰ χρησιμεύσει ἐπὶ αἰῶνες ὡς πηγὴ μαρμάρων καὶ μετάλλου ἕως τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. Παρὰ τὶς ἔρευνες ποὺ ἔγιναν δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἕως τώρα μέλη τοῦ ναοῦ ἢ ἄλλων μνημείων τοῦ δήμου στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Ραμνοῦντος ἢ ἀκόμη στὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς τοῦ Μαραθῶνος. Κεραμίδες τοῦ ναοῦ καὶ ἐπιγραφές βρέθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Σκάλα Ὁρωποῦ τὰ τελευταῖα χρόνια.³⁸⁵ Παλαιότερα εἶχε βρεθεῖ στὴ Βάθεια τῆς Εὐβοίας ἡ ἐπιγραφή 11 καὶ στὴ Σκάλα Ὁρωποῦ, κατὰ πληροφορίες ἀρχαιοκαπήλου, ἡ στήλη 182.

Ἡ βιβλιογραφία τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως. John Peter Gandy Deering, *The Unedited Antiquities of Attica*² (1833) 41-49, πίν. I-XIII (τὴ σύγχρονη ἐπίσκεψη τοῦ Fauvel βλ. *ΠΑΕ 1979, 25)· W. M. Leake, *Travels in Northern Greece II* (London 1835) 434· *Transactions of the Royal Society of Literature* 1, 1829, 197-198· *Die Deme von Attika* (1840) 118-119· B. Στάης, ΠΑΕ 1890, 28· A. Orlandos, Note sur le sanctuaire de Némésis à Rhamnonte, *BCH* 48, 1924, 310-319, πίν. VIII-X· W. Zschietzschmann, Die Tempel von Rhamnus, *AA* 44, 1929, 441-451· R. Demangel, *La frise ionique* (1933) 323, σημ. 1· τοῦ ἰδίου, *BCH* 59, 1935, 3, εἰκ. 2· L. T. Shoe, *Profiles of Greek Mouldings* (1936) 126-127, πίν. LX 12, 14· E. Langlotz, Eine Metope des Nemesis-tempels in Rhamnus, *Scritti in onore di Bartolomeo Nogara* (Vatican City 1937) 225-230· W. B. Dinsmoor, Archaeology and Astronomy, *Proceedings of the American Philosophical Society* 80, 1939, 95-173 καὶ ἰδίως 127, 152, 164-165· τοῦ ἰδίου, The Temple of Ares at Athens, *Hesperia* 9, 1940, 47 κέ.· τοῦ ἰδίου, *The Architecture of Ancient Greece* (1950) 181-183· W. A. Plommer, Three Attic Temples, *BSA* 45, 1950, 94-109, πίν. 9· Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων II (1959-1960) 71, 145, 164, 165, 171, 180, 185, 240, 255, 271· W. B. Dinsmoor, Rhamnountine Fantasies, *Hesperia* 30, 1961, 179-204, πίν. 32· S. Karusu, Ein Akroter klassischer Zeit, *AM* 77, 1962, 178-190· γιὰ τὸ ἴδιο γλυπτό, Holly Lee Schanz, *Greek Sculptural Groups Archaic and Classical* 105 καὶ Ἀ. Δεληβορριά, *Attische Giebelskulpturen und Akrotere des 5. Jhs.* (Tübingen 1974) 47, 188 κέ. Νεότερες ἀπόψεις του, *Hópos* 2, 1984, 84 κέ. A. Trevor Hodge - R. A. Tomlinson, Some Notes on the Temple of Nemesis at Rhamnous, *AJA* 73, 1969, 185-192, πίν. 51-52· Anastasia Norre Dinsmoor, *Rhamnous* (1972) 5-13· Heiner Knell, Vier attische Tempel klassischer Zeit, *AA* 87, 1973, 94-114, ἰδίως 108-114· Κ. Ἡλιάκη, Ἡ ζωγραφικὴ ἀρχιτεκτονικὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης στὸ Ραμνούντα, *ΑΔ* 31, 1976 (1980), 244-259, πίν. 51-57· *ΑΕ 1979, 10-12, παρένθ. πίν.· *ΠΑΕ 1980, 71-77, πίν. 62-64, παρένθ. πίν. Γ· Hans Georg Bankel, Zum Fußmaß attischer Bauten des 5. Jahrhunderts v. Chr., *AM* 98, 1983, 72· Κ. Ἡλιάκη, Ἡ ἀνακατασκευὴ τῆς ἀνατολικῆς ὀψης τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης στὸ Ραμνούντα - Μιὰ ἐπισκευὴ στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ; *ΑΔ* 35, 1980, Α (1986), 206-223 πίν. 53-56· *Τὸ Νεμέσιον 317-319· *ΑΕ 1987, 279 εἰκ. 8· Κ. Ἡλιάκη, Ἡ στέγη τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης στὸ Ραμνούντα ἢ μιὰ ἀπόπειρα ἀναπαράστασής της, *Ἀναστήλωση, Συντήρηση, Προστασία Μνημείων καὶ Συνόλων II* (1987) 11-29· M. M. Miles, A Reconstruction of the Temple of Nemesis at Rhamnous, *Hesperia* 58, 1989, 133-249 πίν. 29-48· *Αρχαιολογία καὶ δεοντολογία, ΑΕ 1988 (1991), 15-18· J. A. K. E. de Waele, The Design of the Temple of Nemesis in Rhamnous, *Stips Votiva, Papers Presented to C. M. Stibbe* (1992) 249-264.

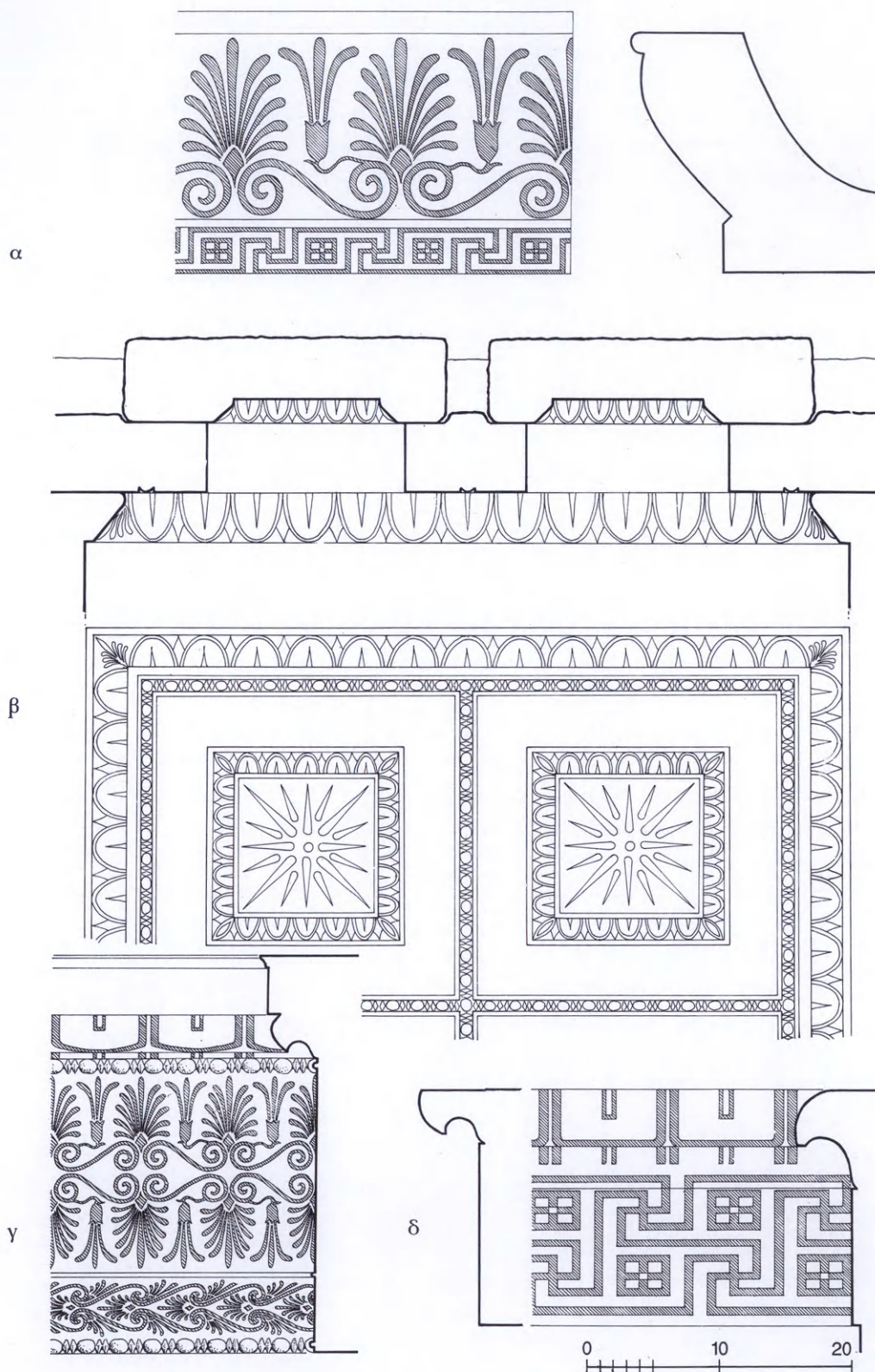
385. *ΠΑΕ 1979, 24-25· 1981, 118 πίν. 94.

Εἰκ. 154. Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ μεγάλου ναοῦ με ζωγραφικὴ διακόσμηση. α. Ἄνω ἡ κόσμησις τῆς σίμης με ἀνθέμια καὶ ἄνθη λωτοῦ. β. Στὸ μέσο φαντάσματα στολισμένα με ὠὰ καὶ λόγχες καὶ ἀστράγαλους· στὸ ἐσωτερικὸ τῶν φαντασμάτων ἦσαν ζωγραφισμένα ἀστέρια με 16 ἀκτίνες. γ. Κάτω ἀριστερὰ ὁ διάκοσμος τῶν ἐπικράνων τῶν παραστάδων: δωρικὸ κυμάτιο ἄνω καὶ ἀκολουθεῖ ἀνάγλυφος ἀστράγαλος, διπλὴ σειρὰ ἀντιστρόφων ἀνθεμίων καὶ λωτῶν, ὀριζόντια σειρὰ ἀνθεμίων καὶ ἐλίκων καὶ ἀνάγλυφος ἀστράγαλος. δ. Κάτω δεξιὰ ὁ διάκοσμος τῶν θράνων με δωρικὸ κυμάτιο καὶ μαιάνδρους.

Εἰκ. 155. Ἀναπαράσταση τῆς ἀνατολικῆς ὄψης τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νεμέσεως. Ὁ ἀκουμπισμένος ἄντρας στὸν κίονα τῆς ΒΑ. γωνίας εἶναι ἀντιγραφή τῆς μορφῆς τοῦ Ἱέρωνος Ἱεροκλέους ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ἐπιτύμβιου ναῖσκου του (217).

Τὸ τέλος τοῦ ναοῦ. Οἱ πρώτες δεκαετίες τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. εἶναι ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία διαπιστώνεται ὅτι στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως δὲν ἀσκεῖται πλέον ἡ ἐθνικὴ λατρεία. Πότε ἀκριβῶς ἐγκαταλείφθηκε τὸ Ἱερὸ καὶ τὸ φρούριο ἀπὸ τοὺς Ραμνοῦσιους δὲν εἶναι γνωστό. Ἡ ἐγκατάλειψη ἐγίνε σταδιακὰ καὶ σὲ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Ἡ μείωσις τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ πειρατεία, ἡ νέα θρησκεία εἶναι οἱ λόγοι ποὺ ἀνατρέπουν τὰ στηρίγματα τῆς μικρῆς κοινωνίας καὶ ἀναγκάζουν ὅσους ἀπόμειναν νὰ στραφοῦν πρὸς ἀσφαλέστερα μέρη, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀττικῆς. Τὸ ἔρημο καὶ χωρὶς πιστοὺς Ἱερὸ εἶναι στὴ διάθεσις

Ζωγραφικὸς διάκοσμος. Οἱ λευκὲς ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ θερμαίνονταν μὲ τὴ ζωγραφικὴ διακόσμηση μὲ τὴν ὁποία στολίζονταν ὀρισμένα μέρη του. Ὁ Gandy Deering εἶχε βρεῖ πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη πάνω στὰ ὁποία σῶζονταν τὰ ἴχνη ἀπὸ τὴ ζωγραφικὴ διακόσμηση, σὲ μερικὰ μάλιστα καὶ χρώματα. Μὲ νεότερες ἔρευνες³⁸⁴ προσδιορίστηκε ἀκριβέστερα ὁ γραπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος γινόταν, γιὰ τὰ περισσότερα χρώματα, μὲ τὴν ἐγκαυστικὴ μέθοδο. Ἀφοῦ πρῶτα χαραζόταν μὲ ὄξυ ἐργαλεῖο πάνω στὸ μάρμαρο τὸ σχέδιο τῆς διακόσμησης διαλύονταν τὰ χρώματα σὲ λυωμένο κερί καὶ χρωματίζονταν μ' αὐτὰ τὰ σημεῖα ποὺ ἔπρεπε. Κατόπιν μὲ πυρακτωμένο σιδερένιο ἐργαλεῖο ἔτριβαν τὰ χρώματα πάνω στὸ μάρμαρο καὶ αὐτὰ εἰσχωροῦσαν στοὺς λεπτοὺς πόρους του. Ἡ ζωγραφισμένη ἐπιφάνεια ἀλειφόταν μὲ λάδι ἢ λίπος καὶ τριβόταν, γινόταν σπλινὴ καὶ τὰ χρώματα ζωηρότερα, καὶ προστατευόταν ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἀτμόσφαιρας. Ἐνῶ τὶς περισσότερες φορὲς δὲν σῶζονται τὰ χρώματα τῆς διακόσμησης τῶν ἀρχαίων μνημείων, διατηρεῖται, ὅπως ἐδῶ, ὁ ὑπογραμμὸς ἢ ἀκόμη, ὅπου τὸ χάραγμα ἦταν ἀδύνατο καὶ ἔχει σβῆσει, ὑπάρχει ἔντονη διαφορὰ στὴ φθορὰ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ μαρμάρου ἀνάμεσα στὰ ζωγραφισμένα καὶ μὴ μέρη. Μὲ τὸν κατάλληλο φωτισμὸ τὰ σχέδια φαίνονται σχεδὸν ἀνάγλυφα.

146

Ἡ σίμη εἶχε στὴν πάνω ἡμικυκλικὴ ἀπόληξή της ζωγραφισμένο ἀστράγαλο, ἐνῶ στὴν κυρτὴ ἐπιφάνειά της ὑπῆρχαν ἀνθέμια μὲ ἑντεκα φύλλα ποὺ ἐναλλάσσονταν μὲ ἄνθη λωτοῦ. Ἡ ἀποκάτω κάθετὴ ἐπιφάνεια εἶχε ζωγραφισμένο μαῖανδρο ἐναλλασσόμενο μὲ ἄβακα. Τοῦ ὀριζόντιου γείσου ἡ διακόσμηση εἶναι ἄγνωστη, δὲν θὰ διέφερε ὅμως πολὺ ἀπὸ τῶν ἄλλων ναῶν τοῦ 5ου αἰ. Ξέρουμε πάντως ὅτι τὸ δωρικὸ κυμάτιο στὴν κορυφὴ τῆς ὀψης τοῦ εἶχε ζωγραφισμένο φυλλωτὸ κόσμημα.

154α

154δ

Τὰ φατνώματα τοῦ πτεροῦ, τοῦ προνάου καὶ τοῦ ὀπισθοδόμου ἦσαν πλούσια στολισμένα στὸν οὐρανίσκο τοὺς μὲ δεκαεξάκτινο κόσμημα. Γύρω γύρω στὸ κυμάτιό του ὑπῆρχε κανόνας μὲ αὐγὰ καὶ λόγχες. Οἱ ὁμάδες τῶν φατνωμάτων ἀνάμεσα σὲ δύο δοκάρια περιβάλλονταν ἀπὸ ἀστράγαλο, ὁ ὁποῖος χώριζε μεταξύ τοὺς τὰ φατνώματα. Περιφερικά, ἔξω ἀπὸ τὸν ἀστράγαλο, ὑπῆρχε πάλι κανόνας μὲ αὐγὰ καὶ λόγχες.

154β

Τὰ ἐπίκρανα τῶν παραστάδων τοῦ ναοῦ εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι στολίζονταν μὲ ζωγραφικὴ καὶ γλυπτὴ διακόσμηση: φυλλωτὸ κόσμημα στὸ δωρικὸ κυμάτιο κάτω ἀπὸ τὸν ἄβακα καὶ γλυπτὸ ἀστράγαλο εὐθύς ἀπὸ κάτω, ποὺ τὸν ἀκολουθοῦσε πλατιὰ ζώνη μὲ ἀνθέμια καὶ ἄνθη λωτοῦ ὅπως τῆς σίμης, σὲ δύο σειρὲς ἀντίστροφα τοποθετημένα. Τὴ ζώνη αὐτὴ τὴν ὀριζοῦσε κάτω ἔντονα ἀνάγλυφον γραμμὴ καὶ ἀκολουθοῦσε ἄλλη ζώνη μὲ δύο παράλληλες σειρὲς ὀριζοντίων ἐλίκων, τῶν ὁποίων τὰ καρδιόσχημα κενὰ γέμιζαν μὲ ἐνδεκάφυλλα ἀνθέμια.

154γ

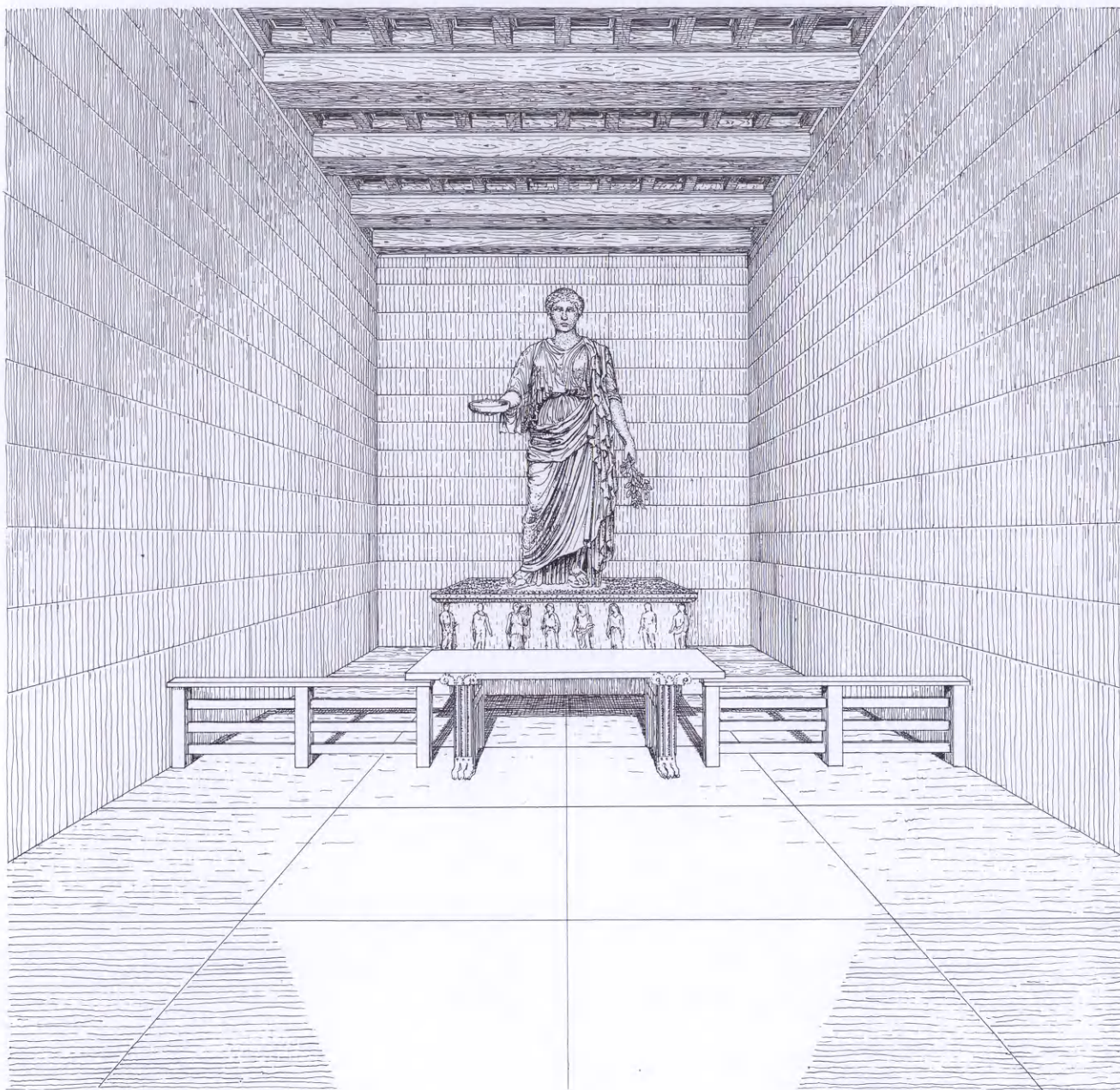
Χρώματα δὲν ἔχουν σωθεῖ στὰ μέλη τοῦ ναοῦ, δὲν θὰ διέφεραν ὅμως ἀπὸ τῶν ἄλλων ναῶν γιὰ τοὺς ὁποίους ἔχουμε περισσότερες πληροφορίες. Χρυσὸ σὲ φύλλο, κίτρινο, κόκκινο, κυανό, μαῦρο. Τὰ χρωματισμένα μέλη πρόσθεταν λαμπρότητα καὶ μεγαλοπρέπεια στὸν ναό, στὸ ἐσωτερικὸ του καὶ στὶς ἐξωτερικὲς ὀψεις.

Τὴν παρουσία τῶν ζωγράφων τεχνιτῶν στὸ Ἱερὸ τὴ διαπιστώνουμε ἀπὸ τὶς παλέτες τοὺς καὶ τὰ χρώματα ποὺ πέταξαν στὴ δεξαμενὴ τῆς κρήνης. Εἰδικὸς λόγος γίνεται παρακάτω.

179

384. Κ. Ἡλιάκης, ΑΔ 31, 1976, 244 κέ.

ὕψος καθαρὸ μετόπης	0.525
ὕψος μετόπης μὲ τὴν ταινία	0.576-0.58
ὕψος ταινίας μετόπης	0.05
ἐξοχή ταινίας μετόπης	0.013
ὕψος γείσου στὸ ἐξωτερικὸ ἄκρο	0.165
ἐξοχή γείσου (ἀπὸ τὴν ταινία τῆς μετόπης 0.355)	0.317
πλάτος προμήχθου (ὅσο τῆς τριγλύφου)	0.375-0.379
πάχος προμήχθου (ὕψος)	0.035
ὕψος σταγόνων προμήχθου	0.016
διάμετρος σταγόνων προμήχθου	0.029-0.033
πλάτος ὁδῶν (viae)	0.087-0.097
ὕψος ἐπιστυλίου προνάου	0.57
ὕψος ταινίας ἐπιστυλίου προνάου	0.0575
ἐξοχή ταινίας ἐπιστυλίου προνάου	0.0365
ὕψος κανόνος προνάου	0.057
ἐξοχή κανόνος προνάου	0.035
ὕψος σταγόνος προνάου	0.0275
διάμετρος σταγόνος προνάου	0.035
ὕψος ζωφόρου προνάου	0.573-0.575
ὕψος κιονοκράνου προνάου	0.39
ὕψος ἐξίνου κιονοκράνου προνάου (χωρὶς ἱμάντες)	0.116
ὕψος ἄβακος κιονοκράνου προνάου	0.158
ὕψος ὑποτραχηλίου καὶ ἱμάντων κιονοκράνου προνάου	0.116
πλευρὰ ἄβακος κιονοκράνου προνάου	0.822
κάτω διάμετρος κιονοκράνου προνάου	0.552
κάτω διάμετρος κίονος προνάου	±0.705
πλάτος θύρας σηκοῦ	1.90
μῆκος σηκοῦ	7.37
πλάτος σηκοῦ	5.18
πάχος τοίχου σηκοῦ	0.56
βάθος ὀπισθοδόμου	2.77
βάθος προδόμου	2.30
πλάτος σίμης	0.95
βάθος σίμης	0.673-0.69
μῆκος κεραμίδας	0.74
πλάτος κεραμίδας	0.473
πάχος κεραμίδας (σὲ διάφορα σημεῖα)	0.027· 0.07· 0.08
μῆκος καλυπτῆρος	0.74
πλάτος καλυπτῆρος	0.17
ὕψος καλυπτῆρος	0.085
ὕψος ἀνθεμίου καλυπτῆρος	0.17
ὕψος κίονος κατὰ Gandy	4.10
ὕψος κίονος κατὰ Ὁρλάνδο	4.02374 (=4.024)
ὕψος κίονος κατὰ Dinsmoor περίπου	4.10
ὕψος θριγκοῦ ὀψεων κατὰ Dinsmoor	1.394
ὕψος θριγκοῦ πλευρῶν κατὰ Dinsmoor	1.356
μεταξόνια περίστασης κατὰ Dinsmoor	1.904
μεταξόνια γωνιακὰ κατὰ Dinsmoor περίπου	1.730

Εἰκ. 153. Ἀναπαράσταση τοῦ σηκοῦ τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νεμέσεως. Στὸ βάθος τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς ποὺ κρατᾷ μετὰ τὸ δεξιὸν τὴν κοσμημένη μετὰ σφυρήλατα κεφάλια Αἰθιοπῶν φιάλη καὶ κλαδί μηλιάς μετὰ τὸ ἀριστερό, πάνω στὴ στολισμένη μετὰ ἀνάγλυφης παράστασης βάση του. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἄγαλμα ἡ χάλκινη τράπεζα ὅπου ἀκούμποῦσαν οἱ ἱέρεις σκεύη τῆς λατρείας ἢ οἱ πιστοὶ πολύτιμα ἀφιερῶματα. Χαμηλὰ κυκλιδῶματα ἐμπόδιζαν τοὺς ἐπισκέπτες νὰ φθάσουν ἕως τὸ ἄγαλμα. Ἡ ὀροφή τοῦ σηκοῦ ἦταν ξύλινη, ἀπὸ χοντρά δοκάρια. Στὸν σηκὸ ὑπῆρχε πλῆθος πολύτιμων ἀφιερωμάτων· ἀπὸ τὸ ψήφισμα 10 γνωρίζουμε ὅτι σ' αὐτὸν φυλαγόταν τὸ ζωγραφικὸ πορτραῖτο τοῦ στρατηγοῦ Θουκρίτου Μυρρινουσίου ποὺ κατασκεύασαν τὸ 248/7 οἱ στρατευόμενοι τῶν πολιτῶν, γὰρ νὰ τὸν τιμήσουν.

ΜΕΤΡΗΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΕΩΣ³⁸³

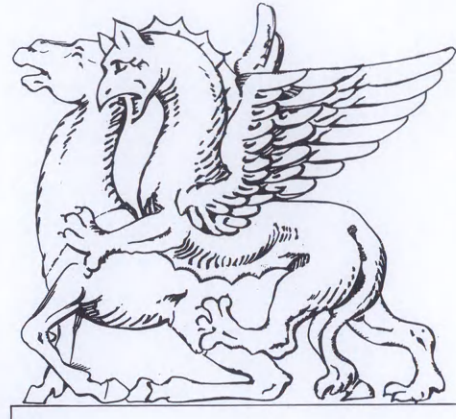
μῆκος εὐθυνηρίας	22.92
πλάτος εὐθυνηρίας	11.46
μῆκος τρίτης βαθμίδας	22.76
πλάτος τρίτης βαθμίδας	11.29
μῆκος δεύτερης βαθμίδας	22.12
πλάτος δεύτερης βαθμίδας	10.66
μῆκος στυλοβάτη	21.42
πλάτος στυλοβάτη	9.96
ὕψος τρίτης βαθμίδας	0.30
ὕψος δεύτερης βαθμίδας	0.30
ἐξοχή ἀπέργου κατακόρυφης ὄψης δεύτερης βαθμίδας	0.018
ὕψος στυλοβάτη χωρὶς ἀπεργο	0.31
ὕψος ἀπέργου στυλοβάτη	0.025
ἐξοχή ἀπέργου κατακόρυφης ὄψης στυλοβάτη	0.015
κάτω διάμετρος κίονα	0.712
πάνω διάμετρος κίονα	0.552
ὕψος κιονοκράνου	0.312
ὕψος ἐχίνου κιονοκράνου	0.1025
ὕψος ἄβακος κιονοκράνου	0.132
ὕψος ὑποτραχηλίου καὶ ἱμάντων κιονοκράνου	0.0775
πλευρὰ ἄβακος κιονοκράνου	0.756
ὕψος ἐπιστυλίου	0.567
ὕψος ταινίας ἐπιστυλίου	0.047
ἐξοχή ταινίας ἐπιστυλίου	0.03
ὕψος κανόνος ἐπιστυλίου	0.048
πλάτος κανόνος ἐπιστυλίου	0.377
πάχος κανόνος ἐπιστυλίου	0.0285
ὕψος σταγόνος ἐπιστυλίου	0.021
διάμετρος σταγόνος ἐπιστυλίου	0.026-0.03
ὕψος ζωφόρου	0.576-0.58
πλάτος τριγλύφου	0.375-0.379
βάθος γλυφῆς τριγλύφου	0.033
πλάτος γλυφῆς τριγλύφου	0.072
βάθος γλυφῆς κάτω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τῆς τριγλύφου	0.021
ὕψος κεφαλῆς τριγλύφου	0.0725
βάθος μετόπης ἀπὸ ἐπιφάνεια μνηρῶν	0.045
πλάτος μετόπης	0.566-0.572

383. Ὅλες οἱ γενικὲς μετρήσεις ἔχουν γίνεαι ἀπὸ τοὺς ζωγράφους ποὺ ἐκπόνησαν τὴ νέα κάτοψη τοῦ ναοῦ. Οἱ διαστάσεις τῶν λεπτομερειῶν ἔχουν ληφθεῖ ἀπὸ ἐμένα. Μικρὲς ἕως μεγαλύτερες διαφορὲς ὑπάρχουν ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις ποὺ δίδουν οἱ ἄλλοι μελετητὲς τοῦ μνημείου (Gandy, Miles) Ὁ J. A. K.E.

de Waele, *The Design of the Temple of Nemesis in Rhamnous, Stips Votiva, Papers presented to C. M. Stibbe* 249-264, παρέχει νέες μετρήσεις καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ναὸς κατασκευάστηκε μὲ βάση μέτρησης τὸν πόδα τῶν 0.3166, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιήθηκε καὶ στὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο.

Εἰκ. 149. Ὅψεις καὶ τομὲς τῆς ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο καὶ σὲ περισσότερα ἀπὸ 120 κομμάτια θραυσμένης τράπεζας 1070 ἀπὸ τὸ Ἱερό. Ἄνω ἀριστερὰ λεπτομέρεια τῆς ἀρμογῆς τῆς πλάκας τῆς τράπεζας μὲ τὸ πόδι.

Εἰκ. 150. Λεπτομέρειες τῆς κατασκευῆς τῆς μαρμάρινης τράπεζας 1070. Ἀριστερὰ ὀψεις καὶ τομὲς ἐπιθέτων μαρμάρων σὺν ἄνω καὶ τὸ κάτω ἄκρο τῶν ποδιῶν. Στὰ κυκλικὰ κοιλώματα στερεώνονταν χάλκινοι ἢ χρυσοὶ ρόδακες. Δεξιὰ ὁ ἀνάγλυφος ἔλικας πὺν διακοσμοῦσε τὸ ἄνω μέρος τῶν πλάγιων πλευρῶν τῶν ποδιῶν τῆς τράπεζας καὶ τομὴ τοῦ πρόσθιου μέρους τοῦ ποδιοῦ· διακρίνονται οἱ ραβδώσεις πὺν διακοσμοῦν τὴ στενὴ ὄψη τῶν ποδιῶν.

Εἰκ. 151. Ἡ μαρμάρινη πλίνθος ΕΑΜ 2348 μὲ τὰ λείψανα γλυπτικοῦ συμπλέγματος πὺν εἰκονίζε ἀρπαγῇ, ἵσως τὸν Βορέα νὰ ἀπάγει τὴν Ὠρεΐθυια. Κατὰ μία ὑπόθεση τὸ σύμπλεγμα ἀποτελοῦσε τὸ κεντρικὸ ἀκρωτήριον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ μεγάλου ναοῦ.

Εἰκ. 152. Σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση συμπλέγματος γρύπα πὺν κατασπαράζει ἄλογο. Κομμάτια τοῦ συμπλέγματος λέει ὅτι βρῆκε ὁ Ἀγγλος ἀνασκαφέας τοῦ Ἱεροῦ Gandy Deering τὸ 1813, ὁ ὁποῖος ἐκπόνησε τὸ σχέδιον.

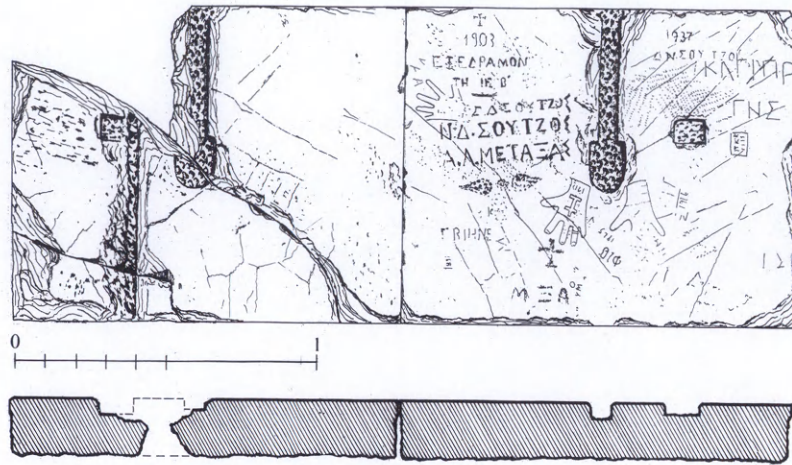
Ἐνα γλυπτὸ πὺν βρῆκε ὁ Στάης, πλίνθος ἀγάλματος μαρμάρινη στήν ὁποία σώζονται τὰ κάτω ἄκρα μορφῶν, πιστεύεται ὅτι εἶναι λείψανα τοῦ κεντρικοῦ ἀκρωτηρίου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, πὺν παρίστανε τὸν Βορέα νὰ ἀπάγει τὴν Ὠρεΐθυια.³⁸² Στὰ γωνιακὰ ἵσως εἰκονίζονταν γυναῖκες, φίλες τῆς Ὠρεΐθυίας, πὺν ἔτρεχαν. Οἱ γρύπες πὺν ἀναφέρει καὶ ἀναπαριστᾷ ὁ Gandy θὰ ἀνήκουν, ἐὰν πραγματικὰ ὑπῆρξαν, στὰ ἀκρωτήρια πὺν εἶχε ὁ ναὸς μετὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τῆς πρόσοψης στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Τὸ μυθικὸ αὐτὸ ὄν, σύμβολο τῆς Νεμέσεως, συνδέεται μὲ τὴ θεὰ ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ καὶ κυρίως τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ.

151

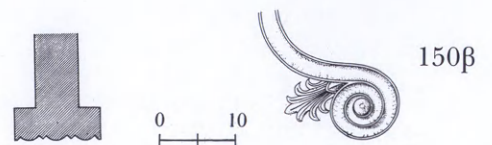
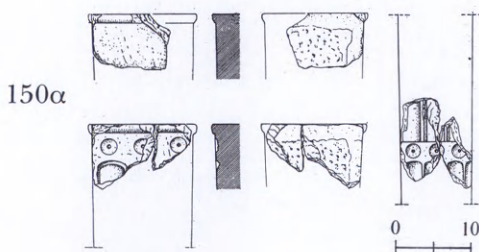
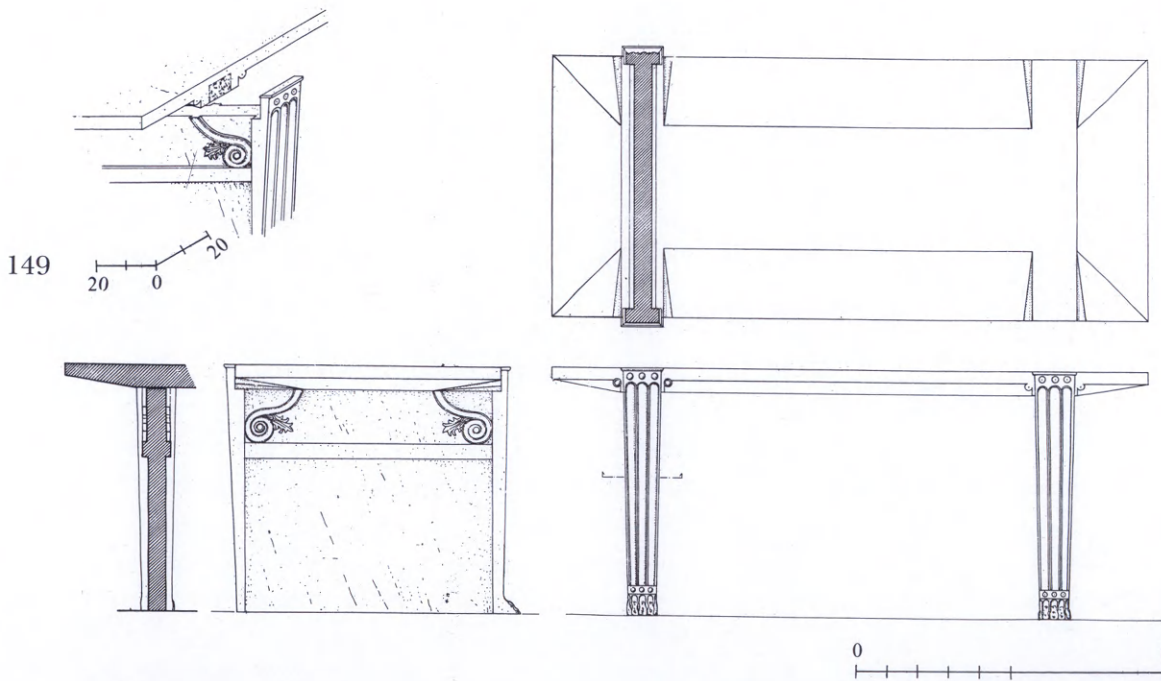
152

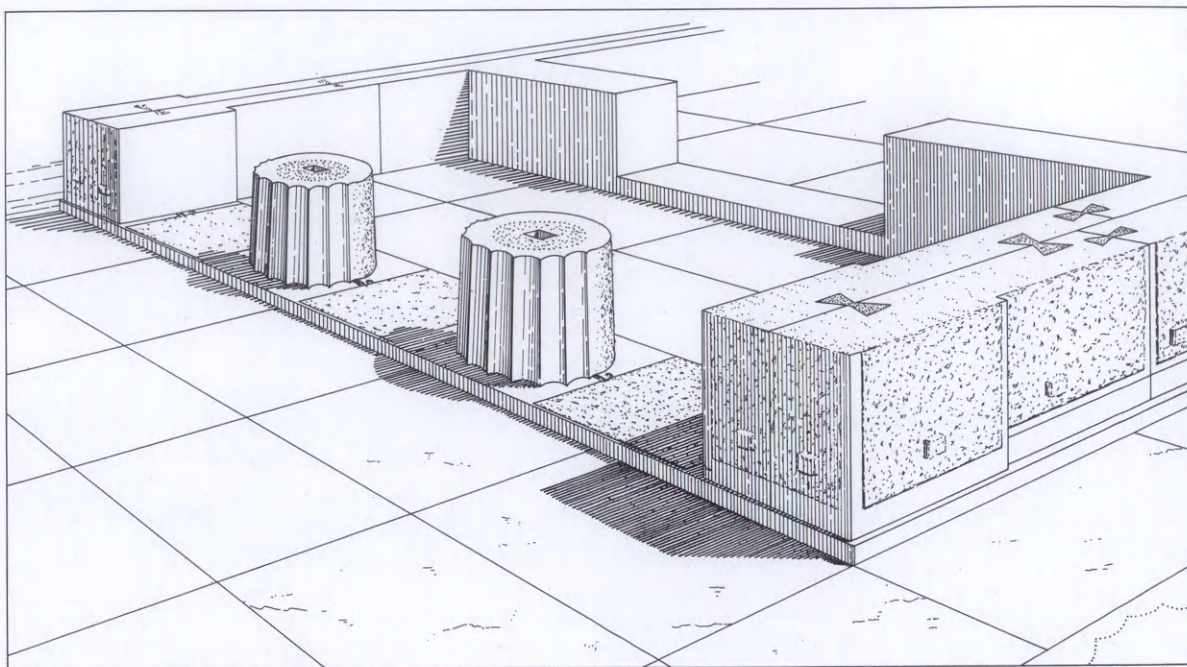
382. ΕΑΜ 2348· S. Karusu, AM 77, 1962, 178-190· Γ. Δεσπίνης, Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τοῦ ἔργου τοῦ

Ἀγορακρίτου (1971) 162 κέ. Ἄ. Δεληβορριάς, *Ἡόρος* 2, 1984, 84 κέ., πρβ. Προβλήματα 89 σημ. 2.

Εἰκ. 148. Δύο πλάκες τοῦ δαπέδου τοῦ σηκοῦ τοῦ μεγάλου ναοῦ στίς ὁποῖες ἦταν στερεωμένη ἡ χάλκινη ἱερὴ τράπεζα. Κατὰ τὸν αἰῶνα μας χαραχτήκαν στή μία ἐνθυμήσεις ἐπισκεπτῶν τοῦ Ἱεροῦ καὶ σχέδια.

Εικ. 147. Προοπτική ὄψη καὶ τομὴ τοῦ προνάου τοῦ μεγάλου ναοῦ. ᾽Αποψη ἀπὸ ΒΑ.

στερεωμένη ἢ λατρευτικὴ τράπεζα, μία στὸν ὀπισθόδομο, ἑννέα στὸ νότιο πτερό, τέσσερις στὸν πρόναο καὶ ἑπτὰ στὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ πτεροῦ.

Ἡ τράπεζα. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἄγαλμα, στερεωμένη στὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ σηκοῦ, βρισκόταν ἡ ἱερὴ τράπεζα, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τοὺς δύο τόρμους ποὺ σώζονται στὶς δύο πλάκες μέσα στὶς ὁποῖες ἦταν στερεωμένη. Ἀπὸ τοὺς τόρμους προκύπτει ὅτι ἡ τράπεζα ἦταν χάλκινη.³⁸⁰ Τὴ μορφή της μποροῦμε νὰ τὴν ἀναπαραστήσουμε σύμφωνα μὲ ἄλλη ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο ποὺ βρέθηκε στὸ Ἱερὸ σὲ θραύσματα. Πάνω της ἀκουμποῦσαν οἱ ἱέρεις καὶ οἱ πιστοὶ προσφορὲς στὴ θεὰ ἢ σκεύη τῆς λατρείας.

148-150

153

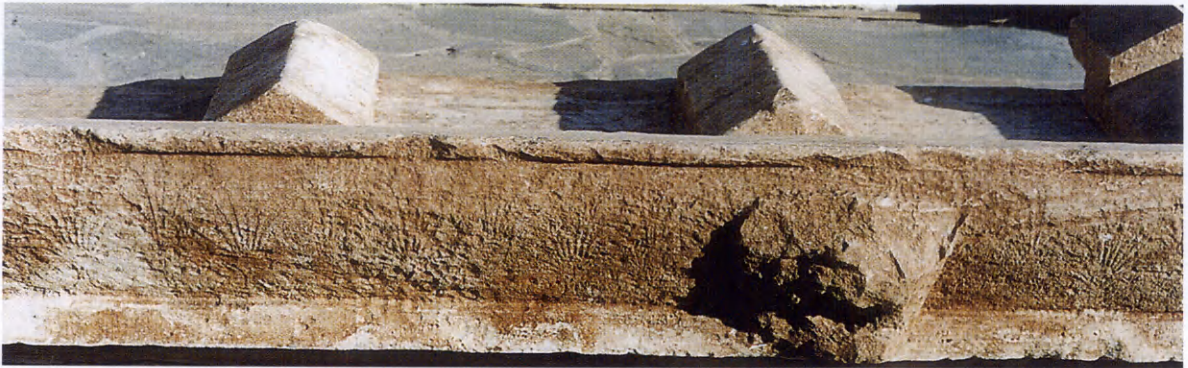
Ἄλλες λεπτομέρειες ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση ἢ διακόσμηση τοῦ ναοῦ δὲν γνωρίζουμε, εἶναι ὅμως βέβαιο πὼς ἦταν γεμάτος ἀναθήματα καὶ πολύτιμα σκεύη, ἀκόμη καὶ ζωγραφικοὺς πίνακες· τοῦτο ἀναφέρεται σὲ ἐπιγραφή (10).

Πλαστικὸς διάκοσμος. Στὶς μετόπες καὶ τὰ ἀετώματα δὲν ὑπῆρχε γλυπτικὴ διακόσμηση. Ἡ ὑπόθεση ποὺ ἔχει γίνεи γιὰ γλυπτὲς μετόπες στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ δὲν εὐσταθεῖ. Ἡ ζωφόρος καὶ τὰ γεῖσα τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ποὺ μᾶς σώζονται ἔχουν κατασκευαστεῖ στοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες. Ἀπὸ τεχνικὲς λεπτομέρειες εἴμαστε βέβαιοι ὅτι καὶ στὶς ἀρχικὲς μετόπες τῆς πλευρᾶς αὐτῆς, ποὺ δὲν σώζονται, δὲν ὑπῆρχαν γλυπτά. Ἀντίθετα τὰ ἀκρωτήρια στολίζονταν μὲ γλυπτά, ὁ Gandy μάλιστα ἀναπαριστᾷ στὰ γωνιακὰ ἀκρωτήρια ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ, βρῆκε κομμάτια, συμπλέγματα γρυνῶν ποὺ κατασπαράζουν ἄλογα.³⁸¹

152

380. *BCH 105, 1981, 248-251 εἰκ. 15· Τὸ Νε- μέσιον 319-320.

381. *AE 1987, 281 εἰκ. 10.

Εἰκ. 146. Ἡ ἀκέραια σίμη τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ μεγάλου ναοῦ 1402· διακρίνεται ἡ διακόσμηση μὲ ἀνθήμια τοῦ καμπύλου μετώπου της. Βρέθηκε στὴ Σκάλα Ὁρωποῦ ὡς κάλυμμα τάφου τοῦ 3ου-4ου μ.Χ. αἰώνα.

156 ἄλλες κεραμίδες, τὶς ἀγελαῖες, μὲ τὸ ἄκρο τους ἀνασηκωμένο νὰ σχηματίζει ἓνα μέτωπο κυματιστό, τὸ θεατὸ μέρος τῆς κεραμίδας ποὺ κατ' ἐξοχὴν ὀνομάζεται σίμη ἢ ὑδρορρόη. Τὰ κομμάτια ποὺ βρίσκονταν πάνω ἀπὸ τὸ γεῖσο τῶν ἀετωμάτων, οἱ ἐπαετίδες, δὲν ἔχουν καμιά πλαστικὴ διακόσμηση, ἐνῶ τῶν μακρῶν πλευρῶν ἔχουν κατὰ διαστήματα, πάνω ἀπὸ κάθε μετόπη, λεοντοκεφαλὲς συμπαγεῖς στὶς τέσσερις γωνίες τῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ καὶ διάτρητες στὶς ὑπόλοιπες. Ἀπὸ τὶς τελευταῖες διέφευγαν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ἀπὸ τὴ στέγη καὶ ἔπεφταν σχετικὰ μακριὰ ἀπὸ τὸν ναό. Ἔτσι γίνεται φανερὴ ἡ χρησιμότητα τῆς σίμης, ἡ ὁποία ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ἀποτελοῦσε τὴν αἰσθητικῶς ἄρτια κατάληξη τοῦ θριγκοῦ, 146 ἐμπόδιζε τὰ νερὰ τῆς στέγης νὰ κυλοῦν πάνω σ' αὐτὸν καὶ στοὺς κίονες· συμπλήρωνε τὴν 154α προστασία ποὺ παρείχε τὸ γεῖσο. Ἡ ἀκέραια σίμη, τῆς ΝΔ. ἄκρης τοῦ θριγκοῦ, βρέθηκε ὡς κάλυμμα τάφου στὴ Σκάλα Ὁρωποῦ.

Ὁ πρόδομος. Ὁ ναὸς εἶχε πρόδομο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔμπαινε κανεὶς στὸν σηκό, τὸ κύριο μέρος τοῦ ναοῦ, μὲ δύο ἡμίγλυφους κίονες ἀνάμεσα σὲ παραστάδες, καὶ ὁμοιο ὀπισθόδομο.

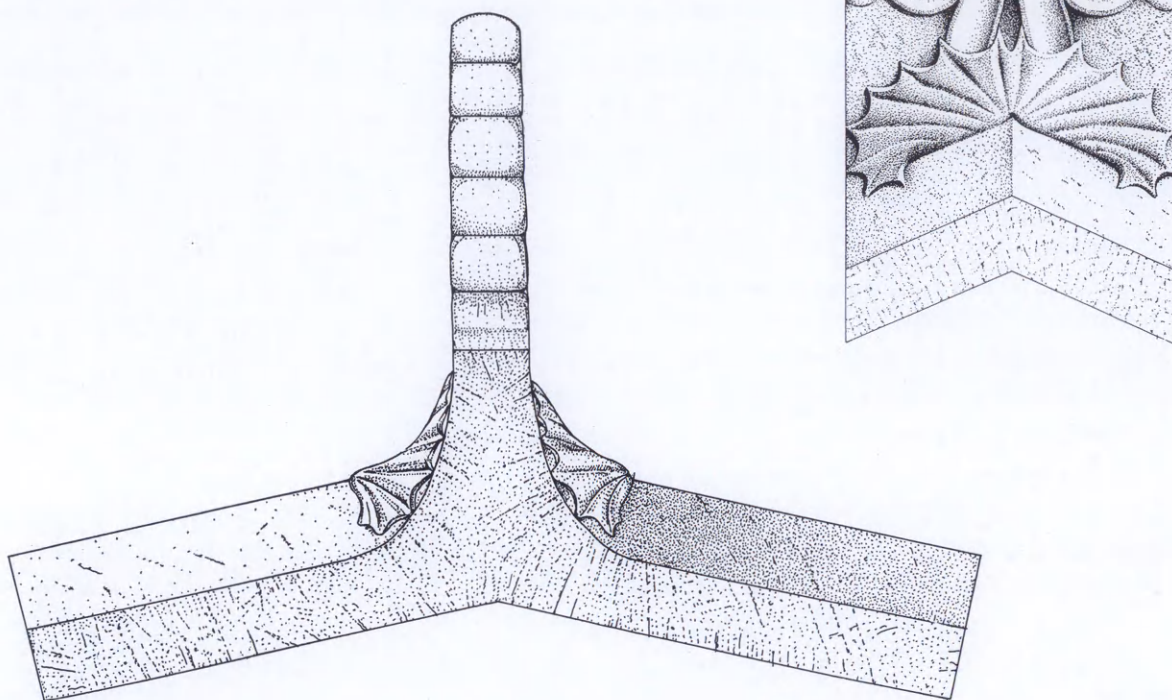
134 Τὰ κενὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο κίονες τοῦ προνάου καὶ τὶς παραστάδες του κλείνονταν 137 μὲ κιγκλιδώματα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ κοιλώματα ποὺ σώζονται στὸν στυλοβάτη. Στὸ 147 κεντρικὸ μεταξόνιο, πλ. 1.30 μ., ὑπῆρχε δίφυλλη θύρα πλάτους μόλις 1 μ. Ἡ εἴσοδος, γιὰ ἄγνωστο λόγο, γινόταν μόνο ἀπὸ τὸ στενὸ αὐτὸ ἄνοιγμα. Ἴσως στὸν πρόναο νὰ φυλάγονταν πολὺτιμα ἀναθήματα γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπῆρχε χώρος στὸν σηκό καὶ στὸν ὀπισθόδομο.

153 Ὁ σηκός. Εἶναι ὁ κεντρικὸς χώρος, μεγάλο δωμάτιο, τὸ ὁποῖο φωτιζόταν μόνο ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ εἴσοδο. Στὸ βάθος του, πάνω σὲ μαρμαρινὴ βάση, ἦταν ἰδρυμένο τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως, ἔργο τοῦ μαθητῆ τοῦ Φειδίου Ἀγορακρίτου. Τὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων του, ὅπως καὶ τοῦ προνάου καὶ τοῦ ὀπισθοδόμου, ἦταν κατασκευασμένο ἀπὸ μαρμαρινούς ὀρθοστάτες. Δὲν ἔχουν βρεθεῖ οἱ λίθοι ποὺ ἀπάρτιζαν τὸ ἀνώτερο μέρος τῶν τοίχων.

134 Δάπεδο. Τὸ πτερὸ τοῦ ναοῦ καὶ τὸ ἐσωτερικὸ του ἦταν στρωμένο μὲ μαρμαρίνες πλάκες. Σήμερα σώζονται μόνο δύο στὸν σηκό, κατὰ τύχην αὐτὲς πάνω στὶς ὁποῖες ἦταν

Εἰκ. 144. Πλάκα τῆς ὀροφῆς τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως, μὲ λαξευμένα τὰ φανώματα, ὅπως συγκολλήθηκε ἀπὸ πολλὰ θραύσματα, καὶ κατασκευασμένη κατὰ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. γιὰ νὰ ἀντικαταστήσει κατεστραμμένο μέρος τῶν ἀρχικῶν φανωμάτων.

Εἰκ. 145α-β. Μαρμάρινη ἀμφίγλυφη ὀρθοκέραμος τῆς κορυφῆς τῆς στέγης τοῦ μεγάλου ναοῦ διακοσμημένη μὲ ἄκανθα, ἑλικες καὶ φύλλα. Ὅψη καὶ πλάγια ὄψη.

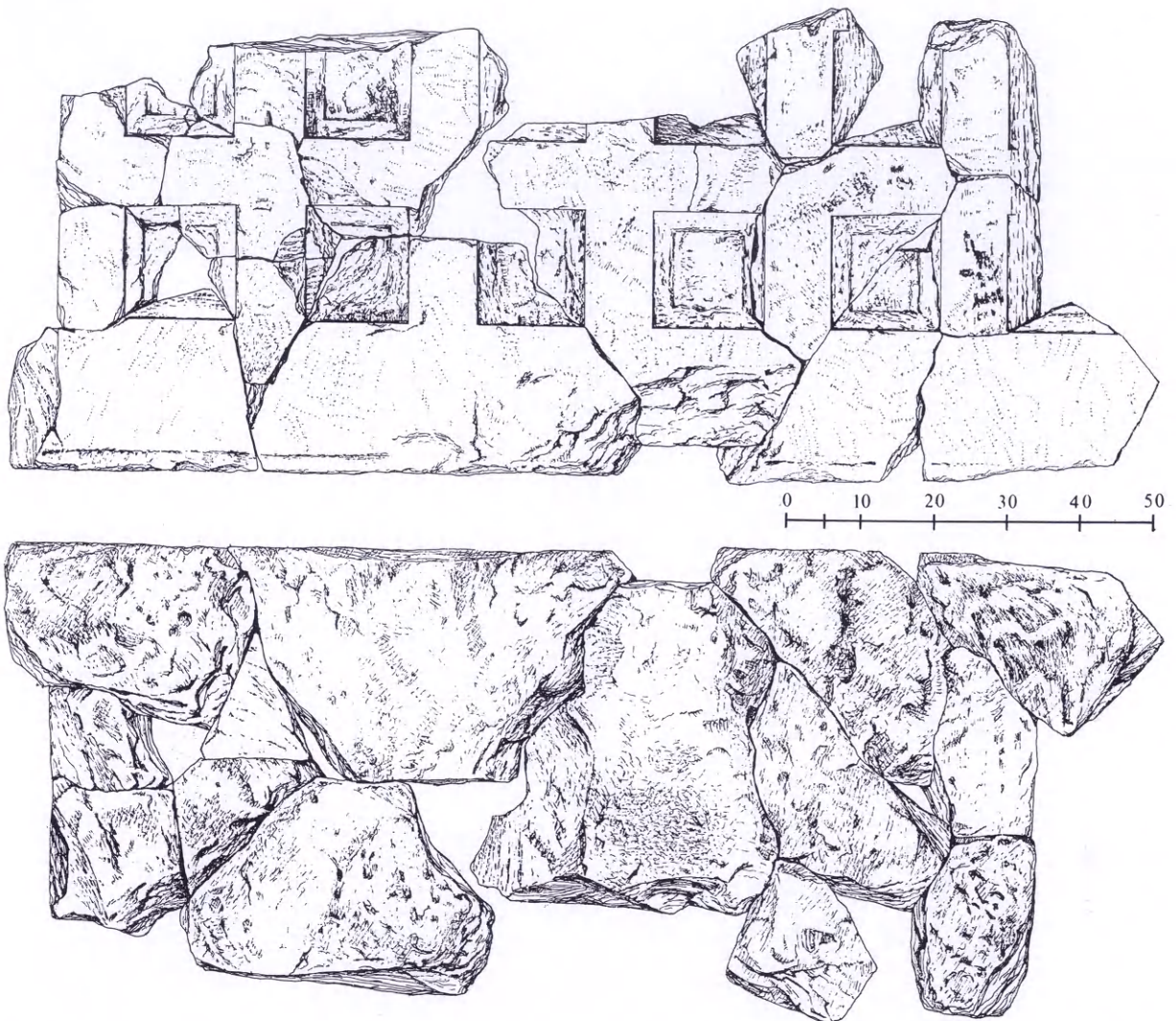

ἀγελαῖες καὶ τὶς κορυφαῖες. Οἱ πρώτες ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς στέγης καὶ ἔφθαναν ὥς τὴ σίμη, πάνω στὴν ὁποία ὑπῆρχε συμφυῆς συμπαγὲς τμήμα καλυπτῆρος, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ τέρμα τῆς σειρᾶς αὐτῆς τῶν καλυπτῆρων καὶ τὶς ἐμπόδιζε συγχρόνως νὰ γλιστρήσουν πρὸς τὰ κάτω. Οἱ κορυφαῖες καλυπτῆρες σκέπαζαν τὸν κορυφαῖο ἀρμὸ ἀνάμεσα στὶς κεραμίδες ποὺ χωρίζει τὶς δυὸ κεκλιμένες πλευρὲς τῆς στέγης καὶ ἔχουν διπλὴ κλίση. Στὴν κορυφὴ τοὺς εἶχαν ἀμφίγλυφο ἀνθέμιο.³⁷⁹ Αὐτὰ ποὺ σώζονται ἔχουν φθαρμένη τὴν ἐπιφάνεια ποὺ τὴν ἐπληττε ὁ βοριάς τοῦ Εὐβοϊκοῦ καὶ διατηρημένη τὴν ὄψη ποὺ ἔβλεπε στὸν νοτιά.

145α-β

Σίμη. Γύρω γύρω στὸν ναό, πάνω ἀπὸ τὰ γεῖσα τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ τῶν ἀετωμάτων, ὑπῆρχαν οἱ σίμες, οἱ ἀκράιες στρωτῆρες κέραμοι διαφορετικοῦ μεγέθους ἀπὸ τὶς

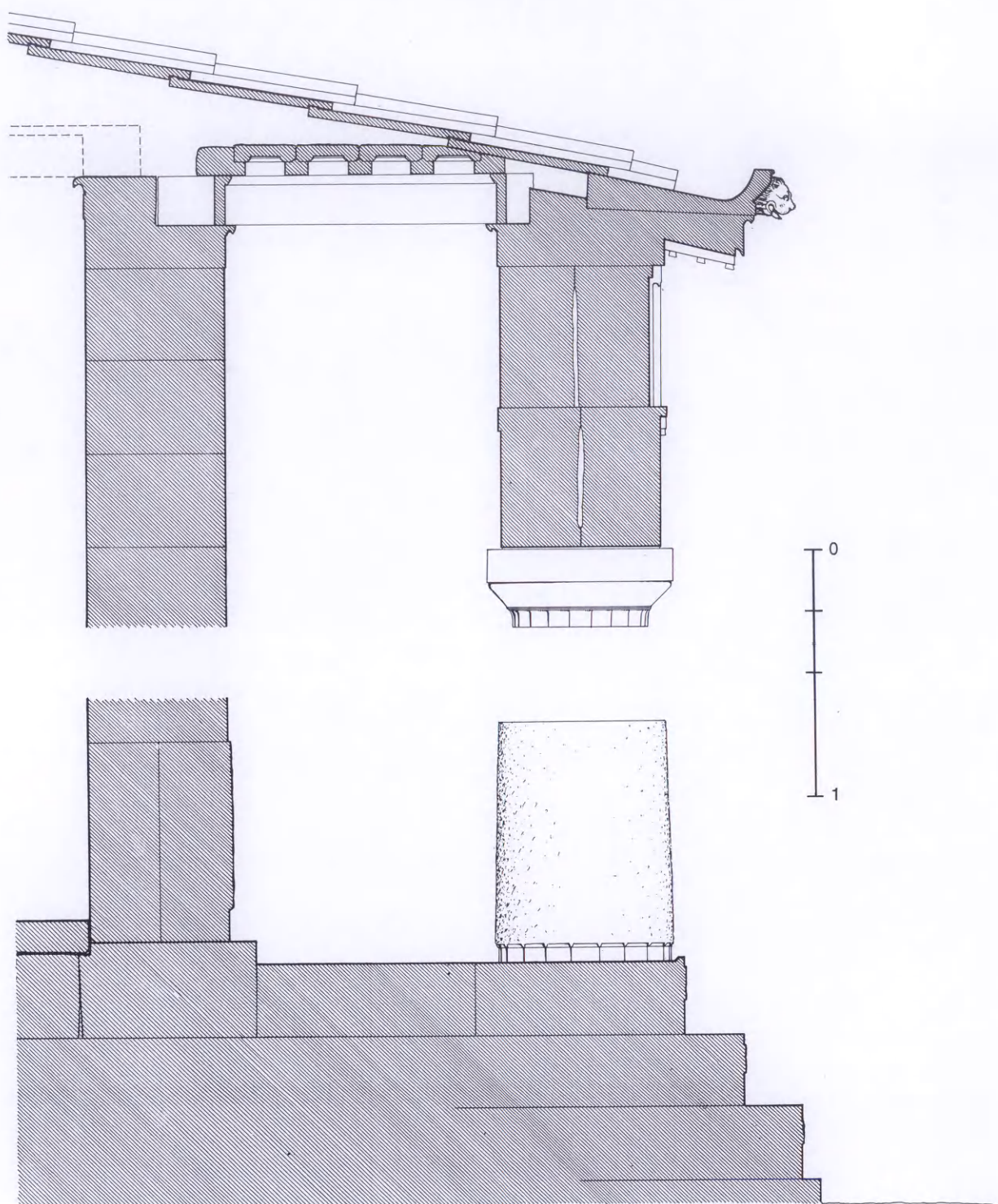
379. M. Meurer, Das griechische Akanthusornament und seine natürlichen Vorbilder, *JdI* 11, 1896, 132 εἰκ. 20· W. H. Plommer, *BSA* 45, 1950, 103.

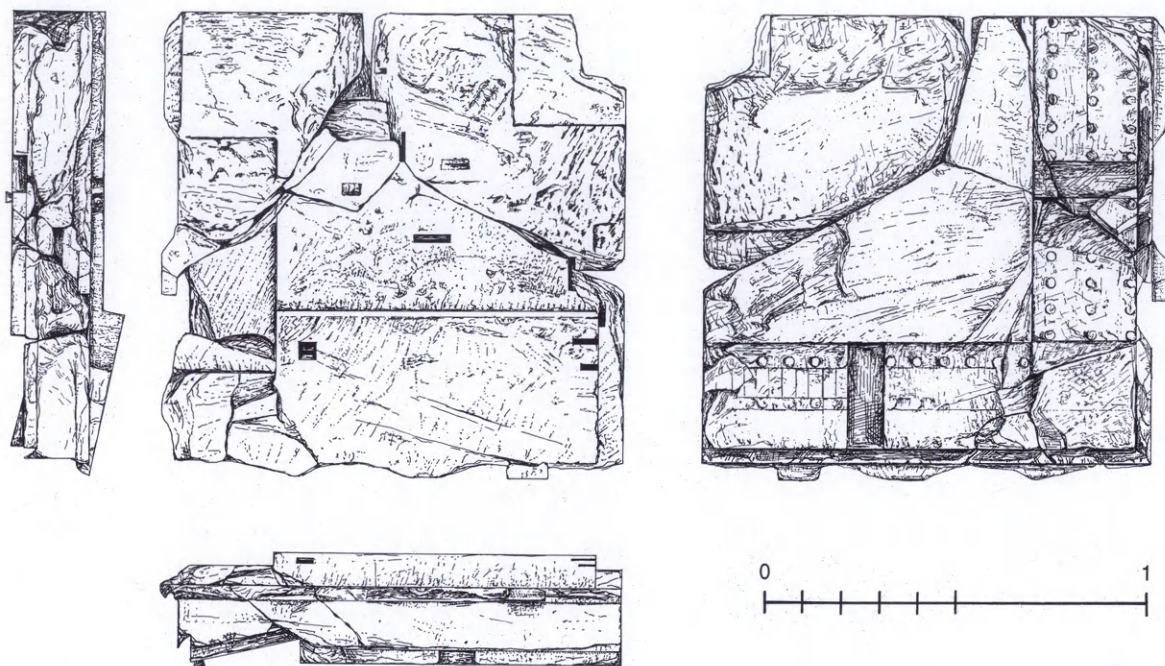
Στέγη. Ὁ ναὸς ἦταν στεγασμένος μετὰ κεραμίδια ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, στρωτῆρες καὶ καλυπτῆρες. Τὰ μόνα ἀκέραια ποὺ σώθηκαν, στρωτῆρες, βρέθηκαν στὴ Σκάλα Ὁρωποῦ, ὅπου εἶχαν μεταφερθεῖ ἤδη στὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὴν κατασκευὴ τάφων.³⁷⁸ Στὴν ἐπιφάνειά τους φαίνεται ἡ φθορὰ ποὺ προκάλεσαν, ἐπὶ ὀκτακόσια χρόνια καὶ πλέον, τὰ νερὰ ἀμέτρητων βροχῶν ποὺ ἔπεφταν ἐπάνω τους καὶ τὰ αὐλάκωναν. Ὅπως διατηροῦνται, ἀποτελοῦν τὴν κλεψύδρα τῆς ζωῆς τοῦ ναοῦ.

Καλυπτῆρες σώζονται ἀρκετὲς σπασμένες, ὅπως καὶ ἀνθέμια ποὺ στόλιζαν τὶς κορυφαῖες. Τοὺς ἀρμούς ἀνάμεσα στὶς στρωτῆρες κεραμίδες κάλυπταν μαρμάρινες καλυπτῆρες κεραμίδες κορινθιακοῦ τύπου μετὰ ἀμφικλινὴ ράχη καὶ ὅμοια ἀπὸ κάτω δικλινὴ ἐπιφάνεια. Στὸν ναὸ τῆς Νεμέσεως ἔχουμε δύο εἶδη τέτοιων κεραμίδων, τὶς κοινὲς ἢ

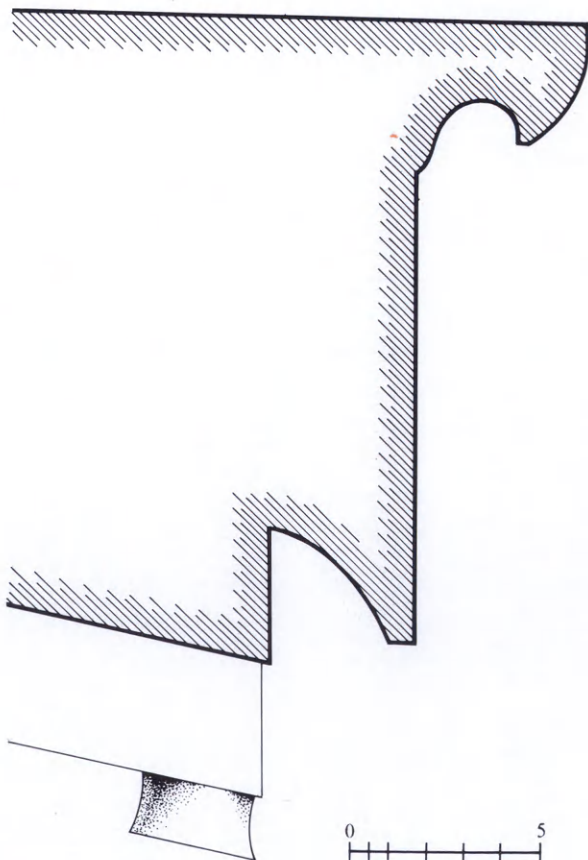
378. *ΠΑΕ 1979, 24-25· 1981, 118· 1990, 39.

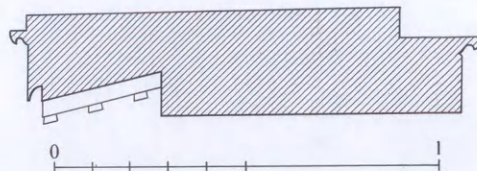
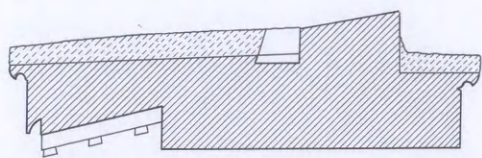
Εἰκ. 143. Τομή τοῦ ναοῦ κατὰ πλάτος, ἀπὸ τὴν εὐθνητηρία, τὰ ἐπιστύλια, τὴ ζωφόρο, τὰ γείσα καὶ τὴ σίμη, ἕως τὸν τοῖχο τοῦ σηκοῦ, με σύντμηση τοῦ ὕψους τοῦ σὲ προβολὴ κίονος.

Εἰκ. 141. Ἄνω καὶ κάτω ὄψη τοῦ γείσου τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ μεγάλου ναοῦ καὶ ὄψεις τῶν πλαγίων πλευρῶν.

Εἰκ. 142. Τομὴ γείσου τοῦ μεγάλου ναοῦ μὲ προβολὴ τοῦ προμόχθου καὶ τῆς σταγόνος.

Εἰκ. 139. Μερικὴ ἀναπαράσταση τοῦ ΝΑ. ἄκρου τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νεμέσεως ἀπὸ τὴν εὐθυντηρία ἕως τὴς ἀμφίγλυφες κορυφαῖες ὀρθοκεράμους τῆς στέγης. Παραλείπονται οἱ μετὰ τὸν πρῶτο σπόνδυλοι τῶν κίονων.

Εἰκ. 140. Πλάγια τομὴ γείσων τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νεμέσεως: τῆς ἀνατολικῆς ἄκρης τῆς νότιας μακρᾶς πλευρᾶς (τὸ ἄπεργο εἶναι σχεδιασμένο ὑποθετικά), καὶ τὸ ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο γεῖσο τῆς ΝΔ. γωνίας.

κὴ νότια τρίγλυφο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ποὺ ὑπέστη σημαντικὴ βλάβη κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ καὶ γιὰ νὰ μὴν ἀντικατασταθεῖ, ὅπως ἐγίνε μετὰ τὸ ἀντίστοιχο γεῖσο, λαξεύτηκε καὶ τοποθετήθηκε στὸ λάξευμα συμπλήρωμα τῆς τριγλύφου.

Γεῖσα. Τὴ ζωφόρο στεγάζουν τὰ γεῖσα, μετὰ τὰ ὁποῖα τελειώνει ὁ θριγκὸς τοῦ ναοῦ. Πρόκειται γιὰ παχιὲς πλάκες ποὺ στηρίζονται στὴ ζωφόρο καὶ στὰ ἀντιθήματά της. Οἱ πλάκες αὐτὲς ἐξέχουν ἀρκετὰ καὶ σχηματίζουν πάνω ἀπὸ τὴ ζωφόρο στέγαστρο. Τὸ μέτωπο τοῦ γείσου ἔχει στὴν ἐπάνω παρυφὴ τοῦ δωρικὸ κυμάτιο καὶ ἀπὸ κάτω, στὴν ἐξωτερικὴ ἄκρη, ὑπάρχει βαθιὰ ἐντομή. Τὸ κυμάτιο, τὸ μέτωπο τοῦ γείσου ποὺ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἡ ἐντομή ἓνα σκοπὸ εἶχαν, νὰ ἐμποδίζουν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς νὰ κυλοῦν πάνω στὸν θριγκό.

140-142

Κάθε ναὸς ἔχει τέσσαρα γωνιακὰ γεῖσα. Ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Νεμέσεως σώζεται καὶ πέμπτο. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀρχικὸ γεῖσο τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ ναοῦ, ποὺ ὑπέστη μεγάλη βλάβη κατὰ τὴν τοποθέτησή του καὶ ἀντικαταστάθηκε μετὰ ἄλλο ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο. Αὐτὸ τὸ δεύτερο γεῖσο, μαζί μετὰ τὴς κεραμίδες τοῦ ναοῦ, εἶναι τὰ μόνυ μέλη τοῦ ἀπὸ τὸ ὑλικὸ αὐτό. Τὸ βλαμμένο γεῖσο ἔμεινε θαμμένο ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ἕως ὅτου τὸ βρῆκε, σὲ ἄριστη κατάστασι, ὁ Στάης.

Ἀετώματα. Στὴς στενὲς πλευρὲς τοῦ ναοῦ πάνω ἀπὸ τὸν θριγκὸ ὑπῆρχαν τὰ ἀετώματα, τὰ ὁποῖα δὲν εἶχαν γλυπτὲς παραστάσεις. Σώζεται τὸ τύμπανο καὶ τὸ ὀριζόντιο γεῖσο τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος, χωρὶς τὸρμους γιὰ στερέωσι γλυπτῶν μορφῶν, ἐξ ἄλλου δὲν βρέθηκε στὸν Ραμνούντα γλυπτὸ ποὺ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἀέτωμα.

155-156

Ὀροφή. Τὴν ὀροφὴ τοῦ πτεροῦ, τοῦ προνάου καὶ τοῦ ὀπισθοδόμου τὴν ἀποτελοῦσαν μαρμάρινα φατνώματα ποὺ στηρίζονταν σὲ μαρμάρινες δοκοὺς. Ἀπὸ τὰ φατνώματα αὐτὰ σώζονται τρία εἶδη, τὰ δύο εἶναι σύγχρονα καὶ ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ τοῦ ναοῦ. Τὸ τρίτο ἀνήκει στὴ μεταγενέστερη ἐπισκευὴ τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τοῦ μνημείου. Τὰ φατνώματα τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο τεμάχια μαρμάρου, ἐνῶ τῆς μεταγενέστερης ἐπισκευῆς εἶναι μονόλιθα.³⁷⁷

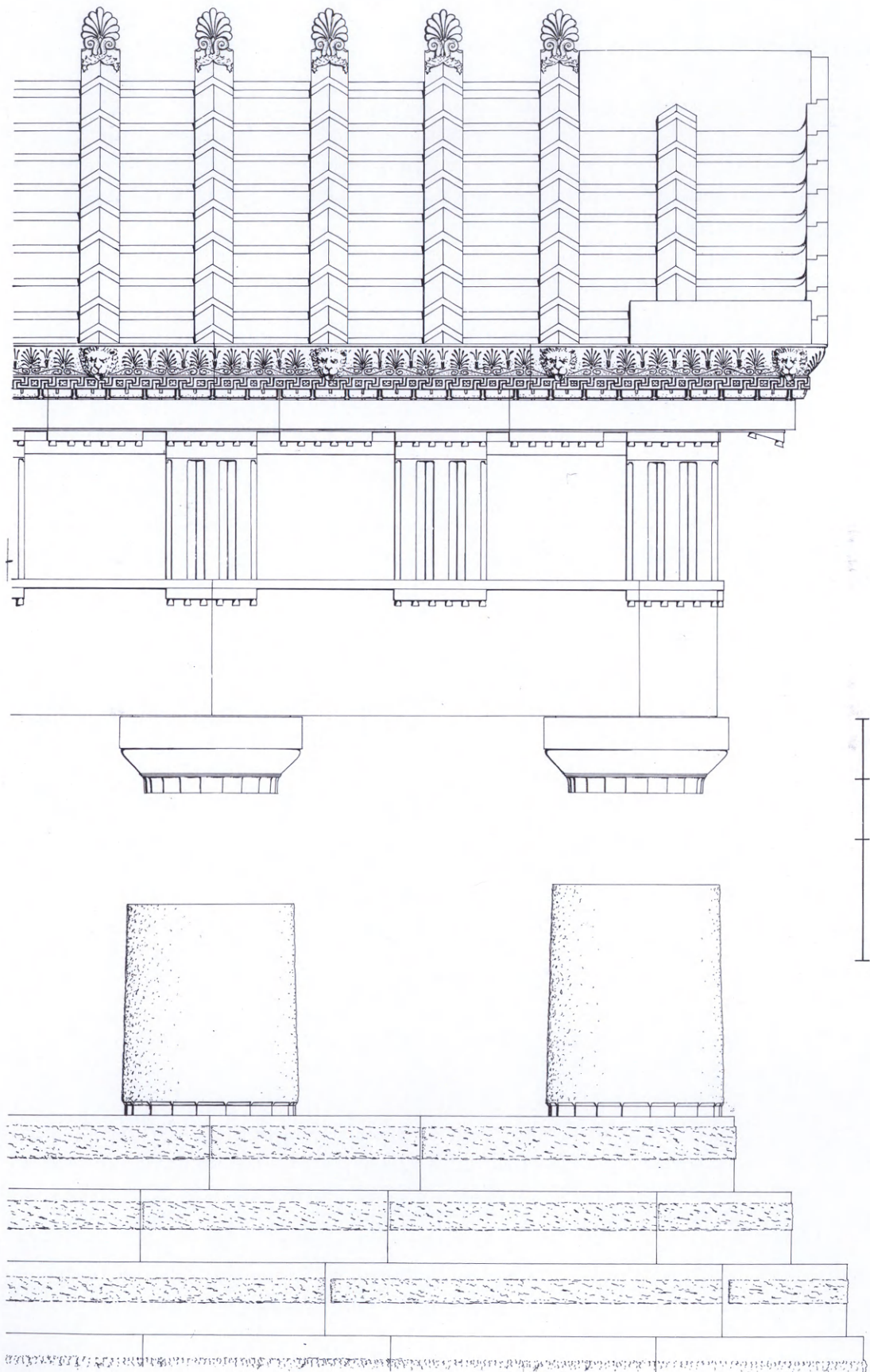
143-144

154

377. A. T. Hodge, *The Woodwork of Greek Roofs* (1960) 111-115 εἰκ. 23 πίν. XVI· ΑΔ 31, 1976, 251-

253 εἰκ. 6 καὶ 35, 1980, 210 εἰκ. 9 καὶ 10· M. Miles, *Hesperia* 58, 1989, 219-221.

ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΕΩΣ

Ἡφαίστου καὶ τοῦ Ποσειδῶνος εἶχε ἀνάγλυφες παραστάσεις. Στὸν ναὸ τῆς Νεμέσεως δὲν κατασκευάστηκε ποτὲ ἡ ζωφόρος.

Ὅταν ὁ ναὸς ἐρευνήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν J. Peter Gandy Deering, τὸ 1813, σωζόταν ὁλόκληρη ἡ τρίβαθμη κρηπίδα του μὲ τὸν στυλοβάτη καὶ ἑπτὰ κατώτεροι σπόνδυλοι τῆς νότιας πλευρᾶς βρίσκονταν στὴ θέση τους· σήμερα διατηροῦνται ἔξι. Σωζόταν ἀκόμη ὁ βόρειος κατώτερος σπόνδυλος τοῦ προνάου καὶ ὑπῆρχαν στὴ θέση τους ὀρθοστάτες τῶν τοίχων τοῦ προνάου, νότιου καὶ βόρειου, τοῦ νότιου τοίχου τοῦ σηκοῦ καὶ τοῦ τοίχου τοῦ ὀπισθοδόμου.

Ἐπεξεργασία. Ἡ οἰκοδόμησις τοῦ ναοῦ δὲν ἔφτασε ποτὲ στὴν ὁλοκλήρωσή της· σὲ 139
πολλὰ σημεῖα ὁ ναὸς ἔμεινε ἡμιτελής, κυρίως στοὺς ὀρθοστάτες καὶ στὸν στυλοβάτη, ποὺ 159
διατηροῦν τὸ ἄπεργο ποὺ ἄφησαν οἱ τεχνίτες κατὰ τὴ διάρκειά τῆς οἰκοδομῆς, ὅπως καὶ
στοὺς κίονες οἱ ὁποῖοι δὲν ἀπέκτησαν ποτὲ ραβδώσεις ἀλλὰ εἶναι ἐργασμένα ἢ κυλινδρική
ἐπιφάνειά τους μὲ λεπτὸ βελόνι. Ἐσφαλμένοι εἶναι οἱ ὑπολογισμοὶ ποὺ ἔγιναν γιὰ τὸ
κόστος τῆς γλυφῆς τῶν ραβδώσεων τῶν κίωνων τοῦ ναοῦ, ἐφ' ὅσον θὰ γίνονταν, καὶ ἄτοπη
εἶναι ἡ σύγκρισις μὲ τὸ κόστος τῶν ραβδώσεων τῶν κίωνων τοῦ Ἐρεχθείου.³⁷⁶

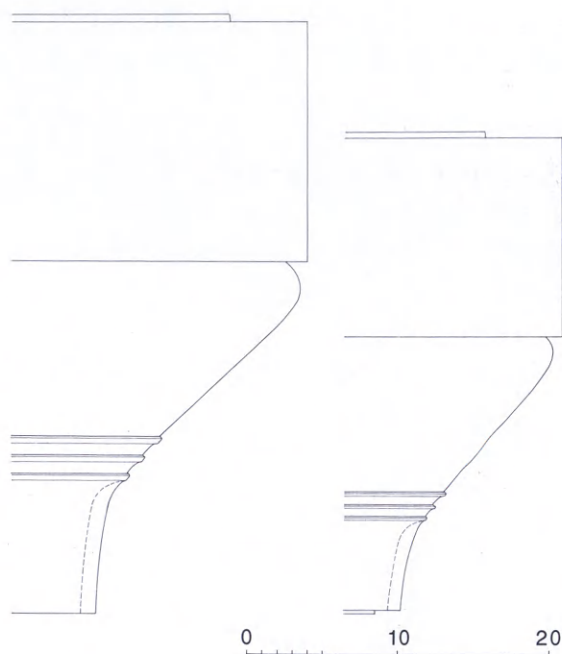
Ξενίζει αὐτὴ ἡ ὄψη τοῦ ναοῦ, δὲν τῆς λείπει ὅμως ἡ ὁμορφιά, γιὰτὶ καὶ σ' αὐτὴ τὴν
οἰκοδομικὴ φάση εἶναι φανερὴ ἡ μαστοριὰ τῶν τεχνιτῶν ποὺ δούλεψαν στὴν κατασκευή
του καὶ ἡ ἐπιδίωξις ἀπὸ μέρους τους τῆς τελειότητος. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ μορφὴ στὴν
ὁποία παραδόθηκε ὁ ναός, γιὰτὶ γίνονται φανερὲς οἱ φάσεις τῆς τεχνικῆς ἐπεξεργασίας
τῶν διαφόρων μερῶν του.

Ἡ τελικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ναοῦ μπορούσε νὰ γίνῃ καὶ κατὰ τὸν 4ο καὶ 3ο αἰ. Ὁ δῆμος
εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ διαθέσῃ τὸ ἀναγκαῖο ποσόν, τὸ ὁποῖο δὲν χρειαζόταν νὰ καταβλη-
θεῖ ἐφ' ἅπαξ. Ἀλλωστε ὑπῆρχαν τότε πολλοὶ δημότες οἱ ὁποῖοι ἦσαν πλούσιοι. Οἱ Ρα-
μνοῦοι ὅμως φαίνεται ὅτι εἶχαν συνηθίσῃ στὴν ὄψη αὐτὴ τοῦ ναοῦ καὶ δὲν θέλησαν νὰ
τὸν ὁλοκληρώσουν τεχνικὰ καὶ αἰσθητικὰ.

Ἐσωτερικὸς θριγκός. Ἐπάνω στοὺς κίονες, ποὺ στέφονταν μὲ τὰ κιονόκρανα, 138
στηριζόταν ὁ θριγκός, ποὺ τὸν ἀποτελοῦσαν τὸ ἐπιστύλιο, ἡ ζωφόρος καὶ τὸ γεῖσο. Τὸ
πάνω ἀπὸ τοὺς κίονες τοῦ προνάου ἐπιστύλιο, μὲ κανόνες καὶ σταγόνες, ἐκτεινόταν ἀπὸ
τὸν τρίτο ἐξωτερικὸ κίονα τῆς νότιας πλευρᾶς ὡς τὸν ἀντίστοιχο τῆς βόρειας. Τὸ μέγεθος
τῶν ἐπιστυλίων αὐτῶν εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τῶν ἐξωτερικῶν. Δὲν εἶναι πιθανὸ νὰ
ὑπῆρχαν πάνω ἀπὸ τὰ ἐπιστύλια τρίγλυφοι καὶ μετόπες, δὲν σώζονται λείψανά τους οὔτε
καὶ γλυπτῆς ζωφόρου. Ἐσωτερικὰ καὶ παράλληλα μὲ τὸ ἐπιστύλιο ὑπῆρχε ὅμοιο δοκάρι,
τὸ ἀντίθημα, τοῦ ὁποῖου ἡ μία ὄψη ἦταν φανερὴ ἀπὸ τὸ πτερό. Τὸ ἀντίθημα δὲν εἶχε ται-
νία καὶ κανόνες.

Ἐξωτερικὸς θριγκός. Τῇ ζωφόρῳ ἀποτελοῦσαν οἱ τρίγλυφοι καὶ οἱ μετόπες, ποὺ 139
ἐναλλάσσονταν. Οἱ τρίγλυφοι βρίσκονταν πάνω ἀπὸ τοὺς κίονες καὶ τὰ μετακίονια. Ἀνά-
μεσά τους ὑπῆρχαν οἱ μετόπες, ἀπλὰ ὀρθογώνια ποὺ στὸ πάνω μέρος τους εἶχαν ταινία ἢ 156-158
ὁποία ἐξεῖχε. Στὸν ναὸ τῆς Νεμέσεως οἱ μετόπες δὲν ἔχουν γλυπτὴ διακόσμηση καὶ εἶναι
συμφυεῖς μὲ τὴν τριγλύφον· εἶναι κατασκευασμένες ἀπὸ τὸ ἴδιο κομμάτι μαρμάρου, δὲν
εἶναι ἑνθετες πλάκες. Οἱ μακρὲς πλευρὲς εἶχαν 23 τριγλύφους καὶ 22 μετόπες, καὶ οἱ
στενὲς 11 τριγλύφους καὶ 10 μετόπες. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ ἀρχαία ἐπισκευὴ στὴ γωνια- 157

376. Joh. S. Boersma, *Athenian Building Policy from 561/0 to 405/4 B.C.* (1970) 78.

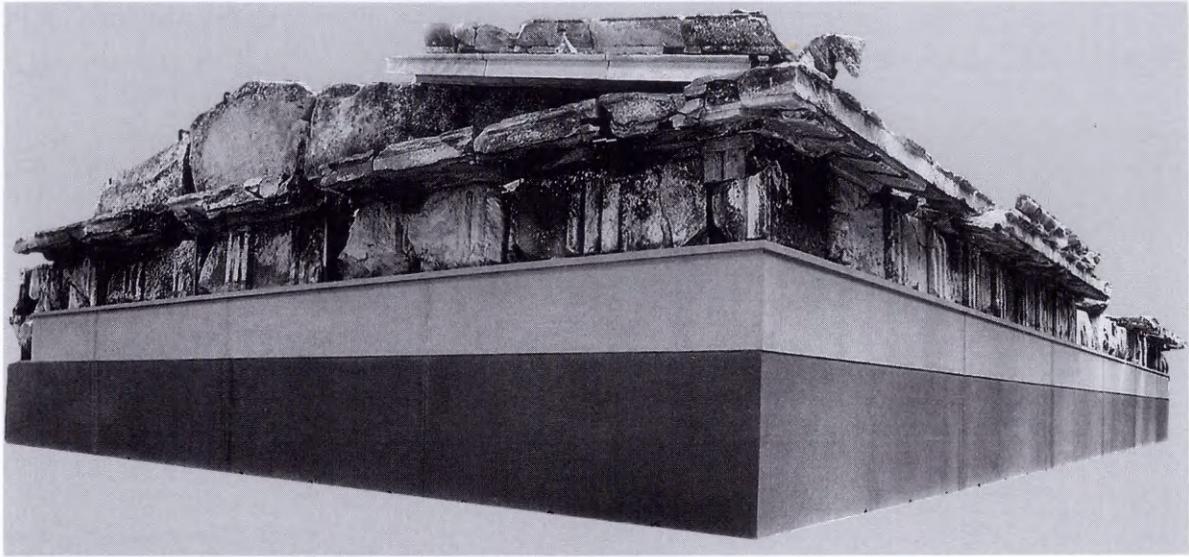
Εἰκ. 138. Τμηματική ἀπεικόνιση-τομή τῶν κο-
νοκράνων τοῦ προνάου καὶ ὀπισθονάου (ἀριστερὰ)
καὶ τῆς περίστασης (δεξιὰ) τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς
Νεμέσεως.

καὶ 0.80 μ. στὴ ΝΑ. Στὴ νότια πλευρὰ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἔρευνα. Εἶναι φανερό ὅτι τὰ ὕψη τῆς θεμελιώσεως εἰκονίζουν τὴ διαμόρφωση τοῦ βραχώδους ἐπικλινοῦς ἐδάφους τοῦ Ἱεροῦ. Ἡ θέση τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἀκράϊο τμήμα τοῦ χώρου ποὺ παρουσιάζει ἐπιφάνεια σχετικῶς ἐπίπεδη. Λίγα μέτρα βορειότερα ἡ κλίση γίνεται ἐντονότερη. Στὰ χώματα τῶν τομῶν βρέθηκαν καὶ λίγα θραύσματα πρωτοελλαδικῶν ἀγγείων, καὶ πιθανῶς νεολιθικῶν, ὅπως τῆς Νέας Μάκρης. Ἡ ποσότητά τους δείχνει τὴ διάβαση καὶ προσωρινὴ διαμονὴ ἀνθρώπων στὸ σημεῖο αὐτό, ὅχι τὴν ἐγκατάστασή τους κατὰ τὴ νεολιθικὴ καὶ τὴν πρωτοελλαδικὴ ἐποχὴ.³⁷⁵

138 Ρυθμός· κίονες. Ὁ ναός, δωρικοῦ ρυθμοῦ, εἶχε ἕξι κίονες στὶς στενὲς ὀψεις καὶ δώδεκα στὶς μακρές, ἕναν λιγότερο δηλαδὴ στὰ πλάγια ἀπὸ τὸ κανονικόν, γιατί ὁ κλασικὸς κανόνας εἶναι πὼς οἱ κίονες τῶν μακρῶν πλευρῶν εἶναι διπλάσιοι τῶν στενῶν καὶ ἕνας ἐπὶ πλέον. Ὅταν θὰ ὀλοκληρωνόταν ἡ ἐπεξεργασία τους θὰ εἶχαν γύρω τους ἀπὸ 20 ραβδώσεις, τῶν ὁποίων ὑπάρχει μόνον ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος στοὺς ἀνώτατους καὶ τοὺς κατώτατους σπονδύλους ποὺ σώθηκαν. Ὁ τρίτος κίονας τῶν πλευρῶν, ἀρχίζοντας ἀπὸ ἀνατολικά, βρίσκεται στὸν ἴδιο ἄξονα μὲ τὶς παραστάδες καὶ τοὺς κίονες τοῦ προνάου, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἡμίγλυφοι, ἔφεραν 11 ραβδώσεις στὴ μισὴ κυλινδρική ἐπιφάνειά τους, αὐτὴ ποὺ ἔβλεπε πρὸς τὰ ἔξω.

Ἡ θέση τοῦ τρίτου κίονα τῶν πλευρῶν, στὴν ἴδια εὐθεΐα μὲ τοὺς κίονες τοῦ προνάου, εἶναι τεχνικὸ χαρακτηριστικὸ ποὺ τὸ βρίσκουμε καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς, τὸ Ἡφαιστεῖο (Θησεῖο) καὶ τὸν ναὸ τοῦ Ἄρεως στὴν Ἀθήνα, καὶ τὸν ναὸ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο, καὶ ἐπέτρεπε τὴν κατασκευὴ ἀρκετὰ μακρᾶς ζωφόρου στὸν πρόναο, ἡ ὁποία στὸν ναὸ τοῦ

375. Αὐτόθι.

Είκ. 156-159. Τμήματα τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νεμέσεως:

Είκ. 156. Ὁ θριγκὸς ἀναστηλωμένος σὲ μεγάλη αἴθουσα κοντὰ στὸ Ἱερό.

Είκ. 157. Ἡ ΝΔ. γωνία τοῦ θριγκοῦ μὲ τὸ ἐπισκευασμένο γωνιακὸ τρίγλυφο καὶ τὸ ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο γεῖσο.

Είκ. 158. Τμήμα τῆς ζωφόρου στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς νότιας πλευρᾶς.

Είκ. 159. Τμήμα τοῦ στυλοβάτη καὶ τῶν βαθμίδων τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Ἐκατέρωθεν τοῦ ἀπέργου δύο κατώτεροι σπόνδυλοι στὴ θέση τους.

Εικ. 160. "Αποψη τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ μεγάλου ναοῦ ἀπὸ ΒΔ. Εἰκ. 161. "Αποψη τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ μεγάλου ναοῦ ἀπὸ ΒΑ. Κάτω δεξιὰ ἡ πλάκα-βάση τῆς ἱερῆς τράπεζας.

ΤΟ ΛΑΤΡΕΥΤΙΚΟ ΑΓΑΛΜΑ ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΕΩΣ

Βρισκόταν στὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ, ἰδρυμένο σὲ βάση τὴν ὁποία κοσμοῦσε ἀνάγλυφη ζωφόρος. Ἀποτέλεσε ἓνα ἀπὸ τὰ περισσότερα ἐνδιαφέροντα ζητήματα τῆς κλασικῆς ἀρχαιολογίας, ποὺ λύθηκε μόλις τὰ τελευταῖα χρόνια. 153
162

Ἡ εὕρεση. Ὁ Gandy εἶχε βρεῖ καὶ εἶχε μεταφέρει στὴν Ἀγγλία μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ ἀγάλματος, ποὺ σήμερα φυλάσσεται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Πολλὰ κομμάτια του, τὰ ὁποῖα κατὰ τὶς διηγήσεις ἐπισκεπτῶν τοῦ Ραμνοῦντος ἦσαν σκορπισμένα στὸ Ἱερό, συγκέντρωσε ὁ Στάης καὶ τὰ μετέφερε στὴν Ἀθήνα. Ὅλα αὐτὰ τὰ σχεδὸν ἄμορφα θραύσματα, στὰ ὁποῖα κανεὶς δὲν ἔδινε σημασία γιατί δὲν τὰ καταλάβαινε, μελετήθηκαν³⁸⁶ καὶ μὲ τὴ σπουδὴ ἄλλων ἀγαλμάτων ποὺ ἦσαν μιμήσεις τοῦ τύπου τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ραμνοῦντος ἀναπαραστάθηκε ἡ μορφή τοῦ δικοῦ μας θρυμματισμένου. Ἡ σπουδαιότητα τῆς μελέτης γίνεται φανερὴ ὅταν ἀναλογιστοῦμε ὅτι τὸ ἄγαλμα ἦταν ἔργο μεγάλου γλύπτη τοῦ 5ου αἰ., τοῦ Ἀγορακρίτου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ὁ ἀγαπημένος μαθητὴς τοῦ Φειδίου. Συνδέεται ὁ ναὸς μὲ τὰ πρῶτα ὀνόματα τῆς κλασικῆς τέχνης.

Ὁ θρύλος τοῦ περσικοῦ τροπαίου. Οἱ ιδιότητες τῆς Νεμέσεως ἔδωσαν στοὺς Ραμνοῦσιους τὴν εὐκαιρία νὰ πλάσουν, μετὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους, μιὰ ἱστορία ποὺ διασώζει ὁ περιηγητὴς Πausanias, ὅτι τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς κατασκευάστηκε ἀπὸ ἓναν μεγάλο ὄγκο παριανοῦ μαρμάρου ποὺ οἱ Πέρσες εἶχαν φέρει μαζί τους, τὸ 490, γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποιήσουν στὸ τρόπαιο ποὺ θὰ ἔστηναν, ἀφοῦ νικοῦσαν τοὺς Ἕλληνες. Δοκεῖ δὲ καὶ τοῖς ἀποβᾶσιν ἐς Μαραθῶνα τῶν βαρβάρων ἀπαντῆσαι μήνιμα ἐκ τῆς θεοῦ ταύτης· καταφρονήσαντες γὰρ ἐμποδῶν εἶναι τὰς Ἀθήνας ἐλεῖν, λίθον Πάριον ὡς ἐπ' ἐξειργασμένοις ἦγον ἐς τροπαίου ποίησιν. τοῦτον Φειδίας τὸν λίθον εἰργάσατο, ἄγαλμα μὲν εἶναι Νεμέσεως. (Πιστεύεται ὅτι ἡ ὀργὴ τῆς θεᾶς ἔπεσε ἐπάνω στοὺς βαρβάρους ποὺ ἀποβιβάστηκαν στὸν Μαραθῶνα, γιατί νομίζοντας, μέσα στὴν ἀλαζονεία τους, πῶς τίποτε δὲν θὰ τοὺς ἐμπόδιζε νὰ καταλάβουν τὴν Ἀθήνα, κουβαλοῦσαν ἓναν ὄγκο παριανοῦ μαρμάρου γιὰ τὴν κατασκευὴ τροπαίου, ἔχοντας τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ ἔργο τους ἦταν ἤδη ὀλοκληρωμένο. Μὲ αὐτὸν τὸν ὄγκο κατασκεύασε ὁ Φειδίας ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως.) Ἡ Νέμεσις τιμώρησε τὴν ἀλαζονεία, τὴν περσικὴ ὕβρι, μὲ τὴ συντριπτικὴ ἥττα τους· μέρος τῆς τιμωρίας ἦταν καὶ ἡ χρῆση τοῦ μαρμάρου γιὰ τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς.

Ἀρχαῖες μαρτυρίες. Πληροφορία τοῦ Πλίνιου,³⁸⁷ πλησιέστερη πρὸς τὴν ἀλήθεια, διασώζει ἄλλη ἱστορία, ὅτι ὁ Ἀγοράκριτος εἶχε λάβει μέρος σὲ διαγωνισμό γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀγάλματος τῆς Ἀφροδίτης. Στὸν διαγωνισμό νίκησε ὁ Ἀλκαμένης, τὸ ἄγαλμα ὅμως τοῦ Ἀγορακρίτου δὲν πῆγε χαμένο, γιατί τὸ ἀγόρασαν οἱ Ραμνοῦσιοι γιὰ τὸν ναὸ τους: eiusdem discipulus fuit Agoracritus Parius, et aetate gratus, itaque e suis operibus pleraque nomini eius donasse fertur. certavere autem inter se ambo discipuli Venere facienda, vicitque Alcamenes non opere, sed civitatis suffragiis contra peregrinum suo faventis. quare Agoracritus ea lege signum suum vendidisse traditur, ne Athenis esset, et ap-

386. Ἀπὸ τὸν Γιώργο Δεσπίνη.

387. Nat. Hist. 36, 17.

pellasse Nemesin. id positum est Rhamnunte pago Atticae, quod M. Varro omnibus signis praetulit. (Ἄλλος μαθητής του [τοῦ Φειδία] ἦταν ὁ Ἀγοράκριτος ἀπὸ τὴν Πάρο, ποὺ τὸν εἴλκυε ἐξ αἰτίας τῆς νεότητος καὶ τῆς ὁμορφιάς του. Γι' αὐτὸ λέγεται ὅτι ὁ Φειδίας ἐπέτρεψε νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἔργα τοῦ Ἀγορακρίτου δικά του ἔργα. Ὅπως ὅμως καὶ νὰ ἔχει τὸ πρᾶγμα, οἱ δύο μαθητές [Ἀλκαμένης καὶ Ἀγοράκριτος] συναγωνίστηκαν στὴ φιλοτέχνηση ἀγάλματος Ἀφροδίτης. Νίκησε ὁ Ἀλκαμένης ὅχι γιὰ τὴν ποιότητα τοῦ ἔργου του ἀλλὰ μὲ τὴν ψήφους τῶν συμπατριωτῶν του, οἱ ὁποῖοι εὐνόησαν ἕναν δικό τους καὶ ὅχι ἕναν ξένο. Ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι ὁ Ἀγοράκριτος, ὅπως λέγεται, πούλησε τὸ ἄγαλμα ποὺ ἔφτιαξε, μὲ τὸν ὅρο ὅτι δὲν θὰ ἰδρυόταν στὴν Ἀθήνα καὶ ὅτι θὰ ὀνομαζόταν Νέμεσις. Ἰδρύθηκε στὸν Ραμνούντα, ἕναν ἀπὸ τοὺς δήμους τῆς Ἀττικῆς, καὶ ὁ Μᾶρκος Οὐάρρων τὸ προτιμοῦσε ἀπ' ὅλα τὰ ἀγάλματα.)

Ἀπὸ ἄλλη μαρτυρία μαθαίνουμε³⁸⁸ ὅτι ὁ παραδοξογράφος Ἀντίγονος ὁ Καρύστιος (3ος αἰ.) εἶχε δεῖ νὰ κρέμεται ἀπὸ τὸ ἄγαλμα μικρὴ πινακίδα στὴν ὁποία ἦταν γραμμένο τὸ ὄνομα τοῦ Ἀγορακρίτου. Ἐν Ῥαμνούντι Νεμέσεως ἱδρυται ἄγαλμα δεκάπηχυ, ὁλόλιθον, ἔργον Φειδίου, ἔχει δὲ ἐν τῇ χειρὶ μηλέας κλάδον· ἐξ οὗ φησιν Ἀντίγονος ὁ Καρύστιος πτύχιόν τι μικρὸν ἐξηρτῆσθαι τὴν ἐπιγραφὴν ἔχον ΑΓΟΡΑΚΡΙΤΟΣ ΠΑΡΙΟΣ ΕΠΟΙΗΣΕΝ. οὐ θαυμαστόν δέ· καὶ ἄλλοι γὰρ πολλοὶ ἐπὶ τῶν οἰκείων ἔργων ἕτερον ἐπιγεγράφασιν ὄνομα. εἰκὸς οὖν καὶ τὸν Φειδίαν τῷ Ἀγορακρίτῳ συγκεχωρηκέναι· ἦν γὰρ αὐτοῦ ἐρώμενος, καὶ ἄλλως ἐπτόητο περὶ τὰ παιδικά. Σὲ ὀρισμένες πηγές³⁸⁹ ἐξηγεῖται ἡ ἀπόδοση τοῦ ἀγάλματος στὸν Ἀγοράκριτο μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ Φειδία νὰ βοηθήσει τὸν μαθητὴ του ποὺ ἀγαποῦσε.

Περιγραφή τοῦ ἀγάλματος μᾶς παρέχει ὁ περιηγητὴς Παυσανίας,³⁹⁰ μὲ τὴ βοήθεια τῆς ὁποίας καὶ ἀναπαραστάσεις του ἔγιναν καὶ ταυτίσεις ἀρχαίων ἀντιγράφων του· τῇ κεφαλῇ δὲ ἔπεστι τῆς θεοῦ στέφανος ἐλάφους ἔχων καὶ Νίκης ἀγάλματα οὐ μεγάλα· ταῖς δὲ χερσὶν ἔχει τῇ μὲν κλάδον μηλέας, τῇ δεξιᾷ δὲ φιάλην, Αἰθίοπες δὲ ἐπὶ τῇ φιάλῃ πεποιήνται. (Στὸ κεφάλι τῆς θεᾶς εἶναι τοποθετημένο στεφάνι ποὺ ἔχει ἐλάφια καὶ μικρὰ ἀγάλματα Νίκης· μὲ τὸ ἀριστερὸ χεῖρ κρατᾷ κλαδὶ μηλιάς καὶ μὲ τὸ δεξιὸ φιάλη στὴν ὁποία ὑπάρχουν ἀνάγλυφοι Αἰθίοπες.)

Ἡ μορφή του. Τὸ ἄγαλμα, ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο, φέρει χειριδωτὸ χιτῶνα ζωσμένο στὴ μέση μὲ τέτοιο τρόπο ποὺ σχηματίζεται κόλπος καὶ ἀπόπτυγμα. Πάνω ἀπὸ τὸν χιτῶνα φέρει πλούσια πτυχωμένο ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸν δεξιὸ ὦμο καὶ τὸ στήθος.

Ἡ Νέμεσις πατᾷ στὸ ἀριστερὸ σκέλος καὶ λυγίζει ἐλαφρὰ τὸ δεξιόν. Τὸ κεφάλι τὸ στρέφει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ προτείνει τὸ δεξιὸ χεῖρ, μὲ τὸ ὁποῖο κρατᾷ φιάλη, χάλκινη ἐπίχρυση, αὐτὴν στὴν ὁποία, κατὰ τὸν Παυσανία, ὑπῆρχαν σφυρήλατα ἀνάγλυφα κεφάλια Αἰθίοπων. Σύμφωνα μὲ κάποια γνώμη οἱ Αἰθίοπες ὑποδηλώνουν τὰ ὅρια τοῦ κόσμου στὸν ὁποῖο ἀπλωνόταν ἡ παρουσία τῆς Νεμέσεως: Αἰθίοπας, τοὶ διχθὰ δεδαίαται, ἔσχατοι ἀνδρῶν, | οἱ μὲν δυσομένου Ὑπερίονος, οἱ δ' ἀνιόντος (γιὰ τοὺς Αἰθίοπες, ποὺ στὴν τελεῖωση τοῦ κόσμου χάρια ζοῦνε, | μισοὶ στοῦ Ἥλιου τὰ βασιλέματα, μισοὶ σ' ἀνάτελά του).³⁹¹

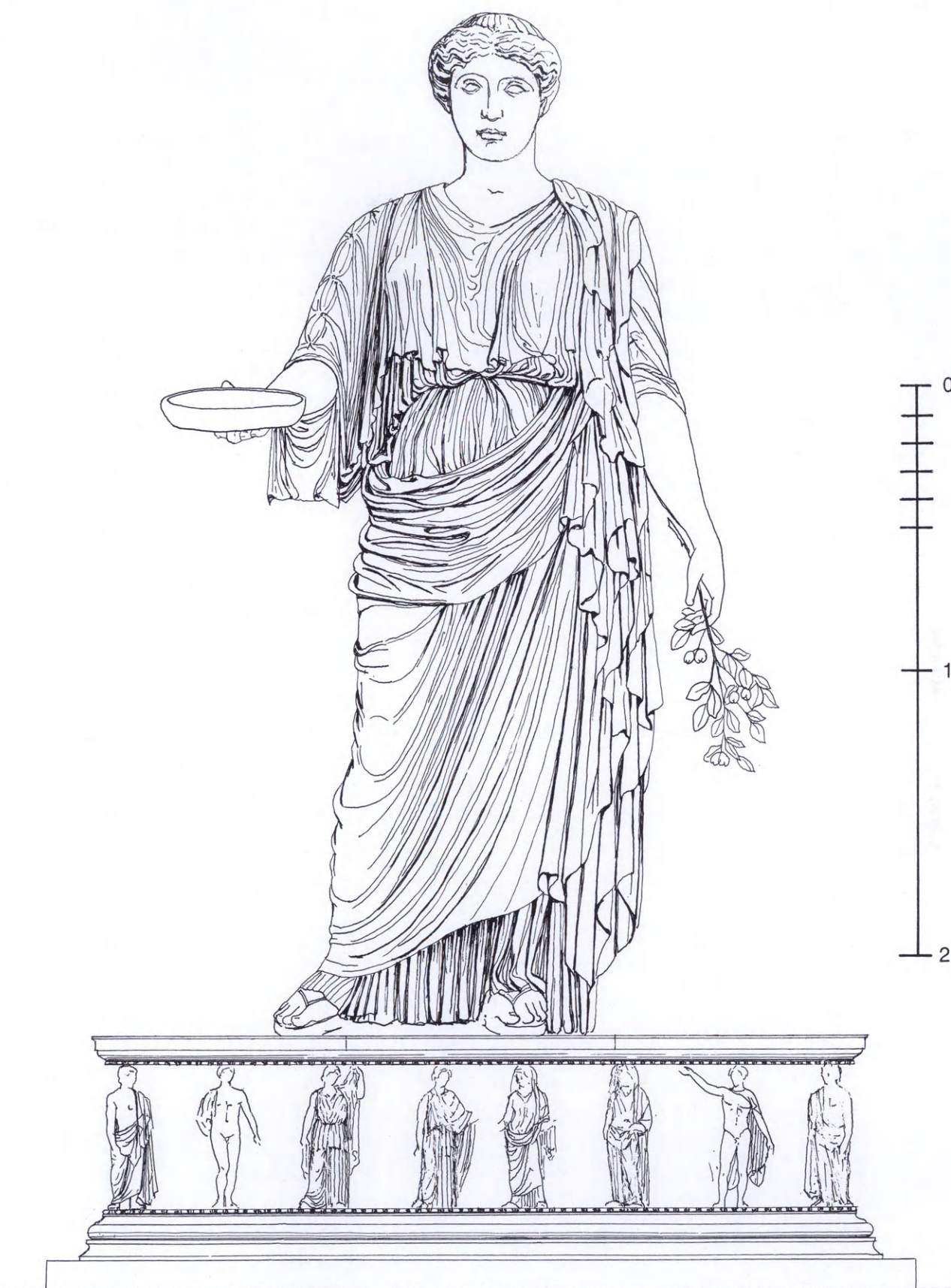
Μὲ τὸ ἀριστερὸ χεῖρ, ποὺ κρέμεται, κρατᾷ κλαδὶ μηλιάς, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ κατ' ἐξοχὴν σύμβολό της. Τὰ μαλλιά εἶναι χωρισμένα, πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο, στὴ μέση καὶ

388. Ζηνοβ. 5, 82. Ὁ Wilamowitz, *Antigonos von Karystos* (1881) 10 ἀναγνώρισε ὅτι ἡ πληροφορία τοῦ Ζηνοβίου (2ος αἰ. μ.Χ.) προέρχεται ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Πολέμωνος (2ος αἰ.), *Τὰ πρὸς Ἀνταῖον καὶ Ἀπίγονον*. Πρβ. Γ. Δεσπίνη, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου* (1971) 1.

389. Σούδα λ. Ῥαμνουσία Νέμεσις· Φωτ. *Λεξικὸν λ. Ῥαμνουσία Νέμεσις*· Τζέτζ. *Ἐπιστ.* 21· Τζέτζ., *Χιλ.* 7, 931· Ἡσυχ. Ῥαμνουσία Νέμεσις.

390. I 33, 3.

391. Ὁδ. α 23-24 (μετάφρ. Ν. Καζαντζάκη· Ἰ. Κακριδῆ).

Εἰκ. 162. Ἀναπαράσταση τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου, πάνω στὴ διακοσμημένη μὲ ἀνάγλυφον παράσταση βάσῃ του.

καταλήγουν πίσω συμμετρικά σὲ εἶδος κοτσίδας. Πάνω στὸ κεφάλι ἔφερε στεφάνι ποὺ στολιζόταν μὲ ἐλαφάκια καὶ ἀγαλματάκια Νίκης.

Ἀρχαῖα ἀντίγραφα. Ὁ τύπος τῆς Νεμέσεως τοῦ Ραμνοῦντος ἦταν διάσημος στὴν ἀρχαιότητα καὶ τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ποὺ τὸν ἀναπαράγουν μὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη πιστότητα. Τὸ καλύτερο ἀντίγραφο εἶναι τὸ ἄγαλμα 304a τοῦ Μουσείου Ny Carlsberg τῆς Κοπεγχάγης. Ἄλλα ἀντίγραφα, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 3949, μᾶς παρέχουν στοιχεῖα ποὺ λείπουν ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς Κοπεγχάγης. Τὸ ὕψος τῆς Νεμέσεως ὑπολογίζεται ὅτι ἦταν 3.50 μ. περίπου, τὸ διπλάσιο ἀπὸ τὸ φυσικό.

Ἡ φήμη τοῦ ἀγάλματος. Εἶδαμε ὅτι τὸ ἄγαλμα ἦταν φημισμένο στὴν ἀρχαιότητα καὶ αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ λεπτομερὴ περιγραφὴ ποὺ τοῦ ἔκανε ὁ Πausanias. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ποικίλες μνεῖες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τὰ σχόλια γιὰ τὸν γλύπτη ποὺ τὸ φιλοτέχνησε, σῶθηκαν στὴν Ἀνθολογία ἑμμετρες συνθέσεις ποὺ τὸ περιγράφουν καὶ τοῦ ἀποδίδουν θεϊκὲς ιδιότητες. Εἶναι μεταγενέστερα ψυχρὰ δημιουργήματα, χαρακτηριστικὰ ἐνὸς στείρου κλασικισμοῦ.

Τὸ πρῶτο ποίημα, ἀπὸ τὰ τρία ποὺ ἀκολουθοῦν, εἶναι ἔργο τοῦ Παρμενίωνος,³⁹² ποιητὴ τοῦ τέλους τοῦ Ιου αἰ., ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ραμνοῦς εἶχε ξεπέσει.

Μήδοις ἐλπισθεῖσα τροπαιοφόρος λίθος εἶναι,
ἡλλάχθην μορφὴν καίριον εἰς Νέμεσιν,
ἔνδικος ἰδρυνθεῖσα θεὰ Ῥαμνοῦντος ἐπ' ὄχθαις,
νίκης καὶ σοφίης Ἀτθίδι μαρτύριον.

(*Ἐμένα, τὸν λίθο ποὺ οἱ Μῆδοι ἔλπισαν νὰ κάνουν τρόπαιο, | στὴν κατάλληλη στιγμή μ' ἄλλαξαν σὲ Νέμεση, | τὴ θεὰ ποὺ δίκαια ἰδρύθηκε σὺς ἀκτὲς τοῦ Ραμνοῦντος, | νίκης καὶ μαστοριᾶς στὴν Ἀττικὴ ὑπόμνημα.*)

Τοῦ δευτέρου ἐπιγράμματος εἶναι ἄγνωστος ὁ ποιητής, καὶ ὄχι πολὺ πρωτότυπος.³⁹³ Μνημονεύεται καὶ σ' αὐτὸ ἡ χρῆση τοῦ μαρμάρου ποὺ κουβαλοῦσαν οἱ Πέρσες γιὰ νὰ τὸ κάνουν τρόπαιο τῆς νίκης τους.

Πρίν με λίθον Πέρσαι δεῦρ' ἤγαγον, ὄφρα τρόπαιον
στήσονται νίκας· εἰμὶ δὲ νῦν Νέμεσις.
ἀμφοτέροις δ' ἔστηκα, καὶ Ἑλλήνεσσι τρόπαιον
νίκας καὶ Πέρσαις τοῦ πολέμου νέμεσις.

(*Οἱ Πέρσες πρῶτα μ' ἔφεραν ἐδῶ, λίθο γιὰ τρόπαιο | ποὺ θὰ ἔστηναν τῆς νίκης· τώρα εἶμαι Νέμεση. | Στημένῃ εἶμ' ἐδῶ καὶ γιὰ τοὺς δύο, τρόπαιο τῶν Ἑλλήνων | γιὰ τὴ νίκη, νέμεση τοῦ (ιερόσυλου) πολέμου γιὰ τοὺς Πέρσες.*)

Τὸ τρίτο εἶναι ἔργο τοῦ Θεαιτήτου Σχολαστικοῦ (6ος αἰ. μ.Χ.),³⁹⁴ ἐνδεικτικὸ τῆς φήμης τοῦ ἀγάλματος, ἀφοῦ μιὰ χιλιετία καὶ πλέον μετὰ τὴ φιλοτέχνησή του, κι ὅταν πλέον εἶχε μεταβληθεῖ σὲ συντρίμμα, ἐνέπνεε ἕναν ἄδοξο ποιητὴ.

Χιονέην με λίθον παλιναυξέος ἐκ περιωπῆς
λαοτύπος τμήξας πετροτόμοις ἀκίσι

392. Ἀνθολογία XVI 222.

394. Ἀνθολογία XVI 221.

393. Αὐτόθι 263.

Μῆδος ἐποντοπόρευσεν, ὅπως ἀνδρείκελα τεύξη,
τῆς κατ' Ἀθηναίων σύμβολα καμμονίης.
ὥς δὲ δαΐζομένοις Μαραθῶν ἀντέκτυπε Πέρσαις,
καὶ νέες ὑγροπόρουν χεύμασιν αἵμαλέοις,
ἔξεσαν Ἀδρήστεϊαν ἀριστῶδινες Ἀθῆναι,
δαίμον' ὑπερφιάλοισ ἀντίπαλον μερόπων.
ἀντιταλαντεύω τὰς ἐλπίδας· εἰμὶ δὲ καὶ νῦν
Νίκη Ἐρεχθεΐδαις, Ἀσσυρίοις Νέμεσις.

(Λευκὸ σὰν τὸ χιόνι λίθο ἀπὸ ψήλωμα πὺρ ξαναγεννιέται | μ' ἔκοψε ὁ Μῆδος γλύπτης μὲ τὰ αἰχμηρὰ ἐργαλεῖα | καὶ μὲ ταξίδεψε μέσα στῇ θάλασσα γιὰ νὰ σμιλεύσει ἀγάλματα, | ἀπόδειξε τῆς νίκης πάνω στοὺς Ἀθηναίους. | Ὅταν ὁ Μαραθῶνας ἔτρεπε σὲ φυγὴ τοὺς σκορπισμένους Πέρσες | καὶ τὰ καράβια ἔσχιζαν τὰ αἱματόχρωμα κύματα, | ἡ καλογέννα Ἀθήνα μὲ σμίλεψε σὲ Ἀδράστεια,³⁹⁵ | τὴν τιμῶρ θεὰ τῶν ἀλαζόνων ἀνθρώπων. | Ἰσοϋγίζω τὶς ἐλπίδες καὶ εἶμαι τώρα | Νίκη γιὰ τοὺς Ἐρεχθεΐδες, Νέμεση γιὰ τοὺς Ἀσσυρίους.)

Καὶ οἱ τρεῖς συνθέσεις ἀντιγράφουν ἢ μεταπλάθουν κοινὸ πρότυπο ποὺ εἶχε συντεθεῖ ἴσως στὸν Ραμνούντα, ὑμνητικὸ τῆς θεᾶς ποὺ λατρευόταν ἐκεῖ, ὅπως ὁ ὕμνος 165.

Κατὰ τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. ὁ Ἀπουλήιος³⁹⁶ περιγράφει τὴν ἔκταση τῆς λατρείας τῆς Ἰσιδος. Τὴ θεὰ τὴν ταυτίζει μὲ τὶς μεγάλες γυναικεῖες θεότητες, τὴν Ἀθηνᾶ, τὴν Ἀφροδίτη, τὴ Δῆμητρα. Ἀνάμεσά τους συγκαταλέγει καὶ τὴ Ῥαμνουσία, ἐπίθετο μὲ τὸ ὁποῖο δηλώνεται ἡ Νέμεσις. Τὸ συναντᾶμε στὸν Κάτουλλο³⁹⁷ στὴν ἔκφραση *Rhamnusia virgo* καὶ στὸν Στάτιο³⁹⁸ πάλι ὡς *Rhamnusia*.

Η ΒΑΣΗ ΤΟΥ ΑΓΑΛΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΕΩΣ

Ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος, φημισμένη στὴν ἀρχαιότητα ὅπως καὶ τὸ ἄγαλμα, ἦταν καὶ 153
αὐτὴ ἔργο τοῦ Ἀγορακρίτου ἢ τῶν βοηθῶν τοῦ ἐργαστηρίου του. Κατὰ τὶς νέες ἀνα- 162
σκαφές βρέθηκε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος της καὶ ἀποκαταστάθηκε.

Ἡ εὕρεση. Ἡ ἱστορία τῆς εὕρεσής της ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 1813. Πρῶτοι οἱ Ἕλληνες ἀποκάλυψαν μορφές τῆς ἀνάγλυφης παράστασής της, τὶς ὁποῖες πῆραν μαζί τους.³⁹⁹ Παρὰ τὶς ἐρευνες ποὺ ἔγιναν, δὲν ἐντοπίστηκαν ἀκόμη στὴν Ἀγγλία. Πολλὰ θραύσματα γλυπτῶν βρῆκε ὁ Στάης καὶ πάνω σ' αὐτὰ βασίστηκαν ἀρκετὲς μελέτες γιὰ τὴν τέχνη της καὶ τὴ μορφὴ της. Ἕνας ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τῆς νέας ἐρευνας ἦταν καὶ ἡ εὕρεση τῶν κομματιῶν τῆς βάσης στὸν χῶρο τοῦ Ἱεροῦ. Τὸ κύριο μόνον μέρος τῆς βάσης ἀποτελεῖται σήμερα ἀπὸ 293 κομμάτια, καὶ ἀπὸ αὐτὰ 128 εἶναι γλυπτῶν, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνον 30 κολλοῦν μεταξύ τους. Μὲ τὴ συγκόλληση πολλῶν ἔγινε δυνατὴ ἡ ἀνασύστασή της.

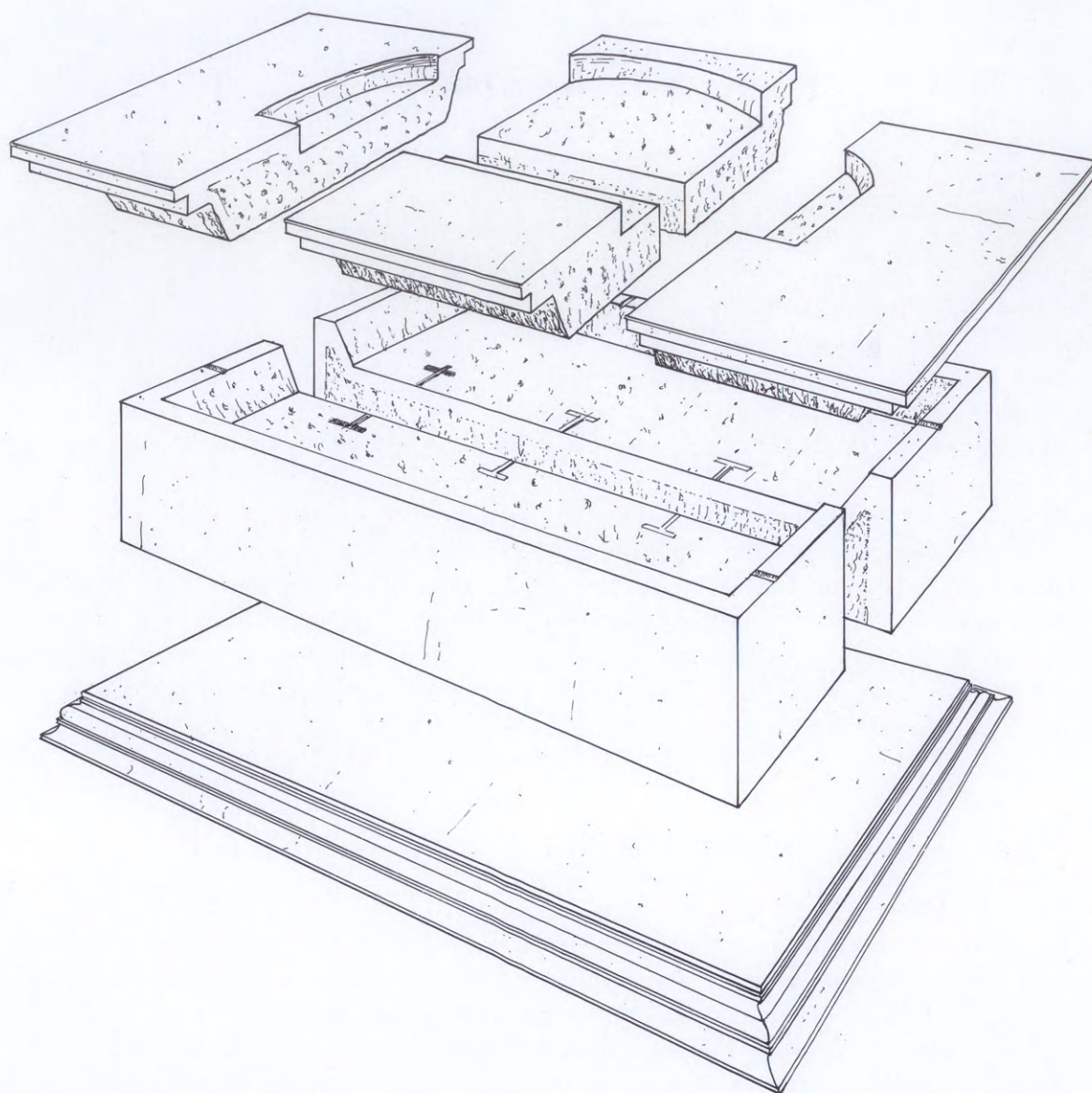
395. Ἡσυχ. λ. Ἀδράστεια· ἡ Νέμεσις, ἣν οὐκ ἂν
τις ἀποδράσειεν.

396. *Metam.* XI 5, 2-3.

397. 64, 395· 66, 71· 68, 77-78.

398. *Silv.* III 5, 5.

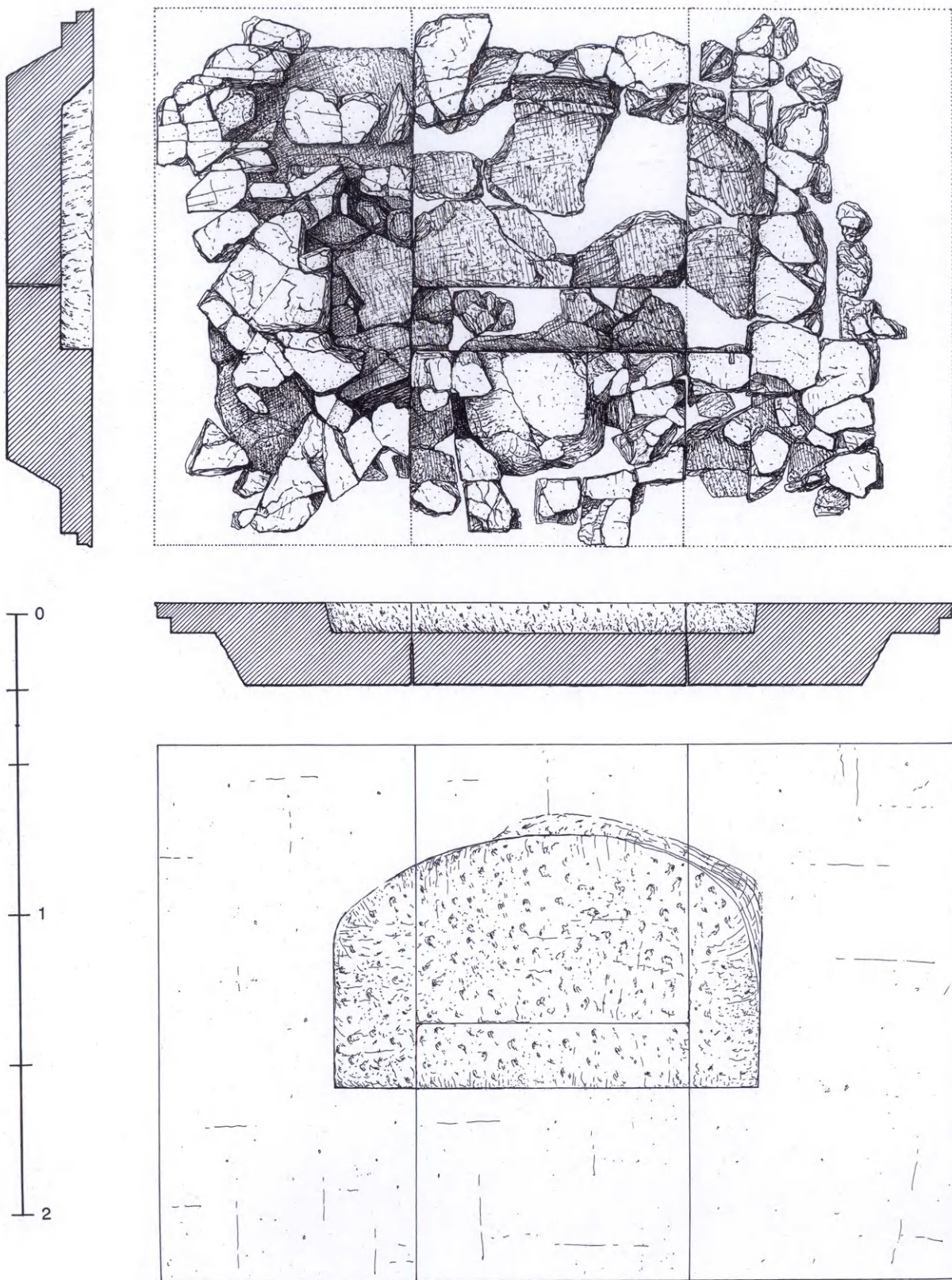
399. Gandy 43· βλ. καὶ τὴ σχετικὴ ἐγγραφὴ στὸ
ἡμερολόγιό του *AE 1979, 50 στ. 136-138 καὶ σ. 53.

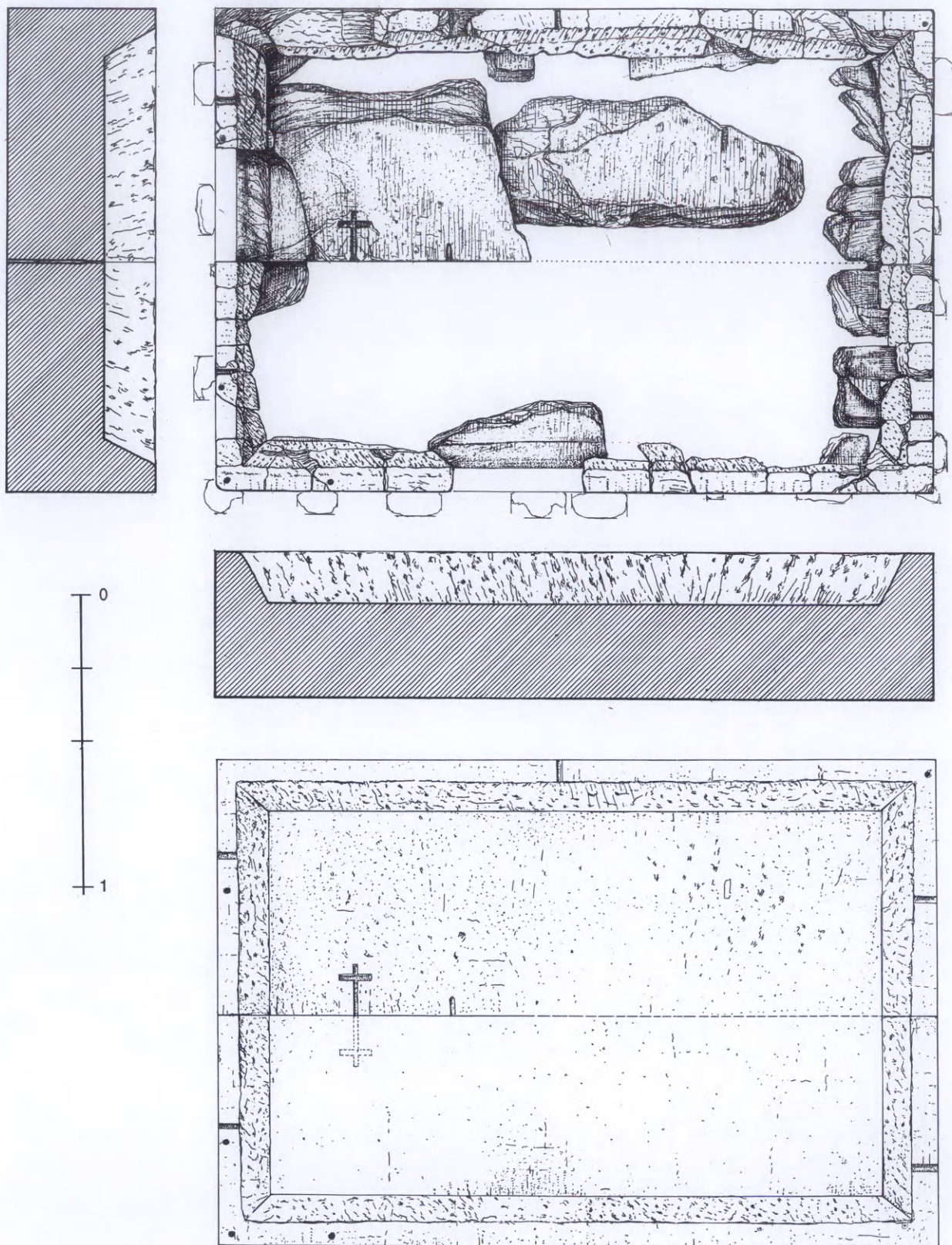
Εἰκ. 163. Κατασκευαστικὸ σχέδιο τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως στὸ ὁποῖο εἶναι φανερὸς ὁ τρόπος ἀρμο-
γῆς τῶν διαφόρων μερῶν της.

163 Ἡ τεκτονικὴ μορφή. Τὸ μνημεῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ ὑπόβαθρο καὶ τὸν κορμό, ποὺ τὸν ἀπαρτίζουν δύο μεγάλες λιθοπλίνθοι ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο τῆς περιοχῆς τοῦ Διονύσου, καὶ τὸ ἀπὸ μελανὸ ἔλευσίνιο μάρμαρο ἐπίκρανο, τὸ ὁποῖο κατὰ σημαντικὸ μέρος κρύβεται μέσα σὲ σκαφοειδῆ κοιλότητα τοῦ κορμοῦ.

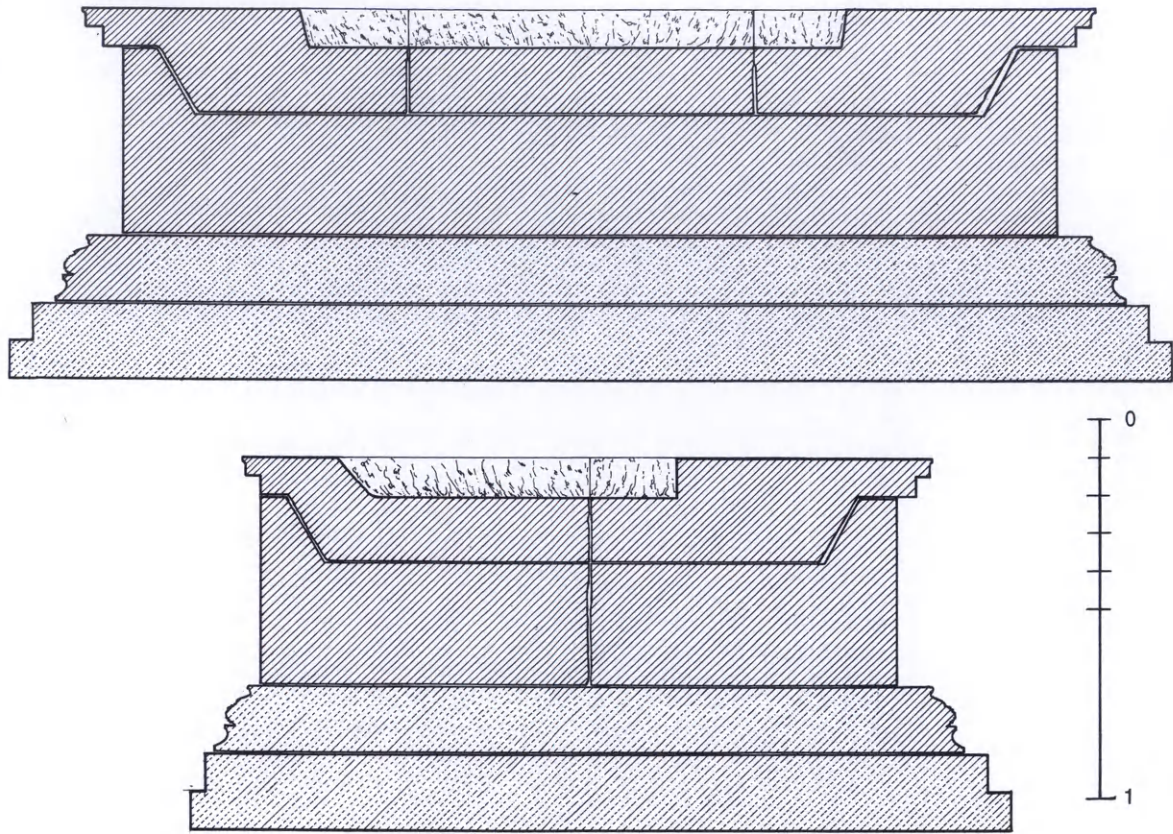
165 Ὁ κορμὸς τῆς βάσης. Ἐχει μῆκ. 2.435, βάθ. 1.664 καὶ ὕψ. 0.50 μ. Τὸν ἀποτε-
167-172 λοῦσαν δυὸ μαρμαρόπλινθοι· ἡ ἐμπρὸς ἔχει πλ. 0.80 καὶ ἡ πίσω 0.864 μ. Τὸ ἐσωτερικὸ τῶν δύο αὐτῶν μαρμαροπλίνθων εἶναι λαξευμένο μέχρι βάθ. 0.18 μ. Ἔτσι σχηματίζεται σκάφη τῆς ὁποίας οἱ ἐσωτερικὲς πλευρὲς κλίνουν πρὸς τὰ ἔξω. Οἱ διαστάσεις της στὸν πυθμένα εἶναι $\pm 1.32 \times \pm 2.03$ μ., ἐνῶ ἐπάνω, στὸ χεῖλος τῆς σκάφης, εἶναι $\pm 1.50 \times \pm 2.24$ μ.

Εἰκ. 164. Σχέδιο τῶν λειψάνων τοῦ ἐπικράνου τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, κάτοψη τοῦ ἐπικράνου ἀποκατεστημένη καὶ σχέδια τομῶν κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τοῦ ἐπικράνου.

Εἰκ. 165. Σχέδια τῶν λειψάνων τοῦ κορμοῦ τῆς βάσης τῆς Νεμέσεως καὶ τομῶν κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τοῦ κορμοῦ. Εἰκ. 166. Κάτοψη τοῦ κορμοῦ τῆς βάσης κατὰ μερικὴ ἀποκατάσταση.

Εικ. 167. Τομές κατά μήκος και πλάτος του συνόλου των μερών της βάσης του αγάλματος της Νεμέσεως.

Οί δύο μαρμαρόπλινθοι συνδέονταν, στον πυθμένα, με σιδερένιους συνδέσμους που είχαν το σχήμα του διπλού ταῦ.

Στην πίσω πλευρά, στην πάνω στενή επιφάνειά της, υπάρχει αulάκι, πλ. 0.015-0.02 καὶ βάθ. 0.006 μ., γιὰ τὴ μολυβδοχόηση. Τὸ ἐπικράνο ἦταν καλὰ στερεωμένο μέσα σὴν κοιλότητα τοῦ κορμοῦ, ὑπῆρχαν ὅμως μικρὰ κενὰ ποὺ ἀνησυχοῦσαν τὸν ἀρχαῖο τεχνίτη, τὸν ὁποῖο ἀπασχολοῦσε ἡ εὐστάθεια τοῦ βαρύτατου καὶ κολοσσικοῦ ἀγάλματος ποὺ ἱδρυόταν πάνω σ' αὐτήν. Ἡ μολυβδοχόηση συμπλήρωνε τὰ κενὰ καὶ ἐξασφάλιζε ἀπόλυτη ἐπαφή τοῦ ἐπικράνου καὶ τοῦ κορμοῦ τῆς βάσης.

Στὸ περιχέλωμα τῆς βάσης, ποὺ ἔχει πλάτ. 0.08 μ., ἐκτὸς ἀπὸ τὸ αulάκι τῆς μολυβδοχόησης ὑπάρχουν καὶ 5 ὀπές διαμ. 0.007 μ.· τὸ βάθος τους ποικίλλει. Ἡ πίσω ἀριστερὰ ἔχει βάθος μόλις 0.002, οἱ ἐμπρὸς ἀριστερὰ 0.009 μ. Ἡ πίσω δεξιὰ ἔχει βάθος 0.012, ἐνῶ αὐτὴ ποὺ βρίσκεται ἐμπρὸς 0.006 μ. Δὲν γνωρίζω σὲ τί χρησίμευαν οἱ ὀπές αὐτές, ποὺ τὸ βάθος τους διαφέρει τόσο. Ἴσως ἔχουν σχέση μὲ τρόπο στερέωσης τοῦ πρόσθετου κυματίου τοῦ ἐπικράνου, ὁ ὁποῖος ἐγκαταλείφθηκε ὡς ἀλυσιτελής.

Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης εἶναι δουλεμένη μὲ λεπτὸ χτένι καὶ ἔχει γύρω γύρω ταινία, πλ. 0.035, βαθύτερη κατὰ ἐνάμιον χιλιοστὸ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια, γιὰ νὰ μὴν ἐπιδρᾷ τὸ βάρος τῆς βάσης σὴν παρυφή της.

165-166

164

167

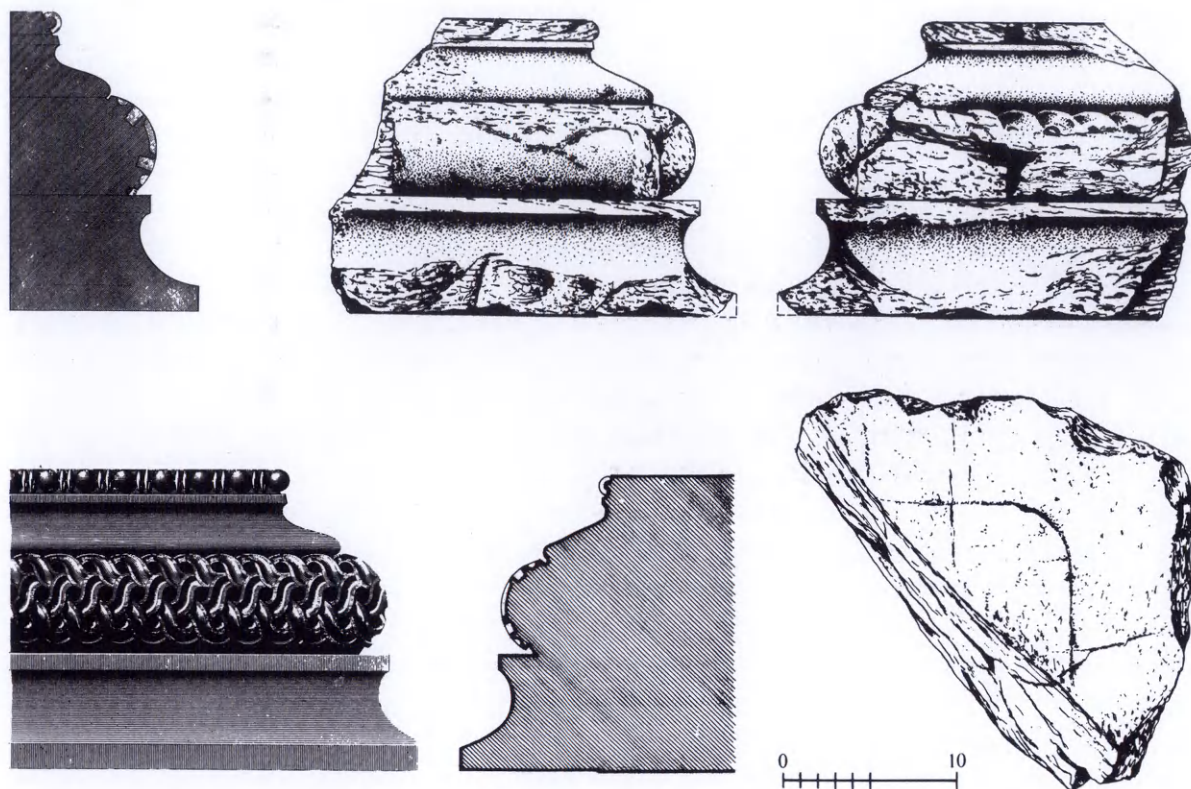
Τὸ ἐπίκρανο. Ἡ εὕρεσή του ἀποτελεῖ τὴ μεγαλύτερη ἔκπληξη τῆς ἔρευνας. Ἔως τὶς ἀρχὲς τοῦ 1980 οὔτε ὑπόθεση ἦταν δυνατὸν νὰ διατυπωθεῖ γιὰ τὴ μορφὴ του. Ἡ συγκέντρωση ὁμῶς, ἀφοῦ εἶχε ἐξεταστεῖ σχολαστικὰ κάθε μάρμαρο γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπῆρχε ὑπόνοια ὅτι μποροῦσε νὰ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ἐπικράνου, καὶ ἡ ἐξέταση ἑκατοντάδων θραυσμάτων ἀπὸ μελανὸ ἐλευσίνιο μάρμαρο, ὁδήγησε στὴ συναρμογὴ τους καὶ ἔδωσε, μὲ ἐλλείψεις, τὸ ἐπίκρανο τῆς βάσης, τὸ ὁποῖο μὲ τὸ σχῆμα ποὺ ἔχει ἀποτελεῖ τὸ ἀντίστροφο τῆς σκάφης ποὺ σχηματίζει αὐτὴ, ὅπως ἤδη περιγράφηκε.

Τὸ ἐπίκρανο ἀπαρτίζεται ἀπὸ τέσσερις πλίνθους, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ τοποθετημένες ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ εἶναι διάτονοι (μπατικές), ἐνῶ οἱ ἄλλες δύο ποὺ βρίσκονται ἀνάμεσά τους εἶναι τοποθετημένες κατὰ τὸ δρομικὸ σύστημα. Δὲν συνδέονται μὲ συνδέσμους, ποὺ ἄλλωστε ἦσαν περιττοί· ἡ ἔνθεση τοῦ ἐπικράνου στὴ βάση δημιουργοῦσε ἀναγκαστικὴ καὶ μόνιμη ἐπαφὴ τῶν τεσσάρων πλίνθων του. Τοῦ ἐπικράνου τὸ μέρος τὸ ὁποῖο δὲν κρυβόταν μέσα στὴ σκάφη τῆς βάσης ἦταν τὸ γεῖσο του, τὸ ὁποῖο ἐξεῖχε 0.115 μ. ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς ἀνάγλυφης παράστασης.

Τὸ γεῖσο καταλήγει σὲ ἄβακα ὕψ. 0.01 μ., κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὑπάρχει ἀπλὸ κοῖλο κυμάτιο. Τὸ ὕψος τοῦ ἄβακα καὶ τοῦ κυματίου εἶναι 0.05 μ. Μετὰ τὸ κοῖλο κυμάτιο θὰ ὑπῆρχε ἐπίθετο γλυπτὸ κυμάτιο, ἰωνικὸ ἢ λέσβιο, ποὺ ἔχει χαθεῖ καὶ τοῦ ὁποίου ἡ ὑπαρξὴ ἀφ' ἑνὸς εἶναι ἀναγκαία γιὰ λόγους μορφολογικούς, ἀφ' ἑτέρου συμπεραίνεται ἀπὸ τὸρμους γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ γίνεῖ λόγος. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἄβακα καὶ τοῦ κυματίου εἶναι ἐντελῶς λεία, ἐνῶ οἱ δύο ἐπιφάνειες τῆς ἐσοχῆς ποὺ ἀκολουθεῖ – ἡ ὁποία δεχόταν τὸ ἐπίθετο κυμάτιο – εἶναι δουλεμένες μὲ ψιλὸ βελονάκι, μία ἐπιπλέον ἔνδειξη ὅτι δὲν ἦσαν ὀρατές. Λεία εἶναι μόνον ταινία, πλ. 0.015 μ., στὴν ἐξωτερικὴ παρυφὴ τῆς ὀριζόντιας πλευρᾶς τοῦ γείσου. Τὸ γεῖσο ὑπῆρχε μόνον στὴν πρόσθια καὶ στὶς δύο πλάγιες πλευρές. Στὴν πίσω, ποὺ δὲν εἶχε ἀνάγλυφα καὶ ἡ ὁποία ἦταν δύσκολα ὀρατὴ, ὑπῆρχε μόνον τὸ μέρος ποὺ περιλαμβάνει τὸν ἄβακα μὲ τὸ κοῖλο κυμάτιο. Στὴν πλευρὰ αὐτὴ ἔλειπε τὸ γλυπτὸ κυμάτιο.

Τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐπίθετου κυματίου πιστοποιοῦν τὸρμοι ποὺ σώζονται στὴν κάθετῃ ἐπιφάνειᾳ, τὴ δουλεμένη μὲ τὸ βελονάκι, κάτω ἀπὸ τὸ γεῖσο τοῦ ἐπικράνου. Ἀπὸ αὐτοὺς μόνον ἓνας διατηρεῖται ἀκέραιος. Ἔχει μῆκ. 0.032, πλ. 0.006 καὶ βάθ. 0.02 μ., ἀποτελεῖ δηλαδὴ μία βαθιὰ ἐντομή. Σ' αὐτὴν, ποὺ σώζεται ἀκέραια, δὲν ὑπάρχει μολυβδοχόηση καὶ οὔτε ἦταν δυνατό νὰ γίνεῖ, ἄρα εἶχε γεμίσει μὲ κάποιο ὑλικὸ ποὺ φθάρηκε μὲ τὰ χρόνια χωρὶς νὰ ἀφήσει λείψανα, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ξύλο. Οἱ τὸρμοι αὐτοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζονται πέντε ἀλλὰ ἦσαν περισσότεροι, γεμάτοι μὲ κομμάτια ξύλου, εἶχαν τὴ χρησιμότητα τῶν σημερινῶν βυσμάτων. Στὸ ξύλο ἦταν στερεωμένο τὸ ἐπίθετο κυμάτιο μὲ χάλκινα καρφιά. Τὸ κυμάτιο ἴσως ἦταν χάλκινο ἢ καὶ ἀπὸ κάποιο ἄλλο ὑλικὸ ποὺ συνηθιζόταν στὴ γλυπτικὴ κατὰ τὸν 5ο αἰῶνα.

Οἱ διαστάσεις τοῦ ἐπικράνου στὴν πάνω ἐπιφάνειά του εἶναι: μῆκ. ± 2.64 , βάθ. ± 1.86 μ. Οἱ ἀκραεῖς διάτονοι πλίνθοι μετροῦν στὴν πρόσοψη ± 0.87 μ., ἐνῶ ἀπὸ τὶς ἐνδιάμεσες, δρομικὲς ἢ ἐμπρὸς εἶναι $\pm 0.90 \times 0.87$ μ. (βάθος) καὶ ἡ πίσω $\pm 0.90 \times \pm 0.99$ μ. (βάθος). Ὁ τὸρμος γιὰ τὴν ἔνθεση τοῦ ἀγάλματος ἔχει διαστάσεις ἐμπρὸς 1.37 μ. (στὸν πυθμένα) - ± 1.42 μ. (στὸ χεῖλος) καὶ πλάτος (βάθος) ± 0.85 μ. (στὸν πυθμένα), ± 0.95 μ. (στὸ χεῖλος) καὶ καταλαμβάνει μέρος καὶ τῶν τεσσάρων πλίνθων τοῦ ἐπικράνου. Ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἐμπρὸς καὶ τὴ δεξιὰ ἄκρη του 0.65 μ., ἀπὸ τὴν ἀριστερὴν 0.60 μ. καὶ ἀπὸ τὴν πίσω 0.37 μ. Τὸ βάθος τοῦ τὸρμου εἶναι 0.10 μ.

Εἰκ. 168. Τμήματα τοῦ διακοσμημένου με ἀνάγλυφο πλοχμὸ ὑποβάθρου τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως. Ἀριστερὰ θραῦσμα (ὄψη καὶ τομὴ) σχεδιασμένο τὸ 1813 ἀπὸ τὸν Gandy Deering, χαμένο σήμερα· δεξιὰ οἱ δύο ὄψεις τῆς πίσω ἀριστερῆς (ΝΔ.) γωνίας τοῦ ὑποβάθρου, ὄψη τῆς κάτω ἐπιφάνειας τοῦ θραύσματος καὶ τομὴ.

Τὸ ὑπόβαθρο. Τούτου ἔχουν βρεθεῖ μόνο θραύσματα. Ἐνα ἀπὸ αὐτά, χαμένο σήμερα, δημοσίευσε ὁ Gandy. Κατὰ τὸ σχέδιό του, ἔχει στὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ γλυπτὸ ἀστράγαλο καὶ ἀκολουθοῦν τροχίλος, σπείρα με ἀνάγλυφο πλοχμὸ καὶ δεύτερος τροχίλος. Σώζονται ἀκόμη ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ ἴδιο μέρος τοῦ μνημείου, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει σχέση με τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ, ὅπως νόμιζε ὁ Gandy.⁴⁰⁰ Ἐνα ἀπὸ τὰ κομμάτια αὐτά, χωρὶς τὴ γλυπτὴ διακόσμηση τῶν κυματίων, ἔχει ὕψος 0.175 καὶ ἀποτελεῖ τὴν πίσω ἀριστερὴ γωνία τοῦ ὑποβάθρου τῆς βάσης. Ἐνῶ τὸν πλοχμὸ τὸν βρίσκουμε στὴν ἀριστερὴ πλευρά, δὲν ὑπάρχει στὴν πίσω. Ὅπως συμβαίνει με τὸ ἐπίκρανο καὶ τὸν κορμὸ τῆς βάσης, τὸ ὑπόβαθρο εἶχε μόνο τὶς τρεῖς πλευρὲς κοσμημένες με τοὺς ἀστράγαλους καὶ τὸν πλοχμὸ. Στὴν πίσω πλευρὰ συνεχίζονται οἱ τροχίλοι καὶ ἡ σπείρα χωρὶς τὸν ἀνάγλυφο διά-

168

400. Gandy 49 πίν. XIII: "A base molding likewise found within the cella; it is conjectured to have

been the base of the antepagments, and to have been continued around the interior of the cella".

κοσμο. Έρευνήτης υποστηρίζει ότι τὰ κοιλώματα τοῦ πλοχμοῦ τοῦ υποβάθρου κοσμοῦν-
ταν με χρωματιστὰ γυαλιά.⁴⁰¹

Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ υποβάθρου εἶναι ἐπεξεργασμένη με χτένι. Ταινία πλ. 0.09 μ.
γύρω γύρω εἶναι βαθύτερα δουλεμένη, περίπου 0.002 μ., γιὰ νὰ μὴν ἀκουμπάει τὸ ὑπόβα-
θρο στὴν πλίνθο καὶ ὑφίσταται τὸ κυμάτιο, ποὺ ἐξέχει καὶ ἔχει μικρότερη ἀντοχή, τὴν πίε-
ση τοῦ βάρους τοῦ μνημείου. Ἡ βάση, ὅπως περιγράφηκε, ἦταν τοποθετημένη πάνω σὲ
χαμηλὴ μαρμάρινη πλίνθο, ἀπλή, χωρὶς καμιὰ διακόσμηση.

Ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ μνημείου προκύπτει ὅτι βάση καὶ ἄγαλμα στήθηκαν ταυτόχρονα
στὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ, πρώτη ἡ βάση καὶ εὐθὺς μετὰ τὸ ἄγαλμα. Τοῦτο χρονολογεῖται γύρω
στὸ 430,⁴⁰² ἡ βάση ὅμως στὴν ἐπόμενη δεκαετία, ἴσως μετὰ τὰ μέσα της, μεταξὺ 425 καὶ
423, ἀκόμη καὶ στὸ 421 ἀκριβῶς.⁴⁰³ Ὑπάρχει κατὰ τοὺς μελετητὲς σημαντικὴ χρονολο-
γικὴ διαφορὰ μεταξὺ ἀγάλματος καὶ βάσης, ποὺ γίνεται σημαντικότερη ἂν δεχτοῦμε ὅτι
τὸ ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως δὲν ἔχει σχέση⁴⁰⁴ μετὰ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης μετὰ τὸ ὁποῖο ἔλαβε
μέρος ὁ Ἀγοράκριτος σὲ ἄτυχο γι' αὐτὸν καλλιτεχνικὸ ἀγώνα. Εἶναι ἐντυπωσιακὴ ἡ δια-
φορὰ τῶν δέκα χρόνων ἡ ὁποία, κατὰ τοὺς τεχνοκρίτες, χωρίζει τὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὴ βάση,
ἔργα ποὺ ἀποτελοῦσαν σύνολο καὶ τὰ ὁποῖα στήθηκαν συγχρόνως.⁴⁰⁵

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνδρήρου ἐπιβάλλει τὴ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ στὴν πρώτη δεκαετία
μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. Τὸ ἄγαλμα καὶ ἡ βάση στήθηκαν μετὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ
ναοῦ, γύρω στὸ 430. Ἡ σχέση μεταξὺ βάσης καὶ ἀγάλματος ἐπιβάλλει τὴν κοινὴ χρονολό-
γηση, ἐκτὸς ἂν δεχτοῦμε ὅτι τὸ ἄγαλμα ἦταν ἤδη κατασκευασμένο ὅταν οἱ Ραμνοῦσιοι
ἀποφάσισαν νὰ τὸ ἀγοράσουν, καὶ παράγγειλαν τότε καὶ τὴ βάση του, γιὰ τὴν ἐτοιμασίαν
τῆς ὁποίας ἀπαιτήθηκε σοβαρὸ χρονικὸ διάστημα, πράγμα ὃχι πιθανόν, γιὰ νὰ δικαιολο-
γηθεῖ ἡ διαφορὰ καλλιτεχνικοῦ ὅφους.

Ἡ παράσταση. Τὸ θέμα τῆς ἀνάγλυφης παράστασης τῆς βάσης τὸ γνωρίζουμε
ἀπὸ τὸν Πausanias.⁴⁰⁶ Εἶναι ἡ προσαγωγὴ τῆς Ἑλένης στὴν πραγματικὴ μητέρα της τὴ
Νέμεσι, ἀπὸ τὴ Λήδα· νῦν δὲ ἤδη δίδειμι ὁπόσα ἐπὶ τῷ βάθρῳ τοῦ ἀγάλματος ἐστὶν εἰργα-
σμένα, τοσόνδε ἐξ τὸ σαφὲς προδηλώσας. Ἑλένη Νέμεσιν μητέρα εἶναι λέγουσιν, Λήδαν δὲ
μαστὸν ἐπισχεῖν αὐτῇ καὶ θρέψαι· πατέρα δὲ καὶ οὗτοι καὶ πάντες κατὰ ταῦτα Ἑλληνες
Δία καὶ οὐ Τυνδάρειον εἶναι νομίζουσι· ταῦτα ἀκηκοὺς Φειδίας πεποίηκεν Ἑλένην ὑπὸ Λή-
δας ἀγομένην παρὰ τὴν Νέμεσιν, πεποίηκεν δὲ Τυνδάρειον τε καὶ τοὺς παῖδας καὶ ἄνδρα
σὺν ἵππῳ παρεστηκότα, Ἴππέα ὄνομα· ἐστὶ δὲ Ἀγαμέμνων καὶ Μενέλαος καὶ Πύρρος ὁ
Ἀχιλλέως, πρῶτος οὗτος Ἑρμιόνην τὴν Ἑλένης γυναῖκα λαβών. Ὁρέστης δὲ διὰ τὸ ἐξ τὴν
μητέρα τόλμημα παρείθη, παραμεινάσης τε ἐς ἅπαν Ἑρμιόνης αὐτῷ καὶ τεκούσης παῖδα.

401. E. M. Stern, *Glass and Gold in Classical Greek Architecture*, *Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνoῦς Συνεδρίου Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας* III 307.

402. Ὁ Γ. Δεσπίνης, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγοράκριτου* (1971) 57, χρονολόγησε τὸ ἄγαλμα στὸ ±430 π.Χ. καὶ δέχτηκε ὅτι ἡ φιλοτέχνη-
ση τῆς βάσης διήρκεσε ὡς τὸ 420 περίπου (αὐτόθι 60). Ἡ διαφορὰ τῶν δέκα χρόνων ἐσημάνθηκε
ἤδη πρὶν γίνει γνωστὴ ἡ ἀποκατάσταση τῆς βάσης

(B. Ridgway, *Fifth Century Styles in Greek Sculpture*, 1981, 172-173).

403. B. Καλλιπολίτης, *AE* 1978, 70.

404. Δεσπίνης ὁ.π. 61.

405. Ὁ Γ. Δεσπίνης δέχτηκε, κατὰ νεότερη ἀπο-
ψη, ὅτι ἄγαλμα καὶ βάση στήθηκαν ταυτόχρονα μέ-
σα στὴ δεκαετία 430-420 (βλ. Προβλήματα 107).

406. I 33, 7-8.

ἐξῆς δὲ ἐπὶ τῷ βάθρῳ καὶ Ἐποχος καλούμενος καὶ Νεανίας ἐστὶν ἕτερος· ἐς τοῦτο ἄλλο μὲν ἤκουσα οὐδέν, ἀδελφοὺς δὲ εἶναι σφᾶς Οἰνός, ἀφ' ἧς ἐστὶ τὸ ὄνομα τῷ δήμῳ. (Τώρα θὰ περιγράψω ὅ,τι εἰκονίζεται στὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος ἀναφέροντας μόνο πρῶτα τοῦτα, γιὰ νὰ γίνω σαφέστερος· οἱ Ἕλληνες λένε ὅτι ἡ Νέμεσις εἶναι μητέρα τῆς Ἑλένης καὶ ὅτι ἡ Λήδα τὴ θήλασε μόνο καὶ τὴ μεγάλωσε. Πατέρα τῆς Ἑλένης θεωροῦν ὅλοι τὸν Δία καὶ ὄχι τὸν Τυνδάρειο. Ὁ Φειδίας, ποὺ εἶχε ἀκούσει τὴν ἱστορία αὐτή, παράστησε τὴ Λήδα νὰ ὀδηγεῖ τὴν Ἑλένη στὴ Νέμεσι. Ἐδειξε ἐπίσης τὸν Τυνδάρειο καὶ τὰ παιδιὰ του κι ἓναν ἄντρα νὰ στέκεται πλάι στὸ ἄλογό του, ὁ ὁποῖος ὀνομάζεται Ἰππεύς. Εἰκονίζονται ἐπίσης ὁ Ἀγαμέμνων, ὁ Μενέλαος καὶ ὁ γιὸς τοῦ Ἀχιλλέως Πύρρος, ὁ ὁποῖος πρῶτος πῆρε γυναῖκα του τὴν κόρη τῆς Ἑλένης Ἑρμιόνη. Ὁ Ὀρέστης δὲν εἰκονίζεται στὴν παράσταση ἐξ αἰτίας τοῦ ἐγκλήματός του ἐναντίον τῆς μητέρας του, ἡ Ἑρμιόνη ὅμως ἔμεινε κοντά του γιὰ πάντα καὶ τοῦ γέννησε καὶ γιό. Στὴν ὑπόλοιπη παράσταση εἶναι ἓνας ἄντρας ποὺ ὀνομάζεται Ἐποχος καὶ ἓνας ἄλλος, ὁ Νεανίας. Γιὰ τούτους δὲν ἔχω ἀκούσει τίποτε, μόνο ὅτι ἦσαν ἀδελφοὶ τῆς Οἰνός ἀπὸ τὴν ὁποία ὀνομάστηκε ὁ δῆμος.)

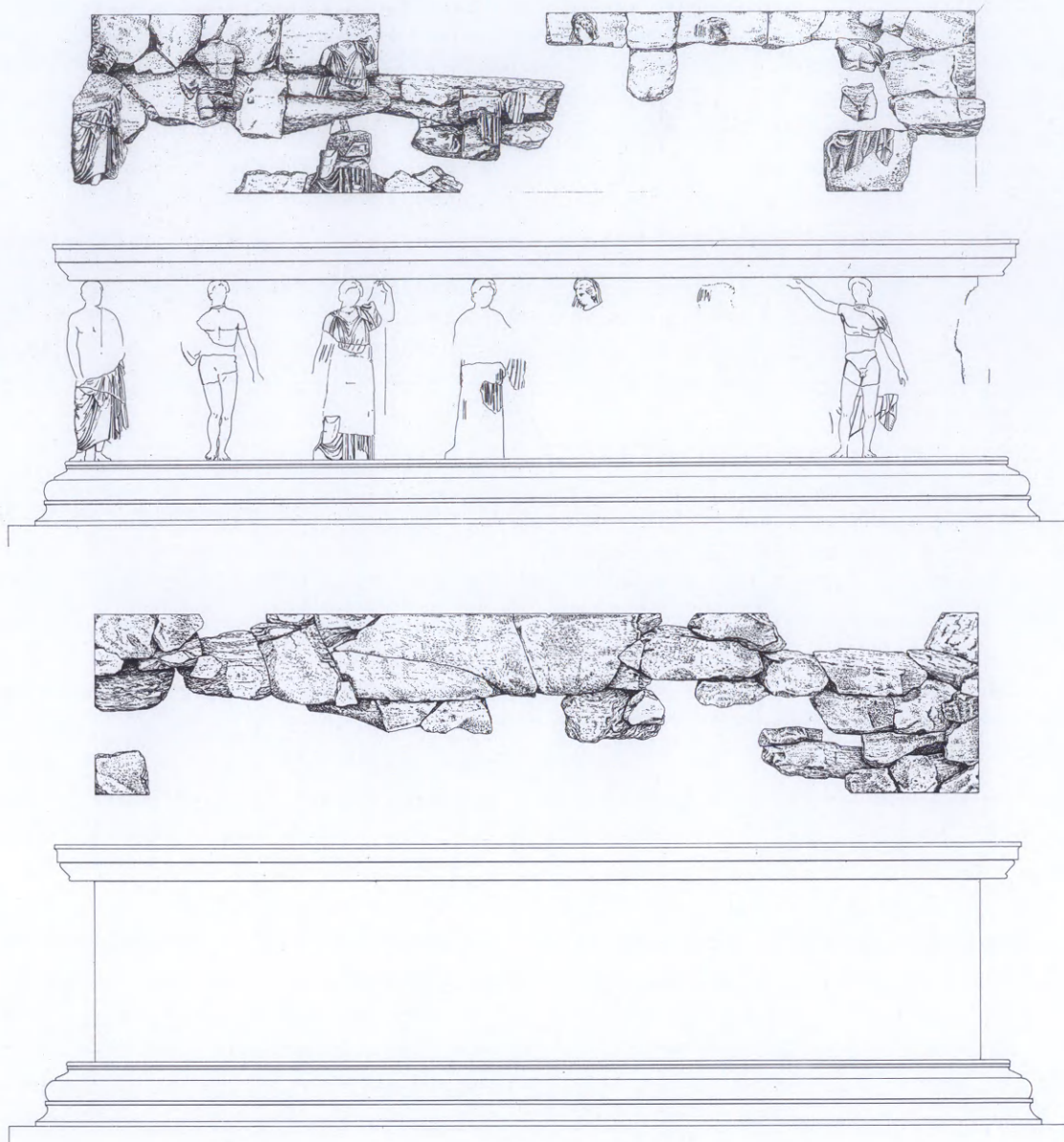
Περιγραφή καὶ ἐρμηνεία τῆς παράστασης. Ἐδῶ παραμερίζοντας ὅσα – ἀβάσιμα τὰ περισσότερα – ἔχουν γραφεῖ, χρησιμοποιοῦμε ὡς μόνο στήριγμα δύο ἀπαραίτητες πηγές, τὴν περιγραφή τῆς βάσης ἀπὸ τὸν Πausanias καὶ τὴ βάση τὴν ἴδια. Ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν ὁ περιηγητὴς εἶδε πραγματικὰ τὴ βάση στὸν Ραμνούντα ἢ στηρίχτηκε γιὰ τὴν περιγραφή τῆς σὲ κάποια γραπτὴ πηγὴ, εἶναι γενικὰ δεκτὸ ὅτι ὅσα ἔγραψε γι' αὐτὴν εἶναι ἀξιόπιστα. Μᾶς λείπει λοιπὸν ὅτι εἰκονίζονταν, χωρὶς νὰ προσδιορίσει μὲ ποιὰ σειρά καὶ χωρὶς νὰ ἀποκαλύψει ὅτι ἡ παράσταση ἐκτεινόταν σὲ τρεῖς πλευρές (ἢ πίσω ἦταν ἀκόσμητη), ἡ Λήδα νὰ ὀδηγεῖ τὴν Ἑλένη στὴ Νέμεσι, τὴν πραγματικὴ τῆς μητέρα, ὁ Τυνδάρειος καὶ οἱ Διόσκουροι, ἓνας ἄντρας ποὺ ὀνομαζόταν Ἰππεὺς μὲ τὸ ἄλογό του, ὁ Ἀγαμέμνων, ὁ Μενέλαος, ὁ Πύρρος, γιὸς τοῦ Ἀχιλλέως, καὶ τέλος ὁ Ἐποχος καὶ ὁ Νεανίας, ἀδελφοὶ τῆς Οἰνός· συνολικὰ ἐννιά ἄντρες καὶ τρεῖς γυναῖκες.

170
177

Ἀπὸ τὰ λείψανα τῆς βάσης, τὸν ἀριθμὸ καὶ τὸ σχῆμα τῶν μορφῶν ποὺ ἀποσπάστηκαν, προκύπτει ὅτι εἰκονίζονται σ' αὐτὴν δεκατέσσερα πρόσωπα καὶ δύο ἄλογα, ὀκτὼ μορφές στὴν πρόσθια ὄψη, καὶ ἀπὸ τρεῖς μορφές καὶ ἓνα ἄλογο στὴν ἀριστερὴ καὶ τὴ δεξιὰ ὄψη. Ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ ἀναφέρει ὁ Pausanias μᾶς εἶναι ἄγνωστος ὁ Ἰππεύς, ἐνῶ ὁ Ἐποχος καὶ ὁ Νεανίας ἔχουν ὑπόσταση· ὁ περιηγητὴς λέει ὅτι ἦσαν ἀδελφοὶ τῆς Οἰνός, ἡ ὁποία ἔδωσε τὸ ὄνομά της στὸν ὁμώνυμο δῆμο τῆς περιοχῆς τοῦ Μαραθῶνος ποὺ καὶ σήμερα ἀκόμη ὀνομάζεται Νοινὴ. Στὴν πρόσθια ὄψη τῆς βάσης ἀπὸ τὰ ὀκτὼ πρόσωπα ποὺ εἰκονίζονταν τὰ τέσσερα κεντρικὰ εἶναι γυναῖκες, ἡ Λήδα, ἡ Ἑλένη, ἡ Νέμεσις καὶ τέταρτη ἡ Οἰνὴ. Ὁ Pausanias δὲν λέει ὅτι εἰκονίζονταν, ἀφοῦ ὅμως τὴ μνημονεύει καὶ ὑπάρχουν ἐπὶ πλέον στὴν παράσταση τὰ δύο τῆς ἀδέλφια, λογικὸ εἶναι πὼς κι αὐτὴ βρισκόταν ἐκεῖ.

Ὅλες οἱ μελέτες γιὰ τὴ θέση τῶν προσώπων στὴν παράσταση, ἐπειδὴ ἔγιναν ἐρήμην τῆς βάσης, φυσικὸ εἶναι νὰ μὴ συμφωνοῦν μεταξύ τους. Τώρα ὅμως γνωρίζουμε ὅτι στὴν πρόσθια ὄψη ὑπῆρχαν ὀκτὼ πρόσωπα. Τέσσερα στὸ μέσον, ἡ Οἰνὴ, ἡ Νέμεσις, ἡ Ἑλένη καὶ ἡ Λήδα ἢ ἀντιστρόφως. Ἡ Ἑλένη καὶ ἡ Νέμεσις πρέπει νὰ ἦσαν στὸ κέντρο, γιὰ εἶναι τὰ κύρια πρόσωπα, ἡ μία εἶναι κόρη τῆς ἄλλης καὶ ἡ συνάντησή δὲν πρέπει νὰ διακόπτεται ἀπὸ τὴ Λήδα, ὅπως ὑποθέτουν οἱ περισσότεροι μελετητὲς τῆς παράστασης. Ἡ βάση εἰκόνιζε τὴν προσαγωγή τῆς Ἑλένης στὴ μητέρα της, ὄχι μία τῆς φάση πρὶν τὴν τελικὴ ἀλλὰ τὴ συνάντησή τῆς μητέρας καὶ κόρης ποὺ ὁλοκληρώνεται μὲ τὴν ἀνεμπόδιση προσέγγισή τῶν δύο μορφῶν.

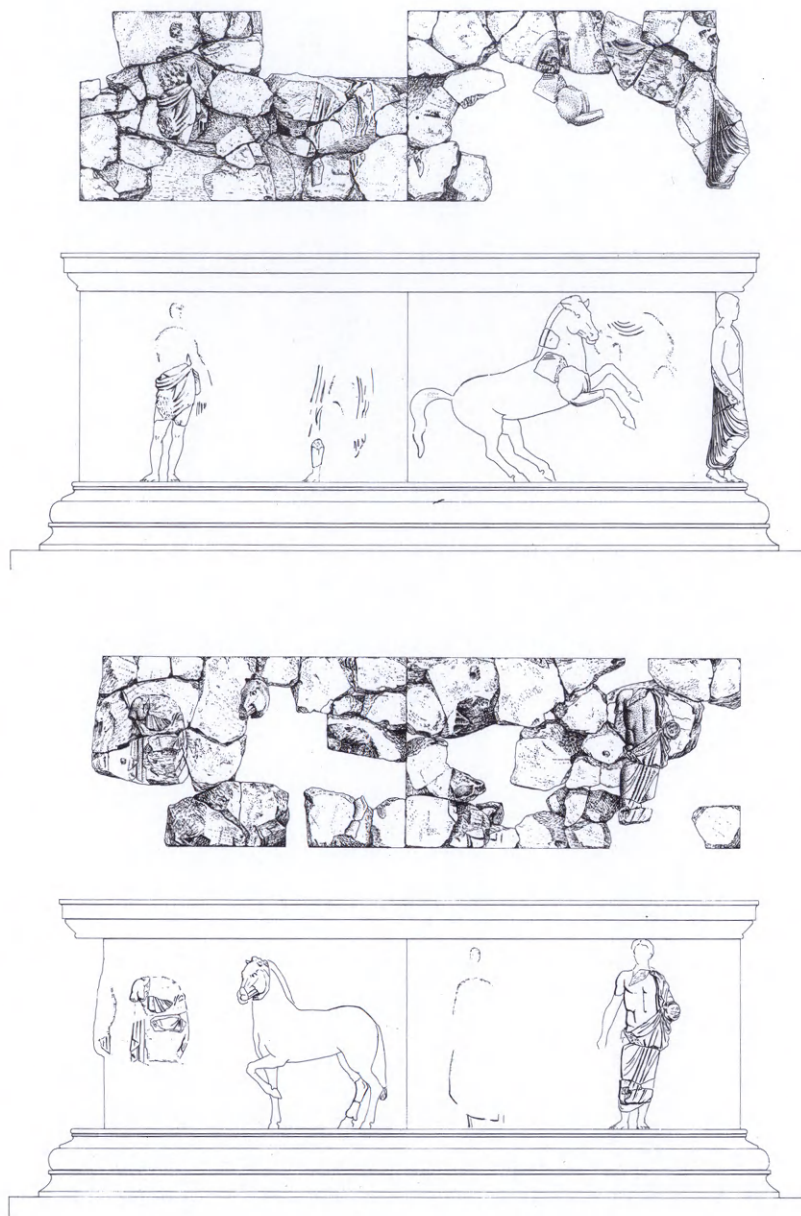
169
174

Εἰκ. 169-170. Ἡ πρόσθια καὶ ἡ πίσω πλευρὰ τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως ὅπως σώζονται καὶ κατ' ἀποκατάσταση (ἡ πρόσθια ἀποκαθίσταται μερικῶς).

Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῶν γυναικῶν ἦσαν ἀπὸ ἓνος Διόσκουρος. Δὲν ὑπάρχει κανένα ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ στὴ γυμνὴ μορφή, δεύτερη ἀπὸ ἀριστερά, παρὰ μόνον ἡ «ἥρωικὴ γυμνότης» καὶ ἡ ἀπόδοσή της σὲ Διόσκουρο ὀφείλεται, εὐλόγα, σ' αὐτήν. Ἡ δεύτερη μορφή ἀπὸ δεξιὰ ἦταν κι αὐτὴ Διόσκουρος, καὶ γιὰ λόγους συμμετρίας καὶ γιὰτὶ εἶναι φυσικότερο νὰ παριστάνονται καὶ τὰ τρία ἀδελφία, Ἑλένη καὶ Διόσκουροι, μαζί. Στὶς γωνίες τῆς πρόσθιας ὀψης τῆς βάσης εἰκονίζονται ἀπὸ ἓνα ἄντρας, Τυνδάρεως, πατέρας τῆς Ἑλένης καὶ σύζυγος τῆς Λήδας, Μενέλαος ἢ Ἀγαμέμνων.

171 Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς βάσης ὑπάρχει στὴν ἄκρῃ ἀριστερὰ ἀντρικὴ μορφή,
176 ἀκολουθεῖ ἄλλῃ ἐντελῶς μετωπικὴ ἀντρικὴ ἐπίσης, ἓνα ἄλογο σὲ ἀνήσυχη στάση, μὲ

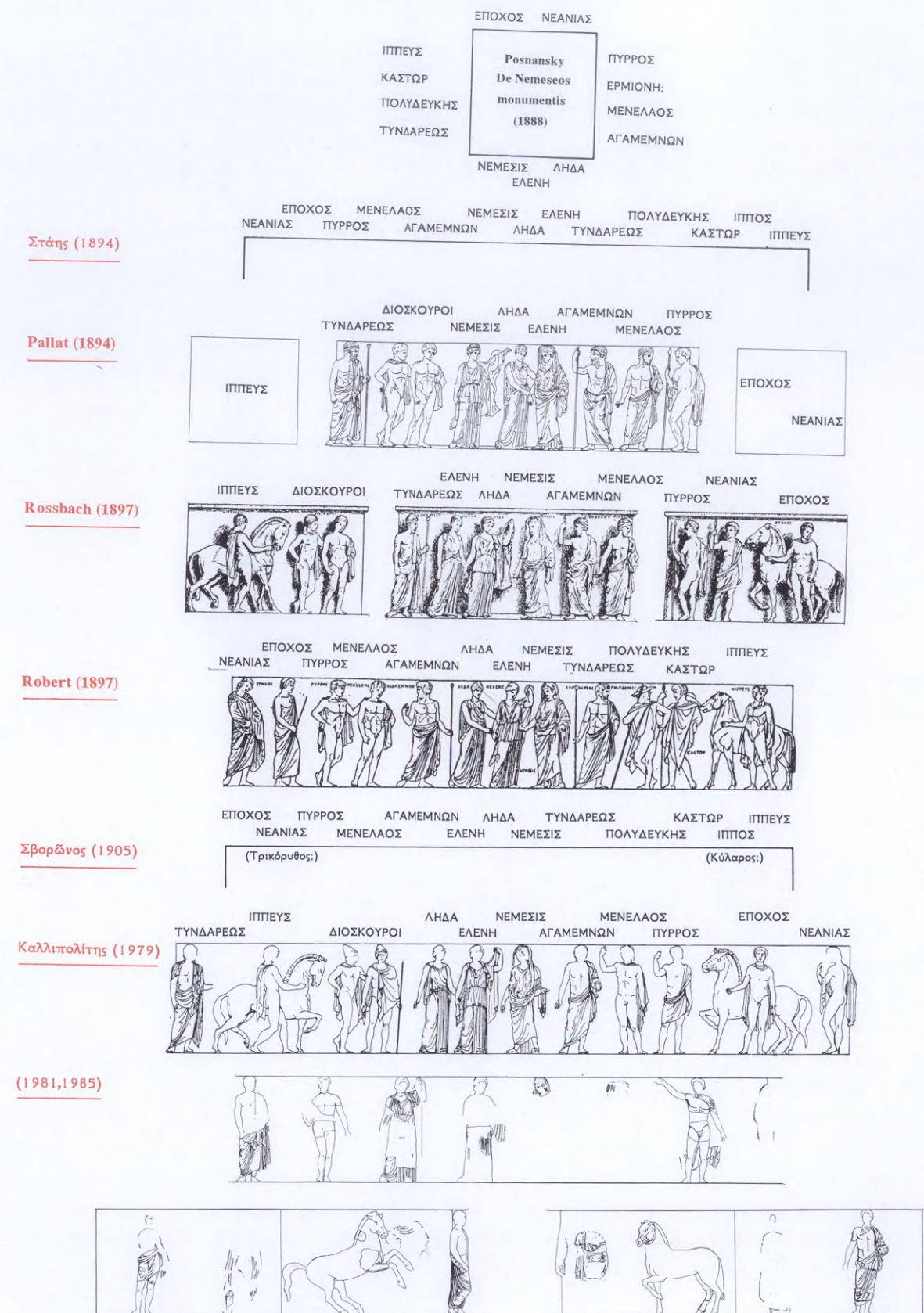
Εἰκ. 171-172. Ἡ ἀριστερὴ καὶ ἡ δεξιὰ πλευρὰ τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως ὅπως σώζονται καὶ κατὰ μερικὴ ἀποκατάσταση.

ἀνυψωμένα τὰ μπροστινὰ πόδια, καὶ ὑπῆρχε ἄλλη μία ἀντρικὴ μορφή πού ὕψωνε τὸ χέρι της γιὰ νὰ συγκρατήσῃ τὸ ἄλογο. Οἱ μορφές τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Πύρρος, ὁ Μενέλαος, ὁ Ἀγαμέμνων ἢ ὁ Ἴππευς μὲ τὸ ἄλογό του. Ἐὰν ἡ μορφή πού συγκρατοῦσε τὸ ἄλογο δὲν εἶναι ὁ Ἴππευς ἀλλὰ ὁ Ἐποχος, τότε θὰ εἰκονιζόταν πιθανῶς μαζί του καὶ ὁ Νεανίας.

Στὴ δεξιὰ πλευρὰ ὑπῆρχαν, ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, πρῶτα μία ἀντρικὴ μορφή τῆς ὁποίας σώζονται λείψανα, κατόπιν ἓνα ἄλογο, μετὰ πάλι ἓνας ἄντρας ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώζεται μόνο τὸ περίγραμμά του πάνω στὴ βάση καὶ τέλος ἓνας ἄντρας μὲ γυμνὸ στῆθος. Ἡ γλυπτικὴ ἐργασία εἶναι ἐξαίρετη καὶ ἔχει παρατηρηθεῖ πὼς ἔχει μεγάλη συγγέ-

172

175

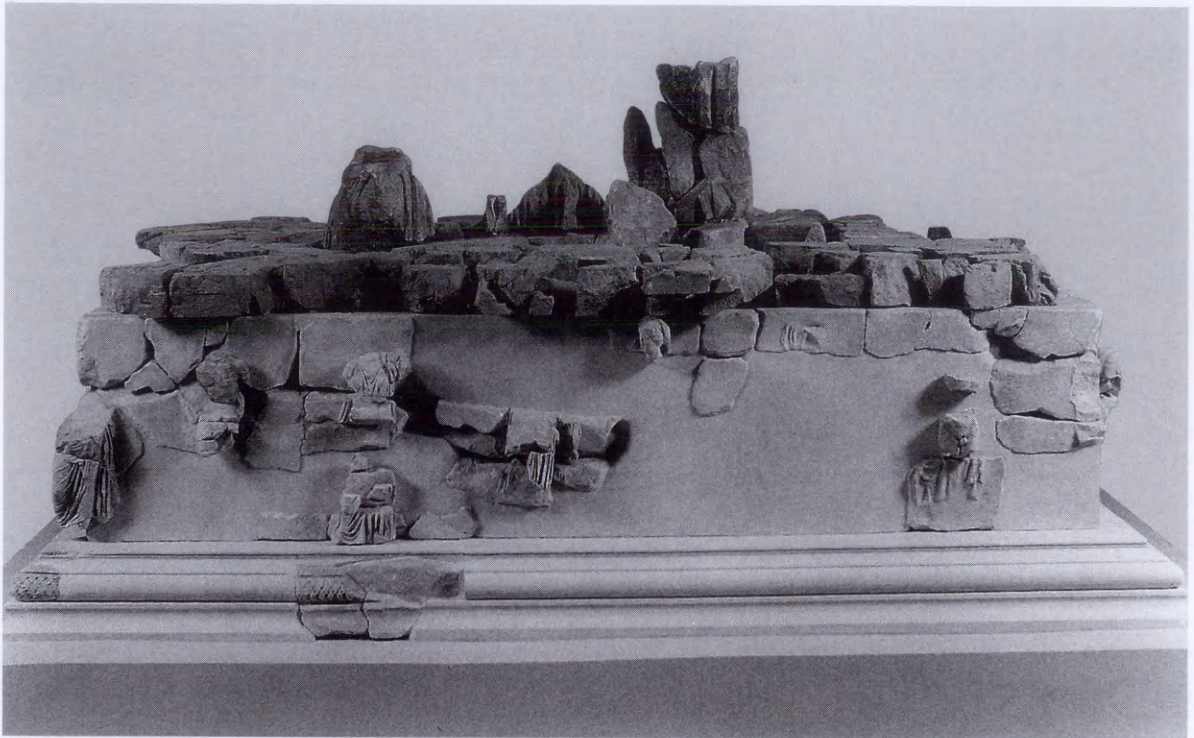
Εικ. 173. Οι αναπαραστάσεις της γλυπτής ζωφόρου της βάσης του αγάλματος της Νεμέσεως, από το 1888 έως το 1979. Οι τρεις κάτω όψεις των πλευρών εικονίζουν την πραγματική βάση.

νεια ὕφους μὲ τὸ ἀγαλμα τοῦ νέου, ἀναθήματος τοῦ Λυσικλείδου, ποὺ βρέθηκε στὸν μικρὸ ναὸ καὶ τὸ ὁποῖο πιθανῶς εἰκονίζει τὸν Νεανία. Οἱ μορφὲς τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Ἐποχος μὲ ἄλογο, κάτι ποὺ ὑπονοεῖ τὸ ὄνομά του, ὅπως ἤδη παρατηρήθηκε, ὁ Νεανίας καὶ ἓνας ἄντρας ἀκόμη γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνει καμιὰ εἰκασία. Τὰ πρόσωπα αὐτὰ ὅμως μπορεῖ νὰ εἰκονίζονταν καὶ στὴν ἀριστερὴ πλευρά. Οἱ μόνον περιορισμοὶ ποὺ ὑπάρχουν εἶναι ὅτι ὁ Ἐποχος καὶ ὁ Νεανίας πρέπει νὰ παριστάνονται στὴν ἴδια πλευρὰ καὶ ὅτι ὁ Ἴππεὺς καὶ ὁ Ἐποχος πρέπει νὰ εἶναι οἱ μορφὲς οἱ ὁποῖες προηγοῦνται τῶν ἀλόγων, δὲν τὰ ἀκολουθοῦν, οὔτε τὰ καλύπτουν μὲ τὸ σῶμα τους, ὅπως ἀναγκάστηκαν νὰ τοὺς εἰκονίσουν παλαιότερα γιὰ νὰ ἐξοικονομήσουν προφανῶς χώρο στὶς ἀναπαραστάσεις.

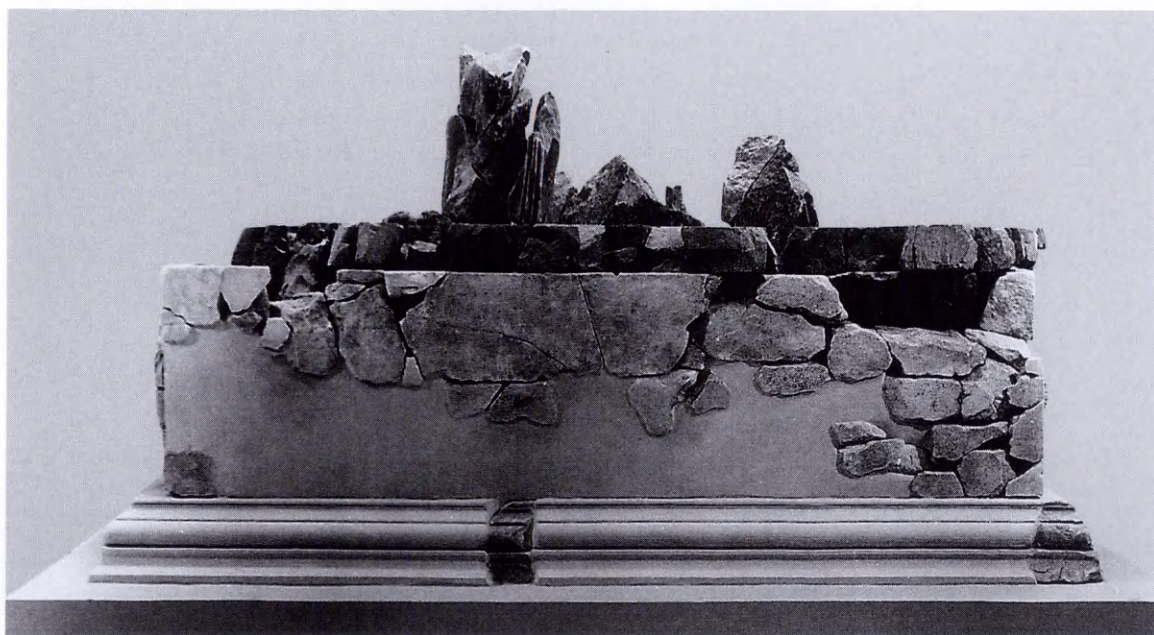
Τὰ τοπικὰ στοιχεῖα. Ἡ παράσταση τῆς βάσης κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ τοπικιστικὸ πνεῦμα ποὺ διαφαίνεται καὶ στὴ διήγηση τοῦ Πausanias τῇ σχετικῇ μὲ τὴν ἐπέμβαση τῆς Νεμέσεως στὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνος, ἡ ὁποία χάρις στὴ θεὰ κατέληξε αἴσια γιὰ τοὺς Ἀθηναίους. Ἡ παρουσία τῆς Οἰνός καὶ τῶν ἀδελφῶν τῆς βρίσκεται σὲ ἀρμονία μὲ τὸ πνεῦμα αὐτό. Ἐνας ἀπὸ τοὺς μελετητὲς⁴⁰⁷ τῆς παράστασης τῆς βάσης θεώρησε ὅτι «ἡ Οἰνὴ ἀνακαλεῖ ὑπαινικτικὰ τὴν ἡττα τῶν Σπαρτιατῶν, τὴν ἀπεικονισμένην στὴν Ποικίλῃ Στοᾷ τῆς Ἀθήνας». Κατὰ τὴν προτιμότερη πραγματιστικὴ ἐρμηνεία ἡ Οἰνὴ εἰκονιζόταν στὴ βάση ἐπειδὴ ἦταν ἐπώνυμη τοῦ πλησιόχωρου δήμου τῆς Τετράπολης τοῦ Μαραθῶνος. Ἡ μαρτυρούμενη παρουσία τῶν δύο ἀδελφῶν τῆς, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν ἀκόμη φανερὴ σχέση μὲ τὸν μῦθο τῆς Νεμέσεως ἢ τῆς Ἑλένης, κάνει ἀναγκαίᾳ καὶ τὴ δική της, γιὰτὶ καὶ οἱ τρεῖς ὑποδηλώνουν τὸν εὐρύτερο χώρο ὅπου λαμβάνει χώραν ἡ συνάντηση τῆς μητέρας μὲ τὴν κόρη. Ἡ παρουσία τοῦ Νεανίου μάλιστα, ὁ ὁποῖος δὲν ἦταν γιὰ τοὺς Ἀρχαίους ἀπλὴ μυθολογικὴ μνεία ἀλλὰ θεότητα μὲ καθιερωμένη λατρεία σὲ δύο τουλάχιστον μεγάλους καὶ πλούσιους δήμους τῆς Ἀττικῆς, εἶναι λόγος ἰσχυρὸς γιὰ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι ὁ Ἡρῶς Ἀρχηγέτης τοῦ Ραμνοῦντος ποὺ μνημονεύεται σὲ ἐπιγραφές του (77-82). Ἡ ιδιότητα αὐτὴ τοῦ Νεανίου ἐπέβαλε στοὺς Ἀρχαίους νὰ τὸν περιλάβουν σὲ μία παράσταση ὅπου τὰ γεγονότα ποὺ εἰκονίζονται διαδραματίζονται στὸν δῆμο καὶ ἔχουν σχέση μὲ τὶς τοπικὲς δοξασίες καὶ λατρεῖες. Ἡ παράσταση συνδεόταν ἄμεσα μὲ τὸ ἀγαλμα. Ἡ συνάντηση τῆς Νεμέσεως μὲ τὴν κόρη τῆς Ἑλένης γίνεται στὸν Ραμνούντα καὶ αὐτὸ τὸ βεβαιώνουν ἡ Οἰνὴ, ὁ Ἐποχος καὶ ὁ Νεανίας, τρία πρόσωπα τὰ ὁποῖα στὸν μῦθο τῆς μητέρας καὶ τῆς θυγατέρας ἐμφανίζονται μία μόνο φορά, ἐδῶ, ὡς σκηνικό. Τῶν ἄλλων προσώπων ἡ παρουσία εἶναι φυσικὴ καὶ σχετικὴ μὲ τὴν Ἑλένη, ἔστω καὶ ἂν ὑπάρχουν ἀναχρονισμοί, καὶ μόνο ὁ Ἴππεὺς εἰκονίζεται χωρὶς νὰ ἔχει φανερὴ σὲ μᾶς σχέση, ὅπως καὶ ἡ ἀνώνυμη ἀντρικὴ μορφή ποὺ δὲν μνημονεύει ὁ Pausanias. Ἴσως αὐτὴ ἡ μορφή νὰ ἦταν ὁ Θησεύς, ὁ μέγιστος ἀττικὸς ἥρως ἡ σχέση τοῦ ὁποῖου μὲ τὴν Ἑλένη ἦταν γνωστὴ σὲ ὅλους.

Ἡ συμμετρία τῆς σύνθεσης. Ἀξιοπροσοχῆς εἶναι ὅτι ἡ παράσταση τῆς ὄψης τῆς βάσης ἔχει ἀπολύτως συμμετρικὸ σχῆμα στὴ διάταξη τῶν μορφῶν. Στὸ κέντρο ὑπάρχουν τέσσερις γυναῖκες ποὺ ἔχουν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ δύο ἄνδρες. Ἀπὸ αὐτὲς οἱ δύο

407. Ἄ. Δεληβορριάς, Ἀμφισημίες καὶ παρανα- ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ περίληψη σ. 102.
γνώσεις, *Ἡρότος* 2, 1984, 83-100. Τὸ ἐδῶ ἀπόσπασμα

Εἰκ. 174-175. Ἡ πρόσοθια καὶ ἡ δεξιὰ πλευρὰ τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως ὅπως ἀποκαταστάθηκε μετὰ τὴ συναρμογὴ ἑκατοντιάδων θρανομάτων, μετὰ τὸ ἐπύκρानο καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγάλματος στὴ θέση τους. Τὸ ὑπόβαθρο εἶναι ἀπὸ γύψο.

Εἰκ. 176-177. Ἡ ἀριστερὴ καὶ ἡ πίσω πλευρὰ τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως ὅπως ἀποκαταστάθηκε μετὰ τὴ συναρμολογίαν ἑκατοντιάδων θραυσμάτων, μετὰ τὸ ἐπικράναν καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγάλματος στὴ θέσιν αὐτοῦ. Τὸ ὑπόβαθρον εἶναι ἀπὸ γύψου.

στο κέντρο συνδέονταν μεταξύ τους με τη στάση τους και τη σχέση τους, οι άλλες δύο ἦσαν συνοδοί. Ἡ σχέση τῶν μορφῶν φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς ἀποστάσεις ποὺ ἔχει ἀφήσει μεταξύ τους ὁ καλλιτέχνης. Τὸ μέγεθος τῆς ἀραίωσης εἶναι σκόπιμο καὶ τοῦτο γίνεται φανερό ὅταν συγκριθοῦν τὰ μεταξόνια τῶν μορφῶν.

Οἱ δύο κεντρικὲς μορφὲς ἐσκεμμένα βρίσκονται κοντύτερα ἢ μία μὲ τὴν ἄλλη, σὲ σύγκριση μὲ τὶς γυναῖκες ποὺ τὶς παραστέκουν. Ἡ θέση τους αὐτῇ, ἢ μεταξύ τους ἐγγύτης, δὲν σημαίνει παρὰ τὴ συγγένεια μητέρας καὶ κόρης καὶ πιθανὸν κάποιο σύμπλεγμα τῶν χειρῶν ποὺ δὲν ἀποδεικνύεται. Τονίζω τὰ τεκτονικὰ στοιχεῖα τῆς παράστασης, γιὰτὶ οἱ γνῶμες τῶν παλιῶν μελετητῶν διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα τῶν δύο κεντρικῶν μορφῶν. Ὅρισμένοι πίστευαν ὅτι ἡ Λήδα βρίσκοταν ἀνάμεσα στὴ Νέμεσι καὶ τὴν Ἑλένη, ἄλλοι ἔβαζαν μητέρα καὶ κόρη πλάι πλάι. Ἡ ὀρθότητα τῆς δεύτερης γνώμης πιστεύω ὅτι ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ δύο αὐτὲς μορφὲς εἶναι τόσο κοντὰ σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἄλλες.⁴⁰⁸

Ἡ κάθε πλάγια πλευρὰ ἔχει τρεῖς ἀντρικὲς μορφὲς καὶ ἓνα ἄλογο. Ἀπὸ γεωμετρικὴ ἀποψη ὑπάρχει σχεδὸν ἀπόλυτη ἀντιστοιχία τῶν θέσεων τῶν μορφῶν ὥστε ἡ μία πλευρὰ νὰ εἶναι τὸ ἀντίγραφο περίπου τῆς ἄλλης. Παρὰ τὸ ὅτι δὲν μᾶς σώθηκαν ἀρκετὰ μέρη τῶν γλυπτῶν, εἶναι φανερό ὅτι καὶ οἱ μορφὲς αὐτὲς εἰκονίζονταν μετωπικὰ καὶ πιθανὸν ἐλαφρὰ στροφή τῶν κεφαλῶν ὑποδήλωνε ὅτι ἀποτελοῦσαν ὀργανικὰ μέρη μιᾶς παράστασης καὶ ὅτι συμμετεῖχαν σ' αὐτὰ ποὺ διαδραματίζονταν. Ὅλα τὰ πρόσωπα ὑπηρετοῦν μιὰ ἰδέα, νὰ τονιστεῖ ἡ συνάντηση τῆς μητέρας μὲ τὴν κόρη καὶ νὰ δηλωθεῖ τοῦτο, ὅτι ἓνα μέρος τοῦ μύθου τῆς Ἑλένης ἔχει τὴν ἀρχὴ του στὸν Ραμνούντα, ἐκεῖ ὅπου ὁ πατέρας τῶν θεῶν συναντήθηκε μὲ τὴ θεὰ τοῦ τόπου, τὴ Νέμεσι. Ἡ ἰδέα αὐτὴ ἦταν θεμελιακὴ γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς κατασκευῆς τοῦ μεγάλου ναοῦ. Ὁ ναός, τὸ ἄγαλμα, ἡ βάση, ἦταν ἡ ἀπόδειξη τῆς ἰδιαίτερης θέσης τοῦ δήμου, κοσμοπολίτικου πλέον μὲ τὸ φρούριο, ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους τῆς Ἀττικῆς. Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία ὅτι ἡ ἀποψη αὐτὴ τῶν Ραμνουσίων μᾶς διασώθηκε στὸ κείμενο τοῦ Πausanias ποὺ γράφηκε 600 καὶ πλέον χρόνια μετὰ τὴ δημιουργία τῆς δοξασίας καὶ ὅτι χαράχτηκε στὴν πέτρα μιὰ ποιητικὴ παραλλαγή τῆς ἱστορίας τοῦ περιγητῆ, στὰ χρόνια περίπου τῆς ἐπίσκεψής του στὸν Ραμνούντα (165).

Ἡ βιβλιογραφία τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως. Ἡ πραγματικὴ μορφή τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως περιγράφεται στὰ *ΠΑΕ 1979, 6-16 εἰκ. 3-6 πίν. 8-10 καὶ σὲ δύο μελέτες: *La base de la Némésis d'Agoracrite, *BCH* 105, 1981, 227-253· *Προβλήματα τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, *Archaische und klassische griechische Plastik, Akten des Internationalen Kolloquiums vom 22-25 April 1985 in Athen*, II 89-107 πίν. 111-116. Οἱ παλαιότεροι μελετητὲς ἐξέτασαν τὴ βάση ἔχοντας ὑπ' ὄψιν μόνον τὰ θραύσματα τῶν γλυπτῶν. Ἀναγκαστικὰ τὰ συμπεράσματά τους ὑπῆρξαν ἐσφαλμένα.

Μελέτες ποὺ δημοσιεύτηκαν πρὶν ἀπὸ τὴν εὕρεση τῶν θραυσμάτων τῶν ἀναγλύφων τῆς βάσης:

H. Brunn, *Geschichte der griech. Künstler* I (1857) 242. O. Rossbach, *Griechische Antiken des arch. Museums zu Breslau* (Breslau 1889) 17 σημ. 1. Studniczka, *Kyrene* (Leipzig 1890) 150. L. Stephani, *Rhein. Mus.* N.F. IV, 16. Wilamowitz, *Philol. Untersuchungen* IV (1881) (Antigonos von Karystos) 12. O. Puchstein, *JdI* 5, 1890, 113 σημ. 77. R. Kekulé, *Bonner Festschrift zur Feier des Fünfzigjährl. Bestehens des Kaiserl. Arch. Inst. in Rom* 26. H.

408. Νέες θέσεις καὶ νέες ἐρμηνεῖες τῶν μορφῶν ποὺ σώζονται προτείνει ὁ K. D. S. Lapatin, *A family*

gathering at Rhamnous? Who's who on the Nemesis Base, *Hesperia* 61, 1992, 107-119 πίν. 27 καὶ 28.

Posnansky, *De Nemeseos monumentis* (δ.δ. Vratislaviae 1888) 13-17. O. Rossbach, Zur Nemesis des Agorakritos, *AM* 1890, 64. H. Posnansky, *Nemesis und Adrasteia* (Breslau 1890) 40 κέ., 97 κέ.

Οι μελέτες καὶ τὰ δημοσιεύματα ποὺ ἀκολουθοῦν βασίζονται στὰ θραύσματα τὰ ὁποῖα ἔφερε στὸ φῶς ὁ Στάης:

Π. Καββαδίας, *ΑΔ* 1890, 115-116, ἀρ. 6 καὶ 122, ἀρ. 12. Π. Καββαδίας, *Γλυπτὰ* 169-172. P. Wolters, *AM* 15, 1890, 349. E. A. Gardner, *JHS* 12, 1891, 391. B. Στάης, Λείψανα Φειδιακοῦ ἀναγλύφου, *AE* 1891, 63-70, πίν. 8-9. J. Overbeck, *Gesch. der griech. Plastik* I⁴ (1893) 383. A. Furtwängler, *Meisterwerke* (1893) 119. L. Pallat, Die Basis der Nemesis von Rhamnus, *JdI* 9, 1894, 1-22, πίν. I-VII. H. Lechat, Agorakritos, *REG* 8, 1895, 419. C. Robert, *Agoracritos*, *RE* II (1894) 882. H. Hitzig - H. Blümner, *Pausaniae Graeciae Descriptio* I (1896) 340. O. Rossbach, *Roscher's Mythol. Lex.* III (1897) A. *Nemesis*, 151-155, εἰκ. 2-4. M. Collignon-F. Baumgarten, *Geschichte der griech. Plastik* II (1898) 121-122. C. Robert, Die Knöchelspielerinnen des Alexandros nebst Exkursen über die Reliefs an der Basis der Nemesis von Rhamnus (*21es Hallisches Winkelmannsprogramm*, Halle 1897) 18 κέ. καὶ 25-31. J. G. Frazer, *Pausanias* II (1898) 456-458. H. Lechat, Les reliefs de Rhamnonte, *REG* 12, 1899, 189-190. H. Brunn-F. Bruckmann, *Denkmäler griechischer und römischer Skulptur* (1888-) ἀρ. 464a. A. Springer-A. Michaelis, *Handbuch der Kunstgesch.* 219 κέ. (1904). 'Ι. Σβορώνος, *Τὸ Μουσεῖον* 169-181. Γ. Π. Οἰκονόμος, Ἐκ τοῦ Ἐργαστηρίου τῶν Τράλλεων, *AE* 1923, 93 κέ. E. Kjellberg, *Studien zu den attischen Reliefs des V. Jahrhunderts v. Chr.* (1926) 105-116. Ch. Picard, *Manuel d'archéologie grecque* 2, 2 (1939) 538-541. H. Schrader, Agorakritos, *Wiener Jahreshfte* 32, 1940, 169 κέ. L. Pallat, Zur Basis der Nemesis von Rhamnus, *Nachrichten der Akad. der Wissenschaften in Göttingen* 4, 1941, 203-224. K. Schefold, Agorakritos als Erbe des Phidias, *Rob. Böhringer eine Freundsgabe* (1957) 543 κέ. Γ. Δεσπίνης, *Συμβολή* (1970) 66-71. W. H. Schuchhardt, Zur Basis der Athena Parthenos. Wandlungen (*Studien zur antiken und neueren Kunst, E. Homman-Wedeking gewidmet*, 1975) 120-130. B. Καλλιπολίτης, Ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Ραμνουσίας Νέμεσης, *AE* 1978, 1-88 πίν. 1-32.

Οἱ τεχνίτες τοῦ μεγάλου ναοῦ. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς κρήνης καὶ τῆς ἐπίχωσης τοῦ Ἱεροῦ μαθαίνουμε μικρὲς λεπτομέρειες γιὰ τὸν τρόπο ποὺ δούλευαν καὶ γιὰ τὶς καθημερινὲς συνήθειες τῶν τεχνιτῶν τοῦ μεγάλου ναοῦ, τῶν λιθοξόων, τῶν ζωγράφων.

Τῶν λιθοξόων τὴν ἐργασία τὴν βλέπουμε σ' ὅλα τὰ μάρμαρα τοῦ ναοῦ καὶ γνωρίζουμε ἀπὸ περιγραφὲς ἢ ἀπὸ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν, τὰ ἐργαλεῖα τους. Στὸ Ἱερό μᾶς σώθηκαν πολλὰ ἀπὸ τὰ μολυβδοκόνδυλα μὲ τὰ ὁποῖα σημάδευαν τὰ μάρμαρα ποὺ ἤθελαν νὰ

178

Εἰκ. 178. Μολυβδοκόνδυλα τὰ ὁποῖα μεταχειρίζονταν οἱ τεχνίτες τοῦ μεγάλου ναοῦ γιὰ νὰ σχεδιάζουν πάνω στὰ μέλη τοῦ ναοῦ ποὺ λάξεναν.

Εἰκ. 179. Παλέτες μέσα στις οποίες οι τεχνίτες ζωγράφοι τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Νεμέσεως ἔβαζαν χρώματα μετὰ τὰ ὁποῖα φιλοτεχνοῦσαν τὰ ζωγραφικὰ σχέδια τῶν μελῶν του. Τρεῖς σῶζουν κόκκινο χρῶμα καὶ τέταρτη κίτρινο.

ἐπεξεργαστοῦν. Εἶναι μικρὰ ραβδάκια ὀρθογώνιας ἢ κυκλικῆς διατομῆς ἀπὸ μολύβι, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦσαν ὅπως κι ἐμεῖς τὰ δικά μας σύγχρονα ἀπὸ γραφίτη.⁴⁰⁹ Ἐλάσματα ἀπὸ μολύβι χρησίμευαν γιὰ τὴν ἀποτύπωση τῶν κυματίων. Τὸ ἔλασμα, εὐκαμπτο καὶ εὐπλαστο, εὐκόλα εἰσχωροῦσε σὲ κοιλότητες καὶ ὁ τεχνίτης μποροῦσε νὰ μεταφέρει πιστὰ τὸ σχέδιο τοῦ κυματίου ποὺ ἤθελε νὰ λαξεύσει στὸ μάρμαρο.

Ἡ ζωγραφικὴ διακόσμηση εἶναι ἡ τελευταία ἐργασία ποὺ ἔγινε στὸν ναό. Οἱ ζωγράφοι 179 τελειώνοντας πέταξαν τὶς παλέτες τους ὡς ἄχρηστες μέσα στὴ δεξαμενὴ τῆς κρήνης. Ὅπως γίνεται στὶς οἰκοδομικὲς ἐργασίες καὶ σήμερα, οἱ τεχνίτες-ζωγράφοι μεταχειρίστηκαν ὡς παλέτες διάφορα ἀντικείμενα. Ἀπὸ τὶς ἐπτὰ ποὺ βρέθηκαν, ἡ μία εἶναι μεγάλη θαλασσινὴ ἀχιβάδα, ἄλλη ἓνα κομμάτι κορινθιακῆς κεραμίδας στὴν ὁποία ἔχει δημιουργηθεῖ ἔντεχνα μικρὴ κοιλότητα, τρίτη ἀπὸ μάρμαρο μετὰ κοιλότητα ἐπίσης, ἄλλες κομμάτια ἀγγείων ποὺ μέσα στὴν κοιλότητά τους μποροῦσαν νὰ κρατήσουν ἄρκετὸ χρῶμα.⁴¹⁰ Ὅλες οἱ παλέτες σῶζουν ἵχνη ἢ ἔντονα λείψανα ἀπὸ κόκκινο χρῶμα, σὲ μία μάλιστα καὶ κίτρινο. Γαλάζιο καὶ λευκὸ βρέθηκε στὴ δεξαμενὴ ὡς λεπτὸ στρώμα πάνω στὴν ἄμμο. Φαίνεται πὺς οἱ τεχνίτες ἔχυσαν τὰ ὑπόλοιπα αὐτῶν τῶν χρωμάτων μέσα στὴ δεξαμενὴ.

Γιὰ νὰ πίνουν νερὸ ἢ κρασὶ οἱ τεχνίτες μεταχειρίζονταν κύλικες τοῦ ἴδιου σχεδὸν σχήματος ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ χρονολογοῦνται στὸ β' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. Ἀπὸ αὐτὲς μᾶς σώθη-

409. *ΠΑΕ 1983, 122· 1984, 166 κέ. (ἀρ. 36, 53, 87, 102) καὶ σ. 185 πίν. 120. Ὅμοια μολυβδοκόνδυλα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφαίας στὴν Αἴγινα, βλ. Η.

Bankel, ΑΑ 1984, 409-411.

410. *ΠΑΕ 1984, 185 πίν. 117.

Εικ. 180. Χονδροειδείς έρμαϊκές στήλες κατασκευασμένες από τους τεχνίτες του μεγάλου ναού της Νεμέσεως κατά τις ώρες της σχόλης.

Εικ. 181. Ζευγάρι κατυμάτων (σόλες) από πῶρο, κατασκευασμένο από τους τεχνίτες του μεγάλου ναού.

καν τὰ πόδια ἢ θραύσματα. Σὲ μία ἦταν χαραγμένο τὸ ὄνομα Βίον, σὲ ἄλλες ἀρχικὰ ὀνομάτων (374-379).

Μερικοὶ τεχνίτες γιὰ νὰ περάσουν εὐχάριστα τὴν ὥρα τοῦ διαλείμματος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας τους λάξευαν, σὲ μικρὰ κομμάτια πώρου ἀπὸ τὸν κατεδαφισμένο δεῦτερο ναὸ τῆς Νεμέσεως, μικρὰ γλυπτά. Σώθηκαν ἀρκετὲς μικρότατες ἐρμαϊκὲς στήλες⁴¹¹ καὶ ἓνα ζευγάρι πώρινα πέλματα,⁴¹² τὰ ὁποῖα ἴσως νὰ εἶναι καὶ ἀναθήματα. Ἄλλοι λάξευαν μικρὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, κιονόκρανα.⁴¹³

180

181

Ὁ ἀρχιτέκτων. Ὁ W.B. Dinsmoor ἀπέδωσε⁴¹⁴ τὸν ναὸ στὸν «ἀρχιτέκτονα τοῦ Θεοσείου», ὁ ὁποῖος δὲν μαρτυρεῖται. Θεώρησε ὅτι ὁ ἀρχιτέκτων αὐτὸς εἶχε κατασκευάσει τέσσερις ναοὺς, τὸ Ἡφαιστεῖο (Θησεῖο) στὴν Ἀθήνα (449-444), τὸν ναὸ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο (444-440), τὸν ναὸ τοῦ Ἄρεως στὶς Ἀχαρνές (440-436) καὶ τὸν ναὸ τῆς Νεμέσεως (436-432). Ἀπὸ τὶς ὀκτὼ τεχνικὲς ἰδιωτικότητες ποὺ ἀπέδωσε στὸν ἀρχιτέκτονα, καὶ τὶς βρῖσκουμε ἐκλεκτικῶς καὶ στοὺς τέσσερις ναοὺς, οἱ μισὲς ἀπαντοῦν στὸν ναὸ τῆς Νεμέσεως: λεπτότεροι κίονες, οἱ παραστάδες τοῦ προνάου στὴν ἴδια εὐθεία μὲ τὸν τρίτο

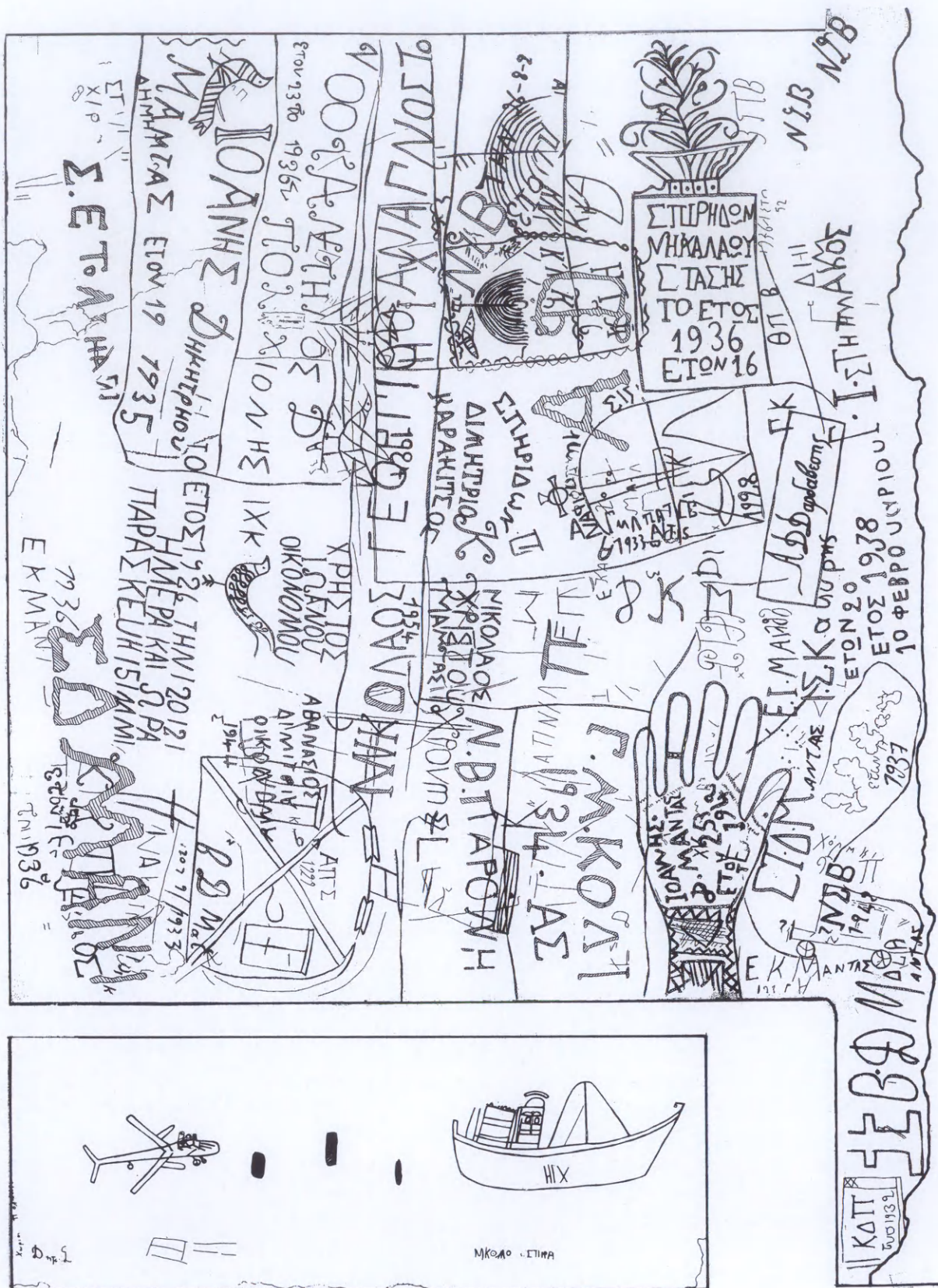
411. *ΠΑΕ 1983, 122 πίν. 107α· 1984, 170 ἀρ. 73 πίν. 117α.

412. *ΠΑΕ 1983, 122 πίν. 107β.

413. *ΠΑΕ 1982, 139 ἀρ. 9 πίν. 92β· 1984, 166 ἀρ. 33 πίν. 116γ.

414. Archaeology and Astronomy, *Proceedings of*

the American Philosophical Society 80, 1939, 152· *The Temple of Ares at Athens, Hesperia* 9, 1940, 47· *Observations on the Hephaisteion, Hesperia Suppl. V*, 153-155· *Architecture of Ancient Greece* (1950) 181-182. Ἀναλυτικὰ ἐξετάζει τὸ ζήτημα ἡ M. M. Miles, *Hesperia* 58, 1989, 221-226.

Εἰκ. 182. Μάρμαρα τοῦ μεγάλου ναοῦ με̐ χαράγματα ἐπισκεπτῶν τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Τὰ περισσότερα εἶναι βοσκῶν, κατοίκων τῶν γεγονικῶν τοῦ Ραμνοῦντα χωριῶν.

ἀπὸ Ἀ. κίονα τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἔλλειψη ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, ὄχι λευκὸ μάρμαρο στὴν πρώτη βαθμίδα ἀλλὰ ἄλλου χρώματος. Κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀποκλειστικότητα ἐνὸς ἀρχιτέκτονος. Σὲ ὅλες τὶς τέχνες οἱ βελτιώσεις ἢ οἱ καινοτομίες ἀντιγράφονταν, σιὸ παρελθόν, ἐλεύθερα. Στὴ δεκαετία τοῦ '70 ὅλα τὰ σπίτια τῆς Ἑλλάδος μὲ νεοκλασικὰ χαρακτηριστικὰ ἀποδόθηκαν στὸν Ziller, ἀκόμη καὶ σπίτια τῶν Πετραλῶνων.

Χαράγματα στὸν ναό. Μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Dilettanti μάλιστα, ὁ τόπος συχνάζοταν ἀπὸ βοσκούς καὶ γεωργούς οἱ ὁποῖοι εἶχαν κτήματα στὴν περιοχὴ τοῦ σήμερα περιφραγμένου ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἢ βοσκοῦσαν τὰ κασιόκια τοὺς στοὺς γύρω λόφους. Στὸ διάστημα μεταξὺ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Gandy Deering καὶ τοῦ Φίλιου θραύστηκαν οἱ ἀνακλίσεις τῶν θρόνων τοῦ μικροῦ ναοῦ, ἀφαιρέθηκαν μέρη ὁλόκληρα τοῦ μεγάλου ναοῦ, τὰ ὁποῖα εἰκονίζει ὁ πρῶτος ἀνασκαφέας καὶ μετὰ τὸ 1923 χάθηκε ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς τέσσερις θρόνους τῆς προεδρίας τοῦ θεάτρου.

Οἱ ἐποσκέπτες τοῦ Ραμνοῦντος κατὰ τὴ συνήθεια τοῦ 19ου αἰ., ποὺ εἶναι ἰδιαίτερα ἀντιληπτὴ στὸν ναὸ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο, χάραζαν πάνω στὰ ἀφύλακτα ἀρχαῖα τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως κυρίως τὰ ὀνόματά τους μὲ τὴ χρονολογία τῆς ἐπίσκεψής τους ἢ μικρὰ σχέδια, ὅσοι εἶχαν καλλιτεχνικὲς τάσεις. Οἱ παλάμες καὶ τὰ πέλματα εἶναι γνωστὸ θέμα ποὺ τὸ βρίσκουμε καὶ στὰ ἀρχαῖα χρόνια. Τὸ ἀεροπλάνο, τὰ καράβια καὶ τὸ αὐτοκίνητο εἶναι πλησιέστερα πρὸς ἡμᾶς, καθὼς καὶ οἱ χριστιανικοὶ σταυροί, οἱ ἑλληνικὲς σημαῖες, τὰ σχηματικὰ δέντρα, τὰ φίδια, τὰ πουλιά, ἓνα ἀνθοδοχεῖο καὶ τὸ μενοράχ δύο φορές. Δὲν λείπουν τὰ βασιλικά ἐμβλήματα, ἴσως λόγω τῆς ἐποχῆς (1946), οὔτε ὁ χαρακτηρισμὸς *φίλοι* ποὺ συνοδεύει τὰ ἀρχικὰ πέντε ἀτόμων. Ἡ μόνη πραγματικὴ ἐνθύμηση εἶναι ἐκείνη ποὺ χαράχτηκε στὴ βάση τῆς τράπεζας, στὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ: *1903 ἐξέδραμον τῇι ιε' β' Σ. Δ. Σοῦτζος, Ν. Δ. Σοῦτζος, Α. Δ. Μεταξᾶς*. Πρόκειται γιὰ πλούσιους ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὴν περιοχὴ καὶ ἡ ἐπίσκεψή τους ἦταν ὀργανωμένη. Ἐπειτα ἀπὸ 34 χρόνια, τὸ 1937, ἐξέδραμε καὶ ὁ γιὸς τοῦ δευτέρου!

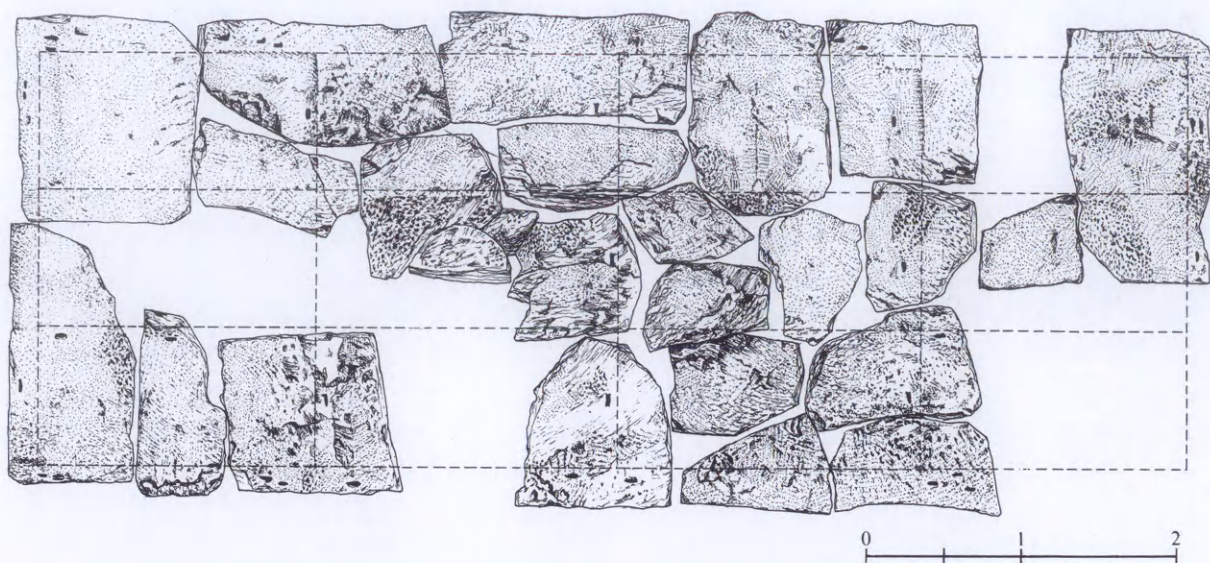
Ὁ βωμός. Ἀνατολικά καὶ πολὺ κοντὰ στὸν ναὸ βρίσκεται ὁ βωμός. Σώζεται μόνο ἡ θεμελίωσή του καὶ δὲν εἶναι δυνατὴ καμιά ὑπόθεση γιὰ τὴ μορφή του οὔτε ἔχει ἀναγνωριστεῖ κάποιο μέλος του. Ἀπὸ τοὺς λίθους ποὺ βρίσκονται σκορπισμένοι στὸν χώρο τοῦ Ἱεροῦ κανεῖς δὲν ἀποδίδεται σ' αὐτόν.⁴¹⁵

Ἡ θεμελίωση τοῦ βωμοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ πλακόστρωση ποὺ παρὰ τὴν ἔκτασή της (3.25×7.80 μ.) δὲν φαίνεται πὼς ὑποστήριζε πολὺ μεγάλη ἢ βαριὰ κατασκευή, γιατί ἀκουμπάει πάνω στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου τοῦ Ἱεροῦ, χωρὶς ἰδιαίτερη προπαρασκευὴ ποὺ χρειάζοταν γιὰ τὴν ἀποφυγὴ πιθανῆς καθίζησης τοῦ ἐδάφους. Οἱ πλάκες, ἀπὸ τοπικὸ μάρμαρο, εἶναι μὲ ἐπιμέλεια δουλεμένες στὴν πάνω ἐπιφάνειά τους ὅπου μάλιστα σώζονται καὶ τὰ μοχλοβόθρια, μικρὲς κοιλότητες⁴¹⁶ γιὰ τὴ στήριξη τοῦ μοχλοῦ μὲ τὸν ὁποῖο

415. Πρῶτος τὸν μνημόνευσε καὶ τὸν ἀπεικόνισε σχεδιαστικὰ ὁ Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, *BCH* 48, 1924, 309 κέ. πίν. VIII. Νεότερη πληρέστερη δημοσίευση **ΠΑΕ* 1980, 70 εἰκ. 2' Τὸ Νεμέσιον 319.

416. Ἡ λέξη ἀποθησαυρίζεται στὸ *Dictionnaire*

methodique de l'architecture grecque et romaine I 124 τῶν R. Ginouvès καὶ R. Martin (1985) χωρὶς προέλευση. Εἶναι ὅρος πλασμένος ἀπὸ τὸν Β. Λεονάρδο. Στὴν ἀρχὴ περιέγραφε τὰ μοχλοβόθρια ὡς «τὰς γνωστὰς ἀβαθεῖς κοιλότητας, αἵτινες ἐγλύφοντο ἵνα

Εἰκ. 183. Ἡ κάτοψη τῆς εὐθυνηρίας τοῦ βωμοῦ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Μὲ στικτὲς γραμμὲς δηλώνεται ἡ θέσις τῶν λίθων τοῦ πρώτου δόμου τοῦ βωμοῦ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ μοχλοβόθρια ποὺ σώζονται στὴν εὐθυνηρία.

ἔσπρωχναν οἱ τεχνίτες τὶς ὑπερκείμενες λιθοπλίνθους στὶς θέσεις τους. Ἀπὸ τὰ μοχλοβόθρια εἶναι δυνατόν νὰ ὑπολογιστεῖ καὶ ἡ διάταξη τῶν λίθων τῆς στρώσης ποὺ ἀκουμποῦσε πάνω στὴ θεμελίωση. Διαπιστώνεται πὼς τὴν πρώτη στρώση τῆς ἀνωδομίας τοῦ βωμοῦ τὴν ἀποτελοῦσαν δώδεκα λιθοπλίνθοι σὲ τρεῖς σειρές, ἀπὸ τέσσερις λιθοπλίνθους ἡ καθεμμία ἄγνωστου ὕψους, συν. διαστ. 2.70×6.50 μ. Τὸ μήκος τῶν λίθων ποίκιλλε ἀπὸ 1.72 ἕως 1.98 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος τους ἦταν ὁμοιόμορφο, 0.90 μ.

- 184 **Ἐξω ἀπὸ τὸν ναό.** Ὁ Gandy βρῆκε κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ ναοῦ μικρὸ ἄγαλμα γυναικας τοῦ 2ου αἰ., ὕψ. 0.86 μ. Ἡ μορφὴ κρατοῦσε λεκάνη ποὺ τὴ γέμιζαν νερὸ γιὰ τοὺς τελετουργικοὺς καθαρμούς.⁴¹⁷ Εἶχε τὴ χρησιμότητα τῶν περιρραντηρίων σὲ πολυτελὴ μορφή. Σὲ ὅμοιο ἄγαλμα ἀνήκει τμῆμα ἀριστεροῦ χεριοῦ γυναικας ποὺ κρατᾷ λεκάνη, ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ τῆς κρήνης τοῦ Ἱεροῦ.⁴¹⁸ Φαίνεται ὅτι ἀνήκει σ' ἐκεῖνο ποὺ βρῆκε ὁ Gandy.

Δεξαμενὲς στὸ Ἱερό. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ τῆς κρήνης στὸ Ἱερὸ ὑπάρχουν δύο ἀκόμη δεξαμενές, ἡ νότια καὶ ἡ δυτικὴ. Ἡ νότια βρίσκεται στὴν εἴσοδο τοῦ Ἱεροῦ, τὸ

διὰ τοῦ μοχλοῦ προσωθῶνται οἱ ἄνωθεν λίθοι χάριν τῆς ἀκριβοῦς πρὸς ἀλλήλους ἀρμογῆς» (ΠΑΕ 1896, 117) καὶ πολλὰ χρόνια ἀργότερα εἰσήγαγε τὸν ὄρο «μοχλικά βόθρια ἢ μοχλοβόθρια» (ΑΕ 1916, 119· 1918, 113). Δόκιμος ὄρος ποὺ δὲν χρησιμοποιεῖται

εἶναι ἡ λ. *μοχλοδόχη*, πλασμένη τὸν 19ο αἰ.

417. Βρετανικὸ Μουσεῖο 152· Gandy 43· *ΑΕ 1979, 54-55 εἰκ. 20· M. D. Fullerton, *Hesperia* 55, 1986, 212 πίν. 43d.

418. *ΠΑΕ 1982, 134 ἀρ. 4 πίν. 90α.

Εικ. 184. "Αγαλμα λεκανηφόρου πού βρήκε ο Gandy Deering, έμπρός από τόν μεγάλο ναό τής Νεμέσεως, σήμερα σιό Βρετανικό Μουσείο.

σχήμα της είναι κυλινδροειδές και έχει διάμ. 1.35-1.70 μ. και βάθ. 21.80 μ. Είναι σύγχρονη με την κατασκευή του μεγάλου ναού, εγκαταλείφθηκε όμως κι αυτή, όπως ή βόρεια, εξ αιτίας του κακού πετρώματός της και της πτώσης των τοιχωμάτων της.⁴¹⁹

130α
185

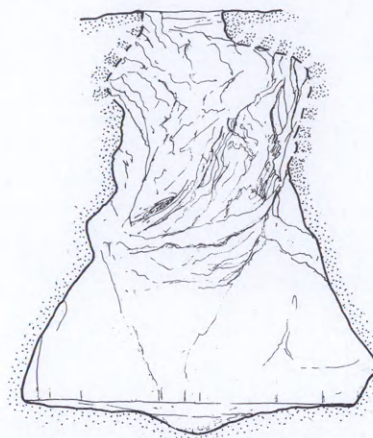
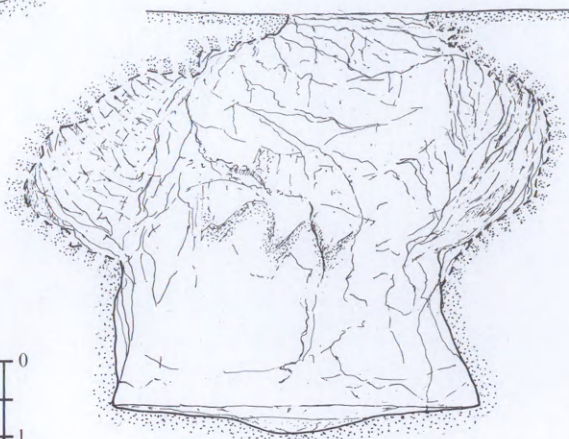
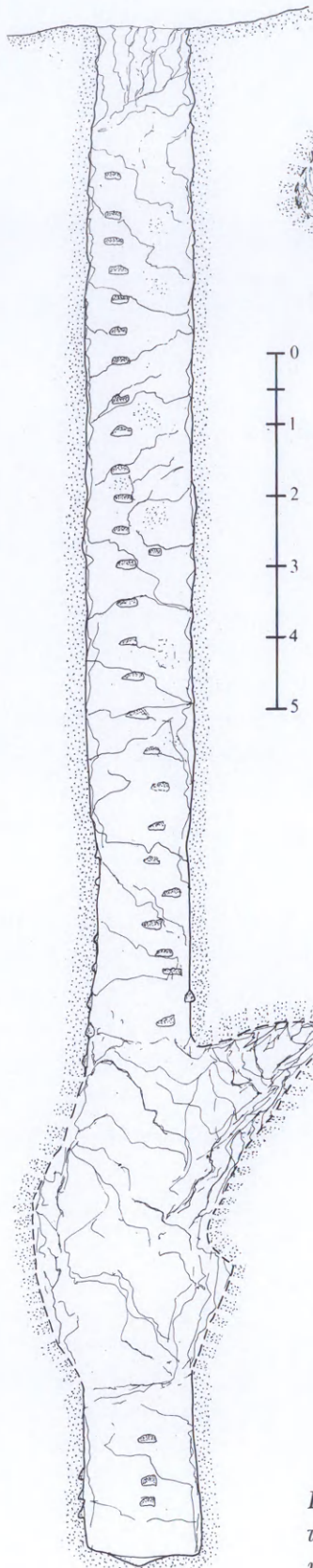
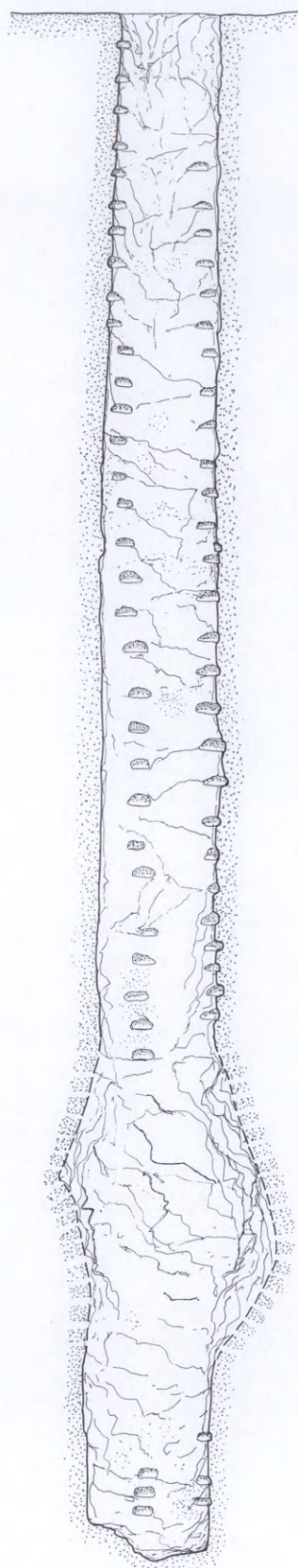
Η τρίτη και τελευταία δεξαμενή του Ίερού βρίσκεται σε απόσταση λίγων μέτρων δυτικά του ναού. Το σχήμα της είναι άποειδές, το βάθος της 5.60 μ. και η διάμετρος της στον πυθμένα 4.30-4.80 μ. Τα τοιχώματα είχαν υδραυλικό κονίαμα που εξασφάλιζε τη στεγανότητά της· είναι άγνωστο πότε κατασκευάστηκε. Από τα εύρηματά της επίχωσης της προκύπτει ότι ήταν σε χρήση έως τα χρόνια της ρωμαιοκρατίας.⁴²⁰ Στη δεξαμενή βρέθηκαν τα θραύσματα της στήλης με το τιμητικό ψήφισμα για τον στρατηγό Έπιχάρη (3).

186

Λατομεία μαρμάρου. Το λευκό μάρμαρο με το οποίο κατασκευάστηκε ο μεγάλος ναός προέρχεται από τα λατομεία της Αγίας Μαρίνας που βρίσκονται λίγα χιλιόμετρα προς Ν. του Ίερού. Το πεντελικό μάρμαρο της κεράμωσης εξορύχθηκε από τα λατομεία του Διονύσου. Το γαλάζιο μάρμαρο με το οποίο κατασκευάστηκε το κάτω μέρος του μεγάλου ναού και ο μικρός πολυγωνικός ναός προέρχεται από λατομείο που βρίσκεται σε απόσταση δεκάδων μέτρων, προς τα ΒΔ. του Ίερού. Ο άρουραίος πώρος πιθανώς προέρχεται από τον κάμπο του Λιμικού.

419. Αυτόθι 135· 1985, 1-6.

420. Αυτόθι 135· ΠΑΕ 1985, 7-14.

Εἰκ. 186. Τομὲς καὶ ὄψεις τοῦ ἐσω-
τερικοῦ τῆς δυτικῆς δεξαμενῆς τοῦ
ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως.

Εἰκ. 185. Τομὲς καὶ ὄψεις τοῦ ἐσωτερικοῦ
τῆς νότιας δεξαμενῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νε-
μέσεως.

ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΚΑΙ ΓΙΟΡΤΕΣ

Διοίκηση τοῦ Ἱεροῦ. Τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως ἦταν τὸ ἐπίσημο θρησκευτικὸ κέντρο τοῦ δήμου. Γιὰ τὴ διοίκησή του δὲν γνωρίζουμε πολλά. Ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς μαθαίνουμε ὅτι τὴ θεὰ τὴν ὑπηρετοῦσε ἰέρεια γιὰ τὴν ὁποία εἶναι ἄγνωστο ἂν τὸ λειτούργημά της τὸ εἶχε γιὰ ὅλη της τὴ ζωὴ ἢ γιὰ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα (120-122, 133). Ἀπὸ ὀρισμένους πιστεύεται λανθασμένα ὅτι ὑπῆρχαν ταυτοχρόνως δύο ἰέρειες, μία γιὰ τὴ λατρεία τῆς Νεμέσεως καὶ ἡ δευτέρα γιὰ τὴ λατρεία τῆς Θέμιδος. Στὸ Ἱερὸ ὑπῆρχε μία μόνο ἰέρεια, ἡ ὁποία ἐκπλήρωνε καὶ καθήκοντα πρὸς τὴ Θέμιδα, ὅταν ἦταν ἀναγκαῖο.⁴²¹

Τὰ οἰκονομικὰ θέματα τοῦ Ἱεροῦ τὰ διαχειρίζονταν πρόσωπα εἰδικὰ ποὺ ἀπέδιδαν λογαριασμὸ στοὺς δημότες. Τὸ Ἱερὸ εἶχε περιουσία καὶ εἰσοδήματα, ὅπως συμβαίνει καὶ σήμερα, ἀλλὰ μὲ ἄλλο νομικὸ καθεστῶς, μὲ τὶς ἐκκλησίες καὶ τὰ μοναστήρια. Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ κτήματα τοῦ κάμπου, βοσκὲς καὶ δάση τοῦ ἀνήκαν, καὶ νοικιάζονταν σὲ ιδιώτες. Τὸ χρηματικὸ ποσὸ ποὺ μαζευόταν ἀπὸ τὶς μισθώσεις τῶν κτημάτων (180), τὴν πώληση τῶν δερμάτων τῶν σφαγίων τῶν θυσιῶν καὶ ὀρισμένων ἀναθημάτων, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς προσφορὰς τῶν ιδιωτῶν, τὸ δάνειζε ἡ διοίκηση τοῦ Ἱεροῦ σὲ ιδιώτες (182) κι αὐτὸ ἀξανάταν μὲ τοὺς τόκους⁴²². Τὰ ζητήματα τῆς οἰκονομικῆς διοίκησης τοῦ Ἱεροῦ τὰ χειρίζονταν οἱ ἐπιστάται, οἱ ἱεροποιοί (181), ὁ δήμαρχος καὶ ὁ ταμίας. Ὅταν χρειαζόταν οἱ δημότες ἀνέθεταν σὲ ὁμάδες συμπολιτῶν τοὺς τὴ διεκπεραίωση ζητημάτων ποὺ ἀφοροῦσαν τὸν δῆμο, λ.χ. μισθώσεις κτημάτων (180).

Ἡ κυριότης τῆς θεᾶς στὴν περιουσία καὶ τὰ εἰσοδήματα ἦταν συμβατική. Ἦδη ἀπὸ καιρὸ παρατηρήθηκε ὅτι «ἡ λεγόμενη περιουσία τῶν ἱερῶν, ἦταν φυσικὰ περιουσία τῶν δήμων καὶ ἡ διοικητικὴ πρακτικὴ, κοινὴ στὴν Ἀθήνα καὶ ἄλλοι, τῆς διαχείρισης τέτοιου χρήματος μέσθ τῶν ἱερῶν, δὲν ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, νομικῶς ἢ ἄλλως».⁴²³

Τὰ Νεμέσια. Ἡ Νέμεσις εἶχε χθόνιες ιδιότητες καὶ συνδεόταν στὴν Ἀττικὴ μὲ τοὺς νεκρούς· ἀνήκε στὴν ὁμάδα τῶν θεῶν ἐκείνων ποὺ ἦσαν κυρίαρχοι τοῦ κάτω κόσμου καὶ κανόνιζαν ὅσα εἶχαν σχέση μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὸν θάνατο τῶν ἀνθρώπων. Τοὺς θεοὺς αὐτοὺς μὲ ἰδιαίτερες λατρεῖες προσπάθησαν οἱ Ἀρχαῖοι νὰ τοὺς ἔχουν εὐμενεῖς ὄχι μόνο γιὰ τοὺς ζωντανούς ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς νεκρούς. Τέτοιοι ἦσαν ὁ χθόνιος Ἑρμῆς, ποὺ ἦταν καὶ ψυχοπομπός, ἡ Ἑκάτη, ἡ Δήμητρα καὶ ἡ Περσεφόνη, ὁ Πλούτων καὶ ἡ Νέμεσις.

Γιὰ νὰ τιμηθεῖ ἡ θεὰ γινόταν στὸν Ραμνοῦντα ἐτήσια γιορτὴ, τὰ Νεμέσια, τῆς ὁποίας ὅλες σχεδὸν οἱ λεπτομέρειες μᾶς εἶναι ἄγνωστες. Ἀπὸ ἀρχαῖο σχολιαστὴ⁴²⁴ μαθαίνουμε ὅτι

421. *Οἱ ἰέρειες τοῦ Ραμνοῦντος, *Ἑρμῆς Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου* (1997) 405-421.

422. Τὸ Νεμέσιον 309.

423. M. Finley, *Studies in Land and Credit in Ancient Athens* (1952) 95· Whitehead, *Demes* 170.

424. Σχόλια στὸν λόγο τοῦ Δημοσθ. *Πρὸς Σπονδῖαν* 11· βλ. καὶ Bekker, *Anecdota Graeca* I 382, 32. Παραπλήσιο εἶναι καὶ τὸ λῆμμα στὸν Ἀρποκρατίωνα, *Λέξεις τῶν δέκα ρητόρων: Νεμέσια*.

Νεμέσεια πανήγυρίς τις ἐπὶ τοῖς νεκροῖς ἀγομένη, ἐπεὶ ἡ Νέμεσις ἐπὶ τῶν ἀποθανόντων τέτακται (*τὰ Νεμέσια εἶναι παλλαϊκὴ ἑορτὴ πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν στὴ φροντίδα τῶν ὁποίων ἔχει ταχθεῖ ἡ Νέμεσις*).

Ἄλλη πηγὴ γιὰ τὰ Νεμέσια εἶναι ψήφισμα τῶν δημοτῶν (7). Ὁ Ραμνοῦς βρισκόταν ὑπὸ τὴν κατοχὴ τῶν Μακεδόνων καὶ τὸ ψήφισμα εἰκονίζει τὴν κατάστασίν τους αὐτῇ. Ἀποφασίζουν οἱ δημότες, ἔπειτα ἀπὸ πρότασιν τοῦ φιλομακεδόνα Ραμνούσιου Ἐλπίνικου, γιοῦ τοῦ Μνησίππου, νὰ τιμήσουν τὸν βασιλιὰ τῆς Μακεδονίας Ἀντίγονο Γονατᾶ, ἐπειδὴ ὁ βασιλεὺς Ἀντίγονος καὶ σωτήρας τοῦ λαοῦ εὐεργετεῖ συνεχῶς τὸν ἀθηναϊκὸν δῆμον καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ὁ δῆμος τὸν τίμησε μὲ τιμὰς ἰσόθεες (θεϊκές)· μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀγαθῆς τύχης, ἀποφασίστηκε ἀπὸ τοὺς Ραμνούσιους νὰ τελοῦνται θυσίαι πρὸς τιμὴν του (κάθε χρόνον) στὶς 19 τοῦ ἑκατομβαιῶνα (μήνα) κατὰ τὴ γιορτὴ τῶν μεγάλων Νεμεσίων, ὅταν γίνονται οἱ ἀθλητικοὶ ἀγῶνες, καὶ (οἱ δημότες) νὰ κυκλοφοροῦν κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς γιορτῆς στεφανωμένοι.

Γιορτάζονταν τὰ μεγάλα Νεμέσια μία φορὰ τὸν χρόνον κατὰ τὸν ἑκατομβαιῶνα, τὸν πρῶτον μῆνα τοῦ ἀττικοῦ ἡμερολογίου, ὁ ὁποῖος ἀρχίζει μὲ τὴ νέα σελήνη, τὴν πρὶν ἀπὸ τὸ θερινὸ ἡλιοστάσιον. Δεκαεννέα ἡμέρες μετὰ τὴ νέα σελήνη γίνονταν οἱ ἀθλητικοὶ ἀγῶνες τῶν μεγάλων Νεμεσίων καὶ τὴν ἡμέραν ἐκείνην οἱ Ραμνούσιοι θυσίαζαν στὸν βασιλιὰ Ἀντίγονο δίνοντας στὴν ἐκδήλωσιν αὐτῇ ἰδιαίτερα ἑορταστικὸν τόνον μὲ τὰ λαμπρὰ φορέματά τους καὶ τὰ στεφάνια ποὺ φοροῦσαν ὡς μία ἐντελὴς ἰδιαίτερη τιμὴ.

Ὁ συνδυασμὸς τῆς γιορτῆς τῶν Νεμεσίων καὶ τῆς ἀπόδοσης θεϊκῶν τιμῶν πρὸς τοὺς Μακεδόνες βασιλεῖς συνεχίστηκε. Σὲ ἄλλο ψήφισμα τοῦ Ραμνοῦντος (17) τοῦ 235/34, ποὺ εἰσηγήθηκε πάλι ὁ Ἐλπίνικος Μνησίππου, σημάδι τῆς σταθερῆς θέσης του, μὲ τὸ ὁποῖο τιμήθηκε ὁ Δικαίαιρχος, γιὸς τοῦ Ἀπολλωνίου ἀπὸ τὴ Θρία, μνημονεύεται ὅτι αὐτός, ἐπειδὴ ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου εἶχαν λιγοστεύει οἱ θυσίαι πρόσφερε, μὲ δικά του χρήματα, σφάγια στὴ θυσία ποὺ γινόταν κατὰ τὴν ἑορτὴ τῆς Νεμέσεως καὶ τοῦ βασιλεῖ (Δημητρίου Β΄ τῆς Μακεδονίας), γιὰ νὰ γίνονται σωστὰ στὸν Ραμνούντα ὅσα ἀφοροῦν τῇ λατρείᾳ τῶν δύο θεῶν. Ἡ πανήγυρις, ὅπως ὀνομάζεται ἡ γιορτὴ τῆς Νεμέσεως, περιελάμβανε καὶ ἐκδηλώσεις ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὶς δικές μας ἡμέρες τῶν νεκρῶν, Μεγάλῃ Παρασκευῇ, ἀγίων Θεοδώρων (Ψυχοσάββατο). Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς θυσίαι στὴ θεὰ καὶ τὶς εἰδικὲς θυσίαι ποὺ μνημονεύουν οἱ ἐπιγραφές, γίνονταν ἀθλητικοὶ ἀγῶνες ἀνάμεσα στοὺς νέους καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Δημοσθένη, ἀνάμεσα στοὺς ἐφήβους ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὸ φρούριον τῇ θητείᾳ τους. Οἱ λαμπαδηφορίαι οἱ ὁποῖαι μαρτυροῦνται ἀπὸ ἐπιγραφὴν τοῦ 333/2 (98) καὶ ἀπὸ μεγάλο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο (106) ἔγιναν κατὰ τὴ γιορτὴ τῆς Νεμέσεως.

Ἡ γιορτὴ μνημονεύεται λίγες φορὲς γιὰτὶ ἡ σημασία της ἦταν ἐντελὴς τοπικὴ. Ἀπὸ τὶς νεότερες μνείαις τῆς μία χρονολογεῖται ἐπὶ Συμμάχου ἄρχοντος, τὸ 188/7. Ὁ Ἀθηναῖος ἵππαρχος παραβρέθηκε στὶς γιορτὲς τῶν Νεμεσίων καὶ φρόντισε γιὰ τὴ διατήρησιν τῆς τάξης στὸ Ἱερό.⁴²⁵ Τέσσερα χρόνια ἀργότερα, τὸ 184/3 ἐπὶ Χαρικλέους ἄρχοντος,^{425α} ὁ στρατηγὸς Εὐξίθεος Φιλοξενίδου Κηφισιεὺς φροντίζει γιὰ τὴν καλὴ διεξαγωγὴ τῆς παννυχίδος καὶ ἐπαινεῖται γι' αὐτό (890).

425. Chr. Habicht, *AM* 76, 1961, 129' (*SEG* 21, 435).

425α. Γιὰ τὴ χρονολόγησίν του βλ. D.M. Lewis, *Ηρόδος* 6, 1988, 19-20.

ΑΝΑΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΓΩΝΕΣ

Ἀναθήματα. Στὸν πολυγωνικὸ ναὸ φυλάγονταν πολλὰ ἀναθήματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώθηκαν ἐκεῖνα ποὺ δὲν εἶχαν ἀξία γιὰ τοὺς Ραμνοῦσιους τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, τὰ μαρμάρινα ἀγάλματα ποὺ θαμμένα μέσα στὰ ἐρείπια γλίτωσαν ἀπὸ τὴ μανία τῶν πρώτων χριστιανῶν. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν μικρῶν ἀναθημάτων ποὺ ἀφθονοῦσαν στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως πολλὰ ἦσαν χάλκινα, ἀσημένια ἢ χρυσά. Κανένα δὲν διασώθηκε.

Μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μεγάλου ναοῦ ὁ πολυγωνικὸς ἔπαψε νὰ χρησιμοποιεῖται στὴ λατρεία. Οἱ Ἀρχαῖοι δὲν τὸν γκρέμισαν· αὐτὸ ἦταν ἀντίθετο στὶς συνήθειές τους, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλους τόπους, ὅπου παλαιοὶ ναοὶ συνυπάρχουν πλάι στοὺς μεγαλύτερους καὶ ὠραιότερους νεότερους. Τὸν χρησιμοποίησαν ὡς χώρο φύλαξης τῶν σημαντικῶν ἀναθημάτων, ὅσων δὲν χωροῦσαν πλέον στὸν μεγάλο ναό, ὁ ὁποῖος δὲν ἦταν δυνατόν νὰ χρησιμεύει ὡς ἀποθήκη. Εἶχαν διαπιστώσει ὅτι οἱ καιρικὲς συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὸ Ἱερό, τοὺς χειμωνιάτικους τουλάχιστον μῆνες, προκαλοῦσαν βλάβες σὲ ὅ,τι βρισκόταν ἐκτεθειμένο στὸ ὕπαιθρο.

Τὸ πρόβλημα τῆς συσσώρευσης ἀναθημάτων περιγράφεται μὲ συντομία σὲ ἐπιγραφή τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῶν Ἀθηνῶν:⁴²⁶ [- - μηκέτι ἐπισκο][τῆται τ]ὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ ὑπὸ τῷ[ν ἀνακειμένων ἐν] | [τῷ ἱερ]ῷ εἰκονικῶν πινάκων: ὅ[ν] [τὸν δὲ ἱερέα με][ταθεῖν]αι αὐτοὺς εἰς τὴν στοᾶν καὶ [τὰ ἄλλα ὅσα] | [πέρ ἐστιν] ἀνάξια τοῦ ἱεροῦ καὶ εἰς τὸ [λοιπὸν μη][θένα μετ]ατιθέναι μὴθὲν ἐν τῷ [ἱερ]ῷ ἀλλ' ἐάν] | [πάντα κα]θάπερ ἐξ ἀρχῆς ὑπῆρχεν.

Συνωπισμὸ ἀναθημάτων παρατηρεῖ ὁ Πausanias⁴²⁷ στὸ ἱερὸ τῆς Ἰνουῦς, στὸν δρόμο ἀπὸ τὸ Οἶτυλο πρὸς τὶς Θαλάμες· αὐτὸ δὲ τὸ ἐν τῷ ναῷ [ἄγαλμα] σαφῶς μὲν οὐκ ἦν ἰδεῖν ὑπὸ στεφανωμάτων.

Κατὰ τὸν 6ο αἰ. Τὸ παλαιότερο ἀπὸ τὰ ἀναθήματα ποὺ βρέθηκαν στὸν μικρὸ ναὸ εἰκονίζει θεά (ὕψ. 0.45 μ.), ἡ ὁποία εἶναι καθισμένη σὲ δίφρο τετράγωνο περίπου μὲ ὑποπόδιο καὶ φοράει μάλλινο ἰωνικὸ ποδήρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο.⁴²⁸ Τὸ κεφάλι ἦταν ἔνθετο καὶ δὲν σώθηκε, ὅπως καὶ τὰ χέρια. Χρονολογεῖται περίπου στὰ 520 καὶ ἀνήκει στὴν περίοδο τοῦ πώρινου ναοῦ. Ἐνας μελετητὴς τὸ θεώρησε ὡς λατρευτικὸ ἄγαλμα, ἄποψη πιθανή.⁴²⁹ Ἡ φύλαξη τοῦ ἀγάλματος στὸν μικρὸ ναὸ ὑποδηλώνει ἴσως ὅτι καὶ σ' αὐτὸν χρησίμευε ὡς λατρευτικό.

Ἀνάθημα στὴ θεὰ ἦταν ἀγαλματάκι κούρου τοῦ ὁποίου σώθηκε μόνο τὸ κεφάλι, ἀπὸ

426. IG II² 995.

427. III 26, 1.

428. Β. Στάης, ΠΑΕ 1890, 30· Καρούζου, Σνλ-

λογὴ 29.

429. H. Möbius, AM 41, 1916, 176 πίν. XIII.

Εικ. 187. Ἄγαλμα θεᾶς καθισμένης, τῶν γύρω σιὸ 520 χρόνων. Πιθανῶς ἦταν τὸ λατρευτικὸ τοῦ πᾶρινου ναοῦ τῆς Νεμέσεως.

Εικ. 188. Ἀναθηματικὸ ἄγαλμα ὄρθιας θεᾶς, τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ., τῆς περιόδου τοῦ πολυγωνικοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως.

παριανὸ μάρμαρο, τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 6ου αἰ. Βρέθηκε, πεταγμένο ἀπὸ τοὺς Ἀρχαίους, κοντὰ στὸν περίβολο τοῦ Διοφαντίδου.⁴³⁰

188 Κατὰ τὸν 5ο αἰ. Ἄλλο ἄγαλμα ἀνάθημα, ὕψ. 0.43 μ., βρέθηκε στὸν μικρὸ ναό, καὶ εἰκονίζει κι αὐτὸ θεά, ὄρθια, ἢ ὁποία φέρει δωρικὸ πέπλο ζωσμένο στὴ μέση ποὺ σχηματίζει ἀπόπτυγμα.⁴³¹ Χρονολογεῖται σιὸ διάστημα 470-460, ὅταν σιὸ Ἱερὸ ὑπῆρχε μόνο ὁ πολυγωνικὸς ναός. Τὸ μικρὸ μέγεθός του δείχνει ὅτι ἦταν ἀνάθημα.

189 Τῆς ἴδιας ἐποχῆς εἶναι τὸ ὠραῖο ἀνάγλυφο ποὺ εἰκονίζει τὸν Ἡρακλῆ ξαπλωμένο νὰ κρατᾷ κέρας Ἀμαλθείας,⁴³² τὸ ὁποῖο βρέθηκε σιὸ τέλος τῆς νότιας ὁδοῦ. Ἡ παρουσία του δὲν εἶναι ἀπροσδόκητη· ξέρουμε πὼς σιὰ ἀρχαῖα ἱερὰ ξενίζονταν κι ἄλλοι θεοὶ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς στοὺς ὁποίους ἀνῆκαν. Τούτῃ τῇ συνήθειᾳ τῇ διατηρήσαμε ἕως σήμερα. Σὲ μία ἐκκλησία μπορούμε νὰ ἀφιερῶσουμε εἰκόνες οἰουδήποτε ἁγίου καὶ ὄχι μόνο ἐκείνου σιὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου αὐτὴ τιμᾶται.

190 Τρία ἀκόμη ἀκέραια ἀγάλματα ποὺ βρέθηκαν σιὸν μικρὸ ναὸ σώζουν καὶ τὶς βάσεις τους. Τὸ ἀρχαιότερο εἰκονίζει ἔφηβο, ἀνάθημα τοῦ Λυσικλείδῃ, ὅπως λέει ἡ ἐπιγραφή (88) σιὸ ἀπὸ μαῦρο ἐλευσίνιο μάρμαρο βάθρο του: ὁ Λυσικλείδῃς, γιὸς τοῦ Ἐπανδρίδου, ἀφιέρωσε τοῦτο τὸ ἄγαλμα ὡς ἀπαρχὴ σιὴ θεᾷ τούτῃ ποὺ ἔχει αὐτὸ ἐδῶ τὸ τέμενος. Ὁ νέος (ὕψ. 0.93 μ.) φορράει ἱμάτιο ποὺ ἀφήνει γυμνὸ τὸ στέρνο, ἔχει τὸ δεξιὸ χερὶ ὑψωμένο,⁴³³ στηρίζεται σιὸ

430. Ἀρ. 1090, ὕψ. 0.09· *ΠΑΕ 1992, 39 πίν. 5α ἀριστερά.

431. ΕΑΜ 1848, Καστριώτης, Γλυπτὰ 325· Καρούζου, Συλλογὴ 38 πίν. 21α.

432. *ΠΑΕ 1979, 2.

433. ΕΑΜ 199, Π. Καββαδίας, ΑΔ 1890, 116· Β. Στάης, ΑΕ 1891, 55 κέ. πίν. 6· Καββαδίας, Γλυπτὰ 166· Καστριώτης ὁ.π. 42· Stais, *Marbres* 65· E. Kjell-

Εἰκ. 189. Ἀναθηματικὸ ἀνά-
γλυφο τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ
5ου αἰ. Εἰκονίζεται ὁ Ἡρα-
κλῆς ἀνακεκλιμένος κρατών-
τας κέρας Ἀμαλθείας καὶ
κάνθαρο.

ἀριστερὸ πόδι καὶ τὰ μαλλιά του συγκρατοῦνται μὲ ταινία. Θεωρεῖται, συγκρινόμενο μὲ
τις μορφές τῆς βάσης⁴³⁴ τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, ὅτι εἶναι ἔργο τῆς σχολῆς ἢ τοῦ
ἐργαστηρίου τοῦ Ἀγορακρίτου, φτιαγμένο γύρω στὸ 420. Πιθανὸν εἶναι πὼς τὸ ἄγαλμα
τοῦτο παριστάνει τὸν Νεανία, ἀδελφὸ τῆς Οἰνόης, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα
τῆς ἀνάγλυφης παράστασης τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως.

Ἡ Δήμητρα καὶ ἡ Κόρη εἰκονίζονται σὲ ἀνάγλυφο (σήμερα στὸ Μόναχο) τοῦ τέλους
τοῦ 5ου αἰ. (γύρω στὸ 410), τοῦ ὁποῖου σώζεται μόνο τὸ δεξι μέρος. Ἡ Κόρη, ὄρθια στὰ
δεξιὰ, φοράει ἰωνικὸ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατᾷ δάδα. Ἀριστερὰ
ἡ Δήμητρα, ὄρθια ἐπίσης, φοράει δωρικὸ χιτῶνα καὶ χλαμύδα (:), καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι
κρατᾷ σκῆπτρο. Τὸ ἀνάγλυφο συνεχιζόταν μὲ τὴν ἀπεικόνιση ἱκετῶν οἱ ὁποῖοι προσέρ-
χονταν σὲς θεές.⁴³⁵

Τὴν ἀνάθεση στὸ Ἱερὸ χάλκινου ἀγάλματος φυσικοῦ μεγέθους, πιθανῶς τοῦ 5ου αἰ.,
μαρτυρεῖ ἀνεπίγραφο βάθρο ἀπὸ μελανὸ ἐλευσίνιο μάρμαρο, στὸ ὁποῖο διατηρεῖται πλή-
ρως τὸ ρόμος γιὰ τὸ δεξι πόδι. Τὸ βάθρο θρυμματίστηκε στὴν ἀρχαιότητα γιὰ νὰ ἀποσπα-
στεῖ τὸ ἄγαλμα καὶ ἡ μολυβδοχόησή του. Τὰ κομμάτια του βρέθηκαν σκορπισμένα σ'
ὁλόκληρο τὸ Ἱερό.⁴³⁶

191

berg, *Studien zu den attischen Reliefs des V. Jahrhunderts v. Chr.* 109 κέ. πίν. V, 18· Papaspyridi, *Guide* 79 εἰκ. 9· Καρούζου, *Συλλογὴ* 53· Γ. Δεσπίνης, *Συμβολὴ* 175 (σὴ σ. 225 σημ. 341 λεπτομερὴς βιβλιογραφία)· Προβλήματα 95.

434. Δεσπίνης ὅ.π. 174-175.

435. Τελευταῖα G. Neumann, *Probleme der griechischen Weihreliefs* (1978) 57, 59.

436. Ἀρ. 2089· ὕψ. 0.25, πλ. 0.65, βάθ. 0.85. Ἐμπρός, ἀνάμεσα στὰ πόδια, σώζεται ὀρθογώνιος τὸρμος 0.02×0.05, βάθ. 0.045, γιὰ ἀντικείμενο ποῦ πιθανῶς κρατοῦσε ὁ εἰκονιζόμενος.

Εἰκ. 190. Ἄγαλμα νεαροῦ, πιθανῶς τοῦ Νεανίου, ἀδελφοῦ τῆς Οἰνός, τῶν γύρω σὶ 420 χρόνων, ἀνάθημα τοῦ Λυσικλείδη, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς βάσης του (88).

192 Κατὰ τὸν 4ο αἰ. Στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. χρονολογεῖται τὸ γυναικεῖο ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἄγαλμα, ποὺ βρέθηκε καὶ αὐτὸ στὸν μικρὸ ναὸ καὶ εἰκονίζει τὴ θεὰ Θέμιδα, ἢ ὁποία λατρευόταν στὸ Ἱερό.⁴³⁷ Ἡ μεγαλόπρεπη γυναῖκα ποὺ φιλοτέχνησε ὁ γλύπτης

437. Π. Καββαδίας, ΑΔ 1890, 116 ἀρ. 1· Β. 186-188· M. Collignon, *Histoire de la sculpture grecque* Στάης, ΑΕ 1891, 47 κέ. πίν. 4· Καββαδίας, *Γλυπτὰ* II 461 εἰκ. 241· H. Brunn - F. Bruckmann, *Denk-*

Εἰκ. 191. Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἐλλιπές, τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 5ου αἰ. Εἰκονίζονται, δεξιὰ ἡ Κόρη κρατώντας δάδα καὶ ἀριστερὰ ἡ Δήμητρα μὲ σκῆπτρο. Βρίσκεται στὴ Γλυπτοθήκη τοῦ Μονάχου.

φέρει χιτῶνα ζωσμένο ὑψηλὰ καὶ ἱμάτιο μὲ πυκνὲς καὶ βαθιὲς πτυχές. Τὰ χέρια καὶ τὸ κεφάλι εἶναι ἔνθετα. Τὰ ρούχα ἦσαν χρωματισμένα μὲ ζωηρὰ χρώματα καὶ διακοσμημένα μὲ σχέδια ποὺ ἀπέδιδαν μοτίβα τῶν πραγματικῶν ὑφασμάτων. Λείψανα καὶ ἴχνη αὐτῆς τῆς διακόσμησης καὶ τῶν χρωμάτων σώζονταν κατὰ τὴν εὕρεση τοῦ ἔργου. Τὸ ἐντυπωσιακὸ γιὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴ διατήρησή του ἄγαλμα εἶναι ἔργο τοῦ Ραμνούσιου γλύπτη Χαιρεστράτου,⁴³⁸ γιοῦ τοῦ Χαιρεδήμου. Στὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος εἶναι χαραγμένη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή (120): Ὁ Μεγακλῆς Μεγακλέους Ραμνούσιος τὸ ἀφιέρωσε στὴ Θέμιδα γιὰ τὴ σεφάνωσή του ἀπὸ τοὺς δημότες ἐπειδὴ ὑπῆρξε δίκαιος, γιὰ τὶς νίκες του ὡς γυμνασιάρχου σὲ ἀγῶνες παίδων καὶ ἀνδρῶν καὶ γιὰ τὴ νίκη του ὡς χορηγοῦ παράστασης κωμωδίας, ὅταν ἰέρειες τῆς Νεμέσεως ἦσαν ἡ Καλλιστὴ καὶ ἡ Φειδοστράτη. Ὁ Χαιρέστρατος Χαιρεδήμου Ραμνούσιος τὸ φιλοτέχνησε.

Ἀναθήματα στὴ Θέμιδα καὶ τὴ Νέμεσι ἦσαν οἱ δύο μαρμάρινοι θρόνοι ποὺ βρέθηκαν στὸν πρόδομο τοῦ μικροῦ ναοῦ, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς πόρτας τοῦ σηκοῦ. Οἱ ἐπιγραφές (121, 122) στὴν ὄψη τους μαρτυροῦν πὼς καὶ οἱ δύο εἶναι σύγχρονοι, προσφορὲς τοῦ ἴδιου προσώπου, κατὰ τὸν 4ο αἰ. Πρῶτος ἀφιερώθηκε ὁ θρόνος ἐπὶ Καλλιστοῦς, ἡ ὁποία εἶναι

mäler griechischer und römischer Skulptur (1888-) πίν. 476· Καστριώτης, *Γλυπτὰ* 50-51· Stais, *Marbres* 63 κέ. Papaspyridi, *Guide* 79 πίν. V· G. Lippold, *Die griechische Plastik* 302· J. Marcadé, *Recueil des signatures I* (1953) ἀρ. 12· Καρούζου, *Συλλογὴ* 164 πίν. 56· M. Bieber, *The Sculpture of the Hellenistic*

Age (1955) 65 εἰκ. 516· Jiri Frel, *Getty MJ* 6-7, 1978-79, 75-82· W. Geomini, *Die florentiner Niobiden* (1984) 243, 273, σημ. 646· B. S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture I* 55-57 πίν. 31.

438. Διετέλεσε βουλευτὴς τὸ 328/7 π.Χ. (*Οἱ Ἐπιγραφές τοῦ Ὁρωποῦ 299).

Εἰκ. 192. Ὑπερφυσικοῦ μεγέθους ἄγαλμα τῆς Θέτιδος τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ., ἔργο τοῦ Παρμόνσιου γλύπτη Χαιρεσιράτου, ἀφιέρωμα σιτῇ θεᾷ τοῦ πλούσιου δημότη Μεγακλέους.

ἢ ἡ κόρη τοῦ Μενεστίδου, τοῦ ὁποίου θὰ δοῦμε τὸν περίβολο στὸ τέλος τοῦ νότιου δρόμου, ἢ μιὰ ὑποθετικὴ ὁμώνυμη ἐγγονή της. Ἐὰν εἶναι ἡ κόρη τοῦ Μενεστίδου τότε θὰ ἦταν ὑπέργηρη ὡς ἰέρεια. Δεύτερος ἀφιερώθηκε ὁ θρόνος ἐπὶ Φειδοστράτης. Ἡ πρώτη ἀφιέρωση ἐγένετο στὸ τέλος τῆς θητείας τῆς Καλλιστοῦς καὶ ἡ δεύτερη στὴν ἀρχὴ τῆς θητείας τῆς Φειδοστράτης. Εἶναι λοιπὸν ἐντελῶς σύγχρονοι ἢ χωρίζονται ἀπὸ ἀσήμεντο χρονικὸ διάστημα. Ἡ διαδοχὴ τῶν δύο ἱερειῶν φαίνεται καὶ στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ βάθρου τοῦ ἀγάλματος τῆς Θέμιδος.

Βρέθηκαν ἀκόμη στὸν μικρὸ ναὸ δύο μαρμάρινα κεφάλια⁴³⁹ ἀπὸ ἐρμαϊκὲς στήλες καὶ ἐνεπίγραφο (123) βάθρο μικροῦ χάλκινου ἀγάλματος ποὺ εἰκόνιζε τὸν νεαρὸ Ἀντίφιλο, γόνου πλούσιας οἰκογένειας τοῦ Ραμνοῦντος, ἀφιερωμένο στὴ Νέμεσι ἀπὸ τὴ μητέρα του Λεωνίκη· τὸν Ἀντίφιλο, γιὰ τοῦ Θεοδώρου, ἢ μητέρα (του) Λεωνίκη ἀφιέρωσε. Μέλη τῆς οἰκογένειάς του μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἐπιγραφές (218-219). Τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀντίφιλου, ἐπεὶ εἶχε ἀξία ὡς μέταλλο, τὸ ἀφαίρεσαν οἱ μεταλλοθῆρες.

Ἐφηβικὰ ἀναθήματα. Στὴν ἀρχὴ τοῦ βόρειου δρόμου, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα τοῦ Ἱεροῦ, ἦσαν ἰδρυμένα τυπικὰ ἐφηβικὰ ἀναθήματα τῆς περιόδου 333-323: τετράγωνη ἐρμαϊκὴ στήλη ἢ ντυμένος Ἑρμῆς ποὺ καταλήγει σὲ τετράγωνη στήλη. Ὁ καλύτερα διατηρημένος, καὶ γενικότερα σημαντικότερος, εἶναι ὁ Ἑρμῆς ποὺ ἀφιέρωσαν οἱ ἔφηβοι τῆς Ἐρεχθίδος τὸ 333/2. Ὁ Ἑρμῆς, ντυμένος, συνεχίζει ἀπὸ τὸ μέσο τῶν μηρῶν ὡς τετράγωνος. Φοράει χιτῶνα καὶ χλαμύδα ποὺ συγκρατεῖται μὲ πόρπη στὸν δεξιὸ ὦμο. Τὸ δεξιὸ χερὶ λείπει λίγο πάνω ἀπὸ τὸν ἀγκῶνα· τὸ ἀριστερὸ στηρίζεται στὸ ἰσχίον καὶ τὸ κεφάλι στρέφεται πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἔχει ὕψος 0.70 μ. καὶ σώζεται καὶ ἡ στρογγυλὴ ἐνεπίγραφη βάση του (98).

193

Ἀντιθετικὲς γνώμες ἐκφράστηκαν καὶ γιὰ τὴ χρονολόγηση καὶ γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου. Ὁ Στάης ἐξ ἀρχῆς θεώρησε ὅτι τὸ ἄγαλμα εἰκόνιζε τὸν Ἑρμῆ, ἐποσήμανε ὅμως ὅτι τὰ χαρακτηριστικὰ του ἦσαν «λεπτὰ καὶ γυναικοπρεπῆ». Σὲ χειρόγραφη ἔκθεσή του⁴⁴⁰ ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι ἡ Νέμεσις σὲ μορφὴ Ἀφροδίτης. Σὲ τοῦτο τὸν ἀκολούθησε ὁ Καββαδίας, κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ τύπος πιθανὸν νὰ κατάγεται ἀπὸ τὸν Ἑρμῆ τοῦ Σκόπα.⁴⁴¹ Ἀπεικόνιση τοῦ Ἑρμοῦ ἐναγωνίου τὸν θεωρεῖ, νομίζω ὀρθά, ὁ Ρωμαῖος καὶ Ἑρμοῦ ἢ Σέμνη Καρούζου. Ὁ Pouilloux ἔκρινε ὅτι τὸ ἄγαλμα ἦταν ἴσως ἀλληγορικὴ παράσταση τῆς Ἐρεχθίδος φυλῆς. Ὁ Reinmuth⁴⁴² θεώρησε πιθανότερο ὅτι εἰκονίζεται ἰέρεια ἢ βοηθητικὸ πρόσωπο τοῦ Ἱεροῦ, ἐνῶ ὁ Ashmole⁴⁴³ ἔκρινε ὅτι παριστάνεται ἡ Περσεφόνη. Ὑποστηρίχτηκε ἀκόμη⁴⁴⁴ ὅτι πιθανὸν τὸ ἄγαλμα ἀπεικόνιζε τὸν ἐπώνυμο ἥρωα τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας σύμφωνα μὲ χωρίο τοῦ Ἀριστοτέλους,⁴⁴⁵ δηλαδὴ τὸν Μούνιχο. Ὁ J. Frel⁴⁴⁶ ἀπέδωσε τὸ ἄγαλμα στὸ ἐργαστήριον τοῦ Χαιρεστράτου.

Ἄλλο ἄγαλμα ντυμένου Ἑρμοῦ, ἀκέφαλο, ποὺ καταλήγει ἀπὸ τὸ μέσο τῶν μηρῶν σὲ τετράγωνη στήλη, ἦταν στημένο κοντὰ στὸ προηγούμενο. Ἡ χλαμύδα τυλίγεται γύρω ἀπὸ τὸ σχεδὸν κατακόρυφο δεξιὸ χερὶ. Τὸ ἀριστερὸ κάτω ἀπὸ τὴ χλαμύδα κάμπτεται ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ στήθος καὶ φθάνει ἕως τὸν λαιμό. Τῆς τετράγωνης στήλης ὑπολείπεται μόνον τὸ

194

439. Β. Στάης, ΠΑΕ 1890, 30· ΑΔ 1890, 151 B.C. 52.
ἀρ. 8.

440. *ΠΑΕ 1986, 26.

441. Ἀνθολογία XVI 192.

442. The Ephebic Inscriptions of the Fourth Century

443. AJA 62, 1966, 234.

444. BSA 84, 1989, 333-344 πίν. 48-49.

445. Ἀθην. πολ. 53, 4.

446. Getty MJ 6-7, 1978-79, 82.

Εἰκ. 193-196. Ἀγάλματα ντυμένων Ἑρμῶν, τετράγωνων κάτω, ἀναθήματα σὺν ἱερὸ τῆς Νεμέσεως τῶν ἐφήβων (νεοσυλλέκτων) ποὺ ὑπηρετοῦσαν τὴ θητεία τους σὺν Παμνούντια κατὰ τὸ διάστημα 333-323.

Εἰκ. 193. Ὁ Ἑρμῆς EAM 313, ἀνάθημα τῶν νικητῶν λαμπαδηφόρων ἐφήβων τῆς Ἑρεχθίδος φυλῆς, κατὰ τὸ 333/2. Στὴ στρογγυλὴ βάση του εἶναι χαραγμένα τὰ ὀνόματα τῶν ἐφήβων τῆς φυλῆς, τῆς χρονιᾶς ἐκείνης (98).

Εἰκ. 194. Ὁ Ἑρμῆς 613 (πρῶν EAM 314) τυλιγμένος στὴ χλαμύδα του.

- 195 ἀνώτερο μέρος.⁴⁴⁷ Τρίτο ἄγαλμα Ἑρμοῦ, ἀκέφαλο, ὅμοιο πρὸς τὰ προηγούμενα ἀλλὰ μὲ
196 λιγότερη πιτυχολογία, βρέθηκε μαζί τους,⁴⁴⁸ καθὼς καὶ τέταρτο, ἀκέφαλο καὶ αὐτό. Τῆς
στήλης ὑπολείπεται μικρὸ τμήμα.⁴⁴⁹

447. 613, πρῶν EAM 314, ὕψ. 0.62. Β. Στάης, ΠΑΕ 1890, 30· ΑΔ 1890, 150· Καββαδίας, Γλυπτὰ 240-241· Καστριώτης, Γλυπτὰ 70· R. Lullies, *Die Typen der griechischer Herme* (1931) 78· 82· E. B. Harrison, *Agora* XI 126, 160· H. Wrede, *Die antike Herme*

(1985) 71-72· O. Palagia - D. Lewis, *BSA* 84, 1989, 339.

448. 614, πρῶν EAM 315. Ὑψ. 0.87, σωζ. ὕψ. στήλης 0.33. Β. Στάης, ΠΑΕ 1890, 30· ΑΔ 1890, 150· Καββαδίας, Γλυπτὰ 240-241· Καστριώτης, Γλυπτὰ 70· Lullies ὁ.π. 78, 82· E. B. Harrison, *Agora* XI

Εικ. 195. Ὁ Ἑρμῆς 615 (πρώην ΕΑΜ 316), τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου μὲ τοὺς δύο προηγούμενους.

Εικ. 196. Ὁ Ἑρμῆς 614 (πρώην ΕΑΜ 315), ἀνάθημα τῶν ἐφήβων τῆς Λεωντίδος, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς τετράγωνης βάσης του (452).

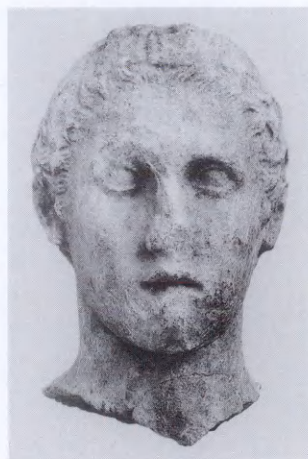
Ἡ τετράγωνη ἐργασία ἦταν συνηθέστατη στὸν δῆμο ὡς λιγότερο δαπανηρὴ καὶ ἐναλλασσόταν μὲ τοὺς ντυμένους Ἑρμᾶς στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως καὶ στὸ φρούριο.

Ἑρμοῦ τετράγωνου τὸ κεφάλι εἶχε βρεθεῖ ἀπὸ τὸν Στάη κάτω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα τοῦ Ἱεροῦ. Ἡ στήλη του, ὕψ. 0.71 μ., βρέθηκε σὲ κομμάτια στὰ χόματα τῆς παλιᾶς ἀνασκαφῆς. Περὶ τὸ μέσον τῆς στήλης ὑπάρχει ὁπή γιὰ τὴ στερέωση τοῦ χάλκινου

197

126, 160· H. Wrede, *Die antike Herme* (1985) 71-72·
O. Palagia - D. Lewis, *BSA* 84, 1989, 339.

449. Ὑψ. 0.565.

Εἰκ. 197. Τετράγωνη ἑρμαϊκὴ στήλη τῆς περιόδου 333-323. Τὸ κεφάλι τοῦ ἐφήβου (EAM 317) εἶναι εὔρημα τοῦ Στάη, ἡ στήλη (164) βρέθηκε σὺς μετὰ τὸ 1975 ἀνασκαφές.

Εἰκ. 198α-β. Κεφαλὲς Ἑρμῶν τῆς περιόδου 333-323. Ἡ ἀριστερά (EAM 318) βρέθηκε ἀπὸ τὸν Στάη, ἡ δεξιὰ (2257) εἶναι εὔρημα τοῦ 1999.

ὀργάνου ποὺ λείπει.⁴⁵⁰ Ἐρευνητὴς θεωρεῖ⁴⁵¹ τὸ κεφάλι, δηλαδὴ τὴ στήλη, ἔργο τοῦ Χαιρεστράτου.

Κεφάλι ἄλλου τετράγωνου Ἑρμοῦ, μὲ τὸν λαιμό, εἶχε **198α** βρεθεῖ μαζί μὲ τὸ προηγούμενο. Τὰ μαλλιά δένονται μὲ ταινία. Στὸ μέσον ἄνω τοῦ μετώπου ὑπάρχει κερατοειδὴς ἐξοχή.⁴⁵² Καὶ αὐτὸ τὸ νεανικὸ κεφάλι θεωρεῖται⁴⁵³ ἔργο τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Χαιρεστράτου.

Στὸ τέλος τοῦ νότιου δρόμου βρέθηκαν ἀκόμη πολλὰ κομμάτια τετράγωνης στήλης, ποὺ συγκολλήθηκε καὶ συμπληρώθηκε. Στὴν ὄψη τῆς φέρει λείψανα ἐφηβικῆς ἐπιγραφῆς τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζεται (105).

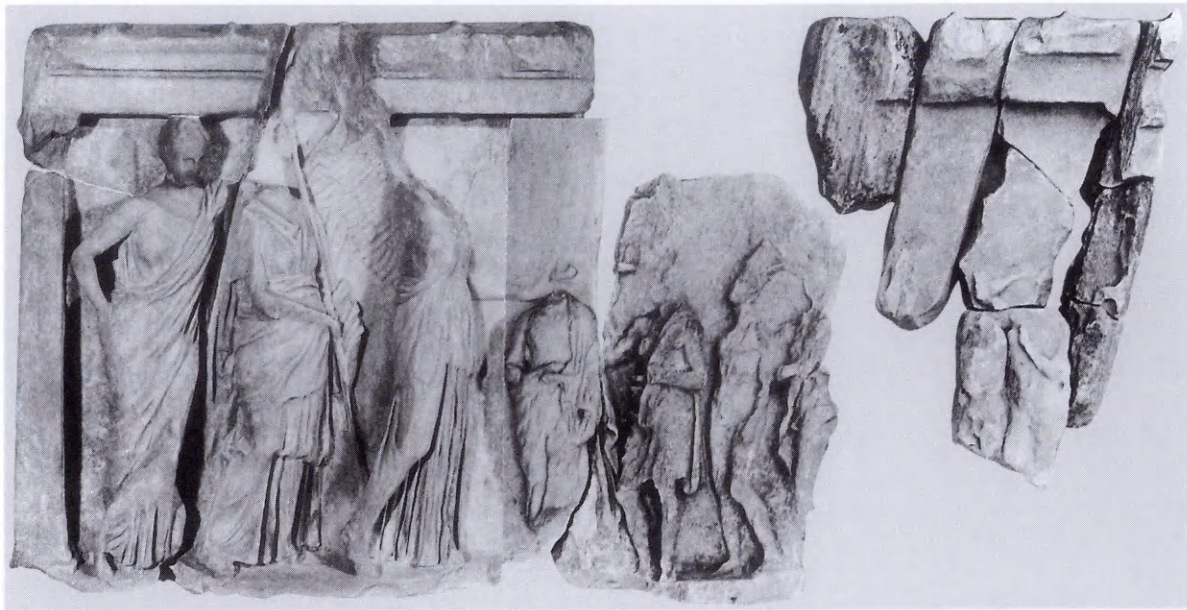
450. 164+EAM 317· Β. Στάης, ΠΑΕ 1890, 30· ΑΔ 1890, 151 ἀρ. 7· Καββαδίας, Γλυπτὰ 241· Καστριώτης, Γλυπτὰ 71· G. Blum, RA 21, 1913, 273, εἰκ. 3· Κ. Ρωμαῖος, ΑΔ 9, 1924/1925, 155 σημ. 1· Papaspyridi, Guide 110· Καρούζου, Συλλογὴ 162· E. B. Harrison, Agora XI 126, 128, 154, 161· *ΠΑΕ 1982, 161 ἀρ. 1 πίν. 100β (ταύτιση κεφαλιοῦ καὶ στήλης)· Ἀ. Παπαϊωάννου, ΑΕ 1984, 212 ἀρ. 3.

451. J. Frel, Getty MJ 6-7, 1978-79, 82.

452. EAM 318· ὕψ. 0.23. Β. Στάης, ΠΑΕ 1890, 30· ΑΔ 1890, 151 ἀρ. 7· Καββαδίας, Γλυπτὰ 241· Καστριώτης, Γλυπτὰ 71· G. Blum, RA 21, 1913, 274 εἰκ. 4· Κ. Ρωμαῖος, ΑΔ 9, 1924/1925, 155 σημ. 1· Papaspyridi, Guide 110· Καρούζου, Συλλογὴ 162· E. B. Harrison,

Agora XI 126, 128, 154, 161· Ἀ. Παπαϊωάννου, ΑΕ 1984, 212 ἀρ. 4.

453. Frel ὁ.π.

Εἰκ. 199. Μεγάλο ἀνάγλυφο, ἀφιέρωμα στὴ Νέμεσι ἐφήβων τῆς περιόδου 333-323. Τὸ τμήμα μὲ τὶς τρεῖς θεότητες ἀριστερὰ βρίσκεται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Τὰ θραύσματα δεξιὰ φυλάσσονται στὸν Ραμνούντα (530). Τὸ ἀνάγλυφο ἦταν πιθανῶς στημένο ἐμπρὸς σὶν πολυγωνικὸ ναὸ τῆς Νεμέσεως, ἀριστερά.

Εἶναι εὐλογη ἡ ἀπόδοση τόσων γλυπτῶν στὸ ἐργαστήριο τοῦ Χαιρεστράτου. Ἡ Θέμις, ἀναμφισβήτητο ἔργο τοῦ γλύπτη, δείχνει ὅτι εἶχε ἱκανότητες καὶ τὰ μέσα γιὰ τὴ φιλοτέχνηση σημαντικῶν καὶ σὲ μέγεθος ἔργων. Οἱ ἐρμαϊκὲς στήλες, κατώτερα δημιουργήματα, κατασκευάζονταν μαζικὰ γιατί χρησιμοποιοῦνταν, ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ., ἀπὸ τοὺς στρατηγούς καὶ τοὺς στρατιωτικούς ὡς ἀναθήματα, καὶ ἀργότερα καὶ ἀπὸ τοὺς ἐφήβους. Δὲν ἦσαν λίγοι καὶ οἱ ἰδιῶτες ποὺ παράγγελλαν τέτοιες στήλες γιὰ νὰ τὶς στήσουν ὡς ἀνάθημα ἢ ἔξω ἀπὸ τὰ σπίτια τους. Ἡ συνήθεια μαρτυρεῖται ἕως τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ.

Ἀνάθημα τῶν ἐφήβων γιὰ νίκη σὲ ἀγῶνα λαμπαδηφορίας εἶναι μεγάλο ἀνάγλυφο ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, τοῦ ὁποῖου ὁ Gandy ἀποκόμισε στὴν Ἀγγλία τὸ ἀριστερὸ μισό, μήκ. 0.66 μ. (106). Εἰκονίζει τὴ Δήμητρα, τὴν Κόρη, τὴ Νίκη φτερωτή, ἄνδρα μὲ ἱμάτιο κατὰ μέτωπο ποὺ κράταγε λαμπάδα, δηλαδὴ τὸν γυμνασιάρχη, ἄλλον ἄνδρα μὲ ἱμάτιο πρὸς ἀριστερά, τὸν προπονητή, καὶ ἕξι γυμνοὺς λαμπαδηφόρους πρὸς τὰ ἀριστερά, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ πρῶτος φορεῖ τὸ εἰδικὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς, εἶδος στεφανιοῦ τῶν λαμπαδηφόρων. Τοῦ ἀναγλύφου βρέθηκαν στὰ χώματα τῆς ἀνασκαφῆς Στάη πολλὰ τεμάχια τοῦ δεξιοῦ τμήματος, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ 14 θραύσματα.

Δύο ἄλλα θραύσματα στὸν Ραμνούντα ἀρμόζουν στὸν θριγκὸ τοῦ ἀριστεροῦ μισοῦ, καθὼς καὶ γυναικεῖα κεφαλὴ (ΕΑΜ 204), ἡ ὁποία θεωρήθηκε γιὰ πολλὰ χρόνια ὡς κεφαλὴ τῆς Λήδας, τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, ἕως ὅτου ἀποδείχτηκε⁴⁵⁴ ὅτι ἀρμόζει στὸ σῶμα τῆς φτερωτῆς Νίκης τοῦ τμήματος ποὺ βρίσκεται στὸ Λονδίνο! Τρίτο θραῦσμα

199

454. B. Ashmole, Not by Agoracritus, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 9, 1959, 1-3.

τοῦ θριγκοῦ ἀνήκει στὸ δεξιὸ μισὸ τοῦ ἀναγλύφου ποὺ φυλασσόταν στὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο (2331)· σήμερα βρίσκεται στὸν Ραμνούντα συμπληρωμένο σὲ μεγάλο βαθμὸ (530).

Οἱ τετράγωνες ἐρμαϊκὲς στήλες στερεώνονταν σὲ βάθρα ποὺ ἔφεραν ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς καὶ τὸν κατάλογο τῶν ὀνομάτων τῶν ἐφήβων ποὺ τὶς ἀφιέρωσαν ἢ ποὺ ἀνήκαν στὴν ὁμάδα ἢ ὁποία νίκησε στοὺς ἀγῶνες (98, 99, 102). Στήνονταν στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, στὸ τέλος τῆς νότιας ὁδοῦ ἢ κάτω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα τοῦ ἀνδρήρου, κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου ποὺ ὀδηγοῦσε στὸ φρούριο, θέσεις ἐξαιρετικὰ εὐνοϊκὲς γιὰ τὴ γνωστοποίηση νίκης καὶ τὴ διαρκὴ ὑπενθύμισή της στοὺς ξένους καὶ τοὺς ντόπιους περαστικούς.

201 Κατὰ τὸν 3ο αἰ. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἀγάλματα ποὺ φυλάγονταν στὸν μικρὸ ναὸ εἰκονίζει τὴν Ἀριστονόη, ἱέρεια τῆς Νεμέσεως, καὶ ἦταν ἀφιερωμένο ἀπὸ τὸν γιό της Ἱεροκλῆ στὴ Θέμιδα καὶ τὴ Νέμεσι, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴ (133) ποὺ εἶναι χαραγμένη στὸ ἀπλὸ ὀρθογώνιο βάθρο του. *Στὴ Θέμιδα καὶ τὴ Νέμεσι ἀφιέρωσε ὁ Ἱεροκλῆς Ἱεροπόλου Ραμνούσιος* (τὴν εἰκόνα) *τῆς μητέρας τοῦ Ἀριστονόης, ἱερείας τῆς Νεμέσεως, κόρης τοῦ Νικοκράτου Ραμνουσίου*. Ἡ Ἀριστονόη εἰκονίζεται μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο ποὺ τῆς καλύπτει σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ τὸ σῶμα, καὶ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι, ποὺ σῶζεται ἀλλὰ δὲν κολλάει στὸ ἄγαλμα, κρατοῦσε φιάλη. Χωρὶς νὰ ἀποδίδει ἀκριβῶς τὰ χαρακτηριστικὰ της προσπαθεῖ ὁ γλύπτης νὰ δώσει τὰ γενικὰ γνωρίσματα, τὴ σοβαρότητα καὶ τὴν ἀρχοντιά ποὺ ἔπρεπε νὰ ἔχει ἡ ἱέρεια τῆς θεᾶς. Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀγάλματος στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. στηρίζεται περισσότερο στὰ στοιχεῖα τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ βάθρου του. Τὸ ἄγαλμα στὴν ἀρχὴ χρονολογήθηκε στὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας (Στάης, Papaspyridi).

Παρὰ τὴν κίνηση ποὺ παρουσιάζει ὁ Ραμνοὺς κατὰ τὸν 3ο αἰ. ἐξ αἰτίας τῆς στρατιωτικῆς δραστηριότητος στὸ φρούριο, ὁ δῆμος ἐμφανίζεται σὲ κατάπτωση. Δὲν προσφέρονται πλέον στὸ Ἱερὸ ἀναθήματα· οἱ στρατηγοὶ καὶ οἱ μισθοφόροι ἀρκοῦνται νὰ ἐκθέσουν στὸν χῶρο τοῦ μόνο τὶς στήλες μὲ τὰ ψηφίσματα μὲ τὰ ὁποῖα τοὺς τιμοῦν οἱ δημότες ἢ ἄλλοι στρατιωτικοί. Ἡ ἀφιέρωση τοῦ ζωγραφικοῦ πορτραίτου τοῦ στρατηγοῦ Θουκρίτου (10) εἶναι ἐξαίρεση.

Κατὰ τὸν 2ο αἰ. Στὸ φρούριο, ὡς κέντρο κοινωνικὸ, ἐκτίθενται κατὰ τὸν 2ο αἰ. τὰ λίγα τιμητικὰ ψηφίσματα ποὺ σώθηκαν γιὰ τοὺς στρατηγούς. Στὸν Δία Σωτήρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ ἀφιερώνονται ἀποκλειστικὰ οἱ χάλκινες λαμπάδες γιὰ τὶς νίκες τῶν στρατιωτικῶν σὺς λαμπαδηδρομίες τῆς Ἀθήνας. Ἡ δραστηριότητα σβῆνει σιγὰ σιγὰ καὶ τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὴ μείωση τῶν παντὸς εἶδους ἐπιγραφῶν.

202 Κατὰ τὸν 1ο αἰ. Πλὰι στὸ κατώφλι τοῦ μικροῦ ναοῦ ὁ Gandy βρῆκε μαρμάρينو
200 ἀκέφαλο ἀρχαῖστικὸ ἄγαλμα γυναίκας (1ος αἰ.), ποὺ βρίσκεται τώρα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο.⁴⁵⁵ Τῆς ἴδιας τεχνοτροπίας καὶ ἐποχῆς εἶναι καὶ ἓνα γυναικεῖο κεφάλι μὲ πόλο ποὺ βρέθηκε ἀπὸ τὸν Στάη μέσα στὸν πολυγωνικὸ ναό.⁴⁵⁶ Ἴσως ἀνήκει στὸ ἄγαλμα αὐτό.

Ἀναθήματα σὲ Ρωμαίους αὐτοκράτορες κατὰ τὸν 1ο μ.Χ. αἰ. Ὁ μεγάλος ναὸς ἀφιερώθηκε τὸ 45-46 μ.Χ. ἀπὸ τοὺς Ραμνούσιους, γιὰ λόγους πολιτικοὺς καὶ διπλωματικούς, στὴ νεκρὴ καὶ θεοποιημένη Λιβία, σύζυγο τοῦ Αὐγούστου (156). Ἦταν τιμὴ ἀνέξοδη, γιὰτὶ

455. Βρετ. Μουσεῖο 154. Gandy² 51· W. M. Leake, *Die Deme von Attika* (1840) 118· A. H. Smith, *Catalogue of Sculpture in the British Museum* I ἀρ. 154·

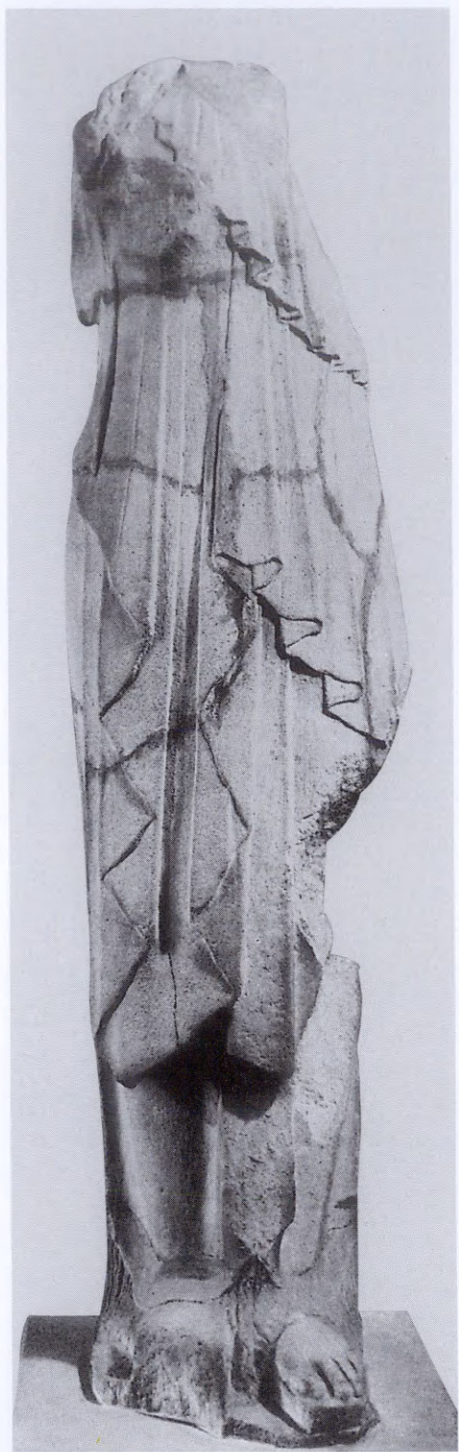
W. Zschietzschmann, *AA* 1929, 450-451 εἰκ. 4.
456. EAM 319· *AA* 1890, 152.

Εικ. 200. Κεφάλι γυναίκας με πόλο (ΕΑΜ 319)
ἀπὸ τὸν πολυγωνικὸ ναό, τοῦ 1ου αἰ. ἴσως ἀνή-
κει σιὸ ἀρχαῖστικὸ ἄγαλμα ποὺ βρῆκε ὁ Gandy
Deering σιὸν ἴδιον χώρο (βλ. εἰκ. 202).

Εἰκ. 201. Τὸ ἄγαλμα τῆς ἱερείας Ἀριστονόης, κό-
ρης τοῦ Νικοκράτου καὶ συζύγου τοῦ Ἱεροποίου,
ποὺ ἀφιέρωσε στὴ Θέμιδα καὶ τῇ Νέμει, κατὰ τὸν
3ο αἰ. ὁ γιὸς τῆς Ἱεροκλῆς. Στὴ βάση τοῦ ἀγάλ-
ματος εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή 133.

Είκ. 202. Ἀρχαῖοι γυναικεῖο ἄγαλμα τοῦ 1ου αἰ., εὑρημα τοῦ Gandy Deering κατὰ τὸ 1813, στὸν πολυγωνικὸ ναό (βλ. εἰκ. 200).

Είκ. 203. Τὰ λείψανα μεγάλου μαρμάρινου ἀνδριάντος τοῦ αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ (117-138 μ.Χ.), ἀφιέρωμα στὴ Νέμεσι τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Ἀπτικοῦ, πατέρα τοῦ Ἡρώδου Ἀπτικοῦ.

περιορίστηκε στη χάραξη μιᾶς ἐπιγραφῆς στο ἐπιστύλιο τῆς ἀνατολικῆς ὀψης τοῦ ναοῦ. Ταυτόχρονα ἀφιερώθηκε παλαιότερος βωμὸς στὸν αὐτοκράτορα Κλαύδιο (157). Καὶ οἱ δύο ἀναθέσεις εἶναι τὰ μόνα τεκμήρια αὐτοκρατορικῆς λατρείας στὸ Ἱερὸ, ἡ ὁποία ἔμεινε χωρὶς συνέχεια, γιατί ὁ Ραμνοὺς εἶχε χάσει κάθε σημασία, στρατιωτικὴ καὶ οἰκονομική. Χαρακτηριστικὴ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο δίδονταν οἱ τιμὲς στοὺς αὐτοκράτορες εἶναι ἐπιστολὴ τοῦ Κλαυδίου, τοῦ 41 μ.Χ., πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Ἀλεξανδρείας· διόπερ ἡδέως προσεδεξάμην τὰς δοθείσας ὑφ' ἡμῶν (=ὕμῶν) μοι τιμὰς καίπερ οὐκ ὦν πρὸς τὰ τοιαῦτα ῥ[ο]αίδιος. καὶ πρῶτα (=πρῶτα) μὲν Σεβαστὴν ὑμεῖν ἄγειν ἐπιτρέπω τὴν ἐμὴν γενεθλείαν ὃν τρόπον αὐτοὶ προείρησθαι, τὰς τε ἑκα[τασ]σταχοῦ τῶν ἀνδριάντων ἀναστάσεις ἐμοῦ τε καὶ τοῦ γένους μου ποιήσασθε συνχωρῶι (γὰρ αὐτὸ εὐχαρίστως δέχτηκα τὶς τιμὲς ποὺ μοῦ προσφέρατε, ἀν καὶ δὲν συνηθίζω αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ πράγματα. Καὶ πρῶτον μὲν σὰς παρέχω τὴν ἄδεια νὰ ἐορτάζετε τὴν ἡμέρα τῆς γέννησός μου ὡς Σεβαστῆς (dies Augustus) κατὰ τὸν τρόπον ποὺ διαλέξατε καὶ ἐπιτρέπω τὴν ἱδρυση ἀνδριάντων, δικῶν μου καὶ τῆς οἰκογενείας μου, οὐ διάφορες θέσεις).⁴⁵⁷

Ἀναθήματα τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ. Θὰ περάσουν πολλὰ χρόνια, θὰ φθάσουμε στὸν 2ο μ.Χ. αἰ., γὰρ νὰ δεχτεῖ καὶ πάλι ἡ Νέμεσις ἀφιερώματα. Ὁ Τιβέριος Κλαύδιος Ἀττικός, ἀρχιερέας τῶν Σεβαστῶν, τῶν θεοποιημένων αὐτοκρατόρων τῆς Ρώμης, προσφέρει στὸ Ἱερὸ μαρμάρينو ἄγαλμα τοῦ αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ (117-138 μ.Χ.) στὴ μορφὴ περίπου τοῦ γνωστοῦ ἀγάλματος τοῦ αὐτοκράτορα ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν.⁴⁵⁸ Φέρει θώρακα μὲ γλυπτὴ διακόσμηση, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται μικρὸ θραῦσμα ποὺ εἰκονίζει τὰ νήπια Ρωμύλο καὶ Ρέμο νὰ θηλάζουν τὴ λύκαινα. Ἀπὸ τὸ βάθρο του διατηρεῖται μέρος τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς (158).

203

Τὰ ἀναθήματα στὴ Νέμεσι τοῦ γιοῦ τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου, τοῦ πάμπλουτου σοφιστῆ Ἡρώδου Ἀττικοῦ, εἶναι περισσότερα. Αὐτὸς εἶχε μεγάλα κτήματα καὶ ἔπαυλη στὸν Μαραθῶνα, ἀπὸ ὅπου καὶ καταγόταν, καὶ ἔκανε συχνὰ ἐκδρομὲς στὸν Ραμνούντα. Ἐκεῖ μὲ τοὺς μαθητὲς του, ἰδιαίτερα τὸν εὐνοούμενό του Πολυδευκίωνα, πρόσφερε θυσίαι στὴ Νέμεσι.

Ὁ Ἡρώδης, κατὰ τὸ συνήθειό του, ἀφιέρωσε στὸ Ἱερὸ τὶς προτομὲς τῶν αὐτοκρατόρων Λουκίου Βέρου (161-169 μ.Χ.) καὶ Μάρκου Αὐρηλίου (161-180 μ.Χ.).⁴⁵⁹ Μᾶς σώζονται ἀκόμη θραύσματα ἀπὸ τὴ δική του προτομὴ καὶ τοῦ μαθητῆ τοῦ Πολυδευκίωνος. Τοῦ τελευταίου ἀφιέρωσε στὴ Νέμεσι καὶ ἄγαλμα ποὺ δὲν σώθηκε. Γνωρίζουμε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ (159) τοῦ βάθρου του:

204

205

206

Μὲ ψήφισμα τῆς
βουλῆς τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ
τῆς βουλῆς τῶν πεντακο-
καὶ τοῦ δήμου
οἷων ὁ Ἡρώδης τὸν Βιβούλλιο
Πολυδευκίωνα, ἱππέα
τῶν Ρωμαίων, ποὺ τὸν ἀνάθρεψε κι ἄ-

457. A. S. Hunt - C. C. Edgar, *Select Papyri* II 1985, 14 ἀρ. 11.
(ἐκδ. Loeb 1977) 80.

459. *ΠΑΕ 1976, 54 πίν. 22.

458. *ΠΑΕ 1976, 54 ἀρ. 19· πίν. 21β, γ· *ΠΑΕ

Εικ. 204. Προτομή του αυτοκράτορα Λουκίου Βέρου (161-169 μ.Χ.), αφιέρωμα στη Νέμεσι του Ήρώδου Ἀττικοῦ.

Εικ. 205. Προτομή του αυτοκράτορα Μάρκου Αὐρηλίου (161-180 μ.Χ.), αφιέρωμα στη Νέμεσι του Ήρώδου Ἀττικοῦ.

Εικ. 206. Τὸ βάθρο ἀγάλματος τοῦ μαθητῆ τοῦ Ήρώδου Ἀττικοῦ Πολυδευκίανος, πὸν εἶχε ἀφιερῶσει στὴ Νέμεσι, μετὰ τὸ 173 μ.Χ., ὁ Ήρώδης Ἀττικός. Τὸ βάθρο καὶ ἡ ἐπιγραφή του (159) εἰκονίζονται ὅπως ἀποκαταστάθηκαν, μετὰ τὴ συναρμολογία πλήθους θραυσμάτων πὸν βρισκόνταν σκορπισμένα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια, σὺν ἱερὸ τῆς Νεμέσεως.

γάπησε σὰ γιό του, στή Νέμεσι
στην ὁποία θυσίαζε μαζί του,
τὸν φίλο καὶ ἀλησμόνητο
μαθητή.

Ἡ ἀνάθεση τοῦ ἀγάλματος τοῦ Πολυδευκίωνος ἔγινε τὸ 174/5 μ.Χ., χρονιὰ τοῦ θανάτου τοῦ ἢ λίγο μετὰ. Ὁ Ἡρώδης ἵδρυσε καὶ ἄλλοι ἀνδριάντες, ἀνάγλυφα καὶ προτομὲς τοῦ μαθητῆ τοῦ καὶ ὀργάνωσε ἀγῶνες στὴ μνήμη τοῦ. Ἡ πρὸς τὸ Ἱερὸ γενναιοδωρία τοῦ ἦταν ἐκδήλωση ὅχι τόσο εὐσέβειας, ὅσο προσπάθεια ἀναβίωσης τοῦ νεκροῦ καὶ ἔνδοξου παρελθόντος τοῦ.

Τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρώδη ὁ δῆμος ἔχει ξεπέσει, ὁ μέγας ναὸς βρίσκεται σὲ κακὴ κατάσταση καὶ τὸ Ἱερὸ εἶναι ἀπογυμνωμένο καὶ χωρὶς συντήρηση. Ὁ πλούσιος σοφιστὴς ὅμως ἔρχεται τακτικὰ μὲ τοὺς μαθητὲς τοῦ καὶ θυσιάζει, πράγμα ποὺ προκαλοῦσε χαρὰ στὴν ἱέρεια καὶ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ ξεχασμένου Ἱεροῦ, ποὺ εἶχε πάψει ἀπὸ καιρὸ νὰ δέχεται πλούσιους προσκυνητὲς.

Ἐξω ἀπὸ τὴ Ρώμη, σὲ ἰδιοκτησίᾳ τῆς Ρήγιλλας, ὁ σύζυγός τῆς Ἡρώδης ἵδρυσε ναό, τὸ Τριόπιον, ἀφιερωμένο σὺς θεὰς τῆς Ἐλευσίνας, στὴν Ἀθηνᾶ καὶ τὴ Νέμεσι τοῦ Ραμνοῦντος. Σὲ μακρὸ ποίημα χαραγμένο σὲ στήλη στὸ Τριόπιον, ἔργο ἐνὸς Μαρκέλλου ποὺ ταυτίζεται, ὅχι ὁμόφωνα, μὲ τὸν Μάρκελλο Σιδῆτη (2ος μ.Χ. αἰ.), συγγραφέα ἱατρικῶν πραγματειῶν, ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ἡ Νέμεσις ἐμφανίζονται ὡς προστάτριες τοῦ ἀττικοῦ ἱεροῦ.⁴⁶⁰

60 Πότνι Ἀθηνάων ἐπιήρανε Τριτογένεια
ἦ τ' ἐπὶ ἔργα βροτῶν ὀράαις Ῥαμνουσίαις Οὔπι,
γεῖτονες ἀγχίθυροι Ῥώμης ἑκατοντοπύλοιο,
63 πείονα δὴ καὶ τόνδε, θεά, τειμήσατε χῶρον,
δῆμον Δηωοῖο φιλόξεινον Τριόπιο.
τόφρα κε καὶ Τριόπειαι ἐν ἀθανάτοις ἀλέγησθον.
66 ὥς ὅτε καὶ Ῥαμνοῦντα καὶ εὐρυχόρους ἐς Ἀθήνας
ἦλθετε δώματα πατρὸς ἐριγδούποιο λιποῦσαι.
ὥς τήνδε ῥώεσθε πολυστάφυλον κατ' ἁλῶν
69 ληϊά τε σταχύων καὶ δένδρεα βοτρυέντα
λειμώνων τε κόμας ἀπαλοτρεφῶν ἐφέπουσαι.

Σεβαστὴ προστάτις τῆς Ἀθήνας Τριτογένεια,
κι ἐὼς ποὺ ἐπιβλέπεις τὰ ἔργα τῶν θνητῶν Ῥαμνούσια Οὔπι,
γεῖτονες κοντινοὶ τῆς ἑκατοντάπλης Ρώμης,
αὐτὸ τὸ καρπερό, θεές, τιμῆσατε μέρος,
τὸν φιλόξενο τόπον τῆς Δηοῦς Τριόπιας,
ὅσο οἱ Τριόπιες θεές σὺν καταλέγονται σιὸς ἀθανάτους.
Ὅπως, ὅταν σὸν Ῥαμνοῦντα καὶ τὴν εὐρύχωρη Ἀθηνᾶ
ἦλθατε, ἀφήνοντας τὴν κατοικίαν τοῦ βροντεροῦ πατέρα σας,
σ' αὐτὴν ἔλατε τὴ γῆ μὲ τὰ εὐφώρα ἀμπέλια
καὶ δώσατε πλούσια σπαρτὰ καὶ κλήματα γεμάτα σπαφύλια
καὶ λειβάδια μὲ παχὺ χορτάρι.

Ὁ Μάρκελλος ἀποδίδει τὴν προσωνυμία Οὔπις στὴ Νέμεσι, ἐνῶ ὁ Καλλίμαχος (εἰς Ἄρτεμιν 204) χαρακτηρίζει μὲ τὸ ἐπίθετο αὐτὸ τὴν Ἄρτεμι. Στὸ ἐπίγραμμα τοῦ Μαρκέλλου βασίστηκε ὁ L. Ross καὶ θεώρησε ὅτι σὸν μικρὸ ναὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως λατρευόταν ἡ Ἄρτεμις Οὔπις ἢ ἡ Ἄρτεμις Ἐνοδία,⁴⁶¹ ἄποψη ἢ ὁποία δὲν στηρίζεται στὰ πράγματα.

460. IG XIV 1389, B 60-70· P. Graindor, *Hérode Atticus* (1930) 96 κέ. W. Ameling, *Herodes Atticus II* (1983) 153-160· C. M. Edwards, *Hesperia* 59, 1990, 537.

461. Der Kleine Tempel in Rhamnus: ob der Themis oder der Upis, *Archäologische Aufsätze* 2, 397-401.

Ἀγῶνες. Στὸν Ραμνούντα γίνονταν ἀθλητικοὶ (γυμνικοὶ) ἀγῶνες καὶ θεατρικοὶ διαγωνισμοὶ (ἀγῶν). Οἱ πρῶτοι συνήθως κατὰ τὴ μεγάλη γιορτὴ τῆς Νεμέσεως (7: τῶν μεγάλων Νεμεσίων τῷ γυμνικῷ ἀγῶνι), οἱ δευτέροι κατὰ τὰ Λήναια, τὴ γιορτὴ τοῦ Διονύσου (15: ἀνειπεῖν δὲ τὸν κήρυκα [Διονυσ]ίων τῷ ἀγῶνι τὸ ψήφισμα).

Οἱ ἔφηβοι ποὺ στρατοπέδευαν στὸ φρουρίο κατὰ τὸ διάστημα 333-323 ὀργάνωναν ἀγῶνες μεταξύ τους. Τὴν τέλεση ἑνὸς ἀγωνίσματος, τῆς λαμπαδηδρομίας, γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ ἀναθήματα ποὺ ἀφιέρωναν στὴ Νέμεσι μὲ τὴν εὐκαιρία νίκης τους. Ἦταν ἀγώνισμα δρόμου, κατὰ τὸ ὁποῖο οἱ διαδοχικοὶ δρομεῖς μετέφεραν λαμπάδα ἀναμμένη ἀπὸ βωμὸ στὴν ἀφετηρία καὶ μ' αὐτὴν ἀναβαν ἄλλον βωμὸ στὸ τέρμα. Ὁ ντυμένος Ἑρμῆς τοῦ 333/2, ποὺ περιγράφεται στὰ ἐφηβικὰ ἀναθήματα, στήθηκε γιὰ τὴ νίκη τῶν ἐφήβων τῆς Ἐρεχθίδος στὸ ἀγώνισμα. Τὴν ἴδια χρονιὰ βρίσκονταν στὸν Ραμνούντα καὶ οἱ ἔφηβοι τῆς Λεωντίδος καὶ τῆς Κεκροπίδος. Ἡ λαμπαδηδρομία λοιπὸν θὰ ἔγινε ἀπὸ τοὺς ἐφήβους τῶν δύο ἢ καὶ τῶν τριῶν φυλῶν. Συνοπτικὴ περιγραφὴ τοῦ ἀγωνίσματος μᾶς παρέχει ὁ περιηγητὴς Πausanias,⁴⁶² ὁ ὁποῖος μνημονεύοντας τὴ λαμπαδηδρομία ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸν βωμὸ τοῦ Προμηθέως, στὴν Ἀκαδημία, λέει: τὸ δὲ ἀγώνισμα ὁμοῦ τῷ δρόμῳ φυλάξει τὴν δαίδα ἔτι καιομένην ἐστίν, ἀποσβεσθείσης δὲ οὐδὲν ἔτι τῆς νίκης τῷ πρῶτῳ, δευτέρῳ δὲ ἀντ' αὐτοῦ μέτεστιν· εἰ δὲ μηδὲ τούτῳ καίοιτο, ὁ τρίτος ἐστίν ὁ κρατῶν· εἰ δὲ καὶ πᾶσιν ἀποσβεσθείη, οὐδεὶς ἐστίν ὅτῳ καταλείπεται. (*Καθὼς τρέχουν οἱ ἀθλητὲς πρέπει νὰ διατηρηθεῖ ἡ δάδα τοὺς ἀναμμένη· ἂν σβήσει ἡ δάδα τοῦ πρώτου δρομέως δὲν νικᾷ αὐτὸς ἀλλὰ ὁ δεύτερος. Ἄν σβήσει ἡ δάδα καὶ τοῦ δευτέρου δρομέως, ὁ τρίτος εἶναι ὁ νικητὴς. Ἄν σβήσει ὅλων ἡ δάδα δὲν κηρύσσεται κανένας νικητὴς.*)

Ἡ λαμπαδηδρομία ἦταν σκληρὸ καὶ δύσκολο ἀγώνισμα στὸ ὁποῖο λάβαιναν μέρος οἱ νεότεροι, οἱ ἀκμαῖοι σωματικὰ ἄντρες. Ὁ Ἀριστοφάνης μνημονεύει ὡς ἐνδειξὴ σωματικῆς ικανότητος τὴ συμμετοχὴ σ' αὐτό.

ἄλλ' ὥς ἡ κάπρον
ἔδιώκαθές ποτ' ἢ λαγῶν, ἢ λαμπάδα
ἔδραμες, ἀνευρών ὃ τι νεανικώτατον.

(*πρέπει γιὰ κάποιο σου κυνήγι νὰ μιλήσεις, γιὰ λαγὸ, γι' ἀγριογούρουνο, ὅτι ἀκόμα σὲ λαμπαδηδρομία ἔλαβες μέρος· γιὰ κάτι τολμηρό*).⁴⁶³

Ἀγῶνες λαμπαδηδρομίας μαρτυροῦνται ὅτι ἔγιναν στὸν Ραμνούντα καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ κατοχὴ. Τὸ 229 ὁ στρατηγὸς Δημόστρατος ὀργάνωσε τέτοιον ἀγῶνα μεταξύ τῶν Ἀθηναίων στρατιωτῶν τοῦ φρουρίου (22). Οἱ λιγοστὲς μνεῖες δὲν σημαίνουν ὅτι ἡ τέλεση τῶν ἀγῶνων γινόταν ἀραιά. Τὸ γυμνάσιο λειτουργοῦσε κανονικὰ καὶ οἱ νέοι τοῦ δήμου γυμνάζονταν· τοῦτο φαίνεται ἀπὸ ψήφισμα τοῦ 225/4, μὲ τὸ ὁποῖο τιμᾶται ὁ τριῆραρχος Μένανδρος (31) ἐπειδὴ πρόσφερε, μεταξύ ἄλλων, τὸ ἀναγκαῖο λάδι γιὰ τὶς γυμναστικὲς ἀσκήσεις τῶν νέων στὸ γυμνάσιο.

Οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ εἶχαν ἐντελῶς τοπικὴ σημασία. Δὲν σώθηκαν κατάλογοι μὲ τὰ ὀνόματα νικητῶν οὔτε ξέρουμε ἂν γίνονταν γιὰ νὰ τιμηθεῖ κάποια θεότητα ἢ ἥρωας, ἐκτὸς τῆς Νεμέσεως, καὶ τοῦ Διὸς Σωτήρος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Σωτήρας, ἂν γίνονταν σὲ καθορισμένες ἡμερομηνίες καὶ ἂν ὑπῆρχε ὀρισμένο τυπικὸ γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τους, ὅπως μᾶς εἶναι γνω-

462. I 30, 2.

463. Σφήκες στ. 1202-1204 (μετ. Θρασ. Σταύρου).

στο γιὰ τοὺς ἐπίσημους ἀγῶνες ἄλλων τόπων. Ἦσαν ἀγῶνες μεταξὺ τῶν νέων τοῦ χωριοῦ ἢ τῶν στρατιωτῶν ποὺ στρατοπέδευαν στὸ φρούριο. Ἀπὸ μιὰ ἐπιγραφὴ μόνο (120) γνωρίζουμε ὅτι κατὰ τὸν 4ο αἰ. γίνονταν ἀγῶνες παιδιῶν, ἐφήβων καὶ ἀνδρῶν, ὅπως ἦταν τὸ κανονικὸ στὴν ἀρχαιότητα. Ἰδιαίτερη λαμπρότητα εἶχαν οἱ ἀθλητικοὶ ἀγῶνες κατὰ τὰ Μεγὰλα Νεμέσια ποὺ τελοῦνταν κάθε χρόνο.

Τελευταία χρονιὰ κατὰ τὴν ὁποία μαρτυρεῖται ἡ τέλεση τῆς λαμπαδηδρομίας στὸν Ραμνούντα εἶναι τὸ 176/5, ἐπὶ Ἰππάκου ἄρχοντος. Ὁ στρατηγὸς τῆς παραλίας Θεογένης ἔθυσεν δὲ καὶ τῷ Διὶ τῷ Σωτήρι καὶ τεῖ Ἀθηναίᾳ τῇ Σωτήρᾳ - - καὶ τὴν λαμπάδα συνετέλεσεν τοῖς εὐεργέταις καλῶς καὶ φιλοτίμως (2153). Ἡ λαμπαδηδρομία αὐτή, ὑποθέτω, θὰ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸν βωμὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ θὰ κατέληγε στὸν βωμὸ τοῦ Διὸς Σωτήρος, στὸ φρούριο ἢ τὸ ἀντίστροφο. Παράλληλα ὅμως μαρτυρεῖται ἡ ἀποστολὴ λαμπαδηδρόμων στρατιωτῶν στὰ Διογένεια καὶ τὰ Πτολεμαῖα τῆς Ἀθήνας (144). Πρώτη χρονολογούμενη μνεία εἶναι ἡ ἐπὶ Χαρικλέους ἄρχοντος, τὸ 184/3, ἐπὶ στρατηγοῦ Εὐξιθέου Φιλοξενίδου Κηφισιέως (890), ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀντάμειψε τοὺς νικητές. Δέκα χρόνια ἀργότερα, ἐπὶ τοῦ ἰδίου στρατηγοῦ, στήνεται στὸ φρούριο ἀνάθημα τοῦ Διοδότου Κυδαντίδου (146) γιὰ τὴ νίκη του στὰ Διογένεια τῆς Ἀθήνας. Φαίνεται ὅτι ἀπὸ τὴς ἀρχῆς τοῦ 2ου αἰ. οἱ φρουρὲς ὑποχρεώθηκαν νὰ στέλνουν λαμπαδηδρόμους στὴν Ἀθήνα γιὰ τὴ μεγαλοπρεπέστερη τέλεση τοῦ θεαματικοῦ ἀγωνίσματος.^{463α}

Ὁ χώρος ποὺ γίνονταν οἱ ἀγῶνες στὸν Ραμνούντα εἶναι ἄγνωστος. Δὲν ὑπῆρχε στάδιο γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τους καὶ οὔτε ἡ τέλεση ἀγωνισμάτων προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ τέτοιας πολυδάπανης κατασκευῆς ποὺ βρίσκουμε μόνο σὲ μεγάλες πόλεις ἢ σὲ μεγάλα ἱερά. Ἀρκοῦσε γιὰ τοὺς ἀγῶνες τοῦ χωριοῦ κάποιο καλὰ καθαρισμένο καὶ πατημένο χωράφι ποὺ θὰ ἐκπλήρωνε χωρὶς μεγάλες δαπάνες καὶ μὲ τὸν καλύτερο τρόπο τὴς πρόσκαιρες ἀνάγκες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ χώρου ἀγῶνων, κυρίως γιὰ τὰ ἀγωνίσματα τοῦ δρόμου. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀγῶνες οἱ ὁποῖοι μαρτυροῦνται, γίνονταν καὶ ἄλλοι, ἀνεπίσημοι, κυρίως μεταξὺ τῶν στρατιωτῶν, ὅπως σήμερα σὲ μιὰ μεγάλη στρατιωτικὴ μονάδα γίνονται ἀγῶνες ποδοσφαίρου μεταξὺ λόχων ἢ ταγμάτων, ἢ ἀκόμη κατὰ τὴ διάρκειά πολέμου γίνονταν στὸ μέτωπο ἀθλητικοὶ ἀγῶνες μεταξὺ τῶν στρατιωτῶν.⁴⁶⁴

Οἱ ἐκδηλώσεις αὐτὲς ἦσαν συνηθισμένες, ὅπως πολὺ καθαρὰ φαίνεται στὴ διήγηση τῆς καθόδου τῶν Μυρίων ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα.⁴⁶⁵ Μετὰ τὴν τέλεση θυσίας ποὺ εἶχαν τάξει νὰ κάνουν οἱ στρατιῶτες στὸν Δία Σωτήρα καὶ τὸν Ἡρακλῆ ἐποίησαν δὲ καὶ ἀγῶνα γυμνικὸν ἐν τῷ ὄρει ἔνθα περ ἐσκήνουν. (*Ἐκαναν ἀγῶνες ἀθλητικοὺς σὺν βουνό, ὅπου εἶχαν στρατοπεδεύσει.*) Τὸ βουνὸ ἦταν ἰσχυρῶς ὄρθιον - - μόγις βάδην ἐπορεύοντο οἱ ἵπποι· ἐνθα πολλὴ κραυγὴ καὶ γέλως καὶ παρακείμεσις ἐγίνετο. (*Στὴν ἀπότομη πλαγίᾳ - - μὲ δυσκολία βάδιζαν τὰ ἄλογα· ἀπὸ παντοῦ ἀκούγονταν κραυγές, γέλια καὶ ἐνθαρρυντικὰς φράσεις.*)

463α. Οἱ λαμπάδες κατασκευάζονταν ἀπὸ πολλὰ δαδιά δεμένα μαζί, ὅπως περιγράφονται στὴν *Ἰλιάδα* Λ 554 καὶ Ρ 663, καί οἱ μὲν αἱ τε δεταί, καὶ ἐξηγεῖ ὁ Εὐστάθιος στὸ σχόλιό του, δεσμοὶ δάδων, τουτέστι λαμπάδων. Ὅταν δὲν ὑπῆρχαν τὰ κατάλληλα δαδιά, γινόταν χρῆσις ξερόκλαδων, ὅπως διέταξε ὁ Ἀντίβας τὸν Ἀσδροῦβα νὰ κάνει σὲ κάποια περίσταση:

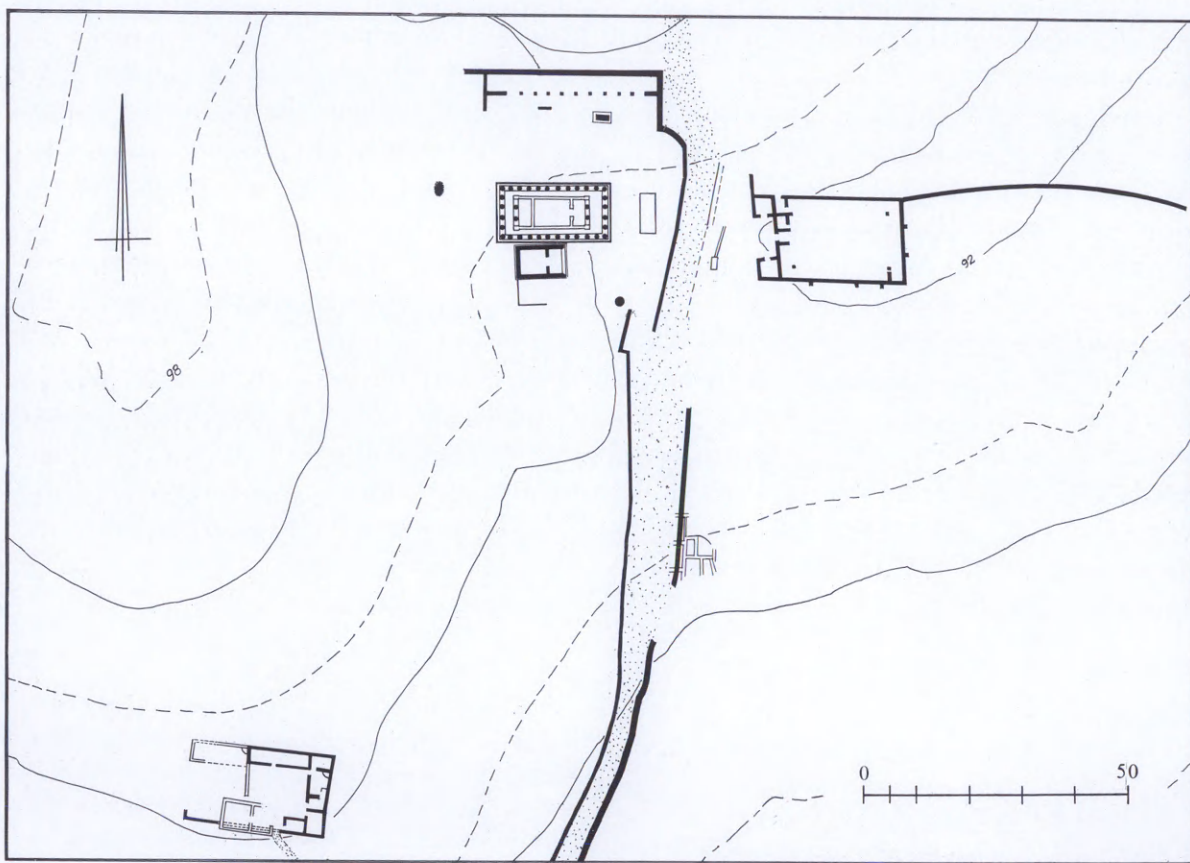
παρήγγειλε λαμπάδας δεσμεύειν ἐκ τῆς ξηρᾶς καὶ παντοδαπῆς ὕλης (Πολυβ. ΙΙΙ 93, 4). Γιὰ λαμπάδες στὰ νομίσματα βλ. Ἰω. Σβορώνο, *ΑΕ* 1889, 85-87.

464. *Liddell Hart's History of the First World War* (Pan Books, London 1972) 385.

465. *Κύρ. Ἀναβ.* ΙV 8, 25.

Ὁ καταλληλότερος τόπος γιὰ τοῦ εἵδους αὐτοῦ τὴς ἐκδηλώσεις ἦταν ὁ χώρος ἀνατολικά τοῦ φρουρίου ὁ ὁποῖος καὶ σήμερα, παρὰ τὴ μεγάλη ἐπίχωση καὶ τὴ φυτεία, μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς πρόχειρο στάδιο. Οἱ θεατὲς καθισμένοι στὴν ὁμαλὴ πλαγιά κάτω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος – πολλοὶ στρατιῶτες θὰ βρίσκονταν σὲ θέση προνομιακή, πάνω στὸ τεῖχος – ψυχαγωγούνταν χωρὶς νὰ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸ φρούριο.

Θεατρικὲς παραστάσεις. Ὁ Ραμνοὺς συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στοὺς λίγους δήμους τῆς Ἀττικῆς ποὺ διέθεταν θέατρο ὅπου γίνονταν κανονικὰ παραστάσεις. Παρὰ τὴν ἀπλότητα τοῦ σχεδίου του, ἠθελημένη ἄλλωστε, ἐκπλήρωνε τὸν σκοπὸ του. Στὸ ἀπάγκιο τοῦ θεάτρου παίζονταν κωμωδίες κατὰ τὰ Λήναια, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο ὑπάρχουν λίγες μαρτυρίες, μόνο δύο ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς γιὰ νίκη χορηγοῦ παράστασης κωμωδίας (115, 120) καὶ ψήφισμα μὲ τὸ ὁποῖο τιμᾶται στρατηγὸς μὲ προεδρία κατὰ τὰ Διονύσια. Τὸ ψήφισμα τὸ ἀνακοίνωσε δημόσια ὁ κήρυκας τοῦ δήμου κατὰ τὴ διάρκειά τῶν παραστάσεων, Διονυσίων τῷ ἀγῶνι (15).

Εἰκ. 207. Τὸ τελευταῖο τμῆμα τῆς νότιας ὁδοῦ. Κάτω ἀριστερὰ ἡ δυτικὴ οἰκία, ἐπάνω τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως. Δεξιὰ τὸ στρατηγεῖο τοῦ στρατηγοῦ Ἐπιχάρη.

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟ ΙΕΡΟ

Τὸ ὀχύρωμα. Ἀπὸ τὸ ψήφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ στρατηγοῦ Ἐπιχάρη (3) γνωρίζουμε ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Χρεμωνιδείου πολέμου ὑπῆρξαν πολεμικὲς δραστηριότητες γύρω ἀπὸ τὸ Ἱερό. Ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα προκύπτει ὅτι ἔμπρὸς ἀπὸ τὸ Ἱερό, στὰ νότιά του, εἶχε κατασκευαστεῖ μιὰ πρόχειρη ὀχύρωση. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ νότιου δρόμου, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Εὐφράνορος, σώζεται τὸ κάτω μέρος τοῦ τοίχου πάχους περίπου 0.90 μ. Τὸ μεγάλο αὐτὸ πάχος ἀποκλείει ὅτι ἦταν τὸ ὄριο τοῦ δρόμου, τὸ ὁποῖο ἄλλωστε δὲν σώζεται σὲ ἄλλο σημεῖο τῆς πεδιάδας. Ἡ πρόχειρη κατασκευὴ του, μὲ χρῆση μάλιστα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν πώρινων οἰκοδομημάτων, δείχνει βιασύνη. Ἄξιο παρατήρησης ἀκόμη εἶναι ὅτι πρὶν μποῦμε στὸ Ἱερό, τοῦ τελευταίου τμήματος τοῦ δρόμου τὸ πλάτος ἀπὸ 3.40-5.20 μ. γίνεται 9.50 μ. καὶ δημιουργεῖται πλατεία. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ ἀνατολικὸς αὐτὸς τοίχος ἀποτελοῦσε τὴ βάση ὀχυρώματος, ἐντελῶς πρόχειρου, τοῦ ὁποῖου προορισμὸς ἦταν ἡ προστασία τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἡ παρεμπόδιση χρήσης τοῦ βόρειου δρόμου ποὺ ὁδηγοῦσε στὸ φρούριο.⁴⁶⁶ Σὲ πρόχειρα κτίσματα ἀνατολικῶς τοῦ τοίχου βρέθηκαν τέσσερα χάλκινα νομίσματα τοῦ Πτολεμαίου Β΄ Φιλαδέλφου καὶ δύο χάλκινα ἀθηναϊκά. Πέμπτο πτολεμαϊκὸ νόμισμα εἶχε βρεθεῖ τὸ 1960 στὸ Ἱερό. Ἐὰν ἡ πλατεία ποὺ σχηματίζεται ἔμπρὸς ἀπὸ τὸ Ἱερό ἀποτελοῦσε ὀχύρωμα κατὰ τὸν Χρεμωνίδειο πόλεμο, ἡ προέλευση τῶν νομισμάτων ἐξηγεῖται εὐκόλα· ἀνήκαν σὲ στρατιώτη τοῦ ναυάρχου Πατρόκλου ποὺ φρουροῦσε στὸ σημεῖο ἐκεῖνο.

207

Τὸ δυτικὸ μέρος τῆς πλατείας πιθανῶς νὰ καταλάμβανε ἡ πρόχειρη στοὰ ποὺ κατὰ τὸ ψήφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ Ἐπιχάρη εἶχε κατασκευαστεῖ μὲ ἔξοδά του γιὰ τὴ διαμονὴ τῆς φρουρᾶς ποὺ βρισκόταν πάντα σὲ ἐπιφυλακὴ. Ἐνα ἀκόμη ἐνισχυτικὸ στοιχεῖο τῶν ἀπόψεων αὐτῶν εἶναι πὼς ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία ἕως τὴν εἴσοδο τοῦ Ἱεροῦ, μὲ ἰδιαίτερη πυκνότητα στὴν περιοχὴ τοῦ νότιου δρόμου, καὶ κατόπιν ἕως τὸν περίβολο τοῦ Πυθάρχου,⁴⁶⁷ ἔχουν βρεθεῖ λίθινες σφαῖρες, οἱ ὁποῖες εἶναι ἀπόδειξη ἐχθρικῆς προσβολῆς. Ὅσο γνωρίζουμε, μόνον κατὰ τὸν Χρεμωνίδειο πόλεμο ὑπῆρξε ἐπίθεση κατὰ τοῦ Ραμνοῦντος ἀπὸ Νότου⁴⁶⁸, λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ἐπιχάρης μετέφερε τὸ στρατηγεῖο του στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως. Λιγότερο πιθανὸ εἶναι ὅτι οἱ σφαῖρες ἔπεσαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Δημητριοῦ πολέμου, ὅταν ὁ στρατηγὸς Φιλοκίδης στρατοπέδευσε στὸ Ἱερό (18).

Ἡ δυτικὴ οἰκία. Πολὺ κοντὰ καὶ δυτικὰ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, σώζονται τὰ ἐρείπια ἀρχαίου σπιτιοῦ, ποὺ συμβατικὰ ὀνόμασα, σὲ σχέση μὲ τὸ ἱερό, *δυτικὴ οἰκία*.

208

Ὁ κύριος οἰκισμὸς τοῦ Ραμνοῦντος βρισκόταν μέσα στὸ φρούριο. Ὁ περιηγητὴς Παυσανίας κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του, στὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. λέει:⁴⁶⁹ αἱ μὲν οἰκίσεις ἐπὶ

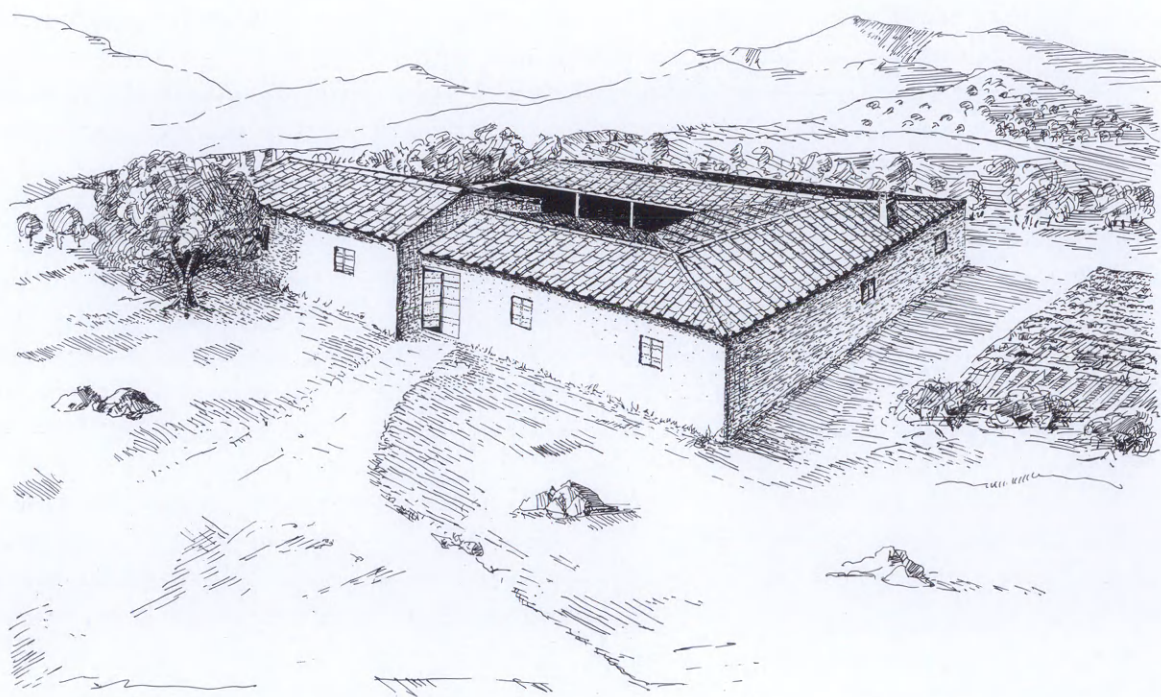
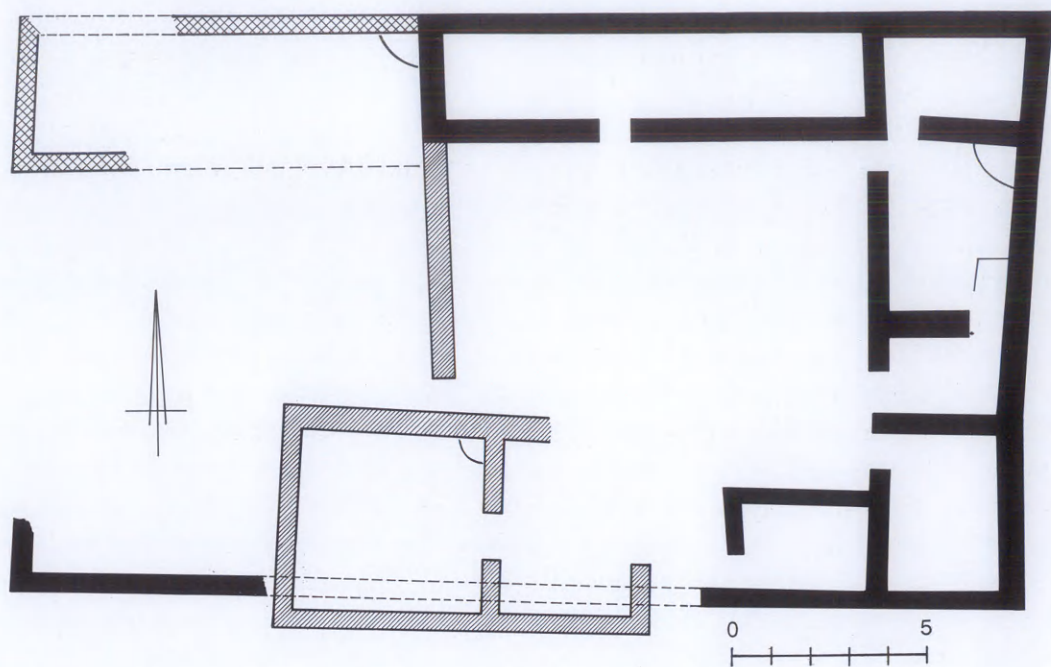
209

466. *ΠΑΕ 1982, 131 εἰκ. 1.

468. *ΠΑΕ 1992, 5-10.

467. *ΠΑΕ 1978, 9· *ΑΕ 1979, 29.

469. I 33, 2.

Εἰκ. 208-209. Ἡ δυτικὴ οἰκία. Εἰκ. 208. Κάτοψη σὴν ὁποία διακρίνονται οἱ μεταγενέστερες προσθήκες.
Εἰκ. 209. Ἀναπαράσταση τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ κυρίου.

θαλάσση τοῖς ἀνθρώποις εἰσί (οἱ κατοικίαις βρίσκονται πλάι στη θάλασσα). Μερικοὶ γαιοκτήμονες διατηροῦσαν μεγάλα σπίτια, ἀγροικίες, κοντὰ στὰ κτήματά τους, γιὰ λόγους καθαρά πρακτικούς. Στὸ φρούριο δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἔχει κανεὶς ἀρκετὰ μεγάλο σπίτι τὸ ὁποῖο νὰ διαθέτει ἀποθήκες γιὰ τὴ σοδεῖα καὶ τὶς ἀναγκαῖες ζωοτροφές, καθὼς καὶ σταύλους γιὰ τὰ χρήσιμα στὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες καὶ στὶς μεταφορὲς ζῶα. Ἀναγκαῖο ἦταν νὰ ὑπάρχει δεῦτερο σπίτι στὴν πεδιάδα ἢ ἀκόμη ἢ κύρια κατοικία. Τέτοιο μεγάλο σπίτι εἶναι ἡ δυτικὴ οἰκία, μήκ. 27 μ. καὶ πλ. 16 μ. Γύρω ἀπὸ μεγάλη ὑπαίθρια αὐλὴ ὑπῆρχαν δωμάτια, ἕνα ὑπόστεγο καὶ ἀποθήκες. Σὲ μικρὸ ὥρο στὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ σπιτιοῦ ἦταν τὸ μαγειρεῖο, σὲ μία γωνιά του σώζονται τὰ λείψανα τζακιοῦ. Ἡ στέγη τοῦ σπιτιοῦ ἦταν δικλινὴς ἀπὸ κεραμίδια λακωνικοῦ τύπου. Οἱ τοῖχοι ἦσαν ἀπὸ πέτρες στὰ κατώτερα μέρη καὶ ἀπὸ ὠμές πλῖθες στὰ ἀνώτερα. Γιὰ δάπεδο χρησίμευε τὸ πατημένο χῶμα, ποὺ τὸ ἔβρεχαν συχνὰ γιὰ νὰ μὴ δημιουργεῖται σκόνη. Μέσα στοὺς περιορισμένους χώρους τοῦ σπιτιοῦ ζοῦσαν οἱ ἄνθρωποι, ἱκανοποιημένοι ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ποὺ αὐτὸ τοὺς πρόσφερε· προστασία ἀπὸ τὸν ἥλιο καὶ τὴ βροχή, καὶ διατήρηση τῶν γεννημάτων ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν καθημερινὴ τροφὴ τῆς χρονιάς. Παρὰ τὸ ὅτι τὸ σπίτι ἦταν σχετικὰ μεγάλο, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πλούσιο ἢ πολυτελές. Ἐξυπηρετοῦσε τὶς στοιχειώδεις ἀνάγκες μιᾶς οἰκογένειας.⁴⁷⁰

Παραστατικὴ περιγραφή τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀρχαίου σπιτιοῦ στὴν Ἀρμενία μᾶς διασώζει ὁ ἱστορικὸς Ξενοφῶν:⁴⁷¹ ἐν δὲ ταῖς οἰκίαις ἦσαν αἶγες, οἶες, βόες, ὄρνιθες, καὶ τὰ ἔκγονα τούτων· τὰ δὲ κτήνη πάντα χιλῶ ἔνδον ἐτρέφοντο. ἦσαν δὲ καὶ πυροὶ καὶ κριθαὶ καὶ ὄσπρια καὶ οἶνος κρίθινος ἐν κρατῆρσι. (*Μέσα στὰ σπίτια ὑπῆρχαν κασίκια, γουρούνια, βόδια, ὄρνιθες καὶ τὰ μικρά τους· ὅλα τὰ ζῶα τὰ τείζαν μὲ χόρτο. Ὑπῆρχε ἀκόμη σιτάρι καὶ κριθάρι καὶ ὄσπρια καὶ μέσα σὲ κρατῆρες κρασὶ καμωμένο ἀπὸ κριθάρι*). Τὴν περιγραφή αὐτὴ ὑπενθυμίζει Ἀγγλος περιηγητὴς τοῦ 19ου αἰ. θέλοντας νὰ δώσει τὴν εἰκόνα τῶν σπιτιῶν τῶν χωρικῶν τῆς περιοχῆς τοῦ Ραμνούντος τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπίσκεψής του, τὰ ὁποῖα δὲν διέφεραν καὶ πολὺ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα. Φυσικὰ οἱ Ραμνούσιοι δὲν χρειάζονταν κρίθινο οἶνο, εἶχαν τὸ κρασὶ τῶν ἀμπελιῶν τῆς πεδιάδας, τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε σημαντικὴ πηγὴ πλούτου. Ἡ κατανάλωσή του ἀπὸ τοὺς στρατιωτικοὺς καὶ τοὺς ξένους ἦταν ἄφθονη καὶ ἀνάλογη πρὸς τὸν ἀριθμὸ τους.

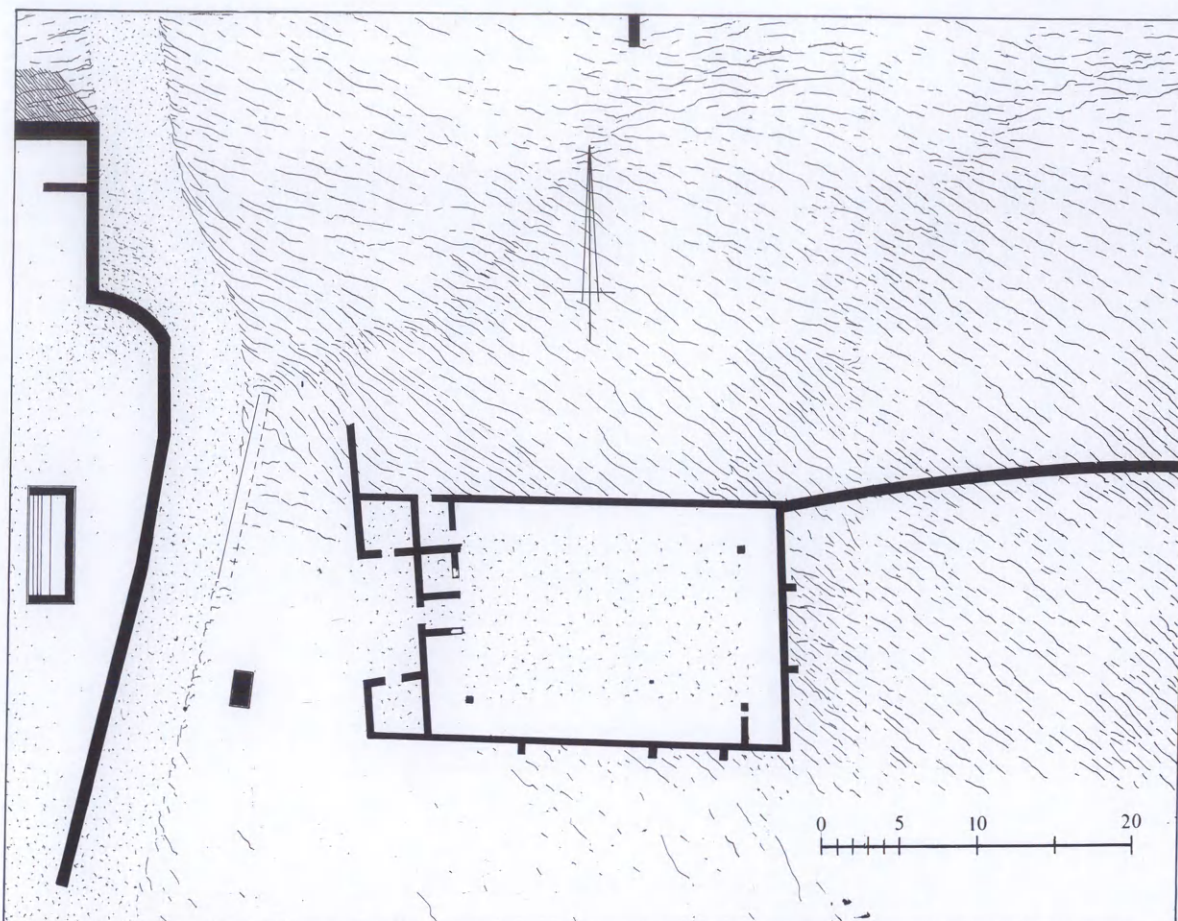
Τὸ στρατόπεδο τῶν στρατιωτῶν τοῦ Πατρόκλου. Στὰ ΒΔ. τοῦ Ἱεροῦ σώζονται λείψανα ἐλλειψοειδοῦς περιβόλου τοῦ ὁποῖου ἡ μεγαλύτερη διάμετρος εἶναι 100 μ. περίπου. Ὁ περίβολος αὐτός, πᾶχ. 1 μ., ἔχει σήμερα ἐλάχιστο ὕψος πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους καὶ δείχνει προχειρότητα καὶ βιασύνῃ στὴν κατασκευὴ του· εἶναι πιθανὸ πὼς χρησίμευσε ὡς προσωρινὸ στρατόπεδο.

Ὁ προορισμὸς τοῦ περιβόλου δὲν εἶναι γνωστός. Θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ, παρὰ τὶς ὑπερβολικὲς διαστάσεις του, ὡς κατασκεῦασμα κτηνοτρόφων, κάτι ποὺ δύσκολα μπορεῖ νὰ εὐσταθήσῃ, γιὰτὶ ὁ λόφος εἶναι ἐκτεθειμένος στὶς δυσμενεῖς καιρικὲς ἐπιδράσεις καὶ κυρίως στοὺς βόρειους ἀνέμους. Πιθανὸν εἶναι πὼς ὁ περίβολος χρησίμευσε ὡς προσωρινὸ στρατόπεδο ποὺ ἐγκαταλείφθηκε.⁴⁷² Γνωρίζουμε πὼς τὸ 268 ὁ στρατηγὸς τῆς παραλίας Ἐπιχάρης δέχτηκε στὸν Ραμνούντα στρατιωτικὴ βοήθεια ἐκ μέρους τοῦ Αἰγυπτίου

470. *ΠΑΕ 1976, 20· 1987, 1-5.

471. Κύρ. Ἀναβ. IV 5, 25.

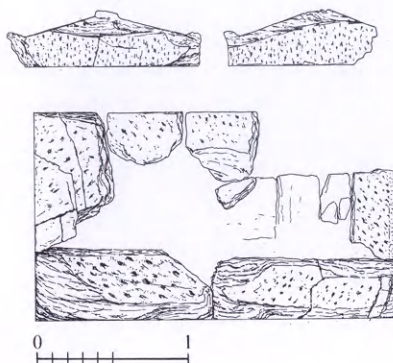
472. Εἰκονίζεται *ΠΑΕ 1976, παρένθ. πίν. Α.

Εἰκ. 210. Τὸ στρατηγείον τοῦ στρατηγοῦ Ἐπιχάρη κατὰ τὸν Χερμανίδειο πόλεμο. Ἐμπρὸς του ὁ βωμός (εἰκ. 211-212). Δυτικά, τὰ ἀνατολικά ἀναλήμματα τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως.

ναυάρχου Πατρόκλου γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς πολεμικὲς ἐνέργειες τοῦ βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας Ἀντιγόνου Γονατᾶ. Σύμφωνα μὲ ὅσα λέγονται στὸ ψήφισμα 3 ὁ Ἐπιχάρης παρεσκεύασε δὲ καὶ τοῖς παρὰ Πατρόκλου [πα]ραγενομένοις [στρα]τιώταις ἐπὶ τὴν βοήθειαν, καὶ στέγα[ς] ὅπως ἔχωσιν ἱκανάς (ἐτοίμασε γιὰ τοὺς στρατιῶτες ποὺ ἔστειλε ὁ Πάτροκλος νὰ βοηθήσουν, στεγασμένα καταλύματα σὲ ἱκανοποιητικὸ ἀριθμὸ). Οἱ στέγες αὐτές, ὑπόστεγα ἢ ἄλλες παραπλήσιες πρόχειρες κατασκευές, δὲν ἦσαν χτιστὲς ἀλλὰ ἀπὸ πρόχειρα ὑλικά, ξύλα, κλαδιά, γιὰτὶ δὲν ὑπῆρχε χρόνος γιὰ νὰ γίνουν μόνιμες ἐγκαταστάσεις. Ὁ περίβολος περιέβαλλε τὸν χώρo τοῦ στρατοπέδου τῶν αἰγυπτιακῶν στρατευμάτων καὶ δὲν ἐπέτρεπε τὴν προσέγγιση τῶν ἐντοπίων. Ὑπῆρχε ἀναγκαστικὸς διαχωρισμὸς τῶν στρατευμάτων τοῦ Πατρόκλου ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ στρατηγοῦ Ἐπιχάρη καὶ ἀπὸ τοὺς Ραμνοῦσιους, γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ στρατιῶτες τοῦ Πτολεμαίου ἦσαν, ἔστω καὶ σύμμαχοι, ἀνεπιθύμητοι ξένοι μισθοφόροι μὲ συνήθειες διαφορετικὲς ἀπὸ τὶς δικές τους.

Εἰκ. 211. Κάσπη τῶν θεμελίων τοῦ βωμοῦ τοῦ στρατηγεῖου τοῦ στρατηγοῦ Ἐπιχάρη καὶ ὄψη τῶν κρατεντῶν.

Εἰκ. 212. Τὰ θεμέλια τοῦ βωμοῦ τοῦ στρατηγεῖου τοῦ στρατηγοῦ Ἐπιχάρη.

Ὁ περίβολος ἐγίνε με τὴν προσωπικὴ ἐργασία τῶν στρατιωτῶν, οἱ ὅποιοι ἀρκέστηκαν νὰ μαζέψουν τὶς σκορπισμένες πέτρες τῆς περιοχῆς καὶ ὅσες εἶχαν συσσωρεύσει οἱ δημό-
τες στὰ σύνορα τῶν γειτονικῶν πρὸς τὸν περίβολο χωραφιῶν.

Τὸ στρατηγεῖο τοῦ Ἐπιχάρη. Ἀνατολικά τοῦ Ἱεροῦ σώζονται τὰ θεμέλια ὀρθογώνιου κτιρίου χτισμένου με ἀργοὺς λίθους καὶ λάσπη. Ἔχει μῆκος 25.80 μ. καὶ πλάτος 16.80 μ. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ του εἶναι ἡ εἴσοδος, ἀπὸ τὴ μία μεριὰ καὶ τὴν ἄλλη τῆς ὁποίας ὑπάρ-
χει ἀπὸ ἓνα μικρὸ δωμάτιο με ἐσωτερικὲς διαστάσεις 3.30×3.30 μ. Τὸ ὅλο κτίριο, ἐνῶ δίνει τὴν ἐντύπωση τοῦ ὀρθογώνιου, στὴν πραγματικότητα εἶναι παράγωνο, καὶ τοῦτο ὀφείλεται στὴ φανερὴ βιασύνη καὶ τὴν ἀμέλεια τῆς κατασκευῆς του. Στὸ ἐσωτερικὸ του εἶχε στοά, ὑπόστεγο πλ. 3 μ. περίπου στὴ νότια καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρά. Ἡ κατασκευὴ τοῦ κτιρίου δείχνει ὅτι προορισμός του ἦταν ἡ ἱκανοποίηση ἐκτακτῶν ἀναγκῶν. Στὸ ψή-
φισμα ποὺ μνημονεύτηκε προηγουμένως λέγεται ὅτι ὁ στρατηγὸς Ἐπιχάρης οἰκοδόμησε καὶ δύο φυλακτήρια, καὶ πρόσθεσε καὶ ἄλλα σκυλιὰ σ' αὐτὰ ποὺ ὑπῆρχαν, δίνοντας μάλιστα ὁ ἴδιος τὴν τροφή
τους, γιὰ νὰ εἶναι ἡ φύλαξη περισσότερη ἀποτελεσματικὴ κατασκεύασε ἐπίσης καὶ στρατηγεῖο, διαρρυθμί-
ζοντας τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως.

210

Ἡ προχειρότητα τῆς κατασκευῆς τοῦ κτιρίου καὶ ἡ ἔλλειψη εὐρημάτων κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ του δείχνουν περιορισμένη, χρονικὰ, χρῆση. Τὰ δύο ὀρθογώνια δωμάτια τῆς δυτικῆς πλευρᾶς εἶναι διττὰ καὶ πρέπει νὰ τὰ ἀναπαραστήσουμε ὡς σχετικὰ ὑψηλοὺς τετράγωνους πύργους, ὅπως τὰ γνωστὰ ὀχυρὰ φυλακτήρια τῶν Ἀρχαίων. Εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς τὸ ὀρθογώνιο κτίριο με τοὺς δύο πύργους στὴν πρόσοψή του ἦταν τὸ στρα-
τηγεῖο τοῦ Ἐπιχάρη, τὸ ὁποῖο βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως ἀπέχει μόλις 15 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα τοῦ Ἱεροῦ.⁴⁷³

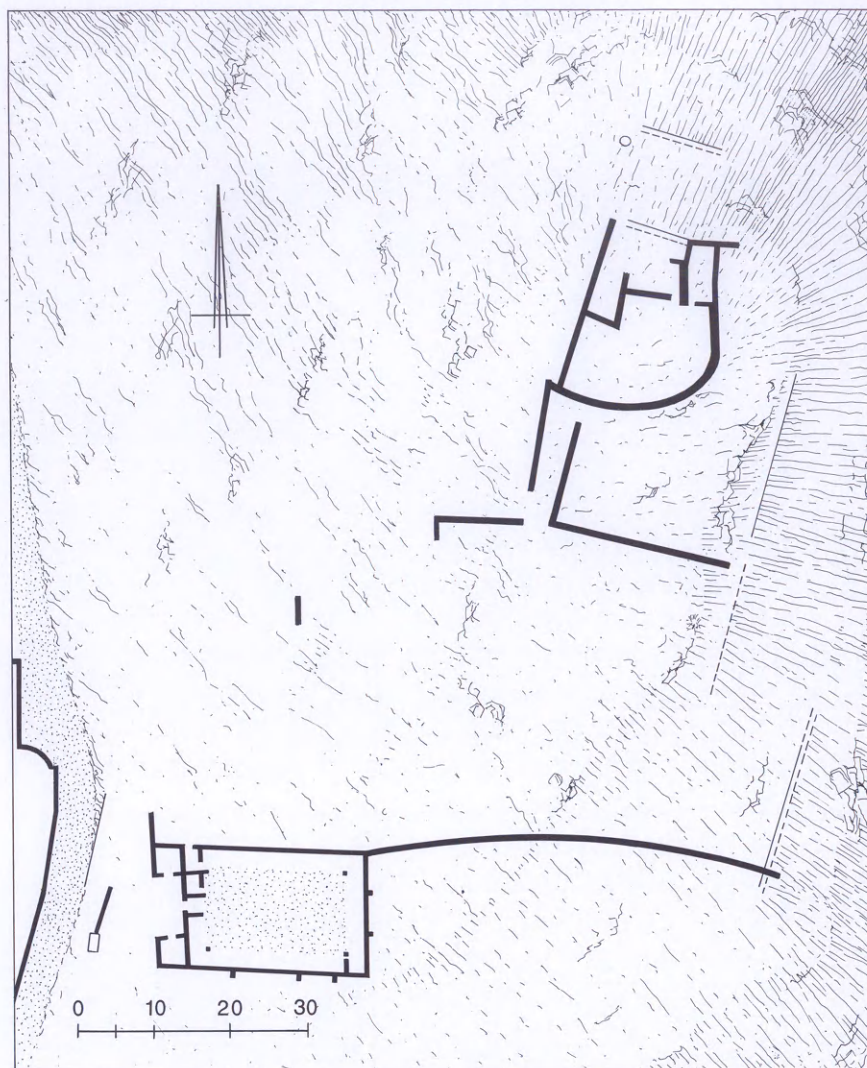
Ὁ βωμὸς τοῦ στρατηγεῖου. Σὲ ἀπόσταση 8 μ. δυτικὰ τοῦ στρατηγεῖου σώζονται τὰ
θεμέλια βωμοῦ διαστ. 1.25×2.32 μ. Οἱ λιθόπλινθοί του εἶναι ἀπὸ μάρμαρο τῆς Ἀγίας
Μαρίνας, ὅπως καὶ τοῦ μεγάλου ναοῦ, ὀρθογώνιες δουλεμένες με τὸ βελόνι.⁴⁷⁴ Δύο μαρ-

211

212

473. *ΠΑΕ 1978, 4· 1983, 126· *ΑΕ 1979, 12-16.

474. *ΠΑΕ 1983, 126.

Εἰκ. 213. Οἰκήματα ΒΑ. τοῦ στρατηγείου τοῦ στρατηγοῦ Ἐπιχάρη τὰ ὅποια δὲν ἔχουν ἐρευνηθεῖ.

μάρινοι κρατευτὲς βρέθηκαν πολὺ κοντὰ του· ἀνήκουν στὸν βωμὸ αὐτὸ καὶ ἦσαν τοποθετημένοι στὸ ἀνώτερο μέρος τῶν πλαγίων πλευρῶν του. Στὶς ἀμβλεῖς γωνίες ποὺ σχηματίζουν στὴν πάνω ἐπιφάνεια οἱ κρατευτὲς τοποθετοῦσαν, κατὰ μῆκος τοῦ βωμοῦ, δύο ράβδους σιδερένιες καὶ πάνω σ' αὐτές, κατὰ τὸν μικρὸ ἄξονα τοῦ βωμοῦ, ἀκουμποῦσαν τὶς σοῦβλες στὶς ὁποῖες ἦσαν περασμένα τὰ κρέατα τῶν θυσιῶν. Αὐτὰ ψήνονταν στὴ θράκα ποὺ ἔκαιγε πάνω στὸν βωμό.

Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ὁ βωμὸς χτίστηκε ἐπίτηδες γιὰ τὶς θρησκευτικὲς τελετουργίες τῶν στρατιωτικῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς στρατηγίας τοῦ Ἐπιχάρη. Ἀπὸ τὰ κείμενα γνωρί-

ζουμε πόσο τυπικοί ἦσαν οἱ στρατηγοὶ στὴν ἐκπλήρωση τῶν θρησκευτικῶν τους καθηκόντων. Στὸν Ραμνούντα, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς θυσίες ποὺ ἔκαναν στὴ Νέμεσι καὶ τὴ Θέμιδα, φρόντιζαν ἰδιαίτερα νὰ τιμοῦν τὸν Δία Σωτήρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Σώτειρα, κατ' ἐξοχὴν προστάτες τῶν πόλεων καὶ τῶν στρατιωτῶν. Ἡ κατασκευὴ τοῦ μικροῦ βωμοῦ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ στρατηγεῖο ἦταν φυσικὸ ἐπακόλουθο τῶν ἐξαιρετικῶν περιστάσεων ποὺ ἐπικρατοῦσαν.

Ὁ Ὀνάσανδρος (1ος μ.Χ. αἰ.), συγγραφέας στρατιωτικοῦ ἐγχειριδίου, ἀφιερώνει⁴⁷⁵ εἰδικὸ κεφάλαιο στὰ σχετικὰ μὲ τὶς θυσίες καὶ τὴν ἐρμηνεία τῶν οἰωνῶν. Μήτε δὲ εἰς πορείαν ἐξαγέτω τὸ στράτευμα μήτε πρὸς μάχην ταττέτω, μὴ πρότερον θυσάμενος· ἀλλ' ἀκολουθοῦντων αὐτῷ θύται καὶ μάντεις. ἄριστον μὲν γὰρ καὶ αὐτὸν ἐμπείρως ἐπισκέπτεσθαι δύνασθαι τὰ ἱερά· ῥᾶστόν γε μὴν ἐν τάχει μαθεῖν ἐστὶν καὶ αὐτὸν αὐτῷ σύμβουλον ἀγαθὸν γενέσθαι. γενομένων δὲ καλῶν τῶν ἱερῶν ἀρχέσθω πάσης πράξεως καὶ καλεῖτω τοὺς ἡγεμόνας πάντας ἐπὶ τὴν ὄψιν τῶν ἱερῶν, ἵνα θεασάμενοι τοῖς ὑποταττομένοις θαρρεῖν λέγοιεν ἀπαγγέλλοντες, ὡς οἱ θεοὶ κελεύουσι μάχεσθαι· πάνυ γὰρ ἀναθαρροῦσιν αἱ δυνάμεις, ὅτ' ἂν μετὰ τῆς τῶν θεῶν γνώμης ἐξιέναι νομίζωσιν ἐπὶ τοὺς κινδύνους. (Ὁ στρατηγὸς δὲν πρέπει νὰ ὀδηγεῖ τὸν στρατό του σὲ πορεία οὔτε νὰ τὸν παρατάσσει γιὰ μάχη, πρὶν κάνει θυσία, πρέπει μάλιστα νὰ συνοδεύεται ἀπὸ θυσιαστὲς καὶ μάντεις. Εἶναι καλότερα ἐὰν ὁ ἴδιος ὁ στρατηγὸς μπορεῖ νὰ ἐρμηνεύει μὲ γνώση τὰ σφάγια καὶ εἶναι πολὺν εὐκόλο νὰ τὸ μάθει αὐτὸ κανεὶς σὲ λίγο χρόνο κι ἔτσι νὰ εἶναι καλὸς σύμβουλος τοῦ ἑαυτοῦ του. Νὰ ἀρχίζει ὁ στρατηγὸς οἰαδήποτε ἐπιχείρηση μόνον ἐφ' ὅσον οἱ οἰωνοὶ εἶναι αἰῶιοι καὶ ἀφοῦ καλέσει τοὺς ἀξιωματικούς του καὶ ἐπιθεωρήσουν τὶς προσφορὰς πρὸς τοὺς θεοὺς· ἅμα τὶς ἔχουν δεῖ θὰ λέγουν στοὺς στρατιῶτες τους πῶς πρέπει νὰ ἔχουν θάρρος γιὰτὶ οἱ θεοὶ τοὺς προσιάζουν νὰ πολεμήσουν. Οἱ στρατιῶτες εἶναι περισσότερο θαρραλέοι ὅταν πιστεύουν ὅτι ἀντιμετωπίζουν τοὺς κινδύνους ἔχοντας τοὺς θεοὺς μὲ τὸ μέρος τους.)

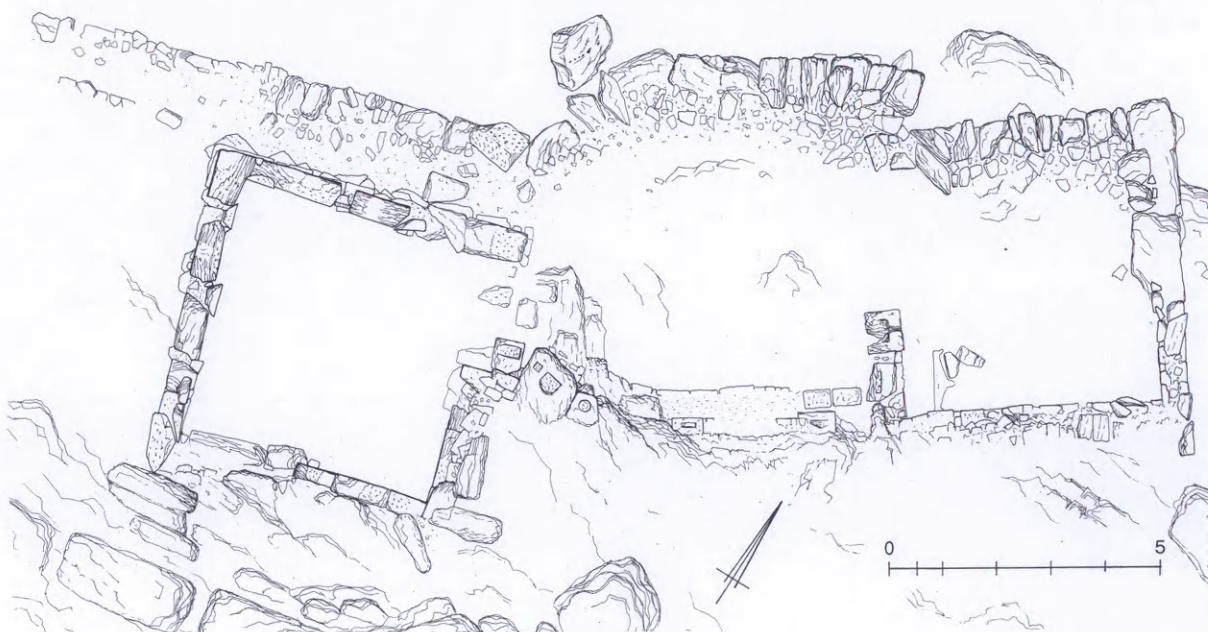
Οἰκήματα ΒΑ. τοῦ στρατηγείου. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΒΑ. τοῦ κτιρίου ποὺ χαρακτηρίστηκε ὡς στρατηγεῖο τοῦ Ἐπιχάρη σώζονται πυκνὰ λείψανα θεμελίων, ποὺ ἀνήκουν σὲ οἰκοδομικὸ συγκρότημα τῶν κλασικῶν ἢ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἴσως ἦσαν ἀγροτικὲς κατασκευές. Δεξαμενὴ λαξευμένη στὸ βραχῶδες ἔδαφος προμήθευε τὸ ἀπαραίτητο γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ συγκροτήματος νερό.⁴⁷⁶

213

475. Στρατηγ. Χ, ι', 25-26: Περὶ τῆς πρὸ μάχης ἐπισκέψεως τῶν ἱερῶν.

476. *ΠΑΕ 1983, 126.

ΑΛΛΑ ΙΕΡΑ

Εἰκ. 214. Ἡ πλαγὴ σὴν ὁποία εἶναι χτισμένο τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου. Διακρίνονται, στὸ μέσον περίπου, τὰ ἐρείπια τοῦ ἱεροῦ. Εἰκ. 215. Κάτοψη τῶν λειψάνων τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμφιαράου, ΝΔ. τοῦ φρουρίου.

ΤΟ ΑΜΦΙΑΡΕΙΟΝ

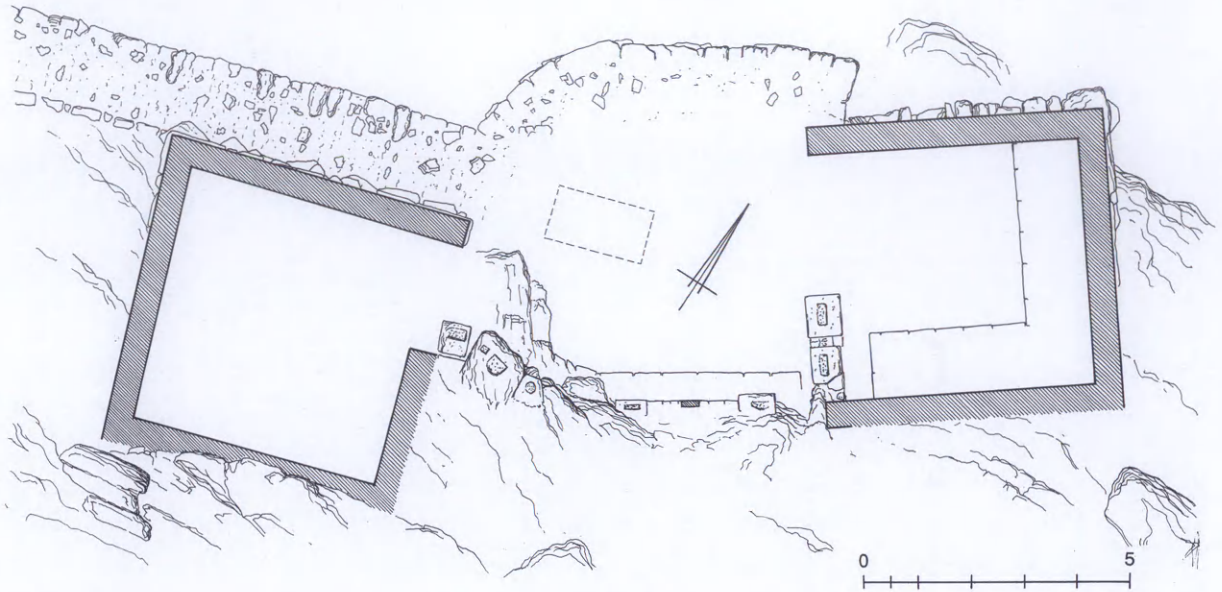
Ἱδρυση. Τόσος κόσμος καὶ μάλιστα ξένος στὸν τόπο, ὅπως ἦσαν οἱ στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς, εἶχαν ἀνάγκη καὶ ἰατρικῆς φροντίδας. Στὴν ἀρχαιότητα τὴ φροντίδα αὐτὴ τὴν παρεῖχαν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐπαγγελματίες γιατρούς, τὰ ἱερὰ ἱαματικῶν θεῶν. Διασημότερα παραδείγματα εἶναι τὰ ἱερὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο, στὴν Κῶ καὶ στὴν Ἀθήνα, καὶ τοῦ Ἀμφιαράου κοντὰ στὸν Ὠρωπό. Στὸν Ραμνούντα ἰδρύθηκε, ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα, ἱερὸ τοῦ ἥρωος ἱατροῦ Ἀριστομάχου, θεότηας τοῦ Μαραθῶνος ὅπου ὑπῆρχε καὶ ὁ τάφος του. Οἱ Ραμνούσιοι, ποὺ ἐπισκέπτονταν συχνὰ τὸν γειτονικὸ δῆμο (13 χλμ.), σκέφθηκαν ὅτι θὰ ἦταν καλύτερα γι' αὐτοὺς νὰ τὸν ἔχουν κοντὰ τους καὶ κατασκεύασαν δεύτερο ἱερὸ τοῦ ἥρωος. Μὲ τὰ χρόνια καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ μεγάλου ἱεροῦ τοῦ Ὠρωποῦ ὁ Ἀριστόμαχος ὑποκαταστάθηκε ἀπὸ τὸν Ἀμφιάραο, ὁ ὁποῖος κατέλαβε τὸ μικρὸ ἱερό του, χτισμένο πάνω στὰ βράχια, ΝΔ. τῆς νότιας πύλης τοῦ φρουρίου καὶ σὲ πολὺ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτὴν. Οἱ ἔρευνες τοῦ πρώτου ἀνασκαφῆως Βαλέριου Στάη συμπληρώθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια.

Πρόσδοος. Στὸ ἱερό, κατασκευασμένο σὲ δύσβατο καὶ ἀπόκρημνο σημεῖο τοῦ λόφου ΝΔ. τῆς νότιας πύλης τοῦ φρουρίου, φθάνει κανεὶς ἀπὸ μονοπάτι ποὺ στὸ τέλος του, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν οἶκο, μεταβάλλεται σὲ ὁμαλὸ κεκλιμένο ἐπίπεδο στρωμένο μὲ πέτρες. Ὅσοι ἔρχονταν ἀπὸ τὸ Λιμικὸ ἢ ἀπὸ τὰ κτήματα ποὺ βρίσκονταν δυτικὰ του,μποροῦσαν νὰ ἀκολουθήσουν στενὸ μονοπάτι, στὴ δυτικὴ πλαγιά τοῦ ἐπιμήκους λόφου ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως καὶ τὴ δυτικὴ οἰκία καὶ καταλήγει στὴν ἀπότομη πλαγιά τοῦ Ἀμφιαρείου. Τὸ μονοπάτι αὐτὸ ὑποστηρίζεται σὲ μεγάλο μῆκος ἀπὸ ἀρχαῖα ἀναλήμματα τὰ ὁποῖα, ἔπειτα ἀπὸ τόσα χρόνια, τὸ διατηροῦν ἐπίπεδο καὶ βατό.

Οἶκος, προστώο. Τὸ ἱερὸ εἶναι προσανατολισμένο ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. καὶ τὸ ἀποτελοῦν δύο χώροι ἰσομεγέθεις (4.70×4.70 μ.) καὶ στεγασμένοι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ κεραμίδια τὰ ὁποῖα βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τους. Οἱ χώροι αὐτοὶ χωρίζονται ἀπὸ αὐλή (5×6 μ.). Ὁ δυτικός, καλύτερα κατασκευασμένος, ἦταν ὁ οἶκος, ὁ ναός, στὸν ὁποῖο βρισκόταν ἡ ἱερὴ τράπεζα καὶ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα. Ὁ ἀνατολικὸς ἦταν μία στοὰ ποὺ ὀνομαζόταν προστώιον. Ἐξω ἀπὸ τὸν ναὸ ὑπῆρχε βωμός, ὅπως σ' ὅλα τὰ ἱερά.⁴⁷⁷ Ὁ οἶκος καὶ τὸ προστώο ἔχουν χτιστεῖ πάνω σὲ τεχνητὸ ἄνδηρο ποὺ τὸ βαστοῦν ἰσχυροὶ τοῖχοι, φτιαγμένοι μὲ πολὺ μεγάλες πέτρες. Πολλὲς εἶναι βράχοι σχεδὸν ἀκατέργαστοι, μὲ μικροὺς λίθους ἀνάμεσά τους ποὺ συμπληρώνουν τὰ κενά. Οἱ τοῖχοι τῶν χώρων, ὅσοι διατηροῦνται, παρου-

477. Β. Στάης, ΠΑΕ 1891, 17-18· J. G. Frazer, *Pausanias' Description of Greece* II 455· F. Kutsch, *Attische Heilgötter und Heilheroen* (1913) 9-12· 53-

54· 123-124· Pouilloux 93-102 πίν. ἐκτὸς κειμένου καὶ πίν. 40-43· *ΠΑΕ 1981, 123-130 εἰκ. 3-7 πίν. 98-99· 1982, 158 πίν. 99δ-ε· 1986, 22-24, 37-39.

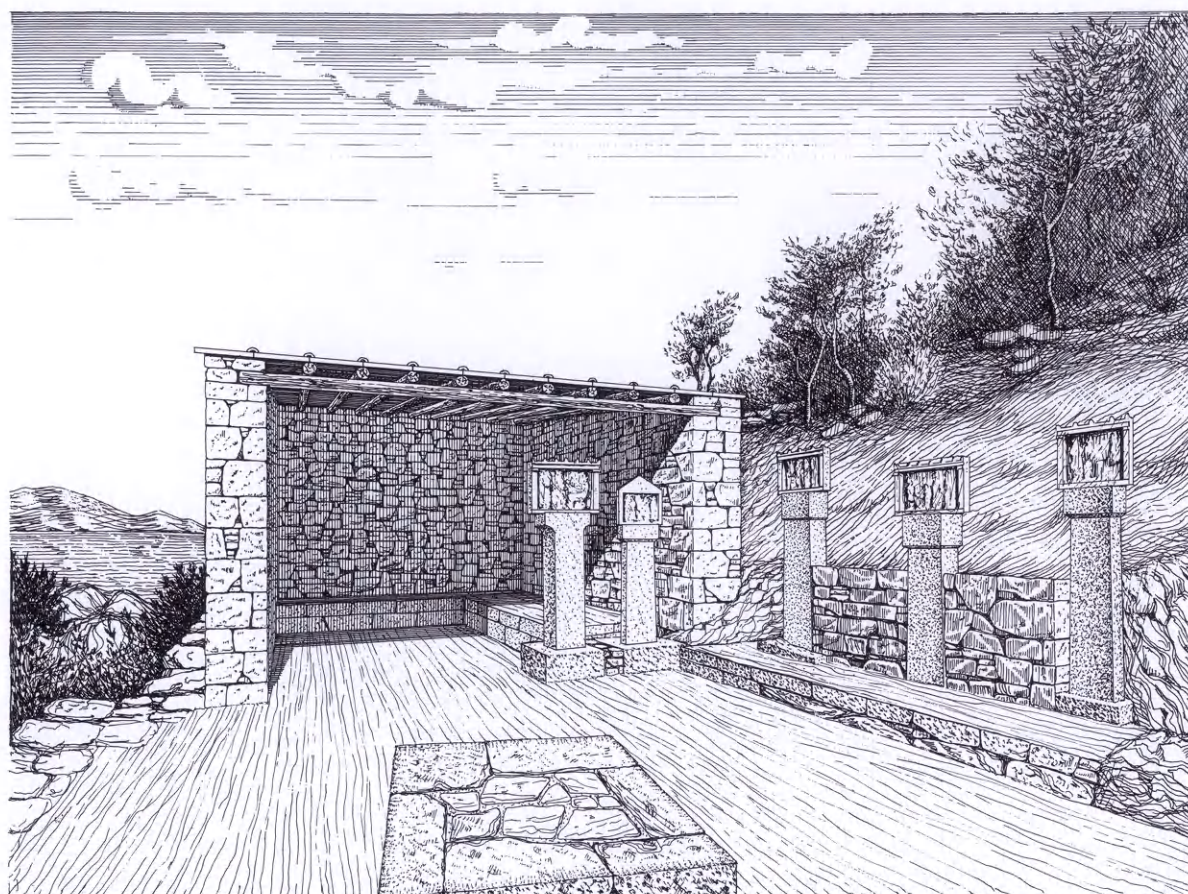

Εἰκ. 216. Κάτοψη καὶ ἀποκατάσταση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμφιαράου. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν οἶκο (ἀριστερά), ἡ λιθόστρωτη ἄνοδος στὸ ἱερό.

σιάζουν μεγαλύτερη ἐπιμέλεια. Τοῦ οἴκου ἀποτελοῦνται ἀπὸ πολὺ μεγάλες πέτρες μὲ ἐπεξεργασμένη τὴ φανερὴ ἐπιφάνεια, κυρίως ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ νότιος ποὺ βαστοῦσαν τὰ χώματα τοῦ λόφου, μὲ βύσματα πάλι γιὰ τὰ κενά. Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ἀνατολικοῦ χώρου, τοῦ προστώου, εἶναι φτιαγμένος μὲ μικρότερες λιθοπλίνθους καὶ βύσματα. Ἡ ἴδια τοιχοδομία ὑπῆρχε καὶ στὸν νότιο τοῖχο τῆς αὐλῆς. Εἶναι φανερὸ πὼς τὸ προστῶο καὶ ἡ αὐλὴ κατασκευάστηκαν ὅταν ἔγινε ἐπέκταση τοῦ ἱεροῦ. Ὁ ἀρχικὸς πυρήνας εἶναι ὁ οἶκος, στὸν ὁποῖο διατηρεῖται καλὰ ἡ μία παραστάδα τῆς πόρτας, ἡ νότια.

Βάσεις ἀναθημάτων, θρανίο. Στὴ νότια πλευρὰ τῆς αὐλῆς τοῦ ἱεροῦ ἦσαν ἰδρυμένα σὲ παράταξη βάθρα ποὺ ἔφεραν ἀναθήματα, ἀνάγλυφα καὶ ἀγάλματα. Τὸ πρῶτο ἀνάθημα ἦταν στημένο ἔξω ἀπὸ τὴ θύρα τοῦ οἴκου. Πάνω στοὺς βράχους ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἀρχὴ τοῦ νότιου τοῖχου τῆς αὐλῆς εἶναι λαξευμένες τρεῖς κοιλότητες γιὰ βάσεις ἀναθημάτων. Σώζεται ἡ πρώτη βάση, ποὺ εἶναι ἓνα μικρότατο κιονοειδὲς βάθρο στὸ ὁποῖο ἦταν στερεωμένο μικρὸ ἀνάγλυφο. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ ἀναθήματα ὑπῆρχε χτιστὸ θρανίο γιὰ νὰ ἀναπαύονται οἱ προσκυνητές, ὅπως συμβαίνει καὶ σήμερα στὰ ἀγροτικὰ ἐκκλησιάκια.

Ἡ διαμονὴ τῶν προσκυνητῶν. Τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο τοῦ ἱεροῦ, τὸ προστῶο, ἦταν στὴν πραγματικότητά βαθὺ ὑπόστεγο μὲ κτιστὸ θρανίο στὴ νότια καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του. Χρησίμευε ὡς τόπος διαμονῆς καὶ ἴσως διανυκτέρευσης τῶν προσκυνητῶν. Δὲν σόθηκαν πληροφορίες γιὰ τὴ λατρευτικὴ πρακτικὴ τοῦ ἱεροῦ καὶ θὰ ἦταν τολμηρὸ νὰ μεταφέρουμε σ' αὐτὸ τίς γνωστὲς ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ θεραπευτικὲς καὶ λα-

Εἰκ. 217. Ἀναπαράσταση τῆς αὐλῆς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμφιαράου καὶ τοῦ προστώιου. Στὴ μέση τῆς αὐλῆς ὁ βωμός.

τρευτικές διαδικασίες, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε προϋποθέτουν προσωπικό, ὀργάνωση ἱερατική καὶ κυρίως πλῆθος πιστῶν ποὺ ἀναμφοβήτητα δὲν ὑπῆρχαν στὸ ἀσήμεντο ἱερὸ τοῦ Ραμνοῦντος.

Ἡ μορφή τῆς λατρείας. Ἡ γενικὴ γνώμη τῶν πολλῶν γιὰ τὰ ἱερὰ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος βασίζεται στὰ μεγάλα καὶ τὰ ἐπίσημα, στὰ ὁποῖα περιλαμβάνεται καὶ τῆς Νεμέσεως, μὲ τοὺς μαρμάρινους ναοὺς. Τῇ μορφῇ τῆς πραγματικῆς λατρείας καὶ τῆς θρησκευτικότητος τῶν Ἀρχαίων ἀντιπροσωπεύουν τὰ μικρὰ ἀγροτικὰ ἱερά, κυρίως τῶν χθονίων θεοτήτων ὅπως ὁ Ἀμφιάραος. Τὸ ἱερὸ του ἐδῶ δίνει ὀρθὴ εἰκόνα τῶν ἀναρίθμητων λατρευτικῶν κέντρων τῆς ἀττικῆς ὑπαίθρου, ποὺ μὲ τὸν χριστιανισμό ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ τὰ ἐκκλησιάκια, καταμεσῆς στοὺς κάμπους ἢ στὶς κορυφές τῶν λόφων. Δύο τέτοια ποὺ μὲ πολλὴ εὐλάβεια συντηροῦνται ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς βρίσκονται καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Ραμνοῦντος: ὁ Ἅγιος Σπυρίδων, στὸ νότιο μέρος τοῦ κάμπου τοῦ Λιμικοῦ, καὶ ἡ Ἁγία Μαρίνα, δυτικὰ τοῦ φρουρίου, πλάι στὴ θάλασσα, στὸ ἐπιχωσμένο δυτικὸ λιμάνι τοῦ δήμου.

Τὰ κτίρια τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμφιαράου ἦσαν φτωχικὰ καὶ πρόχειρα, κατασκευασμένα μὲ τὸν κόπο καὶ τὴν προσπάθεια τῶν πιστῶν· καμιὰ ἀρχή, κρατικὴ ἢ δημοτικὴ, δὲν πρόσφερε τὴ βοήθειά της. Οἱ ποτοὶ ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀρκεστοῦν στὸ ἐλάχιστο, στοὺς ἀπλοὺς χώρους τοὺς χτισμένους ἀπὸ τὴ ντόπια πέτρα καὶ στεγασμένους μὲ κεραμίδια καὶ σὲ κτίρια στερημένα ἀπὸ κάθε στολίδι καὶ στοιχεῖο ὁμορφιάς. Στὴν περίπτωση μάλιστα τοῦ Ἀμφιαρείου ὁ τόπος ὅπου χτίστηκε τὸ ἱερὸ δὲν βοηθοῦσε οὔτε γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ τυπικοῦ σχεδίου ποὺ εἶχαν οἱ ἀρχαῖοι ναοὶ καὶ χρειάστηκαν μεγάλες προσπάθειες γιὰ νὰ γίνεῖ ἐπίπεδος.

Ἀμφιάραος καὶ Ἀθήνα. Ἴσως ὑπῆρχαν θρησκευτικοὶ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ἔγινε ἐκεῖ τὸ ἱερὸ στὰ πρῶτα χρόνια ποὺ ἀνῆκε στὸν Ἥρωα Ἰατρό, τὸν Ἀριστόμαχο, λόγοι ποὺ ἴσχυσαν καὶ ἀργότερα ὅταν τὸ ἱερὸ αὐτὸ συνδέθηκε, στὸ ὄνομα τουλάχιστον, μὲ τὸν Ἀμφιάραο. Στὴ δεύτερη αὐτὴ περίοδο τὸ ἱερὸ πάσχει ἀπὸ δύο μειονεκτήματα. Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι κοντὰ στὸν Ραμνούντα, στὴν περιοχὴ τοῦ Ὠρωποῦ, ὑπάρχει ἓνα λαμπρὸ καὶ φημισμένο ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου μὲ μεγάλο κύρος στοὺς Ἕλληνες, ποὺ ἐπισκίαζε ἀναγκαστικὰ καὶ ἔριχνε στὴν ἀφάνεια τὸ ἱερὸ τοῦ δήμου. Τὸ δεύτερο μειονέκτημα ἦταν πὼς ὁ Ἀμφιάραος ἐξ αἰτίας τῆς λατρείας του στὴ Βοιωτία ἐξ ἀρχῆς, ἦταν συνδεδεμένος μὲ τὸν Ὠρωπό, μὲ τὸν ὁποῖο ἢ Ἀθήνα εἶχε σχέσεις πάντοτε δυσμενεῖς. Δὲν ἦταν ἴσως πολὺ εὐχάριστη ἢ λατρεῖα στὴν Ἀττικὴ τῆς ἐθνικῆς θεότητας ἐνὸς ὑπηκόου τῆς Ἀθήνας ἢ ἀντιπάλου, ἀνάλογα μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ. Ξέρουμε ἀπὸ ἄλλες πηγές πὼς ὁ Ἀμφιάραος λατρεύτηκε στὴν Ἀθήνα, πάντα ὅμως στὸ περιθώριο. Οἱ ἐκδηλώσεις τῶν Ἀθηναίων κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα γιὰ τὸν θεὸ αὐτὸν ἔκρυβαν πολιτικὴ σκοπιμότητα καὶ ἔντονα ἐχθρικὰ γιὰ τοὺς Ὠρώπιους αἰσθήματα. Ἐνας θεὸς μὲ τὶς ἴδιες ιδιότητες, ὁ Ἀσκληπιός, λατρευόταν ἄλλωστε στὴν πόλη, σὲ μεγάλο ἱερὸ καὶ μὲ πολλὴν ἐπισημότητα.

Ὁ Ἀμφιάραος ἀνῆκε σὲ τὶς χθόνιες θεότητες. Στὴ ζωὴ του ἦταν μάντης καὶ μετὰ τὴ θεοποίησή του ἔδινε χρησμούς ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο καὶ διασημότερο ἱερὸ του, τὸ Ἀμφιάρειον, ποὺ ἀνῆκε στὸν Ὠρωπό, περίπου 20 χλμ. ΒΔ. τοῦ Ραμνουίντος σ' εὐθεία γραμμῇ. Ἡ λατρεῖα του ἐδῶ ἐξηγεῖται καὶ ἀπὸ τὴν τάση τῶν Ἀθηναίων, ποὺ μάχονταν διαρκῶς γιὰ τὴν κατοχὴ τῆς πόλης αὐτῆς, νὰ περιλάβουν γιὰ πολιτικούς λόγους μέσα σὲ ἀττικὲς λατρεῖες καὶ τὴν ἐθνικὴ θεότητα τοῦ τόπου ποὺ ἐποφθαλμιοῦσαν καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ τὴν ἐξαττικίσουν.

Τὸ ψήφισμα τῶν Ἀμφιεραϊστῶν. Στὴλὴ τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. ποὺ βρέθηκε στὸ ἱερὸ περιέχει ψήφισμα (167) μιᾶς ὁμάδας, ἐνὸς ἐράνου, συλλόγου στρατιωτῶν καὶ ἀξιωματικῶν τοῦ φρουρίου, τῶν ἀμφιεραϊστῶν, οἱ ὁποῖοι συνέρχονται σὲ σύνοδο καὶ ἀποφασίζουν νὰ προσφέρουν ὅ,τι μποροῦσε ὁ καθένας γιὰ νὰ γίνεῖ, γιὰ τὸ γενικὸ καλὸ, ἡ ἐπισκευὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμφιαράου. Μ' αὐτοὺς, εἴκοσι ἓνα ξένους, συνεργάζονται καὶ τέσσερις Ραμνούσιοι. Τὸ ψήφισμα περιγράφει τὴν οἰκτρὴν κατάσταση στὴν ὁποία ἔχει φθάσει τὸ ἱερὸ: *Ὁ Θεότιμος Θεοδώρου Ραμνούσιος εἶπε· ὁ Διοκλῆς ὁργάνωσε συγκέντρωση γιὰ τὸν Ἀμφιάραο, γιατί συμβαίνει τὸ ἱερὸ νὰ ἔχει ἀνάγκη ἐπισκευῆς, ὁ οἶκος εἶναι χωρὶς θύρα καὶ τὰ κεραμίδια του εἶναι σπασμένα, ἔχει γκρεμιστεῖ καὶ ὁ τοῖχος ποὺ βρίσκεται πρὸς τὴ μεριὰ τοῦ βωμοῦ, ἡ ἱερὴ τράπεζα τοῦ θεοῦ ἔχει σπάσει, τὸ προσεῶο κινδυνεύει νὰ γκρεμιστεῖ. Γιὰ τὴν ἐπισκευὴ ὅλων αὐτῶν τῶν ζημιῶν ἐπιθυμοῦν ὅσοι συγκεντρώθηκαν νὰ προσφέρουν ὁ καθένας ὅ,τι μπορεῖ. Ὅταν ἐπισκευαστοῦν ὅλα αὐτὰ γιὰ χάρι τῷ θεοῦ, θὰ μποροῦν ὅσοι θέλουν νὰ κάνουν χρῆσιν ἀπὸ κοινοῦ τοῦ ἱεροῦ. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ θεοῦ, οἱ Ἀμφιεραϊστῆς*

ἀποφάσισαν: νὰ δώσει ὁ καθένας ὅ,τι θέλει γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ἱεροῦ καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν ποὺ θὰ δώσουν χρήματα νὰ γραφοῦν σὲ μαρμάρινη στήλη ἢ ὅποια θὰ στηθεῖ πλάι στὸ ἄγαλμα τοῦ Θεοῦ· νὰ γραφεῖ ἐπίσης καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Μνησικλείδη γιὰτὶ ἐπισκευάζει μαζί μὲ τοὺς Ἀμφιεραῖστὲς τὸ ἱερό. Νὰ ἐπαινεθεῖ ἀκόμη ὁ Ὀνησιμίδης ἀπὸ τὸν Ραμνούντα, νὰ στεφανωθεῖ μὲ στεφάνι ἀπὸ θαλλὸ καὶ νὰ γραφεῖ τὸ ὄνομά του στὴ στήλη, γιὰτὶ κι αὐτὸς ἀφιέρωσε στὸν Θεὸ τὸν περίβολο ποὺ προστατεύει τὸν λάκκο καὶ πρόσφερε τὸ εἰσόδημα στοὺς Ἀμφιεραῖστὲς ποὺ εἶναι μαζί μὲ τὸν Διοκλῆ Ἀμαξαντία, γιὰ νὰ γίνεται ἀπὸ τὸ εἰσόδημα αὐτὸ κάθε χρόνο θυσία. Νὰ ἐπαινεθεῖ ἀκόμη ὁ ἀρχεραμιστὴς Διοκλῆς Δίωνος Ἀμαξαντεύς, ὁ γραμματεὺς Καλλιτέλης Καλλίου Λαμπρεὺς καὶ ὁ ταμίας Ἀρχέστρατος Αἰσχίνου Ἐρχεύς, νὰ στεφανωθεῖ ὁ καθένας τοὺς μὲ στεφάνι ἀπὸ θαλλὸ γιὰ τὴ γενναιοδωρία τοὺς καὶ γιὰ τὸ ὅτι εἶναι δίκαιοι. Νὰ ἀναλάβουν οἱ ἴδιοι τὴ φροντίδα τῆς ἀναγραφῆς τοῦ ψηφίσματος στὴ στήλη καὶ τῆς ἰδρυσῆς τῆς καὶ νὰ ἀποδώσουν λογαριασμὸ τῆς δαπάνης. Ἀκολουθοῦν τὰ ὀνόματα εἴκοσι πέντε μελῶν τῆς συνόδου τῶν Ἀμφιεραῖστων, ποὺ πρόσφεραν γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ἱεροῦ καὶ δύο ἀνάγλυφα στεφάνια μέσα στὰ ὅποια εἶναι χαραγμένα τὰ ὀνόματα τοῦ Ὀνησιμίδη καὶ τοῦ Διοκλῆ. Ὑπῆρχαν ἄλλα δύο ἀκόμη μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Καλλιτέλη καὶ τοῦ Ἀρχεστράτου, ποὺ δὲν σώθηκαν, γιὰτὶ ἡ στήλη εἶναι ἐλλιπὴς στὸ κάτω μέρος.

Οἱ Ἀμφιεραῖστὲς ἀποτελοῦσαν, ἐκεῖνα τὰ χρόνια τοῦ 3ου αἰ., τὴ ριζωμένη γραφειοκρατία τοῦ φρουρίου. Μερικοὶ εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ ἄλλες ἐπιγραφές, ὅπως ὁ γνωστὸς Ραμνούσιος στρατηγὸς τῆς παραλίας Θεότιμος, ποὺ προτείνει καὶ τὸ ψηφισμα, οἱ ἀρχηγοὶ τῶν παροίκων Ἀντίμαχος Οἰναῖος καὶ Πάμφιλος Κεφαλῆθεν, καὶ ὁ τριῆραρχος Μένανδρος Εἰτεαῖος.

Ἡ φθορὰ τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὸν 3ο αἰ. Στὴν ἐπιγραφὴ ὑπονοεῖται ὅτι γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα τὸ ἱερὸ εἶχε παραμεληθεῖ ἐντελῶς καὶ ἔφθασε σχεδὸν σὲ ὀλοκληρωτικὴ φθορὰ. Μετὰ τὰ ἀναθήματα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰῶνα, διαπιστώνουμε διακοπὴ στὴ δραστηριότητά του. Δὲν ὑπάρχουν ἀναθήματα στὸν 3ο αἰῶνα καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἱερὸ ξαναφανερώνεται μὲ τὸ ψηφισμα τῶν Ἀμφιεραῖστων, ποὺ χρονολογεῖται στὰ μετὰ τὸ 229 χρόνια. Γνωρίζουμε ὅτι ἔγινε ἡ ἐπισκευὴ τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς ἰδρυσῆς τῆς στήλης ποὺ τὴν μνημονεύει, δὲν ὑπάρχουν ὅμως εὐρήματα ποὺ νὰ μαρτυροῦν τὴ λειτουργία του στὰ ἐλληνιστικὰ καὶ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Τὸ μικρὸ ἀνάθημα τοῦ Σωτῆρος (178), αἰῶνες μετὰ, δὲν εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ μᾶς βεβαιώσει γιὰ τὴν κανονικὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὴν μετὰ τὸν 3ο αἰ. περίοδο.

Ὁ λάκκος καὶ ἡ αἵμασιὰ. Κοντὰ στὸ ἱερὸ ὑπῆρχε ἓνας λάκκος, μικρὴ δεξαμενὴ νεροῦ, στοιχεῖο ἀπαραίτητο στὴ λατρεία τῶν ἱαματικῶν θεοτήτων. Ὁ λάκκος προστατευόταν ἀπὸ ἓναν φράχτη, μιὰ ξερολιθιά, αἵμασιὰ εἶναι ὁ ὅρος⁴⁷⁸ ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴν ἐπιγραφὴ, γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ὁποίας πλήρωσε τὴ δαπάνη ὁ Ὀνησιμίδης· στὸν ἴδιο ἀνῆκε πιθανῶς καὶ ὁ λάκκος, ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ ὅτι προσέφερε καὶ τὸ εἰσόδημα ποὺ τοῦ ἀπέφερε. Ὁ λάκκος αὐτὸς δὲν ὑπάρχει πιά. Κατὰ τὶς διηγήσεις τῶν χωρικῶν κάποιον ἄβαθο πηγᾶδι ὑπῆρχε πολὺ κοντὰ στὸ Ἀμφιάρειο, στὰ ΒΔ. του, σήμερα σκεπασμένο ἀπὸ τὶς προσχώσεις τοῦ ξεροπόταμου. Τὸ πηγᾶδι τῆς Ἀγίας Μαρίας, κοντὰ στὴν ὁμώνυμη ἐκ-

478. Γιὰ τὴν ἀκριβὴ ἔννοια τῆς λέξεως αἵμασιὰ *lasa* (1945) 79-81· *Hellenica* II, 137-138· *Bull. Épig.* 1948, 216 καὶ 1956, 103.
βλ. L. Robert, *Le sanctuaire de Simuri, près de My-*

κλησία που βρίσκεται δυτικά του φρουρίου, είναι νεότερο και χρησιμεύει για το πότισμα των κοπαδιών που συχνάζουν στην περιοχή, περισσότερα μάλιστα στα παλαιότερα χρόνια όταν ο άρχαιολογικός χώρος δεν ήταν φραγμένος.

Πηγή νερού κοντά στο 'Αμφιάρειο. 'Υπάρχει μία πηγή νερού πέρα από την 'Αγία Μαρίνα, προς τα ΒΔ. Πρόκειται για μια σχισμή, ανάμεσα σε δύο μεγάλα βράχια που βρέχονται από τη θάλασσα, γεμάτη νερό υφάλμυρο. Καί σήμερα ακόμη πλήθος ανθρώπων, τα παλαιότερα χρόνια περισσότεροι, πηγαίνουν και μένουν γύρω από την εκκλησία, σε πρόχειρες εγκαταστάσεις, και μετά από καθορισμένη νηστεία, πίνουν από το νερό αυτό που ή όνομασία του, *τσιρλονέρι*, είναι χαρακτηριστική. 'Όσοι το χρησιμοποιούν δεν του αποδίδουν συγκεκριμένες ιαματικές ιδιότητες, πιστεύουν απλώς ότι ενεργεί ως καθαρτικό· το χρησιμοποιούν ακόμη σε στομαχικές και έντερικες ανωμαλίες ή για την έτήσια έμπειρική αποτοξίνωση.

'Ο βωμός, ή τράπεζα. 'Από τον βωμό του ναού, που μνημονεύεται στο ψήφισμα των 'Αμφιεραϊστών, δεν έχει βρεθεί τίποτε. Μια πλίνθος, ύψ. 0.24 μ., που ανήκει σε μικρή κατασκευή, έχει χαραγμένη στην όψη της το όνομα του θεού (172). 'Η έκφορα του όνόματος σε γενική, που δηλώνει τη θεότητα στην οποία ανήκε ή κατασκευή, προσιδιάζει σε βωμούς, όταν μάλιστα οι λατρευόμενες θεότητες είναι περισσότερες και ήταν δυνατόν να δημιουργηθεί σύγχυση στους πιστούς. Στο 'Αμφιάρειο του 'Ωρωπού ο βωμός είχε όμοιες επιγραφές, σώθηκαν μάλιστα τρεις που δήλωναν το μέρος του βωμού που ανήκε στον κάθε σύμβωμο θεού.⁴⁷⁹ 'Αν και έδω συμβαίνει το ίδιο, τότε άλλος βωμός ή μέρος του ίδιου βωμού θα ήταν αφιερωμένος στον 'Αριστόμαχο ή στην 'Υγεία. Δύο μαρμαρίνοι κρατευτές που βρίσκονται μέσα στα έρείπια του 'Αμφιαρείου προέρχονται από τον βωμό που υπήρχε στην αύλη του ιερού.

Της τράπεζας δεν έχουν βρεθεί λείψανα ή δεν αναγνωρίστηκαν. Βρισκόταν μέσα στον οίκο και οι πιστοί άκουμπούσαν πάνω σ' αυτήν αφιερώματα ή οι ιερείς λειτουργικά σκεύη. Στον ναό του 'Αμφιαρείου του 'Ωρωπού υπήρχε επίσης τράπεζα ή οποία μνημονεύεται σε επιγραφή:⁴⁸⁰ έπειδή συμβαίνει τινά των επί της τραπέζης του 'Αμφιαράου άργυρωμάτων άχρεϊα γεγονέναι.

'Ο ήρως ιατρός 'Αριστόμαχος υποκαθίσταται από τον 'Αμφιάραιο. Πρώτος λατρεύτηκε στο ιερό ο ήρως ιατρός 'Αριστόμαχος, ο οποίος πιθανώς ήταν γόνος άριστοκρατικής οικογενείας, όπως φαίνεται από το όνομά του.⁴⁸¹ 'Ο τάφος του, κατά τη φιλογική παράδοση,⁴⁸² βρισκόταν κοντά στο Διονύσιο του Μαραθώνος· ήρως ιατρός· ο 'Αριστόμαχος δς έτάφη έν Μαραθώνι παρά το Διονύσιον και τιμάται υπό των έγχωρίων. 'Αρχαίος σχολιαστής παραλλάσσει λίγο την παράδοση αυτή·⁴⁸³ ούτως έκαλεϊτο ήρως ιατρός τις παρά τοϊς

479. Πανσ. I 34, 3· *Οί 'Επιγραφές του 'Ωρωπού 280-281.

480. Αύτόθι 324 4.

481. Για το πρώτο συνθετικό, άριστος, του όνόματος και τη σημασία του για τις άρχοντικές οικογέ-

νεις της αρχαϊκής έποχής, βλ. Χρ. Καρούζο, 'Αριστόδικος 15.

482. Imm. Bekker, *Anecdota Graeca* 262.

483. Σχόλια στον λόγο του Δημοσθένους, *Περϊ της παραρηοβείας* 249.

Ἀθηναίοις· ἐκλήθη δὲ ἥρως διὰ τὸ μέγεθος τοῦ σώματος· τὸ δὲ κύριον ὄνομα αὐτοῦ Ἀριστόμαχος. Οἱ ἐπιγραφές ποὺ βρέθηκαν στὸ μικρὸ ἱερὸ δείχνουν τὶς διαδοχικὲς μεταβολές τοῦ ὀνόματος τοῦ θεοῦ (167-173, 175, 178). Ἡ φήμη τοῦ Ὠρώπιου Ἀμφιαράου ἐπισκίασε ὁμῶς κατὰ τὸν 4ο αἰ. τὸν Ἀριστόμαχο, οἱ Ραμνοῦσιοι βρῆκαν ὅτι ἄρμοζε περισσότερο ἡ λατρεία τοῦ διάσημου μάντη τοῦ Ὠρωποῦ ἀπὸ τοῦ ταπεινοῦ ἥρωα τοῦ Μαραθῶνος καὶ ὁ θεὸς ἔμεινε μὲ τὴν ἐπικρατέστερη ἐπωνυμία· στὴν ἐπιγραφή τῆς ἐπισκευῆς τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ., ἔχει μόνο ἓνα ὄνομα.

Ἡ φήμη τοῦ ἱεροῦ. Δὲν σώζεται καμιὰ ἐλληνικὴ φιλολογικὴ μαρτυρία γι' αὐτό. Σὲ ἐποχὲς προχωρημένες, ὅταν ἡ λατρεία τοῦ θεοῦ εἶχε σχεδὸν οβήσει, δύο Λατίνοι συγγραφεῖς τὸ μνημονεύουν. Καὶ οἱ δύο φαίνεται ὅτι ἀντλοῦν ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ, παλαιότερη τῆς ἐποχῆς τους, ἢ ὁποία περιέγραφε καὶ τὸ ἐντελῶς ἄγνωστο, ἀκόμη καὶ στοὺς Ἀθηναίους, ἱερὸ τοῦ δήμου.

Ὁ πρῶτος ποὺ τὸ μνημονεύει εἶναι ὁ Pomponius Mela,⁴⁸⁴ σύγχρονος περίπου τοῦ αὐτοκράτορος Κλαυδίου (μέσα 1ου μ.Χ. αἰ.), ὁ ὁποῖος τοῦ ἀφιερώνει λίγες λέξεις· *Rhamnus parva, illustris tamen, quod in ea fanum est Amphiarai et Phidiaca Nemesis.* (Τὸ μικρὸ φημισμένο χωριὸ τοῦ Ραμνουῦντος, ὅπου ὑπάρχει ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου καὶ τὸ ἄγαλμα τῆς Νεμέσεως τοῦ Φειδία.) Ὁ δεῦτερος συγγραφέας, ὁ Solinus,⁴⁸⁵ ἀνήκει στὸν 3ο μ.Χ. αἰ. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὁ δῆμος καὶ τὸ ἱερὸ ἔχουν οβήσει ἐντελῶς. Τοῦ ἀφιερώνει καὶ αὐτὸς ἐξ ἴσου λίγες λέξεις ἀντιγραφόμενες ἀπὸ κάποια συστηματικὴ γεωγραφία: *In hac continentia... Rhamne quoque, in qua Amphiarai fanum et Phidiaca signum Dianae.* (Σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ ὑπάρχει κάποιο χωριὸ Ραμνοῦς, ὅπου βρίσκεται ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου καὶ ἄγαλμα τῆς Ἀρτέμιδος, ἔργο τοῦ Φειδία.)

Παρακμὴ τοῦ ἱεροῦ. Μετὰ τὸν 3ο αἰ. παύουν νὰ ὑπάρχουν εἰδήσεις γιὰ τὸ ἱερό. Γιὰ πεντακόσια χρόνια περίπου, ἀπόλυτη σιωπὴ τὸ καλύπτει καὶ μόνο στὸν 3ο μ.Χ. αἰ. μιὰ ἀναλαμπὴ ἀπὸ τὴ σχεδὸν οβησμένη φωτιὰ τῆς πίστης στὸν θεραπευτὴ θεὸ δείχνει πὼς ὑπῆρχαν ἀκόμη πιστοὶ ποὺ ἀνέβαιναν τὰ ἀπόκρημνα βράχια ὅπου κρυβόταν τὸ ἱερό του, γιὰ νὰ τοῦ ἀποθέσουν κάποια προσφορά. Τέτοια εἶναι ἡ μικρότατη μαρμάρινη ἀετωματικὴ στήλη (178) ποὺ ἀφιέρωσε ὁ Σωτήρ, Ραμνοῦσιος προφανῶς, τῆς ὁποίας σώζεται τὸ ἀριστερὸ μέρος. Τὸ ταπεινὸ ἀφιέρωμα, πραγματοποίηση ὑπόσχεσης ποὺ ὁ Σωτήρ εἶχε κάνει ὅταν σὲ κάποια δύσκολη στιγμὴ τῆς ζωῆς του ζήτησε τὴ θεραπεία ἀπὸ τὸν Ἀμφιάραιο, δὲν μοιάζει μὲ τὰ ἀναθήματα τοῦ 4ου αἰ. Εἶναι φτωχικὸ καὶ προέρχεται ἀπὸ ταπεινὸ γεωργὸ τοῦ Ραμνουῦντος, σημαντικὸ ὁμῶς γιὰ μᾶς, γιατί μαρτυράει πὼς στὴν ἐποχὴ ποὺ χρονολογεῖται, ὁ χριστιανισμὸς δὲν εἶχε ἀκόμη ἐκτοπίσει τοὺς ἀρχαίους θεοὺς ἀπὸ τὴ γωνιὰ αὐτὴ τῆς Ἀττικῆς.

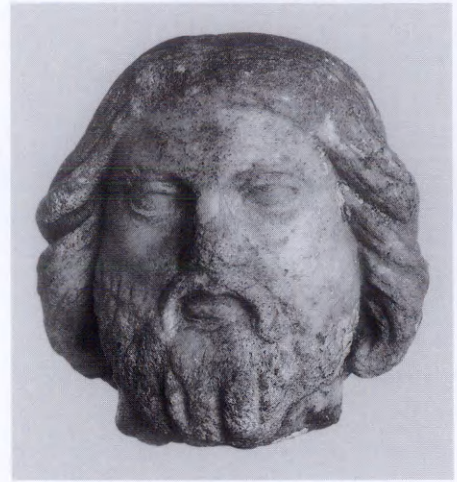
Γλυπτὰ ἀναθήματα. Στὸ Ἀμφιάρειο βρέθηκαν ἀρκετὰ γλυπτὰ (τὰ περισσότερα βρίσκονται στὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο), ἀγάλματα καὶ ἀνάγλυφα, μερικὰ μάλιστα παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἄποψη. Σημαντικότερα εἶναι δύο μικρὰ μαρμάρινα κεφάλια τὰ ὁποῖα εἰκονίζουν τὴ θεότητα ποὺ λατρευόταν ἐκεῖ, ὁποιοδῆποτε κι ἂν ἦταν κατὰ καιροὺς τὸ ὄνομά της. Τὸ πρῶτο⁴⁸⁶ δείχνει ἓναν ἄντρα μὲ μαλλιά συγκεντρωμένα πάνω

484. II 3.

485. VII 26.

486. EAM 2737, ὕψ. 0.11. ΑΔ 1891, 117 ἀρ. 21·

A. Körte, AM 18, 1893, 252· Arndt-Amelung, Phot.

Εἰκ. 218-219. Δύο κεφάλια ἀπὸ ἀναθηματικὰ ἀγαλμάτια ποὺ εἰκονίζαν τὴ θεότητα ποὺ λατρευόταν κατὰ τὸν 5ο αἰ. σὺν ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου. Τὸ ἀριστερὰ χρονολογεῖται γύρω σὺν 480 καὶ τὸ δεξιὰ σὺν τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰ.

στὸν τράχηλο καὶ γένεια μὲ γραμμική, σχηματική, ἀπόδοση. Ἡ χρονολόγησή του γύρω σὺν 480 δείχνει πὺς τὸ ἱερὸ λειτουργοῦσε σ' αὐτὴ τὴν ἀρκετὰ παλαιὰ ἐποχή.

- 219 Τὸ δεύτερο⁴⁸⁷ κεφάλι, πολὺ νεότερο, χρονολογεῖται σὺν τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰ. Ἀποδίδεται στὸν γλύπτη ποὺ φιλοτέχνησε τὴ βάση τῆς Νεμέσεως, ὁ ὁποῖος ὅπως ξέρουμε ἀνήκει στὸν κύκλο ἢ τὸ ἐργαστήριό τοῦ Ἀγορακρίτου, γιὰτὶ διακρίνονται σ' αὐτὸ χαρακτηριστικὰ τῆς νησιωτικῆς τέχνης.

- 220 Τὰ ἄλλα ἀναθήματα εἶναι τὰ συνηθισμένα σὲ ἱερὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τοῦ Ἀμφιαράου, ὅπως ἀνάγλυφο⁴⁸⁸ μὲ παράσταση ἐνὸς ζευγαριοῦ προσκυνητῶν, τῶν τριῶν παιδιῶν τοὺς καὶ τῆς θεραπαινίδας ποὺ φέρει σὺν κεφάλι τῆς κίστης. Τὸ ἀριστερὸ μισὸ τοῦ ἀναγλύφου, ὅπου εἰκονίζόταν ἡ θεότητα, δὲν σώζεται. Στὸ ἐπιστύλιο ὑπάρχει ἐπιγραφὴ μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἀναθετῶν (176). Ἄλλα ἀνάγλυφα εἰκονίζουν τὸν θεὸ ὄρθιο^{488α} ἢ καθισμένο μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ φίδι κοντὰ του καὶ ἐμπρὸς τὸν βωμὸ καὶ προσκυνητῆς.⁴⁸⁹ Περισ-

221-222

Einzel. 1266/7 (Sieveking)· Καστριώτης, *Γλυπτὰ* 374· E. Buschor - R. Hamann, *Die Skulpturen des Zeus-tempels zu Olympia* 29· Χρ. Καρούζος, *ΑΔ* 13, 1930/31, 86· Bethe, *RE* λ. *Amphiaraos*· Pouilloux 94 πίν. 43, 5· Καρούζου, *Συλλογὴ* 38.

487. Ἀρ. 1068 πρώην EAM 2338, ὕψ. 0.07. Β. Στάης, *ΠΑΕ* 1891, 18· *ΑΔ* 1891, 117 ἀρ. 20. A. Körte ὁ.π.· E. Reisch, *Festschrift für Otto Bendorff* 145 κέ. (εἰκ. στή σ. 147)· Arndt-Amelung ὁ.π. 1268· Pouilloux ὁ.π.· Γ. Δεσπίνης, *Συμβολὴ* 175 πίν. 116.

488. EAM 1384, ὕψ. 0.54, πλ. 0.60, πάχ. 0.12. Β. Στάης, *ΠΑΕ* 1891, 18· *ΑΔ* 1891, 117 ἀρ. 22· *AM* 1899, 295· Arndt - Amelung ὁ.π. 1240· Καστριώτης, *Γλυπτὰ* 242· Ἱ. Σβορώνος, *Τὸ Μονοεῖον* 328 ἀρ. 81 πίν. 39β· Kutsch, *Heilgötter* 53 ἀρ. 5· Καρούζου, *Συλλογὴ* 147.

488α. EAM 2333, ὕψ. 0.20, πλ. 0.27, πάχ. 0.066· Σβορώνος ὁ.π. πίν. 139.

489. Ἀρ. 809, ὕψ. 0.39, πλ. 0.55-0.60, πάχ. 0.08. **ΠΑΕ* 1986, 23 ἀρ. 3.

Εἰκ. 220. Τὸ δεξιὸ μέρος ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου τοῦ 4ου αἰ. (ΕΑΜ 1384) στὸ ὁποῖο εἰκονίζεται οἰκογένεια προσκυνητῶν. Στὸ ἐπιστύλιο τοῦ ἀναγλύφου ἡ ἐπιγραφή 176.

Εἰκ. 221. Τὰ λείψανα τοῦ ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου 809. Εἰκονίζεται ἀριστερὰ ὁ Ἀμφιάραος καθισμένος· κάτω ἀπὸ τὸ κάθισμα σονοπειρωμένο ψίδι. Δεξιὰ πέντε προσκυνητὲς ποὺ βαδίζουν πρὸς τὸν θεό· σὸν ἄβακα ἡ ἐπιγραφή 175.

σότερο ἐνδιαφέρον ἔχει ἀνάγλυφο τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. στὸ ὁποῖο εἰκονίζεται μισοξ-
πλωμένος ὁ ἄρρωστος σὲ κλίνη στρωμένη μὲ δέρμα ζώου καὶ πίσω του, σὲ μεγαλύτερο
μέγεθος, ὄρθιος ὁ θεός, τὸν ὁποῖο ἀκολουθεῖ ἓνας νέος. Ἡ παράσταση τοῦτη εἶναι ἐμπνευ-
σμένη ἀπὸ τὴ θεραπευτικὴ πρακτικὴ τοῦ Ἀμφιαρείου τοῦ Ὠρωποῦ.⁴⁹⁰

223

Σύνηθες ἀφιέρωμα εἶναι μικρὸ ἄγαλμα γυμνοῦ ἀγοριοῦ (4ος αἰ.) ποὺ κρατᾷ μὲ τὸ
ἀριστερὸ χερὶ χήνα.⁴⁹¹ Τοῦ λείπουν τὸ δεξιὸ χερὶ καὶ τὰ πόδια, διατηρεῖ ὅμως τὴ χάρι τῆς
παιδικῆς ἡλικίας καὶ συγκινεῖ γιατί ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνη ἑνὸς γονιοῦ πρὸς τὸν θερα-
πευτὴ θεό. Ἄλλο μικρὸ ἄγαλμα παρουσιάζει τὸν ἀναθέτη σοβαρό, ὄρθιο, τυλιγμένο στὸ
βαρὺ ἱμάτιό του ἀπὸ τὸ ὁποῖο φαίνονταν μόνο τὰ χέρια, τὰ πόδια καὶ τὸ κεφάλι ποὺ λεί-
πει.⁴⁹² Τὸ ἄγαλμα βρέθηκε κοντὰ σὲ ἐνεπίγραφο βᾶθρο (171). Εἶναι ἀνάθημα τοῦ γνωστοῦ
πλούσιου Ραμνοῦσιου Ἱεροκλέους Ἱέρωνος, σὸν ὁποῖο ἀνῆκε ὁ μέγας ταφικὸς περίβο-
λος τῆς βόρειας ὁδοῦ.

224

225

490. ΕΑΜ 1397, ὕψ. 0.368, πλ. 0.55, πάχ. 0.094. ΑΔ 1891, 117 ἀρ. 23· Καστριώτης ὁ.π. 245· LIMC λ. *Amphiaraos*, 701 ἀρ. 61 πίν. 564.

491. Ἀρ. 145, ὕψ. 0.47. Τὸ κεφάλι (πρῶην ΕΑΜ 2336) εἶχε θεωρηθεῖ ὅτι ἀνῆκε σὲ κορίτσι, ΑΔ 1891, 117 ἀρ. 21· *ΠΑΕ 1976, 57 ἀρ. 38 πίν. 24β. Τὸ ὅλο,

*ΠΑΕ 1982, 158 πίν. 99δ.

492. ΕΑΜ 2327, ὕψ. 0.89. Β. Στάης, ΠΑΕ 1891, 17· ΑΔ 1891, 116· Καστριώτης, *Γλυπτὰ* 373· F. Kutsch, *Attische Heilgötter und Heilheroen* (1913) 9-10 καὶ 53 ἀρ. 6· 124 ἀρ. 10· *ΠΑΕ 1976, 56-57 πίν. 24α· 1986, 37.

Εικ. 222. Κάτω ἀριστερή γωνία τοῦ ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ΕΑΜ 2333, τοῦ 4ου αἰ. Εἰκονίζεται τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος τοῦ Ἀμφιαράου, βακτηρία γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι τυλιγμένο πῖδι καὶ βωμός.

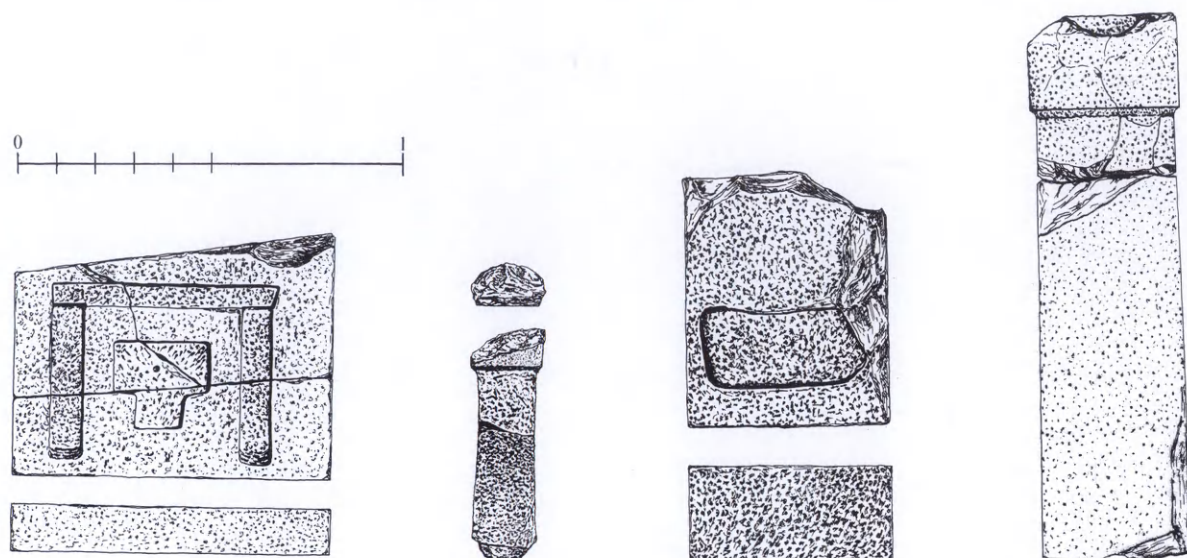
Εικ. 224. Τὸ ἀναθηματικὸ ἄγαλμα 145, τοῦ 4ου αἰ., ἀγοριοῦ ποὺ κρατᾷ χήνα. Τὸ κεφάλι, εὐρημα τοῦ Στάη, εἶναι τὸ πρῶν ΕΑΜ 2336.

Εικ. 223. Τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ΕΑΜ 1397, τοῦ 4ου αἰ. με παράσταση ἀριστερὰ ἀσθενοῦς μισοξαπλωμένου σὲ κλίνη, πάνω σὲ δέρμα κριαριοῦ, δεξιὰ τοῦ Ἀμφιαράου ὄρθιου καὶ ἐνὸς νέου.

Εικ. 225. Τὸ ἄγαλμα (4ου αἰ.) τοῦ Ἱεροκλέους Ἱέρωνος, πλούσιου Ραμνοῦσιου, τυλιγμένου σὲ ἱμάτιο του. Σῴζεται καὶ τὸ βάθρο του μετὰ τὴν ἐπιγραφή 171.

Εικ. 226. Βάθρα μαρμάρινων ἀναθημάτων στὸν Ἀμφιάραιο, ἀνεπίγραφα. Μόνο τὸ μικρὸ κιονοειδὲς φέρει τὴν ἐπιγραφὴν 177.

Ἀνάθημα στὸν Ἀμφιάραιο ἦταν μικρὸς ναῖσκος τοῦ ὁποῖου σῶθηκε μόνο ἡ βάση. Εἶναι πλάκα, ὕψ. 0.12, πλ. 0.83, βάθ. 0.54-0.65 μ., ἡ ὁποία φέρει στὴν πάνω ἐπιφάνεια τὸρμους γιὰ τὴ στερέωση ὀρθίων πλακῶν. Μὲ τὶς πλάκες αὐτές, τὶς ὁποῖες ἔστεφε ἄλλη ὡς στέγη, σχηματιζόταν μικρὸ κουβούκλιο ἐσωτ. πλ. 0.49. Στὸ κέντρο τοῦ στεγασμένου ὀρθογώνιου χώρου ὑπάρχει τὸρμος, πλ. 0.25, γιὰ τὴν ἴδρυση ἀναθήματος, ἀγαλματίου καθιστοῦ, ὅπως οἱ γνωστὲς ἀπεικονίσεις τῆς Κυβέλης.⁴⁹³

226

Τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα. Ἄλλο ἓνα ἄγαλμα ἀπὸ τὸ Ἀμφιάραιο ἀξίζει νὰ μνημονευθεῖ. Τὸ εἶχε βρεῖ ὁ Στάης, ἀλλὰ τὸ ἄφησε στὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ ὅπου ξεχάστηκε. Ξαναβρέθηκε καὶ κολλήθηκαν σ' αὐτὸ κομμάτια ποῦ τοῦ ἀνῆκαν. Εἰκονίζεται ὁ θεὸς στὸν τύπο ποῦ συνηθιζόταν γιὰ τὸν Ἀσκληπιό.⁴⁹⁴ Ὁρθιος μὲ γυμνὸ στῆθος ὡς τὴν ὀσφύ, στηρίζεται σὲ ραβδὶ γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑπῆρχε τυλιγμένο φίδι. Ἀπὸ τὸ ἄγαλμα (4ος αἰ.) σῶζεται μόνο ὁ κορμός, ὅ,τι ἀπόμεινε ἀπὸ τὴ σκόπημη ὅπως φαίνεται καταστροφή του. Πιθανὸ εἶναι ὅτι ἦταν τὸ λατρευτικὸ ποῦ ἰδρύθηκε στὸν οἶκο κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἀκμῆς τοῦ ἱεροῦ.

227

Τὸ ἱερὸ θεραπευτήριον. Ποιὰ ἦταν ἡ χρησιμότητα τοῦ Ἀμφιαράου στὸν Ραμνούντα; Δὲν μπορούμε νὰ συγκρίνουμε τὶς ἀρχαῖες ἱαματικὲς θεότητες μὲ τοὺς χριστιανοὺς ἁγίους Κοσμά, Δαμιανό, Κῦρο, Ἰωάννη, Παντελεήμονα. Αὐτοὶ ἦσαν γιατροὶ στὴ ζωὴ τους καὶ

493. *ΠΑΕ 1981, 129 εἰκ. 5.

17. *ΠΑΕ 1986, 22-23 πίν. 5α-β.

494. Ἀρ. 182, ὕψ. 1.11 μ. Β. Στάης, ΠΑΕ 1891,

Εἰκ. 227. Τὸ λείψανο ἀγάλματος τοῦ Ἀμφιαράου (182) τοῦ 4ου αἰ., πιθανῶς τοῦ λατρευτικοῦ ποῦ βρισκόταν σὸν οἶκο.

ἐπειδὴ ἀγίασαν θεωροῦνται προστάτες τῆς υἰείας τῶν ἀνθρώπων. Στὰ ἱερὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τοῦ Ἀμφιαράου ἀσκοῦσαν οἱ ἱερεῖς ἢ ἄλλα ἐντεταλμένα ἄτομα τὴν ἱατρικὴ γιὰ λογαριασμὸ καὶ μὲ ἔμπνευση τοῦ θεοῦ, καὶ πολλοὶ προσκυνητὲς πῆγαιναν σ' αὐτοὺς προσδοκῶντας τὴ θεραπεία τὴν ὁποία χάριζε ὁ θεὸς μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀνθρώπων ποὺ τὸν ὑπηρετοῦσαν καὶ κυρίως μὲ τὴν ὄνειρομαντεία.

Τὸ Ἀμφιάρειο στηρίχτηκε, τουλάχιστον κατὰ τὸν 3ο αἰ., ἀπὸ τοὺς στρατιωτικούς. Οἱ ἄντρες τῆς φρουρᾶς, μόνοι τους καὶ χωρὶς οἰκογένεια, χρειάζονταν καὶ αὐτοὶ ἱατρικὴ φροντίδα, καὶ γι' αὐτὸ θεώρησαν καθῆκον τους οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ φρουρίου νὰ συμβά-

λουν στο έργο της έπισκευής του μικρού ιεροῦ. Δὲν προκύπτει ὅμως ἀπὸ οἰαδήποτε ἔνδειξη ὅτι αὐτὸ χρησίμευε ὡς νοσηλευτήριον.

Γιὰ τὴν τυχὸν θεραπευτικὴ πρακτικὴ ποὺ ἐφαρμοζόταν δὲν ἔχουμε πληροφορίες ἀπὸ τοὺς Ἀρχαίους, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Ὠρωποῦ. Δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε γραπτὸς, σὲ κοινὴ θεά, κανονισμὸς τοῦ ἱεροῦ, οὔτε τὰ ἀναθήματα ἦσαν τόσα γιὰ νὰ τηροῦν οἱ ἱερεῖς καταλόγους. Ἀπὸ τὰ συνηθισμένα σὲ ἄλλα ὅμοια ἱερὰ ἀνάγλυφα ἰάσεως μᾶς σώθηκε μόνον μικρὴ μαρμάρινη πλάκα,⁴⁹⁵ στὴν ὁποία εἰκονίζεται τὸ κάτω μέρος γυμνοῦ σώματος γυναίκας, ἀπὸ τὸν ὀμφαλὸ ἕως τὰ μέσα τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀφιέρωμα γυναίκας ποὺ πρόσφερε στὸν θεὸ τὸ πλαστικὸ αὐτὸ ὁμοίωμα σώματος μετὰ τὴ θεραπείᾳ τῆς ἀρρώστιας ἀπὸ τὴν ὁποία ἔπασχε.

Στὰ χῶματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀμφιαρείου ἀπὸ τὸν Στάη, βρέθηκε μικρότατη πλίνθος μὲ ὀμφαλὸ ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὸ ἀγρηνόν.⁴⁹⁶ Τὸ σύμβολο αὐτὸ τῶν Δελφῶν εἰκονίζεται καὶ σὲ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ 4ου αἰ. ποὺ βρέθηκε στὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ,⁴⁹⁷ στὸ ὁποῖο συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὸν δελφικὸ τρίποδα. Πιθανῶς ἡ πλίνθος μὲ τὸν ὀμφαλὸ ἔχουν ἀποσπαστεῖ ἀπὸ ἔκτυπο ἀνάγλυφο, παλαιότερο ἐκείνου τοῦ Ὠρωποῦ.⁴⁹⁸ Ὁ ὀμφαλός, μαντικὸ σύμβολο, συνόδευε καὶ τὸν Ραμνούσιο Ἀμφιάραιο.

495. Ἀρ. 526, ὕψ. 0.15, πλ. 0.11, πάχ. 0.035 μ.
*ΠΑΕ 1982, 158 πίν. 99γ.

496. Ἀρ. 485, ὕψ. 0.07, πλ. 0.076, πάχ. 0.09 μ.

497. *Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου
(1968) 124 ἀρ. 26 πίν. 43β.

498. Πρβ. Ἰωάννα Κωνσταντίνου, ΑΕ 1970, 37.

ΘΕΣΜΟΦΟΡΙΟΝ (;)

228

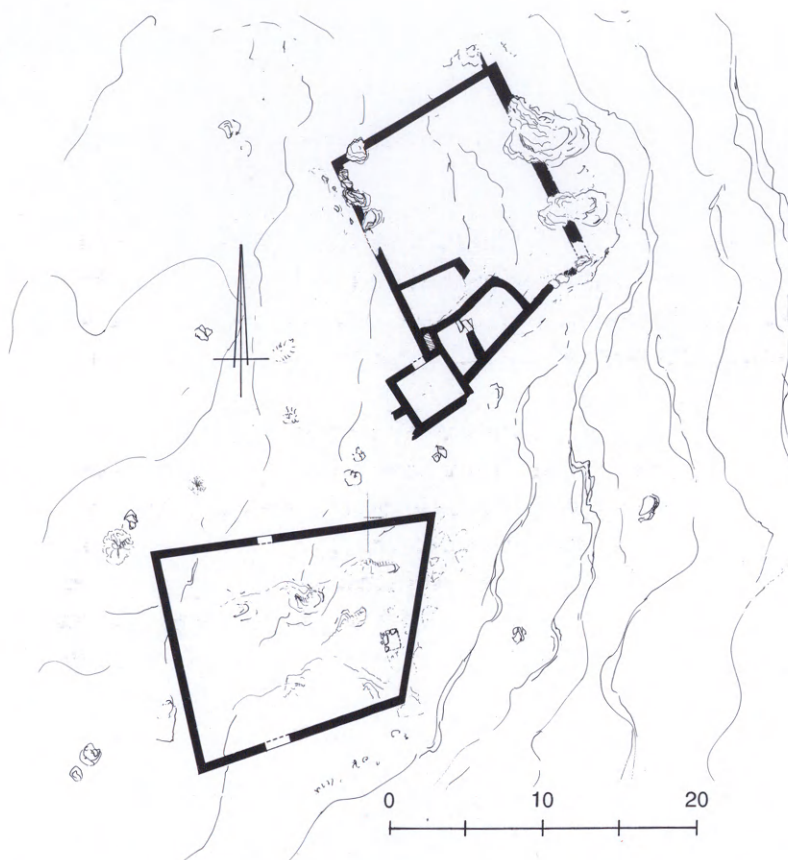
Βορειοδυτικά τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, σὲ ἀπόσταση 180 μ., στὴν πλαγιά τοῦ λόφου, βρίσκονται τὰ λείψανα οἰκοδομήματος (15-19×13-15 μ.) κατασκευασμένου στὸ κατώτερο μέρος τῶν τοίχων ἀπὸ ἀκατέργαστες πέτρες καὶ στὸ ἀνώτερο ἀπὸ ὠμές πλῖθες καὶ κλαδιά. Κατὰ τὴν κατασκευὴ του περιέλαβαν στοὺς τοίχους καὶ τοὺς βράχους ποὺ ἐξεῖχαν ἀπὸ τὸ ἔδαφος.

Τὸ οἰκοδόμημα ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλη αὐλὴ καὶ τέσσερα μικρὰ δωμάτια στῇ ΝΔ. γωνία της. Τὸ ἓνα δωμάτιο, ἐκεῖνο ποὺ ἐξέχει, πιθανῶς ἦταν μικρὸς ναὸς καὶ τὰ λοιπὰ τρία βοηθητικοὶ χώροι. Στὸ μεγάλο καὶ πρόχειρο συγκρότημα δὲν βρέθηκαν καθόλου ἀρχαῖα, ἐκτὸς ἀπὸ λίγα θραύσματα ἀγγείων ποὺ χρονολογοῦνται, τὰ περισσότερα, ἀπὸ τὴν ἀρχὴς τοῦ 6ου αἰ. ἕως τὸ τέλος τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. Ἡ μικρὴ ποσότης τῆς κεραμικῆς δηλώνει ὅτι ὁ χώρος καθαρίστηκε προσεκτικὰ στὰ ἀρχαῖα χρόνια καὶ ἐγκαταλείφθηκε. Τὰ ἀφιερώματα ποὺ ὑπῆρχαν μέσα σ' αὐτὸν μεταφέρθηκαν καὶ ἀποτέθηκαν σὲ γειτονικὸ τέμενος, τὸ ὁποῖο μεταβλήθηκε σὲ ἀποθήκη.⁴⁹⁹

Δὲν ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο ποὺ νὰ μᾶς φανερώνει τὴ θεότητα ποὺ λατρευόταν στὸ ἀπλὸ αὐτὸ ἀγροτικὸ ἱερό. Πιθανότερη εἶναι ἡ Δήμητρα. Ἡ ἄποψη αὐτὴ στηρίζεται στὸ ἐρημικὸ τῆς περιοχῆς, στὴ θέσιν πάνω σὲ λόφο, στοὺς πολλοὺς βράχους μὲ σχισμὲς ποὺ ὑπάρχουν γύρω, φυσικὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ταιριάζουν σὲ θεσμοφόριον, ἱερὸ ὅπου λατρευόταν ἡ θεὰ Δήμητρα ποὺ εἰσήγαγε τοὺς ἀρχαίους θεσμοὺς τοὺς σχετικούς μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς, μὲ τὴ συγκρότηση προηγμένης κοινωνίας, τὸν νόμιμο γάμο κ.ἄ. Γιὰ νὰ τιμηθεῖ ἡ Δήμητρα ὑπὸ τὴν ιδιότητα τῆς θεσμοφόρου οἱ Ἀρχαῖοι τῆς εἶχαν ἀφιερώσει ἰδιαίτερη γιορτὴ, τὰ θεσμοφόρια, τὴν ὁποία τελοῦσαν ἀποκλειστικὰ γυναῖκες, οἱ *θεσμοφορίζουσες*, διάσημες ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη.

Ἐξάρτημα τοῦ ἱεροῦ ποὺ περιγράφηκε εἶναι τὸ τέμενος, ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 5 μόλις μέτρων, ἓνας περίβολος, μαντρότοιχος, ὁ ὁποῖος περικλείει ἔκταση μορφῆς ἀκανόνιστου τραπεζίου διαστ. 12-15×14-19 μ. Ὁ περίβολος ἦταν χτισμένος μὲ πέτρες μόνο στὸ κατώτερο μέρος του· τὸ ἀνώτερο ἦταν ἀπὸ κλαδιά καὶ θάμνους. Σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ τεμένους βρέθηκαν σκορπισμένα χιλιάδες κομμάτια μικρῶν ἀγγείων, κυρίως σκύφων, λίγων κυλίκων, σφονδυλίων ἀδραχτιῶν καὶ εἰδωλίων. Τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ λοιπὰ ἀρχαῖα, τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰ. καὶ ὁλόκληρου σχεδὸν τοῦ 5ου, ἀποτέθηκαν ἐκεῖ ἀπὸ ἄλλοῦ, θραυσμένα ὅμως καὶ ἀχρηστευμένα, καὶ προέρχονταν ἀπὸ τὸν συστηματικὸ καθαρισμὸ τοῦ γειτονικοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρος.

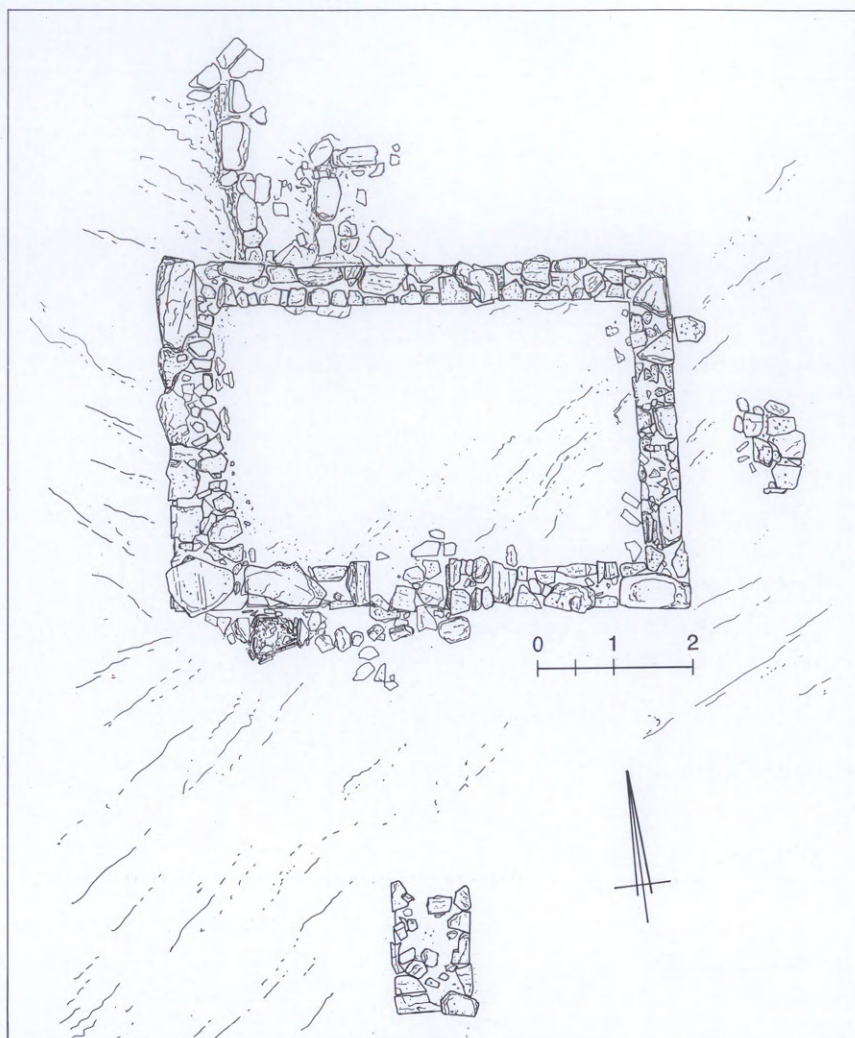
499. *ΠΑΕ 1988, 1-3· 1992, 24-29.

Εἰκ. 228. Τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ πιθανοῦ θεσμοφορίου (ἄνω) καὶ τοῦ τεμένους-ἀποθέτου τῶν προσφορῶν στὴ Δήμητρα (κάτω).

Πύργος κατόπτευσης. Στὸν ἴδιο λόφο διακρίνονται ἀκόμη πρὸς Βορρᾶν, σ' ὅλη του τὴν ἔκταση σημάδια συνεχῆ μικρῶν λατομεύσεων, τοῖχοι κατεστραμμένων κτισμάτων καὶ τὰ θεμέλια ἐνὸς στρογγυλοῦ πύργου (διαμ. 4.50 μ.) ποὺ χρησίμευε ὡς παρατηρητήριον καὶ ὡς σύνδεσμος μὲ τὸ φρούριον. Ἔπρεπε πάντα νὰ ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ἄμεσης ὀπτικῆς ἐπαφῆς τοῦ φρουρίου μὲ τὸ Ἱερὸ ποὺ βρίσκεται στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ Λιμικοῦ, σὲ πολεμικὴ περίοδο. Σὲ ὁμαλὲς συνθήκες ἀπαραίτητη ἐπίσης ἦταν ἡ συνεχὴς ἐπικοινωνία τοῦ φρουρίου μὲ κάποιο στρατιωτικὸ ἀπόσπασμα ποὺ θὰ εἶχε τὴν ἔδρα του κοντὰ στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως καὶ ἐπιτηροῦσε τὴν πεδιάδα τοῦ Λιμικοῦ.

Ὁ λόφος ἐκτείνεται ἀκόμη βορειότερα καὶ φθάνει ἕως τὸ φρούριον, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ χωρίζει χαμηλὸς αὐχένas ποὺ ἐνώνει τὶς δύο μικρὲς κοιλάδες του, τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ δυτικὴ, ὅπου ὑπῆρχαν ἀντίστοιχα καὶ τὰ δύο λιμάνια τοῦ Ραμνοῦντος. Στὸ τέρμα τοῦ λόφου βρίσκεται τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀμφιαράου.

Εικ. 229. Ναϊσκος άγνωστης θεότητας ΒΑ. τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως· ἔμπρὸς ὁ βωμὸς τοῦ ναῖσκου.

Ο ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΝΑΪΣΚΟΣ

- 229 Στὸν λόφο ποὺ ὀρίζει ἀνατολικά τὴ βόρεια ὁδὸ, στὴ ΒΔ. ἄκρη του, σώζονται τὰ λείψανα ναῖσκου (4.60×6.80 μ.) κατασκευασμένου ἀπὸ ἀκατέργαστους μαρμαρυγιακοὺς σχιστολίθους. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση (3.65 μ.) νότιά του βρίσκονται τὰ θεμέλια μικροῦ βωμοῦ (1.10×1.70 μ.) καὶ ἐξωτερικὰ τοῦ ναῖσκου, ἔμπρὸς ἀπὸ τὴ ΝΔ. γωνία του, μικρὴ λεκάνη, κατασκευασμένη ἀπὸ ὄρθια κεραμίδια καὶ σχιστολίθους, ἦταν προορισμένη γιὰ τὴν ἀποθήκευση νεροῦ. Δὲν γνωρίζουμε τὸ ὄνομα ἢ τὶς ιδιότητες τῆς θεότητας στὴν ὁποία ἦταν ἀφιερωμένος ὁ ναῖσκος. Τὸ πιθανότερο εἶναι πὼς σ' αὐτόν, ἔργο ὁμάδας ἢ οἰκογένειας ἀγροτῶν τοῦ Ραμνοῦντος, λατρευόταν χθόνια ἀγροτικὴ θεότητα.⁵⁰⁰

500. *ΠΑΕ 1989, 8-9.

ΑΛΛΕΣ ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟ

Ἐκτὸς ἀπὸ τῆ Νέμεσι, τῆ Θέμιδα, τὸν Ἀμφιάραιο, τὴν Ἀφροδίτη Ἥγεμόνη καὶ τὸν Ἥρωα Ἀρχηγέτη ποὺ λατρεύονταν στὰ ἐρευνημένα ἤδη ἱερὰ τοῦ δήμου, μαρτυρεῖται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές ἡ λατρεία καὶ ἄλλων θεοτήτων, ὅπως συνέβαινε σ' ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα. Γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς λατρείας τῶν θεοτήτων αὐτῶν ὑπῆρχαν ἱερὰ εἴτε μέσα στὸ φρούριο, τὰ περισσότερα, εἴτε ἔξω ἀπὸ αὐτό, κοντὰ του ὅμως ἢ κοντὰ στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως. Τὰ ἱερὰ αὐτὰ δὲν ἔχουν βρεθεῖ, πάντα ὑπάρχει ἡ πιθανότητα ὅτι κάποια σιγμὴ θὰ ἀποκαλυφθοῦν καὶ ἡ ἔρευνά τους θὰ πλουτίσει τὴ γνώση μας γιὰ τὸν δῆμο περισσότερο.

Ἀνώδυμη παραμένει ἡ θεότητα ποὺ λατρευόταν στὸν ναῖσκο ΒΑ. τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ ὑποθετικὴ εἶναι ἡ ἀπόδοση στὴ Δήμητρα Θεομοφόρο τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ τεμένους ΒΔ. τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ λατρεία τοῦ Ἑρμοῦ. Τὸ συχνότερο ἀφιέρωμα σὺς θεότητες ποὺ λατρεύονταν στὸν δῆμο εἶναι ἡ τετράγωνη ἑρμαϊκὴ στήλη. Συνηθέστατο καὶ στὴν Ἀθήνα, τὸ περιγράφει μὲ λίγες λέξεις ὁ Θουκυδίδης⁵⁰¹ κατὰ τὴ διήγηση τῆς ἐκστρατείας τῆς Σικελίας: ὅσοι Ἑρμαῖ ἦσαν λίθινοι ἐν τῇ πόλει τῶν Ἀθηναίων (εἰσὶ δὲ κατὰ τὸ ἐπιχώριον, ἡ τετράγωνος ἐργασία, πολλοὶ καὶ ἐν ἰδίῳ προθύροις καὶ ἐν ἱεροῖς), μιᾷ νυκτὶ οἱ πλεῖστοι περιεκόπησαν τὰ πρόσωπα. (Στὸ διάστημα αὐτό, ὅσοι μαρμάρινοι Ἑρμαῖ ὑπῆρχαν στὴν Ἀθήνα (εἶναι κατὰ τὴν νῦν τεχνικὴ ἢ λεγόμενὴ τετράγωνος ἐργασία, πολλοὶ σὺς ἐξώπορτες τῶν σπιτιῶν καὶ στὰ ἱερὰ) βρέθηκαν μέσα σὲ μιὰ νύκτα μὲ κομμένα τὰ πρόσωπα).⁵⁰² Τέτοιες στήλες ὑπῆρχαν πολλὲς στὸν Ραμνούντα, στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, στὰ ἐπίσημα μέρη τοῦ φρουρίου καὶ στὰ σπιτία τῶν ἰδιωτῶν.

Σὲ μία ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες στήλες, τοῦ 6ου αἰ., ποὺ βρέθηκε στὸ φρούριο, τὸ ἐπίγραμμα ποὺ συνοδεύει τὴ στήλη μνημονεύει τὸν Ἑρμῆ ὡς προστάτη τῶν ζώων (74). Στὶς 230
61
πρῶτες δεκαετίες τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα ἄλλη τετράγωνη στήλη ἰδρύεται σὲ ναῖσκο τοῦ φρουρίου. Κατὰ τὸν 4ο αἰ. τὰ μνημεῖα πολλαπλασιάζονται. Στὸ φρούριο ὁ Θεοφάνης Ἱεροφῶντος, διδάσκαλος τῶν ἐφήβων, ἀφιερώνει τὸ 331 ἄγαλμα στὸν Ἑρμῆ (100). Πίσω ἀπὸ τοὺς θρόνους τοῦ θεάτρου καὶ πλὰι στὸν βωμὸ τοῦ Ἑρμοῦ στήνονται δύο τετράγωνοι 52
Ἑρμαῖ, ἡ βάση τοῦ ἐνὸς συνοδεύεται ἀπὸ τὸ χαραγμένο ὄνομα τοῦ θεοῦ (107). Τρίτος Ἑρμῆς ἰδρύεται ἀριστερὰ τῆς πύλης τῆς ἀκρόπολης καὶ τέταρτος στὸν δρόμο κάτω ἀπὸ 92
τὸ νότιο τεῖχος τῆς. Ἄλλοι στήνονται ἀπὸ τοὺς ἐφήβους κατὰ τὸν 4ο αἰ. στὴ νότια πύλη, σώζονται μάλιστα λαξεύματα στὸ τεῖχος, ἄλλοι στὸν δρόμο ἀνατολικά τοῦ γυμνασίου. Τὸν ἐπόμενο αἰῶνα ὅμοια ἀναθήματα θὰ στηθοῦν ἔξω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πύλη.

501. VI 27.

502. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς λέξης πρόσωπον βλ. J. Hatzfeld, *Alcibiade, étude sur l'histoire d'Athènes à la*

fin du Ve siècle (Paris 1951) 18 καὶ 158-195· βλ. ἀκόμη Σ. Ν. Κουμανούδη, *Περιεκόπησαν τὰ πρόσωπα*² (Ἀθήνα 1997).

Εικ. 230. Τὸ φθαρμένο κεφάλι (1000) τῆς τετράγωνης ἀρχαϊκῆς ἑρμαϊκῆς στήλης πὺν φέρει τὸ ἐπίγραμμα 74. Εἰκονίζεται ὁ Ἑρμῆς, προστάτης τῶν ποιμνίων.

193-198

Στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως τὰ ἀναθήματα εἶναι πολυπληθέστερα. Στὴ νότια ὁδὸ, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Ἱεροῦ, ὑπῆρχαν τετράγωνες στήλες. Ἄλλες ἰδρύονται κάτω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα τοῦ Ἱεροῦ. Σὲ μερικὲς τὰ κεφάλια εἰκονίζουν νεαρὰ ἄτομα· ἄλλες εἶναι κατὰ τὸ ἄνω μέρος ντυμένες καὶ τετράγωνες μόνο κάτω. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Ἑρμᾶς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως εἶναι ἀναθήματα τῶν ἐφήβων τῆς περιόδου 333-323 καὶ μᾶς ἔχουν σωθεῖ τὰ ἀπλά, κυβόσχημα βάθρα τοὺς μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἀναθετῶν κατὰ φυλές.

Παρὰ τὶς πολλὰς ἑρμαϊκῆς στήλες πὺν διασώθηκαν καὶ τὰ ἀφιερώματα στὸν Ἑρμῆ πὺν μαρτυροῦνται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές, δὲν ὑπάρχει ἔνδειξη ὅτι τελοῦνταν καὶ στὸν Ραμνούντα ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τοῦ Ἑρμοῦ, τὰ Ἑρμαῖα, γνωστοὶ ἀπὸ ἄλλες πόλεις.⁵⁰³ Ἡ τέλεσὴ τοὺς ὁμῶς φαίνεται ἀναγκαία.

Ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου. Πηγὴ γιὰ τὴ γνώση τῆς λατρείας αὐτῆς εἶναι οἱ μνεῖες τοῦ θεοῦ στὶς ἐπιγραφές τοῦ δήμου. Λατρευόταν μὲ τὸ ἐπίθετο Ληναῖος καὶ ἡ γιορτὴ τοῦ ἦταν τὴ δωδέκατῃ ἡμέρᾳ τοῦ Γαμηλιῶνος μηνός, στὴν καρδιὰ τοῦ χειμῶνα, στὸ τέλος τοῦ Ἰανουαρίου. Τὰ Λήνια ἦσαν θρησκευτικὴ γιορτὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου στὴν ὁποία ἐπικρατοῦσε ὁ ἐνθουσιασμός καὶ ἡ ἔκστασις. Τὸ ὄνομα τῆς γιορτῆς παράγεται ἀπὸ τὴ λέξη ληναῖζειν, πὺν σημαίνει τελῶ βακχικὲς τελετές, μετέχω σὲ βακχικὸ (ἐνθουσιαστικὸ) χορό. Οἱ γυναῖκες τοῦ Ραμνούντος πὺν τιμοῦσαν τὸν θεὸ ἔκαναν τὰ καθιερωμένα στὸ ἱερὸ του. Κυριότερο μέρος τῆς γιορτῆς ἦταν μιὰ νυκτερινὴ διασκέδασή τοὺς μὲ τὸ φῶς τῶν πυρῶν. Ἄλλη ἐκδήλωση ἦταν ἡ παράσταση κωμωδιῶν στὸ θέατρο τοῦ φρουρίου, πράγμα πὺν μαρτυρεῖται ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές (15, 115, 120, 136).

231

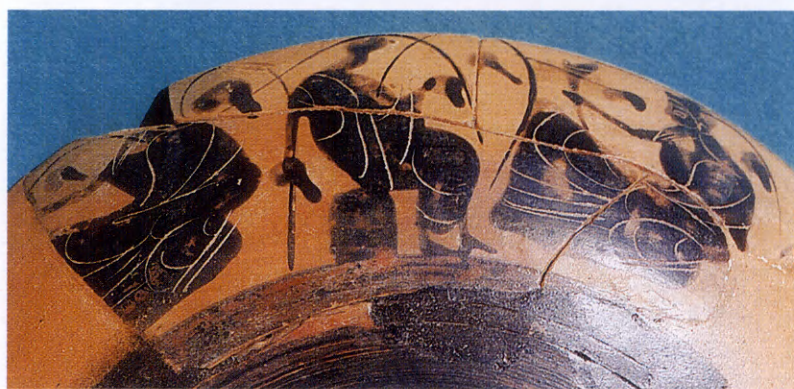
232

233

Σὲ μία γωνία τοῦ κάτω στρατοπέδου βρέθηκαν, θαμμένα ἀπὸ τοὺς Ραμνούσιους, πολλὰ θραύσματα μελανόμορφων κυλίκων μὲ παραστάσεις διονυσιακές, συμποσίων, πολεμιστῶν, πὺν χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 550 ὥς τὸ 480 περίπου.⁵⁰⁴ Οἱ κύλικες αὐτὲς ἦσαν ἀφιε-

503. Ph. Gauthier - M. B. Hatzopoulos, *La loi gymnasiarchique de Beroia* (1993) 95.

504. *ΠΑΕ 1977, 19 πίν. 7α· 1981, 135 εἰκ. 11.

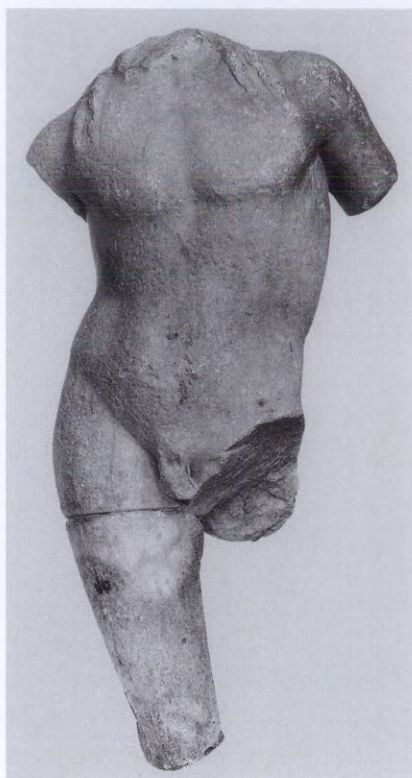

Είκ. 231. Ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη μελανομόρφων κυλίκων ἀπὸ τὸν ἀποθήκη τοῦ Διονυσίου, σὶδ φρούριο. Εἰκονίζονται: α: νέος ποὺ τρέχει πρὸς τὰ δεξιὰ, β: γυμνὸς πολεμιστὴς μὲ ἀσπίδα ποὺ τρέχει πρὸς τὰ δεξιὰ, γ: Τρίτων γενειοφόρος μὲ χιτωνίσκο. Ἀποκάτω δελφίνι.

Είκ. 232. Ἐξωτερικὴ ὄψη κύλικος ἀπὸ τὸν ἀποθήκη τοῦ Διονυσίου μὲ παράσταση συμποσίου.

Είκ. 233. Ἐξωτερικὴ ὄψη κύλικος ἀπὸ τὸν ἀποθήκη τοῦ Διονυσίου μὲ παράσταση συμπλοκῆς δύο πολεμιστῶν.

Εἰκ. 234. Ἑλληνικὸν ἄγαλμα γυμνοῦ Διονύσου τοῦ 4ου αἰ. ἀπὸ τὸ φρούριον, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ θεοῦ.

234

ρωμένες στὸν Διόνυσο, καὶ ὅταν ἔσπασαν μάζεψαν μὲ προσοχὴ τὰ κομμάτια τους καὶ τὰ ἔθαψαν ἐπειδὴ δὲν ἔπρεπε ὡς ἀντικείμενα ἀφιερωμένα στὸν θεὸ νὰ πεταχτοῦν στὰ σκουπίδια. Ὑπῆρχε λοιπὸν ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου ἤδη στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. χρονολογεῖται μικρὸ πήλινον τραγικὸ προσωπεῖο ποὺ βρέθηκε στὸ στρογγυλὸ κτίριον τοῦ πύργου τῆς πόλης τῆς ἀκρόπολης. Οἱ ἄλλες μαρτυρίες γι' αὐτὴν εἶναι νεότερες. Μέσα στὸ πρόπυλον τοῦ γυμνασίου βρέθηκε κορμὸς μαρμαρίνου ἀγάλματος τοῦ Διονύσου τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ., ποὺ ἀποτελοῦσε ἐπίσης ἀφιέρωμα. Ὁ ἄγνωστός μας ἱερέας τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου ἀφιερώνει κατὰ τὸν 4ο αἰ. τοὺς πέντε θρόνους τοῦ θεάτρου στὸν Διόνυσο, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν 82. Τὸν ἐπόμενον αἰῶνα ὁ στρατηγὸς τῆς παραλίας Καλλισθένης κάνει ἀνάθημα στὸν Διόνυσο (136), τὸν ὁποῖο ὀνομάζει Ληναῖο. Σὲ ψηφίσματα τοῦ Ραμνοῦντος τοῦ 4ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. ἐπίσης μνημονεύεται τὸ ἱερὸ ἢ τὸ τέμενος τοῦ Διονύσου ὡς τόπος ὅπου θὰ στηθεῖ ἡ στήλη μὲ τὸ ψηφίσμα (1, 8, 17). Μνημονεύονται ἐπίσης τὰ Διονύσια, ἡ γιορτὴ τοῦ θεοῦ καὶ ὁ ἀγὼν, οἱ θεατρικὲς ἐκδηλώσεις ποὺ γίνονταν πρὸς τιμὴν του (15).

Ἀπὸ τὰ μνημεῖα ποὺ μᾶς σώθηκαν, τὰ ἰδρυμένα πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου καὶ ἀπὸ τὶς μνεῖες του σὺς ἐπιγραφὰς εἶναι φανερό ὅτι ἡ λατρεία του εἶχε σημαντικὴ θέσιν στὴ ζωὴ τοῦ δήμου καὶ ἡ ἀσκησί της γινόταν μὲ ἐπισημότητα.

Ἡ λατρεία τοῦ Νεανίου. Ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἦταν γνωστό, χωρὶς αὐτὸ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, ὅτι τὸ ὄνομα Νεανίας ποὺ ἔδωσε ὁ Πausanias σὲ μία ἀπὸ τὶς μορφὲς τῆς ἀνάγλυφης παράστασης, δὲν ἦταν

επίθετο, ἢ ἀπλὸ οὐσιαστικό, ὅπως προέκυπτε ἀπὸ τὸ κείμενό του (νεανίας ἐστὶν ἕτερος παραδίδεται στὰ χειρόγραφα) ἀλλὰ κύριο ὄνομα. Στὸ ἡμερολόγιο θυσιῶν τῆς Τετραπόλεως τοῦ Μαραθῶνος ἀναγράφονται θυσίαι σ' αὐτόν,⁵⁰⁵ ὅπως ἐπίσης στὸ ἡμερολόγιο θυσιῶν τοῦ Θορικοῦ.⁵⁰⁶ Σὲ ἐπιγραφὴ μισθώσεως ἱερῶν κτημάτων τοῦ 343/2, ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν,⁵⁰⁷ ἀναφέρεται τέλμα τὸ παρὰ [τ][ὸ ἡρώιον τοῦ] Νεανίου ἔξω τείχους. Τὸ ἡρώιον τοῦ Νεανίου δὲν βρισκόταν στὴν περιοχὴ τῆς Οἰνός τοῦ Μαραθῶνος, διότι ἐκεῖ δὲν ὑπῆρχε τεῖχος, δηλαδὴ φρούριο. Πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν τὰ λείψανά του στὸν Ραμνούντα, ἀνατολικά ἢ δυτικὰ τοῦ τείχους τοῦ φρουρίου ὅπου στὰ ἀρχαῖα χρόνια ὑπῆρχαν πιθανότατα τέλματα, δυτικὰ τουλάχιστον ὅπωςδήποτε, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐπιχωοθεῖ.⁵⁰⁸

Ἡ λατρεία τοῦ Διὸς Σωτήρος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Σωτείρας. Θεότητες τὶς ὁποῖες λάτρευαν καὶ τιμοῦσαν ἰδιαίτερα οἱ στρατιωτικοὶ τοῦ φρουρίου ἦσαν ὁ Ζεὺς Σωτήρ καὶ ἡ Ἀθηνᾶ Σώτειρα. Οἱ μαρτυρίαι γιὰ τὴ λατρεία αὐτὴ εἶναι μόνον ἐπιγραφικὲς καὶ ἡ πρώτη χρονολογεῖται στὸ 229, χρονιὰ τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἀττικῆς ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ κατοχὴ. Τὴ χρονιὰ αὐτὴ ὁ στρατηγὸς τῆς παραλίας Δημόστρατος πρόσφερε θυσίαι στὸν Δία καὶ τὴν Ἀθηνᾶ, θεοὺς σωτῆρες, γιὰ νὰ πανηγυρίσει τὸ μεγάλο γεγονός (22). Τὴν ἱεροτελεστίαν ἐπαναλαμβάνει ὁ στρατηγὸς τῆς παραλίας Αἰσχρίων (26) τὰ ἴδια περίπου χρόνια καὶ μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση ὁ τριῆραρχος Μένανδρος τέσσερα χρόνια ἀργότερα, τὸ 225 (31).

Στὸν ἐπόμενον αἰῶνα, τὸ 176/5 ὁ στρατηγὸς Θεογένης θυσίασε καὶ αὐτὸς στὸν Δία καὶ τὴν Ἀθηνᾶ ὅτε ὁ δῆμος ἐκομίσατο τὴν πάτριον ἐλευθερίαν καὶ τὴν λαμπάδα συνετέλεσεν τοῖς εὐεργέταις καλῶς καὶ φιλοτίμως (2153). Ἐνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 175/4, ἐμφανίζεται τὸ πρῶτο ἀφιέρωμα στὸν Δία Σωτήρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Σώτειρα. Εἶναι μαρμάρινος τετράγωνος Ἑρμῆς, προσφορὰ ἐφήβων τοῦ 4ου αἰ. ποὺ μετεπιγράφεται γιὰ νὰ τιμηθεῖ ἡ νίκη στὴ λαμπαδηφορία, στὰ Διογένεια τῆς Ἀθήνας, τοῦ στρατιώτη τῆς φρουρᾶς Διοδότου Διοτίμου Κυδαντίδου, ὅταν στρατηγὸς τῆς παραλίας ἦταν ὁ Εὐξίθεος (146). Ἐνας Μιλήσιος στρατιώτης, νικητὴς στὰ Πτολεμαῖα ὅταν στρατηγὸς ἦταν ὁ Χαριμήδης, ἀφιερώνει χάλκινη κι αὐτὸς λαμπάδα (144). Ἀπὸ τὸ 117/6 ἡ μορφὴ τῶν βάσεων τῶν ἀναθημάτων καὶ ὁ τρόπος τῆς ἀνάθεσης ἀλλάζουν. Εἶναι πλέον τρεῖς χάλκινες λαμπάδες οἱ ὁποῖες ὑποδηλώνουν ἰσάριθμους νικητὲς ἀπὸ τὴ φρουρὰ στοὺς ἀγῶνες λαμπαδηδρομίας τῆς Ἀθήνας (147-152) καὶ ἀφιερώνονται ἀπὸ τὸν στρατηγόν. Οἱ ἀπλὲς καὶ ταπεινὲς βάσεις τῶν πρώτων ἀφιερωμάτων, ποὺ ἐντοιχίζονταν στὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς ἢ σὲ κεντρικὰ σημεῖα τοῦ οἰκισμοῦ, γίνονται πολυτελεῖς καὶ τυπικέες. Ἐχουν πλέον τὴ μορφὴ ἐπικράνου παραστάδος στολισμένου μὲ ἀνάγλυφον φυτικὴ διακόσμηση καὶ στήνονται σὲ ὑψηλὰ πεσσόσχημα ὑπόβαθρα.

235

505. *IG* II² 1358, B, στ. 21-22 (τῆς περιόδου 400-350). Στὸν Μαραθῶνα προσφέρουν οἱ πιστοὶ κατὰ τὸν Μουνιχιῶνα μῆνα Νεανία: βδς $\Gamma\Delta\Delta\Delta\Delta$, οἷς $\Delta\text{H}\chi\omicron\text{ip}\rho[\varsigma \text{H}\text{H}]$.

506. G. Daux, *AntCl* 52, 1983, 153 στ. 25-27 (ἀμιοῦ τοῦ 4ου αἰ.): Πυανοφιῶνος, Διὶ Καταιβάτῃ ἐμ

[Φιλομ][η<λ>λιδῶν τέλεον πρατόν, ἔκτηι ἐ[πὶ δέκα] | Νεανίαί τέλεον, Πυανοψίοις, Π[οσειδῶ].

507. M. B. Walbank, *Leases of Sacred Properties in Attica*, *Hesperia* 52, 1983, 108 c στ. 9-10.

508. Σύνοψη τῶν περὶ Νεανίου μαρτυριῶν δίδει ἡ Despoina Tsiafaki, *LIMC* VIII (1997) 869-870.

Εἰκ. 235. Βάση λαμπάδων καὶ τὸ ὑπόβαθρό της, μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν 151. Ἡ βάση βρέθηκε στὸ φρούριο καὶ τὸ ὑπόβαθρο στὴ Σκάλα Ὁρωποῦ, ὅπου εἶχε μεταφερθεῖ κατὰ τὸν 2ο-3ο αἰ. μ.Χ.

Τὸν Δία κυρίως θεωροῦσαν οἱ Ἀρχαῖοι ὡς σωτήρα καὶ προστάτη τῶν πόλεων καὶ τῶν στρατιωτῶν. Συχνότατα συνοδευόταν ἀπὸ γυναικεῖα θεότητα, τὴν Ἀθηνᾶ, τὴν Ἥρα, τὴ Νίκη. Στὸν Ραμνούντα εἶναι φυσικὴ ἡ λατρεῖα αὐτῶν τῶν θεοτήτων ἐξ αἰτίας τῆς μεγάλης σημασίας τοῦ φρουρίου γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων τοῦ δήμου καὶ τῆς μεγάλης ἐπιρροῆς τῶν στρατιωτικῶν σ' αὐτή.⁵⁰⁹

Διαφωτιστικὴ γιὰ τὴν πίστη ποὺ εἶχαν οἱ στρατιῶτες στὸν Δία Σωτήρα, εἶναι μαρτυρία ἀπὸ τὴν περιπέτεια τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Μυρίων στὴν Ἑλλάδα.⁵¹⁰ Κατὰ τὴ διάρκεια λόγου τοῦ Ξενοφῶντος πρὸς τοὺς ἄντρες τοῦ πτάρνυταί τις. ἀκούσαντες δ' οἱ στρατιῶται πάντες μιᾷ ὁρμῇ προσεκύνησαν τὸν θεόν, καὶ ὁ Ξενοφῶν εἶπε· δοκεῖ μοι, ὦ ἄνδρες, ἐπεὶ περὶ σωτηρίας ἡμῶν λεγόντων οἰωνὸς τοῦ Διὸς τοῦ Σωτῆρος ἐφάνη, εὐξασθαι τῷ θεῷ τούτῳ θύσειν σωτήρια ὅπου ἂν πρῶτον εἰς φιλίαν χώραν ἀφικώμεθα. (Κάποιος ψταρνίστηκε· μόλις τὸν ἄκουσαν οἱ στρατιῶτες, ὅλοι, μετὰ κίνηση, ἔπρσαν σὶὰ γόνατα γιὰ νὰ τιμήσουν τὸν θεὸ κι ὁ Ξενοφῶν εἶπε· στρατιῶτες, ἐνῶ συζητούσαμε γιὰ τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο θὰ σωθοῦμε, ἐκδηλώθηκε σημάδι τοῦ Διὸς τοῦ

509. Γιὰ τὸν Δία Σωτήρα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Σώ-
τειρα καὶ τοὺς λοιποὺς θεοὺς σωτῆρες καὶ τὴ σχέση
τους μετὰ τὰ στρατιωτικὰ πράγματα βλ. Launey,

Armées II 914 κέ.

510. Ξενοφ. *Κύρ.* Ἀναβ. III 2, 9.

Σωτήρος, γι' αυτό νομίζω ότι πρέπει να υποσχεθούμε στον θεό ότι θα κάνουμε εὐχαριστήρια θυσία σ' αὐτόν, γιὰ τὴ διάσωσή μας, μόλις φθάσουμε στὸ πρῶτο φιλικὸ μέρος.)

Ἡ λατρεία τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Κόρης. Οἱ δύο θεὲς τιμῶνται στὸν δῆμο καὶ φαίνεται ὅτι ἀσκεῖται συστηματικὰ ἡ λατρεία τους. Τὸ μικρὸ ἱερὸ ποὺ χαρακτηρίσα ὡς θεομοφόριο(;) τὸ χρησιμοποιοῦσαν οἱ γυναῖκες τοῦ δήμου καὶ δὲν ἦταν προσιτὸ στοὺς ξένους.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Μονάχου, ποὺ μνημονεύεται ἄλλοῦ, ἀφιερώνεται στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως. Ἐπειτα ἀπὸ ἓναν αἰῶνα δεύτερο ἀνάγλυφο μὲ τὴν παράσταση τῶν ἐλευσινιακῶν θεοτήτων ἀφιερώνουν στὸ ἴδιο ἱερὸ, κατὰ τὴν περίοδο 333-324, οἱ Ἀθηναῖοι ἔφηβοι (106). Στὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. ὁ στρατηγὸς Εὐξίθεος Κηφισιεὺς, κατὰ τὴ δεύτερη στρατηγία του, πιθανῶς μεταξὺ 187-183, ἰδρύει δεξιὰ τῆς ἀνατολικῆς πύλης, σὲ περίοπτο σημεῖο, μεγάλο ἀνάγλυφο στὸ ὁποῖο εἰκονίζονταν οἱ δύο θεές (145).

Ἄλλες λατρεῖες. Στὰ περὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως μνημονεύτηκε ἀνάγλυφο τοῦ Ἑρακλέους. Στὸν κάμπο τοῦ Λιμικοῦ παλαιότερα εἶχε βρεθεῖ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο μὲ παράσταση Διὸς μὲ τὸν κεραυνό.⁵¹¹ Εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς ἀποτελεῖ ἀπομεινάρι κάποιου πολὺ ταπεινοῦ ἱεροῦ τοῦ θεοῦ. Σὲ ἐπιγραφὴ μίσθωσης κτημάτων μνημονεύεται λατρεία [- - -]μιδος (Θέμιδος ἢ Ἀρτέμιδος), Διὸς Ἐρκείου καὶ Ἀπόλλωνος Λυκείου (180). Πρόκειται γιὰ ἓνα πολὺ μικρὸ ἑορτολόγιο τοῦ δήμου, τὸ μόνο γνωστὸ ἀπὸ τὸν Ραμνούντα. Μικρὸ ἄγαλμα Ἀρτέμιδος, ὕψ. 0.82, ποὺ κρατεῖ φιάλη μὲ τὸ δεξιὸ καὶ δάδες μὲ τὸ ἀριστερό, τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. (2188), ἴσως τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Χαιρεστράτου, βρέθηκε τὸ 1999 στὸ φρούριο, σὲ στῶμα τῶν μεταγενέστερων χρόνων.

Γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα γνωρίζουμε ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ παράδοση ὅτι ὑπῆρχε, στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως προφανῶς, ἄγαλμά του ὡς κιθαρωδοῦ ποὺ εἶχε κατασκευαστεῖ ἀπὸ τὸν μεγάλο Σκόπα. Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ κάποτε μεταφέρθηκε στὴ Ρώμη καὶ τοποθετήθηκε ὡς λατρευτικὸ στὸν ναὸ τοῦ Παλατίνου. Κατὰ τὸν Πλίνιο⁵¹² *Scopas fecit Apollinem Palatinum* (ὁ Σκόπας φιλοτέχνησε τὸν Ἀπόλλωνα τοῦ Παλατίνου), ὁ ὁποῖος στὴ *Notitia*⁵¹³ ὀνομάζεται Ραμνούσιος: *Aedem Apollinis Rhamnusii* (ναὸς τοῦ Ραμνουσίου Ἀπόλλωνος). Τὸ ἄγαλμα τοῦ Σκόπα ἔγινε διάσημο⁵¹⁴ εἰκονίστηκε στὰ νομίσματα καὶ ἀπέκτησε θέση στὰ ρωμαϊκὰ λαράρια. Στὸν Ραμνούντα ὅμως δὲν σώθηκαν στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως οὔτε λείψανα τῆς βάσης του, ἂν ὑπῆρχε, οὔτε ἔχει βρεθεῖ ἄλλοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ ἀλήθεια τῶν κειμένων, τὸ ἄγαλμα τοῦ Ραμνουσίου Ἀπόλλωνος θὰ παραμείνει μία ὑπόθεση.

Ὁ L. Ross βασιζόμενος στὸ ἐπίγραμμα τοῦ Μαρκέλλου, ποὺ βρέθηκε στὸ Τριόπιον τῆς Ρώμης, ὑπέθεσε ὅτι στὸν μικρὸ ναὸ λατρευόταν ἡ Ἀρτεμις Οὐπίς ἢ ἡ Ἀρτεμις Ἐνοδία,⁵¹⁵ ὑπόθεση ἡ ὁποία δὲν ἀποδεικνύεται καὶ οὔτε ἔχει οἰαδήποτε ἱστορικὴ ἢ ἀνασκαφικὴ βάση.

Λατρεία τοῦ Πανὸς στὸ φρούριο μαρτυρεῖ ἐλλιπὲς σύμπλεγμα τοῦ θεοῦ αὐτοῦ μὲ τὸν τράγο (2182). Τὸ σύμπλεγμα χρονολογεῖται στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ ἡ ἐργασία του ἀνήκει σὲ καλὸ ἐργαστήριό τῆς ἐποχῆς. Τὰ γυνὰ μέρη τοῦ σώματος τοῦ θεοῦ εἶναι στυλβωμένα, ἐνδειξὴ ἰδιαίτερης φροντίδας γιὰ τὴ θεία εἰκόνα.

511. Ἀρ. 102, *ΠΑΕ 1979, 2 πίν. 3β.

512. *Nat. Hist.* 36, 25.

513. *Notitia Dignitatum Omnium tam civilium quam militarium. Regio X Palatinus.*

514. Ch. Picard, *Manuel d'archéologie grecque* III, 2, 639-640 εἰκ. 273.

515. *Demen von Attika* (1846) 94 κέ. *Archäologische Aufsätze* II 397.

Εἰκ. 236. Ἄγαλμα Πανὸς σιλωμένο, ποὺ κρατεῖ σύριγγα καὶ ἔχει τὸν τράγο ἀριστερά του, πάνω σὲ συμφυὴ βάση, τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. Εἰκ. 237. Ναῖσκοι καὶ τμήματα ναϊσκῶν με παράσταση τῆς Κυβέλης, ἔργα μαζικῆς παραγωγῆς, ποὺ βρέθηκαν στὸ φρούριο.

Ἡ λατρεία τῆς Κυβέλης, τοῦ Ἄττιος καὶ τῆς Ἀγδίστεως. Στὸν δῆμο λατρευόταν ἡ μικρασιατικὴ Μεγάλῃ Μητέρα, ἡ Κυβέλη, θεὰ τῆς βλάστησης ἀρχικὰ καὶ τῆς προκοπῆς στὶς καλλιέργειες καὶ τὴν κτηνοτροφία. Ἡ Κυβέλη δεχόταν τὶς τιμὲς τῆς λατρείας στὴν Ἀθήνα ἀπὸ πολὺ νωρὶς καὶ ἱερὸ τῆς ὑπῆρχε στὴν Ἀγορὰ μὲ λατρευτικὸ ἄγαλμα, ἔργο τοῦ Φειδία ἢ τοῦ Ἀγορακρίτου. Στὸ ἱερὸ αὐτὸ ἦταν καὶ τὸ ἀρχεῖο τοῦ κράτους τῆς Ἀθήνας, τὸ ὁποῖο πῆρε τὸ ὄνομα τοῦ ἱεροῦ, Μητρῴον, ὀνομασία ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα γιὰ νὰ δηλώσει ἐπίσημους καταλόγους προσώπων διαφόρων εἰδῶν, στρατολογικοὺς, δικαστικοὺς, μελῶν σωματείων, ἑταιρειῶν.

Ἡ λατρεία τῆς Μητέρας τῶν θεῶν ἦταν ἐξαπλωμένη ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους τοῦ δήμου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς γλυπτοὺς ναῖσκους τῆς, βιοτεχνικὰ προϊόντα τῶν ντόπιων μαρμαρογλυπτῶν, ποὺ βρίσκονται ἀνάμεσα στὰ εῤεῖπια τοῦ φρουρίου.⁵¹⁶ Στὴν Ἑλλάδα

516. Βλ. γενικὰ R. Parker, *Athenian Religion* (1996) 188-194.

γενικότερα ήταν περισσότερο διαδεδομένη ή λατρεία της στα αρχαιότερα χρόνια ως λαϊκή, με κύριο χαρακτηριστικό τους θρησκευτικούς καθαρμούς.⁵¹⁷

Τοῦ Ἄττιος ἡ λατρεία μαρτυρεῖται μόνο ἀπὸ ἓνα πλαστικὸ ἀγγεῖο (418) ποὺ τὸν εἰκονίζει ἐπάνω σὲ πάνθηρα, τοῦ 4ου αἰ. Ἡ εὕρεσή του ὡς κτερίσματος δὲν σημαίνει ὅτι ἡ λατρεία του ἦταν διαδεδομένη στὸν δῆμο. Ἡ παλαιότερη μνεία της εἶναι τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ἀπὸ τὸν Πειραιά.⁵¹⁸ Στὴ στήλη ποὺ τὸν εἰκονίζει ἐμφανίζεται καὶ ἡ Κυβέλη, ἡ ὁποία στὴν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ὀνομάζεται Ἀγδιστις.⁵¹⁹

Στὸν Ραμνούντα ἡ Κυβέλη ἦταν γνωστὴ καὶ μὲ τὸ ὄνομα Ἀγδιστις, ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσαν οἱ πιστοὶ στὴν πόλη Πεσσινούντα τῆς Μ. Ἀσίας, στὶς ἐκβολὲς τοῦ Σαγγάριου ποταμοῦ. Ἡ προσωνυμία της αὐτὴ ἐμφανίζεται στὸν δῆμο κατὰ τὸν 1ο αἰ.⁵²⁰ Δὲν φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ Ἄττις καὶ ἡ Κυβέλη συγκαταλέγονταν στὶς προτιμώμενες ἀπὸ τοὺς δημότες θεότητες. Παρὰ ταῦτα μιὰ ομάδα ξένων, ἓνας Ἀντιοχεύς, ἓνας Καρύστιος καὶ μία Μιλησία, ἀποπειράθηκαν νὰ καθιερώσουν στὸν Ραμνούντα τὴ λατρεία τῆς Ἀγδίστεως. Ὁ πληθυσμὸς τοῦ δήμου εἶχε μειωθεῖ πολὺ, τὸ φρούριο ἦταν σὲ ξεπεσμό, χωρὶς φρουρά, χωρὶς στρατηγό.

Ἡ εἰσαγωγή ἢ ἡ προσπάθεια ἐπιβολῆς ἀπὸ ξένους τῆς λατρείας αὐτῆς στὸν δῆμο προκάλεσε ἀντιδράσεις ἀνάμεσα στοὺς δημότες ποὺ ἐμπόδισαν τὴν ἄσκησή της, ἴσως γιατί ξένιζε τὸ βαρβαρικὸ ὄνομα τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία ἦταν γνωστὴ ὡς Κυβέλη καὶ στὸν Ραμνούντα ἀπὸ τὰ παλαιότερα χρόνια. Οἱ λειτουργοὶ τῆς Ἀγδίστεως γιὰ νὰ ὑπερνηκίσουν τὴν ἀντίδραση τῶν δημοτῶν κατέφυγαν τὸ 83 στὴν ἀθηναϊκὴ βουλὴ καὶ ζήτησαν νὰ τοὺς ἐπιτραπεῖ ἡ ἐλεύθερη ἄσκηση τῆς λατρείας τῆς θεᾶς. Ἡ βουλὴ δέχτηκε τὸ αἶτημα καὶ μὲ ἀπόφασή της ἐπέτρεψε τὴ λατρεία της στὸν δῆμο. Ἡ ὑπόθεση⁵²¹ ὅτι τὴ λατρεία τῆς Ἀγδίστεως στὸν Ραμνούντα ἔφεραν μισθοφόροι σὲ παλαιότερη ἐποχὴ δὲν εὐσταθεῖ. Ἀπὸ τὸ ψήφισμα φαίνεται πὼς ἡ λατρεία εἶναι νέα καὶ οἱ ἀντιδράσεις πρόσφατες. Οἱ λίγοι κάτοικοι τοῦ φρουρίου δὲν εἶχαν τὴν ὑπολογισμένη ἀνεκτικότητα τῶν εὐτυχῶν ἡμερῶν τοῦ 4ου καὶ τοῦ 3ου αἰ., ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία οἱ πολυάριθμοι περαστικοὶ ξένοι στρατιῶτες θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν τὴ συγκατάβαση τῶν Ραμνουσίων στὴν ἄσκηση μιᾶς νεόφερτης λατρείας.

Τὸ ψήφισμα χάραχτηκε σὲ στήλη ἡ ὁποία βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, κοντὰ στὴν Ἀγορά, σὲ στίπτι τῶν χρόνων τῆς ρωμαϊοκρατίας (179). Ἡ στήλη προοριζόταν γιὰ τὸν Ραμνούντα, ἔτοιμη γιὰ νὰ στηθεῖ. Δὲν μεταφέρθηκε στὸν δῆμο, εἴτε γιατί οἱ ἀντίπαλοι τῆς νέας θεᾶς ὑπερίσχυσαν προσωρινά, εἴτε γιὰ ἄλλο λόγο.

Ἀντίγραφο ἀπὸ τὸ Μητρώο· μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ, ὅταν ἄρχοντας ἦταν ὁ Παμμένης, τὴν τέταρτη ἡμέρα τοῦ Μουνιχιῶνος μηνός, ὁ Ξενοφῶν ἀπὸ τῆς Θρίας εἶπε. Ὁ Ζήνων Ζήνωνος ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια παρουσιάστηκε στὴ βουλὴ καὶ ἀνέφερε ὅτι ἀσκεῖ καθήκοντα ἱερέως σὲ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀγδίστεως στὸν Ραμνούντα καὶ ἀκόμη ἐπὶ πολλὰ χρόνια στοὺς θεοὺς στοὺς ὁποίους εἶναι ἀφιερωμένος. Τώρα ἐμποδίζεται ἀπὸ κάποιους στὴν ἄσκηση τοῦ λειτουργήματός του. Γι' αὐτὸ παρακαλεῖ τὴ βουλὴ νὰ δώσει προσοχὴ σὲ ὅσα αὐτὸς λέει καὶ νὰ λάβει τὰ κατάλληλα μέτρα γιὰ τὴν ἀπόδοση πρὸς τοὺς θεοὺς τῶν τιμῶν ποὺ τοὺς ἀρμόζουν· μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ ἡ βουλὴ ἀποφάσισε· ἐπιτρέπεται στὸν Ζήωνα Ζήνωνος ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια νὰ ὑπηρετεῖ τοὺς θεοὺς τοῦ Ραμνουσίντος, ὅπως ἔκανε ἐξ ἀρχῆς χωρὶς νὰ ἐμποδίζεται ἀπὸ κανένα.

517. Ν. Παπαχατζῆ, *Ἡ θρησκεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*² (1996) 195 κέ.

518. IG II² 4671.

519. Lynn E. Roller, *Hesperia* 63, 1994, 245-262.

520. Ν. Δ. Παπαχατζῆς, *ΑΕ* 1990, 13-14.

521. Launey, *Armées* I 162.

Τὸ 1999 ἀποκαλύφθηκε, δυτικὰ τοῦ σιβαδείου, τελεστήριο, μικρὴ αἴθουσα μὲ κτιστὰ θρανία γύρω. Βρέθηκαν σ' αὐτὴν ἀναθηματικὲς ἐπιγραφές (2239, 2252) στὶς ὁποῖες μνημονεύονται Ἀθηναῖες ἱερεῖες τῆς θεᾶς κατὰ τὸν 2ο καὶ 3ο μ.Χ. αἰ.

Ἡ λατρεία τῶν αἰγυπτιακῶν θεῶν. Ὅπως σὲ πολλοὺς τόπους τῆς Ἑλλάδος, κυρίως τοὺς παραθαλάσσιους, καὶ στὸν Ραμνούντα ἀσκήθηκε ἡ λατρεία τῶν αἰγυπτιακῶν θεῶν ἡ ὁποία μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἐπιγραφὴ χαμένη σήμερα (155): *Στὴ Μητέρα τῶν θεῶν, σὶν Σάραρι, σὴν Ἰσιδα, ἀφιέρωσε ἡ Δελφίς, ὅταν ἱερέας ἦταν ὁ Ἡγήσιος Ραμνούσιος*. Δὲν εἶναι παράξενη ἡ συνύπαρξη τῆς Μητέρας τῶν θεῶν, τῆς Κυβέλης, μὲ τὴν Ἰσιδα. Οἱ δύο θεὲς συχνὰ ταυτίζονται ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια στὶς ἐπιγραφές καὶ στὶς ἀπεικονίσεις. Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἐπιγραφῆς βρίσκεται κυρίως στὴ μνεία τοῦ Ραμνούσιου ἱερέως, ποὺ μαρτυρεῖ ὅτι ἡ λατρεία τῶν αἰγυπτιακῶν θεῶν στὸν δῆμο ἦταν ριζωμένη καὶ ὀργανωμένη. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ψήφισμα 59 ποὺ μᾶς φανερώνει ὅτι τῇ λατρείᾳ τῶν αἰγυπτιακῶν θεῶν εἰσήγαγαν στὸν δῆμο Ἀθηναῖοι, κυρίως Ραμνούσιοι, κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 3ου αἰ., καὶ ἔχτισαν ναὸ σὲ οἰκόπεδο ποὺ τοὺς χάρισε ὁ στρατηγὸς τῆς παραλίας Ἀπολλόδωρος Σωγένης Ὁτρυνεύς. Οἱ πιστοὶ τῶν αἰγυπτίων θεῶν ἀξιωματικοὶ τοῦ φρουρίου ὀργανώθηκαν σὲ σωματεῖο, τοὺς Σαραπαστές.

Ἀκόμη μιὰ μαρτυρία λατρείας αἰγυπτίου θεοῦ εἶναι ἡ εὕρεση σὲ χῶρο τοῦ φρουρίου τοῦ κάτω μέρους ἀγαλματίου τῆς Ἰσιδος μὲ τὸν Ἀρποκράτη δεξιὰ τῆς. Τὸ ἔργο εἶναι κακότεχνο, δημιούργημα ἄπειρου μαρμαρᾶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.⁵²²

Ἰσχυρὴ ἐμφανίζεται ἡ λατρεία τῶν αἰγυπτιακῶν θεοτήτων στὴ Χαλκίδα⁵²³ καὶ κυρίως στὴν Ἐρέτρια, ὅπου ἔχει ἐρευνηθεῖ ἱερό τους⁵²⁴ τὸ ὁποῖο ἰδρύθηκε κατὰ τὸν 3ο αἰ. καὶ λειτούργησε τουλάχιστον ὡς τὸν 1ο αἰ. Οἱ αἰγυπτιακοὶ θεοὶ λατρεύονταν καὶ στὴν Ἀττικὴ. Ὑπῆρχαν ἐπιδράσεις ἀπὸ πολλὰ σημεῖα γύρω ἀπὸ τὸν Ραμνούντα καὶ ἡ παραθαλάσσια θέση του εὐνοοῦσε τὴν καρποφορίαν τῶν ἐπιδράσεων αὐτῶν.

Στὸν Πειραιᾶ ἀσκεῖται ἡ λατρεία τῶν αἰγυπτίων θεῶν ἀπὸ τὸν 4ο αἰ.⁵²⁵ Στὸν γειτονικὸ πρὸς τὸν Ραμνούντα Ὠρωπὸ δὲν μαρτυρεῖται, παρὰ τὴ γειτνίασή του μὲ τὴν Ἐρέτρια καὶ τὴν, μὴ ἀποδεικνυόμενη, ἐπικυριαρχία τῆς εὐβοϊκῆς πόλης στὴ βοιωτικὴ. Στὸν Μαραθῶνα ἡ λατρεία φθάνει μόλις κατὰ τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. Φαίνεται πὼς τὴν εἰσήγαγε ὁ Ἡρώδης Ἀττικός.⁵²⁶

Ἡ παρουσία στὸν δῆμο τῶν αἰγυπτιακῶν θεοτήτων εἶναι χαρακτηριστικὴ τοῦ πνεύματος ποὺ ἐπικρατεῖ στὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας. Οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου δὲν ἐπαρκοῦν πλέον γιὰ νὰ λύσουν τὰ πνευματικὰ καὶ ψυχικὰ προβλήματα τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ξένες θεότητες, οἱ αἰγυπτιακές, φέρνουν νέες ἔννοιες στοὺς ἀνθρώπους, ἐπαγγέλλονται τὴ ζωὴ πέρα ἀπὸ τὸν θάνατο. Ἡ λατρεία τους εἶναι μυστικὴ, ὑψηλὴ καὶ πνευματικὴ, χωρὶς νὰ γίνεи ποτὲ ἐπίσημα δεκτὴ ἀπὸ τὴ θρησκεία ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸν ἑλληνικὸ κόσμο.

522. Γιὰ τὴν παράσταση βλ. Elisabeth Walters, *Hesperia* Suppl. XXII, 70 πίν. 7b.

523. Βλ. *IG* XII, 9, 926-929.

524. Ν. Παπαδάκη, Ἀνασκαφὴ Ἰσείου ἐν Ἐρετρίᾳ, *ΑΔ* 1, 1915· Philippe Bruneau, *Le sanctuaire et*

le culte des divinités égyptiennes à Érétrie (Leiden 1975).

525. *IG* II² 337 τοῦ 333/2.

526. **Ο Μαραθῶν* 74-81.

ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Εἰκ. 238. α. Ἀναπαράσταση τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ τῆς βόρειας ὁδοῦ. β. Ἀποψη ἀπὸ τὸ φρούριο πρὸς τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως. Τὸ μονοπάτι στὸ μέσον τῆς εἰκόνος εἶναι ἡ βόρεια ὁδός, ἡ αἰπεῖα ἀτραπὸς τοῦ ἐπιγράμματος 273. Ἡ φωτογραφία ἔχει ληφθεῖ μετὰ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1974.

ΤΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

Ἡ ὁδὸς Τρικορύνθου - φρουρίου. Ὁ δρόμος ποὺ συνέδεε τὸν Ραμνούντα μὲ τὸν πλησιέστερο οἰκισμό, τὴν Τρικόρυνθο, ἀποτελεῖ τὸν ἄξονα τῆς κύριας κτηματικῆς περιοχῆς τοῦ δήμου καὶ ἀκολουθοῦσε ἕως τὴν πεδιάδα τοῦ Λιμικοῦ τὴν ἴδια περίπου χάραξη μὲ τὸν σημερινὸ ἀσφαλτόστρωτο δρόμο. Φτάνοντας στὸ κάτω Λιμικὸ διέσχιζε μὲ κατεύθυνση Ν.-Β. τὴν πεδιάδα καὶ κατέληγε στὸ φρούριο. Τὴν πορεία τῆς ὀρίζουμε μὲ βεβαιότητα ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου ὁ σημερινὸς δρόμος διχάζεται καὶ ὁ ἕνας κλάδος του ὁδηγεῖ στὰ πορθμεῖα τῆς Ἀγίας Μαρίας. Ἀπὸ τὸ σημεῖο τοῦ διχασμοῦ τοῦ δρόμου καὶ πρὸς Βορρᾶν σποραδικὰ λείψανα ταφικῶν περιβόλων μέσα στὰ χωράφια καὶ τὰ ἀμπέλια ἐπιτρέπουν νὰ προσδιοριστεῖ, μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια, ὁ χωματόδρομος ποὺ ἔφερε στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως. Τὸ τμήμα αὐτὸ συμβατικῶς ὀνομάζεται νότια ὁδὸς καὶ ἡ συνέχειά της ἀπὸ τὸ Ἱερὸ ἕως τὸ φρούριο βόρεια ὁδός.

Τὸ περισσότερον ἐνδιαφέρον τμήμα τῆς ὁδοῦ εἶναι τὸ βόρειο, τὸ ὁποῖο πλαισιώνεται ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα καὶ ὠραιότερα ταφικὰ μνημεῖα τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. τὰ ὁποῖα, ὅσα ἦσαν κατασκευασμένα ἀπὸ μάρμαρο, διατηρήθηκαν κατὰ καλὴ τύχη καλύτερα ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῆς νότιας ὁδοῦ. Ἡ βόρεια ὁδός (Νεμέσιο - φρούριο) συχνάζοταν περισσότερο ἀπὸ τὴ νότια γιατί ἡ κίνηση ντόπιων καὶ ξένων ἦταν ἀδιάκοπη μεταξὺ φρουρίου καὶ Ἱεροῦ ἦταν φυσικὸ οἱ πλούσιοι δημότες νὰ διαλέξουν θέσεις στὸ τμήμα αὐτὸ γιὰ νὰ κατασκευάσουν τὰ ταφικὰ μνημεῖα τους, ποὺ ἀποτελοῦσαν ἐπίδειξη πλούτου καὶ ὑψηλῆς κοινωνικῆς θέσης. Ἡ πυκνότητά τῶν μνημείων καὶ ἡ διαμόρφωσή τοῦ ἐδάφους δείχνουν ὅτι ὁ χώρος ἐκατέρωθεν τῆς βόρειας ὁδοῦ ἦταν ἰδιοκτησία τοῦ δήμου ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔπρεπε νὰ ζητηθεῖ ἡ ἄδεια γιὰ τὴν κατασκευὴ μνημείου. Ἀντίθετα στὴ νότια ὁδὸ οἱ περίβολοι φαίνεται πὼς κατασκευάστηκαν σὲς ἄκρες ἰδιωτικῶν κτημάτων.

Τὸ τμήμα τοῦ δρόμου ποὺ ἔβαινε κάτω ἀπὸ τὰ ἀνατολικά ἀναλήμματα τοῦ Ἱεροῦ ἀνῆκε στὴ Νέμεσι καὶ ἦταν τόπος ἵδρυσης ἀναθημάτων στὴ θεά. Σὲ ἄλλο μέρος περιγράφονται μὲ συντομία τὰ ἀφιερῶματα τῶν ἐφήβων, ἐρμαϊκὰ ἀγάλματα καὶ ἀνάγλυφα, ποὺ ἦσαν τοποθετημένα ἐκεῖ.

Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ δρόμου, γεμάτου σκόνῃ τὸ καλοκαίρι, λασπωμένου τὸν χειμῶνα, στὰ σύνορα τῶν κτημάτων, ὑπῆρχαν πολλὰ μεγάλα ταφικὰ μνημεῖα, οἰκογενειακοὶ τάφοι, οἱ περίβολοι, ἀπὸ ἄσπρο ντόπιον μάρμαρο. Ἡ συνήθεια ταφῆς τῶν νεκρῶν σὲς παρυφῆς τῶν δρόμων εἶναι παλαιὰ καὶ γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές· σῆμα τόδ' ἐνγὺς ἡοδὸ Φιλ[οδέ]μ[οῖ· κἀν]θεμ[ίονος] μνημονεύεται σ' ἓνα ἀρχαῖκὸ ἐπίγραμμα.⁵²⁷

238

527. IG I³ 1255. Συχνὰ τονιζόταν ἡ κατασκευὴ τοῦ τάφου κοντὰ σὲ δρόμο, P. Friedländer, *Epigrammata* ἀρ. 31: ἔστις ἐνγὺς ὁδοῖ ἀγαθοῦ (Ἀθη-

νῶν), ἀρ. 64: Προκλείδας τόδε σῆμα κεκλήσεται ἐνγὺς ὁδοῖο (Ἀκαρνανίας).

Ἀπὸ τοὺς ταφικοὺς αὐτοὺς περιβόλους καὶ μόνο ξέρουμε τὶς πλούσιες οἰκογένειες τοῦ τόπου, τὰ ὀνόματα τῶν μελῶν τους καὶ τὶς συγγένειες ποὺ ἀναπτύσσονταν στοὺς κατοίκους τοῦ δήμου μὲ τὶς ἐπιγαμίες. Τὰ ἐπιστήματά τους ἀποτελοῦν σημαντικὴ συλλογὴ ἔργων τέχνης.

Γιὰ τὸν ἀρχαῖο ταξιδιώτη οἱ τάφοι καὶ οἱ στήλες ἦσαν πηγὴ πληροφοριῶν. Διαβάζοντας τὰ ὀνόματα τὰ χαραγμένα πάνω σ' αὐτές, τονισμένα μὲ κόκκινο ἢ μπλὲ χρῶμα, ὁ ξένος στρατοκόπος γνώριζε, πρὶν φτάσει στὸ χωριό, τὶς μεγάλες οἰκογένειές του καὶ τὴν οἰκονομικὴ κατάστασή τους. Τὰ ταφικὰ μνημεῖα, κυρίως στὸν 4ο αἰ. ἀλλὰ καὶ παλαιότερα στὴν Ἀττικὴ, ἦσαν μέσον ἐπίδειξης ποὺ πρόβαλλε τὴν κοινωνικὴ θέση τῶν ἀνθρώπων στοὺς ὁποίους ἀνῆκαν.

Οἱ τάφοι αὐτοὶ ἔπειτα ἀπὸ 2-3 γενιὲς ἐγκαταλείπονταν, ὅπως συμβαίνει καὶ σήμερα, γιὰτὶ ἔοβησαν οἱ οἰκογένειες ποὺ τοὺς φρόντιζαν. Ἡ φυτεία πρῶτα, οἱ ἄνθρωποι κατόπιν, ἔφθειραν τὰ μνημεῖα· οἱ στήλες, τὰ ἀνάγλυφα γκρεμίζονταν στὸν δρόμο. Αἰῶνες κατόπιν, στὰ χρόνια τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, οἱ κάτοικοι τοῦ Ραμνοῦντος ἀφαιροῦσαν τὶς στήλες ἀπὸ τοὺς παλιοὺς τάφους καὶ μ' αὐτὲς σκέπαζαν τοὺς νέους. Οἱ διαβάτες ἔβλεπαν τοὺς ναῖσους γκρεμισμένους καὶ τὶς στήλες σκορπισμένες· προσπερνοῦσαν ἀδιάφοροι, συνηθισμένοι στὸ οἰκεῖο καθημερινὸ θέαμα ὥσπερ τινὰ στήλην παλαιοῦ νεκροῦ ὑπτίαν ὑπὸ τοῦ χρόνου ἀνατετραμμένην παρέρχονται μὴδὲ ἀναγνῶντες⁵²⁸ (*οὐκ ἔβλεπον τὴν ταφόπλακα κάποιον πεθαμένον ἀπὸ καιρὸ πεσμένην στὸ χῶμα, προσπερνοῦν χωρὶς νὰ ρίξουν ἕνα βλέμμα, ἀπὸ περιέργεια*).

Ἡ λεηλασία τῶν περιβόλων τῆς νότιας ὁδοῦ ἀπὸ τοὺς Ἀρχαίους πρῶτα καὶ τοὺς τυμβωρύχους χωρικοὺς κατόπιν, εἶναι πολὺ μεγάλη. Κανέναν, ἕως τὸν μεγάλο στρογγυλό, δὲν σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση καὶ σὲ κανέναν δὲν σώθηκε στήλη ἢ ἀνάγλυφο ποὺ νὰ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὸν ἀποδώσουμε σὲ ὀρισμένη οἰκογένεια τοῦ Ραμνοῦντος. Καὶ οἱ ἔξι πρῶτοι περίβολοι, τέσσερις ὀρθογώνιοι καὶ δύο κυκλικοί, εἶναι κατασκευασμένοι στὸ ἐντελὸς πεδινὸ μέρος τοῦ Λιμικοῦ. Ὁ τελευταῖος, ὁ μικρὸς κυκλικός, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώζονται τὰ θεμέλια καὶ λίγα μέλη τῆς ἀνωδομίας, ἔχει σήμερα συμπληρωθεῖ μὲ σύγχρονα ὑλικά γιὰ νὰ δίνει στοὺς ἐπισκέπτες τοῦ Ραμνοῦντος τὴν ἀκριβῆ εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῶν μνημείων, ὅχι πολὺ συνηθισμένων στὴν ἀρχαιότητα. Συγχρόνως ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρίαν ἐπίσκεψης καὶ μελέτης τῶν μνημείων τοῦ δήμου.

Ἡ ἔρευνα τοῦ νεκροταφείου. Οἱ τάφοι, ὁ τρόπος ταφῆς καὶ τὰ κτερίσματα ποὺ συνόδευσαν τοὺς νεκροὺς εἶναι γιὰ τοὺς ἀρχαιολόγους καὶ τοὺς ἱστορικοὺς μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες πηγὲς γνώσης τοῦ παρελθόντος. Στὸν Ραμνοῦντα διασώθηκαν καὶ ἐρευνήθηκαν πολλοὶ ἀρχαῖοι τάφοι, κυρίως τοῦ 4ου αἰ., οἱ περισσότεροι ὅμως ἔχουν συληθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐπαγγελματίες τυμβωρύχους τοῦ Γραμματικοῦ καὶ τοῦ Μαραθῶνος κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες. Διασώζονται ἐπίσημα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύεται ὅτι καὶ προύχοντες τῶν δύο χωριῶν ἀσχολοῦνταν, ἰδίως κατὰ τὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 19ου αἰ., μὲ τὴν συστηματικὴ ἀρχαιοκαπηλία, μὲ τὴν ἐνθάρρυνση τῶν ἐμπόρων ἀρχαιοτήτων τῆς Ἀθήνας.

Ὁ συνηθέστερος τρόπος ταφῆς στὸν Ραμνοῦντα ἦταν τὸ κάψιμο τοῦ νεκροῦ. Ἡ ἀπλὴ ταφὴ ἦταν λιγότερο συνηθῆς, τουλάχιστον κατὰ τὸν 4ο αἰ., ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχουμε τὰ περισσότερα μνημεῖα. Γιὰ τὰ ἀρχαῖα χρόνια καὶ τὸν 5ο αἰ. εἶναι ἄγνωστη καὶ ἡ θέση

528. Λουκ. Τίμων 5.

τῶν νεκροταφείων. Ἴσως βρίσκονταν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς βόρειας ὁδοῦ καὶ οἱ τάφοι καταστράφηκαν ἀπὸ τὴ συνεχὴ χρῆση τοῦ χώρου. Οἱ καύσεις τῶν νεκρῶν ἦσαν σύνηθες θέαμα γιὰ τοὺς προσκυνητὲς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ γιὰ τοὺς Ραμνούσιους ποὺ ἀκολουθοῦσαν τὸν βόρειο δρόμο πηγαίνοντας στὸ φρούριο ἢ στὰ κτήματά τους.⁵²⁹

Νεκροταφεῖα ὑπάρχουν καὶ ἄλλα, ἓνα ΝΔ. τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ δεῦτερο ἀνατολικά τοῦ φρουρίου, ὅπου ἐρευνήθηκαν κυρίως τάφοι τῶν χρόνων τῆς ἐποχῆς τῆς ρωμαιοκρατίας, στοὺς ὁποίους χρησιμοποιήθηκαν ὡς καλύμματα στήλες ἀπὸ τάφους καὶ περιβόλους τῆς βόρειας ὁδοῦ. Ἐπιτύμβιες στήλες τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ποὺ βρέθηκαν καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου δρόμου, δείχνουν ὅτι καὶ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, τὸν 2ο μ.Χ. αἰ., γινόταν χρῆση τοῦ χώρου αὐτοῦ γιὰ ταφές.

Τὰ ἔθιμα τῶν ἀρχαίων δὲν ὀρίζαν ὅτι ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν ἔπρεπε νὰ γίνεται σὲ αὐστηρὰ καθορισμένο χωρὸ. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπροσδόκητο ὅταν φανερώνεται, κατὰ τὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες, κάποιος μοναχικὸς τάφος. Οἱ συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ ἔκριναν καλύτερο νὰ τὸν θάψουν στὴ γωνιὰ τοῦ κτήματός τους.⁵³⁰

Ἀπὸ τὶς στήλες τῶν τάφων μαθαίνουμε τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν, τοῦ πατέρα τους καὶ τὴν πατρίδα τους. Στὸν Ραμνούντα, ὁ ὁποῖος ἦταν περιορισμένος γεωγραφικὰ καὶ κοινωνικά, βλέπουμε δημότες ἀπὸ ἄλλους δήμους τῆς Ἀττικῆς, λίγους ξένους ἀλλὰ καὶ τὶς νύφες ποὺ ἔφερναν οἱ Ραμνούσιοι στὸν δῆμο τους ἀπὸ τὴν ἄλλη Ἀττικὴ. Πολλὲς οἰκογένειες τὶς παρακολουθοῦμε ἐπὶ γενιὲς χάρι καὶ στίς ἐπιγραφὲς τῆς Ἀθήνας, ὅπου πλούσιοι Ραμνούσιοι ἀναφέρονται γιὰ τὴν ἄσκηση κάποιου ἀξιώματος ἢ λειτουργήματος.

Νομοθεσία γιὰ τὶς ταφές. Στὴν Ἀττικὴ τὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα εἶχαν πάντοτε καὶ κοινωνικὴ σημασία καὶ ἡ Πολιτεία ἔλαβε κατὰ καιροὺς μέτρα γιὰ νὰ περιορίσει τὴν ὑπερβολικὴ πολυτέλειά τους ποὺ ὀδηγοῦσε τοὺς πολίτες σὲ σπατάλες, ἀνταγωνισμοὺς καὶ ἐπιδείξεις, μὲ δυσμενεῖς γιὰ τοὺς ἰδιῶτες συνέπειες. Ἀπὸ τὸν Κικέρωνα⁵³¹ γνωρίζουμε τὶς γενικὲς γραμμὲς τῶν μέτρων αὐτῶν. Γιὰ πρώτη φορὰ ἐφαρμόζονται στὰ μετὰ τὸν Σόλωνα χρόνια, γιὰ δευτέρη φορὰ *λίγο ἀργότερα* [ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Σόλωνος] *ἀπαγορεύτηκε μὲ νόμο, ἐξ αἰτίας τοῦ ὑπερβολικὰ μεγάλου μεγέθους τῶν τάφων ποὺ βλέπουμε τώρα στὸν Κεραμεικὸ, νὰ κτίζονται μνήματα ἀπὸ ὅποιον-δήποτε, ποὺ θὰ χρειάζονταν περισσότερη ἐργασία ἀπὸ ὅση προσφέρουν δέκα ἄνδρες σὲ τρεῖς ἡμέρες. Στὰ*

529. Τὴν καύση τῶν νεκρῶν κατὰ τὸν λοιμὸ τῆς Ἀθήνας τὸ 430 περιγράφει μὲ συντομία ὁ Θουκυδίδης II 52, 4: Καὶ πολλοὶ ἐς ἀναισχύντους θήκας ἐτράποντο σπάνει τῶν ἐπιτηδείων διὰ τὸ συχνούς ἤδη προτεθνάναι σφίσιν· ἐπὶ πυρᾷ γὰρ ἀλλοτρίας φθάσαντες τοὺς νήσαντας οἱ μὲν ἐπιθέντες τὸν ἑαυτῶν νεκρὸν ὑψήπτον, οἱ δὲ καιομένου ἄλλου ἄνωθεν ἐπιβαλόντες ὃν φέροιεν ἀπῆσαν.

530. Ὁ Ἀριστείδης τάφηκε σὲ κτῆμα τοῦ στὸ Φάληρο (Πλουτ. Ἀριστ. I)· ὁ Τίμαρχος, τὸν ὁποῖον κατηγορεῖ ὁ ρήτορας Αἰσχίνης (Κατὰ Τιμάρχου 119): τὸ δ' Ἄλωπεκῆσι χωρίον, ὃ ἦν ἄπωθεν τοῦ τείχους ἑνδεκα ἢ δώδεκα στάδια, ἱκετευούσης καὶ ἀντιβολούσης τῆς μητρός, ὡς ἐγὼ πυνθάνομαι, ἔᾶσαι καὶ

μὴ ἀποδόσθαι, ἀλλ' εἰ μὴ τι ἄλλο, ἐνταφῆναι ὑπολιπεῖν αὐτῇ οὐδὲ τούτου τοῦ χωρίου ἀπέσχετο, ἀλλὰ καὶ τοῦτ' ἀπέδοτο δισχιλίων δραχμῶν. Στὸν λόγο τοῦ Δημοσοθέου, *Πρὸς Καλλικλέα* 13 κέ. ὁ κατηγορούμενος παραθέτει στὰ ἐπιχειρήματα τὰ σχετικὰ μὲ κάποιο κτῆμα τοῦ: καὶ τὰ μνήματα παλαιὰ καὶ πρὶν ἡμᾶς κτήσασθαι τὸ χωρίον γεγεννημέν' ἐστίν. Πρβ. Εὐθ. Μαστροκώστα, *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον* Γ 296.

531. *De legibus* II 25, 64: Sed post aliquanto propter has amplitudines sepulchrorum, quas in Cera-mico videmus, lege sanctum est, ne quis sepulchrum faceret operosius quam quod decem homines effecerint triduo. Πρβ. Πλουτ. *Σόλων* 21, 5.

χρόνια που ἀκολούθησαν ἡ ὑπερβολὴ ξεπέρασε τὰ λογικὰ ὅρια. Τοῦτο τὸ διαπιστώνουμε καὶ στὸν Ραμνούντα σὲ πολλὲς περιπτώσεις. Σὲ ὀρισμένα ταφικὰ μνημεῖα οἱ ἴδιοι οἱ περίβολοι, οἱ ναῖσκοι καὶ οἱ στήλες ἔχουν τέτοιο μέγεθος καὶ πολυτέλεια ὥστε τὸ κόστος τους θὰ πρέπει νὰ ἦταν σημαντικό.⁵³² Δὲν εἶναι γνωστὸ πόσο στοίχιζαν οἱ ναῖσκοι, οἱ μεγάλες στήλες, τὰ πολυτελῆ ἀνάγλυφα καὶ οἱ περίβολοι. Συμπεράσματα, ὅχι ἀσφαλῆ, θὰ μπορούσαν νὰ προκύψουν ἂν ὑπολογιζόταν ὁ χρόνος ἐργασίας ποὺ ἀπαιτοῦσε τὸ κάθε μνημεῖο. Πληροφορίες ὑπάρχουν γιὰ τὴ δαπάνη τοῦ ἐνταφιασμοῦ. Ἡ τιμὴ ταφῆς ποὺ ποικίλλει δὲν πρέπει νὰ ξενίζει. Μιὰ ἀπλὴ καύση νεκροῦ στοίχιζε πολλαπλάσια ἀπὸ ἓναν ἐνταφιασμό. Ἡ ἐκπλήρωση ὅλου τοῦ τυπικοῦ τῆς ταφῆς, πρὶν ἀκόμη ἀντιμετωπιστεῖ ἡ δαπάνη κατασκευῆς μνημείου, θὰ μπορούσε νὰ ἀνεβαίνει ἀδιάκοπα, ὅπως συμβαίνει καὶ σήμερα.

Καὶ οἱ τρεῖς στήλες τοῦ περιβόλου τοῦ Ἀθηνόδωρου καὶ τοῦ Δρομοκλῆ ἔφθαναν τὸ ὕψος τῶν 3.40 μ. περίπου ἢ καθεμιά. Μάρμαρο αὐτοῦ τοῦ μεγέθους στοίχιζε μεγάλο χρηματικὸ ποσό. Ἡ στήλη τοῦ Ἀθηνόδωρου, ποὺ μᾶς σώθηκε ἀκέραια, ἔχει ὕψ. 3.40, πλ. 0.575-0.67 καὶ πᾶχ. 0.21 μ. Γιὰ νὰ κατασκευαστεῖ χρειαζόταν νὰ ἐξορυχθεῖ ἀπὸ τὸ λατομεῖο τῆς Ἀγίας Μαρίας ὄγκος μαρμάρου μῆκ. 3.50, πλ. 0.90, πᾶχ. 0.40 μ., δηλαδὴ ἓνα κυβικὸ μέτρο καὶ εἴκοσι ἑξὶ ἑκατοστὰ μαρμάρου. Ἀλλὰ ἡ στήλη ἦταν τὸ μικρότερο ἔξοδο. Ὁ ἴδιος ὁ περίβολος χρειαζόταν πολλαπλάσια ποσότητα μαρμάρου καὶ ἐργατικὰ ἔξοδα, ὅσα – ἢ καὶ περισσότερα – θὰ ξοδεύονταν γιὰ νὰ κατασκευαστεῖ ἓνα σπήτι.

Ὁ νόμος τοῦ Δημητρίου Φαληρέως. Στὰ χρόνια τοῦ Δημητρίου Φαληρέως, περιπατητικοῦ φιλοσόφου ποὺ κυβέρνησε τὴν Ἀθήνα ἀπολυταρχικὰ (317-307) μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Κασσάνδρου τῆς Μακεδονίας, οἱ ταφικὲς συνήθειες – ὅπως βλέπουμε ἀπὸ ὅ,τι σώθηκε – εἶχαν φθάσει σὲ ἀκρότητες. Ὁ Κικέρων, ποὺ ἀντλεῖ τὶς πληροφορίες του ἀπὸ κάποιο χαμένο ἔργο τοῦ Δημητρίου Φαληρέως, μᾶς λέει:⁵³³ *Sed ait rursus idem Demetrius increbuisse eam funerum sepulchrorumque magnificentiam, quae nunc fere Romae est; quam consuetudinem lege minuit ipse; fuit enim hic vir, ut scitis, non solum eruditissimus, sed etiam civis e re publica maxime tuendaeque civitatis peritissimus. is igitur sumptum minuit non solum poena, sed etiam tempore; ante lucem enim iussit efferri. Sepulchris autem novis finivit modum; nam super terrae tumulum noluit quicquam statui nisi columellam tribus cubitis ne altiore aut mensam aut labellum et huic procurationi certum magistratum praefecerat.* (Ἡ ἐπιδεικτικὴ λαμπρότητα στὶς κηδεῖες καὶ ἡ ὑπερβολὴ στὴν κατασκευὴ τῶν μνημείων αὐξήθηκε πάλι περίπου στὸ βαθμὸ τὸν ὁποῖο βλέπουμε τώρα στὴ Ρώμη. Γιατὶ ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ὅπως γνωρίζετε, δὲν ἦταν διαπρεπὴς μόνο στὰ πνευματικὰ πράγματα, ἀλλὰ καὶ ἰκανότατος στὴ διοίκηση καὶ τὴ διακυβέρνηση. Μείωσε τὴν ὑπερβολὴ ὅχι μόνο θεοπίζοντας ποινὴ γιὰ κείνους ποὺ θὰ ἔφθαναν σὲ τέτοιο σημεῖο, ἀλλὰ καθορίζοντας τὸν χρόνο τῆς κηδεῖας καὶ ὅτι οἱ νεκροὶ ἔπρεπε νὰ ἔχουν ταφεῖ πρὶν ἀνατεῖλει ὁ ἥλιος. Ἐπέβαλε ἐπίσης κανονισμὸ στὴν κατασκευὴ τῶν νέων ἐπιτυμβίων μνημείων καὶ ὅρισε ὅτι δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ ὑπάρχει τίποτε πάνω στὸν τύμβο τοῦ χώματος ποὺ κάλυπτε τὸν τάφο ἐκτὸς ἀπὸ ἓναν μικρὸ κιονίσκο ὅχι ὑψηλότερο ἀπὸ τρεῖς πήχεις (0.915 μ.) ἢ ἀκόμη μία τράπεζα ἢ μία μικρὴ λεκάνη. Ἀνέθεσε μάλιστα σὲ εἰδικὸ ἀξιωματοῦχο νὰ ἐπιβλέπει τὴν ἐφαρμογὴ τῶν νόμων αὐτῶν.)

532. *APF* XIX σημ. 3, ἐξ οὗ Th. Heine Nielsen, *Athenian Grave Monuments and Social Class, Gr. Rom. Byz. St.* 30, 1989, 414.

533. *De legibus* II 26, 66. Βλ. ἀκόμη F. Eckstein, *Die attischen Grabmälergesetze, JdI* 73, 1958, 18-29.

Με τὴν ὑπερβολὴ καὶ τὸν πλοῦτο τῶν ταφικῶν κατασκευῶν ἀσχολεῖται ὁ Πλάτων (429-347), ὁ ὁποῖος καθορίζει ὅρια:⁵³⁴ χῶμα δὲ μὴ χοῦν ὑψηλότερον πέντε ἀνδρῶν ἔργον, ἐν πένθ' ἡμέραις ἀποτελούμενον· λίθινα δὲ ἐπιστήματα μὴ μείζω ποιεῖν ἢ ὅσα δέχεσθαι τῶν τοῦ τετελευτηκότος ἐγκώμια βίου μὴ πλείω τεττάρων ἥρωικῶν στίχων. (Δὲν πρέπει νὰ συσσωρεύεται πάνω ἀπὸ τὸν τάφο περισσότερο χῶμα ἀπὸ ὅσο μποροῦν νὰ συγκεντρώσουν πέντε ἄνδρες σὲ πέντε ἡμέρες καὶ οἱ λίθινες στήλες νὰ μὴ γίνονται μεγαλύτερες ἀπὸ ὅσο χρειάζεται γιὰ νὰ χαραχτεῖ τὸ ἐγκώμιο τοῦ νεκροῦ, τὸ ὁποῖο δὲν θὰ ξεπερνᾷ τοὺς τέσσερις στίχους σὲ δακτυλικὸ ἑξάμετρο.)

Στὸν Ραμνοῦντα, ὅπως καὶ στὴν ἄλλη Ἀττικὴ, εἶναι φανερὴ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν νόμων τοῦ Δημητρίου. Μετὰ τὸ μεσουράνημα ποὺ παρατηροῦμε μὲ τοὺς μεγάλους περιβόλους τοῦ Διογείτονος, τοῦ Ἱεροκλέους, τοῦ Εὐφράνορος, τοῦ Ἀθηνοδώρου, παύει κάθε δραστηριότητα στὴν ταφικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Οἱ ναῖσκοι τῶν περιβόλων, μὲ τὰ γλυπτὰ ποὺ περιέχουν, εἶναι τὰ τελευταῖα ἔργα τῆς ἀττικῆς ταφικῆς πλαστικῆς στὸν δῆμο. Μερικὲς γλυπτὲς στήλες ποὺ θὰ ἰδρυθοῦν αἰῶνες ἀργότερα, πάνω ἀπὸ τάφους τῆς ἐποχῆς τῆς ρωμαϊοκρατίας, εἶναι ἀσήμαντα χειρωνακτικὰ ἔργα ποὺ δὲν προσθέτουν τίποτε στὴν τέχνη. Ἡ ἀπαγόρευση τοῦ Δημητρίου ἔβαλε τέρμα σὲς δαπάνες καὶ τὸν συνακόλουθο κοινωνικὸ ἀνταγωνισμό. Οἱ Ραμνοῦσιοι περιορίστηκαν στὴ χρῆση τῶν μνημείων ποὺ ὑπῆρχαν καὶ στὴ συντήρησή τους. Ἦδη κατὰ τὸν 3ο αἰ. φαίνεται πὼς ὅλα σχεδὸν εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ ἀφοῦ, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἄρχισαν νὰ ἐκλείπουν οἱ ἀπόγονοι τῶν οἰκογενειῶν ποὺ θὰ ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴ διατήρηση τῶν μνημείων. Σὲ μία περίπτωση βλέπουμε σὲ στήλη τοῦ 4ου αἰ. νὰ χαραζέται⁵³⁵ ἔπειτα ἀπὸ αἰῶνες τὸ ὄνομα ἀπογόνου, τοῦτο ὅμως δὲν ἐπαναλαμβάνεται. Τὰ μεγάλα ταφικὰ μνημεῖα τοῦ Ραμνοῦντος παύουν νὰ χρησιμοποιοῦνται μετὰ τὴν τρίτη γενιά, ἢ ὁποῖα δὲν ξεπερνᾷ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ.

Ἂνας ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς ἀνθησις τῆς τέχνης τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων καὶ ἀναγλύφων στὴν Ἀθήνα, σὲς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰ. καὶ ὁλόκληρο τὸν 4ο αἰ., εἶναι ἡ παρουσία ἐκεῖ καὶ στὴν Ἀττικὴ, μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν ἔργων τῆς Ἀκρόπολης, μεγάλου ἀριθμοῦ γλυπτῶν καὶ καλῶν μαστόρων ποὺ ἔμειναν ξαφνικὰ χωρὶς ἀπασχόληση. Ὅλοι αὐτοί, ὅσοι ἦσαν ξένοι, εἶχαν δημιουργήσει στὴν Ἀθήνα νέα ζωὴ. Ὁ Ἀγοράκριτος ἀπὸ τὴν Πάρο, μαθητὴς τοῦ Φειδία, εἶναι ἓνα παράδειγμα. Δὲν τοὺς ἦταν εὐκόλο νὰ ξαναγυρίσουν στὴν πατρίδα τους. Ἐξ ἄλλου πολλοὶ ἦσαν Ἀθηναῖοι ποὺ διάλεξαν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γλύπτη ἐπειδὴ ὑπῆρχε ἄφθονη καὶ πολὺχρονη ἐργασία. Ἐμείναν στὴν Ἀθήνα καὶ συνέχισαν νὰ δουλεύουν σὲ μικρότερης κλίμακας δουλειές, σὲ ἰδιωτικὰ ἔργα, ἀναθήματα, ἐπιτύμβια μνημεῖα. Οἱ μαθητὲς καὶ διάδοχοι αὐτῶν τῶν τεχνιτῶν μᾶς ἔδωσαν τὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα τοῦ 4ου αἰ. Μὲ τὸν Δημήτριο Φαληρέα ὅμως καὶ τὸν ἀπαγορευτικὸ τοῦ νόμο δημιουργήθηκε τὸ ἀντίθετο φαινόμενο. Οἱ γλύπτες καὶ οἱ μαστόροι ἀναγκάστηκαν νὰ φύγουν, γιὰτὶ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τους περίσσευε γιὰ τὶς δουλειές τῆς ρουτίνας. Σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος, Θεσσαλία, Εὐβοία, βλέπουμε στὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα, στὰ ἀνθήμια λ.χ. τῶν στηλῶν, τὸ ἀττικὸ ὕφος. Δὲν πρόκειται γιὰ μίμηση ἀλλὰ γιὰ ἔργα Ἀττικῶν γλυπτῶν ποὺ ἐγκαταστάθηκαν σὲ νέους τόπους ὅταν ἡ Ἀττικὴ ἔπαψε νὰ τοὺς δίνει τὰ μέσα τῆς συντήρησης.⁵³⁶

534. Νόμ. 12, 958 E.

536. Γιὰ τὴ σημασία τῶν νόμων τοῦ Δημητρίου

535. Στὴ στήλη τοῦ περιβόλου τῆς Μνησκρατείας, γιὰ τὴν ὁποία βλ. σ. 372 καὶ 303.

βλ. Habicht, *Athens* 56.

Οἱ περίβολοι. Οἱ ταφικοὶ περίβολοι, τοὺς ὁποίους βρίσκουμε στὸν δῆμο σὲ σημαντικὸ ἀριθμὸ, ἦταν τύπος κατασκευῆς ποὺ περιλάμβανε τοὺς νεκροὺς μιᾶς οἰκογένειας. Στὴ συννηθέστερη μορφή τους ἀποτελοῦνται ἀπὸ τρεῖς τοίχους, οἱ ὁποῖοι σχηματίζουν ἓνα πεῖ (Π) μὲ βραχύτερα τὰ κάθετα σκέλη. Ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος τῆς κατασκευῆς αὐτῆς, ὅπου γίνονταν οἱ ταφές, γεμιζόταν μὲ χῶμα. Πάνω στὸ χῶμα στήνονταν οἱ ἐπιτύμβιοι ναῖσκοι, οἱ στήλες, τὰ λίθινα ἀγγεῖα καὶ τὰ ἄλλα στολίδια τοῦ τάφου. Ὁ λίθινος λοιπὸν τοίχος, ἄλλοτε χαμηλὸς ἄλλοτε ὑψηλός, περιέβαλλε τὸν χωμάτινο τύμβο ποὺ σχηματιζόταν πάνω ἀπὸ τοὺς νεκρούς. Λίγοι περίβολοι εἶναι κυκλικοί.

Οἱ περίβολοι τῆς νότιας ὁδοῦ περιέβαλλαν πάντα τεχνητὸ τύμβο, γιατί τὸ ἔδαφος ἦταν ἐπίπεδο· ἀντίθετα στὴ βόρεια περιέβαλλαν ἢ ὑποστήριζαν τὰ χῶματα στὶς πλαγιές τῶν χαμηλῶν λόφων ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους περνάει ὁ δρόμος. Οἱ περισσότεροι κατασκευάστηκαν κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. Ὅλοι βρέθηκαν γκρεμισμένοι καὶ λεηλατημένοι ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς νεότερους κατοίκους τῆς περιοχῆς, σώζονται ὅμως τόσα πολλὰ στοιχεῖα τῆς κατασκευῆς τους ὥστε ἦταν δυνατὴ ὄχι μόνο ἡ ἀναπαράσταση ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναστήλωσή τους.

Τοιχοδομία. Οἱ τοῖχοι ποὺ ἀποτελοῦν τὸν περίβολο εἶναι πάντα μνημειακοί. Φτιαγμένοι ἀπὸ τὸ τοπικὸ ἄφθονο λευκὸ μάρμαρο τῆς Ἀγίας Μαρίνας ἢ τὸ γαλαζωπὸ τῆς περιοχῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, μὲ ἐξαίρεση τοὺς περιβόλους τοῦ Πυθάρχου, τῆς Ἀριστοκλείας, τοῦ Φανοκράτους, τῆς κόρης καὶ τοῦ Ἱεροκλέους, ποὺ εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ πῶρο, ἀκολουθοῦσαν στὴν τοιχοδομία παραλλαγὴ τοῦ ἰσοδόμου συστήματος καὶ οἱ πλίνθοι ποὺ τοὺς ἀποτελοῦσαν εἶναι μεγάλων διαστάσεων. Σὲ μικροὺς περιβόλους, τῆς Μνησικρατείας, τοῦ Ἀνδ[- -], τὸ μέγεθος τῶν πλίνθων εἶναι μικρότερο γιὰ νὰ εἶναι σὲ ἀρμονία μὲ τὶς διαστάσεις τοῦ περιβόλου.

Οἱ σειρὲς τῶν δόμων εἶχαν ὡς βάση τὴν κρηπίδα, ἓνα χαμηλὸ δόμο, ποὺ χρησίμευε καὶ ὡς εὐθυνητήρια. Τέτοια κρηπίδα, ποὺ ἐξέχει λίγο, ἔχουν ὅλοι ἐκτὸς ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Μενεστίδου, ποὺ εἶναι χτισμένος ἀπευθείας στὸν βράχο, τοῦ Ἀνδ[- -] καὶ ἐνὸς ἀνώνυμου τῆς νότιας ὁδοῦ. Στὴ βόρεια ὁδὸ ἡ κρηπίδα ἦταν περισσότερο ἀναγκαία γιατί εἶχε καὶ ὡς πρόσθετο σκοπὸ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πρωταρχικὸ τῆς ὑπαρξῆς βάσης ποὺ πρόσθετε ὁμορφιὰ στὸ μνημεῖο, νὰ ἐξουδετερῶσει τὴν ἔντονη κλίση τοῦ ἐδάφους. Γι' αὐτὸ ὁ περίβολος τοῦ Διογείτονος εἶχε τρίβαθμη κρηπίδα στὸ βόρειο ἄκρο του, ἡ ὁποία στὸ νότιο ἔχει ὕψος μόνο μιᾶς βαθμίδας, ἐνῶ τοῦ Ἱεροκλέους στὸ βόρειο ἄκρο εἶχε ὕψος τεσσάρων βαθμίδων καὶ στὸ νότιο μιᾶς.

Διακόσμηση. Οἱ μαρμαρόπλινθοι εἶχαν πάντα κάποια λιθουργικὴ διακόσμηση, κάθετες καλεμιές ἢ πυκνὲς βελονιές· μόνον ἓνας περίβολος, τῆς λουτροφόρου στὴ νότια ὁδὸ, εἶχε μαρμαροπλίνθους ἐντελῶς λεῖες.

Πάνω ἀπὸ τὸν τελευταῖο δόμο κάθε περιβόλου ὑπῆρχε ἓνας χαμηλότερος ποὺ χρησίμευε ὡς ἐπίστεψη καὶ ἐξεῖχε λίγο, ὅπως ἡ κρηπίδα. Ἄλλοτε ἦταν ὀρθογώνιος, ἄλλοτε λοξὰ κομμένος στὴν πρόσθια ὄψη. Στὸν περίβολο τοῦ Ἀθηνοδώρου καὶ τοῦ Δρομοκλέους ἔχουν λαξευτεῖ στὶς ἄκρες τῆς ἐπίστεψης ἀπλὰ ἀκρωτήρια, ποὺ τὰ φύλλα τους ἦσαν ζωγραφισμένα.

Τὸ ἐσωτερικόν. Ἐσωτερικὰ οἱ περίβολοι ἔχουν συνήθως ἓνα ἰσχυρὸ βάθρο ἀπὸ πωροπλίνθους κατώτερης ποιότητος τὸ ὁποῖο χρησίμευε ὡς θεμέλιο γιὰ τὸν βαρὺ ναῖσκο ποὺ στήνόταν στὴν κορυφὴ του ἢ γιὰ τὶς μεγάλες στήλες, ὅπως στὸν περίβολο τοῦ

Ἀθηνοδώρου καὶ τοῦ Δρομοκλέους. Πίσω ἀπὸ τὸ ἀθέατο αὐτὸ βᾶθρο γίνονταν οἱ ταφές καὶ οἱ καύσεις τῶν νεκρῶν.

Κυκλικοὶ περίβολοι. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὀρθογώνιους ὑπῆρχαν καὶ στρογγυλοί. Δύο ἔχουν βρεθεῖ στὴ νότια ὁδὸ καὶ τρίτος στὴ βόρεια. Χωρὶς τὸ σχῆμα αὐτὸ νὰ εἶναι σπάνιο, δὲν συνηθίζονταν πολὺ ἐξ αἰτίας ἴσως τῶν προβλημάτων ποὺ παρουσίαζε ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη.

Τύποι ἐπιστημάτων. Τὰ ἐπιστήματα τῶν περιβόλων τοῦ Ραμνοῦντος εἶχαν ποικίλες μορφές. Τὸ πολυτελέστερο ἦταν ὁ ναῖσκος, μικρὸς ὅπως τῆς κόρης ἢ μέγιστος ὅπως τοῦ Ἱεροκλέους, μὲ ἔκτυπα ἀνάγλυφα ἢ ἀκόμη μὲ ἀγάλματα καὶ ἰωνικοὺς κίονες στὴν πρόσοψη, ὅπως στὸν μεγάλο ναῖσκο τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος. Συνηθέστερες ἦσαν οἱ στήλες, πολὺ ὑψηλές ὅπως τοῦ Ἀθηνοδώρου ἕως πολὺ μικρές, ὅπως τῆς Μυμαιοκύλης καὶ τοῦ Εὐμένους, μὲ γλυπτὴ παράσταση ὅπως τοῦ Ἀρξίου ἢ μὲ μόνο τὸ ὄνομα, μὲ ἀνθέμιο καὶ ρόδακες, ἢ ἀπλὴ μὲ ἀέτωμα ἢ γεῖσο. Λίθινα ἀγγεῖα ἦσαν οἱ λήκυθοι μὲ ταπεινὸ ἀνάγλυφο ἢ λουτροφόροι μὲ ἀνάγλυφο ἢ, συνήθως, τὴ ραβδωτὴ διακόσμηση καὶ τοὺς περίτεχνους πλοχμούς. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ στήνονταν σὲ βᾶθρα ὀρθογώνια ἢ στρογγυλά. Πολλὲς φορὲς ἰδρύονταν στὰ ἄκρα τῆς ἐπίστεψης τοῦ περιβόλου. Σπανιότερα ἦσαν τὰ εἰδικῆς μορφῆς ἐπιστήματα, ὅπως ἡ μαρμάρινη ἀσπίδα ποὺ βρέθηκε στὸν περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους,⁵³⁷ ἢ ὁποῖα σώζει καὶ λείψανο ἐμβόλου γιὰ τὴν ἵδρυσή της καὶ τὸ ἄγνωστης μορφῆς λίθινο ἀντικείμενο ποὺ ἔφερε βᾶθρο μὲ ἐπίγραμμα στὸν περίβολο τοῦ Ἀθηνοδώρου. Μορφὴ βᾶθρου ἔχει καὶ ὁ μοναδικὸς ἐπιτύμβιος βωμὸς ποὺ βρέθηκε στὸν περίβολο τῆς κόρης.⁵³⁸ Ὁ ζωικὸς κόσμος ἀντιπροσωπεύεται μὲ τὰ ὑπολείμματα ἐνὸς λιονταριοῦ ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Ἀνδ[- -] καὶ μιᾶς σφίγγας ἀπὸ τὴ νότια ὁδὸ. Τράπεζα ἔχει βρεθεῖ στὸν περίβολο τῆς λουτροφόρου καὶ ἄλλου θραύσματα ἀπὸ ἄλλες. Οἱ κιονίσκοι ποὺ ἐπιβλήθηκαν ἀπὸ τὸν Δημήτριο Φαληρέα εἶναι ἀρκετοὶ καὶ ποικίλων μεγεθῶν.

Τρόποι ταφῆς, κτερίσματα, σήματα. Κατὰ τὸν 4ο αἰ. τουλάχιστον, συνηθίζαν νὰ καῖνε τοὺς νεκροὺς στὸν τόπο τῆς ταφῆς, μέσα στὸν λάκκο ποὺ εἶχαν ἐτοιμάσει οἱ οἰκεῖοι γιὰ τὸ σῶμα. Σπανιότερα ἔκαιγαν πρῶτα τοὺς νεκροὺς καὶ κατόπιν τοποθετοῦσαν τὰ καμένα ὅσα μέσα σὲ χάλκινο δοχεῖο, λέβητα ἢ ὑδρία, καὶ αὐτὸ πάλι μέσα σὲ μαρμάρινη θήκη μὲ μαρμάρينو πῶμα ποὺ τὴν ἔθαβαν. Δὲν λείπουν καὶ οἱ ἀπλοὶ ἐνταφιασμοί, οἱ ὁποῖοι ἦσαν συνηθέστεροι κατὰ τὰ μεταγενέστερα χρόνια.

Μέσα στοὺς τάφους οἱ συγγενεῖς τοποθετοῦσαν προσφορὲς πρὸς τὸν νεκρό, κτερίσματα, ἀγγεῖα εὐτελῆ ἢ πολὺτιμα, προσωπικὰ εἶδη, λ.χ. στὶς γυναῖκες καθρέφτες, μικρὰ ἀγγεῖα μὲ καλλυντικὰ καὶ κοσμήματα, στοὺς ἐφήβους στλεγγίδες καὶ ἀστραγάλους (κότσια) μὲ τοὺς ὁποῖους ἔπαιζαν στὴ ζωὴ τους, ὅπως οἱ ἔφηβοι τῶν ἑως πρὶν ἀπὸ τὸν Β΄ παγκόσμιον πόλεμον χρόνων, στὰ μικρὰ παιδιὰ κουκλάκια καὶ παιχνίδια.

Πάνω ἀπὸ τὸν τάφο στήνεται τὸ σῆμα, μαρμάρινη στήλη ἢ ὁποῖα ἔφερε χαραγμένο τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ, ποὺ τὸ συνόδευε, τὶς περισσότερες φορὲς, τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα καὶ

537. *ΠΑΕ 1975, 24· 1976, 33· 1977, 13· *ΑΕ 1979, 41 πίν. 13α.

538. Αὐτόθι 38 ἀρ. 15 εἰκ. 15.

τὸ δημοτικόν, ἔστω κι ἂν ὁ νεκρὸς ἦταν Ραμνοῦσιος. Ἀνάλογα μὲ τὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες τῶν συγγενῶν, ἡ στήλη στολιζόταν μὲ ἀνάγλυφον παράσταση ἢ ὁποῖα εἰκόνιζε ἰδεατὰ τὸν νεκρό, εἴτε μόνο εἴτε μαζὶ μὲ συγγενεῖς του. Οἱ στήλες ἀγοράζονταν ἑτοιμὲς ἀπὸ τὰ εἰδικὰ μαρμαράδικα τοῦ Ραμνοῦντος ἢ τῆς Ἀθήνας, ἢ κατασκευάζονταν σύμφωνα μὲ εἰδικὴ παραγγελία, ὥστε ὁ ἀριθμὸς, ἡ ἡλικία καὶ τὸ φύλον τῶν προσώπων ποὺ εἰκονίζονταν, ἀκόμη καὶ ἡ περιβολὴ τους, νὰ ταιριάζει μὲ τὶς ἐν ζωῇ ιδιότητες τοῦ νεκροῦ καὶ τῶν συγγενῶν του.

Οἱ ἐπιτύμβιες στήλες ποὺ σώθηκαν δὲν εἶναι ἀνάλογες σὲ ἀριθμὸ πρὸς τοὺς νεκροὺς δημότες καὶ ξένους ποὺ τάφηκαν στὸν Ραμνοῦντα ἀπὸ τὸν 4ο ἕως καὶ τὸν 3ο μ.Χ. αἰῶνα. Πολλὲς καταστράφηκαν ἢ βρίσκονται ἀκόμη θαμμένες στὸ χῶμα. Σὲ ὅλους τοὺς νεκροὺς ὅμως δὲν τοποθετοῦσαν λίθινη στήλη ἢ ἄλλο ἐπίθημα, ἀλλὰ μιὰ ξύλινη σανίδα μὲ τὸ ὄνομα, φθηνότερη ἀπὸ τὴ στήλη, ὅπως γινόταν στὴν Ἑλλάδα τὰ παλαιότερα χρόνια, κυρίως στὰ χωριά, μὲ τοὺς ξύλινους σταυροὺς τῶν τάφων βαμμένους συνήθως μαύρους καὶ πάνω τους τὸ ὄνομα μὲ λευκὸ χρῶμα. Ὁ Θεόφραστος⁵³⁹ λέει γιὰ τὸν φιλάργυρο χορηγὸ ὅτι, σὲ περίπτωσιν νίκης, ἀφιέρωνε στὸν Διόνυσον ξύλινη πινακίδα μὲ τὸ ὄνομά του μόνο, ἀντὶ γιὰ τὸ πολυτελεῖς μνημεῖο ποὺ ἐπέβαλλε ἡ συνήθεια.

Τὰ παλαιότερα νεκροταφεῖα. Τὰ ταφικὰ μνημεῖα ποὺ περιγράφονται ἀνήκουν στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. Τοῦ παλαιότερου νεκροταφείου τοῦ 5ου αἰ. ἔχουν βρεθεῖ σποραδικοὶ τάφοι ποὺ θὰ μνημονευτοῦν. Ἀπὸ τὶς ταφές τοῦ 6ου αἰ. ἔχει σωθεῖ τμῆμα ἐπιτύμβιας στήλης ποὺ εἰκόνιζε ὄρθιον ὀπλίτη. Κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1960 εἶχε περισυλλεγεῖ, ἄγνωστο ἀπὸ ποῦ, πιθανῶς βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸ παλαιὸ φυλάκιο, στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, θραῦσμα ἀρχαϊκῆς ἐπιτύμβιας στήλης.⁵⁴⁰ Εἶναι ἀπὸ μάρμαρον Πεντέλης, τῆς περιοχῆς τοῦ Διονύσου, καὶ σώζει ἀνάγλυφον τμῆμα τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος σὲ ὀριζόντια θέσιν καὶ τοῦ πήχεως σὲ κατακόρυφον, ἀνδρὸς ὁ ὁποῖος εἶναι στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ κρατᾷ δόρυ. Τμῆμα τοῦ δόρατος αὐτοῦ προβάλλεται στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ πήχεως. Εἰκονίζονταν λοιπὸν ὄρθιος ὀπλίτης, ὅπως σὲ γνωστότατα μνημεῖα τῆς Ἀττικῆς.⁵⁴¹

Ἀπὸ τὸ σωζόμενο τμῆμα τῆς στήλης εἶναι δύσκολο νὰ διατυπωθεῖ βάσιμη εἰκασία γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησίν της. Σὲ καμιά ἀπὸ τὶς ἀττικὲς στήλες ποὺ σώζουν τὴν παράσταση ὀπλίτη ὄρθιον μὲ δόρυ δὲν εἰκονίζεται τὸ ἀριστερὸ χεῖρ στὴν ἴδια ἀκριβῶς θέσιν, σὲ ὀρθὴ γωνία δηλαδὴ, γιὰ νὰ συγκριθεῖ ἡ διάπλαση τῶν μυῶν. Στὸ θραῦσμα τὸ ἀνάγλυφον μοιάζει μὲ τῆς στήλης τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου 3071 ἀπὸ τὴ Σταμάτα,⁵⁴² ποὺ χρονολογεῖται στὰ γύρω ἀπὸ τὸ 530 χρόνια. Ἄν ἡ χρονολόγησιν αὐτὴ εἶναι σωστὴ, τότε τὸ ἀνάγλυφόν μας ἀνήκει στὴν περίοδο τοῦ πώρινου ναοῦ, τοῦ δεύτερου γνωστοῦ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως.

Ἀπὸ τὸ μικρὸ θραῦσμα τοῦ γλυπτοῦ μποροῦμε νὰ ποῦμε μόνο ὅτι πρὸς τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. μεταχειρίστηκαν καὶ στὸν Ραμνοῦντα τὸν τύπον τῆς στενῆς ἀρχαϊκῆς στήλης μὲ τὴν παράσταση ὀπλίτη, γνωστῆς ἀπὸ ἄλλους δήμους τῆς Ἀττικῆς.

539. *Χαρακτ.* XXII 2.

540. **ΠΑΕ* 1992, 40 πίν. 5β. Ἔχει ὕψ. 0.28, πλ. 0.20, πᾶχ. 0.12 μ.

541. G. M. A. Richter, *The Archaic Gravestones of*

Attica εἰκ. 126, 129, 156, 161, 162.

542. Αὐτόθι εἰκ. 129.

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΟΔΟΥ

Ἡ μεγάλη μαγούλα. Εὐθὺς μόλις βρεθοῦμε στὴν πεδιάδα τοῦ Λιμικοῦ βλέπουμε νὰ δεσπόζει, στὴν ἀρχή της, χαμηλὸς λόφος πετρώδης καὶ ἄγονος. Εἶναι ἡ μεγάλη μαγούλα, ὅπως ὀνομάστηκε ἀπὸ τοὺς ντόπιους ἐξ αἰτίας τῆς μορφῆς της. Στὸ νότιο μέρος τοῦ λόφου ἀνοίχτηκε, πρὶν ἀπὸ τὸ 1975, ὁ σημερινὸς δημόσιος δρόμος ὁ ὁποῖος κατέστρεψε σημαντικὸ μέρος του. Ὁ προσεκτικὸς παρατηρητὴς μπορεῖ νὰ δεῖ σ' ὁλόκληρο τὸν λόφο σποραδικὰ θραύσματα ἀγγείων τῆς Πρωτοελλαδικῆς II περιόδου (περίπου 2900-2400), καθὼς καὶ λείψανα τάφων τῆς ἴδιας ἐποχῆς.⁵⁴³

Προϊστορικὰ λείψανα ἔχουν βρεθεῖ στὸν Ραμνοῦντα καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα. Στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως καὶ γύρω ἀπὸ αὐτό, στὸ φρούριο καὶ κυρίως σὲ μικρὴ χερσόνησο, νοτιοανατολικά τοῦ Ἱεροῦ, στὴ θέση ποὺ λέγεται Παζαράκι,⁵⁴⁴ ὅπου ὑπῆρχε μικρὸς οἰκισμὸς τῆς ΠΕ I-II περιόδου.

Ὁ περίβολος τῆς λουτροφόρου. Εὐκόλα μπορεῖ νὰ τὸν δεῖ κανεὶς ἂν ἀκολουθήσει τὸν χωματόδρομο ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ εἰκονοστάσι τοῦ Ἀγίου Σπυρίδωνος ἀριστερά (δυτικὰ) τῆς ἀσφάλτου, ἐκεῖ ποὺ τελειώνει ἡ μεγάλη μαγούλα. Κατεστραμμένος καὶ λεηλατημένος ἀπὸ τοὺς Ἀρχαίους, καταστράφηκε γιὰ ἄλλη μία φορὰ στὶς 21 Φεβρουαρίου 1993 ἀπὸ θησαυροθηρες τυμβωρύχους.

Ὁ περίβολος εἶχε κατασκευαστεῖ ἀρχικὰ μικρότερος ἀπὸ ὅσο εἶναι, μήκους στὴν κρηπίδα 5.83 μ. καὶ στὸν πρῶτο δόμο 5.67 μ. Ἐπειδὴ θεωρήθηκε ἀνεπαρκὴς ἐκτάθηκε πρὸς τὰ νότια καὶ τὸ μήκος του ἔγινε ἀντίστοιχα 7.78 καὶ 7.62 μ. Εἶχε τέσσερις δόμους καὶ ἐπίστεψη, καὶ ὡς ἐπιστήματα εἶχαν τοποθετηθεῖ μαρμάρινη τράπεζα μὲ ἀνάγλυφον λουτροφόρο, ὁλόγλυφον μαρμάρινον λουτροφόρον, τῆς ὁποίας σώζεται πλούσια στολισμένο μὲ ἀνάγλυφα κοσμήματα τὸ κυκλικὸ ὀριζόντιο κάλυμμα, καὶ μεγάλη ἐπιτύμβια στήλη. Ἡ ὄψη τῶν λιθοπλίνθων εἶναι ἐντελὼς λεία, κάτι ποὺ δὲν τὸ ξαναβρίσκουμε σὲ περίβολο τοῦ Ραμνοῦντος. Στὸ ἐσωτερικὸν βρέθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι καὶ ἄλλοι δύο ἔξω ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρά. Ἀπὸ τὰ λίγα λείψανα κεραμικῆς ποὺ συνόδευσαν τοὺς νεκροὺς προκύπτει πὼς ὁ περίβολος χρησιμοποιήθηκε συνεχῶς ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα ἕως τὰ χρόνια τῆς ρωμαϊοκρατίας, τουλάχιστον ἕως τὸν 1ο μ.Χ. αἰ.⁵⁴⁵

239

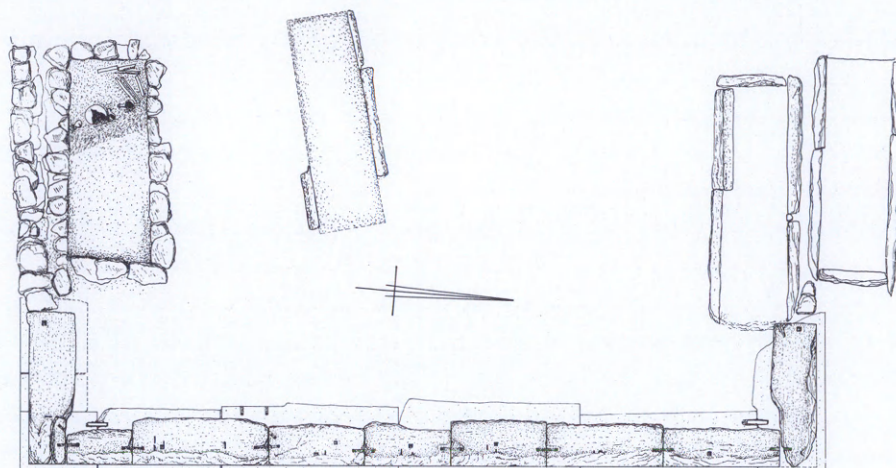
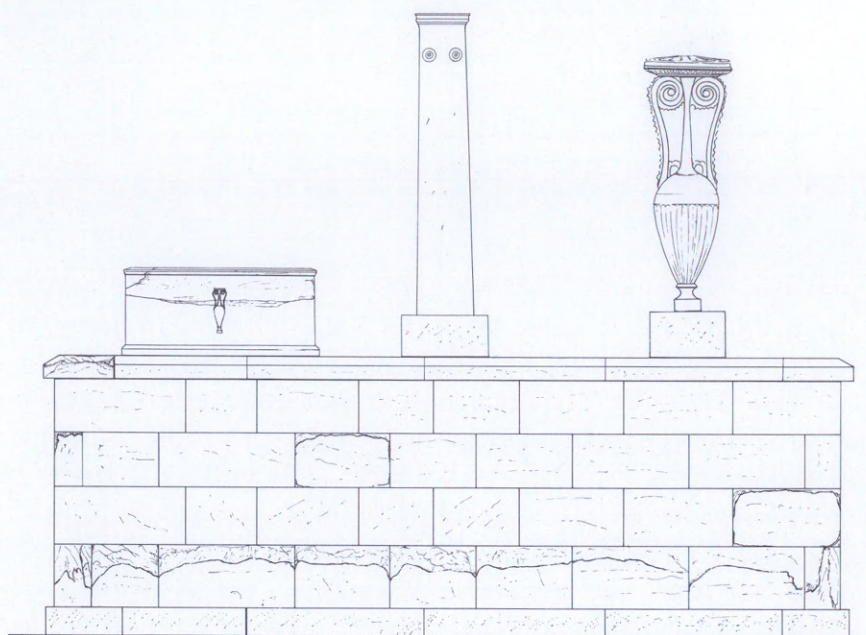
240

Ἡ κόκκινη μαγούλα. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν περίβολο τῆς λουτροφόρου, πρὸς τὰ ΒΔ., σώζεται μικρὸς τεχνητὸς λόφος ἀπὸ κοκκινόχωμα, ὕψ. 3.60 καὶ διαμ. 22-33 μ. περίπου, τὸν ὁποῖο οἱ χωρικοὶ ὀνομάζουν *κόκκινη μαγούλα*. Εἶχε κατασκευαστεῖ κατὰ τὸν 4ο αἰ. γιὰ νὰ καλύψει τὰ ὅσα κάποιου ἀγνωστοῦ μας νεκροῦ. Πρὶν ἀπὸ χρόνια, θησαυ-

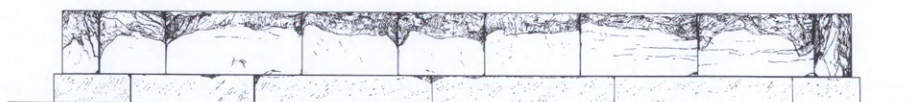
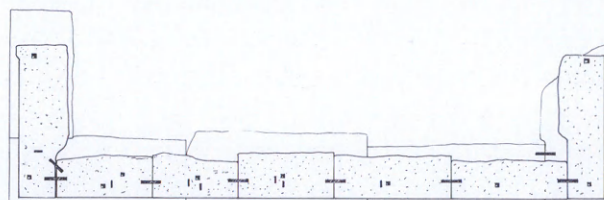
543. *ΠΑΕ 1982, 127.

545. *ΠΑΕ 1976, 16-20· 1993, 1-4 εἰκ. 1.

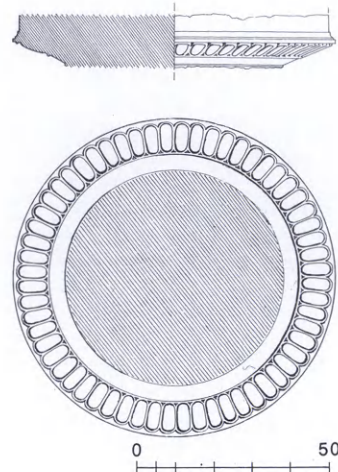
544. *ΠΑΕ 1977, 19-22· 1982, 127· 1986, 1-2.

0
1
2
3

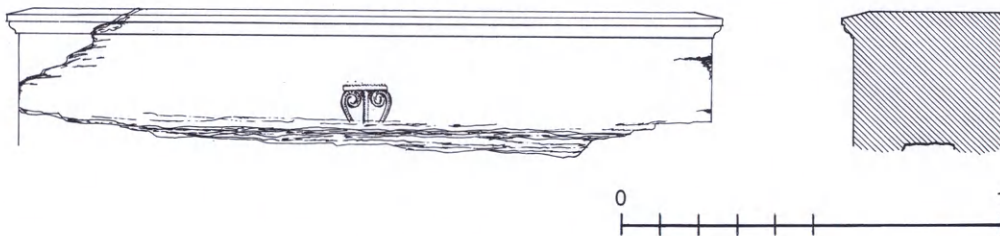

Εἰκ. 239. Ὁ περίβολος τῆς λουτροφόρου στῇ νότια ὁδῷ. Ἄνω: Ἀναπαράσταση τοῦ περιβόλου μὲ τὰ ἐπιστήματά του. Στὸ μέσον: Κάτοψη τοῦ περιβόλου ὅπως κατασκευάστηκε μετὰ τὴν ἐπέκτασή του κατὰ μῆκος, μὲ τὶς ταφές στὸ ἐσωτερικὸ του καὶ κάτοψη κατὰ τὴν ἀρχικὴ σχεδιάσή του. Κάτω: Ἡ πρόσοψη τοῦ περιβόλου ὅπως σῶζεται σήμερα.

Εἰκ. 240α. Κάλυμμα μαρμάρινης ἐπιτύμβιας λουτροφόρου μὲ ἀνάγλυψη διακόσμηση, ἀπὸ τὸν περίβολο τῆς λουτροφόρου.

Εἰκ. 240β. Ὅψη καὶ τομὴ τοῦ ἄνω μέρους ἐπιτύμβιας τράπεζας ἀπὸ τὸν περίβολο τῆς λουτροφόρου.

ροθῆρες πάλι, τὸν κατέσκαψαν. Τὸ μόνο ποὺ βρέθηκε ἦταν μαρμάρινη θήκη μέσα στὴν ὁποία ὑπῆρχε χάλκινο ἀγγεῖο μὲ τὰ ὅσα νεκροῦ ποὺ τὸν εἶχαν κάψει σὲ νεκρικὴ πυρά.

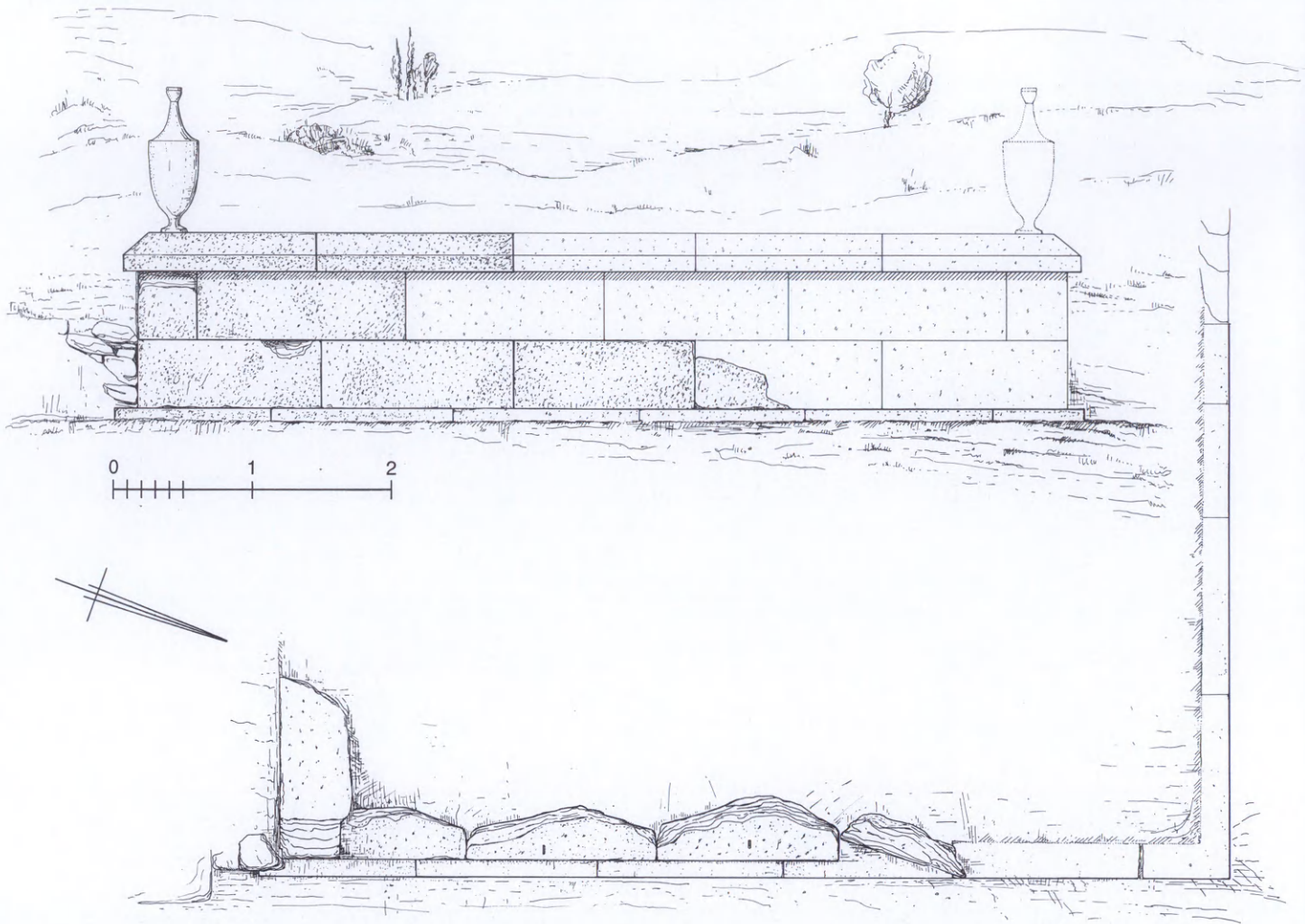
Ὁ τύμβος, μοναχικὸς στὸν κάμπο τοῦ Λιμικοῦ, δείχνει πὼς χρειάστηκε περισσότερη ἐργασία ἀπὸ ὅ,τι καθορίζει ὁ Πλάτων γιὰ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ ταφικὰ μνημεῖα: τόσο χῶμα ὅσο προλάβαιναν νὰ σωρεύσουν πέντε ἄντρες σὲ πέντε ἡμέρες.⁵⁴⁶ Ἔργο τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. εἶναι ὁ μόνος ποὺ ἔχει βρεθεῖ ἕως τώρα στὴν περιοχὴ τοῦ Ραμνοῦντος. Σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἀττικῆς, μάλιστα στὰ Μεσόγεια, ἀπαντοῦν πολλοί.

Ὁ περίβολος στὸ σπιθάρι Μάζη. Μισὸ χιλιόμετρο βορειότερα τῆς κόκκινης μαγούλας σῶζονται τὰ λείψανα κατεστραμμένου περιβόλου ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο. Τὸ μῆκος του ἦταν 6.60 μ. καὶ τὸ πλάτος του, στὴ βόρεια πλευρά, 4.90 μ. Τὸ ὕψος του ἦταν μικρό, 1.60 μ. μόνο. Ἡ ὄψη τῶν λιθοπλίνθων εἶναι δουλεμένη μὲ λεπτὸ βελόνι, ὅπως καὶ σὲ ἄλλους περιβόλους. Στὶς ἄκρες τοῦ μνημείου ἦταν ἰδρυμένο ἀπὸ ἓνα λίθινο ἀγγεῖο, λήκυθος πιθανόν, ἐνῶ στὸ μέσο του ὑψωνόταν ἡ ἐπιτύμβια στήλη μὲ τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν. Ἀπὸ τὰ σημάτα αὐτὰ σῶθηκαν θραύσματα ἀπὸ τὴ στήλη καὶ ὁ τόρμος γιὰ τὴ μία λήκυθος, στὴ λιθόπλινθο τῆς ἐπίστεψης. Ὁ περίβολος εἶχε λεηλατηθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ καὶ στὰ νεότερα χρόνια ἀπὸ ἀρχαιοκαπήλους.⁵⁴⁷ Τὸ τοπωνύμιό μὲ τὸ ὁποῖο προσδιορίζεται σημαίνει νερό (γούρνα) τοῦ Μάζη, κάποιου παλαιοῦ κτηματία τῆς περιοχῆς.

241

546. Νόμ. 12, 958 Ε.

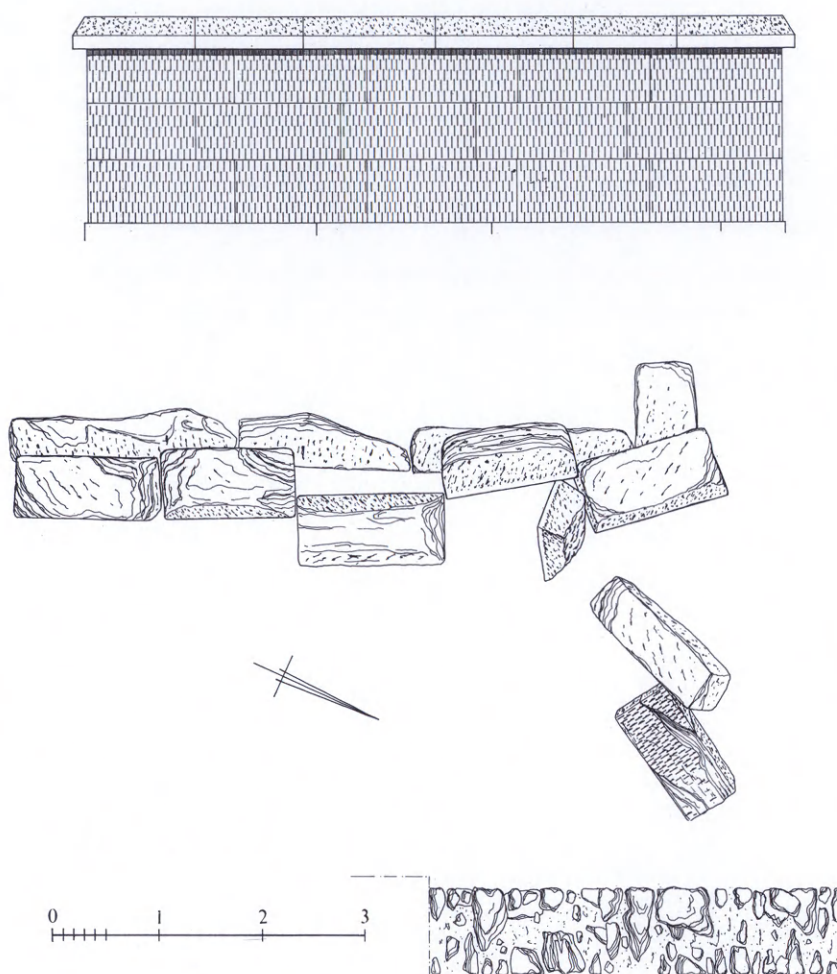
547. *ΠΑΕ 1976, 14-16 εἰκ. 8 πίν. 7α.

Εἰκ. 241. Κάτοψη τῶν ἐρειπίων καὶ ἀναπαράσταση περιβόλου τῆς νότιας ὁδοῦ στὴ θέση σπιθάρι Μάζη τῆς πεδιάδας τοῦ Λιμικοῦ.

Δύο ἀνώνυμοι περίβολοι. Ἀκόμη βορειότερα, πλάι στὸν ἀρχαῖο δρόμο, σώζονται τὰ ἐρείπια δύο μαρμαρίνων περιβόλων ποὺ ἀπέχουν μεταξύ τους 3.70 μ. Ἴσως ἦσαν συγγενικῶν οἰκογενειῶν.⁵⁴⁸ Ὁ νοτιότερος εἶχε μῆκος 6.76 μ. ἀλλὰ τὸ ὕψος του δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιοριστεῖ. Ὁ βορειότερος ἔχει μῆκος 9 μ. καὶ τὸ ὕψος του ἔφτανε μὲ τὴν ἐπίστεψη τὰ 2.85 μ. Ἡ ὄψη καὶ τῶν δύο περιβόλων εἶναι διακοσμημένη μὲ πυκνὲς κάθετες βελονιές. Γιὰ τὸν μεγαλύτερο περίβολο γνωρίζουμε ὅτι εἶχε ὡς ἐπιστήματα στὸ κέντρο τοῦ ἑνὸς ναῖσκο καὶ στὶς δύο ἄκρες τοῦ ἀπὸ ἑνα μαρμαρίνου ἐπιτύμβιο ἀγγεῖο. Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τοὺς ἄλλους ὅμοιας τεχνικῆς περιβόλους τοῦ Ραμνοῦντος, χρονολογοῦνται καὶ αὐτοὶ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ.

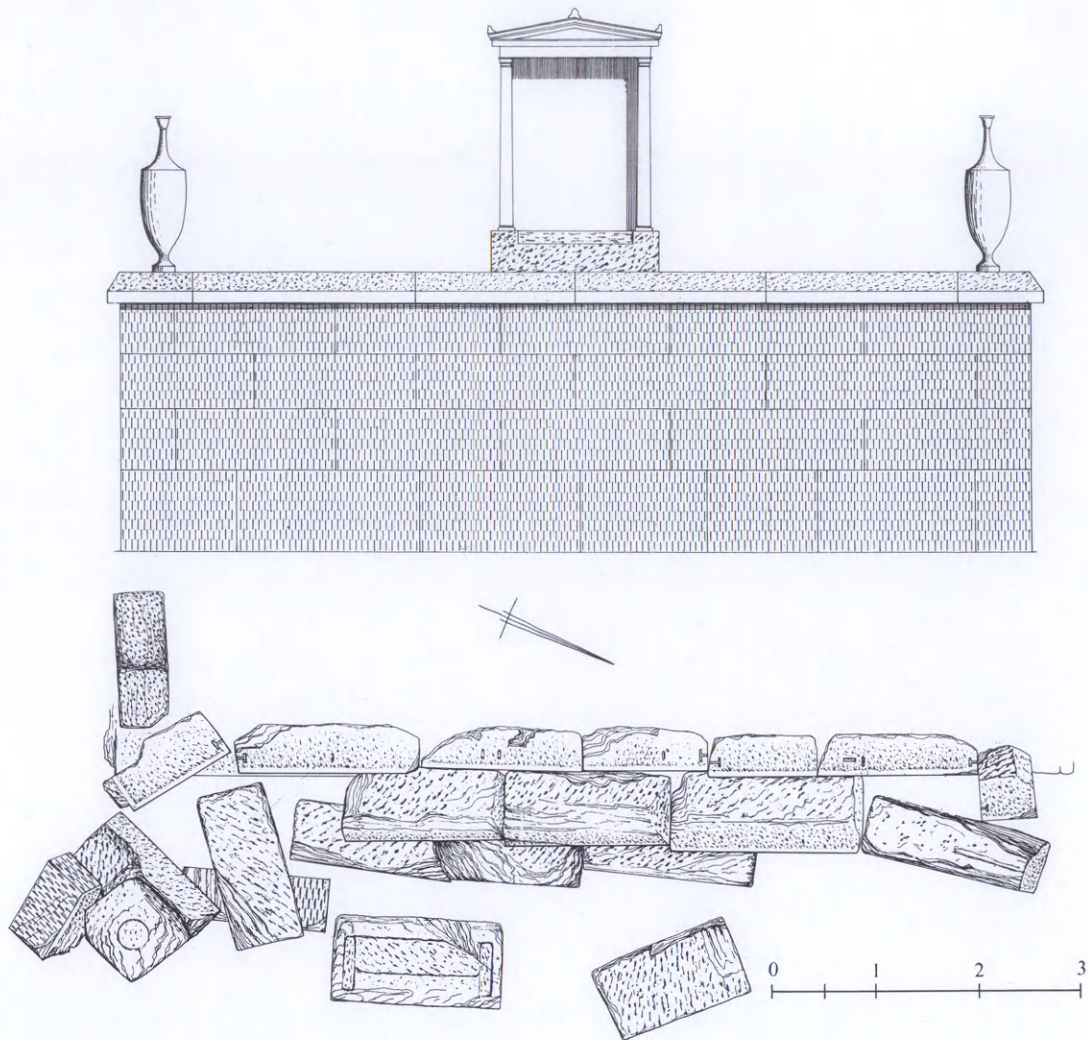
548. Βόρειος: *ΠΑΕ 1978, 2-3· *ΑΕ 1979, 6-7· Νότιος: *ΠΑΕ 1978, 4· *ΑΕ 1979, 7-10.

Εἰκ. 242. Κάτοψη τῶν ἐρείπιων καὶ ἀναπαράσταση ἀνώνυμον ταφικοῦ περιβόλου τῆς νότιας ὁδοῦ στὴν πεδιάδα τοῦ Λημικοῦ.

ΚΥΚΛΙΚΟΙ ΠΕΡΙΒΟΛΟΙ

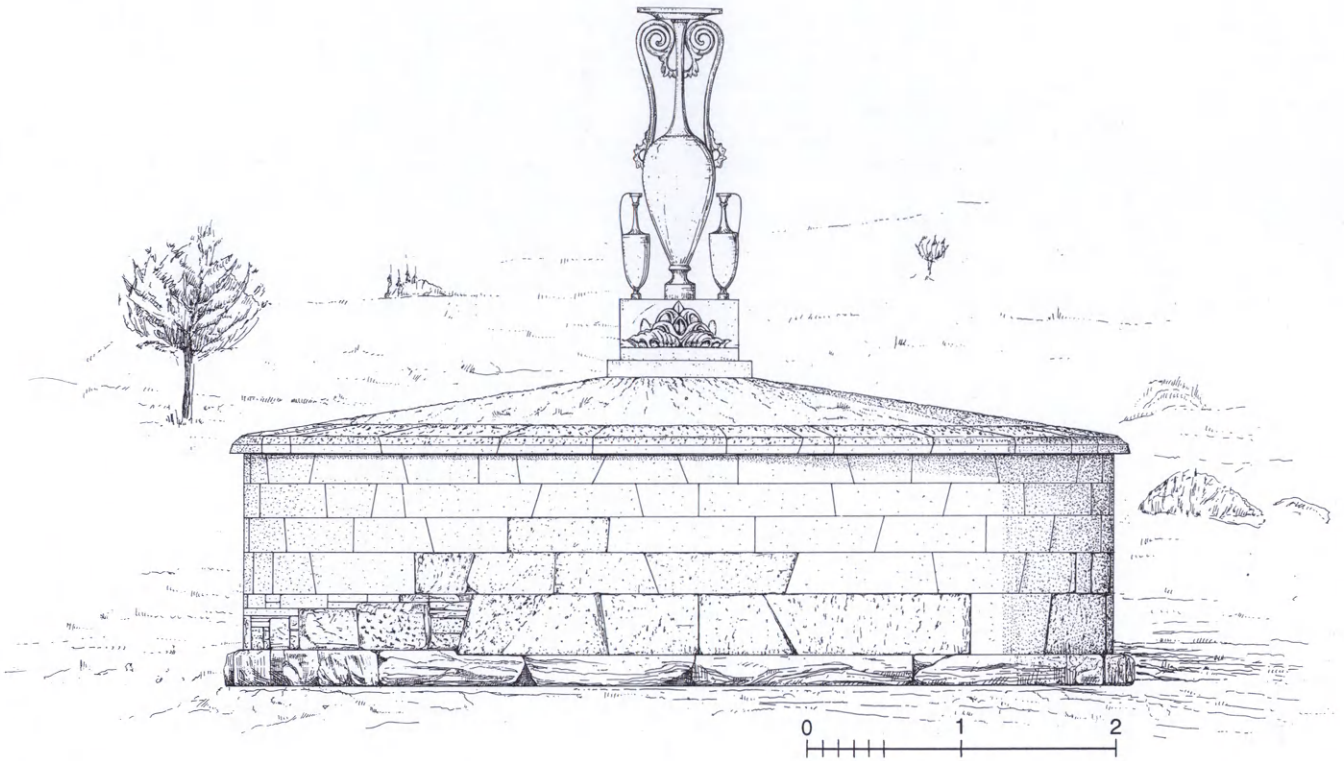
Ὁ συνηθέστατος τύπος ταφικοῦ περιβόλου στὸν Ραμνούντα εἶναι ὁ ἀπλὸς ὀρθογώνιος μὲ μνημειώδη πρόσοψη καὶ βραχύτατα τὰ πλευρικὰ σκέλη. Στὸν ἀπομακρυσμένο αὐτὸν δῆμο τῆς Ἀττικῆς δὲν θὰ βροῦμε τὴν ἐκπληκτικὴ ποικιλία τῶν ἐπισημάτων τὰ ὁποῖα σὲ ἀφθονία ἔρχονται στὸ φῶς κατὰ τὴν ἔρευνα τῶν νεκροταφείων τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ λόγος εἶναι διττός. Οἱ πλούσιοι Ραμνούσιοι ποὺ ξόδευαν γιὰ τὴν κατασκευὴ ἑνὸς περιβόλου ἦσαν λίγοι. Μποροῦμε βέβαια νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι γνωρίζουμε σχεδὸν ὅλους τοὺς περιβόλους ποὺ κατασκευάστηκαν κατὰ τὸν 4ο αἰ. Ὁ δεῦτερος λόγος εἶναι ὅτι οἱ συνήθειες τῆς Ἀθήνας, ἡ μόδα, ἔφταναν στὸν Ραμνούντα μὲ καθυστέρηση καὶ οἱ νέες ιδέες ἔπρεπε νὰ ὑπερνικήσουν τὴ δυσπιστία καὶ τὸν συντηρητισμὸ τῶν ντόπιων, οἱ ὁποῖοι δέχονταν μόνον

Εἰκ. 243. Κάτοψη τῶν ἐρειπίων καὶ ἀναπαράσταση ἀνώνυμον ταφικοῦ περιβόλου τῆς νότιας ὁδοῦ στὴν πεδιάδα τοῦ Λιμικοῦ.

τὰ κοινῶς παραδεδεγμένα. Ἡ ὕπαρξη λίγων ἐργαστηρίων μαρμαρικῆς καὶ ἡ ἔλλειψη πολλῶν πελατῶν, καὶ συνεπῶς συναγωνισμοῦ, περιόριζε τὶς τυχὸν καινοτομίες.

Ἀνάμεσα στοὺς ὀρθογώνιους ταφικοὺς περιβόλους σώζονται καὶ τρεῖς κυκλικοί, οἱ δύο στὸ τέλος τοῦ νότιου δρόμου καὶ ὁ τρίτος στὸν βόρειο. Ἡ κατασκευὴ τους, σὲ σχέση με τοὺς ὀρθογώνιους, παρουσίαζε προβλήματα καὶ πολλὰ μειονεκτήματα, μεγαλύτερο τῶν ὁποίων ἦταν τοῦ χώρου ταφῆς, ὁ ὁποῖος καθοριζόταν αὐστηρὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο πὺλ περιέβαλλε τὸν τεχνητὸ τύμβο. Ἡ μορφή αὐτὴ τοῦ μνημείου δὲν ἐπέτρεπε τὴν τοποθέτηση τῶν πολλῶν στηλῶν καὶ τῶν ἐπιτύμβιων ναῖσκων πὺλ κοσμοῦσαν τοὺς περιβόλους κατὰ τὸν 4ο αἰ. Ἀντίθετα στοὺς ὀρθογώνιους περιβόλους, μάλιστα τῆς βόρειας ὁδοῦ,

Εἰκ. 244. Ἀναπαράσταση τοῦ μεγάλου κυκλικοῦ περιβόλου τῆς νότιας ὁδοῦ με ληκύθους καὶ μεγάλη λουτροφόρο στὴν κορυφή τοῦ τύμβου ποὺ τὸν κάλυπτε. Τῇ βάσει τῶν μαρμαρίνων ἀγγείων βλ. στὴν εἰκ. 246.

ὑπῆρχε εὐρυχωρία ἀκόμη καὶ στοὺς μικρότερους καὶ εὐχέρεια γιὰ συνεχεῖς ταφές γενεῶν. Οἱ κυκλικοὶ περίβολοι δὲν ἦσαν πολὺ συχνοὶ στὴν ἀρχαιότητα γιατί, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν περιοσότερο χῶρο ποὺ καταλάμβαναν, χρειαζόνταν καὶ μεγαλύτερα ἔξοδα.

Μεγάλος κυκλικὸς περίβολος. Βαδίζοντας πάντα πρὸς τὰ βόρεια καὶ πλησιάζοντας πρὸς τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως συναντᾶμε δύο κυκλικούς ταφικούς περιβόλους τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. Ὁ πρῶτος περίβολος εἶναι ὁ μεγαλύτερος, ἡ διάμετρός του στὸ κατώτερο σημεῖο του εἶναι 5.70 μ. καὶ σώζεται ἀρκετὸ μέρος τοῦ δυτικοῦ ἡμικυκλίου.⁵⁴⁹ Ὁ περίβολος ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ ἄσπρο καὶ γαλαζωπὸ μάρμαρο καὶ τὸ ὕψος τῶν δόμων μειώνεται προοδευτικὰ ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ ἄνω. Ὁ κατώτερος δόμος ἔχει ὕψος 0.40 καὶ οἱ ἐπόμενοι λιγότερο. Τὴν κορυφή τοῦ κυκλικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου σφράγιζε ἡ ἐπίστεψη, ὕψ. 0.12 μ.

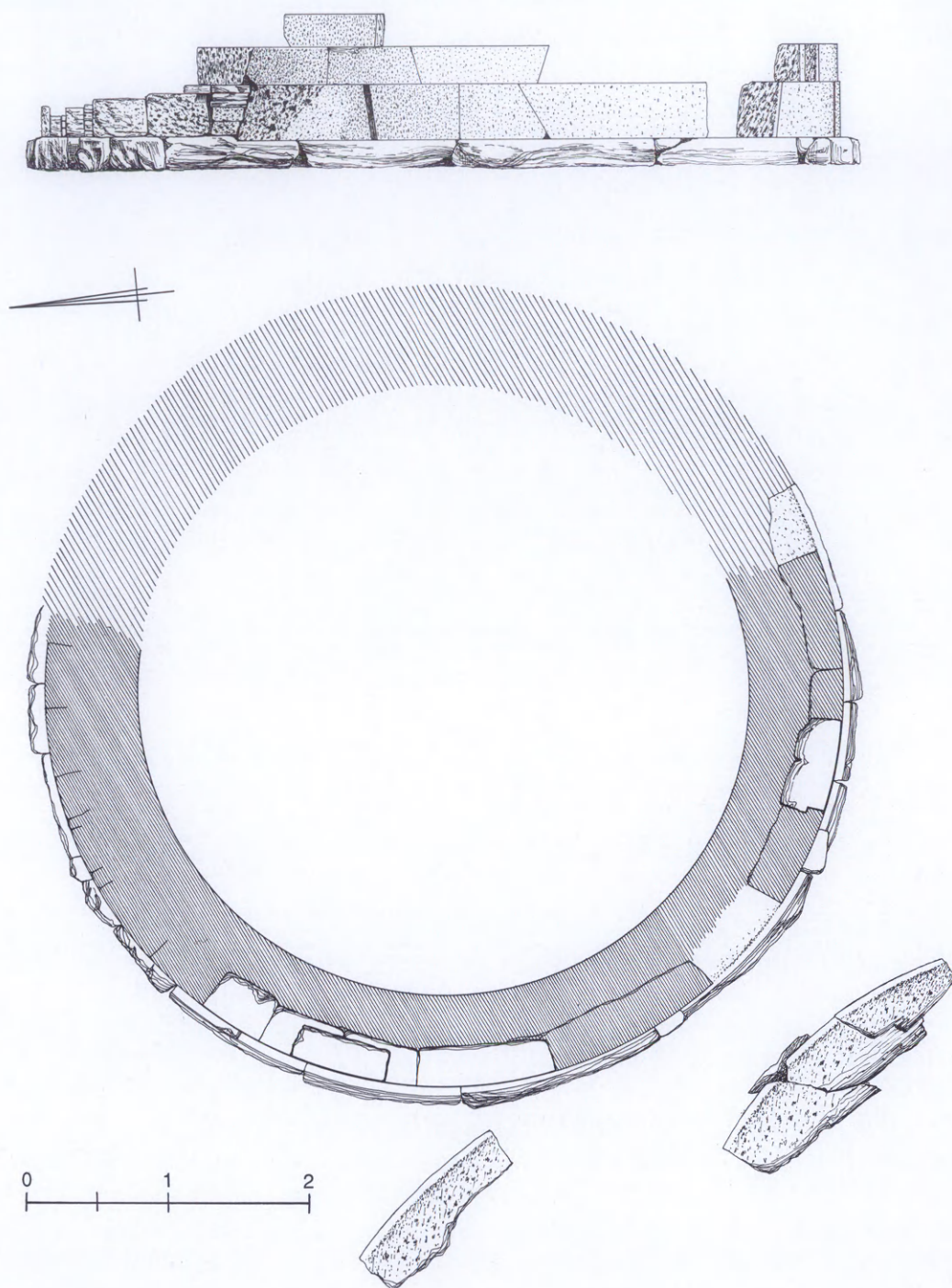
Ἡ μορφή αὐτὴ τοῦ περιβόλου ἀποτελεῖ τὴ μνημειώδη μορφή τοῦ ἀπλοῦ χωμάτινου τύμβου ποὺ συναντήσαμε προηγουμένως. Τὸ χῶμα ποὺ οἱ συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ σῶρευ-

244

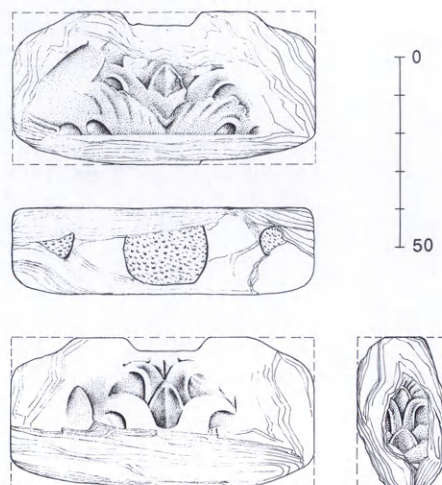
245

246

549. *ΠΑΕ 1975, 11-15 εἰκ. 3-4 πίν. 5γ-7.

Εικ. 245. Όψη τῶν ἐρειπίων καὶ κάτοψη τοῦ μεγάλου κυκλικοῦ ταφικοῦ περιβόλου τῆς νότιας ὁδοῦ.

Εικ. 246. Όψεις και κάτοψη βάσης τριῶν μαρμάρινων ἐπιτυμ-
βίων ἀγγείων ἀπὸ τὸν μεγάλο κυκλικὸ περίβολο τῆς νότιας ὁδοῦ.
Τῇ θέσῃ τῆς βάσης βλ. στὴν εἰκ. 244.

σαν πάνω ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ περιβάλλεται ἀπὸ τὸν καλοδουλεμένο μαρμάρينو τοῖχο καὶ ἡ ἀπλὴ ἐκπλήρωση τοῦ καθήκοντος πρὸς τοὺς νεκροὺς μεταβάλλεται, γίνεται τώρα εὐκαιρία ἐπίδειξης πλούτου καὶ κοινωνικῆς προβολῆς. Στὴν κορυφῇ τοῦ τύμβου ὁ περίβολος ἔφερε τρία μαρμάρινα ἀγγεῖα, ἴσως μία μεγάλη λουτροφόρο ἀνάμεσα σὲ δύο μικρὰς ληκύθους. Σώζεται καὶ ἡ βάση τῶν ἀγγείων, ποὺ ἦταν διακοσμημένη μὲ ἀνάγλυφα ἀνθέμια καὶ στὶς τέσσερις πλευρὲς τῆς.

Μικρὸς κυκλικὸς περίβολος. Ὁ δεῦτερος κυκλικὸς περίβολος βρίσκεται βορειότερα καὶ μέσα στὸν περιφραγμένο ἀρχαιολογικὸ χῶρο. Ἔχει διάμ. 3.90 μ. στὴν εὐθυντηρία καὶ ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ σώζονται λίγοι λίθοι τοῦ κύριου τμήματός του καὶ τῆς ἐπίστεψης, ἡ ὁποία εἶχε ὕψ. 0.195 μ. Ἡ εὐθυντηρία εἶναι ἀπὸ ντόπιο λευκὸ μάρμαρο μὲ ἀδρὴ κατεργασία. Οἱ λίγοι λίθοι τοῦ πρώτου δόμου ποὺ σώζονται στὴ θέση τους εἶναι σχεδὸν ἀκατέργαστοι κατὰ τὴν ἐσωτερικὴ τους πλευρά, ἐνῶ οἱ ἄλλες ὅψεις ἔχουν δουλευτεῖ, μὲ ἐπιμέλεια, μὲ τὸ βελόνι.⁵⁵⁰

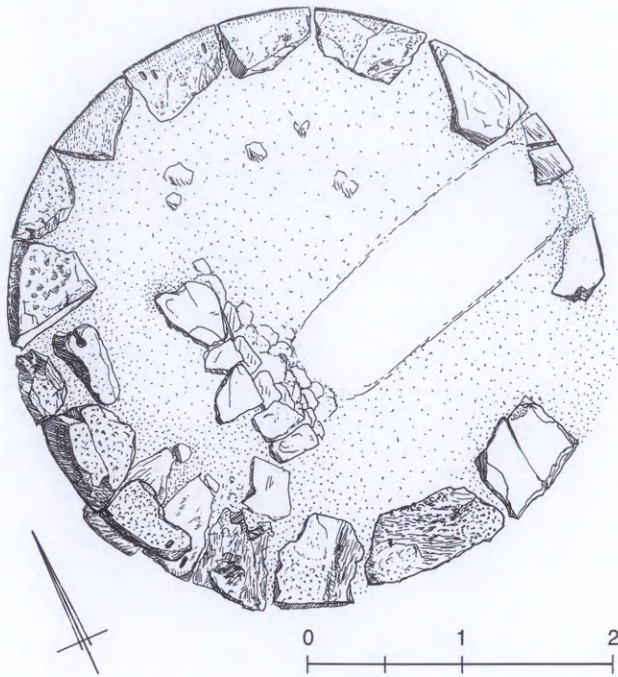
247

Ὁ περίβολος ἐξ αἰτίας τοῦ μικροῦ μεγέθους του καὶ τοῦ σχήματός του διαλύθηκε ἐντελῶς ἀπὸ τοὺς τυμβωρύχους, οἱ ὁποῖοι ἀναζητοῦσαν ἀγγεῖα. Ἡ ἔρευνα τοῦ λάκκου τῶν ἀρχαιοκαπήλων στὸ κέντρο τοῦ περιβόλου ἀποκάλυψε ὅτι στὴν ἴδια θέση εἶχε γίνει, κατὰ τὸν 5ο αἰ., καύση νεκροῦ. Ἀνάμεσα στὶς στάχτες καὶ τὰ μικρὰ κάρβουνα, διατηρήθηκαν τὰ θραύσματα μελανόμορφων καὶ ἐρυθρόμορφων ληκύθων καὶ ἐνὸς πήλινου ἀλαβάστρου, ποὺ χρονολογοῦνται γύρω στὸ 470.

Γνωρίζουμε τὴ θέση τοῦ νεκροταφείου τοῦ 4ου αἰ., καθὼς καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Οὔτε τὸ ἀρχαϊκὸ οὔτε τὸ κλασικὸ νεκροταφεῖο ἔχει βρεθεῖ. Εἶναι πιθανὸ ὅτι βρίσκονταν στὸν χῶρο τοῦ νεκροταφείου τοῦ 4ου αἰ., ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ καταστράφηκαν. Καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ μεγάλου κυκλικοῦ περιβόλου βρέθηκαν στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ἀγγεῖα⁵⁵¹ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ.

550. *ΠΑΕ 1976, 13-14 εἰκ. 7 πίν. 6β· 1992, 1-4.

551. *ΠΑΕ 1975, 13-15 πίν. 7.

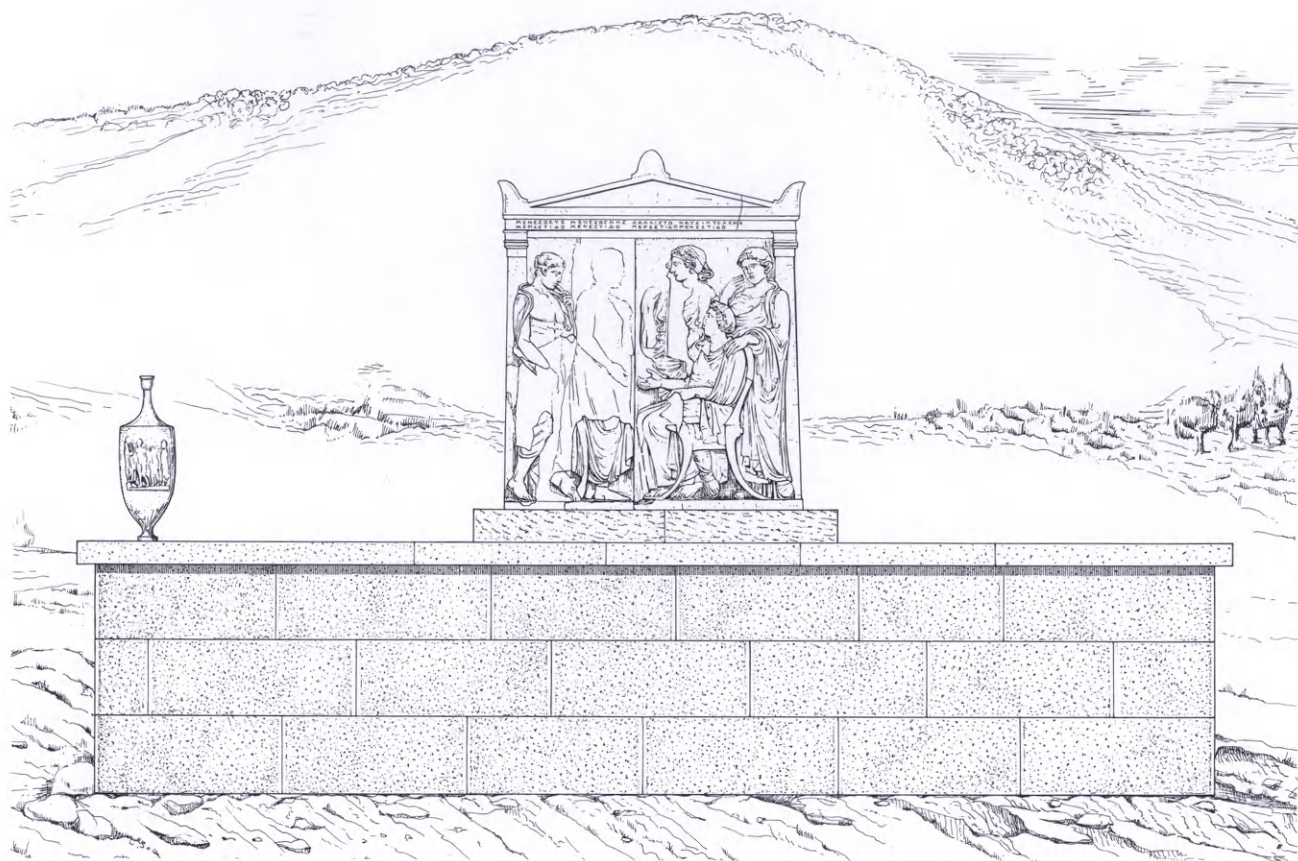
Εἰκ. 247. Κάτοψη τῆς θεμελίωσης τοῦ μικροῦ κυκλικοῦ ταφικοῦ περιβόλου τῆς νότιας ὁδοῦ.

Εἰκ. 248. Ἀναπαράσταση τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τῆς οἰκογενείας τοῦ Μενεσιτίδου στῇ νότια ὁδῷ. Ὁ περίβολος ἔχει ἀναστηλωθεῖ ἐξ ὀλοκλήρου, ὅπως εἰκονίζεται.

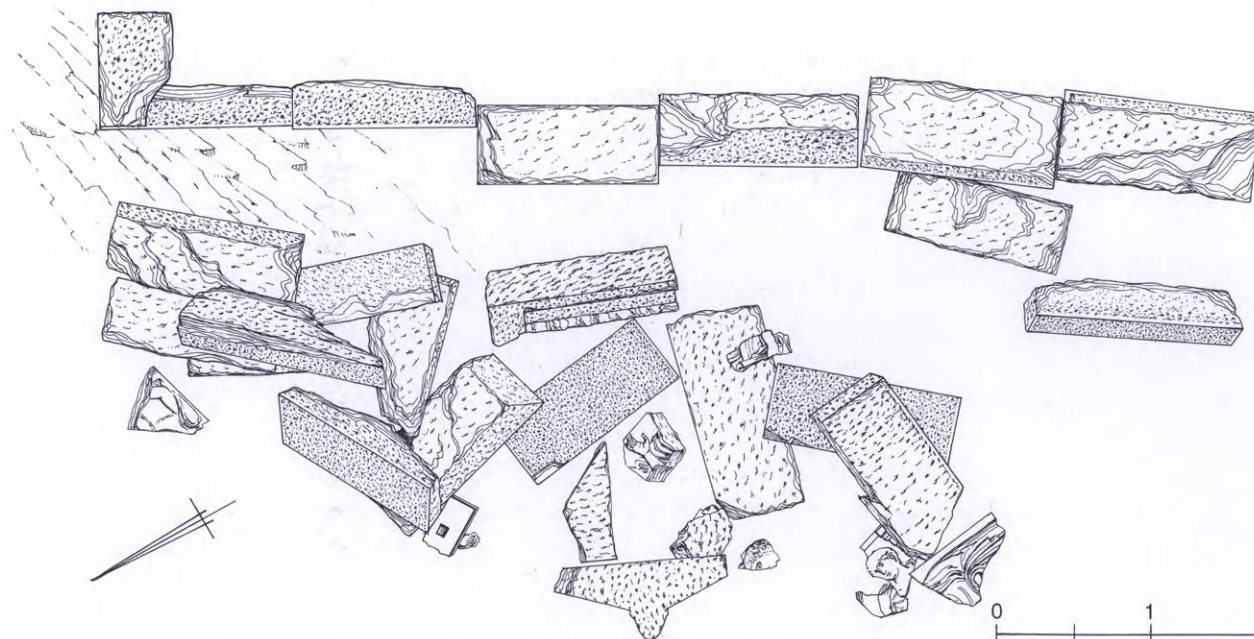
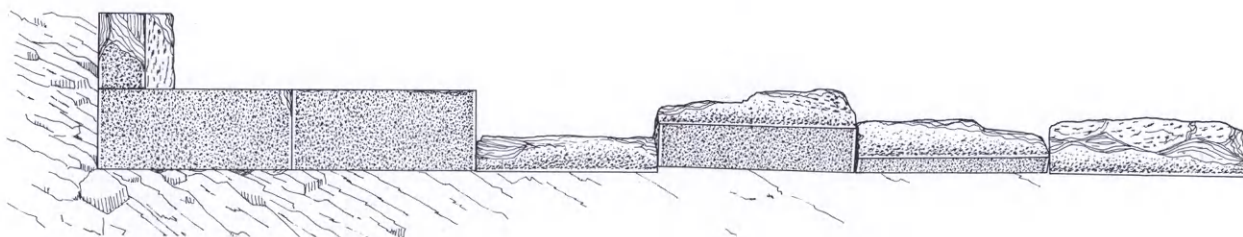
Εἰκ. 249. Ὅψη καὶ κάτοψη τῶν ἐρειπίων τοῦ περιβόλου.

Ὁ περίβολος τοῦ Ἀγαπαίου. Βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση βόρεια τοῦ ἀνακατασκευασμένου μικροῦ στρογγυλοῦ καὶ εἶναι σχεδὸν ἐντελῶς κατεστραμμένος. Μνημονεύεται, γιὰτὶ κατὰ τὴν ἔρευνά του βρέθηκαν τὰ συντρίμμια μεγάλης ἐπιτύμβιας στήλης τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ., στὴν ὁποία σώζονται τὰ ὀνόματα τῶν κυρίων τοῦ περιβόλου, τοῦ Ἀγαπαίου, γιοῦ τοῦ Πυθοδώρου ἀπὸ τὸν Ραμνοῦντα, καὶ τοῦ γιοῦ του [Ἀντι]μένη (208). Εἶναι ὁ πρῶτος περίβολος ὁ ὁποῖος εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ὀρισμένη οἰκογένεια. Ἀπὸ τὴ βάση ναύσκου, μήκ. 1.35 μ., ποὺ βρέθηκε στὰ ἐρείπιά του, συμπεραίνεται ὅτι ἔφερε καὶ μεγάλο ἀνάγλυφο.

- 248 **Ὁ περίβολος τοῦ Μενεσιτίδου.** Πλησιάζοντας πρὸς τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως τὰ μνημεῖα
249 γίνονται ἀρτιότερα καὶ οἱ πληροφορίες ποὺ ἔχουμε γι' αὐτὰ περισσότερες. Ἦδη εἶδαμε περιβόλους στὸν κάμπο τοῦ Λιμικοῦ οἱ ὁποῖοι δὲν μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ καμιὰ οἰκογένεια τοῦ Ραμνοῦντος, γιὰτὶ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἤδη χρόνια εἶχαν λεηλατηθεῖ, εἶχαν ἀφαιρεθεῖ οἱ στήλες τους μὲ τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν ἢ εἶχαν καταστραφεῖ οἱ ναῖσκοι μὲ τὰ ἀνάγλυφα ποὺ τοὺς εἰκόνιζαν. Ὁ περίβολος ποὺ βλέπουμε τώρα, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ νότιου δρόμου, μετὰ τὸν περίβολο τοῦ Ἀγαπαίου, ἀνήκει στὴν πλούσια οἰκογένεια τοῦ Μενεσιτίδου. Εἶναι ὁ παλαιότερος τοῦ 4ου αἰ. ἀπὸ ὅσους σώζονται, καὶ χρονολογεῖται στὴν περίοδο 380-370. Ἡ μορφή του εἶναι ἡ τυπικὴ, ἓνας μαρμαρίνος τοῖχος μὲ μνημειώδη μορφή, ποὺ κλείνει πίσω του τὶς ταφές τῶν νεκρῶν τῆς οἰκογενείας. Τὸ μήκος του εἶναι 7.50 μ. καὶ τὸ ὕψος του 1.70 μ. Εἶχε τρεῖς δόμους καὶ ἐπίστεψη, εἶναι δηλαδὴ σχετικὰ μὲ τοὺς ἄλλους τῆς βόρειας ὁδοῦ χαμηλός, ἐντύπωση ποὺ ἐπιτείνεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη κρηπίδας, γιὰτὶ ὁ πρῶτος δόμος εἶναι τοποθετημένος κατ' εὐθεΐαν στὸν βράχο. Ἡ ὄψη τῶν μαρμαροπλίνθων εἶναι δουλεμένη μὲ λεπτὸ βελόνι. Ὅταν φωτίζεται ἀπὸ τὸν ἥλιο οἱ φωτο-

248

249

Εἰκ. 250. Τὸ μεγάλο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τῆς οἰκογένειας τοῦ Μενεσίδου στὴ νότια ὁδό. Στὸ ἐπιστύλιο τοῦ ἀετώματος ἡ ἐπιγραφή 301.

οκιάσεις που δημιουργούνται από τους αρμούς και τις βελονιές ζωντανεύουν την όψη του μνημείου και του δίνουν πλαστικότητα.⁵⁵²

Ο περίβολος είχε λεηλατηθεί από τους αρχαιοκαπήλους το 1879, οι όποιοι είχαν βρεί δύο κομμάτια από τη μεγάλη ανάγλυφη στήλη του.⁵⁵³ Στην ανασκαφή του 1976, περίπου έκατο χρόνια αργότερα, βρέθηκε σχεδόν ολόκληρη ή στήλη⁵⁵⁴ με το άετωμα πάνω στο όποιο είναι χαραγμένα τα όνόματα των προσώπων, μελών της οικογένειας (301).

Στο ανάγλυφο εικονίζονται δύο άντρες άριστερά και τρεις γυναίκες δεξιά. Οί επιγραφές διασώζουν τα όνόματα των τεσσάρων από τα πέντε πρόσωπα, του Μενεσθέως και του Μενεσθέους, γιών του Μενεστίδου, αρχηγού της οικογένειας, της Καλλιστούς, κόρης του Μενεστίδου, ή όποία πολύ πιθανώς είναι ή όμώνυμη ίερεία της Νεμέσεως, και της Ναυσιπολέμης, γυναίκας του. Στη δεξιά άκρη του αετώματος, που δέν σώζεται, ήταν χαραγμένο το όνομα της τρίτης γυναίκας, κόρης και αύτης του Μενεστίδου και της Ναυσιπολέμης.

250

Το ανάγλυφο είναι έκπληκτικό έργο της άττικής πλαστικής της έποχής του. Πρώτα πρώτα το μέγεθός του· έχει ύψος 2 μ. και το πλάτος του είναι 1.94 επάνω και 2 μ. κάτω, είναι δηλαδή τετράγωνο. Έπειδή δέν ήταν δυνατόν να βρεθεί τόσο μεγάλο κομμάτι μαρμάρου για το έργο, ό γλύπτης αναγκάστηκε να δουλέψει την παράσταση σε δύο κομμάτια, από τα όποια το άριστερό έχει πλάτος 0.85 και το δεξιό 1.15 μ.

Ο άπλός περίβολος του Μενεστίδου έφερε λοιπόν στο μέσον του το ανάγλυφο αυτό, έργο μεγάλου γλύπτη της Αθήνας του πρώτου τρίτου του 4ου αι. Το μέγεθος του αναγλύφου και ή παράσταση, που άποτελεί σύνθεση με ιδιαίτερα προσωπικά-οικογενειακά στοιχεία, δείχνουν ότι πρόκειται για παραγγελία ή όποία εκτελέστηκε σε σπουδαίο εργαστήριο. Ιδιαίτερα το μέγεθος των μορφών, φυσικό, και ή τέχνη της άπόδοσής τους είναι άπόδειξη ότι το έργο σχεδιάστηκε και εκτελέστηκε από δόκιμο καλλιτέχνη στα γύρω από το 370 χρόνια. Τότε στην Αθήνα άκμαζαν πληθος εργαστηρίων που είχαν δημιουργηθεί από τους καλλιτέχνες που εργάστηκαν στα έργα της Ακροπόλεως.

Έκτός από το μεγάλο ανάγλυφο, στην άριστερή άκρη του περιβόλου ήταν στημένη μία μαρμάρινη λήκυθος⁵⁵⁵ με ανάγλυφη παράσταση, ή όποία σώθηκε σε κακή κατάσταση. Ο περίβολος αναστηλώθηκε πλήρως και το έσωτερικό του καλύφθηκε με τύμβο.⁵⁵⁶

Ο περίβολος του Εύφραντορος. Λίγα μόνον μέτρα βορειότερα από το μνημείο της οικογένειας του Μενεστίδου βρίσκεται ό ταφικός περίβολος του Εύφραντορος.^{556α} Η θέση του και το ενδιαφέρον που έδειχναν οι άνθρωποι γι' αυτόν, δηλαδή ή συνεχής αναμόχλευση των χωμάτων και των λίθων του, έμπόδισαν την κάλυψή του από τα χώματα. Στις 29 'Ιανουαρίου 1806 ό W. M. Leake, κατά το ταξίδι του στον Ραμνούντα, τόν διέκρινε και τόν μνημόνευσε.⁵⁵⁷ Ήταν λοιπόν τουλάχιστον από τότε θεατός. Σ' αυτό όμως όφείλεται και ή καταστροφή του γιατί εύκολα άφαιρέθηκε ολόκληρος ό τύμβος, δηλαδή ή έσωτερική επίχωση του περιβόλου όπου υπήρχαν οι τάφοι της οικογένειας του Εύφραντορος, κατα-

251

252

552. *ΠΑΕ 1976, 10-13 εικ. 5-6 πίν. 1γ-6α.

553. Sybel 2123-2124· Conze 491 πίν. 112.

554. *ΠΑΕ 1976, 12-13, πίν. 2-5· 1986, 24, πίν.

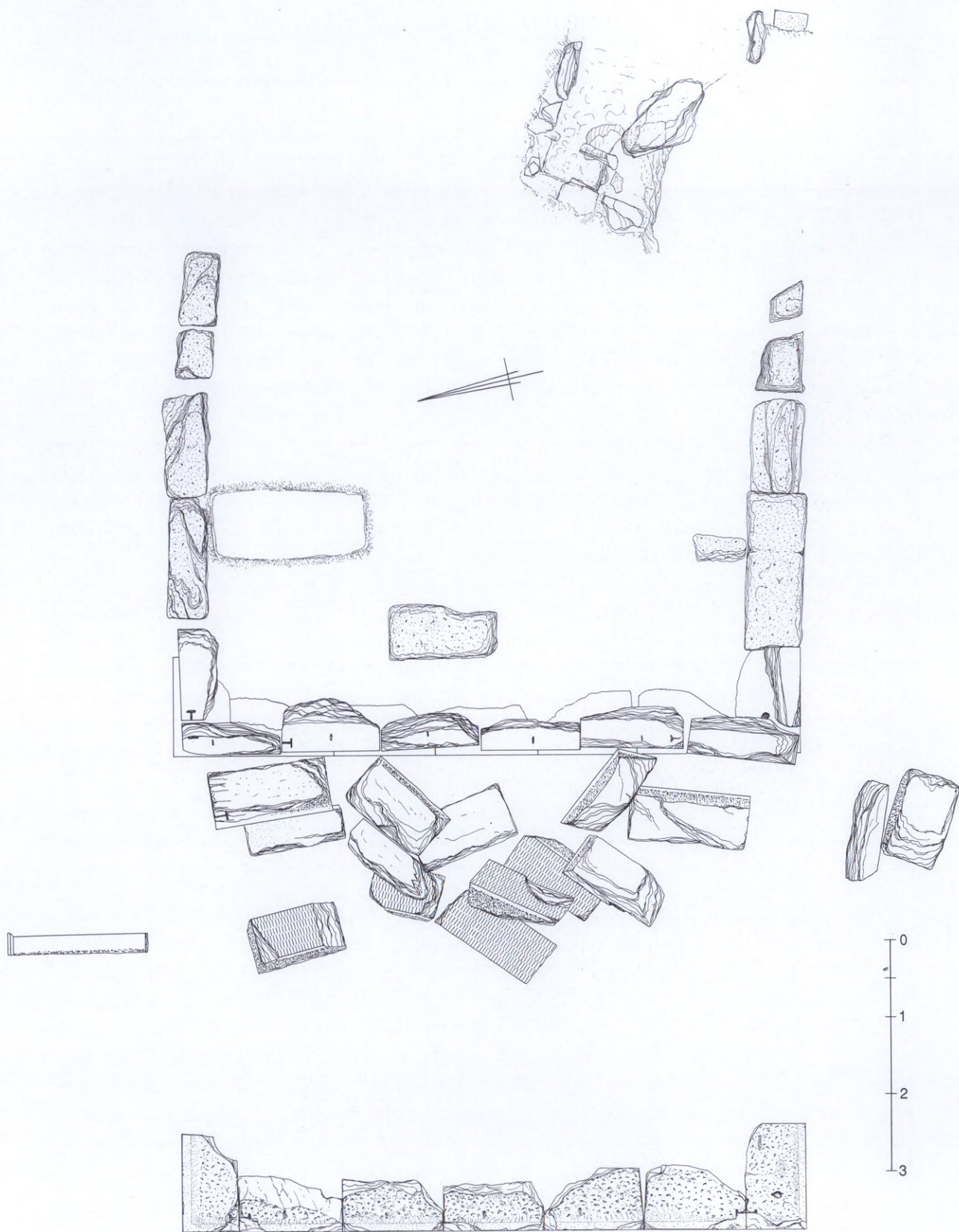
7· *ΑΕ 1987, 271, εικ. 5.

555. *ΠΑΕ 1976, 13 πίν. 6α.

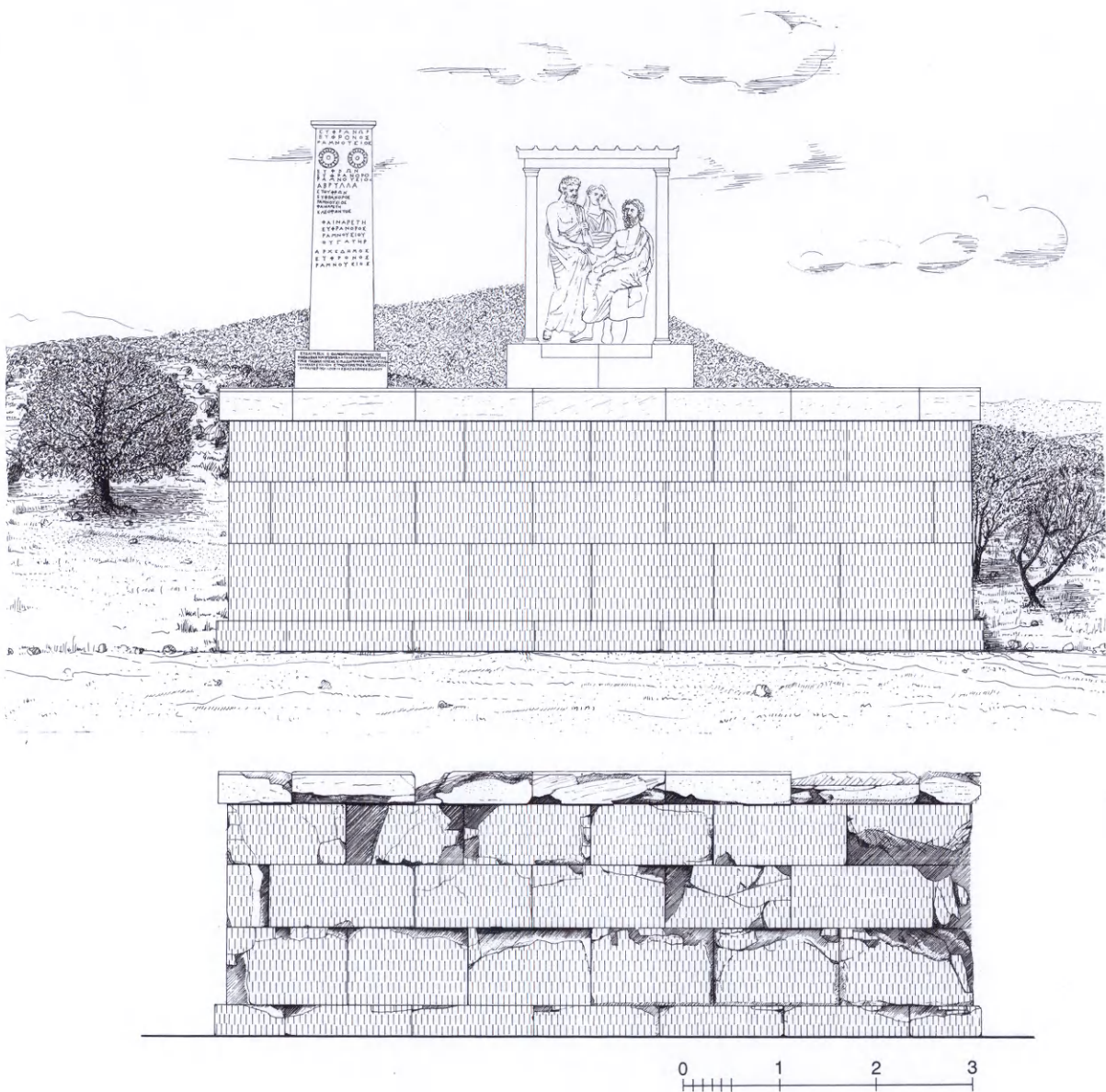
556. *ΠΑΕ 1991, 17 εικ. 8 πίν. 2α.

556α. *ΠΑΕ 1975, 6-11 εικ. 1-2, πίν. 1-5α· 1976, 9, εικ. 4· 1991, 17-23 εικ. 9-10 πίν. 2α· *Έργον 1991, εικόν έξωφύλλου.

557. *Travels in Northern Greece* II 434.

Εἰκ. 251. Κάτοψη τῶν ἐρειπίων τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Εὐφράνορος στὴ νότια ὁδῶ. Κάτω στὴν εἰκόνα
 κάτοψη τῆς κρηπίδας τοῦ περιβόλου. Στὸν ἀκράϊο νότιο λίθο τὸ χάραγμα 397.

Εικ. 252. Ὁ ταφικὸς περίβολος τοῦ Εὐφράνορος στὴ νότια ὁδό. Ἄνω: Ἀναπαράσταση. Πάνω στὸν περίβολο ἡ στήλη 259, ἰδρυμένη στὴ βάση της 260. Κάτω: Ὁ περίβολος ὅπως ἀναστήλωθηκε ἐξ ὁλοκλήρου.

στράφηκε τὸ ἐσωτερικὸ βάθρο τοῦ ἐπιτυμβίου ναΐσκου καὶ φθάρηκαν ἄρκετὰ τὰ μάρμαρα τοῦ μνημείου. Παρὰ τὴ φθορά του ὅμως σώθηκαν ὅλα τὰ μέλη του καὶ ἡ ἀναστήλωσή του ἐγίνε με ἀπόλυτη ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια.

Ὅπως καὶ οἱ προηγούμενοι περίβολοι τῆς νότιας ὁδοῦ, εἶναι καὶ αὐτὸς κατασκευασμένος ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο τῆς Ἀγίας Μαρίνας. Στὸ κατώτερο μέρος του ἔχει κρηπίδα, μήκ. 8 μ. καὶ ὕψ. 0.32 μ., καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὴν ἀκολουθοῦν τρεῖς σειρὲς δόμων καὶ ἡ ἐπίστεψη,

ὕψ. 0.31 μ. Τὸ μῆκος τοῦ περιβόλου εἶναι 7.78 μ. καὶ τὸ ὕψος τοῦ μὲ τὴν ἐπίστεψη 2.72 μ. Ἡ ὄψη τῶν λιθοπλίνθων εἶναι διακοσμημένη μὲ βαθιὲς κάθετες αὐλακιές, ποὺ δίνουν τὴν αἴσθησιν τῆς στιβαρότητας στὸ ὀγκῶδες μνημεῖο.

Ἀπὸ τὰ ἐπιστήματα σώθηκε ἡ μεγάλη στήλη τοῦ (259), ἡ βάση τῆς κομματιασμένη (260) καὶ πολὺ φθαρμένο τὸ μεγάλο ἀνάγλυφο τοῦ ἐπιτύμβιου ναῖσκου. Στὴ στήλῃ, ποὺ στολίζεται μὲ δύο ρόδακες, εἶναι χαραγμένα τὰ ὀνόματα ἐκείνων ποὺ εἶχαν ταφεῖ στὸν περίβολο καὶ ἀπάρτιζαν τρεῖς γενιὲς τῆς οἰκογένειας. Ὁ ὑπέργηρος Εὐφράνωρ, τρία παιδιά του, ἡ ἀνεψιά του καὶ ὁ ἐγγονός του. Ὑπάρχει ἀκόμη χαραγμένο τὸ ὄνομα μιᾶς γυναίκας, τῆς Ἀβρύλλας, τῆς ὁποίας δὲν εἶναι φανερὴ ἡ συγγένεια μὲ τοὺς ἄλλους. Εἶναι ἡ σύζυγος τοῦ Εὐφρόνος. Ὅπως εἶναι χαραγμένα τὰ ὀνόματα σχηματίζεται γενεαλογικὸ δένδρο.

Γιὰ τὸν ἀρχηγὸ τῆς οἰκογένειας, τὸν Εὐφράνωρα, ὑπάρχει χαραγμένη στὴ βάση τῆς μεγάλης στήλης ἔμμετρη ἐπιτάφια ἐπιγραφή. Τὰ ἐπιγράμματα δὲν εἶναι πολὺ συχνά, συγκριτικά, στοὺς ἀρχαίους τάφους. Ἡ χάραξή του ἐδῶ εἶναι ἓνα ἀκόμη χαρακτηριστικὸ τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῆς οἰκογένειας, γιὰτὶ συνεπάγεται δαπάνη καὶ τὴν εὕρεση, κυρίως, τοῦ κατάλληλου προσώπου ποὺ θὰ τὸ συνέθετε. Σπανιότερη εἶναι ἡ χρῆση τους στὰ νεότερα χρόνια. Στὰ νέα ἑλληνικὰ τὸ ἐπίγραμμα ἀποδίδεται περίπου ὡς ἑξῆς:

*Μακάριος ὁ νεκρὸς Εὐφράνωρ, τοῦ Εὐφρόνος ὁ γιός,
ἐδῶθε κεῖται χρόνων ἑκατὸν καὶ πέντε,
ὅλους ἀφήνοντάς τους πίσω του κι ἔχοντας δεῖ τρεῖς γενεὲς παιδιῶν·
γὰ αὐτὸ πραγματικὰ πρῶτος κοιμήθηκε εὐτυχισμένος
καὶ ζηλευτὸς ὁ Εὐφράνωρ, στοὺς πολλοὺς ἀνάμεσα, κατέβηκε στὸν Ἀδην.*

Ἀπὸ τὰ λείψανα τοῦ περιβόλου ξέρουμε ὅτι ὁ Εὐφράνωρ ἦταν πλούσιος· ἀπὸ τὴ στήλη καὶ τὸ ἐπίγραμμα μαθαίνουμε ὅτι ἔφτασε ἕως τὴν ἡλικία τῶν 105 ἐτῶν, ὅτι ἀπόκτησε τρία παιδιά, τὸν Εὐφρόνα, τὸν Εὐθύφρονα καὶ τὴ Φαιναρέτη, ἓναν ἐγγονό, τὸν Ἀρχέδημο καὶ φυσικὰ δισέγγονα, ὅπως ρητὰ μνημονεύεται· τρεῖς παίδων γενεὰς ἐπιδῶν. Ὁ περίβολος, κατασκευασμένος ἐπὶ τῆς νοτίας ὁδοῦ, βρισκόταν στὴν ἄκρῃ κτήματος τοῦ Εὐφράνωρος, ὑψηλὸς καὶ μεγαλοπρεπής.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στήλῃ, ἦταν ἰδρυμένος καὶ ἐπιτύμβιος ναῖσκος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώθηκε τὸ μεγάλο ἀνάγλυφό του. Ἀφημένο ἐπὶ ἑκατοντάδες χρόνια στὴν ὑπαίθρο, ἔχει μαυρίσει καὶ ἔχει ὑποστῆ μεγάλη φθορά. Τὰ κεφάλια τῶν μορφῶν λείπουν, διακρίνονται μόνο ἀρκετὰ καλὰ τὰ σώματά τους. Δεξιὰ εἰκονίζεται καθισμένος ἄντρας, στὴ μέση ὄρθια γυναίκα καὶ ἀριστερὰ δεύτερος ἄντρας ὄρθιος.⁵⁵⁸

Πολλὰ χρόνια μετὰ τὴν κατασκευὴ του, ἴσως στὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ἢ στὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας, ὁ περίβολος διαλύθηκε καὶ τὸ ἐσωτερικὸ του ἀνασκάφηκε. Ἀνατολικά του, στὴν ἄκρῃ τοῦ τύμβου του, δημιουργήθηκε μικρὴ μεταλλουργικὴ ἐγκατάσταση. Τὴν ὑπαρξὴ τῆς μαρτυροῦν, σὲ ἀπόσταση 7.50 μ. ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ περιβόλου, τὰ λείψανα κλιβάνου, στὸν ὁποῖο ὑπῆρχαν ἐνσωματωμένα μέλη μαρμάρινου ἐπιτύμβιου μνημείου τοῦ 4ου αἰ.⁵⁵⁹ Μέσα στὸν κλίβανο βρέθηκαν ἄφθονα ὑπολείμματα καμι-

558. *ΠΑΕ 1975, 10 πίν. 5α. Τὸ ἀνάγλυφο μνημονεύουν ὁ Lolling, AM 4, 1879, 280-281 καὶ ὁ W. Wrede, Attische Mauern 30 ἀρ. 72.

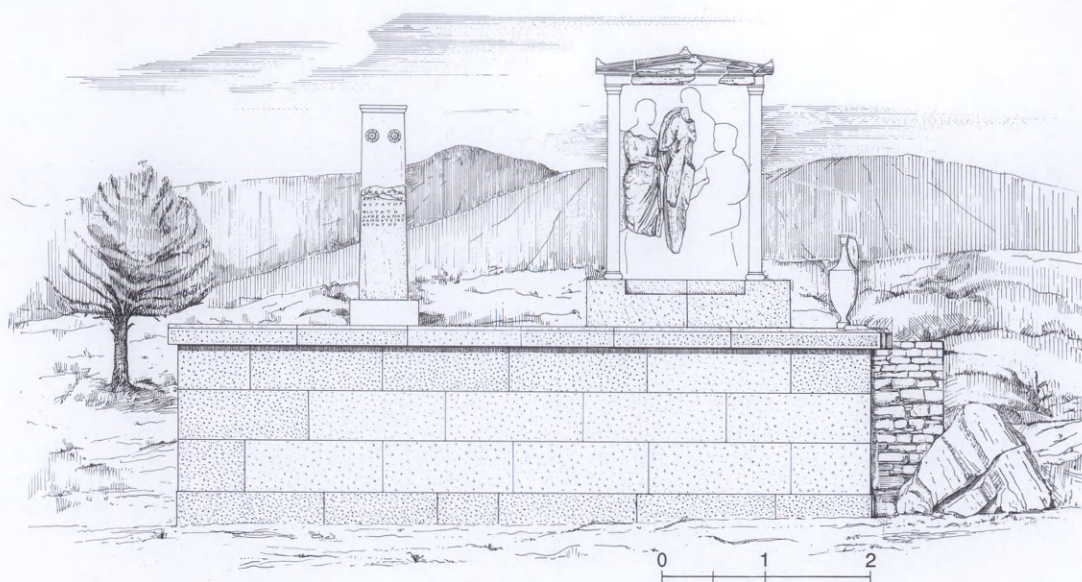
559. *ΠΑΕ 1991, 23 εἰκ. 9.

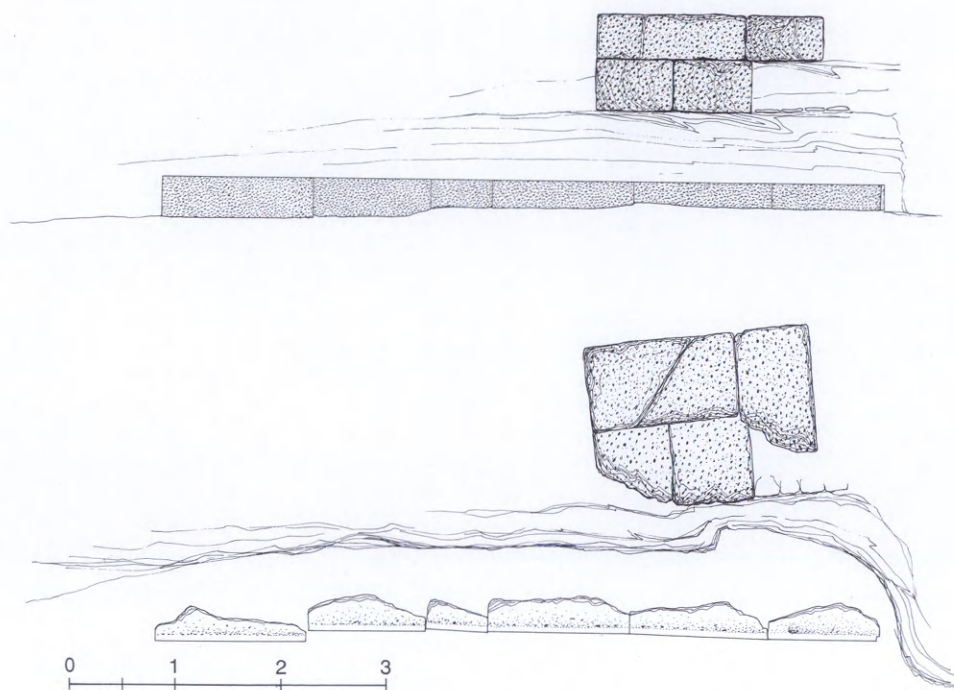
Εἰκ. 253. Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ἐπιτύμβιου ναῖσκου τοῦ περιβόλου τοῦ Εὐφράντορος, φθαρμένο ἀπὸ τὴν ἔκθεσὶ τοῦ σιὴν ὑπαιθρο ἐπὶ δύο χιλιετίες.

νεύσεως σιδηρομεταλλεύματος πού, ὅπως γνωρίζουμε, προερχόταν ἀπὸ τὰ ὄρυχεῖα σιδήρου πού βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὸ χωριὸ Γραμματικό. Σὲ ἀρκετὴ ἔκταση ἀνατολικά τοῦ περιβόλου ὑπάρχουν σιὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἀφθονες σκουριές, ὑπολείμματα τῶν ἐργασιῶν τοῦ ἐργαστηρίου.

Ὁ περίβολος τοῦ Εὐφράντορος ἀναστηλώθηκε πλήρως τὸ 1991 μόνο μὲ τὰ μέλη του, χωρὶς τὴ χρῆση νέου ὑλικοῦ, καὶ ἀνακατασκευάστηκε ὁ τύμβος του. Ἀποτελεῖ σήμερα τὸν

Είκ. 254. Ἀναπαράσταση τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τῆς οἰκογένειας τοῦ Διοφαντίδου, τοῦ τελευταίου τῆς νότιας ὁδοῦ.

Είκ. 255. Ὅψη καὶ κάτοψη τῶν ἐρειπίων τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Διοφαντίδου.

μοναδικό πλήρη μνημειώδη περίβολο στην Ἀττική, κατασκευασμένο σὲ ἐπίπεδο ἔδαφος.⁵⁶⁰

Ὁ περίβολος τοῦ Διοφαντίδου. Πρὶν φθάσουμε στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως ὑπάρχει ἀκόμη ἓνας μαρμαρίνος περίβολος, κατεστραμμένος κι αὐτὸς σὲ μεγάλο βαθμό. Σώζονται λίγα ἀπὸ τὰ μέλη του, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ὁποίων γίνεται ἡ ἀναπαράστασή του μὲ ἀκρίβεια. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κρηπίδα, ὕψ. 0.385 μ., εἶχε ἀκόμη τρεῖς δόμους (ὕψ. 0.515, 0.485 καὶ 0.44 μ.) καὶ τὴν ἐπίστεψη, ὕψ. 0.16, συνολικοῦ ὕψους 1.985 μ. Τὸ μῆκος τοῦ περιβόλου στὴν κρηπίδα καὶ στοὺς δόμους ἦταν 6.72 μ. Τὸ μῆκος τῆς ἐπίστεψης ἦταν λίγο μεγαλύτερο.^{560α}

254

255

Ὅπως οἱ περισσότεροι περίβολοι καὶ τοῦτος ἔφερε ἐπιτύμβιο ναῖσκο, ὁ ὁποῖος ἐδραζόταν σὲ πώρινο θεμέλιο· σώζεται ἡ βάση του, μέρος τοῦ ἀναγλύφου καὶ ἡ ἐνεπίγραφη ἀετωματικὴ ἐπίστεψή του (250), ἀπὸ τὴν ὁποία μαθαίνουμε ὅτι εἶχε ἀρχικὰ ταφεῖ στὸν περίβολο κατὰ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. ἡ ἀνύπαντρη κόρη τοῦ Ραμνούσιου Διοφαντίδου.

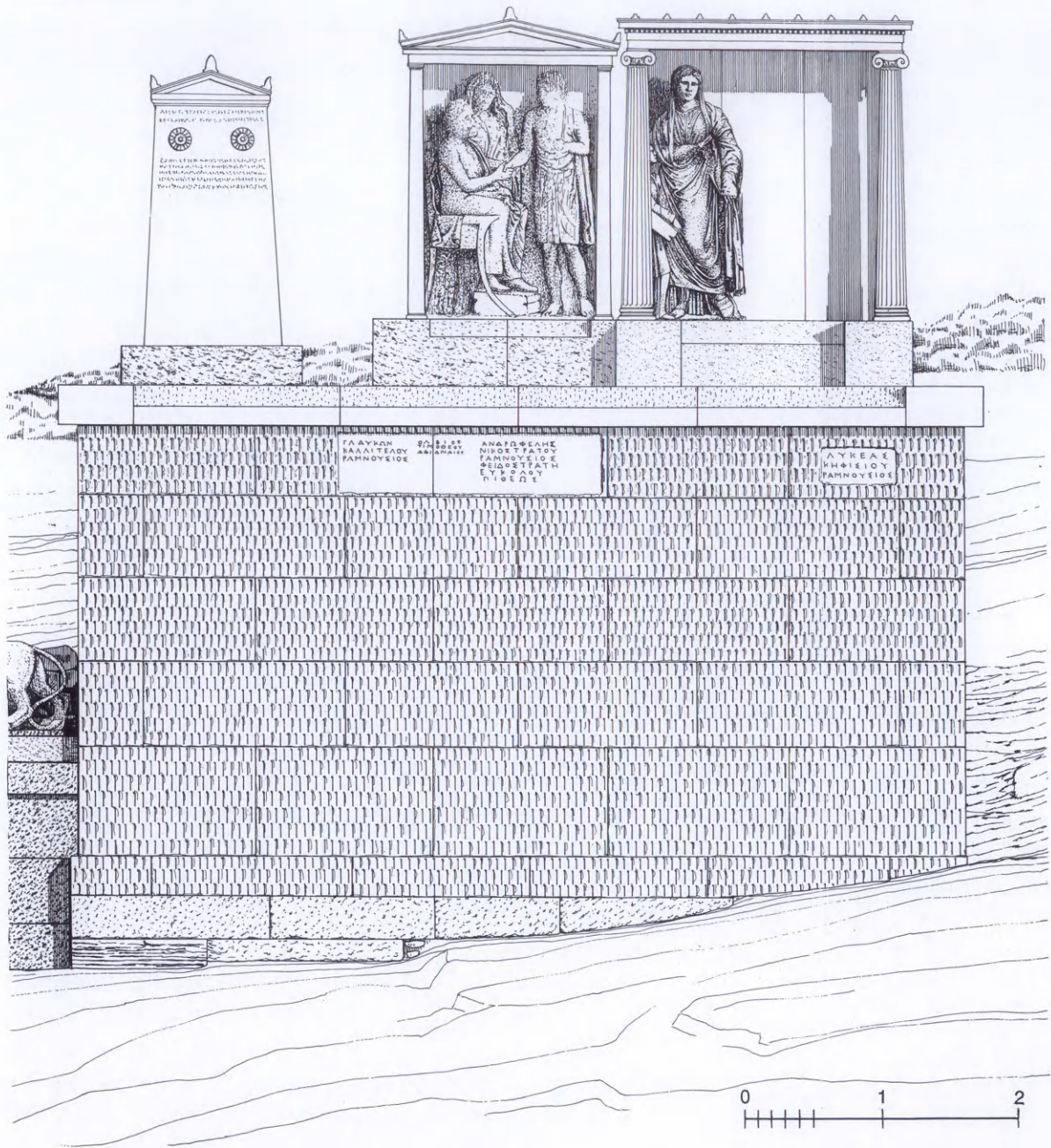
Στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν τάφηκαν καὶ ἄλλοι, συγγενεῖς ἢ ἀπόγονοι τῶν ἀρχικῶν κυρίων τοῦ περιβόλου. Μία ἐπιτύμβια στήλη (251) μᾶς διασώζει τὰ ὀνόματα. Στὸν ναῖσκο, ἀπὸ τὰ οἰκτρὰ λείψανα τοῦ ἀναγλύφου ποὺ μᾶς ἔχουν σωθεῖ, διαπιστώνουμε ὅτι ὑπῆρχε ἀνάγλυφη παράσταση ἐνὸς καθισμένου ἄντρα δεξιὰ καὶ ἐνὸς ὄρθιου ἀριστερά, καὶ μιᾶς ὄρθιας γυναίκας στὴ μέση.⁵⁶¹ Ἀπὸ τὸν περίβολο σώζονται λίγα μέλη τὰ ὁποῖα ἀναστηλώθηκαν. Ἡ οὐδέτερη συμπλήρωση τῶν ὅσων λείπουν ἐπιτρέπει τὸν σχηματισμὸ πλήρους εἰκόνας τοῦ μνημείου.

560. **Εργον* 1991, 6 εἰκ. 9-10 καὶ ἔγχρ. εἰκ. ἐξωφύλλου. **ΠΑΕ* 1991, 17-23 εἰκ. 9-10 πίν. 2α.

560α. **ΠΑΕ* 1976, 5-8, εἰκ. 1-3 πίν. 1α-β· 1978,

1-2· 1991, 24 εἰκ. 11, πίν. 3α· **ΑΕ* 1979, 4-5, εἰκ. 1.

561. **ΠΑΕ* 1975, 10· 1976, 8 πίν. 1β.

Εἰκ. 256. Ἀναπαράσταση τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Διογεΐονος, τοῦ πρώτου τῆς βόρειας ὁδοῦ, ἀναστηλωμένου ὅπως εἰκονίζεται, χωρὶς τὰ ἐπισηήματα. Ὁ ναῖσκος δεξιὰ καὶ ἡ μεγάλη στήλη ἀριστερὰ φέρουν τὴς ἐπιγραφὰς 242 καὶ 243. Στὸν ἀνώτερο δόμο εἶναι χαραγμένες οἱ ἐπιγραφὰς 245-248.

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΟΔΟΥ

Μόλις προσπεράσουμε τὴ γωνία τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, βαδίζοντας πρὸς τὸ φρούριο, τελειώνει ἡ ἱερὴ ἰδιοκτησία καὶ ἀρχίζει πάλι ἡ πολιτεία τῶν νεκρῶν. Στὸν ἄξονα τῆς μικρῆς ρεματιᾶς ποὺ σχηματίζεται ἀνάμεσα στοὺς λόφους ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως καὶ φθάνουν ὡς τὴ θάλασσα σχεδόν, οἱ Ραμνοῦσιοι διαμόρφωσαν δρόμο πλάτους 6 μ. περίπου, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ ὁποίου ἱδρυσαν τὸ κυριότερο νεκροταφεῖο τοῦ δήμου. Τὶς παρυφῆς τοῦ δρόμου τὶς κατέλαβαν οἱ μνημειώδεις τάφοι πλουσιῶν οἰκογενειῶν. Στὸν χῶρο τοῦ καθενὸς ἀρκετὲς εἶναι οἱ ταφῆς ποὺ ἔγιναν ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή τους. Πίσω ἀπὸ τοὺς περιβόλους ὑπῆρχαν φτωχότεροι τάφοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζονται στήλες, κιονίσκοι ἢ λείψανά τους.

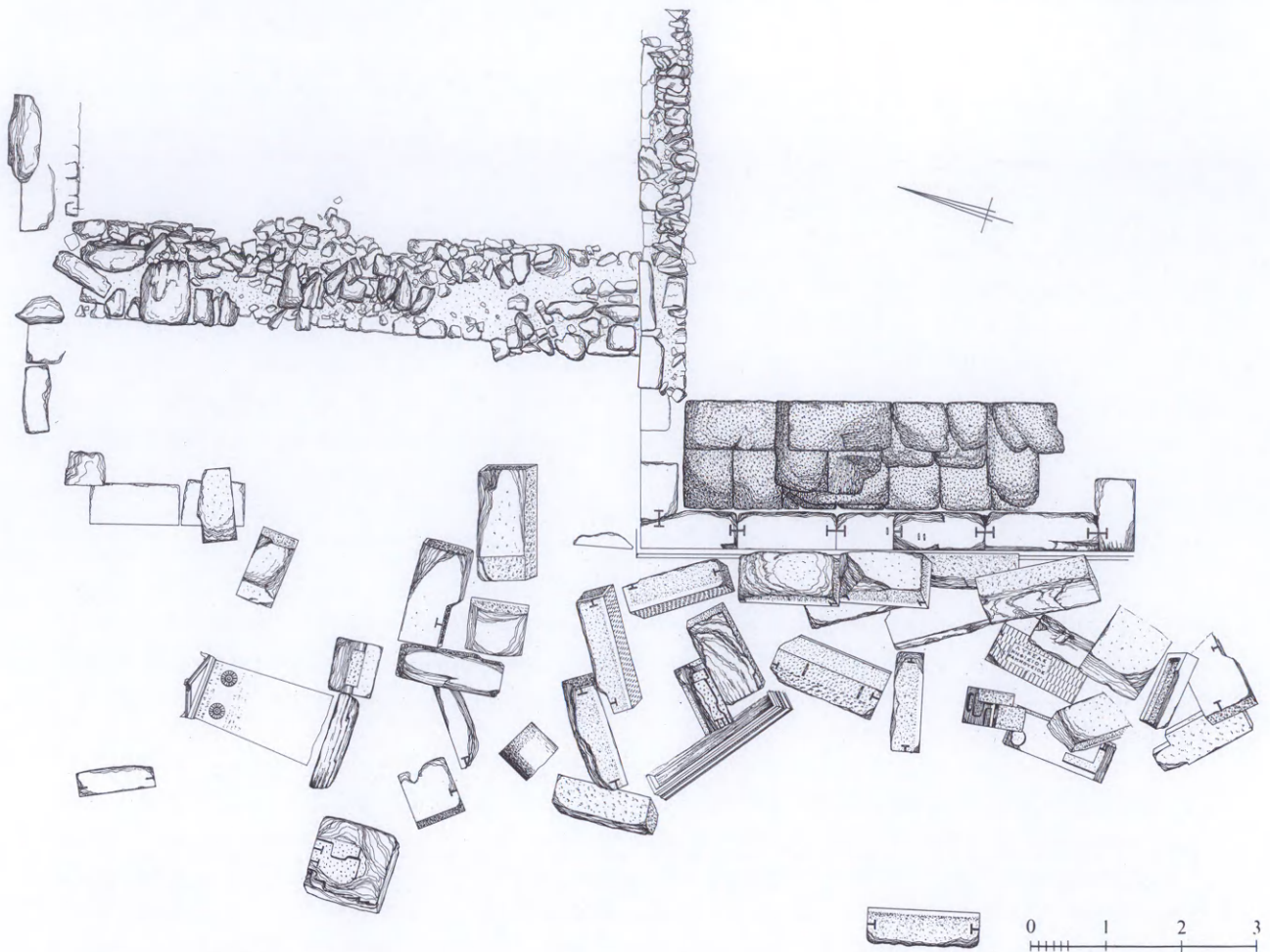
Ὁ βόρειος δρόμος, ὅπως καὶ ὁ νότιος, λεηλατήθηκε ἀπὸ τοὺς τυμβωρύχους, οἱ ὁποῖοι ὁμῶς, ἐπειδὴ ἐδῶ ἔδειξαν μικρότερο ζῆλο καὶ ἐπιμέλεια, ἄφησαν ἀρκετὰ μνημεῖα γιὰ συμπληρωματικὴ ἔρευνα. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὁ δρόμος φρουρίου-Ἱεροῦ ἦταν τὸ πλέον συχναζόμενο μέρος τοῦ Ραμνοῦντος, γι' αὐτὸ τὰ μνημεῖα του εἶναι μεγαλύτερα καὶ πολυτελέστερα ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ νότιου δρόμου.

Ὁ περίβολος τοῦ Διογείτονος. Ὁ πρῶτος μνημειακὸς περίβολος ποὺ συναντᾶμε κατεβαίνοντας τὸν βόρειο δρόμο, δεξιὰ, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα τοῦ Ἱεροῦ, εἶναι τοῦ Διογείτονος Καλλίου. Ἔχει σὲ κάτοψη τὸ σχῆμα Π μὲ ἄνισα τὰ κάθετα σκέλη καὶ ἡ πρόσοψή του ἔχει μῆκος 6.50 μ., τὸ νότιο σκέλος 1.35 μ. (ὅσο σώζεται), τὸ βόρειο 7.50 μ. Τὸ βόρειο ἀκολουθεῖ τὴν τοιχοδομία τῆς πρόσοψης μόνο σὲ μῆκος 1.15 μ., ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο μέρος του εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ μικρότερες πέτρες κατεργασμένες καὶ μὴ.

256-264

Ἡ πρόσοψη τοῦ περιβόλου, ὁ ὁποῖος εἶναι κατασκευασμένος μὲ μάρμαρο Ἀγ. Μαρίνας, ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε δόμους. Τὸ ὕψος τους μειώνεται προοδευτικὰ ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω, ἀπὸ τὴν τρίβαθμη κρηπίδα (τὸ νότιο ἄκρο ἔχει μόνο μία βαθμίδα) ἕως τὴν ἐπίστεψη· αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑξὶ λιθοπλίνθους. Οἱ δύο ἄκρινες εἶναι ὀρθογώνιες καὶ οἱ ὑπόλοιπες λοξότμητες. Τὸ ὕψος τοῦ περιβόλου εἶναι 4.16 μ., ὅσο ἓνα μονώροφο σπίτι. Σήμερα ἔχει σχεδὸν τὴν παλαιά του μορφή, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν ναῖσκων καὶ τῆς μεγάλης στήλης ποὺ λείπουν. Πρῶτος αὐτὸς ἀναστηλώθηκε τὸ 1976 μὲ τὸ δικό του ἀποκλειστικὰ ὑλικό, ποὺ βρισκόταν πεσμένο ἐμπρὸς του, πάνω στὸν δρόμο, ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες. Ἀπὸ τὴ θέση τῶν πεσμένων μαρμαροπλίνθων τοῦ περιβόλου φαίνεται πὼς ἡ κατάρρευσὴ του ὀφείλεται στὴν καταστροφὴ τῶν σιδερένιων συνδέσμων τῶν πλίνθων καὶ στὴ φυτεία ποὺ ἀναπτύχθηκε σιγὰ σιγὰ στὸν τύμβο του. Ἡ σχεδὸν κανονικὴ θέση τῶν πλίνθων ποὺ ἀποκάλυψε ἡ ἀνασκαφὴ μαρτυρεῖ ὅτι οἱ ἀρχαιοκάπηλοι δὲν ἐρεῦνησαν σοβαρὰ τὰ εἰσώματα, ἴσως γιὰ τὸ τὰ λείψανα τῶν ναῖσκων δὲν τοὺς φάνηκαν ἀξιόλογα.⁵⁶²

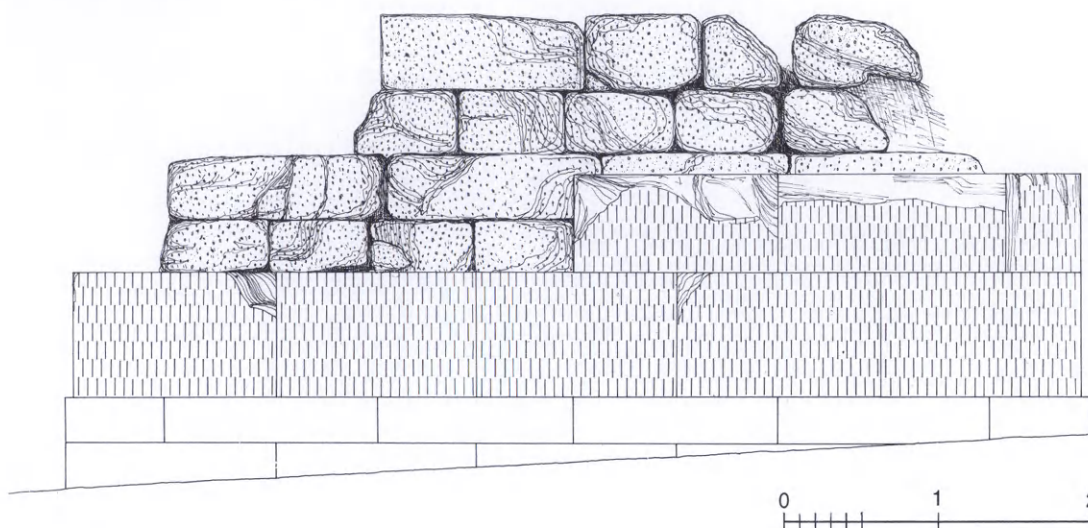
562. *ΠΑΕ 1975, 15-25 εἰκ. 5-9 πίν. 8-9α, β· 17 εἰκ. 7· 1982, 154 εἰκ. 7· 1984, 207-208 ἀρ. 137· 1976, 22-28 εἰκ. 12-14 πίν. 10β-15· 1977, 18· 1979, *ΑΕ 1979, 17-19.

Εἰκ. 257. Κάτοψη τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος στὴ βόρεια ὁδὸ, καὶ τοῦ παρακειμένου ἀριστερὰ κατεστραμμένου μνημείου, μὲ τὰ μαρμάρινα μέλη του σκορπισμένα στὴ βόρεια ὁδὸ.

Ὁ περίβολος τοῦ Διογείτονος εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς τελευταίους τοῦ Ραμνοῦντος καὶ τοῦ 4ου αἰ. στὴν Ἀττικὴ. Ὁ πλοῦτος τῆς οἰκογένειας εἶναι φανερός ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ μνημείου, τὴν πολυτέλεια τῆς κατασκευῆς καὶ τὰ ἐπιστήματα ποὺ βρίσκονταν στὸ πάνω μέρος τοῦ τύμβου. Ἀριστερὰ ἦταν ἰδρυμένη ἡ μεγάλη καὶ βαριὰ σὲ ἀναλογίες στήλη 243 τοῦ περιβόλου (ὑψ. 1.96, πλ. 1, πάχ. 0.16 μ.), ποὺ ἔληγε σὲ ἀέτωμα. Εἶναι φανερὴ ἡ ἐπιδίωξη τοῦ τεχνίτη νὰ ἐντυπωσιάσει μὲ τὴ βαριὰ στήλη ἀλλὰ καὶ ἡ πρόνοιά του νὰ ἀποφύγει τὸ ὑπερβολικὸ ὕψος (ἡ στήλη τοῦ Ἀθηνοδώρου ἔχει ὕψος 3.40 μ.), γιατί τὸ σημεῖο ποὺ βρίσκεται ὁ περίβολος καὶ τὸ μεγάλο του ὕψος θὰ ἐπιδροῦσαν δυσμενῶς στὴν ἐμφάνισή τοῦ μνημείου.

Στὴ στήλη εἶναι χαραγμένο πρῶτο τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχικοῦ κυρίου τοῦ περιβόλου, ποὺ ἦταν καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῆς οἰκογένειας, καὶ τῆς γυναίκας του. Δύο μεγάλοι καὶ πλούσιοι ἀνά-

Εικ. 258. Όψη του ταφικού περιβόλου του Διογέιτος στη βόρεια οδό, όπως ήταν πριν από την αναστήλωσή του.

γλυφοί ρόδακες τὰ χωρίζουν ἀπὸ τὰ ἄλλα ὀνόματα ποὺ ἀκολουθοῦν, τῶν συγγενῶν καὶ τῶν ἀπογόνων.

Δεξιὰ τῆς στήλης ὑπῆρχαν δύο ἐπιτύμβιοι ναῖσκοι. Ὁ πρῶτος, ποὺ βρισκόταν στὸ κέντρο τοῦ περιβόλου, ἔχει ἀνάγλυφο ὅπου εἰκονίζονται τρεῖς μορφές, ἡ δεξιὰ εἶναι ἄντρας, ἡ μεσαία καὶ ἡ ἀριστερὴ ποὺ εἶναι καθιστὴ, γυναῖκες. Τὸ ἀνάγλυφο αὐτό, ποὺ μᾶς σώζεται σὲ πολλὰ κομμάτια, εἶναι τόσο φθαρμένο ὥστε εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνει κανεὶς τὸ φύλο τῶν μορφῶν.⁵⁶³

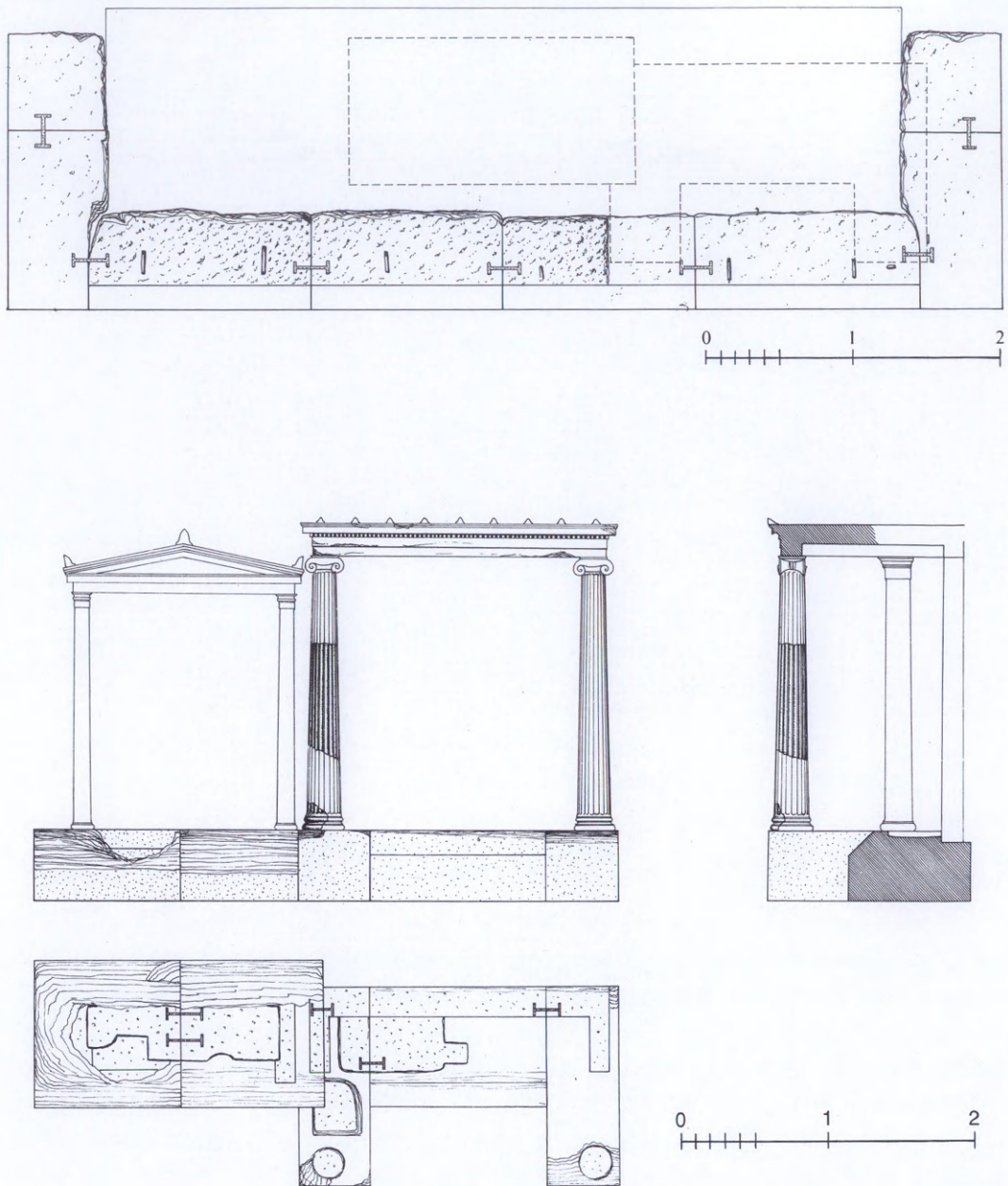
259-260

264

Ὁ δεύτερος ναῖσκος δεξιότερα παρουσιάζει πολὺ ἐξελιγμένη ἀρχιτεκτονικὴ μορφή σχετικὰ μὲ τὰ ἄλλα ἐπιτύμβια μνημεῖα τοῦ 4ου αἰ. Ἔχει τὴν πρόσοψη κτιρίου μὲ δύο ἰωνικοὺς κίονες καὶ πίσω τους σχηματίζεται, μὲ τὶς παραστάδες τοῦ ναῖσκου, ἀρκετὰ βαθιὰ κόγχη, στὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς ὁποίας ὑπάρχει γυναικεῖο ἄγαλμα λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ μέγεθος, τῆς Ἀβροῦς, συζύγου τοῦ Διογέιτος. Τὴ συνοδεύει, σὲ μικρότερο μέγεθος, ἡ θεραπαινίδα τῆς, ποὺ κρατεῖ μάλιστα τὸ ὑποπόδιο γιὰ τὴν κυρία τῆς. Τὸ ἄγαλμα τῆς δούλης βρίσκεται ἀνάμεσα στὸν ἀριστερὸ κίονα καὶ τὴν ἀριστερὴν παραστάδα, ἐνῶ ὁ μισὸς χώρος τοῦ ναῖσκου, δεξιὰ, μένει κενός. Καὶ τὰ δύο ἀγάλματα ἔχουν τὴ νεότερη ἱστορία τους· τὸ ἄγαλμα τῆς κυρίας εἶχε βρεθεῖ ἀπὸ ἀρχαιοκαπήλους τὸ 1934 καὶ ἔπειτα ἀπὸ ἀστυνομικὲς περιπέτειες κατέληξε στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ὅπου ἔμεινε λησμονημένο καὶ χωρὶς νὰ εἶναι γνωστὸ σὲ ποῖο σημεῖο τοῦ Ραμνοῦντος εἶχε βρεθεῖ. Κατὰ τὶς μετὰ τὸ 1975 ἀνασκαφὲς βρέθηκαν ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο κομμάτια τοῦ ἀγάλματος, τὰ ὁποῖα συγκολλήθηκαν καὶ ἀποδείχτηκε πὺς τὸ ἄγαλμα προερχόταν ἀπὸ τὸν μεγάλο ναῖσκο τοῦ περιβόλου. Τὸ ἄγαλμα τῆς θεραπαινίδας βρέθηκε κατὰ τὶς νεότερες ἀνασκαφές, κλάπηκε στὶς 15 Φεβρουαρίου 1997 καὶ ξαναβρέθηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1999.

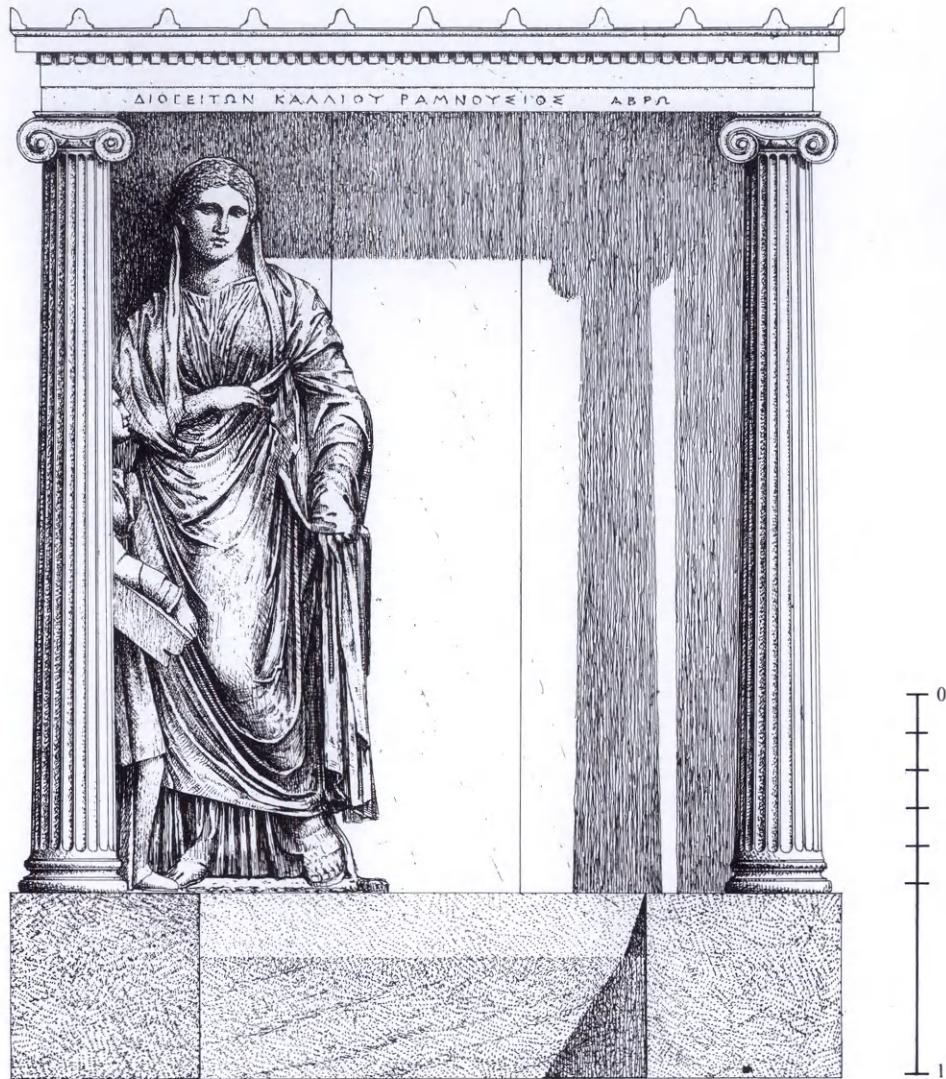
260-263

563. *ΠΑΕ 1979, 17 εἰκ. 7· 1995, 30-31 πίν. 6.

Είκ. 259. Κάτοψη τῆς ἐπίστεψης τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Διογεΐτονος. Μὲ σικτιὴ γραμμὴ δηλώνεται ἡ θέσις τῶν δύο ἐπιτύμβιων ναΐσκων (βλ. εἰκ. 256). Εἰκ. 260. Ὅψη τῶν δύο ἐπιτύμβιων ναΐσκων τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Διογεΐτονος, πλάγια ὄψη τοῦ δεξιὰ καὶ κάτοψη τῶν βάσεων τους.

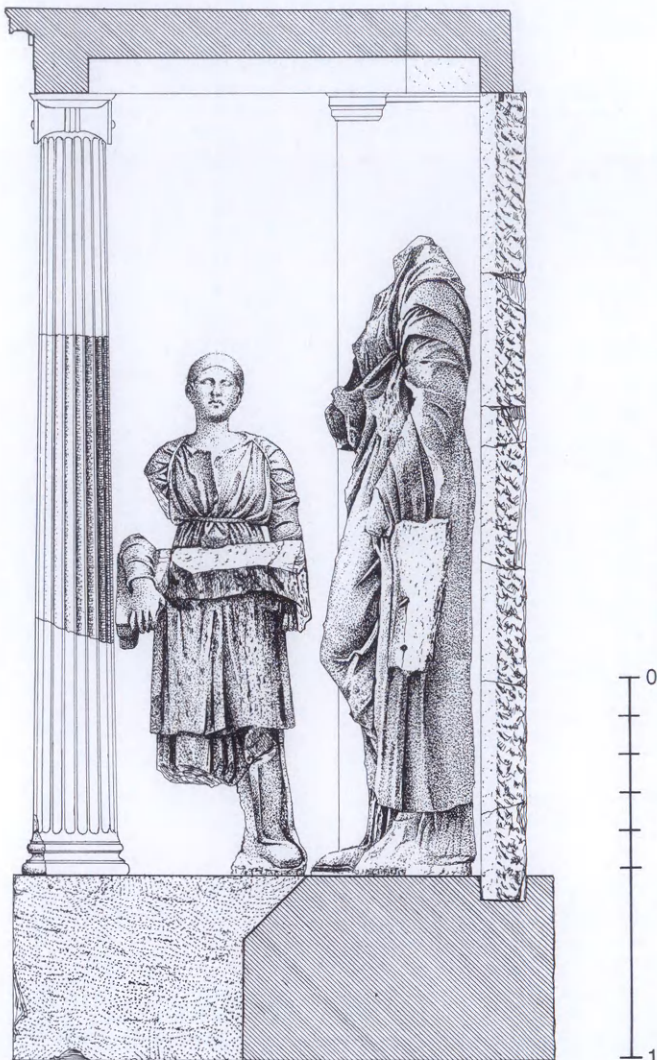
Στὸ δεξιὸ μισὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναΐσκου θὰ τοποθετοῦσαν τὸ ἄγαλμα τοῦ Διογεΐτονος. Φαίνεται πὼς ὁ ἀπαγορευτικὸς νόμος τοῦ Δημητρίου Φαληρέως ἐμπόδισε τὴν κατασκευὴν του. Πάνω ἀπὸ τοὺς κίονες τοῦ ναΐσκου ὑπάρχει ἰωνικὴ ὀριζόντια ἐπίστεψη, στὸ μέτωπο τῆς ὁποίας εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή 242, πολὺ φθαρμένη σήμερα. Οἱ ἐπιτύμβιοι ναῖσκοι μὲ ἀγάλματα ἀντὶ γιὰ ἀνάγλυφα εἶναι ἡ πλέον ἐξελιγμένη μορφή τους,

Εἰκ. 261. Ἀναπαράσταση τοῦ μεγάλου ἐπιτύμβιου ναῖσκου τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Διογετίτου, μετὰ τὰ ἀγάλματα τῆς Ἀβροῦς, συζύγου τοῦ Διογετίτου, καὶ τῆς θεραπαινίδος τῆς. Στὸ ἐπιστύλιο τοῦ ναῖσκου ἡ ἐπιγραφή 242.

ποὺ παρουσιάζεται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. Ἡ ἀπαγόρευση τοῦ Δημητρίου Φαληρέως ἐμπόδισε τὴ γενίκευση τῆς μορφῆς αὐτῆς τῶν μνημείων. Στὸν Ραμνούντα ξαναβρίσκουμε ἀγάλματα στὸν ναῖσκο τοῦ περιβόλου τῆς κόρης, στὸν Κεραμεικὸ μὲ τὸν ναῖσκο τοῦ Ἀριστοναύτη. Λίγοι ἀκόμη ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς Ἀττικῆς μαρτυροῦν γιὰ τὸ μεσουράνημα αὐτὸ τῆς ἀττικῆς ἐπιτάφιας γλυπτικῆς, ποὺ ἡ ἀνεμπόδιστη χρῆση τῆς θὰ πλούτιζε τὴν κλασικὴ τέχνη μὲ σπουδαῖα ἔργα.

Γιὰ τὸν Λυσίστρατο, γιὸ τοῦ Λυσιμάχου καὶ ἐγγονὸ τοῦ Διογετίτου, ποὺ μνημονεύεται πέμπτος στὴ μεγάλη στήλη, εἶχε στηθεῖ καὶ λίθινο ἀγγεῖο πάνω στὸν περίβολο, τοῦ οὗ οὗ σῶθηκε ἡ βάση μὲ τὸ ὄνομά του (244).

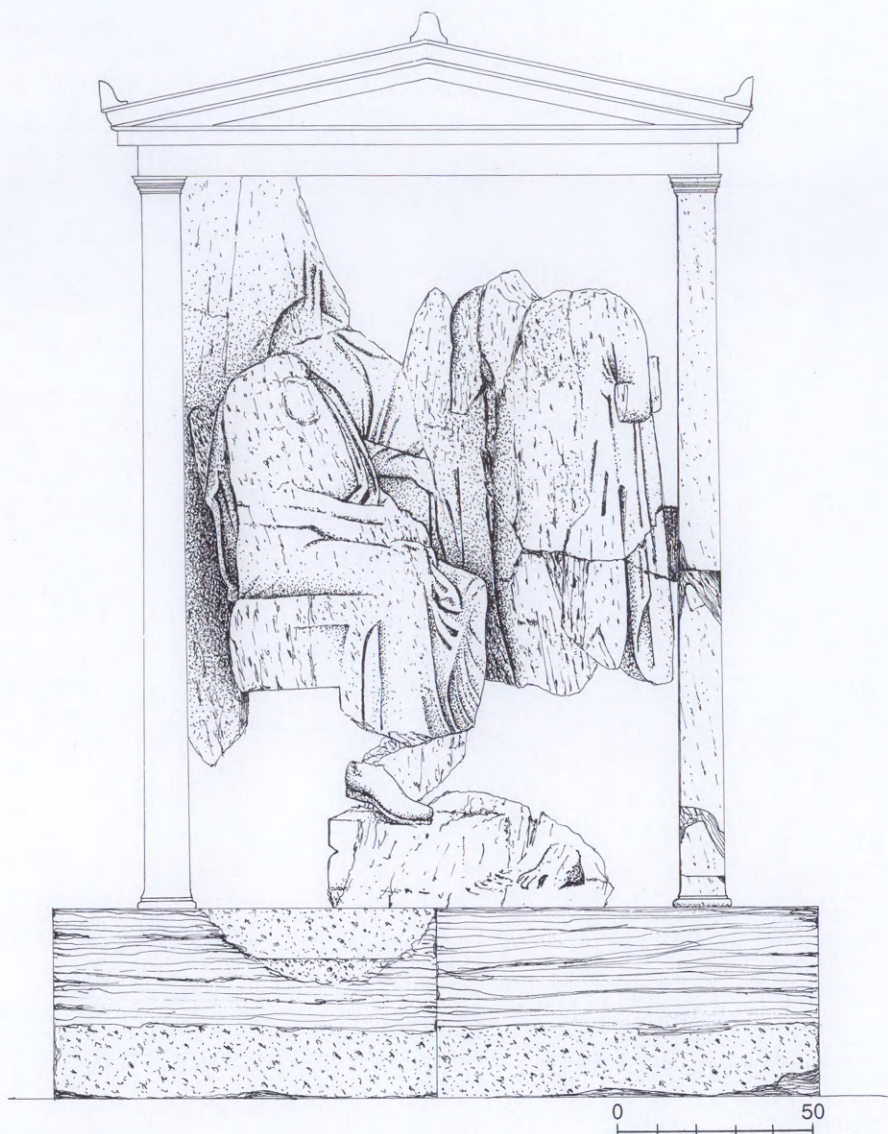
Εἰκ. 262. Πλάγια ὄψη καὶ τομὴ τοῦ μεγάλου ναῦσκου τοῦ περιβόλου τοῦ Διογετίτου, μὲ τὰ ἀγάλματα τῆς Ἀβροῦς καὶ τῆς θεραπαινίδος τῆς ὅπως σώζονται σήμερα.

Τὰ ὀνόματα στὴ στήλη δείχνουν τὴ χρῆση τοῦ περιβόλου γιὰ τὴν ἴδια οἰκογένεια ἐπὶ τέσσερις γενιές. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ σβήσιμο τῆς οἰκογένειας ὁ περίβολος ἐξακολούθησε νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ ἀπώτερους συγγενεῖς ἀπὸ ἐπιγαμίες. Τοῦτο τὸ βλέπουμε στὰ ὀνόματα ποὺ χαραχτήκαν στὸν τελευταῖο δόμο τῆς ὄψης τοῦ περιβόλου, ἀφοῦ λειάνθηκε ἡ ἐπιφάνεια τῶν μαρμαροπλίνθων.

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα βλέπουμε χαραγμένα μᾶς εἶναι ἄγνωστα. Πιστεύω ὅμως ὅτι ἡ Φειδοστράτη (245) εἶναι, πιθανότατα, ἡ ὁμώνυμη ἱέρεια τῆς Νεμέσεως ποὺ μνημονεύεται στὶς ἐπιγραφές τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Θέμιδος καὶ στὸν θρόνο ποὺ ἀφιέρωσε ὁ Σώστρατος στὴν ἴδια θεά (120, 122). Ὁ Λυκέας Κηφιοῦ (248) ἀνήκει σὲ γνωστὴ οἰκογένεια τοῦ Ραμνοῦντος, τῆς ὁποίας γνωρίζουμε ἀρκετὰ μέλη ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές τοῦ Ραμνοῦντος καὶ τῆς Ἀθήνας.

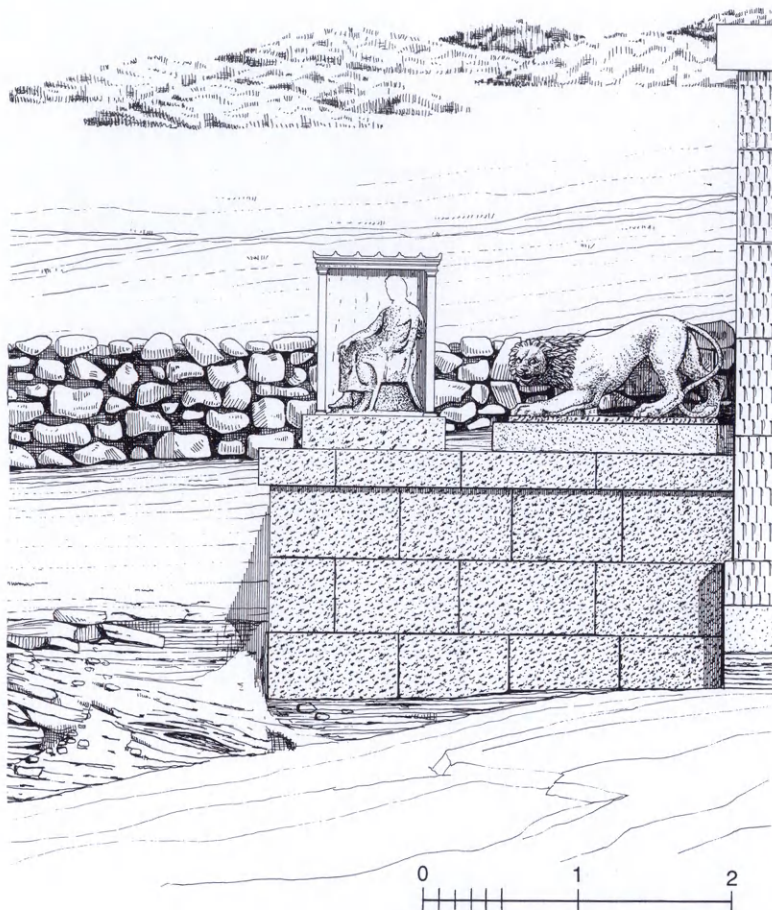
Εἰκ. 263. Ὁ ἀναστηλωμένος ὑπὸ στέγην μέγας ἐπιτύμβιος ναῖσκος τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Διογεΐτου στὴ βόρεια ὁδὸ.

Εἰκ. 264. Ὁ μικρότερος ναῦσκος τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Διογεΐτονος, ὅπως ἀποκαθίσταται ἀπὸ τὰ λείψανά του.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Ὀλβίου Τιμοθέου Ἀφιδναίου (246) χρονολογεῖται, ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων, στὸν 3ο αἰ. Εἶναι σπάνια ἡ περίπτωση τόσο παρατεταμένης χρήσης περιβόλου στὸν Ραμνούντα.

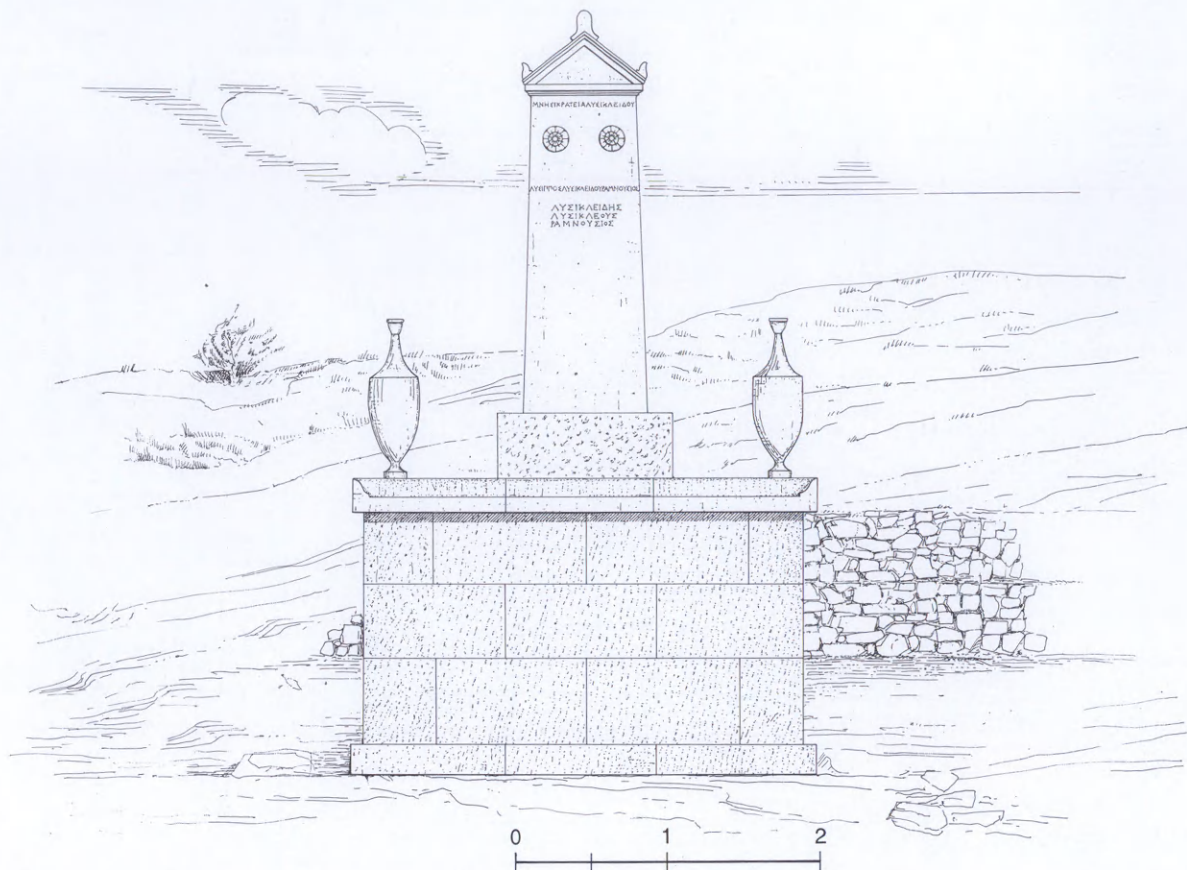
265 Ὁ περίβολος τοῦ Ἀνδ[-]. Πλάι καὶ βορείως τοῦ περιβόλου τοῦ Διογεΐτονος ὑπάρχουν δύο ἄλλοι. Ἀπὸ τὸν πρῶτο σώζονται λίγα λείψανα καὶ ἡ ἀναπαράστασή του δὲν μπορεῖ νὰ γίνει μὲ βεβαιότητα· θὰ ἀνῆκε σὲ Ραμνούσιο. Ἀπὸ τὰ ἐπιστήματά του σώζεται ἄρκετὰ

Εἰκ. 265. Ὁ μικρὸς ταφικὸς περιβόλος τοῦ Ἀνδ[-], ἀριστερὰ τοῦ περιβόλου τοῦ Διογετίτου, στὴ βόρεια ὁδὸ.

Εἰκ. 266. Τὰ λείψανα τοῦ ἀναγλύφου τοῦ ἐπιτύμβιου ναῦσκου τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Ἀνδ[-] στὴ βόρεια ὁδὸ.

Εικ. 267. Ὁ ταφικὸς περίβολος τῶν ἀδελφῶν Μνησικρατείας καὶ Λυσίππου στὴ βόρεια ὁδὸ. Ὁ περίβολος ἔχει ἀναστηλωθεῖ πλήρως ὥπως εἰκονίζεται, χωρὶς τὰ ἐπιτύμβια ἀγγεῖα καὶ τὴ στήλη μὲ τὴν ἐπιγραφή 303.

- 266 ἑλλιπὲς τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ναῖσκου, ποὺ εἰκονίζει ἄντρα καθισμένο καὶ στραμμένο πρὸς τὰ ἄριστερά, καὶ τμῆμα τῆς ἐνεπιγραφῆς ἐπίστεψής του (217). Δεξιὰ τοῦ ναῖσκου ὑπῆρχε ὀλόγλυφο μαρμάρينو λιοντάρι ἔτοιμο νὰ ὀρμήσει. Ἀπὸ αὐτὸ σώζεται μόνο ἡ βάση καὶ ἡ πλίνθος τοῦ ἀγάλματος μὲ τὰ ἄκρα πόδια τοῦ θηρίου.⁵⁶⁴

Ὁ περίβολος τῆς Μνησικρατείας καὶ τοῦ Λυσίππου. Τοῦ περιβόλου τῆς Μνησικρατείας, ποὺ κατασκευάστηκε κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. βόρεια τοῦ περιβόλου τοῦ Ἀνδ[-], βρέθηκαν στὴ θέση τους μόνο δύο πλάκες τῆς κρηπίδας καὶ δύο λιθόπλινθοι τοῦ πρώτου δόμου. Ὁλόκληρο τὸ μνημεῖο εἶχε διαλυθεῖ στὰ ἀρχαῖα χρόνια καὶ τὰ μέλη του εἶχαν διασκορπιστεῖ στὴν περιοχή ποὺ βρίσκεται βόρεια του καὶ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ σὲ ἄλλα νεότερα μνημεῖα. Μία λιθόπλινθος εἶχε μετατραπῇ σὲ βάση γιὰ ἐπιτύμβια στήλη.

564. *ΠΑΕ 1975, 26, πίν. 9γ· 1976, 28-29, πίν. 15β· *ΑΕ 1979, 19-20, εἰκ. 10.

Τὰ σκορπισμένα μέλη συγκεντρώθηκαν καί, με ὁδηγὸ τὶς διαστάσεις τους καὶ τὰ αὐλάκια γιὰ τοὺς σιδερένιους συνδέσμους ποὺ τὰ συνέδεαν στὴν ἀρχαιότητα, ξαναμπήκαν στὴ θέση τους καὶ ὁ περίβολος βρῆκε πάλι τὴν παλιά του μορφὴ με μεγάλες βλάβες καὶ ζημιές ἀπὸ τὰ χρόνια καὶ τοὺς ἀνθρώπους.⁵⁶⁵ Πάνω ἀπὸ τὴν κρηπίδα ὑπάρχουν τρεῖς δόμοι καὶ ἡ ἐπίστεψη. Τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ μνημείου εἶναι 1.97 καὶ τὸ μῆκος του 2.87 μ. Στὶς ἄκρες τῆς ἐπίστεψης ὑπῆρχαν ἀπὸ ἓνα μαρμάρينو ἀγγεῖο, λήκυθος ἢ λουτροφόρος, τὴν κύρια θέση ὅμως πάνω στὸν περίβολο εἶχε μεγάλη ἀετωματικὴ ἐπιτύμβια στήλη με δύο ρόδακες καὶ τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν (303).

267

Ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ περιβόλου φαίνεται ὅτι τὰ δύο ἀδελφία, ἡ Μνησικράτεια καὶ ὁ Λύσιππος, δὲν ἦσαν πλούσιοι ἀλλὰ ἀπλῶς εὐποροί, γι' αὐτὸ καὶ τὸ μνημεῖο τους δὲν ξεπέρασε τὰ θεμιτὰ ὅρια στὸ μέγεθος καὶ τὴν πολυτέλεια. Οἱ διαστάσεις του εἶναι μικρὲς καὶ δὲν εἶχε ναῖσκο. Ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῆς στήλης βλέπουμε ὅτι οὔτε ἡ Μνησικράτεια οὔτε ὁ Λύσιππος εἶχαν ἀπογόνους ἢ ἄμεσους συγγενεῖς καὶ τὸ μνημεῖο ἔμεινε ἀπείρακτο ὥς τὸν 2ο αἰ. Τότε τάφηκε σ' αὐτὸ ὁ Λυσικλείδης, γιὸς τοῦ Λυσικλέους, ἀπώτερος συγγενῆς τῆς οἰκογένειας τοῦ πατέρα τῶν δύο ἀδελφῶν. Τοῦτο τὸ διαπιστώνουμε ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Λυσικλείδου ποὺ χαράχτηκε τελευταῖο στὴ στήλη. Ἡ μορφὴ τῶν γραμμάτων εἶναι τοῦ 2ου αἰ.

Ταφικὸ ἄνδρρο. Ὁ περίβολος τῆς Μνησικρατείας εἶναι ὁ τελευταῖος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ βόρειου δρόμου. Σῶζεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἢ κρηπίδα ἐνδὸς ἀκόμη μαρμάρινου περιβόλου. Ὁ ὑπόλοιπος φαίνεται ὅτι καταστράφηκε ὁλοκληρωτικὰ στὰ ἀρχαῖα χρόνια.⁵⁶⁶

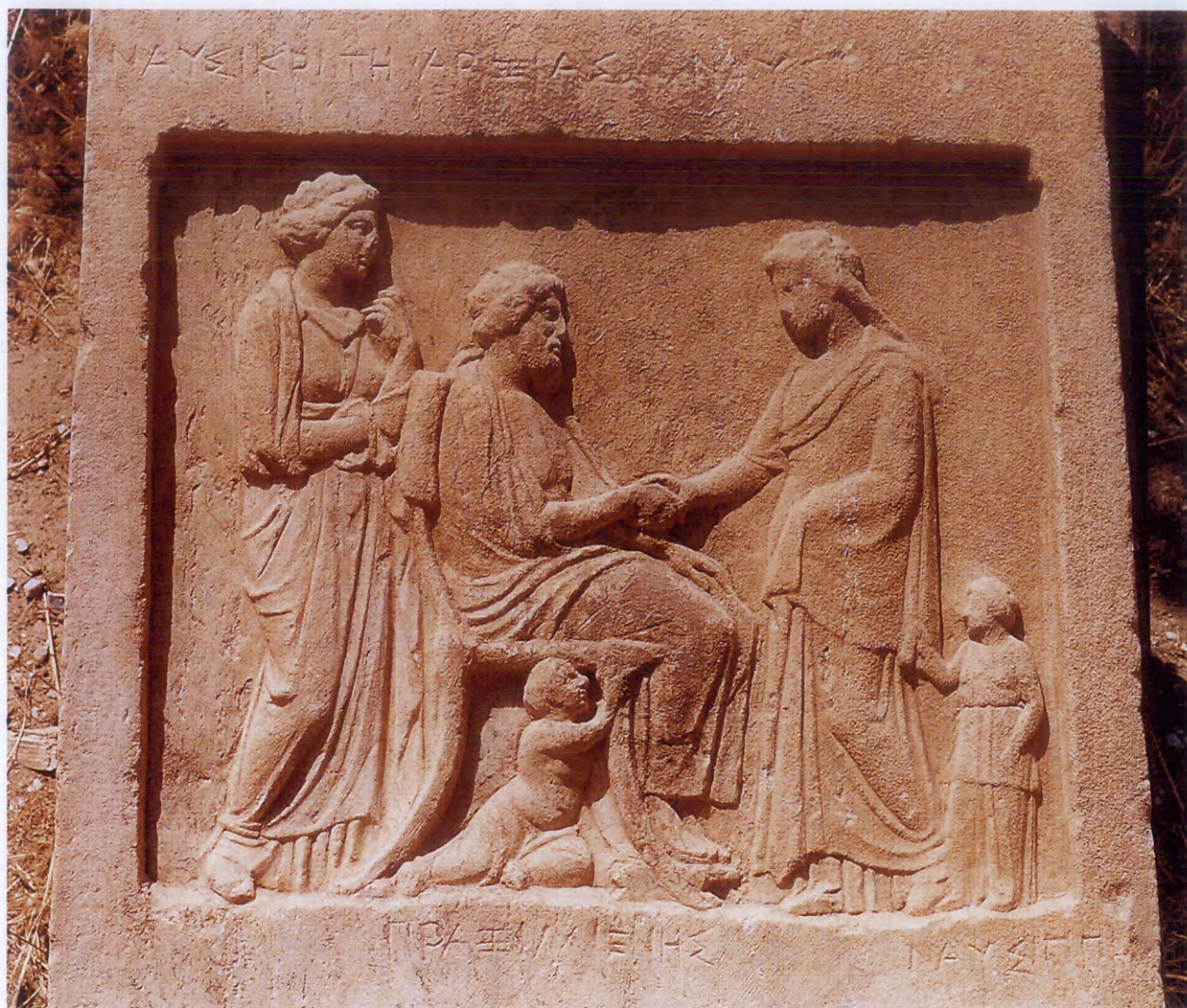
Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ δρόμου, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν περίβολο τῆς Μνησικρατείας, ἀρχίζει μακρὸς τοῖχος κατασκευασμένος με μεγάλες ἀκανόνιστες πέτρες, ὁ ὁποῖος συγκρατοῦσε τὰ χώματα τῆς πλαγιάς καὶ σχημάτιζε ἓνα ἄνδρρο ὅπου γίνονταν ταφές. Δὲν εἶναι περίβολος γιατί δὲν ἔχει κανένα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῶν τῶν μνημείων. Πιθανὸν εἶναι πὼς ὁ τοῖχος αὐτός, μῆκ. 14 μ., κατασκευάστηκε με ἔξοδα τοῦ δήμου γιὰ νὰ προστατεύσει τὸν δρόμο καὶ νὰ διευκολύνει τὶς μεμονωμένες ταφές τῶν δημοτῶν. Στὴν ἀρχὴ του, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν τοῖχο, βρέθηκε ἓνα κιόνιο (ἀρχῶν 3ου αἰ.) με τὴν ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ 299. Ἀρκετὰ μέτρα βορειότερα ἀποκαλύφθηκε, πεσμένη καὶ αὐτὴ στὸ κατάστρωμα τοῦ δρόμου, ἀκέραια στήλη τοῦ 4ου αἰ. με ἀνάγλυφη παράσταση ὅπου τὰ πρόσωπα ἔχουν ὅλα τὰ ὀνόματά τους, περίπτωση σπάνια καὶ ἐνδιαφέρουσα (305). Στὴ μέση εἰκονίζεται πρὸς τὰ δεξιὰ ἓνας ἄντρας, ὁ Ἀρξίας, καθισμένος σὲ κλισμό, ὁ ὁποῖος χαιρετᾷ μία γυναῖκα ὄρθια, τὴ Ναυσικρίτη, σύζυγό του προφανῶς. Πίσω ἀπὸ τὸν ἄντρα ἄλλη γυναῖκα ὄρθια, Ναυσικρίτη ὀνομάζεται καὶ αὐτή, παρακολουθεῖ τὴ σκηνή. Ἡ παράσταση τοῦ ἀναγλύφου εἶναι τυπικὴ ἀλλὰ ἔχει καὶ προσωπικὰ στοιχεῖα γιατί πίσω ἀπὸ τὴ σύζυγο Ναυσικρίτη εἰκονίζεται ἓνα κοριτσάκι, ἡ Ναυσίππη, ποὺ τῆς κρατεῖ τὸ φόρεμα, συνηθισμένη κίνηση τῶν μικρῶν παιδιῶν ποὺ ἀντλοῦν τὸ αἶσθημα τῆς ἀσφάλειας ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ με τὴ μητέρα τους. Κάτω ἀπὸ τὸ κάθισμα τοῦ Ἀρξίου εἰκονίζεται μισόγυμνο ἀγοράκι, ὁ Πραξιμένης, ὁ ὁποῖος καὶ αὐτὸς με ἀνασηκωμένο τὸ σῶμα στρέφεται πρὸς τὴ μητέρα του.

268

269

565. *ΠΑΕ 1976, 29-30 εἰκ. 12, 13 (ἡ ἀναπαράσταση τοῦ περιβόλου εἶναι σφαλερή)· 1988, 3-4 εἰκ. 2, πίν. 1α.

566. Βρίσκεται ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν περίβολο τῆς Ἀριστοκλείας, *ΠΑΕ 1978, 7 εἰκ. 5· *ΑΕ 1979, 32, εἰκ. 11.

Εἰκ. 268. Ἡ ἀνάγλυφη παράσταση τῆς στήλης τῆς οἰκογενείας τοῦ Ἀρξίου. Εἰκονίζονται ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, σύμφωνα μὲ τὰ χαραγμένα ὀνόματα (305) ἡ Ναυσικρίτη, ὁ Ἀρξίας, ἡ νεότερη Ναυσικρίτη καὶ ἡ μικρὴ Ναυσίππη. Κάτω ἀπὸ τὸ κάθισμα τοῦ Ἀρξίου ὁ μικρὸς Πραξιμένης.

Ἡ σκηνὴ εἶναι καθαρὰ οἰκογενειακὴ καὶ τοῦτο ἐπιτείνεται ἀπὸ τὸ εἶναι χαραγμένα μόνο τὰ ὀνόματα τῶν προσώπων χωρὶς τὰ πατρώνυμα καὶ τὰ δημοτικά, ἔνδειξη ὅτι οἱ εἰκονιζόμενοι ἦσαν γνωστοὶ στὴν κοινωνία τοῦ Ραμνοῦντος καὶ δὲν χρειάζονταν περισσότερες ἐπεξηγήσεις. Ἀπὸ τὴν παράσταση δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ξέρουμε ποῖος ἦταν νεκρὸς ὅταν στήθηκε ἡ στήλη.

Ὁ περίβολος τοῦ Πυθάρχου. Μετὰ τὸ τέρμα τοῦ ἀνδῆρου ἀρχίζει, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ δρόμου, σειρὰ περιβόλων ἀπὸ πώρινες πλίνθους, ποὺ σχηματίζουν ἓνα ἐντυπωσιακὸ σύνολο οἰκογενειακῶν μνημείων τοῦ Ραμνοῦντος τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 4ου αἰ.

Εικ. 269. Λεπτομέρεια της στήλης της οἰκογενείας τοῦ Ἀρξίου: ὁ μικρὸς Πραξιμένης.

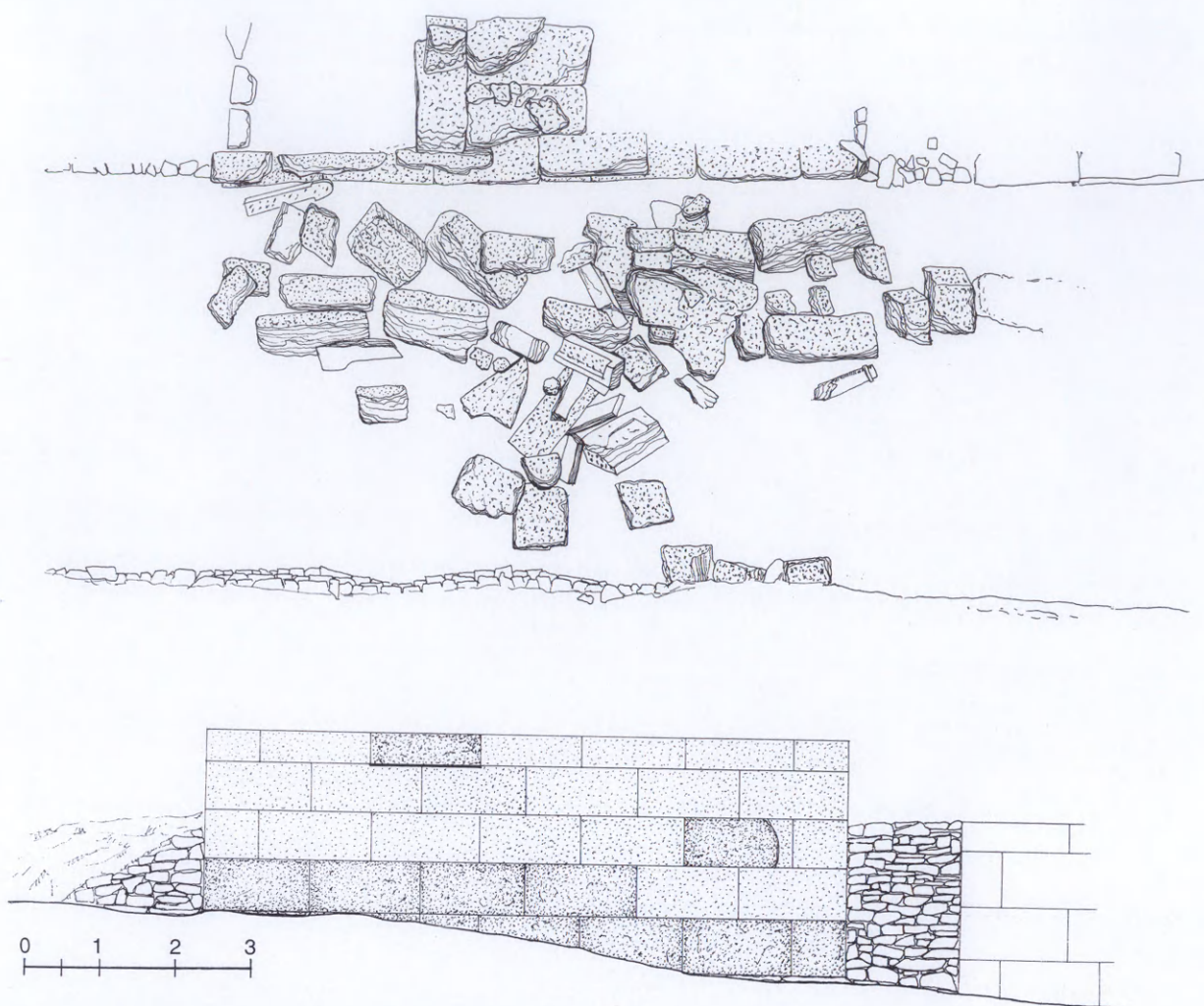
Πρῶτος εἶναι ὁ περίβολος τοῦ Πυθάρχου Πύθωνος ἀπὸ τὸν δῆμο Οῦη, μήκ. 8.60 μ., κατασκευασμένος ἀπὸ πῶρο κακῆς ποιότητος, ποὺ ἦταν ἡ αἰτία τῆς σχεδὸν ὁλοκληρωτικῆς καταστροφῆς του. Σώζονται ἀπὸ τὸ κατώτερο μέρος τοῦ τμήματος τοῦ πρώτου δόμου καὶ ἡ εὐθυντηρία του, ἡ ὁποία ἐξ αἰτίας τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους δὲν ἐκτεινόταν σ' ὅλο τὸ μήκος τοῦ περιβόλου. Οἱ δόμοι τοῦ μνημείου ἦσαν τρεῖς καὶ ἡ ἐπίστεψη, συνολ. ὕψ. 3.90 μ. στὸ βόρειο ἄκρο του. Ἡ κατασκευὴ του ἀπὸ πῶρο, ὑλικὸ ποὺ φθείρεται εὐκόλα καὶ δὲν ἐπιδέχεται λεπτὴ κατεργασία ὅπως τὸ μάρμαρο, στερεῖ τὸν περίβολο τοῦ Πυθάρχου, ὅπως καὶ τοὺς βορειότερά του τρεῖς γειτονικοὺς, ἀπὸ τῇ λιτῇ ἀρχιτεκτονικῇ ὁμορφίᾳ τῶν μαρμάρινων, ποὺ δίνουν συγχρόνως καὶ τὸ αἶσθημα τῆς στιβαρότητας καὶ τῆς δύναμης.⁵⁶⁷

Ὁ περίβολος τοῦ Πυθάρχου εἶχε ἀξιόλογα ἐπιστήματα, τουλάχιστον αὐτὰ ποὺ σώθηκαν. Τὸ σημαντικότερο εἶναι ὁ ἐπιτύμβιος ναῖσκος, συγκολλημένος σήμερα ἀπὸ μεγάλο ἀριθμὸ κομματιῶν, ὁ ὁποῖος βρέθηκε κατὰ διαστήματα: τὸ 1954 μέρος τοῦ ἀετώματος, τὸ 1958 μέρος τοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκάπηλους καὶ τὸ 1978 τὸ ὑπόλοιπο ἀνάγλυφο, ἡ μισὴ του βάση, καὶ πλῆθος ἀπὸ κομμάτια τοῦ ἀετώματος καὶ τῶν παραστάδων.⁵⁶⁸

567. *ΠΑΕ 1978, 4-8 εἰκ. 5 πίν. 2α· 3· 1982, 154 πίν. 97· *ΑΕ 1979, 21-27, εἰκ. 11-12 πίν. 6-7· *ΠΑΕ

1988, 7 εἰκ. 3 (διάκριση ἀπὸ τὸν παρακείμενο).

568. Τμήμα τοῦ ἀναγλύφου: Ε. Μαστροκώστας,

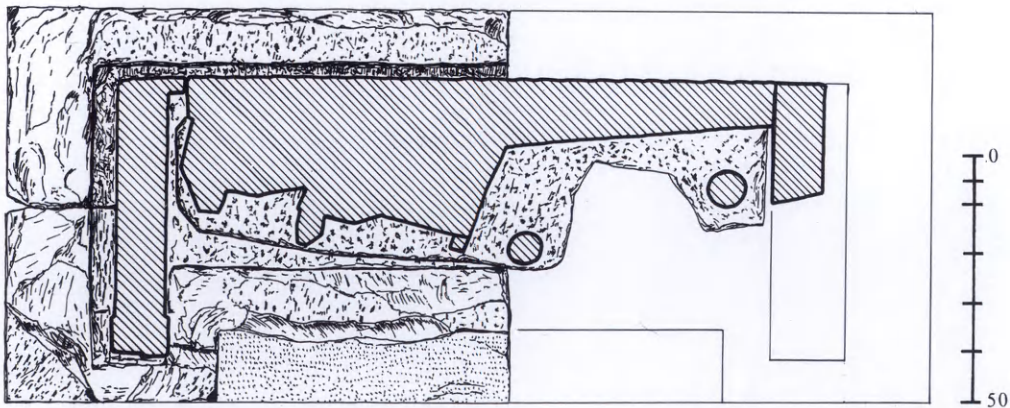
Εἰκ. 270. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ πύρινου ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου, στὴ βόρεια ὁδὸ.
Εἰκ. 271. Μερικὴ ἀναπαράσταση τοῦ περιβόλου.

Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ναῖσκου θεωρεῖται ἔργο τοῦ Ραμνούσιου γλύπτη Χαιρεστράτου.⁵⁶⁹ Τὰ νερὰ τῆς βροχῆς τοῦ ἔχουν προκαλέσει μεγάλη φθορά, ποὺ τοῦ δίνει παράξενη ὄψη. Ἡ παράστασή του εἶναι τυπικὴ· ἓνας ἄντρας δεξιὰ καθισμένος σὲ δίφρο χαιρετᾷ ἄντρα ὄρθιο μπροστά του. Ἀνάμεσά τους, στὸ βάθος, εἰκονίζεται γυναῖκα ἢ ὁποῖα φοράει χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, μὲ τὸ δεξιὸ χέρι ἐμπρὸς στὸ στήθος καὶ τὸ ἀριστερὸ στὴν ἀντίστοιχη παρειά.

ΠΑΕ 1958, 28 πίν. 25α· Jiri Frel, *Les sculpteurs attiques anonymes* 53 ἀρ. 395· Getty MJ 6/7, 1978/79, 80, 82. Ὁλόκληρο τὸ ἀνάγλυφο, *ΠΑΕ 1978, 6

πίν. 3α· *ΑΕ 1979, 23-25 εἰκ. 12 πίν. 7α· *ΠΑΕ 1982, 154 πίν. 97.

569. Jiri Frel, Getty MJ ὁ.π.

Εικ. 272. Ὁ ἀναστηλωμένος ὑπὸ στέγην ἐπιτύμβιος ναῖσκος τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου στὴ βόρεια ὁδó. Εἰκ. 273. Κάτοψη τῆς βάσης καὶ τοῦ ἀναγλύφου τοῦ ἐπιτύμβιου ναῖσκου τοῦ περιβόλου.

Εἰκ. 274. Ἡ μικρὴ στήλη μὲ τὴ βάση της τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου στὴ βόρεια ὁδὸ.

Στὰ γόνατα τοῦ καθισμένου ἄντρα ἀκουμπάει μικρὸ ἀγόρι ντυμένο μὲ ἱμάτιο. Στὸ ἐπιστύλιο τοῦ ἀετώματος τοῦ ναῖσκου εἶναι χαραγμένα τὰ ὀνόματα τοῦ Πυθάρχου, ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογένειας, τῆς γυναίκας του καὶ τῶν δύο γιῶν τους (314).

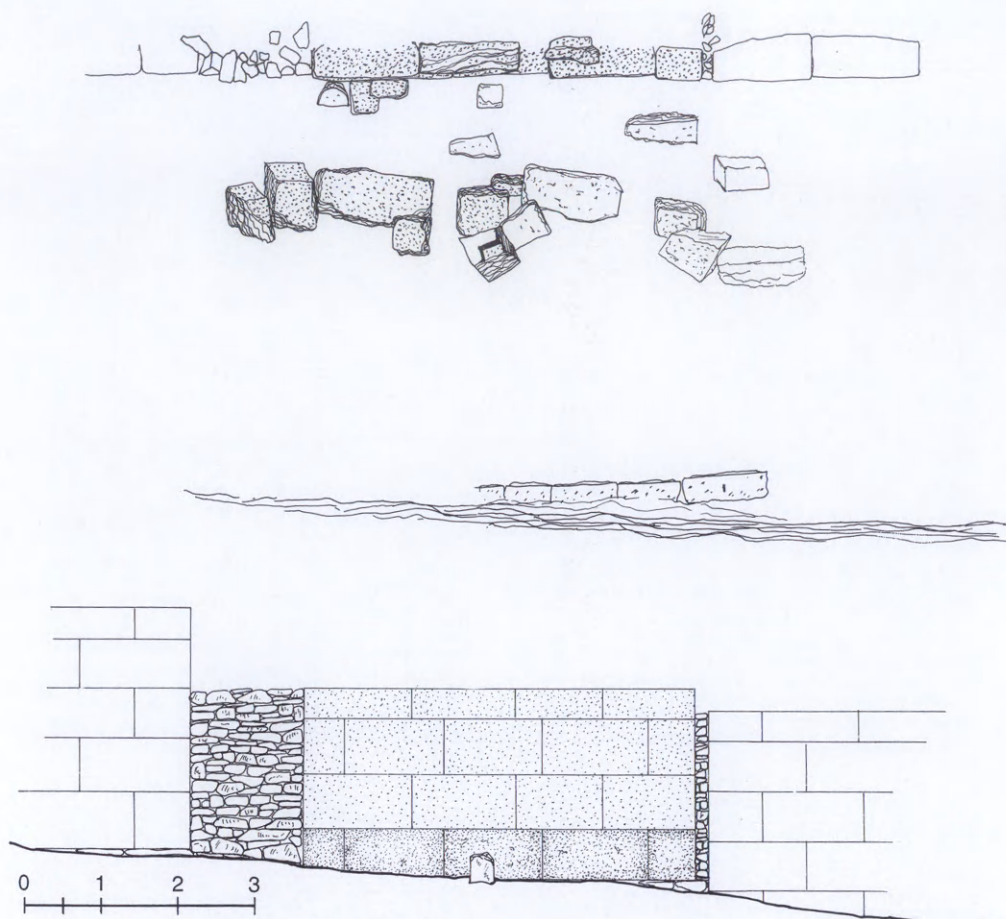
Μία μικρὴ στήλη ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο συνόδευε τὸν ναῖσκο. Χαριτωμένη μὲ τὸ
 274 κομψό της ἀνθέμιο καὶ τοὺς δύο ἀπλοὺς ρόδακες, εἰκονίζει σὲ πολὺ ἀβαθεῖς ἀνάγλυφο
 275 τρεῖς μορφές, μία γυναῖκα δεξιὰ καθισμένη σὲ κλισμό, ἡ ὁποία χαιρετᾷ τὸν ἄντρα ποὺ
 βρίσκεται ἔμπρὸς της. Ἀνάμεσά τους, ἀκουμπωμένο στὰ γόνατα τῆς γυναίκας, ἐμφανίζε-

Εἰκ. 275. Ἡ ἀνάγλυφη παράσταση τῆς μικρῆς στήλης τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου στὴ βόρεια ὁδὸ. Εἰκονίζονται τὰ δύο ἀδέλφια, ὁ Πύθαρχος καὶ ἡ Πυθοκρίτη· ἀνάμεσά τους μικρὸ ἀγόρι.

ται πάλι τὸ μικρὸ ἀγόρι. Πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν δύο ἐνηλίκων εἶναι χαραγμένα τὰ ὀνόματά τους (316). Πρόκειται γιὰ τὸν ἀρχηγὸ τῆς οἰκογένειας καὶ τὴν ἀδελφή του. Στους Ἀρχαίους, ἰδιαίτερα τοὺς Ἀθηναίους, ὑπῆρχε ἡ τάση νὰ δίνονται στὰ μέλη τῆς οἰκογένειας ὀνόματα μὲ κάποιο κοινὸ στοιχεῖο μεταξύ τους, μὲ ὅμοιο τὸ πρῶτο ἢ τὸ δεῦτερο συνθετικό. Τοῦτο τὸ παρατηροῦμε καὶ ἐδῶ, στὰ ὀνόματα τοῦ Πυθάρχου, τῆς Πυθοκρίτης καὶ τοῦ πατέρα τους Πύθωνος, στὶς ἐπιγραφὲς τῶν περιβόλων τοῦ Μενεστίδου καὶ τοῦ Εὐφράνορος καὶ στὴ στήλη τοῦ Ἀρξίου ὅπου οἱ γυναῖκες ὀνομάζονται Ναυσικρίτη καὶ Ναυσίππη.⁵⁷⁰

570. Marc Golden, Names and naming at Athens, *Echos du Monde Classique* 30, 1986, 257 κέ.

Ὑπῆρχε στὸν περίβολο μία στήλη ἀκόμη, ἡ κύρια, πάνω στὴν ὁποία χαράχτηκαν τὰ ὀνόματα τῶν μελῶν ὅλης τῆς οἰκογένειας, εἶδος γενεαλογικοῦ δένδρου ὅπως στὴ στήλη τοῦ Εὐφράνορος. Στολίζεται κι αὐτὴ με μεγάλο καὶ ὠραῖο ἀνθέμιο, ὅπως συνηθίζοταν τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 4ου αἰ., καὶ δύο ρόδακες. Ἡ φθορὰ τῆς ἐπιφάνειάς της εἶναι σημαντικὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή σώζεται, φθαρμένο καὶ αὐτό, μόνο τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογένειας (315).

Στὸν περίβολο τάφηκε καὶ ὁ Νικόστρατος Ἐπιτέλου, ὁ Ραμνούσιος ποὺ πρότεινε τὸ ψήφισμα γιὰ τὸν στρατηγὸν Ἐπιχάρη, τὸν ὑπερασπιστὴ τοῦ Ραμνοῦντος κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Χερμωνιδείου πολέμου (3). Ἡ στήλη (317), ἐλλιπὴς καὶ φθαρμένη, ἔχει μόνο τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ, συγγενοῦς ἴσως με τὴν οἰκογένεια τοῦ Πυθάρχου, καὶ στήθηκε στὰ μετὰ τὸν πόλεμο χρόνια.

Μετὰ τὸν περίβολο τοῦ Πυθάρχου ἀκολουθοῦν ἄλλοι τρεῖς, πώρινοι ἐπίσης, συνεχόμενοι μεταξύ τους, τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ 4ου αἰ., ἀκριβέστερα τῶν χρόνων πρὶν ἀπὸ τὸ 317. Ἡ ἐντύπωση ποὺ ἔδιναν καὶ οἱ τέσσερις ἦταν ἐνὸς μακροῦ ἀναλήμματος ποὺ συγκρατοῦσε τὰ χῶματα τῆς πλαγιάς σχηματίζοντας βαθμιδωτὰ ἐπίπεδα γεμάτα ἐπιστήματα, ἀνάγλυφα, ναῖσκους, στήλες, λίθινα ἀγγεῖα, ὅλα ἔντονα χρωματισμένα.

Εἰκ. 276. Κάτοψη τῶν ἐρειπίων τοῦ μικροῦ πύρινου ταφικοῦ περιβόλου τῆς Ἀριστοκλείας καὶ τοῦ Ἀντιμάχου στὴ βόρεια ὁδὸ.
Εἰκ. 277. Μερικὴ ἀναπαράσταση τοῦ μικροῦ πύρινου ταφικοῦ περιβόλου τῆς Ἀριστοκλείας καὶ τοῦ Ἀντιμάχου.

Εἰκ. 278. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τῆς Ἀριστοκλείας στὴν ἀρχαία βάση της. Στὴν ἀνάγλυφη λουτροφόρο, σημάδι ὅτι ἡ Ἀριστοκλεία πέθανε ἄγαμη, παράσταση τὴν ὁποία βλ. στὴν εἰκ. 279.

Ὁ περίβολος τῆς Ἀριστοκλείας καὶ τοῦ Ἀντιμάχου. Στενὸς τοῖχος ἀπὸ ξερολιθιά, πλ. 276
1.50 μ., χωρίζει τὸν περίβολο τοῦ Πυθάρχου ἀπὸ τὸν πλαϊνὸν του, τῆς Ἀριστοκλείας. Τὰ 277
λείψανά του εἶναι ἐλάχιστα. Ἀπομένουν μόνον ὁ κατώτερος δόμος καὶ δύο σχεδὸν ἐντε-
λῶς φθαρμένες πωρόπλινθοι τοῦ δευτέρου.⁵⁷¹

Ὁ περίβολος δὲν ἦταν πολὺ ὑψηλός. Εἶχε ἴσως τρεῖς δόμους καὶ ἐπίστεψη· τὸ συνολικὸ
ὕψος του ἦταν 2.90 μ. στὸ βόρειο ἄκρο του. Καὶ αὐτός, ὅπως ὁ περίβολος τοῦ Πυθάρχου
καὶ ὁ γειτονικός του πρὸς Β., τοῦ Φανοκράτους, χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ
4ου αἰ.

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο βρέθηκε ἓνα σημαντικὸ μνημεῖο, ἐπιτύμβια στήλη (229) ποὺ 278
χρονολογεῖται γύρω στὸ 380. Ἡ στήλη ἦταν σπασμένη σὲ δύο κομμάτια μὲ τὸ κάτω μέρος 279
τῆς στερεωμένο στὴν ἀρχαία της βάση. Στὸ πεδίο τῆς στήλης εἰκονίζεται ἀνάγλυφη ὕδρια
λουτροφόρος, πάνω στὴν ὁποία ὑπάρχει ἀνάγλυφη παράσταση· δεξιὰ εἰκονίζεται ἄντρας
καθισμένος σὲ σκίμποδα, μὲ ἱμάτιο ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸ στήθος, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ δεξι

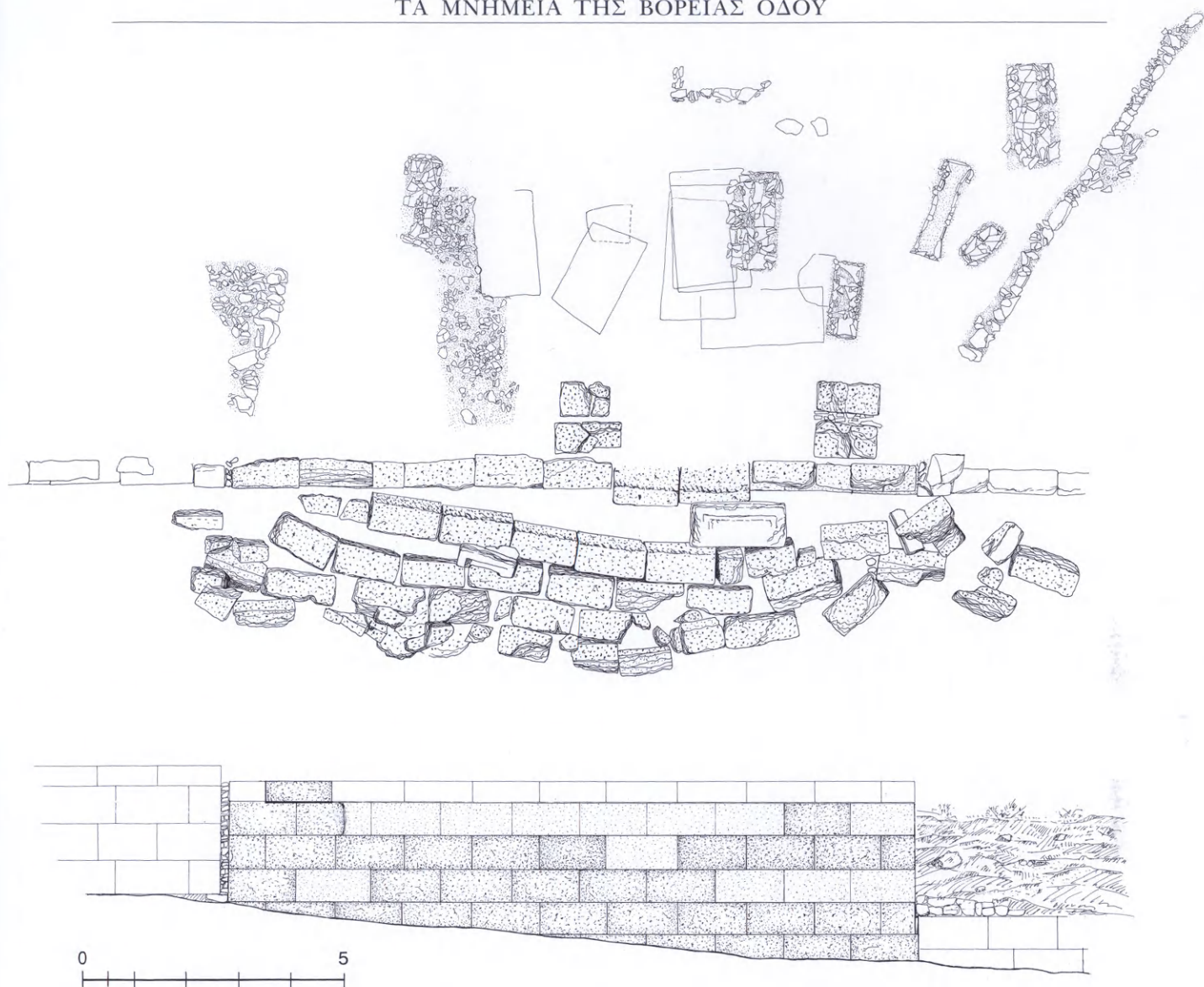
571. *ΠΑΕ 1978, 4 κέ. πίν. 5α· 6α· *ΑΕ 1979, (διάκριση ἀπὸ τοὺς ἐκατέρωθεν περιβόλους).
27-29 εἰκ. 11 πίν. 8β· 10· *ΠΑΕ 1988, 9 εἰκ. 4 πίν. 4

Εικ. 279. Ἡ ἀνάγλυφη παράσταση τῆς λουτροφόρου τῆς στήλης τῆς Ἀριστοκλείας. Ἀριστερὰ ἡ Ἀριστοκλεία κοιτάζεται σὲ καθρέφτη, δεξιὰ ὄριμος ἄντρας κάθεται σὲ σκίμποδα.

ὕψωμένο χέρι βαστάει βακτηρία. Ἐμπρὸς τοῦ ἀριστερὰ ὑπάρχει ὄρθια γυναίκα μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, ἡ ὁποία κρατάει μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι καθρέφτη μὲ λαβή, ἐνῶ τὸ δεξιὸ τὸ φέρνει πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι καὶ φτιάχνει τὰ μαλλιά της. Στὸ ἄνω μέρος τῆς στήλης, στὸν ἄβακα ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἡμικυκλικὴ κορυφή, ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή Ἀριστοκλείας. Πρόκειται γιὰ Ραμνούσια τῆς ὁποίας ἡ ταφή εἶχε γίνει στὸν χώρo τοῦ περιβόλου ὅπου στήθηκε καὶ ἡ στήλη, μία ἀπὸ τὶς ὠραιότερες τοῦ Ραμνούντα, μὲ ἐπίδραση ἀπὸ παλαιότερα πρότυπα τοῦ 5ου αἰ.

Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ περιβόλου βρέθηκε μαρμαρινὴ λήκυθος τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ., στὴν ὁποία εἰκονίζονται δύο πρόσωπα, ὁ Ἀντίμαχος Ῥαμνούσιος καὶ ἡ Νεαρίστη (230). Κατὰ τὸν 2ο αἰ. ἰδρύθηκε στὸν περίβολο κιονόσκος (231) στὸν ὁποῖο εἶναι χαραγμένο τὸ ὄνομα τοῦ Ἀντιμάχου Θρασυμάχου, ἀπογόνου τοῦ Ἀντιμάχου ποὺ εἰκονίζεται στὴ

Εἰκ. 280. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ πώρινου ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους στὴ βόρεια ὁδῷ. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου οἱ ταφὲς ποὺ ἐρευνήθηκαν. Ἐμπρὸς στὸν περίβολο οἱ πωρόπλινθοι τῆς πρόσοψης ὅπως σωρίστηκαν ξαφνικὰ στὰ ἀρχαῖα χρόνια.

Εἰκ. 281. Ἀναπαράσταση τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Φανοκράτους. Εἰκονίζεται ὅπως ἀναστηλώθηκε.

μαρμάρινη λήκυθος καὶ γιοῦ τοῦ γνωστοῦ Ραμνουσίου Θρασυμάχου Ἀντιμάχου, ποὺ ἀναφέρεται στὸ ψήφισμα 17 τοῦ 235/4.

Ἡ εὕρεση στὸν ἴδιο χῶρο δύο ἐπιτυμβίων μνημείων συγγενῶν, ποὺ ἀπέχουν μεταξὺ τους περισσότερο ἴσως ἀπὸ ἓναν αἰῶνα, δείχνει ὅτι ὁ μικρὸς περίβολος ἀνῆκε στὴν οἰκογένειά τους. Ἡ Ἀριστόκλεια θὰ ἦταν συγγενὴς τους.

Ὁ περίβολος τοῦ Φανοκράτους. Ὁ τρίτος πώρινος περίβολος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς 280 εἶναι ὁ καλύτερα διατηρημένος. Βρέθηκαν καὶ αὐτοῦ οἱ πωρόπλινθοι πεσμένοι στὸν βό- 281

Εικ. 282. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Ξενοκράτους μετὸν μικρὸ δοῦλο του, ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Φανοκράτους στὴ βόρεια ὁδὸ.

ρειο δρόμο, μετέτοια τάξη πὸ δείχνει ὅτι τὸ γκρέμισμα τοῦ περιβόλου ἔγινε μονομιᾶς, μετὰ ἀπὸ κάποια βροχὴ ἢ ὁποῖα προκάλεσε μεγάλη πίεση στὰ χώματα πὸ συγκρατοῦσε ὁ τοῖχος τῆς ὀψης. Ὅσες πωρόπλινθοι διασώθηκαν σὲ καλὴ κατάσταση ἀναστηλώθηκαν στὴν ἀρχικὴ τους θέση. Ὁ περίβολος ἔχει μῆκος 13.30 μ. καὶ ὕψος 3.60 μ. στὸ βόρειο ἄκρο του. Εἶχε τέσσερις δόμους καὶ ἐπίστεψη καὶ κρηπίδα ἄνισου ὕψους ἐξ αἰτίας τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους. Ἀνῆκε στὴ μεγάλη καὶ πλούσια οἰκογένεια τοῦ Φανοκράτους, γιοῦ τοῦ Ξενοκράτους, καὶ τὰ ἐπιστήματά του ἦσαν ἀρκετά.⁵⁷²

Ἀπὸ τὸν ναῖσκο τοῦ περιβόλου σώθηκε μόνο ἡ ὀριζόντια ἐπίστεψή του μετὴν ἐπιγραφὴ 325. Βρέθηκαν ἀκόμη ἡ μεγάλη ἀνθεμωτὴ στήλη τοῦ περιβόλου μετὰ τὰ ὀνόματα τοῦ Φανοκράτους καὶ δύο γυναικῶν, συγγενῶν προφανῶς (326). Ἡ μία, ἡ Ἀρχεστράτη Μνησάρχου, ἴσως εἶναι ἡ σύζυγος τοῦ Φανοκράτους, ἢ ὁποῖα καταγόταν ἀπὸ τὸν κοντινὸ δῆμο τῆς Οἰνόςης. Ἄλλη στήλη (328) φέρει καὶ αὐτὴ ὀνόματα μελῶν τῆς οἰκογένειας. Ἡ σημαντικότερη ἀπὸ ὅλες εἶναι στήλη μετὴν ἀνάγλυφη παράσταση ὄρθιου ἔφηβου γυμνοῦ μετὰ ταινία στὸ κεφάλι, πὸ τὸν συνοδεύει μικρὸ γυμνὸ παιδί, ὁ δοῦλος του, στραμμένο

282

572. *ΠΑΕ 1978, 9-12 εἰκ. 5, πίν. 2β· *ΑΕ 1979, 29-34 εἰκ. 11 πίν. 8γ-9· *ΠΑΕ 1987, 5-7 εἰκ. 3.

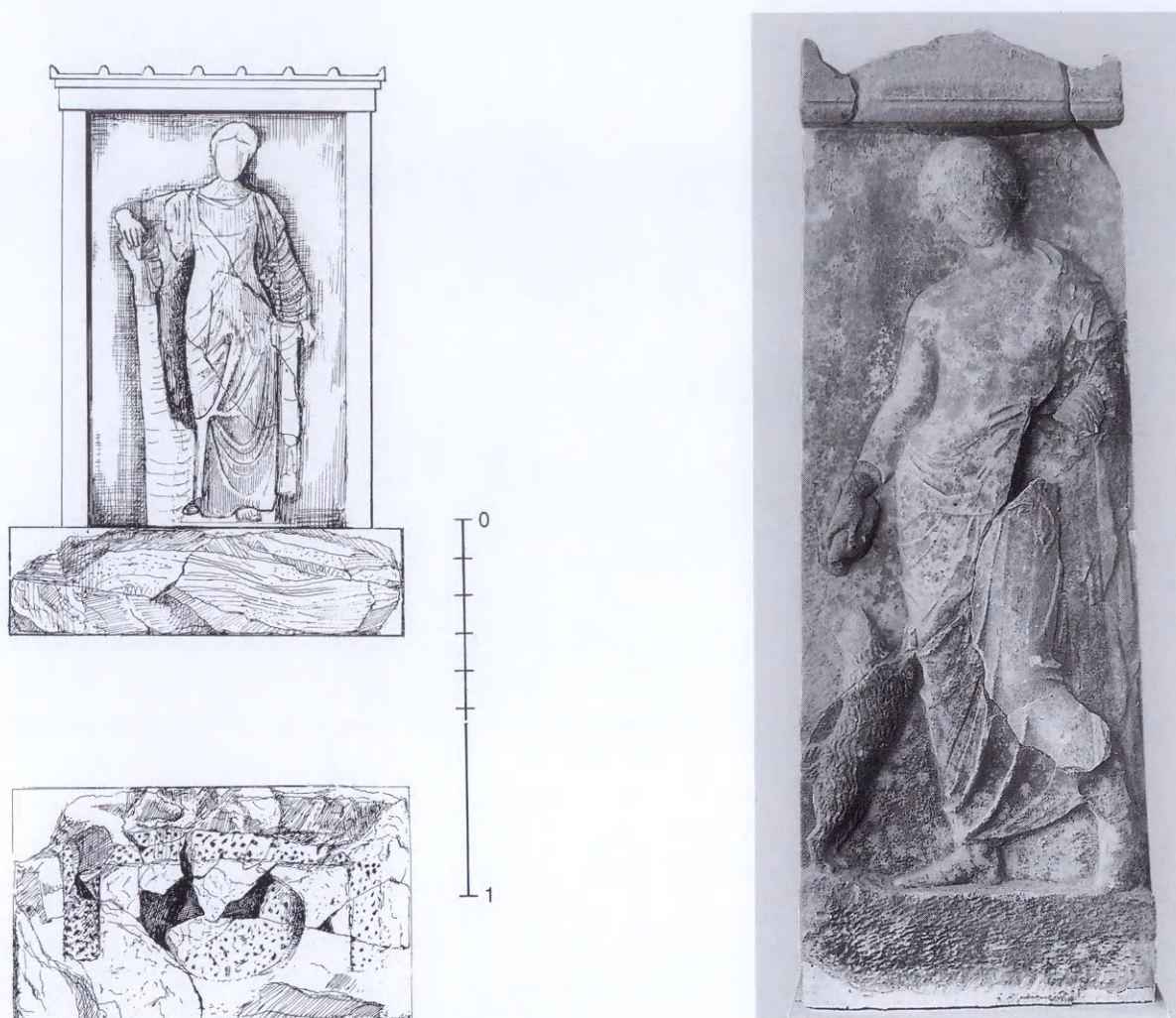
Εἰκ. 283. Ἀγγεῖα ἀπὸ ἀποθέτη στὸν περίβολο τοῦ Φανοκράτους τὰ ὁποῖα χρησίμευσαν σὲ τελετὲς στῇ μνήμῃ τῶν νεκρῶν ποὺ εἶχαν ταφεῖ ἐκεῖ καὶ κατόπιν θραύστηκαν.

πρὸς τὸν κύριό του (327). Στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. στήθηκε στὸν περίβολο ἀκόμη μία στήλη, τοῦ ὁμώνυμου ἐγγονοῦ τοῦ πρώτου Φανοκράτους (329).

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου ἐρευνήθηκαν 15 ταφές, ποὺ δείχνουν τὴ μεγάλη χρῆση τοῦ χώρου. Ἀπὸ αὐτὲς οἱ 9 ἦσαν καύσεις τῶν νεκρῶν, οἱ 4 ἦσαν κεραμοσκεπεῖς τάφοι, μία ταφή εἶχε γίνει σὲ δύο ἐνωμένες κυψέλες καὶ μία ἄλλη σὲ λάκκο ἐπενδυμένο μὲ κορινθιακὲς κεραμίδες. Ὅλες οἱ ταφές εἶχαν προσανατολισμὸ ἀπὸ Ἀ. πρὸς Δ. πλὴν μιᾶς, ποὺ ἦταν προσανατολισμένη ἀπὸ Β. πρὸς Ν.

Σὲ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς καύσεις βρέθηκαν ὡς κτερίσματα στλεγγίδες. Τοῦτο δείχνει πὼς οἱ νεκροὶ ἦσαν ἀγόρια, ὅπως ὁ νέος ποὺ εἰκονίζεται στῇ στήλῃ τοῦ ἐφήβου μὲ τὸν μικρὸ δοῦλο του ποὺ περιγράφηκε. Στὸν κιβωτιόσχημο τάφο τὸν ἐπενδυμένο μὲ κεραμίδες εἶχε ταφεῖ ἔφηβος, γιατί ἐπάνω στὸν νεκρὸ εἶχαν ἀποθέσει οἱ συγγενεῖς 48 ἀστραγάλους (κότσια). Πέντε ἀπὸ αὐτοὺς ἔχουν κοιλότητες γεμισμένες μὲ μολύβι, γνωστὸ τέχνασμα γιὰ νὰ παίρνει ὁ ἀστράγαλος κατὰ τὸ παιγνίδι τὴ θέση ποὺ ἐπιθυμεῖ ὁ παίκτης. Μαζί τους ἦταν, ὡς κτερίσμα καὶ αὐτό, ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο μὲ ζωγραφισμένο ἀνθέμιο, ποὺ χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ.

Στὸ βορειοδυτικὸ ἄκρο τοῦ περιβόλου ἐρευνήθηκαν τρεῖς τόποι νεκρικῶν προσφορῶν ὅπου βρέθηκαν, κομματιασμένα, ἄνω τῶν 100 ἀγγείων διαφόρων σχημάτων ποὺ ἐπαναλαμβάνονται. Ἀκόσμητα ταινιωτὰ ἢ μικρὰ μελαμβαφῇ πινάκια, μελαμβαφεῖς ἀσκοὶ καὶ κάνθαροι, ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσης, ὅλα τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αἰ.

Εικ. 284. Όψη και κάτοψη τοῦ ἐπιτύμβιου ναΐσκου τοῦ περιβόλου τῆς κόρης, ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα ταφικὰ μνημεῖα τοῦ 4ου αἰ. στὸν Ραμνούντα.

Εικ. 285. Ἐπιτύμβια στήλη ἐφήβου ποὺ παίζει μὲ τὸν σκύλο του, ἀπὸ τὸν περίβολο τῆς κόρης.

Ὁ περίβολος τοῦ Φανοκράτους δείχνει μὲ πολλὴ ἐνάργεια τὸν τρόπο ταφῆς τῶν Ραμνουσίων.⁵⁷³ Ἡ ἀνασκαφὴ του ἀπέδωσε κτερίσματα, γιὰτὶ οἱ ἀρχαιοκάπηλοι δὲν εἶχαν ταραξοῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἐσωτερικὴ του ἐπίχωση. Σὲ ἄλλους περιβόλους, ὅπως τοῦ Εὐφράντορος, δὲν σώζονται τὰ κτερίσματα, γιὰτὶ ἤδη ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια εἶχαν ὀλοκληρωτικὰ λεηλατηθεῖ.

Ὁ περίβολος τῆς κόρης. Ὁ τελευταῖος περίβολος ἀπὸ τοὺς τέσσερις πώρινους εἶναι καὶ αὐτὸς ἐξ ἴσου κατεστραμμένος. Τὸ μῆκος του εἶναι 10.90 μ. Στὸ βόρειο ἄκρο του κάμπτε-

573. *ΠΑΕ 1989, 1-8, εἰκ. 1, πίν. 1-4.

ται καὶ ἐκτείνεται σὲ μῆκος 3 μ. πρὸς τὰ ΒΔ. Κατόπιν ὁ πώρινος τοῖχος συνεχίζεται μὲ ξερολιθιά ὡς ἀνάλημμα δρόμου (πλ. 2.20 μ.) ποὺ ὁδηγοῦσε πρὸς τὸν λόφο δυτικά, ὅπου ὑπῆρχαν ταφικὰ μνημεῖα.⁵⁷⁴

Στὸν περίβολο δὲν βρέθηκε ἐπιγραφή καὶ δὲν ξέρουμε σὲ ποιά οἰκογένεια τοῦ Ραμνοῦντος ἀνῆκε. Ὑπῆρχε ὅμως ἐπιτύμβιος ναῖσκος, μέσα στὸν ὁποῖο ἦταν στημένο μικρὸ ἄγαλμα κοριτσιοῦ. Ἀκέφαλο σῆμερα, ἔχει ὕψ. 0.97 καὶ φέρει ποδὴρην χιτῶνα καὶ ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο συγκρατεῖ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι, ἐνῶ τὸ δεξιὸ ἀκουμπάει σὲ στήριγμα. Ὅπως καὶ ὁ μεγάλος ναῖσκος τοῦ Διογείτονος, ὁ ναῖσκος τῆς κόρης εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα μνημεῖα τοῦ Ραμνοῦντος καὶ ἀπὸ τὰ πλέον ἐξελιγμένα. Τὸ ἄγαλμα τῆς κόρης δὲν ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς σκηνῆς, ὅπως στὸν ναῖσκο τοῦ Διογείτονος, ἀλλὰ στέκεται μόνο του. Εἶναι ἡ ἐπάνοδος στὰ ἀγάλματα τῶν κούρων καὶ τῶν κορῶν τῆς ἀρχαϊκῆς Ἀττικῆς. Στὸν περίβολο ἦταν ἰδρυμένη ἀκόμη καὶ ἀνάγλυφη στήλη χωρὶς ἐπιγραφή, ποὺ εἰκονίζει ἔφηβο μὲ ἱμάτιο, ὁ ὁποῖος δείχνει σ' ἓνα σκυλάκι, ποὺ στηρίζεται στὰ πίσω πόδια του, ἓνα πουλὶ ποὺ κρατεῖ.⁵⁷⁵ Ἡ χαριτωμένη εἰκόνα εἶναι μία σκηνὴ ἀπὸ τὴν καθημερινὴ τοῦ νέου, ὁ ὁποῖος ἔφυγε πολὺ νωρὶς ἀπὸ τὴ ζωὴ. Καὶ ἡ στήλη αὐτὴ κλάπηκε στὶς 15 Φεβρουαρίου 1997 καὶ ξαναβρέθηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1999.

Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ περιβόλου βρέθηκε πλαστικὸ ἀγγεῖο, ποὺ εἰκονίζει τὸν Ἄττι μὲ τὸν φρυγικὸ πῖλο, ἐπάνω στὸν πάνθηρα.⁵⁷⁶

Ὁ περίβολος τοῦ Ἱεροκλέους. Τῇ βόρεια πλευρᾷ τοῦ δρόμου τὸν ὁποῖο ὀρίζει ἀπὸ Ν. ὁ περίβολος τῆς κόρης, ἀποτελεῖ ἡ ΝΔ. ὄψη τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους, τοῦ ὁποίου τὸ σχῆμα, ἐξ αἰτίας αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ δρόμου, ἔγινε ἀναγκαστικὰ τριγωνικόν. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ πωροπλίνθους τοὺς ὁποίους οἱ Ραμνοῦσιοι ἐξόρυξαν ἀπὸ ἓνα λατομεῖο παραθαλάσσιο στὸν κόλπο τοῦ Μαραθῶνος. Ὁ πωρόλιθος τοῦ περιβόλου αὐτοῦ εἶναι καλύπτερης ποιότητος ἀπὸ τῶν ἄλλων περιβόλων ποὺ εἶδαμε καὶ χρησιμοποιήθηκε κατὰ τὸν 6ο αἰ. γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ πώρινου ναοῦ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως.⁵⁷⁷

Τὸ μῆκος τοῦ περιβόλου εἶναι 15.26 μ. καὶ τὸ ὕψος 2.80 μ. στὸ νότιο ἄκρο καὶ 4.66 μ. στὸ βόρειο. Ἡ διαφορὰ δημιουργεῖται ἐξ αἰτίας τῆς ἔντονης κλίσης τοῦ ἐδάφους. Ἀντὶ γιὰ τὴ συνηθισμένη ἐπίστεψη ποὺ ἔχουν στὸ πάνω μέρος τους οἱ ἄλλοι περίβολοι, ἀπλὸ στενότερο δόμο, ὀρθογωνικὸ ἢ λοξότμητο, ὁ περίβολος τοῦτος ἔχει ἰωνικὸ γεῖσο, ἐνῶ ὁ τοιχοβάτης του ἔχει καὶ αὐτὸς κυμάτιο. Πάνω στὸν περίβολο ἦσαν ἰδρυμένοι δύο ἐπιτύμβιοι ναῖσκοι μὲ μεγάλα ἀνάγλυφα, στήλες καὶ λίθινα ἀγγεῖα μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις.

Τὸ μεγάλο αὐτὸ μνημεῖο χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. καὶ ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια τοῦ Ραμνοῦσιου Ἱεροκλέους, γιοῦ τοῦ Ἱέρωνος. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ περιβόλου γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ἱεροκλῆς εἶχε πέντε γιούς, τὸν Ἱέρωνα, τὸν Λυκέα, τὸν Ἰοφῶντα, τὸν Κλειτοφῶντα καὶ τὸν [-]όστρα[το]. Τελευταῖος ἀπὸ τοὺς πέντε

284

285

286

287

288

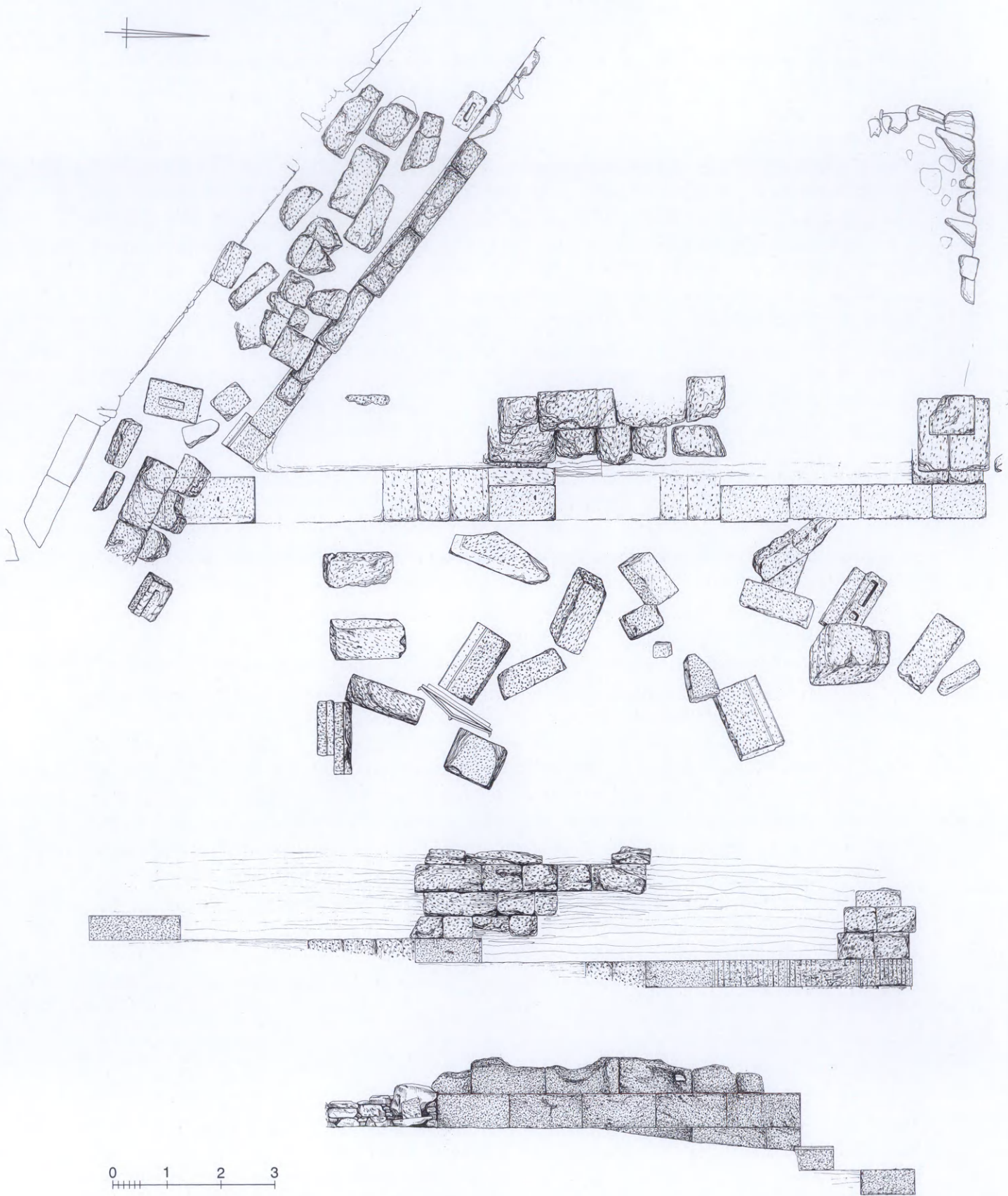
296

574.* ΠΑΕ 1978, 13, πίν. 6β· *ΑΕ 1979, 37, ἀρ. 13, πίν. 11β.

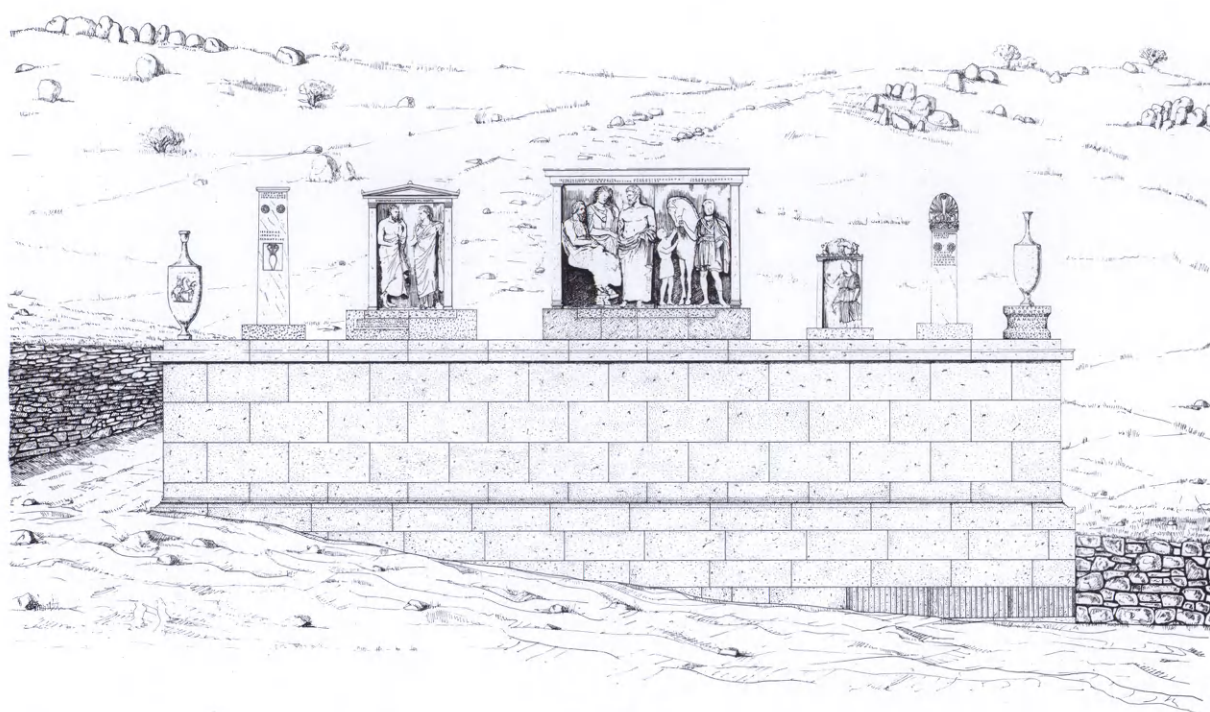
575. Εὐθ. Μαστροκώστας, ΠΑΕ 1958, 29, πίν. 26α· *ΠΑΕ 1978, 13, πίν. 5β· *ΑΕ 1979, 37, πίν. 11α.

576. Ἀρ. 418. *ΑΕ 1979, 39 ἀρ. 17.

577. H. G. Lolling, AM 4, 1879, 281-283· Δ. Φίλιος, μὲ τὴ συνεργασία Δ. Φιντικλῆ, ΠΑΕ 1880, 65-68 καὶ 12-13 (Στ. Ἀ. Κουμανούδης)· *ΠΑΕ 1976, 30-34 καὶ 45-48· 1977, 3-18 εἰκ. 1-7, πίν. 1-6· *ΑΕ 1979, 39-42, εἰκ. 17-18, πίν. 11γ· Στήλη 402-407 πίν. 187-190.

Εἰκ. 286-287. Τὰ ἐρείπια τοῦ πᾶρινου ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ.
 Εἰκ. 286. Κάτοψη τοῦ περιβόλου. Εἰκ. 287. Πρόσθια καὶ πλάγια ὄψη.

Εἰκ. 288. Ἀναπαράσταση τοῦ πώρινου ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους στὴ βόρεια ὁδὸ μὲ τὰ ἐπιστήματα ποὺ σώθηκαν.

ἀδελφούς πέθανε ὁ Ἱέρων, ὁ ὁποῖος εἶχε λάβει ὡς σύζυγο τὴ Λυσίππη. Ὁ Ἰοφῶν καὶ ὁ Λυκέας εἶχαν ὁ καθένας ἀπὸ δύο γιούς. Τοῦ Λυκέα γνωρίζουμε, ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές, καὶ τὰ ἐγγόνια.

Ἡ οἰκογένεια τοῦ Ἱεροκλέους ἦταν πολὺ πλούσια, ὅπως εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὸ ὅτι μπόρεσε νὰ κατασκευάσει περίβολο τέτοιου μεγέθους καὶ πολυτελείας, τὸν μεγαλύτερο τοῦ Ραμνούντος, ὁ ὁποῖος ἔφερε συγχρόνως καὶ τὰ περισσότερα ἐπιστήματα. Τὰ ἀδέλφια θὰ εἶχαν μεγάλα κτήματα καὶ θὰ ἀσχολοῦνταν μὲ τὰ πράγματα τοῦ δήμου.

Στὸ μέσο τοῦ μνημείου ἦταν στημένος ὁ μεγαλύτερος ἐπιτύμβιος ναῖσκος ἀπὸ ὅσους ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἀττικὴ, μῆκ. 3.40 μ. Στὴν ἀνάγλυφη παράσταση ποὺ στεγάζει εἰκονίζεται ἀριστερὰ ὁ πατέρας Ἱεροκλῆς καθισμένος σὲ κλισμό, στὴ μέση ἡ νύφη του Δημοστράτη, σύζυγος τοῦ γιοῦ του Φειδεστράτου, δεξιὰ ἓνας ἀπὸ τοὺς γιούς του, ὁ Λυκέας, μετὰ ἓνας μικρὸς ἵπποκόμος, ἓνα ἄλογο καὶ ὁ ἄλλος γιός, ὁ Ἰοφῶν, μὲ περιβολὴ ὀπλίτη.⁵⁷⁸

289

290

291

292

578. Τμηματικὴ δημοσίευση τοῦ ἀριστεροῦ ἀναγλύφου. Κεφαλὴ τοῦ Ἱεροκλέους, EAM 576: Conze 1292· Κ. Μυλωνᾶς, *BCH* 4, 1880, 479 ἀρ. 5· Sybel 3108· Καββαδίας, *Γλυπτὰ* 296· Καστριώτης, *Γλυπτὰ* 90· Καρούζου, *Συλλογὴ* 123.

Κεφαλὴ Λυκέα, EAM 577: Conze 1292· Μυλωνᾶς ὁ.π. ἀρ. 6· Sybel 3107· Καββαδίας ὁ.π.· Καστριώτης ὁ.π.· Καρούζου ὁ.π.

Κεφαλὴ Δημοστράτης, EAM 1006· Conze 1184 πίν. 261· Μυλωνᾶς ὁ.π. ἀρ. 4· Sybel 3105· Καββα-

Εἰκ. 289. Ὁ μέγας ἐπιτύμβιος ναῖσκος τοῦ πέρινου ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους στῆ βόρεια ὁδὸ, ὅπως ἀνασυστήθηκε ἀπὸ τὰ θραύσματά του. Στὸν ναῖσκο εἰκονίζονται, σχεδὸν ὁλόγλυφοι, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή τῆς ἐπίστεψης (270) ὁ Ἱεροκλῆς Ἰέρωνος, ἡ νύφη του Δημοσπράτη (βλ. εἰκ. 295) καὶ οἱ δύο ἀπὸ τοὺς πέντε γιούς του, ὁ Λυκέας καὶ ὁ Ἰοφῶν.

δίας, *Γλυπτὰ* 480· Καστριώτης, *Γλυπτὰ* 170· Stais, *Marbres* 178· Papaspyridi, *Guide* 167· Καρούζου, *Συλλογὴ* 120, Ὁ κορμὸς τοῦ Ἱεροκλέους: Φίλιος, *ΠΑΕ* 1880, 67 ἀρ. 3. Ὁ κορμὸς τοῦ Λυκέα: Φίλιος ὁ.π. 68 ἀρ. 4.

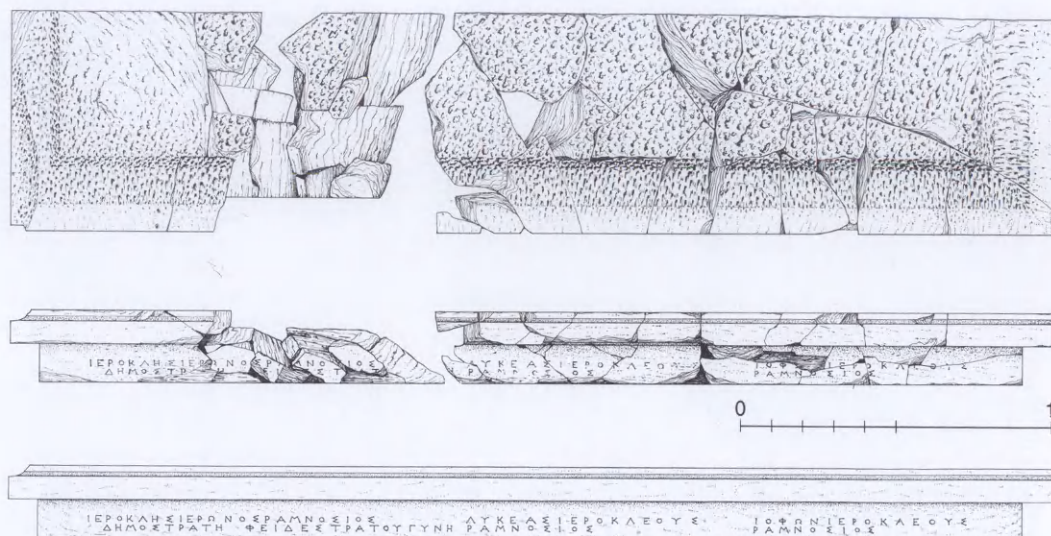
Εὐστοχες εἰκασίες γιὰ τὴν ταύτιση τῶν μερῶν τοῦ ἀναγλύφου ἔκανε ὁ G. Daux, *BCH* 83, 1959, 599, τὶς ὁποῖες δέχτηκε ὁ Ε. Μαστροκώστας, *ΠΑΕ* 1958, 31 πίν. 28.

Τὸ ἀνάγλυφο ΕΑΜ 4796, Β. Καλλιπολίτης, *ΑΑΑ* 2, 1969, 75-79 εἰκ. 1· G. Daux, *BCH* 96, 1972, 555-556 εἰκ. 9· J. Frel, *Getty MJ* 6/7, 1978/79, 79, 82 εἰκ. 1, 11· **ΠΑΕ* 1976, 30-31· 1986, 24 πίν. 6· **ΑΕ* 1987, 291 εἰκ. 18.

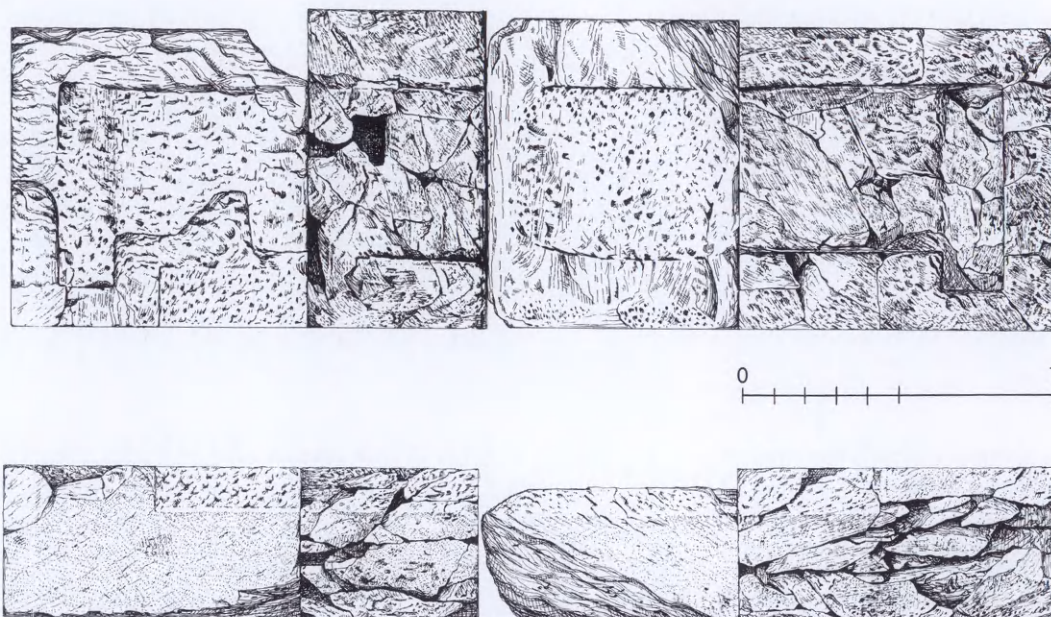
Δεξιὸ ἀνάγλυφο **ΠΑΕ* 1976, 33 ἀρ. 4· 1977, 12-13 πίν. 4· **ΑΕ* 1979, 41 πίν. 11γ· Β. Vierneiselschlörb, *Glyptothek München* III 56 ἀρ. 6-7. Ὁλόκληρο τὸ ἀνάγλυφο **ΠΑΕ* 1995, 31 πίν. 7.

Εἰκ. 290. Τὸ κεφάλι τοῦ Ἱεροκλέους Ἰέρωνος τοῦ ἀναγλύφου τῆς εἰκ. 289, διαβρωμένο ἀπὸ τὰ νερὰ τῶν βροχῶν.

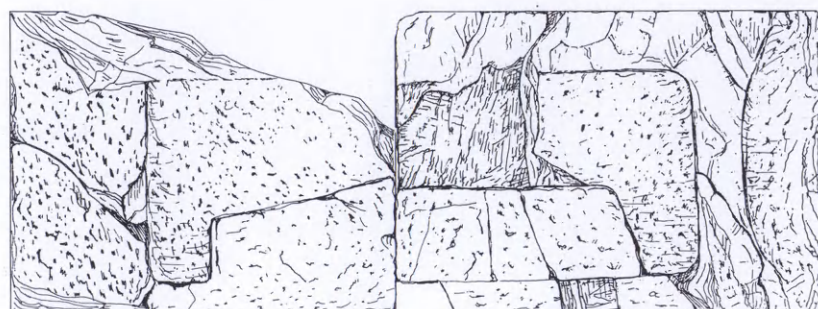
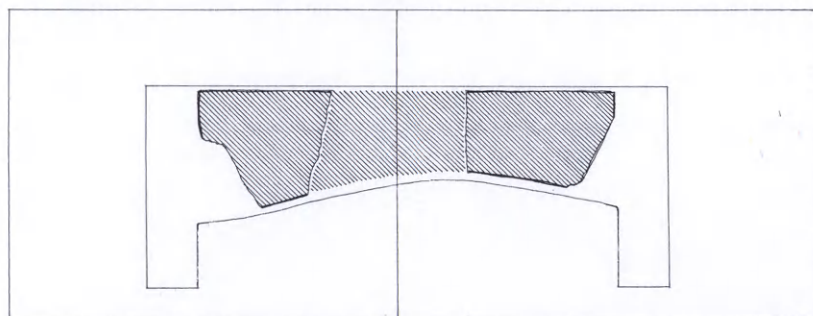

Εικ. 291. Ἡ ἐπίστυψη τοῦ μεγάλου ἐπιτύμβιου ναῖσκου τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους θρυμματισμένη ἀπὸ τοὺς τυμβωρύχους τὸ 1879. Κάτω ἀποκατεστημένη, μὲ τὴν ἐπιγραφή 270.

Εικ. 292. Κάτοψη καὶ ὄψη τῆς τετράλιθης βάσης τοῦ μεγάλου ἐπιτύμβιου ναῖσκου τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους, ὅπως σώζεται σήμερα.

Εικ. 293. Ὁ ἐπιτύμβιος ναῖσκος τοῦ Ἱέρωνος Ἱεροκλέους καὶ τῆς συζύγου του Λυσίππης ἀποκατεστημένος. Στὸ ἐπιστύλιο ἢ ἐπιγραφή 271 καὶ στὴ βάση τὸ ἐπίγραμμα 273. Κάτω κάτοψη τῆς βάσης τοῦ ναῖσκου μὲ τὴ θέση καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ἀναγλύφου καὶ ἄλλη κάτοψη τῆς βάσης ὅπως σώζεται.

Εἰκ. 294. Τὸ μεγάλο ἀνάγλυφο ΕΑΜ 833 τοῦ ἐπιτυμβίου ναῖσκου τῆς εἰκ. 293, μὲ τὶς μορφὲς τοῦ Ἱέρωνος καὶ τῆς Ἀνσίππης, ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους στὴ βόρεια ὁδό.

Εἰκ. 295. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τῆς Δημοστράτης 282 ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους στὴ βόρεια ὁδό. Βλ. εἰκ. 289.

Εἰκ. 296. Ὁ ταφικὸς περίβολος τοῦ Ἱεροκλέους στὴ βόρεια ὁδὸ, ἀναστηλωμένος καὶ συμπληρωμένος. Ἀριστερὰ ὁ πλάγιος ταφικὸς δρόμος ποὺ ὡδηγοῦσε δυτικά, πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νεκροταφείου. Στὸ βάθος ὁ Εὐριπὸς καὶ τὰ βουνὰ τῆς Εὐβοίας.

291 Στὴν ἐπίστεψη τοῦ ναῖσκου **270**, τὴν ὁποία οἱ ἀρχαιοκάπηλοι κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τους τοῦ περιβόλου τὸ 1879 δὲν μπόρεσαν νὰ μετακινήσουν καὶ τὴν κομμάτιασαν, εἶναι χαραγμένα τὰ ὀνόματα αὐτῶν ποὺ εἰκονίζονται.

289 Τὸ ἀνάγλυφο, ἂν καὶ φθαρμένο σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὰ νερὰ ποὺ κυλοῦσαν ἐπάνω
290 του καὶ τὴν ἔκθεσή του στὸ ὑπαίθρο, δείχνει ὅτι εἶναι ἔργο ἱκανοῦ τεχνίτη. Κατὰ μία ἐκδοχὴ θεωρεῖται πὼς τὸ ἔκανε ὁ γλύπτης Χαιρέστρατος, γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται λόγος σὲ ἄλλο μέρος τοῦ βιβλίου τούτου. Τὸ μεγάλο αὐτὸ ἔργο θέτει ἓνα τεχνικὸ ζήτημα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κομμάτια. Τὸ ἀριστερὸ μὲ τις μορφές τοῦ Ἱεροκλέους, τῆς Δημοστράτης καὶ τοῦ Λυκέα, καὶ τὸ δεξιὸ στὸ ὁποῖο εἰκονίζεται ὁ Ἰοφῶν, ὁ μικρὸς ἵπποκόμος καὶ ἀνάμεσά τους τὸ ἄλογο. Τὸ δεύτερο τμήμα εἶναι βραχύτερο κατὰ 17 ἐκ. ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ καὶ στενότερο κατὰ 5 ἐκ. ἀπὸ ὅσο ἔπρεπε γιὰ νὰ καταλάβει τὸν χώρο τοῦ ναῖσκου ποὺ τοῦ ἀνήκει. Πιστεύω ὅτι τὰ δύο ἀνάγλυφα εἶχαν παραγγελθεῖ γιὰ νὰ τοποθετηθοῦν σὲ δύο διαφορετικοὺς ναῖσκους. Ὄταν ἐτοιμάστηκαν ἀποφασίστηκε νὰ στηθοῦν καὶ τὰ δύο στὸν ἴδιο ναῖσκο καὶ οἱ ἐλλείψεις στὸ μέγεθος τοῦ ἀναγλύφου συμπληρώθηκαν μὲ προσθήκες.

Ἡ μακρότατη ἐπίστεψη τοῦ ναΐσκου, μήκ. 3.40 μ., εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ μάρμαρο Ἀγίας Μαρίας ἀντὶ τοῦ πεντελικοῦ, ὅπως συμβαίνει μὲ ὅλους τοὺς ἐπιτύμβιους ναῖσκους τοῦ Ραμνοῦντος.

Ἄν θεωρήσουμε ὅτι τὰ ἀνάγλυφα ἀνήκουν σὲ διαφορετικοὺς ναῖσκους, τότε τὰ προβλήματα ποὺ δημιουργοῦνται εἶναι μεγαλύτερα, γιατί θὰ λείπει ἀπὸ τὸν μεγάλο ναῖσκο, τοῦ ὁποῖου τὸ μέγεθος ὀρίζεται μὲ ἀκρίβεια ἀπὸ τὴν ἐπίστεψή του, τὸ δεξιὸ μισό του, στὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή γνωρίζουμε ὅτι εἰκονίζονταν ἓνα ἀπὸ τὰ πέντε ἀδελφία καὶ θὰ ἔχουμε ἐπὶ πλέον ἓνα ἀνάγλυφο, τοῦ ὁπλίτη, χωρὶς βάση, χωρὶς ἐπίστεψη καὶ παραστάδες, τῶν ὁποίων ἡ ἐξαφάνιση θὰ εἶναι ἀνεξήγητη. Ὁ τόπος εὕρεσης τοῦ ἀναγλύφου, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο καὶ τὴ μεγάλη ἐσωτερικὴ πώρινη βάση του, εἶναι ἀπόλυτο τεκμήριο ὅτι ἀνήκει σ' αὐτόν. Ἐπεσε ἐκεῖ ποὺ βρέθηκε στὴν ἀρχαιότητα καὶ κατὰ καλὴ τύχη δὲν πειράχτηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους.

Εἶναι προφανὲς σὲ κάθε μελετητὴ τῆς ἐπιτύμβιας ἀττικῆς πλαστικῆς τοῦ 4ου αἰ. ὅτι ἡ παράσταση τοῦ ναΐσκου, ὅπως ἐμφανίζεται ἐνοποιημένη, παρουσιάζει παρεκκλίσεις ἀπὸ ὅ,τι οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι συνήθιζαν· στὸ σύνολό της δὲν ἔχει ἐνότητα. Ἐμφανίζει τὸν Ἰοφώντα ἐντελῶς δεξιὰ καὶ ἀσύνδετο μὲ τὸν ἄλλο ἀδελφό, τὴ νύφη καὶ τὸν πατέρα. Πρωτοφανὴς εἶναι ἐπίσης ἡ θέση τοῦ μικροῦ ἵπποκόμου, ποὺ ἔπρεπε νὰ κατέχει ἀκραία, δευτερεύουσα θέση. Οἱ ἀντιρρήσεις αὐτὲς ὅμως θὰ ἴσχυαν ἂν εἶχε παραγγελθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἓνα ἀνάγλυφο γιὰ τὸν ὑπερμεγέθη ναῖσκο ποὺ σώθηκε. Τότε καὶ ἡ παράσταση θὰ εἶχε σχεδιαστεῖ διαφορετικὰ καὶ οἱ μορφὲς θὰ εἶχαν διευθετηθεῖ ἄλλιως, ὅπως συνέβη στὸ πολυπρόσωπο καὶ μεγάλο ἀνάγλυφο τοῦ περιβόλου τοῦ Μενεστίδου. Ἡ ἀναγκαστικὴ ἔνωση τῶν δύο ἀναγλύφων δημιούργησε τὸν μεγαλύτερο ἐπιτύμβιο ναῖσκο στὴν Ἀττικὴ, χωρὶς νὰ μπορέσει νὰ κρύψει ὅτι αὐτὰ εἶχαν κατασκευαστεῖ ἐξ ἀρχῆς γιὰ ξεχωριστοὺς ναῖσκους.

Μιὰ λήκυθος μαρμάρινη (274), ἐπίστημα καὶ αὐτὴ τοῦ περιβόλου, ἔχει τὴν ἀνάγλυφη παράσταση ἵππεά, τοῦ Κλειτοφώντος, ποὺ κρατᾷ ἀπὸ τὰ ἡνία καὶ δεῦτερο ἄλογο, ἐνῶ μπροστὰ πορεύεται δοῦλος φορτωμένος μὲ ἓνα γεμάτο ἀσκή. Ἡ ἐπιγραφή πάνω ἀπὸ τὶς μορφὲς φανερώνει τὸ ὄνομα τοῦ γιοῦ.

297

Παλαιὸ εὔρημα, τοῦ 1879, καὶ πολὺ γνωστὸ εἶναι ἀνάγλυφο σὲ ναῖσκο καὶ αὐτό (ΕΑΜ 833), ποὺ εἰκονίζει τὸν γιὸ τοῦ Ἱεροκλέους Ἱέρωνα μὲ τὴ γυναῖκα του Λυσίππη, ὅπως λένε τὰ χαραγμένα (271) ὀνόματά τους στὸ ἐπιστύλιο τοῦ αἰτώματος. Τὸ ἀνάγλυφο αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ὠραιότερα ταφικὰ τοῦ 4ου αἰῶνα ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ καὶ ἀποδίδεται στὸ ἐργαστήριο τοῦ Χαιρεστράτου. Δύο λεπτὲς μορφές, τὸ ἀντρόγυνο, κοιτάζονται μὲ θλίψη, καθὼς τοὺς σκεπάζει τὸ σύννεφο τοῦ θανάτου ποὺ φέρνει τὸν χωρισμό. Ὁ γλύπτης, χωρὶς νὰ μεταχειριστεῖ τίποτε τὸ κραυγαλέο καὶ τὸ νεοπλουτίστικο στὴν κατασκευὴ τοῦ ναΐσκου, ἀπέδωσε τὰ συναισθήματα ποὺ πλημμύριζαν τὶς καρδιὲς τοῦ ζευγαριοῦ μὲ τὴν ἡρεμὴ στάση τῶν ὀρθίων σωμάτων καὶ τὴ διάχυτὴ στὰ πρόσωπα πίκρα ποὺ γεννάει ἡ γνώση τοῦ ἀναπόφευκτου.⁵⁷⁹

293

294

579. Sybel 2122· Καββαδίας, *Γλυπτὰ* 402-403· Conze 1084, πίν. 221· Arndt-Amelung, *Phot. Einzel.* 673-676· Καστριώτης, *Γλυπτὰ* 134· Stais, *Marbres* 147 εἰκ· Papaspyridi, *Guide* 142· H. Diepolder, *Die attischen Grabreliefs* 54 πίν. 54· Καρούζου, *Συλλογὴ*

124· *ΠΑΕ 1976, 57 ἀρ. 42· Στήλη 404 κέ. πίν. 188-189· B. Schmaltz, *Griechische Grabreliefs* 18 εἰκ. 3· B. Vierendeel - Schlörb, *Glyptothek München* III 52, καὶ 56 σημ. 7.

Εικ. 297. Ἡ ἀνάγλυφη παράσταση τῆς ἐπιτύμβιας ληκύθου ἢ ὁποῖα εἰκονίζει, κατὰ τὴν ἐπιγραφήν ποὺ φέρει (274), τὸν Κλεποφῶντα, γιὰ τοῦ Ἱεροκλέους.

293 Στὴ βάση τοῦ ναύσκου εἶναι χαραγμένο ἐπίγραμμα (273) σχετικὸ μὲ τὸν Ἱέρωνα. Μεταφρασμένο δὲν διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὰ σύγχρονα:

*Ξένε πὺν περπατᾷς τὸ μονοπάτι τὸ τραχύ, κοίτα τὸ μνημα τοῦτο δῶ
πέντ' ἀδελφῶν πὺν ἀφήκαν γενιὰ μεγάλη πίσω τους
Ἀπ' ὅλους ὁ Ἱέρωνας ἔφτασε τελευταῖος στοῦ Ἰδῆ τὰ βασίλεια,
ἀφήνοντας τὴ ζήση του σὺν τῷ λαμπρῷ της γέρμα.*

286 Ἀπὸ τοὺς περιβόλους τοῦ Ραμνοῦντος μόνο ἐκεῖνος τοῦ Ἱεροκλέους εἶχε καὶ πλάγια
296 ὄψη, τὴ ΝΔ., μῆκ. 8.66 μ. Τοῦτο συνέβη ἀναγκαστικὰ γιατί ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πλάγια αὐτὴ

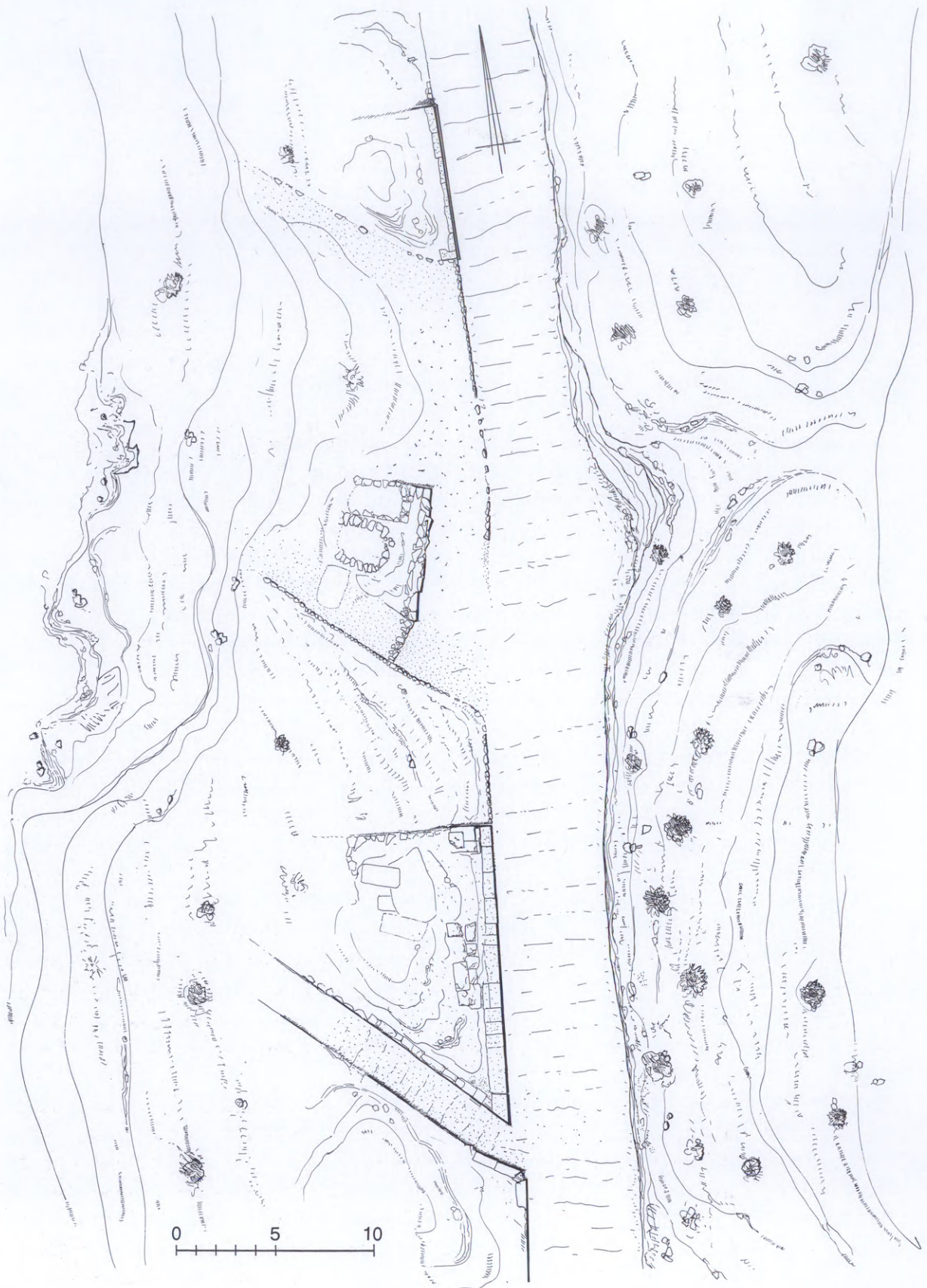
ὄψη τοῦ περιβόλου ὑπάρχει ὁ δρόμος ποῦ ἤδη μνημονεύτηκε, ὁ ὁποῖος ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν βόρειο ὁδηγοῦσε στοὺς τάφους ποῦ βρίσκονταν δυτικά. Συνέπεια τῆς ὑπαρξης τοῦ δρόμου ἦταν καὶ τὸ τριγωνικὸ σχῆμα τοῦ περιβόλου. Φυσικὰ ἡ πλάγια ὄψη προσέθετε στὴ μεγαλοπρέπεια τοῦ μνημείου, μοναδικοῦ στὴν Ἀττικὴ. Στὴ δυτικὴ ἄκρη τῆς πλευρᾶς αὐτῆς, πάνω στὸ ἄνδηρο τοῦ περιβόλου εἶχε στηθεῖ μικρὴ ἐπιτύμβια στήλη (τέλος 4ου αἰ.), στερεωμένη μὲ μολύβι στὴν ἀπλὴ βάση της, ποῦ ἔφερε χαραγμένα τὰ ὀνόματα (283) τῆς Μυμαικύλης καὶ τοῦ Εὐμένους ἀπὸ τὴν Κύπρο. Ἀπὸ τὴ θέση τῆς στήλης καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς φαίνεται ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ παρείσακτους ἀλλὰ γιὰ πρόσωπα τοῦ περιβάλλοντος τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἱεροκλέους. Ἦσαν ὑπηρέτες ποῦ τάφηκαν ἐκεῖ ἀπὸ τοὺς κυρίου τους. Τὸ ὄνομα τῆς Μυμαικύλης παράγεται ἀπὸ τὸ μεμαίκυλον, τὸν καρπὸ τῆς κουμαριᾶς (κόμαρος, arbutus), δηλαδὴ τὸ κούμαρο.

Ἀνώνυμος περίβολος. Μετὰ τὸν περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου δρόμου ὑπάρχει πλάγιος δρόμος ποῦ ὁδηγοῦσε στὰ ΒΔ. Τὸν δρόμο αὐτὸν τὸν ἐκλείσαν οἱ Ἀρχαῖοι μὲ τοῖχο, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τώρα τὴν πρὸς Νότον προέκταση περιβόλου παλαιότερου τοῦ Ἱεροκλέους, μῆκ. 6.90 μ. Ἀπὸ τὸν περίβολο σώζεται ἡ ἀνισοῦψῆς, ἐξ αἰτίας τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους, εὐθυντηρία καὶ ὁ πρῶτος δόμος, ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι λιθοπλίνθους ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ τρεῖς εἶναι θραυσμένες. Ἡ ὄψη τους εἶναι ἀδρή, λατομείου, χωρὶς ἐπεξεργασία πλὴν τοῦ ὀρθογωνισμού τὸν ὁποῖο ἔχουν ὑποστεί. Τὸ μάρμαρο τῶν πλίνθων εἶναι γαλάζιο, ὅπως τοῦ μεγάλου ναοῦ, καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ λατομεῖο ποῦ βρίσκεται σὲ πολὺ μικρὴ ἀπόσταση, δυτικά. Ὁ περίβολος τοῦτος δὲν παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τοὺς λοιποὺς τῶν ταφικῶν δρόμων τοῦ Ραμνοῦντος. Εἶναι κατασκευασμένος δυτικότερα ἀπ' ὅ,τι οἱ γειτονικοὶ τοῦ τοῦ Ἱεροκλέους καὶ τοῦ Ἀθηνοδώρου καὶ δείχνει φανερά ὅτι δὲν ἀνήκει στὸν ἴδιο μ' αὐτοὺς τεχνικὸ κύκλο. Ἡ τοιχοδομία του εἶναι ἀμελής. Ὁ μοναδικὸς σωζόμενος δόμος εἶναι χτισμένος ἀπὸ λιθοπλίνθους κακοκομμένες, ἀκανόνιστου ὀρθογώνιου σχήματος καὶ χωρὶς καμία ἐπεξεργασία, καὶ ἡ εὐθυντηρία ἐπὶ τῆς ὁποίας βαίνει εἶναι φτιαγμένη ἀπὸ πλακοειδεῖς ἀδούλευτες πέτρες τοποθετημένες ὅπου παρίσταται ἀνάγκη.⁵⁸⁰

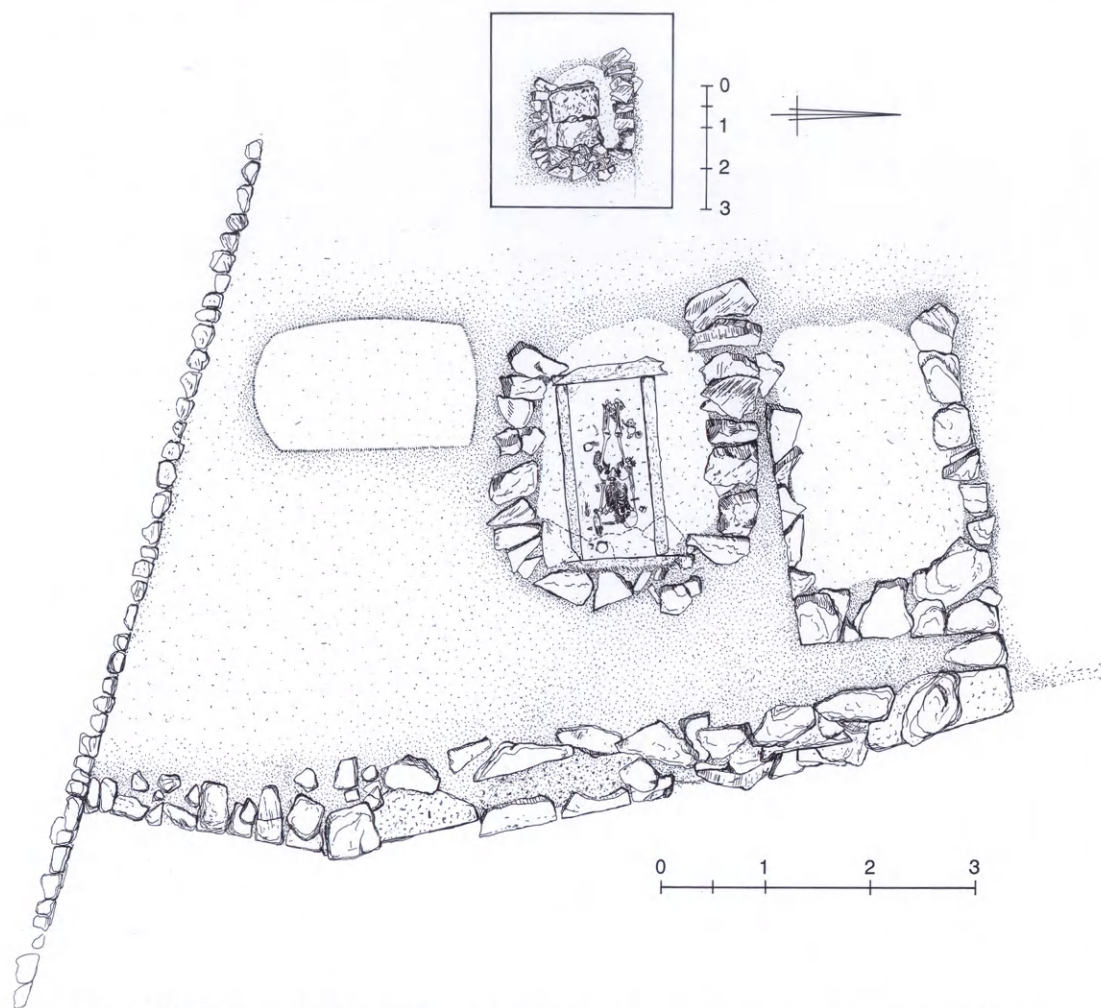
Ἡ χρῆση γαλάζιου μαρμάρου στὸν Ραμνοῦντα σὲ κτίρια ἢ τείχη προσιδιάζει στὸν 5ο αἰ. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ τὸ βρίσκουμε στὸν μικρὸ πολυγωνικὸ ναό, στὸ κατώτερο μέρος τοῦ μεγάλου ναοῦ, στὸ μακρὸ ἀνατολικὸ ἀνάλημμα καὶ στὸν μεγάλο στρογγυλὸ ταφικὸ περίβολο τῆς νότιας ὁδοῦ, ὅλα ἔργα τοῦ 5ου αἰ. Στοὺς περιβόλους τοῦ 4ου αἰ. χρησιμοποιήθηκε τὸ λευκὸ μάρμαρο τῆς Ἀγίας Μαρίνας καὶ ὁ πῶρος.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου ἐρευνήθηκαν ταφές καὶ πυρές. Στὸ βόρειο μέρος του χῶρος πλ. 2 μ. καὶ μῆκ. 3.20 μ., ἀνοικτὸς στὴ δυτικὴ πλευρά, περιορίζεται ἀπὸ μία σειρὰ ἀργῆς πέτρες. Στὸ ἐσωτερικὸ του εἶχαν καεῖ δύο νεκροί. Ἡ κατώτερη καὶ παλαιότερη πυρά, πλ. 1 καὶ μῆκ. 2.40 μ., ἦταν ἀκτέριστη. Τὸ πάχος τῶν λειψάνων τῆς καύσης ἔφθανε τὰ 0.20 μ. Στὸ ὑπερκείμενο στρώμα εἶχε καεῖ δεύτερος νεκρός. Τὸ πάχος τοῦ στρώματος τῆς πυρᾶς καὶ ἐδῶ ἦταν 0.20 μ. Ὡς μόνον κτέρισμα βρέθηκε ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο τῶν γύρω στὸ 425 χρόνων.

580. *ΠΑΕ 1987, 12-13. Ἡ ἐρευνα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ περιβόλου ἐγίνε τὸ 1992.

Εἰκ. 298. Ἡ βόρεια ὁδὸς ἀπὸ τὸν περίβολο τῆς κόρης ἕως τὸν περίβολο τοῦ Ἀθηνοδάρου καὶ τοῦ Δρομοκλέους.

Εἰκ. 299. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς ἀνώνυμου περιβόλου μετὰ ταφῆς τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰ.

Στὸ μέσον τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ περιβόλου ἐρευνήθηκε ταφὴ μέσα σὲ κιβωτιόσχημο τάφο κατασκευασμένο ἀπὸ ἀκατέργαστες πλάκες, ἐσωτ. διαστ. 0.70×1.75 μ. Τὸ κεφάλι τοῦ νεκροῦ ἦταν ἀνατολικά καὶ ὡς κτερίσματα ὑπῆρχαν ληκύθια τῶν γύρω στὸ 430 χρόνων. Ὁ τάφος σκεπαζόταν μετὰ δύο μεγάλες πλακοειδεῖς πέτρες καὶ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ὀριζόταν ἀπὸ ἀργεῖς πέτρες, ἐκτὸς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ὅπως ὁ παρακείμενος πρὸς Βορρᾶν.

299

Στὸ νότιο μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ περιβόλου ἐρευνήθηκε μία ἀκόμη πυρά, 1.25×2 μ. περίπου, μετὰ τὸν μεγάλο ἄξονα ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Τὸ πάχος τοῦ στρώματος τῆς πυρᾶς ἦταν καὶ ἐδῶ 0.20 μ. Τὰ κτερίσματα ἦσαν ἓνα κυάθιο τῆς περιόδου 350-325, μία βαθιὰ χωρὶς πόδι κύλικα ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 350, ἓνα ἀπλὸ χάλκινο κάτοπτρο καὶ ἓνας κύλινδρος λιθαργύρου. Εἶναι προφανές, ἀπὸ τὸ κάτοπτρο, ὅτι στὴν πυρὰ εἶχε καεῖ γυναῖκα.

Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο βρέθηκε συγκεντρωμένη κεραμικὴ σὲ θραύσματα. Τὸ εὖρημα περιλαμβάνει ποικιλία ἀγγείων, χαρακτηριστικῶν ταφικῶν ποὺ ἐκτείνονται χρονολογικὰ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. ὡς τὰ μέσα, ἢ καὶ λίγο ἀργότερα, τοῦ 4ου αἰ. Στὰ παλαιότερα ἀγγεῖα ἀνήκουν τρεῖς λευκὲς λήκυθοι ποὺ σώζονται ἀποσπασματικά, καθὼς καὶ

μεγάλα ταινιωτά πινάκια. Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. χρονολογοῦνται θραύσματα ἐρυθρόμορφων ἀγγείων μέτριας ποιότητος καὶ καλλιτεχνικῆς ἀξίας. Σὲ μερικὰ διακρίνονται μέρη παράστασης ἐπαυλίων. Στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. ἀνήκει σειρὰ μικρῶν μελαμβαφῶν ἀσήμαντων ἀγγείων, πολὺ κοινῶν στὶς ταφές τῆς ἐποχῆς.⁵⁸¹

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ περιβόλου δὲν ἀποκάλυψε ἐπιτύμβιες στήλες ἢ γλυπτὰ καὶ ἡ δοκιμαστικὴ τομὴ ποὺ ἐγίνε ἐμπρὸς τοῦ ἦταν ἄκαρπη. Ἀφαιρέθηκε ἡ φυσικὴ ἐπίχωση μέσα στὴν ὁποία δὲν βρέθηκαν οὔτε οἱ λιθόπλινθοι τῶν ὑπερκειμένων δόμων τοῦ περιβόλου. Ὁ περίβολος, ἂν ἦταν ὁλόκληρος μαρμάρινος, φαίνεται ὅτι λεηλατήθηκε ἤδη στὰ ἀρχαῖα χρόνια. Ἄν ὄχι, θὰ ἦταν κατασκευασμένος, κατὰ τὸ ἀνώτερο μέρος του, ἀπὸ ὠμές πλίνθους.

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ περιβόλου προκύπτει ὅτι χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸ 430 ὡς τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. Τὸ γαλάζιο μάρμαρο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένος, τὰ κτερίσματα καὶ ἡ θέση του σὲ σχέση με τοὺς περιβόλους τοῦ Ἱεροκλέους καὶ τοῦ Ἀθηνοδώρου τὸν χρονολογοῦν στὸν 5ο αἰ.

Στὸ ἴδιο αἰῶνα ἀνήκουν ταφές στὸν μεγάλο καὶ τὸν μικρὸ στρογγυλὸ ταφικὸ περίβολο τοῦ νότιου δρόμου.

298 Παρόδιο ἀνάλημμα. Στὴ νοτιῇ εὐθείᾳ ποὺ περνᾷ ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν ὄψη τῶν περιβόλων τοῦ Ἱεροκλέους καὶ τοῦ Ἀθηνοδώρου ὑπάρχει ἀνάλημμα ποὺ ὀρίζει τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς βόρειας ὁδοῦ, κατασκευασμένο ἀπὸ ἀργοὺς λίθους. Προορισμὸς του ἦταν νὰ συγκρατεῖ τὰ χώματα δυτικά, ὅπου γίνονταν ταφές. Τὸ ἀνάλημμα σώζεται σὲ κακὴ κατάσταση καὶ ὄχι ὁλόκληρο, γιατί τὸ νότιο μέρος του σὲ μῆκος 9 μ. εἶναι κατεστραμμένο σχεδὸν ὁλοκληρωτικά.

Στὸ ἄνδρρο ποὺ συγκρατοῦσε τὸ ἀνάλημμα ὑπῆρχαν στήλες καὶ ἐπιτύμβιοι ναῖσκοι. Τὰ θραύσματά τους καὶ οἱ βάσεις τους βρέθηκαν στὸ κατάστρωμα τοῦ δρόμου. Τὰ σημαντικότερα εὐρήματα εἶναι δύο ἀνάγλυφα. Τὸ πρῶτο εἶναι στήλη με ἀέτωμα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. (294) ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, θραυσμένη καὶ φθαρμένη ἤδη στὴν ἀρχαιότητα. Εἰκονίζεται δεξιὰ ἄντρας ὄρθιος, στὴ μέση γυναῖκα κατὰ μέτωπο ὄρθια καὶ ἀριστερὰ γυναῖκα (ἢ ἄντρας) ποὺ κάθεται σὲ κλισμό.

300 Τὸ δεύτερο ἀνάγλυφο⁵⁸² ἀνῆκε σὲ ναῖσκο καὶ σὲ ἀντίθεση με τὸ προηγούμενο ἡ διατήρησή του εἶναι ἐξαίρετη. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μεγάλα κομμάτια καὶ τρία μικρότερα. Δεξιὰ εἰκονίζεται ἄντρας με ἱμάτιο καὶ γυμνὸ τὸ δεξιὸ μέρος τοῦ στέρνου, ποὺ χαιρετάει τὴν καθισμένη σὲ σκίμποδα γυναῖκα ἀριστερά· αὐτὴ με τὸ ἀριστερό της χέρι σύρει τὴν καλύπτρα τοῦ κεφαλιοῦ. Στὴ μέση τρίτη γυναῖκα κατὰ μέτωπο στηρίζει τὸ γερμένο ἀριστερὰ κεφάλι στὴ δεξιὰ της παλάμη. Οἱ κύριες ἐλλείψεις τοῦ ἀναγλύφου εἶναι τὸ κεφάλι καὶ τὰ ἄκρα πόδια τοῦ ἄντρα, καὶ τμῆμα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ τοῦ ἄντρα. Τρία μικρὰ θραύσματα τοῦ ἀναγλύφου, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ ἀπὸ ἄλλο τεμάχιο μαρμάρου ἄκρο δεξιὸ πόδι τῆς καθισμένης γυναῖκας, εἶχαν περισυλλεγεῖ κατὰ καιροὺς στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους.

581. *ΠΑΕ 1987, 12-13· 1992, 15-19 πίν. 3α.

582. Τὸ δεξιὸ τμῆμα τοῦ ἀναγλύφου, ποὺ εἰκονίζει τὸν ἄντρα, βρέθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους

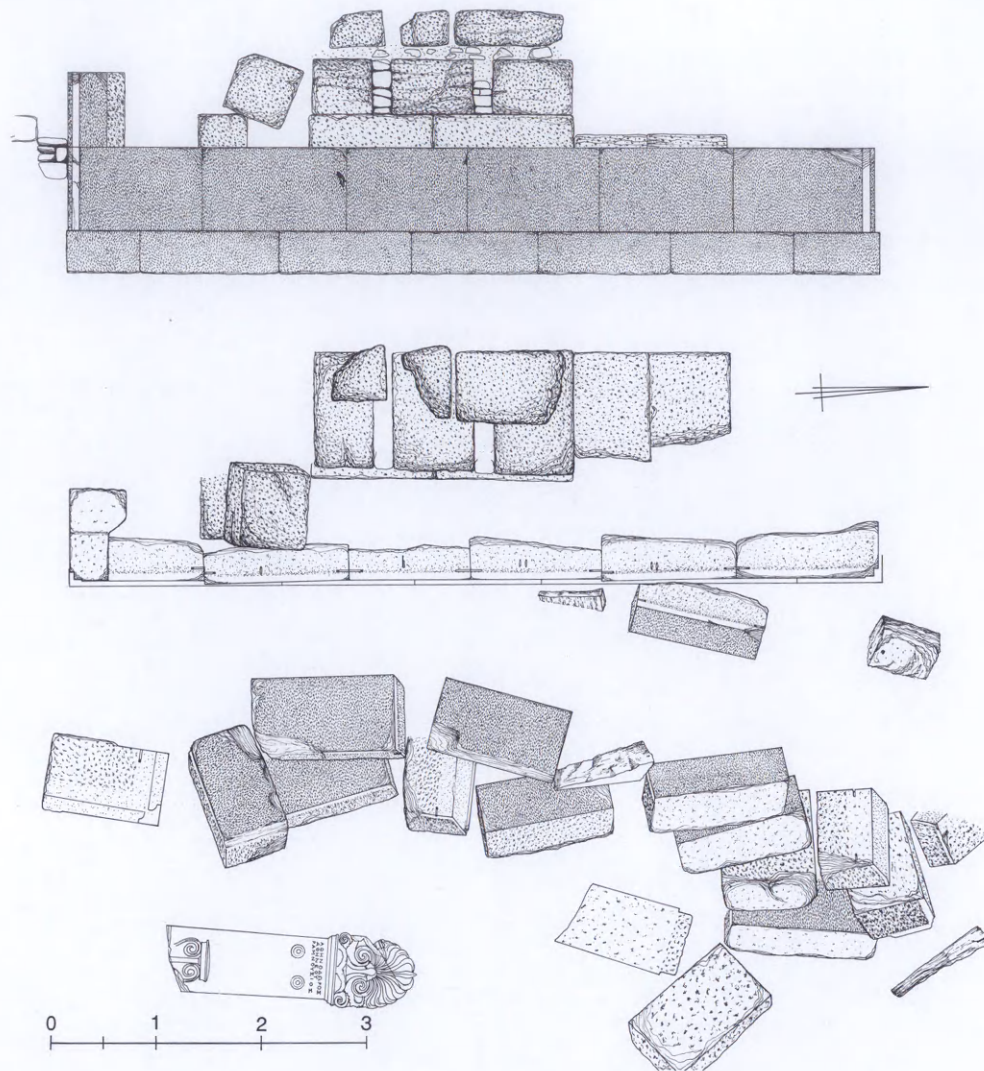
τὸ 1958· βλ. Εὐθ. Μαστροκώστα, ΠΑΕ 1958, 29 πίν.

26β. Πληρὲς τὸ ἀνάγλυφο (1145) *ΠΑΕ 1992, 23 ἀρ. 7 πίν. 3β.

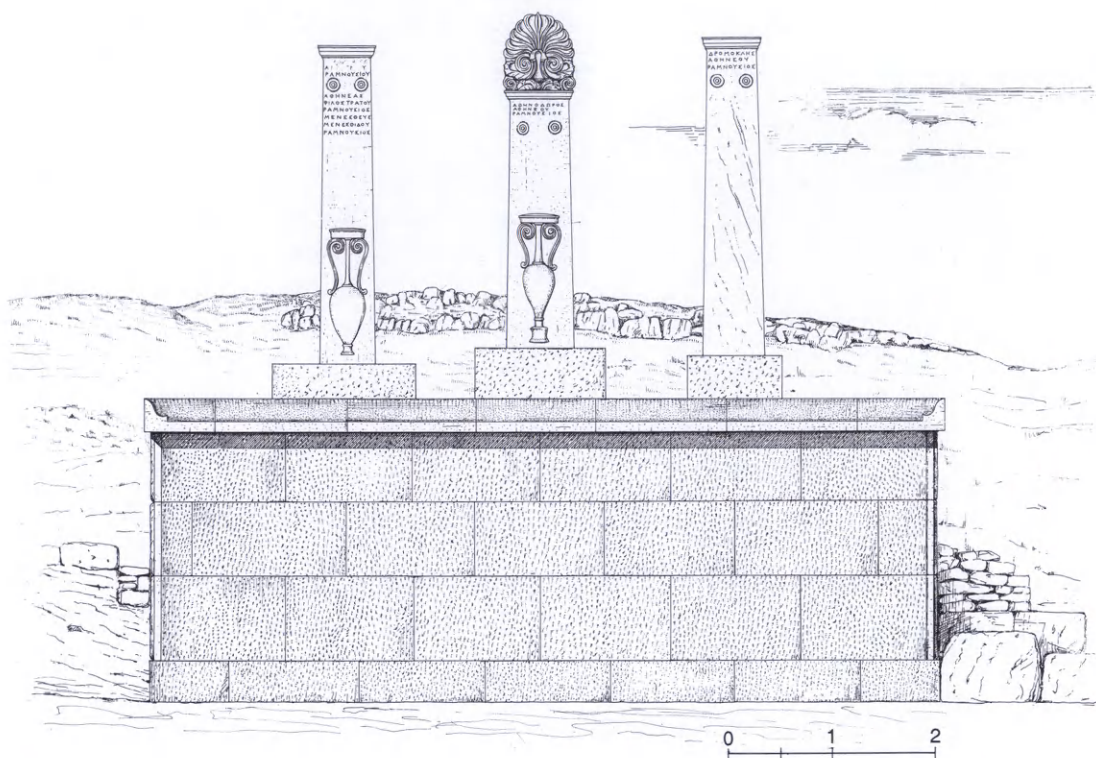
Εἰκ. 300. Τὸ ἀνάγλυφο 1145 ἐπιτύμβιον ναῖσκου ἀπὸ τῆ βόρεια οἰκίας.

Ἄλλα ἀξιόλογα εὐρήματα ἦταν βάση ναῖσκου, πιθανότατα τοῦ προηγουμένου ἀναγλύφου, τὸ μισθὸν βάσης στήλης καὶ δύο βάσεις λίθινων ἐπιτύμβιων ἀγγείων. Καὶ ἐδῶ δὲν βρέθηκαν οἱ παραστάδες τοῦ ναῖσκου, οἱ ὁποῖες χρησιμοποιήθηκαν στὰ ἀρχαῖα χρόνια γιὰ τὴν κατασκευὴ στηλῶν.

Εἰκ. 301. Ὅψη καὶ κάτοψη τῶν ἐρειπίων τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τῶν ἀδελφῶν Ἀθηνοδώρου καὶ Δρομοκλέους, στὴ βόρεια ὁδῶ.

Οἱ περίβολοι ἀπὸ τοῦ Πυθάρχου ἕως καὶ τοῦ Ἱεροκλέους εἶναι ὅλοι πώρινοι. Τοῦτο ὀφείλεται εἴτε σὲ μόδα ποὺ ἐπικράτησε στὸν Ραμνούντα κατὰ ἓνα μικρὸ χρονικὸ διάστημα πρὸ τοῦ 317, χρονιὰ ποὺ ἀνέλαβε ὁ Δημήτριος Φαληρεὺς, εἴτε στὴν ὑπαρξὴ ἐργαστηρίου ποὺ χρησιμοποιοῦσε τὸν πῶρο ὡς φθηνότερο καὶ προσεῖλκε πελάτες. Γιατὶ τὰ δημόσια νεκροταφεῖα ἐπεκτείνονται, ὅπως καὶ σήμερα, κατὰ καθορισμένη τάξιν καὶ οἱ τάφοι κάθε περιοχῆς ἔχουν χρονικὴ ἀλληλουχία. Οἱ πώρινοι περίβολοι ποὺ μνημονεύτηκαν παραπάνω ἀνήκουν στὴν ἴδια στενότερη χρονικὴ περίοδο λόγω τῆς θέσης τους καὶ τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένοι. Ἐξαιρεῖται ὁ παλαιότερος περίβολος ἀπὸ γαλάζιο μάρμαρο.

Εἰκ. 302. Ὁ ταφικὸς περίβολος τῶν ἀδελφῶν Ἀθηνοδώρου καὶ Δημοκλέους, στὴ βόρεια ὁδὸ ὅπως εἶναι σήμερα ἀναστηλωμένος, χωρὶς τὰ ἐπιστήματα. Οἱ τρεῖς στήλες ποὺ εἰκονίζονται εἶναι οἱ 211-213.

Ὁ περίβολος τοῦ Ἀθηνοδώρου καὶ τοῦ Δημοκλέους. Τὸ ἀνάλημμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δρόμου τερματίζεται σὲ ἀπόσταση σχεδὸν 30 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ. γωνία τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους. Εὐθὺς ἀμέσως ὑψώνεται ἀναστηλωμένος ὁ περίβολος⁵⁸³ τῶν Ραμνουσίων ἀδελφῶν Ἀθηνοδώρου καὶ Δημοκλέους, γιῶν τοῦ Ἀθηνέα. Εἶναι φτιαγμένος ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο τῆς Ἀγίας Μαρίνας καὶ ἔχει μῆκος 7.75 καὶ ὕψος 2.94 μ. Ἡ ἐπίστεψη τοῦ περιβόλου εἶναι λοξότμητη καὶ στὶς δύο ἅκρες τῆς ἔχει λαξευμένα ἐπίπεδα ἀκρωτήρια, οἱ λεπτομέρειες τῶν ὁποίων ἦσαν ζωγραφισμένες.

Ὁ περίβολος τῶν δύο ἀδελφῶν δὲν ἦταν ἀπὸ τοὺς πολὺ μεγάλους καὶ πολυτελεῖς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κρηπίδα καὶ τὴν ἐπίστεψη εἶχε ἀκόμη τρεῖς δόμους, ποὺ ἡ ὄψη τους ἦταν διακοσμημένη μὲ πυκνὲς βελονιές. Οἱ λιθόπλινθοι συνδέονταν μεταξύ τους μὲ σιδερένιους συνδέσμους ποὺ δὲν ἄντεξαν στὴ φθορά. Οἱ δύο ἀνώτεροι δόμοι μὲ τὴν ἐπίστεψη γκρεμίστηκαν κάποτε στὸν δρόμο.

Στὸν περίβολο δὲν ὑπῆρχε ἐπιτύμβιος ναῖσκος, ἀλλὰ μόνο τρεῖς στήλες μαρμάρινες ποὺ ἔχουν ἓνα κοινὸ χαρακτηριστικό. Εἶναι καὶ οἱ τρεῖς πολὺ ὑψηλές, 3.40 ἢ πρώτη, 3.33

583. *ΠΑΕ 1975, 26-29 εἰκ. 10 πίν. 10α· 1976, 34-37 εἰκ. 15-16 πίν. 16δ-17α· 1987, 7-12 εἰκ. 4 πίν. 1α.

ή δεύτερη καὶ 3.30 μ. ή τρίτη. Ἡ πρώτη, τοῦ Ἀθηνοδώρου (211), ἔχει στήν κορυφή 303
της μεγάλο καὶ πλούσιο ἀνθέμιο, τὸ ὄνομα
τοῦ νεκροῦ, δύο ρόδακες καὶ στὸ κάτω μέ-
ρος της μιὰ ἀνάγλυφη λουτροφόρο. Ἡ δεύ-
τερη (213) εἶναι πιὸ ἀπλή, ἔχει στὸ ἄνω 302
μέρος ἄβακα καὶ κυμάτιο, τὰ ὀνόματα τῶν
νεκρῶν, δύο ἀπλοὺς ρόδακες καὶ στὸ κάτω
μέρος της ἀνάγλυφη λουτροφόρο. Ἡ τρί-
τη, τοῦ Δρομοκλέους (212), εἶναι ἀπλούστε-
ρη, μὲ γεῖσο μόνο. Ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς ποὺ
εἶναι χαραγμένες στὶς στήλες βλέπουμε ὅτι
στὸν περίβολο, ἀρχικὰ τουλάχιστον, εἶχαν
ταφεῖ δύο ἀδελφία, ὁ Ἀθηνόδωρος καὶ ὁ
Δρομοκλῆς, μία γυναῖκα ἴσως νύφη τους, ὁ
ἀνηψιὸς τους Ἀθηνέας, ὁμώνυμος μὲ τὸν
πατέρα τῶν δύο ἀδελφῶν, καὶ ὁ Μενεσθεύς,
γιὸς τοῦ Μενεσθίδου, ἴσως ἐγγονὸς τοῦ ὁμω-
νύμου του, τοῦ ὁποῖου τὸν παλαιότερο πε-
ρίβολο εἶδαμε στὸ τέλος τῆς νότιας ὁδοῦ.
Ὑπῆρχε καὶ τρίτος ἀδελφὸς ποὺ ὀνομαζό-
ταν Φιλόστρατος, πατέρας τοῦ ἀνηψιοῦ
Ἀθηνέου. Τὰ ὀνόματα τῆς οἰκογένειας ἔβλε-
πε ὁ διαβάτης χαραγμένα στὶς τρεῖς ὑψηλές
στήλες τοῦ περιβόλου. Ἐσωτερικὰ τοῦ περι-
βόλου ὑπάρχει πώρινο θεμέλιο καθ' ὅλο τὸ 301
πλάτος του γιὰ τὴν ἵδρυση τῶν τριῶν στη-
λῶν, οἱ ὁποῖες μὲ τὶς βάσεις τους εἶχαν με-
γάλο βάρος. Μικρὴ καθίζηση τοῦ ἐδάφους
θα προκαλοῦσε τὴν πτώση τους.

Τὰ πρόσωπα τῶν ἐπιγραφῶν ἢ οἱ ἀπό-
γονοὶ τους δὲν μνημονεύονται ἄλλοῦ. Ἦ-
σαν πλούσιοι γαιοκτῆμονες ποὺ πέθαναν
ἄγαμοι, χωρὶς νὰ ἀφήσουν συγγενεῖς καὶ
χωρὶς νὰ ἔχουν ἀναμειχθεῖ ποτὲ στὰ κοινά.

Εἰκ. 303. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη 211, τοῦ Ἀθηνοδώρου
Ἀθηνέου, ὕψους 3.40 μ. Φέρει μεγάλο ἀνθέμιο, ρό-
δακες καὶ ἀνάγλυφη λουτροφόρο, σημάδι ὅτι ὁ Ἀθη-
νόδωρος πέθανε ἄγαμος.

Ἀπὸ τὶς τρεῖς στήλες οἱ δύο βρέθηκαν σπασμένες σὲ πολλὰ κομμάτια ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους· δὲν μποροῦσαν νὰ τὶς μετακινήσουν κατὰ τὶς λαθραῖες ἐπιχειρήσεις τοὺς ἀναζητήσεως γλυπτῶν, ἀγγείων καὶ πολύτιμων κοσμημάτων ποὺ συνόδευσαν τοὺς νεκροὺς στὸν τάφο τους.

Ἡ λουτροφόρος ποὺ εἰκονίζεται ἀνάγλυφη στὶς δύο στήλες τοῦ περιβόλου συμβολίζει ὅτι τὸ πρόσωπο γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε ἡ στήλη πέθανε ἄγαμο. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ στηρίζεται κυρίως σ' ἓνα χωρίο λόγου⁵⁸⁴ τοῦ Δημοσθένη: ἠρώσθησεν ὁ Ἀρχιάδης, καὶ τελευτᾷ τὸν βίον ἀπόντος τοῦ Μειδυλίδου ἄγαμος ὢν· τί τούτου σημεῖον; λουτροφόρος ἐφέστηκεν ἐπὶ τῷ τοῦ Ἀρχιάδου τάφῳ. (*Ἀρώσθησε ὁ Ἀρχιάδης καὶ πέθανε ἄγαμος ἐνῶ ὁ Μειδυλίδης ἀπουσίαζε· ποῦ εἶναι τὸ σημάδι ποὺ τὸ δείχνει; Ἡ λουτροφόρος ποὺ ἔχει στηθεῖ στὸν τάφο τοῦ Ἀρχιάδου.*) Τῇ σημασίᾳ τῆς λουτροφόρου δίνει ὁ Εὐστάθιος σὲ σχόλιό του στὴν *Ἰλιάδα*,⁵⁸⁵ στὸ ὁποῖο λέγεται: τοῖς πρὸ τοῦ γάμου τελευτῶσιν ἡ λουτροφόρος, φασίν, ἐπετίθετο κάλπιν εἰς ἔνδειξιν τοῦ ὅτι ἄλουτος τὰ νυμφικὰ καὶ ἄγονος ἄπεισι. (*Σὲ ὅσους πέθαιναν ἄγαμοι, τοποθετοῦσαν στὸν τάφο τοὺς λουτροφόρο κάλπη γιὰ νὰ φαίνεται ὅτι ὁ νεκρὸς δὲν εἶχε κάνει τὸ γαμήλιο λουτρὸ καὶ ὅτι ἔφευγε χωρὶς ἀπογόνους.*)

Στὸν περίβολο εἶχε ταφεῖ καὶ μία γυναίκα, ἡ Ἀρχίπη, κόρη τοῦ Φιλοστράτου καὶ ἀδελφὴ τοῦ νεότερου Ἀθηνέα, ἀνηψιὰ δηλαδὴ καὶ αὐτὴ τοῦ Ἀθηνοδώρου καὶ τοῦ Δρομοκλέους, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ (214) τῆς βάσης τῆς μαρμάρινης λουτροφόρου τῆς ποὺ σώζεται. Ἡ ἐπιγραφὴ μαρτυρεῖ ὅτι εἶχε πεθάνει ἀνύπαντρη. Στὴν Ἀρχίπη ἴσως ἀνήκει καὶ ἓνα βᾶθρο (215) ποὺ βρισκόταν στὸν περίβολο καὶ στὸ ὁποῖο σώζεται μικρὸ μέρος ἐπιγράμματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προκύπτει πάλι ὅτι τὸ πρόσωπο τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ εἶχε πεθάνει ἄγαμο.

Ὁ περίβολος κατασκευάστηκε σὲ χῶρο ποὺ εἶχε καὶ παλαιότερα χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ταφές. Ὅταν γινόταν ἡ ἀναστήλωσή του ἐρευνήθηκε τὸ ἐσωτερικὸ του καὶ βρέθηκε θραυσμένη καὶ ἐλλιπὴς τριποδικὴ ἐρυθρόμορφη πυξίδα, ποὺ χρονολογεῖται στὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. Τὰ λείψανα τῆς παραστάσεως ποὺ φέρει εἰκονίζουν τελετὴ σχετικὴ μὲ τὸν γάμο.⁵⁸⁶ Τέλος, ἀκριβῶς βόρεια τοῦ περιβόλου σώζονται λείψανα ἄλλου, παλαιότερου, κατασκευασμένου ἀπὸ πῶρο.

Ὁ περίβολος τῶν Εἵτεαίων. Τελευταῖος ἄρτιος περίβολος, ἀναστηλωμένος τὸ 1988, εἶναι αὐτὸς ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση λίγων δεκάδων μέτρων βόρεια τοῦ μνημείου τοῦ Ἀθηνοδώρου. Εἶναι μαρμάρινος, μήκ. 6.80 μ. καὶ ὕψ. 3.10 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ του εἶχαν γίνῃ πολλὲς ταφές ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ νεότερες κατέστρεψαν τὶς παλαιότερες.⁵⁸⁷ Πάνω στὸν περίβολο ὑπῆρχε ἐπιτύμβιος ναῖσκος καὶ στὰ ἄκρα τῆς ἐπίστεψής του ἀπὸ μία μαρμάρινη λήκυθος. Κοντὰ στὸν περίβολο βρέθηκε, σὲ κομμάτια, ἀνάγλυφη στήλη τοῦ 4ου αἰ. μὲ τὴν παράσταση τριῶν γυναικῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μεσαία κρατᾷ τὴν ἀγκαλιά τῆς μωρῆ. Κατὰ τὴν ἐπιγραφὴ τῆς στήλης (288) ἡ μία γυναίκα ὀνομαζόταν Κλεαγόρα. Στὰ χῶματα παλαιᾶς ἀρχαιοκαπηλικῆς ἀνασκαφῆς τοῦ περιβόλου βρέθηκε κιονίσκος (2ος-1ος αἰ.) μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Κλεαγόρα, γιοῦ τοῦ Κλεοβούλου ἀπὸ τὸν δῆμο τῆς Εἵτεας (289), καὶ μέσα

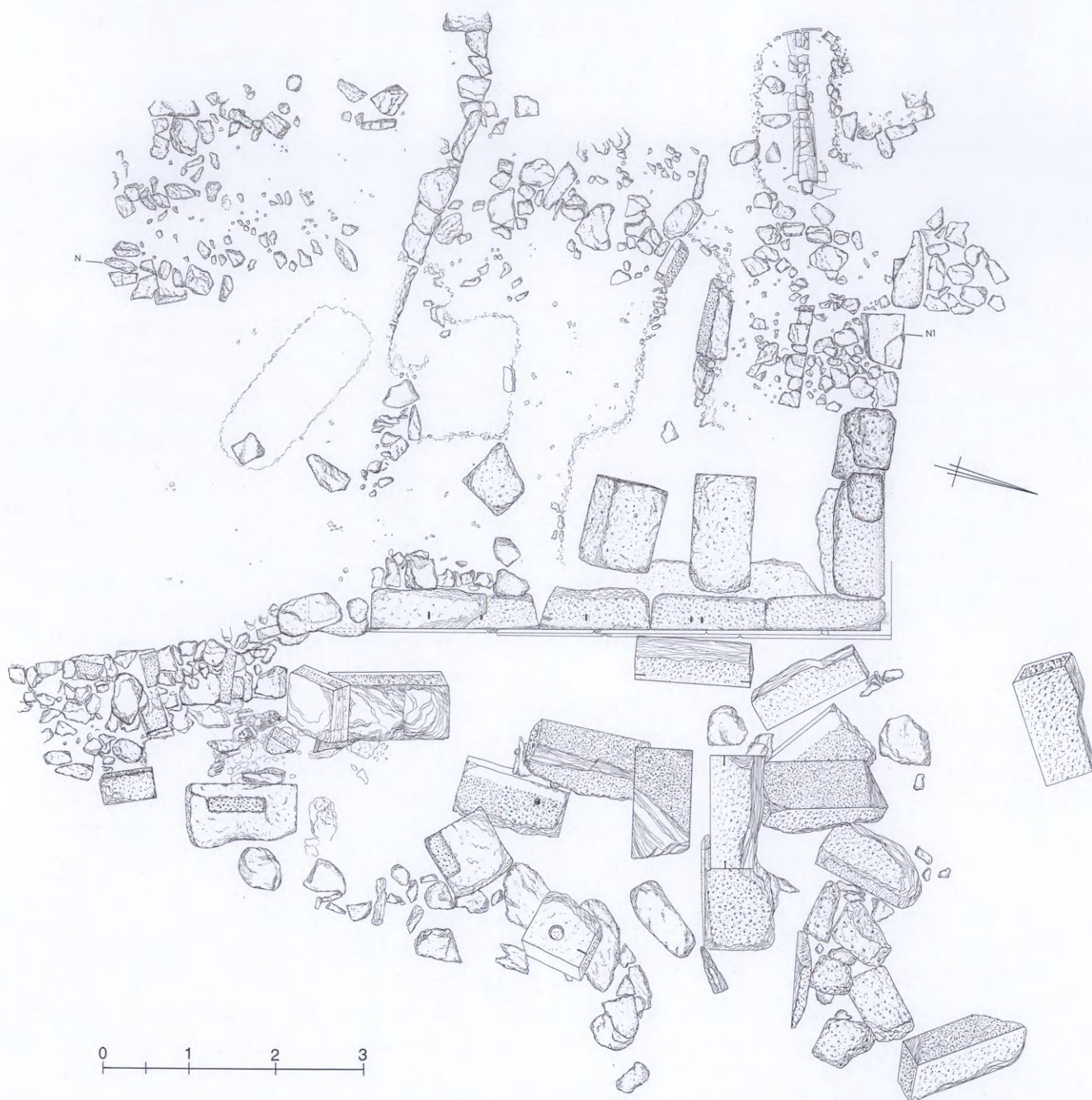
304-307

584. *Πρὸς Λεωχάρη περὶ τοῦ Ἀρχιάδου κλήρον* (XLIV) 18.

585. Ψ 141.

586. *ΠΑΕ 1987, 12 πίν. 1α.

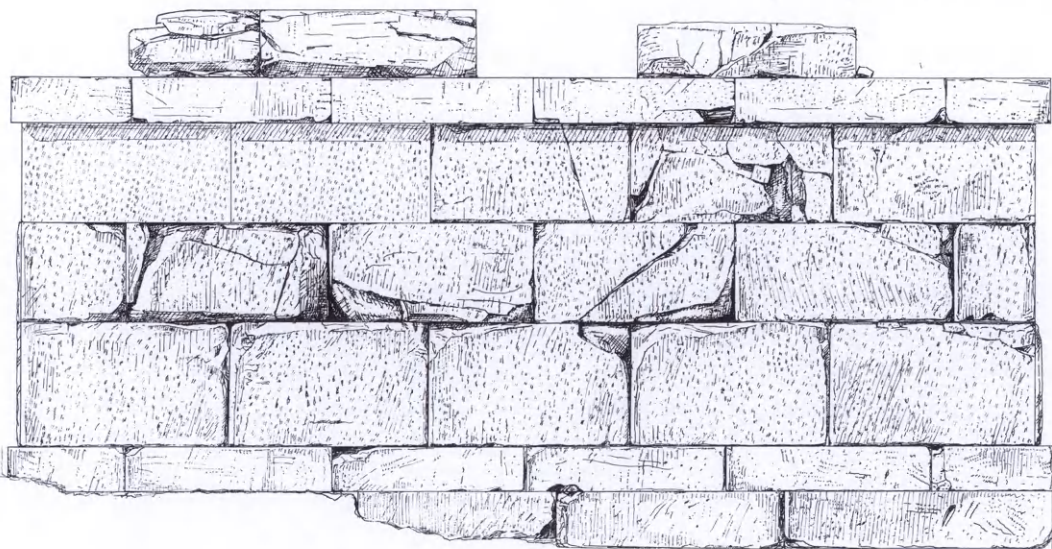
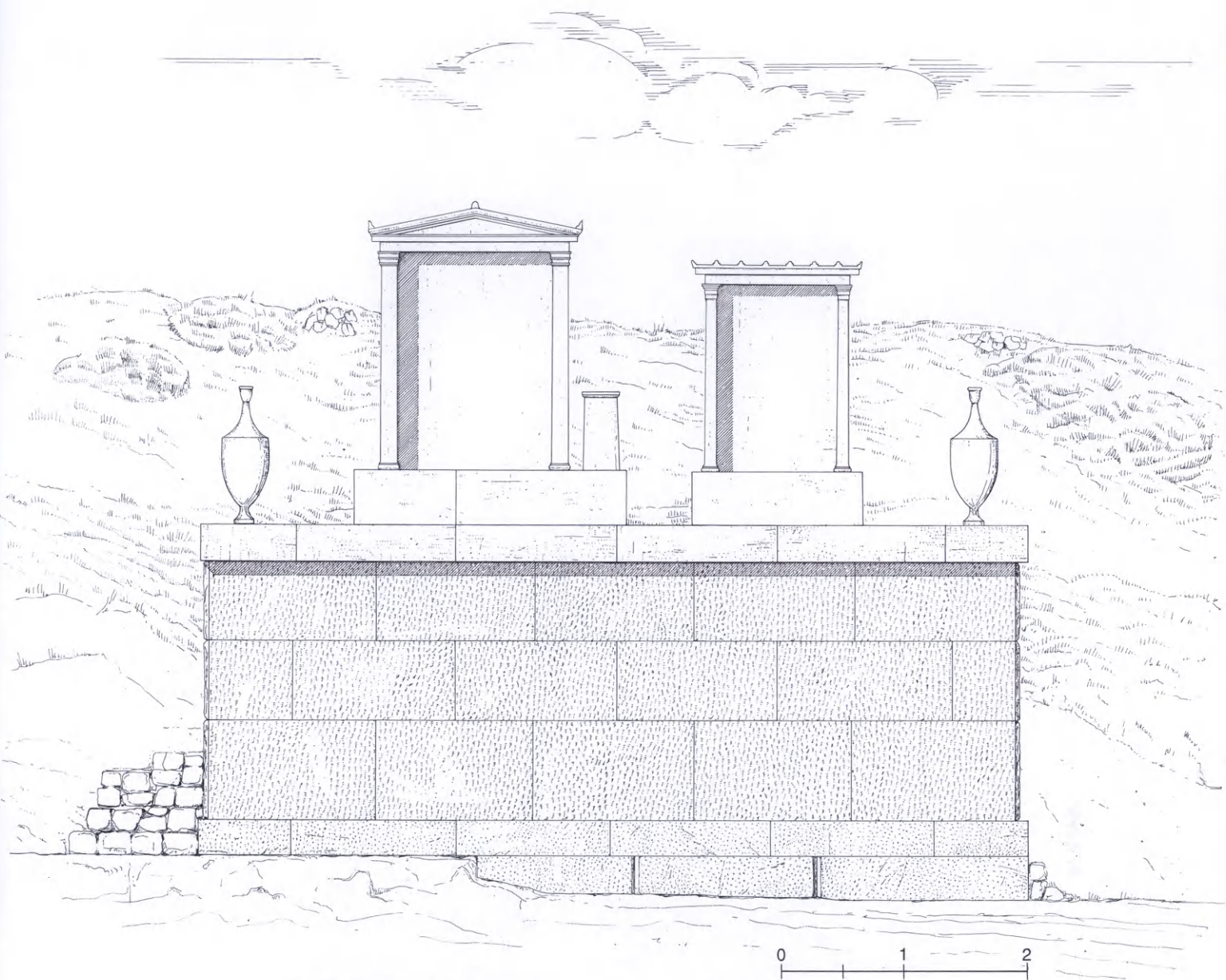
587. *ΠΑΕ 1975, 30-33, εἰκ. 11-12, πίν. 10β· 1979, 19-22, εἰκ. 8-9, πίν. 5β-7α· 1988, 11-12, εἰκ. 5-6, πίν. 3.

Είκ. 304. Κάτοψη της ανασκαφής τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τῶν Εἰτεαίων στὴ βόρεια ὁδό.

Είκ. 305. Ἀναπαράσταση τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τῶν Εἰτεαίων στὴ βόρεια ὁδό.

Είκ. 306. Ὁ περίβολος ὅπως εἶναι σήμερα ἀναστηλωμένος, χωρὶς τὰ ἐπισηήματα.

Εἰκ. 307. Ἀνάγλυφη ἐπιτύμβια στήλη τοῦ 4ου αἰ., ἀπὸ τὸν περίβολο τῶν Εἰτεαίων πιθανῶς (288). Εἰκονίζονται τρεῖς γυναῖκες, ἡ μεσαία κρατᾷ στήν ἀγκαλιά της βρέφος.

στὸν περίβολο, σὲ δεύτερη χρήση, βρέθηκε στήλη τῆς ἴδιας ἐποχῆς μὲ χαραγμένο τὸ ὄνομα τοῦ Κλεονίκου Εὐνικίδου (292), ἀπὸ τὸν ἴδιο δῆμο. Ἡ ἐτυμολογικὴ συγγένεια τῶν ὀνομάτων ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ περίβολος ἀνήκε σὲ οἰκογένεια Εἰτεαίων, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιήθηκε ἐπὶ πολὺ μεγάλο χρονικὸ διάστημα.

Τὸ νεκροταφεῖο τοῦ βόρειου δρόμου δὲν τελειώνει μὲ τὸν περίβολο ποὺ περιγράφηκε. Δυτικὰ τῆς βόρειας ὁδοῦ, ψηλὰ στὴν πλαγιά τοῦ λόφου, σώζονται λείψανα μεγάλων ταφικῶν μνημείων, ἀνάμεσά τους μάλιστα στρογγυλοῦ περιβόλου κατασκευασμένου μὲ

μικρότερη ἐπιμέλεια καὶ πολυτέλεια ἀπὸ τοὺς λοιποὺς τοῦ Ραμνοῦντος. Πλάγιοι δρομί-
σκοι μὲ κατεύθυνση βορειοδυτικὴ ὁδηγοῦσαν στοὺς τάφους αὐτοὺς, οἱ ὅποιοι δὲν θὰ
ὑπολείπονταν σὲ πολυτέλεια ἀπὸ τοὺς περιβόλους ποὺ εἶδαμε. Ἐξ αἰτίας τῆς θέσης τους
ἔμειναν μακρότερο χρόνο θεατοὶ καὶ οἱ Ἀρχαῖοι ἀφαίρεσαν συστηματικὰ τὰ μάρμαρά
τους γιὰ νέες χρήσεις. Ἀντίθετα, οἱ περίβολοι ποὺ βρίσκονταν πλάι στὴ βόρεια ὁδὸ ἐρει-
πώθηκαν καὶ τὰ μέλη τους, πεσμένα μέσα στὸν δρόμο, σκεπάστηκαν σιγὰ σιγὰ ἀπὸ τὶς
κατεβασιὲς τῶν βροχῶν. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ σώθηκαν, μάλιστα οἱ μαρμάρينوι. Οἱ
πῶρινοι φθάρηκαν ἐξ αἰτίας τοῦ εὐτελοῦς ὑλικοῦ μὲ τὸ ὅποιο εἶχαν κατασκευαστεῖ.

Ὁ περίβολος τοῦ φρουρίου. Ὁ τελευταῖος περίβολος ποὺ μένει νὰ περιγραφεῖ βρίσκε-
ται κοντὰ στὴ θάλασσα, ἀνατολικά τοῦ φρουρίου.⁵⁸⁸ Εἶναι καὶ αὐτὸς ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο
ποὺ ἐξορύχτηκε ἀπὸ λατομεῖο ποὺ βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸ φρούριο. Χρονολογεῖται,
ὅπως οἱ περισσότεροι τοῦ Ραμνοῦντος, στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. Ἐχει μῆκος 6.60
μ. καὶ τὸ ὕψος του, τῶν τριῶν δόμων τῆς κρηπίδας καὶ τῆς ἐπίστεψης, ἦταν 2.58 μ. Ἡ
ὄψη τῶν λιθοπλίνθων εἶναι διακοσμημένη μὲ πυκνὲς βελονιές.

308-310

Στὰ μεταγενέστερα χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας (4ος αἰ. μ.Χ.) ὁ περίβολος διασκευά-
στηκε γιὰ νέα ταφικὴ χρήση. Τὸ ἐσωτερικὸ του σκάφτηκε καὶ κατασκευάστηκε ὑπόγειος
καμαροσκέπαστος τάφος ἀπὸ μεγάλα τοῦβλα, τοῦ ὁποῖου οἱ διαστάσεις εἶναι μικρές: πλ.
0.81 καὶ μῆκ. 2.24 μ. Τὸ μεγαλύτερο ἐσωτερικὸ ὕψος εἶναι 1.43 μ. Πάνω ἀπὸ τὸν τάφο
αὐτόν, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κλασικοῦ περιβόλου, κατασκευάστηκε οἰκοδόμημα μὲ τέσσερις
χώρους, δάπεδο μὲ βότσαλα καὶ κονιάματα στοὺς τοίχους μὲ χρωματιστὰ σχέδια. Πιθανό-
τατα χρησίμευε σὲ νεκρικὲς τελετές.

Πιστεύω ὅτι τὸν περίβολο αὐτὸν ἐννοεῖ ὁ Βαλ. Στάης⁵⁸⁹ γράφοντας ὅτι «ἐκτὸς τοῦ
φρουρίου ἐποιησάμην πολλαχοῦ δοκιμαστικὰς ἐρεῦνας· ἀνέσκαψα δηλονότι μικρὸν οἰ-
κοδόμημα πλησίον τῆς παραλίας ἐκεῖ ὅπου ἔκειτο ἡ ἀρχαία, πιθανώτατα πόλις, ἣν δὲ
τοῦτο μικρὸς ναὸς πάντως, μεταποιηθεὶς ἐπὶ ρωμαίων εἰς οἶκον».

Οἱ βορειοανατολικοὶ περίβολοι. Λεῖψανα δύο ἀκόμη μαρμάρινων περιβόλων, σχεδὸν
ἐντελῶς κατεστραμμένων, ἔχουν βρεθεῖ ἐπάνω στὸν λόφο ποὺ βρίσκεται ἀνατολικά τοῦ
περιβόλου τοῦ φρουρίου.

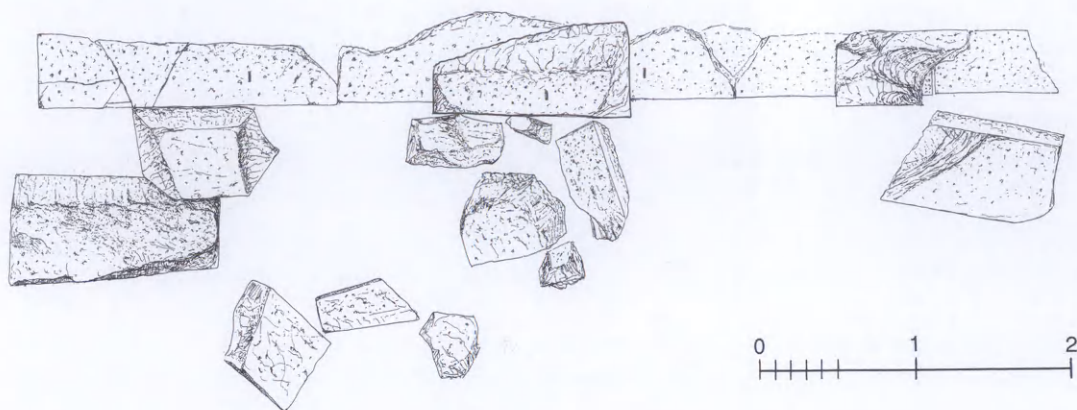
Τὸ νεκροταφεῖο ἀνατολικά τοῦ φρουρίου. Μὲ τὴ σύντομη περιγραφὴ τῶν περιβόλων
δὲν τελειώνει ἡ ταφικὴ τοπογραφία τοῦ δήμου. Ἡ γῆ τοῦ Ραμνοῦντος πάντα ἐπιφυλάσσει
ἐκπλήξεις. Σποραδικοὶ τάφοι ἢ στήλες εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκαλυφθοῦν ὅπουδήποτε, κυ-
ρίως στὸν κάμπο τοῦ Λιμικοῦ.

Πολὺ κοντὰ στὸ φρούριο, στὴν πλαγιά ἀνατολικά του, βρίσκεται ἐκτεταμένο νεκροτα-
φεῖο τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, τοῦ ὁποῖου ἔχει ἐρευνηθεῖ μέρος μόνο.
Στὴν κατασκευὴ τῶν τάφων τοῦ χρησιμοποιοῦντο στήλες καὶ μέλη τάφων τῆς βόρειας
ὁδοῦ. Ἀπὸ τοὺς ὀβολοὺς τοῦ Χάρωνος ποὺ βρέθηκαν σ' αὐτοὺς προκύπτει ὅτι τὸ νεκρο-
ταφεῖο χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν 2ο π.Χ. ἕως τὸν 2ο μ.Χ. αἰώνα.⁵⁹⁰

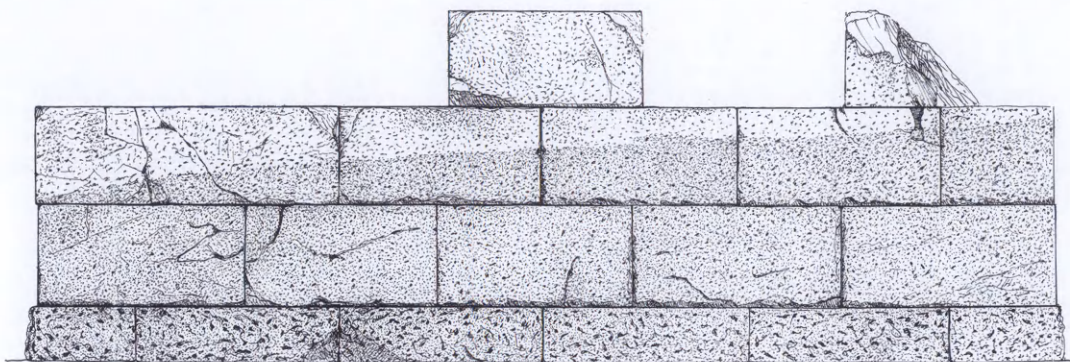
588. *ΠΑΕ 1985, 16-26 εἰκ. 7-10 πίν. 2-3.

589. ΠΑΕ 1891, 17.

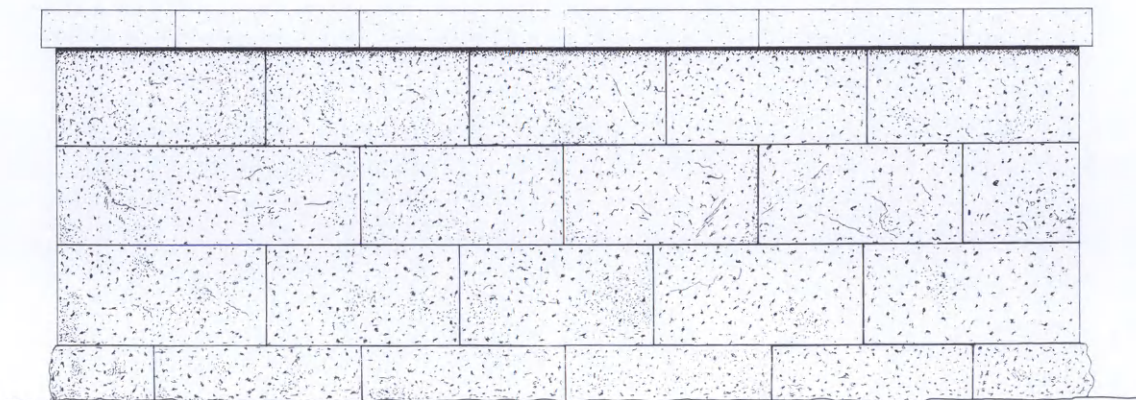
590. *ΑΕ 1979, 45. Συνοπτικὴ περιγραφὴ δίνει ὁ
Ε. Μαστροκώστας, ΠΑΕ 1958, 32-37.

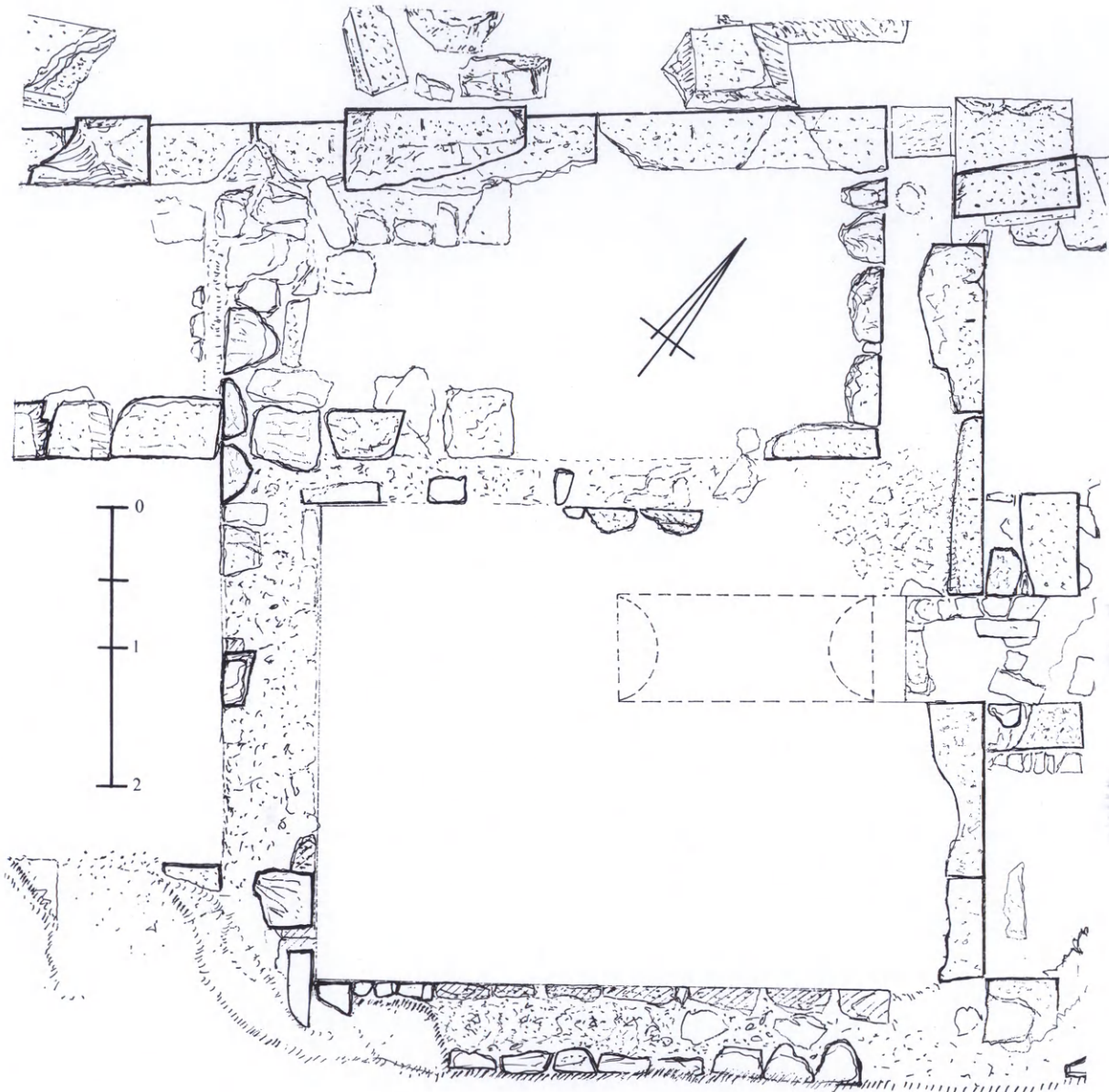

Εἰκ. 308. Κάτοψη καὶ ὄψη τῶν ἐρειπίων ταφικοῦ περιβόλου ἀνατολικά τοῦ φρουρίου.

Εἰκ. 309. Ἀναπαράσταση τοῦ ταφικοῦ περιβόλου ἀνατολικά τοῦ φρουρίου.

Εἰκ. 310. Ὁ ταφικὸς περίβολος ἀνατολικά τοῦ φρουρίου, μετασκευασμένος κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ρωμαϊοκρατίας. Μὲ σικτιὴ γραμμὴ δηλώνεται ἡ θέση τάφου τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.

Τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ περίπου 30 τάφοι. Σὲ μερικοὺς ὑπῆρχαν ὅσα μέχρι πέντε νεκρῶν καὶ κατὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ ἀνασκαφῆως «ὁ εἷς ἐπὶ τοῦ ἄλλου». Δὲν φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνακομιδές, δὲν ὑπῆρχε λόγος. Πιθανὸν θεωρῶ ὅτι οἱ ταφές αὐτές, ποὺ προδίδουν ἔλλειψη χώρου καὶ βιασύνη, ἐγίναν κατὰ τὴ διάρκεια ἐπιδημίας. Σὲ τοῦτο τὸ συμπέρασμα ὁδηγεῖ ἡ ἀφθονὴ ὑπαρξὴ παλαιότερων ἐπιτυμβίων στηλῶν στὴν κατασκευὴ τῶν τάφων, οἱ ὁποῖες εἴτε ὡς πλευρές εἴτε ὡς καλύμματα τῶν τάφων δείχνουν ὅτι οἱ Ραμνοῦσιοι ποὺ τάφηκαν δὲν ἦσαν οὔτε πλούσιοι, οὔτε εὐποροί.

Η ΖΩΗ ΣΤΟΝ ΠΑΜΝΟΥΝΤΑ

Η ΖΩΗ ΣΤΟΝ ΡΑΜΝΟΥΝΤΑ

Οἱ καλλιέργειες. Ἡ κτηματική περιουσία τοῦ δήμου δὲν περιοριζόταν στὴν πεδιάδα τοῦ Λιμικοῦ. Ἐνῶ ἀνατολικά τῆς πεδιάδας οἱ λόφοι φθάνουν ἕως τὴ θάλασσα ἄγονοι καὶ κατάλληλοι, σήμερα, μόνο γιὰ βοσκή τῶν κατοικιῶν, δυτικά, ἀνάμεσα στοὺς πυκνοὺς λόφους, ἀπλώνονται μικρὲς πεδιάδες καὶ πλαγιὲς πρόσφορες γιὰ ξερικὲς καλλιέργειες, γιὰ δέντρα, γιὰ μελίσσια καὶ κτηνοτροφία. Οἱ περιοχὲς αὐτὲς εἶναι δύσβατες καὶ ἔρημες· τὶς διασχίζει κακοτράχαλος ἀγροτικός δρόμος, καὶ χρειάζεται ὁ ὁδηγὸς νὰ ἔχει πολλὴ τόλμη γιὰ νὰ τὸν διανύσει καὶ νὰ φθάσει πρῶτα στὸ λιμανάκι τῆς Ἀγίας Μαρίνας, νὰ συνεχίσει κατόπιν ἕως τὸν Λιμιώνα, τὸ σημεῖο φόρτωσης τοῦ μεταλλεύματος τῶν μεταλλείων τοῦ Γραμματικοῦ, καὶ νὰ καταλήξει στὸ Σέσι, τὸ ἐπίνειο τοῦ Γραμματικοῦ.

Ὅλα τὰ κτήματα, ὁ κάμπος τοῦ Λιμικοῦ καὶ οἱ δυτικά του μικρότερες πεδιάδες καὶ κοιλάδες μόλις ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς τροφῆς τῆς χρονιάς τῶν δημοτῶν. Ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἐπάρκεια σιτηρῶν, κυρίως γιὰ νὰ τραθοῦν καὶ οἱ στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς, φαίνεται ἀπὸ τὰ ψηφίσματα σὶὰ ὁποῖα ἐπίμονα μνημονεύονται οἱ φροντίδες τῶν στρατηγῶν γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ σταριοῦ χάριν τῆς φρουρᾶς, ξένων μισθοφόρων καὶ Ἀθηναίων ἀπὸ ἄλλους δήμους. Οἱ Ραμνούσιοι κρατοῦσαν τὴν παραγωγὴ γιὰ τὶς οἰκογένειές τους. Ἴσως στὸ Λιμικὸ νὰ καλλιεργοῦσαν περισσότερο τὰ ἀμπέλια, γιὰ τὴν παραγωγὴ κρασιοῦ, σημαντικοῦ ἀντικειμένου ἐμπορίου. Δὲν φαίνεται ὅτι γινόταν εἰσαγωγὴ κρασιοῦ γιὰ τοὺς στρατιῶτες. Οἱ ἐνοφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων ποὺ ἔχουν βρεθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἀποτελοῦν ἀμελητέο ἀριθμό.⁵⁹¹ Μέσα στὸν περιορισμένο χῶρο τοῦ φρουρίου ὑπῆρχε μικρὸ ἐλαιοτριβεῖο καὶ πατητήρια. Ἐχουν βρεθεῖ θραύσματα τοῦ ἄνω λίθου τοῦ ἐλαιοτριβεῖου καὶ δύο πλάκες ληνῶν.⁵⁹²

Ἀπὸ τὸ ψηφίσμα 3 γνωρίζουμε ὅτι οἱ κύριες καλλιέργειες τῶν δημοτῶν ἦσαν τὸ σιτάρι, τὸ κριθάρι, τὰ ἀμπέλια καὶ τὰ ὀπωροφόρα. Ἡ παραγωγὴ ἐπαρκοῦσε, ὅπως λέγεται παραπάνω, μόνο γιὰ τοὺς δημότες· στὴν ἴδια ἐπιγραφὴ γίνεται μνεῖα εἰσαγωγῆς σιταριοῦ καὶ κριθαριοῦ ποὺ δόθηκε στοὺς στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς καὶ τοὺς μὴ δημότες Ἀθηναίους.

Στὴ μίσθωση 180 μνημονεύεται ἡ καλλιέργεια σιτηρῶν καὶ ἀμπελιῶν, καὶ ἐπὶ πλέον ὀσπρίων καὶ ἐλαιοδένδρων. Παράγονταν ἐπίσης ρεβίθια, κουκιά, φακές, ὑπῆρχαν ἐλιές, συκιές, καρυδιές, βελανιδιές, καθὼς καὶ ἄφθονα μελίσσια. Οἱ πῆλινες κυψέλες καὶ τὰ θραύσματά τους εἶναι συχνότατο εὔρημα, κυρίως στὸ φρούριο. Ἡ μελισσοκομία ἀνθοῦσε στὸν δῆμο, στοὺς γύρω ἀπὸ τὸ Λιμικὸ λόφους, σκεπασμένους μὲ θυμάρια τὰ ὁποῖα ἀνθίζουν τὸν Ἰούνιο καὶ χρωματίζουν τὶς ἐκτάσεις ποὺ καλύπτουν μὲ τὸ χρῶμα τῆς βιολέτας,

591. Ἡ ἔλλειψη ἐνοφράγιστων λαβῶν δὲν ἀποτελεῖ ἀπόλυτο κριτήριον μὴ εἰσαγωγῆς κρασιοῦ. Βλ.

Yvon Garlan, *CRAI* 1993, 182.

592. Οἱ ληνοὶ *ΠΑΕ 1976, 41 καὶ 1996, 6.

αυτό το χρώμα με το οποίο έβλεπε ο Πίνδαρος ότι ήταν χρωματισμένος ο Ύμητός. Και σήμερα το μέλι από τα μελίσσια του Λιμικού είναι το καλύτερο της Ἀττικής. Οἱ πολλὲς κυψέλες ὅμως ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στοὺς φρούριο σὲ θραύσματα δὲν σημαίνουν ὅτι ὑπῆρχαν σ' αὐτὸ μελίσσια. Χρησίμευαν ὡς δοχεῖα ἀποθήκευσης τροφίμων, κυρίως σιτηρῶν. Ἀκόμη, τὰ ψάρια καὶ τὰ θαλασσινά, τὸ κυνήγι, τὰ πρόβατα καὶ τὰ κατοικίδια, τὸ γάλα, τὸ τυρί, τὸ γιαούρτι ἀποτελοῦσαν σημαντικότερο στοιχεῖο τῆς διατροφῆς τῶν δημοτῶν καὶ τῆς φρουρᾶς.

Τὸ μαλλὶ καὶ τὰ δέρματα ποὺ χρειάζονταν οἱ δημότες καὶ οἱ στρατιῶτες παράγονταν σὲ ἐπαρκὴ ποσότητα, χάρις στὴ συστηματικὴ καὶ τὴν οἰκιακὴ κτηνοτροφία.

Ἐπαγγέλματα καὶ τέχνες. Τὴ μεταλλουργία καὶ τὴ σιδηρουργία, σὲ μικρὴ τουλάχιστον κλίμακα, τὴν ἀσκοῦσαν οἱ δημότες στοὺς φρούριο καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτό. Τοὺς ἦσαν ἀναγκαῖες στὴν οἰκοδομικὴ, στὴ ναυπηγικὴ καὶ στὴν κατασκευὴ τῶν τροχοφόρων τους. Λείψανα μεταλλευτικῶν κλιβάνων βρέθηκαν στοὺς φρούριο καὶ στοὺς περίβολο τοῦ Εὐφράνορος. Ἀναγκαῖες ἦσαν οἱ τέχνες αὐτὲς καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ ἐπισκευὴ ὀπλῶν, τῶν δοράτων, τῶν ἀκοντίων, τῶν σπαθίων.

Ἡ ξυλεία τοῦ γύρω δάσους χρησίμευε ὡς καύσιμη ὕλη ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ ναυπηγικὴ. Τὰ μικρὰ πλοῖα καὶ οἱ βάρκες κατασκευάζονταν στὴν ἀκρογιαλιὰ ἀπὸ ντόπια ξυλεία.

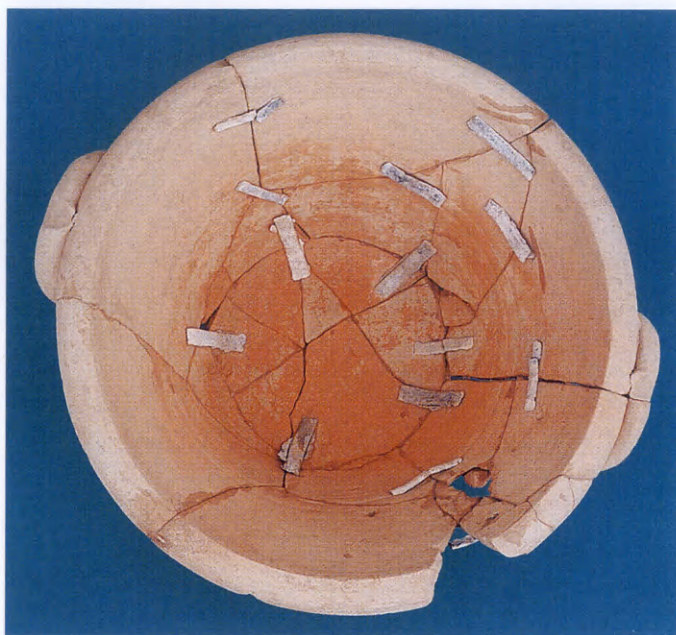
Ἡ ὑφαντικὴ ἦταν οἰκοτεχνία ποὺ τὴν ἀσκοῦσαν ὅλες οἱ οἰκογένειες τοῦ δήμου. Ὑφαντικὰ βάρη ἔχουν βρεθεῖ παντοῦ στοὺς φρούριο, ἀκόμη καὶ στὶς στρατιωτικὲς ἐγκαταστάσεις, μάλιστα στὴν ἀκρόπολη, στοὺς στρατώνες.

Ἀναγκαῖα ἐπαγγέλματα στοὺς δῆμο, λιγότερο γιὰ τὴν θεραπεία τῶν ἀναγκῶν τῶν δημοτῶν καὶ περισσότερο γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν στρατευμάτων τοῦ φρουρίου, ἦσαν τοῦ ράφτη, τοῦ καρροποιῦ καὶ τοῦ σκυτοτόμου (παπουτοῦ, μπαλωματῆ). Τὰ δύο τελευταῖα προϋποθέτουν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ βυρσοδέψης, ὁ ὁποῖος κατεργαζόταν τὰ δέρματα τῶν σφαγίων τῶν θυσίων καὶ ἐκεῖνα ποὺ τοῦ προμήθευαν οἱ δημότες. Ὁ βυρσοδέψης κατεργαζόταν τὰ ἀναγκαῖα δέρματα γιὰ τὴν κατασκευὴ ἢ τὴν ἐπισκευὴ σκηνῶν ἀπὸ τὸν σκηνοποιό, ποὺ ἐξυπηρετοῦσε ἢ συνόδευε τὴ φρουρά.

311 Ἐπισκευαστὲς σκευῶν. Ἐπάγγελμα ποὺ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι τοῦ ἐπισκευαστῆ πηλίνων καὶ λίθινων σκευῶν. Πρόκειται γιὰ τοὺς τεχνίτες ποὺ συγκολλοῦσαν μὲ μολύβδινα συνάμματα τὰ θραυσμένα ἀγγεῖα. Τὸ κόστος τῆς ἐπισκευῆς ἦταν μικρότερο ἀπὸ τὴν ἀξία ἐνὸς νέου ὁμοίου ἀγγείου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συγκολλημένα μὲ μολύβδινους συνδέσμους πηλινὰ ἀγγεῖα, ἔχουν βρεθεῖ, ἐπισκευασμένα μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, πηλινὰ κεραμίδια καὶ μαρμάρινες λεκάνες, ἀκόμη καὶ ὁ ἀκράτος ἀνατολικὸς θρόνος τοῦ θεάτρου. Σὲ θραῦσμα πηλίνης κυψέλης ὁπῆ, διαμ. 8 χιλ., ἔχει φραχτεῖ μὲ μολύβι.

Ἀγωγιάτες. Στὸ φρούριο χρειαζόταν, γιὰ τὶς ποικίλες ἀνάγκες τῶν στρατιωτῶν, ὑπηρεσία μεταγωγῶν. Τὸ πόσιμο νερό, τὰ καυσόξυλα, τὰ λαχανικὰ καὶ τὰ ἄλλα τρόφιμα, τὰ ἔφερναν ἀπὸ ἀπόσταση μὲ ζῶα. Δὲν γνωρίζουμε ἂν ἡ διοίκησις τοῦ φρουρίου διέθετε ἀριθμὸ ζῶων ποὺ ἀνῆκαν στοὺς κράτος ἢ μεταχειριζόταν, μὲ πληρωμὴ ἢ ἐπίταξη, τὰ φορτηγὰ ζῶα τῶν δημοτῶν.

Τὰ στρατιωτικὰ καὶ κυρίως τὰ ἐκστρατευτικὰ σώματα χρειάζονταν πολλὰ ὑποζύγια, γιὰτὶ οἱ στρατιῶτες δὲν ἦσαν δυνατόν νὰ κουβαλοῦν τὸν ὀπλισμὸ καὶ τὰ ἀτομικὰ τους εἶδη στὴ ράχη τους κατὰ τὶς πορεῖες, οἱ ὁποῖες πολλὲς φορὲς ἦσαν μακρότατες καὶ πολυήμερες. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περιγραφὴ πορείας τοῦ Κύρου τοῦ νεότερου ποὺ διηγεῖται ὁ

Εικ. 311. Πήλινη λεκάνη από το φρούριο, θραυσμένη στην αρχαιότητα και συγκολλημένη με πλήθος μολυβένιων συναμμάτων.

Ξενοφών.⁵⁹³ Ὁ διεκδικητὴς τοῦ περσικοῦ θρόνου ἐπὶ τε τοῦ ἄρματος καθήμενος τὴν πορείαν ἐποιεῖτο καὶ ὀλίγους ἐν τάξει ἔχων πρὸ αὐτοῦ, τὸ δὲ πολὺ αὐτῷ ἀνατεταραγμένον ἐπορεύετο καὶ τῶν ὄπλων τοῖς στρατιώταις πολλὰ ἐπὶ ἀμαξῶν ἤγοντο καὶ ὑποζυγίων. Ἐφθάναν λοιπὸν τὰ στρατιωτικὰ σώματα στὸ φρούριο μὲ πολλὰ ζῶα καὶ ἀμάξια τὰ ὅποια ἄφηναν ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη, ἴσως στὸ δυτικὸ λιμάνι, ὅπου ὑπῆρχε νερὸ γιὰ τὰ ὑποζύγια.

Πανδοχεῖα. Ἦσαν ὑποτυπώδη ξενοδοχεῖα καὶ ἐστιατόρια μαζί, ἀπαραίτητα γιὰ τὴ διαμονὴ καὶ τὰ γεύματα τῶν περαστικῶν ξένων. Ἐρχονταν στὸ φρούριο Ὡρώπιοι, Εὐβοεῖς, ἔμποροι προμηθευτὲς τῆς φρουρᾶς, ἄνθρωποι τῆς Ἀθήνας, κρατικοὶ ὑπάλληλοι, ταχυδρόμοι, γυρολόγοι, τυχοδιῶκτες. Ἡ συρροὴ ξένων ἦταν μεγαλύτερη κατὰ τὶς γιορτές, τὰ Νεμέσια, τὰ Λήναια, καὶ κατὰ τὶς ἡμέρες ἀνάληψης ἀπὸ τοὺς στρατηγούς τῶν καθηκόντων τους, κατὰ τὶς τελετές.

Ἑταῖρες. Ἡ συγκέντρωση στὸν δῆμο πολλῶν ἀντρῶν χωρὶς τὶς οἰκογένειές τους εἶναι φυσικὸ ὅτι προσεῖλκε καὶ πολλὰς ἑταῖρες, ὅπως συμβαίνει πάντα, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως τὶς ἡμέρες μας, σὲ τόπους ὅπου ὑπάρχει πολυάριθμος στρατός. Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἕως τὰ νεότερα χρόνια ἀποτελοῦσαν ἀπαραίτητο κοινωνικὸ στοιχεῖο μιᾶς ἐκστρατείας στὴ δραστηριότητα τοῦ ὁποίου δὲν ἀναμειγνυόταν ἡ διοίκηση τοῦ στρατοῦ· ἀντίθετα κατὰ τὸν Α΄ καὶ τὸν Β΄ παγκόσμιον πόλεμον τὰ πορνεῖα ἐκστρατείας ὀργανώνονταν, ἐλέγχονταν ἀπόλυτα καὶ συντηροῦνταν ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ διοίκηση.

Ὁ Ξενοφών⁵⁹⁴ διηγεῖται ὅτι κατὰ τὴν πορεία τῶν Μυρίων, σὲ κάποια περίπτωσι γίνονταν ταυτόχρονα συμπλοκὴ μὲ τὸν ἐχθρό, θυοῖα καὶ οἰωνοσκοπία· οἱ μὲν μάντιες ἐσφαγιάζοντο εἰς τὸν ποταμόν· οἱ δὲ πολέμιοι ἐτόξευον καὶ ἐσφενδόνων· ἄλλ' οὐπω ἐξικνοῦντο· ἐπεὶ δὲ καλὰ ἦν τὰ σφάγια, ἐπαιάνιζον πάντες οἱ στρατιῶται καὶ ἀνηγάλαζον, συνωλόλυσον δὲ καὶ αἱ γυναῖκες ἅπασαι. πολλοὶ γὰρ ἦσαν ἑταῖραι ἐν τῷ στρατεύματι.

593. *Κύρον Ἀναβ.* I 7, 20.

594. *Αὐτόθι* IV 3, 19.

Εἰκ. 312. Μαρμάρινη θραυσμένη λεκάνη, κύριο σκεῦος γὰρ τὴν ἐτοιμασίαν τοῦ ψωμοῦ καὶ τοῦ φαγητοῦ τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν κατοίκων τοῦ φρουρίου.

Κάπου ἔξω ἀπὸ τὸ φρούριο, μακριὰ ἀπὸ τὰ σπίτια τῶν δημοτῶν, ὑπῆρχαν μοναχικὲς κατοικίαι, φτωχῆς, ὅπου ἔμεναν οἱ ἐταῖρες, ἀποκλεισμένες ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ δήμου.

Εἰσαγωγές. Δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξὴ ἀγγειοπλαστικοῦ ἐργαστηρίου στὴν περιοχὴ τοῦ δήμου. Ἡ κεραμικὴ εἰσαγόταν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἢ ἀγοραζόταν ἀπὸ τὰ τοπικὰ ἀττικὰ ἐργαστήρια, καθὼς καὶ τὰ λυχνάρια καὶ τὰ κεραμίδια, τὰ τελευταῖα ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαῖκὴ ἐποχὴ (373). Τὸ μολύβι, ἀπαραίτητὴ ὕλη στὴν οἰκοδομικὴ, στὰ ταφικὰ μνημεῖα, στὰ ἀναθήματα καὶ στὴ μικροτεχνία, εἰσαγόταν καὶ αὐτό.

312 Ἔχουν βρεθεῖ στὸ φρούριο καὶ στὴν ἀκρόπολη πλῆθος θραυσμάτων μαρμάρινων λεκανῶν γιὰ οἰκιακὴ χρῆση. Ὅσες εἶναι ἀπὸ τοπικὸ μάρμαρο κατασκευάστηκαν ἐπὶ τόπου. Ὑπάρχουν ἀκόμη ἀρκετὲς σὲ θραύσματα, ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο, ἰδιαίτερα ἐπιμελημένης ἐργασίας, οἱ ὁποῖες ἔρχονταν στὸ φρούριο ἑτοιμες. Ἐνα περιρραντήριο, πόδι καὶ λεκάνη, ἀπὸ τὸ κάτω στρατόπεδο, εἶναι ἐπίσης ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο. Ἐμποροὶ ποὺ εἶχαν δοσοληψίες στὸ φρούριο εἰσήγαν ἑτοιμες λεκάνες ἀπὸ τὴν Πάρο. Κάθε φορὰ ποὺ ἔφθανε στὸ φρούριο ἓνα νέο στρατιωτικὸ σῶμα, χρειάζονταν νέες λεκάνες. Ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ἄντρες τοῦ δὲν θὰ διέθεταν τὸ σκεῦος αὐτὸ γιὰ τὴν ἐτοιμασίαν τοῦ ψωμοῦ τους καὶ ἀναγκαστικὰ τὸ προμηθεύονταν ἐπὶ τόπου.

313 Ἀπὸ τὴ Μήλο εἰσάγονταν ἑτοιμες οἱ μυλόπετρες διαφόρων σχημάτων, κατασκευασμένες ἀπὸ τὸ ἡφαιστειογενὲς πέτρωμα τοῦ χαλαζιακοῦ τραχείτου. Τὰ θραύσματα ποὺ βρίσκονται σκορπισμένα σ' ὁλόκληρὴ τὴν ἔκταση τοῦ φρουρίου εἶναι τόσο πολλὰ, ὥστε πρέπει νὰ φανταστοῦμε ὅτι κάθε στρατιώτης, ἢ κάθε δυὸ τρεῖς στρατιῶτες, διέθεταν τοὺς ἀναγκαίους μυλολίθους γιὰ νὰ ἀλέθουν τὸ σιτᾶρι καὶ τὸ κριθάρι. Ἀλλὰ καὶ μεγαλύτερα

Εικ. 313. Μυλόλιθοι από τὸ φρούριο, εἰσηγμένοι ἀπὸ τὴ Μῆλο. Μεγάλος ἀριθμὸς θραυσμάτων ὁμοίων μυλό-
λίθων βρίσκονται σκορπισμένοι σ' ὁλόκληρη τὴν ἔκταση τοῦ φρουρίου.

σκεύη εἰσήγαν οἱ Παμνούσιοι, ὅπως μεγάλο γουδί ἀπὸ τραχείτη ποὺ βρέθηκε στὴ ΝΑ. συνοικία.

Τὸ βάρος τῆς λίθινης λεκάνης καὶ τῶν μυλόλιθων ἦταν μεγάλο. Ὅσοι στρατιῶτες ἔφευγαν ἀπὸ τὸ φρούριο δὲν ἀποκόμιζαν καὶ τὰ σκεύη αὐτά, τὰ ὁποῖα ἔμεναν στοὺς στρατῶνες καὶ τὰ οἰκήματα γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀπὸ τοὺς ἀντικαταστάτες τους. Λόγω τῆς συνεχοῦς καὶ ἔντονης χρήσης τοὺς θραύονταν. Τὰ ἄφθονα κομμάτια τοὺς μόνο βρίσκουμε, ὄχι ὁλόκληρες λεκάνες, καὶ σπάνια ὁλόκληρες μυλόπετρες. Ὅσες λεκάνες σώθηκαν ὥς τὰ ὕστερα χρόνια τοῦ φρουρίου, τὶς πῆραν μαζί τους ὅταν τὸ ἐγκατέλειψαν οἱ τελευταῖοι κάτοικοί του.

Καθημερινῆς χρήσης ἀναγκαῖα σκεύη ἦσαν τὰ καλάθια καὶ τὰ πανέρια, ὅπως συνέβαινε ἄλλωστε ἕως τὰ μετὰ τὸν Β' παγκόσμιον πόλεμον χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή καὶ πλήρη ἐπικράτηση τοῦ πλαστικοῦ. Οἱ καλαμιές καὶ ἡ λυγαριά δὲν εὐδοκίμοῦν στὸν Παμνούντα, ἀλλὰ λίγα χιλιόμετρα νοτιότερα, στὴν Τρικόρυνθο, στὸ σημερινὸ Κάτω Σούλι, μάλιστα κοντὰ στὰ νερὰ τῆς Μακαρίας, σήμερα μεγάλο Μάτι, καὶ στὸν δρόμο πρὸς τὸ χωριὸ Μπέη.

Οἱ δοῦλοι. Ἦσαν κοινὸ στοιχεῖο τῆς ἀθηναϊκῆς καὶ τῆς ἀττικῆς κοινωνίας. Ἡ παρουσία τους στὸν δῆμο, σὲ σημαντικὸ ἀριθμὸ, γίνεται φανερὴ ἀπὸ τὸ ψήφισμα πρὸς τιμὴν τοῦ στρατηγοῦ Ἐπιχάρη (3), ὁ ὁποῖος κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Χρεμωνιδείου πολέμου ἔλαβε πρόνοια ὥστε μὴδὲ τὰ δοῦλα σώματα ἀφανίζονται. Οἱ παραστάσεις θεραπεινίδων στὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα εἶναι μία ἀκόμη ἔνδειξη, ὅπως καὶ ἡ μνεῖα τους σὲ ἐπιγραφές

(261, 283). Σημαντικός αριθμός δούλων κατοικούσε στο φρούριο, υπηρέτες των εφήβων, των Ἀθηναίων στρατιωτών και των μισθοφόρων, πράγμα που μαρτυρείται για άλλους τόπους.

Οἱ δοῦλοι ἦσαν ἀπαραίτητοι στη γεωργία. Τὰ κτήματα τῶν δημοτῶν δὲν ἦταν δυνατόν νὰ καλλιεργηθοῦν ἀπὸ αὐτοὺς καὶ μόνον. Τοῦτο γίνεται φανερό καὶ στὰ χρόνια μας. Ὅταν ἄρχισαν, τὸ 1960, οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐργασίες στὸν Ραμνούντα, ὁ κάμπος ἦταν ἀκαλλιεργητός, γεμάτος σχίνα. Μὲ τὴ μηχανικὴ καλλιέργεια πῆρε τὴ σημερινή του μορφή. Τὰ τελευταῖα χρόνια προστέθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μηχανήματα καὶ οἱ φθινοὶ ξένοι ἐργάτες, κυρίως Πακιστανοί, Κοῦρδοι καὶ Ἀλβανοί, οἱ ὁποῖοι στὴν οὐσία συνεχίζουν τὸ ἔργο τῶν δούλων τῆς ἀρχαιότητος.

Ἡ μαρμαρική καὶ οἱ τεχνίτες τῆς. Ἡ σημαντικότερη τέχνη ποὺ ἄκμαζε στὸν δῆμο ἦταν ἡ μαρμαρική, ὡς τέχνη τοῦ λατόμου, τοῦ λιθοξόου καὶ τοῦ γλύπτη. Ἡ κατασκευὴ τῶν ναῶν, τῶν ἀναλημμάτων τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως καὶ τῶν τειχῶν τοῦ φρουρίου κατὰ τὸν 5ο αἰ. συνετέλεσε στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπαγγελμάτων αὐτῶν, στὰ ὁποῖα ἀπασχολοῦνταν δημότες καὶ τεχνίτες ἀπὸ ἄλλους δῆμους. Τὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα καὶ τὰ ἐπιστήματά τους, οἱ παντοειδεῖς κατασκευές, θρόνοι, βάρθρα, ἀναθήματα, στήλες κατὰ τὸν 4ο καὶ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, συντηροῦσαν ἀκμαία τὴν ἐπαγγελματικὴ αὐτὴ τάξη, ἡ ὁποία ἐπὶ πλέον εἶχε πάντοτε ἀπασχόληση στὶς κοινὲς οἰκοδομές.

Μὲ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. ὁ ἀπαγορευτικὸς νόμος τοῦ Δημητρίου Φαληρέως θέτει σχεδὸν τέρμα στὴ δραστηριότητα τῶν ντόπιων ἐργαστηρίων γλυπτικῆς, καθὼς παύουν οἱ πολλὲς παραγγελίες τῶν ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων, τῶν ἀναγλύφων στηλῶν καὶ τῶν διακοσμημένων ἐπιταφίων ἀγγείων. Οἱ ἐπιτύμβιες στήλες, οἱ κιονίσκοι καὶ οἱ στήλες τῶν ψηφισμάτων μποροῦσαν νὰ κατασκευαστοῦν καὶ ἀπὸ κοινούς τεχνίτες, γιὰ τὸ δὲν ἀπαιτοῦσαν καλλιτεχνικὸ ταλέντο καὶ δεξιότητες.

Κύριος λόγος τῆς ἀνάπτυξης τῆς μαρμαρικῆς ἦταν ἡ ὑπαρξὴ ἀφθονοῦ λευκοῦ μαρμάρου, τοῦ ὁποῖου ἡ καλύτερη ποιότητα προέρχεται καὶ σήμερα ἀπὸ τὰ λατομεῖα τῆς Ἀγίας Μαρίνας. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΒΔ. τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως ἐξορυσσόταν γαλάζιο μάρμαρο καὶ ὁ συνεχόμενος λόφος τοῦ Ἀμφιαρείου ἔδωσε τὸ λευκὸ μάρμαρο τῶν τειχῶν τοῦ φρουρίου. Ἀλλὰ καὶ τὰ γύρω βουνὰ ποὺ βρίσκονται δυτικὰ τοῦ Λιμικοῦ καὶ τοῦ φρουρίου, ὅπως τὸ Μπρέκ Ντιάθ, παρέχουν ἀφθονο λευκὸ μάρμαρο.

Στὸν Ραμνούντα μεταχειρίστηκαν, σὲ πολὺ μικρὸ βαθμό, καὶ ἄλλα μάρμαρα· πεντελικό, παριανὸ παλαιότερα, λευκὸ μὲ κόκκινες φλεβώσεις καὶ πρασινωπὸ στὰ ὕστερα χρόνια. Στὸν μεγάλον ναὸ χρησιμοποιήθηκε τὸ ντόπιο γαλάζιο καὶ τὸ λευκὸ τῆς Ἀγίας Μαρίνας καὶ στὰ κεραμίδια τὸ πεντελικό. Δὲν εἶναι ἀκριβὴς ἡ πληροφορία ὅτι στὸν μεγάλον ναὸ ἐγίνε ἀποκλειστικὰ χρῆσις μαρμάρου Ἀγίας Μαρίνας, μὲ ἐξαίρεση τὸ παριανὸ τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος, οὔτε ὅτι στὸ Ἀμφιάρειο (τοῦ Ραμνουῦντος προφανῶς) ἐγίνε χρῆσις πώρου, καὶ τοῦ μαρμάρου μόνον στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κτισμάτων τοῦ Ἱεροῦ καὶ γιὰ διακοσμητικοὺς λόγους. Τὸ Ἀμφιάρειο ἔχει κατασκευαστεῖ ἀπὸ τὸ μάρμαρο τοῦ ἴδιου τοῦ λόφου στὸν ὁποῖο βρίσκεται.⁵⁹⁵

595. Osborne, The Demos 100.

Ὁ γλύπτης Χαιρέστρατος. Μόνος γνωστός Ραμνούσιος γλύπτης εἶναι ὁ Χαιρέστρατος, τοῦ ὁποίου τὸ ἐργαστήριον δὲν θὰ βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως. Ὁ Χαιρέστρατος ἔζησε κατὰ τὸν 4ο αἰ. Τὰ τελευταῖα χρόνια θεωρήθηκε ὡς ἔργο του τὸ μεγάλο σύμπλεγμα τῶν χορευτριῶν τῶν Δελφῶν, ποὺ χρονολογεῖται στὴν περίοδο 335-332. Στὸν Ραμνούντα ὑπογράφει ὡς γλύπτης στὴ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Θέμιδος ποὺ βρέθηκε στὸν μικρὸ ναὸ καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀγάλματος, ἡ τελευταία τριακονταετία τοῦ 4ου αἰ., εἶναι ἡ περίοδος τῆς ἀκμῆς του.⁵⁹⁶ Τὸν βρίσκουμε μάλιστα νὰ ἐνεργεῖ ὡς βουλευτής, μαζὶ μὲ ἄλλους σημαντικούς Ἀθηναίους, σὲ μία ἐπιγραφή τοῦ 328/7 ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ὠρωποῦ.⁵⁹⁷

Ἡ τεχνοτροπία τῆς Θέμιδος ἐπιτρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὸν Χαιρέστρατο καὶ ἄλλα γλυπτικὰ ἔργα.⁵⁹⁸ Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς χορεύτριες τῶν Δελφῶν θεωρεῖται ὡς ἔργο του καὶ τὸ ἀριστερὸ ἀνάγλυφο τοῦ μεγάλου ναῖσκου τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους μὲ τὸν Ἱεροκλῆ, τὴ Δημοστράτη καὶ τὸν Λυκέα· σ' αὐτὸ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ τὸ δεξιὸ ἀνάγλυφο ποὺ εἰκονίζει τὸν Ἰοφῶντα. Μὲ τὰ ἴδια τεχνοτροπικὰ κριτήρια ἀποδίδονται στὸν Χαιρέστρατο γλυπτὰ τοῦ Ραμνουῦντος, τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ναῖσκου τοῦ Πυθάρχου καὶ ἐρμαϊκὴ στήλη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς βόρειας ὁδοῦ, ἐνῶ στὸ ἐργαστήριό του θεωροῦνται ὅτι ἀνήκουν τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ναῖσκου τοῦ Ἱέρωνος καὶ τῆς Λυσίππης, τὸ ἐρμαϊκὸ ἄγαλμα 98, τὸ ἀνάγλυφο τῶν λαμπαδηφόρων (106) καὶ ἄλλα. Ὅλα τὰ ἔργα ποὺ ἀποδίδονται στὸν Χαιρέστρατο ἢ τὸ ἐργαστήριό του βρέθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα τῶν χορευτριῶν τῶν Δελφῶν, στὸν Ραμνούντα ὅπου εἶχε τὸ ἐργαστήριό του. Ὁ Χαιρέστρατος εἶχε καλὴ φήμη στὴν Ἀττικὴ καὶ ἦταν φυσικὸ οἱ συμπατριῶτες του νὰ τοῦ ἀναθέτουν τὴ φιλοτέχνηση ἀναθημάτων ποὺ ἰδρύνονταν σὲ ἱερὰ ἔξω ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ ἐπικράτεια.

Γνωστοποίηση τιμῶν. Οἱ τιμὲς ποὺ ὁ δῆμος ἢ οἱ διάφορες ὁμάδες ἀπένειμαν σὲ τρίτους, κυρίως στοὺς στρατηγοὺς καὶ τοὺς ἀνώτερους ἀξιωματικούς, γίνονταν γνωστὲς μὲ τὰ ψηφίσματα ποὺ χαράζονταν σὲ στήλες καὶ στήνονταν σὲ κατάλληλο σημεῖο τοῦ φρουρίου ἢ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Γρηγορότερα ὅμως γίνονταν γνωστὲς ἀπὸ τὸν κήρυκα, ὁ ὁποῖος ἦταν ὑπάλληλος τοῦ δήμου. Ἡ συνήθεια αὕτη ὑπῆρχε ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ '50 σὲ πλῆθος τόπων τῆς Ἑλλάδος. Οἱ σύγχρονοι κήρυκες, οἱ τελάληδες, γνωστοποιοῦσαν μὲ στεντόρεια φωνὴ κάθε ἀνακοίνωση τῶν κοινοτικῶν ἢ δημοτικῶν ἀρχῶν περιοδεύοντας σ' ὅλες τὶς συνοικίες τοῦ χωριοῦ ἢ τῆς μικρῆς πόλης καὶ ἐπαναλαμβάνοντας τὴν ἀνακοίνωση ὅσες φορές χρειαζόταν. Κυβερνητικὲς ἀνακοινώσεις ἢ ἀποφάσεις γνωστοποιοῦνταν μὲ τὸν τρόπο αὐτό.

Στὸν Ραμνούντα ἡ ἐπίσημη ἀνακήρυξη τῶν τιμῶν γινόταν κατὰ τὴ διάρκεια ἐορτῶν καὶ θεατρικῶν παραστάσεων, σὲ εἰδικὴ τελετὴ στὴν ὁποία παρευρίσκονταν ὅλοι οἱ δημότες καὶ οἱ ἄντρες τῶν στρατιωτικῶν σωμάτων μὲ τοὺς ἀξιωματικούς τους. Οἱ θυοίς, τὸ θρησκευτικὸ μέρος τῆς τελετῆς, παρῆχαν, τρόπον τινά, τὰ ἐδέσματα τῶν σημερινῶν δεξιώσεων, ποὺ καὶ αὐτὲς συνήθως ἀκολουθοῦν κάποια τελετὴ ἢ ὁμιλία.

596. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τοῦ Χαιρεστράτου στοιχεῖα συγκεφαλαιώνει ὁ J. Frel, *Getty MJ* 6/7, 1978/79, 75-82 καὶ 8, 1980, 206. Νεότερες ἀπόψεις, B. S. Ridgway, *Hellenistic*

Sculpture I (1990) 55 κέ. πίν. 31.

597. *Οἱ Ἐπιγραφὲς τοῦ Ὠρωποῦ 353.

598. Οἱ ἀποδόσεις εἶναι τοῦ Frel ὁ.π.

Θυσίες. Οί σημαντικότερες έκδηλώσεις στὸν δῆμο ἦσαν οἱ ἐπίσημες θυσίες ποὺ γίνονταν κατὰ τὴ διάρκεια ἐορτῶν, ἔπειτα ἀπὸ μεγάλα γεγονότα, ἢ οἱ καθιερωμένες ποὺ πρόσφεραν οἱ στρατηγοὶ κατὰ τὴ λήξη τῆς θητείας τους.

Στὸ πλῆθος τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ραμνοῦντος ὑπάρχουν ἀρκετὲς μνεῖες θυσιῶν ποὺ τελοῦνταν στὰ ἱερὰ καὶ τοὺς βωμοὺς τοῦ φρουρίου καὶ στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως. Οἱ ἐπισημότερες θυσίες γίνονταν κατὰ τὰ μεγάλα Νεμέσια καὶ ἦσαν συνεχεῖς. Τὴν ἡμέρα τῶν ἀθλητικῶν ἀγώνων, ποὺ ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς ἐορτῆς τῆς θεᾶς, διάλεξαν οἱ Ραμνούσιοι γιὰ νὰ τιμοῦν ὡς θεό, μὲ θυσία, τὸν βασιλιὰ Ἀντίγονο Γονατᾶ (7). Πολλὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 235/4, ὁ Δικαίαιρχος Ἀπολλωνίου Θριάσιος παρέχει τὰ σφάγια γιὰ τὴ θυσία στὰ μεγάλα Νεμέσια καὶ γιὰ τὴν ταυτόχρονη ποὺ γινόταν γιὰ νὰ τιμηθεῖ ὁ Δημήτριος Β΄, γιὸς τοῦ Ἀντιγόνου (17).

Ὁ Ζεὺς Σωτήρ καὶ ἡ Ἀθηνᾶ Σώτειρα λατρεύονταν στὸ φρούριο, ἴσως ὁ ναὸς τους βρισκόταν στὸ στρατηγεῖο. Οἱ θυσίες σ' αὐτοὺς γίνονταν στοὺς βωμοὺς τῆς ἀγορᾶς γιὰ νὰ μποροῦν νὰ τὶς παρακολουθοῦν οἱ στρατιῶτες τῆς φρουρᾶς καὶ οἱ δημότες. Πανηγυρικὴ θυσία στοὺς θεοὺς αὐτοὺς ἔκανε ὁ στρατηγὸς Δημόστρατος τὸ 229, γιὰ νὰ ἐορτάσει τὴ λήξη τῆς μακεδονικῆς κατοχῆς (22, 23). Στὶς ἴδιες θεότητες θυσίασε καὶ ὁ τριῆραρχος Μένανδρος τὸ 225, πρὶν ξεκινήσει γιὰ τὴν περιπολία στὸν Νότιο Εὐβοϊκὸ. Ὅταν τελείωσε ἡ ἀποστολὴ του ἔκανε θυσία στὴ Νέμεσι μαζὶ μὲ τοὺς ἱεροποιοὺς, καὶ πρόσφερε τὰ σφάγια καὶ τὸ κρασί (31). Θυσία στὴ Νέμεσι, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τοὺς ἱεροποιοὺς, κάνει καὶ ἄλλος στρατηγός (54).

Τὸ 222 ὁ στρατηγὸς Νικόμαχος, στὴν ἀρχὴ τῆς θητείας του ὅπως φαίνεται, τέλεσε θυσία στὴ Θέμιδα καὶ τὴ Νέμεσι. Ἴσως ἦταν ἐκδήλωση φιλοφρόνησης πρὸς τοὺς δημότες, γιὰ τὴν καθιερωμένη θυσία κατὰ τὴ λήξη τῆς ὑπηρεσίας του, τὰ ἐξιτητήρια, τὴν πρόσφερε σὲ θεότητα τῆς προτίμησής του, τὴν Ἀφροδίτῃ Ἠγεμόνῃ (32).

Μερικὲς φορές δὲν μνημονεύεται ἡ θεότητα στὴν ὁποία γίνεται ἡ θυσία. Ἐπαινεῖται ὁ στρατηγὸς γιὰ τὴ θυσίασε θεοῖς πᾶσι (22) ἢ γιὰ τὴν πρόσφερε τὰς θυσίας τὰς καθηκούσας (49).

Οἱ θυσίες ποὺ ἔκανε ὁ Ἡρώδης Ἀττικὸς στὴ Νέμεσι μὲ τοὺς μαθητὲς του (159), ὅταν ἐπισκεπτόταν τὸ Ἱερό, ἀποτελοῦσαν ἰδιωτικὴ ὑπόθεση.

Τὸ φρούριο κέντρο τοῦ δήμου. Στὸ φρούριο ἦταν ἐγκατεστημένη ἡ μόνιμη φρουρὰ μὲ τὸν διοικητὴ της, ἐκεῖ ἦταν ἡ ἔδρα καὶ τὰ ἀρχεῖα τοῦ δήμου, τὸ θέατρο καὶ τὸ γυμνάσιο. Στὰ δύο λιμάνια ποὺ βρίσκονταν ἀνατολικά καὶ δυτικὰ τοῦ φρουρίου προσορμίζονταν τὰ πολεμικὰ πλοῖα ποὺ περιπολοῦσαν στὸν Εὐβοϊκὸ, τὰ ψαράδικα καὶ τὰ ἐμπορικὰ ποὺ ἔκαναν μεταφορές. Τὰ ἱερὰ τοῦ Ἡρώος Ἀρχηγέτου, τοῦ Διὸς Σωτήρος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, τοῦ Διονύσου Ληναίου, τοῦ Ἑρμοῦ καὶ τῆς Ἀφροδίτης, τῶν αἰγυπτίων θεῶν, τῆς Ἀγδίστεως βρίσκονταν μέσα στὸ φρούριο· σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΝΔ., σκαρφαλωμένο στὰ βράχια, ὑπῆρχε ἄλλο ἱερό, τοῦ Ἀμφιαράου. Οἱ συγκεντρώσεις τῶν στρατιωτικῶν, τῶν ἐφήβων, οἱ γιορτὲς στὸ ἰδιότυπο θέατρο, οἱ γυμναστικὲς ἀσκήσεις τῶν νέων τοῦ δήμου καὶ τῶν στρατιωτῶν, οἱ θεατρικὲς παραστάσεις, ζωήρευαν τὴ μονότονη ζωὴ τῶν ντόπιων ποὺ ἀπασχολοῦνταν μὲ τὴ γεωργία καὶ τὴν κτηνοτροφία. Ἡ μεγάλη ζέστη τοῦ καλοκαιριοῦ, οἱ παγεροὶ θυελλώδεις βοριάδες τοῦ χειμῶνα δημιουργοῦσαν πρόσκαιρα δυσάρεστες συνθήκες διαμονῆς. Γύρω ὅμως ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, στὶς πλαγιὲς τῆς βόρειας ὁδοῦ, τὰ δέντρα ἦσαν πολλὰ, ἐλιές, ὀπωροφόρα, καὶ ξεκούραζαν μὲ τὴ σκιά τὸ καλοκαίρι τοὺς ἀποκαμωμένους ξωμάχους, ἔκοβαν τοὺς δριμεῖς ἀνέμους τοῦ χειμῶνα καὶ ἔδιναν μέρος τῆς προμήθειας τῆς χρονιάς.

Ἀπὸ τῆ ζωῇ τῶν κατοίκων τοῦ δήμου γνωρίζουμε λίγα πράγματα, ὅσα ἀναφέρονται στὶς ἐπιγραφὰς καὶ ὅσα συμπεραίνουμε ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές, λεπτομέρειες τῆς καθημερινῆς ζωῆς· τιμές, ἀγῶνες, ἀναθέσεις στοὺς θεοὺς, ποὺ δὲν ξεπερνοῦσαν τὰ ὅρια τοῦ φρουρίου καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Ὑπῆρχε ὅμως ἓνας κύκλος ἀνθρώπων ποὺ ἐνδιαφέρονταν γι' αὐτά, οἱ προύχοντες ποὺ τὰ ὀνόματά τους ἐμφανίζονται στὰ ψηφίσματα τοῦ δήμου καὶ οἱ γαιοκτῆμονες τοῦ 4ου αἰ., τῶν ὁποίων μᾶς σώθηκαν τὰ πολυτελῆ ταφικὰ μνημεῖα. Στὸν κοινωνικὸ αὐτὸ κύκλο σπουδαία θέση εἶχαν οἱ διοικητὲς τοῦ φρουρίου, οἱ ἀξιωματικοὶ τους καὶ οἱ κυβερνήτες τῶν караβιῶν ποὺ ναυλοχοῦσαν στὸν Ραμνούντα. Ὅλοι προσπαθοῦσαν νὰ κάνουν εὐχάριστη τὴ μονότονη ζωὴ τους μὲ τὴ συντροφιά τῶν ντόπων πλουσίων, μὲ τὴν ὀργάνωση ἀγῶνων ἢ τὴν προσφορὰ ἐπίσημων θυσιῶν.

Παρὰ τὸ μικρὸ τοῦ μέγεθος καὶ τὴν ἀπομονωμένη θέση του, ὁ δῆμος εἶχε ἔντονη κοινωνικὴ ζωὴ, κυρίως ἐξ αἰτίας τῶν στρατιωτικῶν, οἱ ὁποῖοι ἔφερναν στὸν τόπο τὶς γνώσεις τους, τὶς συνήθειές τους καὶ κυρίως τὴν τάση τους γιὰ ἀναψυχή. Καθὼς βρίσκονταν σὲ ξένο τόπο, χωρὶς τὶς οἰκογένειές τους καὶ τὰ φιλικὰ τους πρόσωπα, ἐπεδίωκαν τὴ σύναψη σχέσεων μεταξύ τους καὶ μὲ τοὺς ντόπους, μὲ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ ἔθετε πάντοτε ἡ ιδιότητά τους.

Τὰ διάφορα στρατιωτικὰ σώματα ἀποτελοῦσαν ξεχωριστὲς κοινωνικὲς ὁμάδες. Τοῦτο φαίνεται στὶς τιμὲς ποὺ ἀπένειμαν στὸν στρατηγὸ τῆς παραλίας καὶ τοὺς ἀξιωματικούς τους. Διαφορετικὰ στρατιωτικὰ σώματα τιμοῦσαν ταυτόχρονα καὶ μὲ τὶς ἴδιες τιμὲς τοὺς ἴδιους ἀξιωματικούς. Πλὴν στὶς πολλὰς αὐτὲς ὁμάδες ὑπῆρχαν καὶ τὰ πολιτικὰ σωματεῖα, ὅπως ὁ ἔρανος τῶν Ἀμφιεραϊστῶν, σωματεῖο μὲ σκοπὸ τὴν ἐπισκευὴ καὶ τὴ φροντίδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμφιαράου (167), οἱ ὁπαδοὶ τῆς Ἀγδίστεως (179), οἱ Σαραπαστές (59) καὶ ἄλλοι (203) τῶν ὁποίων ὁ σκοπὸς δὲν εἶναι γνωστός. Τὴν ποικιλία τῆς κοινωνίας ἐπέτεινε ἡ μόνιμη παραμονὴ στὸν Ραμνούντα Ἀθηναίων ἀπὸ ἄλλους δήμους, ἢ ξένων, Μιλησίων, Ὠρωπίων, Εὐβοέων.⁵⁹⁹ Ἀπὸ τὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὰς φαίνεται ὅτι οἱ περισσότεροι μόνιμοι ξένοι ἦσαν οἱ δημότες τῆς Εἰτέας, δήμου κοντὰ στὸ σημερινὸ Γραμματικὸ, ἐνῶ ἀπὸ τοὺς δημότες τῆς Τετράπολης τοῦ Μαραθῶνος συναντᾶμε μόνον Τρικορυσίους. Ὑπῆρχαν ἀκόμη καὶ πολλοὶ περαστικοὶ ξένοι ποὺ διέκοπταν τὸ θαλασσινὸ ταξίδι τους, διανυκτέρευαν στὸν Ραμνούντα καὶ γύριζαν στὴν Ἀθήνα πεζῇ ἢ μὲ ὑποζύγια ποὺ μίσθωναν.⁶⁰⁰

599. Γενικὴ περιγραφή τῆς κοινωνίας τοῦ Ραμνουῦντος καὶ τῶν ποικίλων πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ὁμάδων κάνει ὁ Osborne, *The Demos* 277-285. Ἡ συμπύκνωση στοιχείων πολλῶν χρονικῶν περιόδων δημιουργεῖ «μέση» εἰκόνα, ἡ ὁποία δὲν ὑπῆρξε ποτέ. Ἄλλη εἶναι ἡ κοινωνία τοῦ 4ου, ἄλλη τοῦ 3ου καὶ ἄλλη τῶν ἐπόμενων αἰώνων, εἰδικὰ στὸν Ραμνούντα ὅπου οἱ κοινωνικὲς μεταβολὲς δὲν ἦσαν

ὁμαλὲς ἀλλὰ ἐξαρτῶνταν πάντοτε ἀπὸ ἐξωτερικοὺς παράγοντες.

600. Διακοπὴ τοῦ θαλασσινοῦ ταξιδιοῦ στὸ Σούνιο καὶ συνέχισή του ὁδικῶς ἕως τὴν Ἀθήνα μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, *Κρίτων* 43b,4-5. Ἡ ἀπόσταση τοῦ Σουνίου καὶ τοῦ Ραμνουῦντος ἀπὸ τὴν Ἀθήνα εἶναι ἡ ἴδια.

Ο ΤΟΠΙΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Γιὰ νὰ νιώσουμε λίγο τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων τοῦ Ραμνούντα στὰ ἀρχαῖα χρόνια πρέπει νὰ δοῦμε καὶ τὸν τόπο ὅπως ἦταν τότε. Σήμερα ἡ κοιλάδα τοῦ Λιμικοῦ δίνει τὴν εἰκόνα τῆς εὐπρόσδεκτης ἐρημιᾶς, γιατί ἔχει διατηρηθεῖ ἀπείραχτο τὸ τοπίο. Στὴν ἀρχαιότητα ἦσαν σκορπισμένες μέσα στὰ σημερινὰ ἀμπέλια πλῆθος κατοικίες. Φράχτες χωρίζαν τὰ κτήματα τὰ γεμάτα ὀπωροφόρα, συκιές, μυγδαλιές. Χωματόδρομοι διέσχιζαν τὸν κάμπο, ὅπου κινούνταν ὅλη τὴν ἡμέρα οἱ Ραμνούσιοι μὲ τὰ ὑποζύγια τους, κοπάδια πρόβατα βοσκοῦσαν στὰ ἀκαλλιέργητα χωράφια ποὺ βρίσκονταν σὲ ἀγρανάπαυση. Ἄλλα κοπάδια μὲ ἀνήσυχτα κατοίκια σκαρφάλωναν ὅπως σήμερα στὶς πλαγιές τῶν λόφων γύρω ἀπὸ τὸν κάμπο, ἐνῶ τὰ σκυλιὰ ξεσήκωναν τὸν τόπο μὲ τὰ γαυγίσματά τους.

Ὁ κύριος δρόμος, ὁ νότιος καὶ ὁ βόρειος, παισιωνόταν μὲ τὰ ταφικὰ μνημεῖα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζονται, στολισμένα μὲ χρωματισμένα ἀνάγλυφα, ἔργα πολλὲς φορές διάσημων καλλιτεχνῶν, μὲ στῆλες καὶ περίτεχνα σκαλισμένα μαρμάρινα ἀγγεῖα. Οἱ ντόπιοι δὲν παρέλειπαν νὰ ἐκπληρώνουν ἀπέναντι στοὺς νεκροὺς τὰ καθιερωμένα καθήκοντά τους, ὅπως γίνεται καὶ σήμερα.

Οἱ ἐπαγγελματίες, οἱ τεχνίτες, οἱ ὑπάλληλοι, ἔμεναν στὶς κατοικίες τοῦ φρουρίου, μικρὰ σπίτια στριμωγμένα μεταξὺ τους μὲ στενὰ δρομάκια νὰ τὰ χωρίζουν, ἀπὸ ὅπου ἔβλεπαν τὸ ἐξαίσιό θέαμα τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου. Ἡ ἔλλειψη χώρου ἦταν μεγάλο μειονέκτημα. Δὲν μπορούσαν νὰ ἔχουν, τουλάχιστον οἱ περισσότεροι, μαζί τους τὰ οἰκόσιτα ζῶα, ἀλλὰ τὰ ἄφηναν στὰ χωράφια τους, σὲ μαντριά καὶ καλύβια. Οἱ στενοὶ δρόμοι τοῦ φρουρίου καὶ τοῦ στρατοπέδου σκοτεῖνιαζαν ἀμέσως μόλις ἔπεφτε ὁ ἥλιος, ὅπως περιγράφεται ἀπὸ τὸν Ὅμηρο (ο 471, μετάφρ. Καζαντζάκη - Κακριδῆ): δύσετό τ' ἥλιος σκιῶντό τε πᾶσαι ἀγυιαί (καὶ πῆρε ὁ γῆλιος καὶ βασίλευε καὶ ἀπόσκιασαν οἱ δρόμοι). Οἱ κτηματίες, μερικοὶ τουλάχιστον, εἶχαν μεγαλύτερα σπίτια γύρω ἀπὸ τὸν κάμπο τοῦ Λιμικοῦ, κοντὰ στὰ κτήματά τους τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ φροντίζουν ὀλοχρονίς. Κάπου κοντὰ στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως βρίσκονταν καὶ τὰ ἐργαστήρια τῆς μαρμαρικῆς, ὅπου ντόπιοι τεχνίτες κατασκεύαζαν στῆλες γιὰ τοὺς τάφους ἢ σμίλευαν ἀφιερῶματα γιὰ τὰ ἱερά. Ἐκεῖ εἶχε καὶ ὁ Χαιρέστρατος τὸ ἐργαστήριό του, ὅπου φιλοτέχνησε τὴ Θέμιδα καὶ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους. Τέτοιου εἴδους μεγάλα ἐργαστήρια δὲν ὑπῆρχαν στὸ φρούριο, γιατί ὁ χώρος ἦταν περιορισμένος καὶ οἱ δυσκολίες μεταφορᾶς τῶν μαρμάρων σχεδὸν ἀνυπέρβλητες.

Στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως ἔρχονταν ὅλη τὴν ἡμέρα προσκυνητές, ντόπιοι Ραμνούσιοι, καλοστεκοῦμενοι κτηματίες ἀπὸ τὰ γύρω χωριά, στρατιῶτες ἀπὸ τὸ φρούριο καὶ ναυτικοὶ ποὺ τὰ καράβια τους ἔπιναν στὰ μικρὰ λιμάνια τοῦ φρουρίου. Ἡ ἱέρεια, ὠριμὴ γυναῖκα, δεχόταν τὶς προσφορὲς τῶν ξένων μὲ εὐχαρίστηση καὶ φρόντιζε νὰ τοὺς διαβεβαιώνει μὲ λίγα λόγια, γιὰ τὴν εὐμένεια τῆς θεᾶς ἀπέναντί τους.

314 Κάπως ἔτσι κυλοῦσε ἡ ζωὴ στὸν Ραμνούντα ὅταν οἱ ναοὶ ἔστεκαν καὶ ὑπῆρχαν πιστοὶ γιὰ νὰ τοὺς φροντίσουν, σ' ἓνα περιβάλλον ὅπου ὁ χρόνος φαινόταν νὰ ἔχει σταματήσει, κάτω ἀπὸ ἓναν οὐρανὸ ποὺ καθρεφτιζόταν στὰ γαλάζια νερὰ τοῦ Εὐρίπου, ἀμόλυντα σὰν νὰ ἦταν ἡ πρώτη μέρα τῆς δημιουργίας.

Εικ. 314. Ὁ Εὐρίπος, ἀπέναντι ἢ Καβαλλιανή (Γλαύκου νῆσος) καὶ σὺν βάθος τὰ βουνὰ τῆς Εὐβοίας, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1999.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

Ἄν ἐξετάσουμε τὸν Ραμνούντα συγκριτικὰ πρὸς τοὺς ἄλλους δήμους τῆς Ἀττικῆς, διαπιστώνουμε ὅτι εἶναι ὁ μόνος τοῦ ὁποίου ἡ περιοχὴ διατηρεῖται πλήρως, χωρὶς νεότερες ἐπεμβάσεις, κατοικίες κλπ., καθὼς εἶναι κατὰ μεγάλο μέρος στὴν κατοχὴ τοῦ κράτους, ὅτι τὰ μνημεῖα του σώζονται, συγκριτικὰ πάντοτε, σὲ ἐξαίρετη κατάσταση καὶ ὅτι οἱ ἐπιγραφές ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ ἱερά, τὸ φρούριο καὶ τὰ νεκροταφεῖα τοῦ δήμου ἀποτελοῦν ἓνα σύνολο ποὺ δὲν ἔχει δεύτερό του σ' ὁλόκληρῃ τὴν Ἀττικῇ. Ἡ θέση τοῦ Ραμνούντος στὴν ἀττικὴ ἀρχαιολογία εἶναι προνομιακὴ γιατί, ὅπως σώθηκε καὶ ὅπως ἀποκαλύπτεται μὲ τὶς ἀνασκαφές, ἐπιτρέπει νὰ σχηματίσουμε σωστὴ καὶ σχεδὸν πλήρη τὴν εἰκόνα ἐνὸς ἀττικοῦ δήμου, εἰκόνα σὺν ὅλῳ τῆς ἐκπληκτικῆς, ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι ὁ Ραμνοὺς ἦταν ἓνα χωριὸ ἀπομονωμένο στὴν ἄκρῃ τῆς Ἀττικῆς καὶ ὄχι μία πόλη ἀνεξάρτητη, ἰσχυρὴ μὲ ἐκτεταμένη ἐπικράτεια. Δὲν ἔλειπε τίποτε ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ στὰ ἀρχαῖα

χρόνια αποτελούσαν μία πόλη. Ὁ Παυσανίας,⁶⁰¹ μιλώντας για τὸν Πανοπέα τῆς Φωκίδας, διστάζει νὰ τοῦ δώσει αὐτὴ τὴν ὀνομασία: Στάδια δὲ ἐκ Χαιρωνείας εἴκοσιν ἐς Πανοπέας ἐστὶ, πόλιν Φωκέων, εἶγε ὀνομάσαι τις πόλιν καὶ τούτους, οἷς γε οὐκ ἀρχεῖα, οὐ γυμνάσιόν ἐστιν, οὐ θέατρον, οὐκ ἀγορὰν ἔχουσιν, οὐχ ὕδωρ κατερχόμενον ἐς κρήνην. (*Εἴκοσι στάδια ἀπὸ τῆς Χαιρωνείας ἀπέχει ὁ Πανοπεύς, πόλη τῶν Φωκέων, ἃν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν ὀνομάσει πόλη, ἀφοῦ δὲν ἔχει δημόσια κτίρια, οὔτε γυμνάσιο, οὔτε θέατρο, οὔτε ἀγορά, οὔτε νερὸ ποὺ νὰ τρέχει ἀπὸ κρήνη.*)

Σύμφωνα μὲ τις ιδέες τοῦ πολυταξιδευμένου περιηγητῆ ὁ Ραμνοὺς θὰ μπορούσε νὰ εἶναι μία πόλη, ὅπως τὴν ἤξεραν οἱ Ἀρχαῖοι. Τὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ λαμπρότερα τῆς Ἀττικῆς. Τὸ φρούριο, ποὺ περιλάμβανε καὶ μέρος τοῦ οἰκισμοῦ, καλοχτισμένο μὲ τις τελευταῖες ἀντιλήψεις τῆς στρατιωτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἔδειχνε ἀγέρωχο καθὼς βρεχόταν ἀπὸ τὰ νερὰ τοῦ Εὐβοϊκοῦ. Τὰ ταφικὰ μνημεῖα τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας ὁδοῦ μπορούσαν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὰ ὠραιότερα ἀντίστοιχα μνημεῖα τῆς Ἀθήνας. Ἀπὸ τὸν δῆμο καταγόταν ὁ μέγας ρήτορας Ἀντιφῶν καὶ ἐκεῖ ἄκμασε τὸ γλυπτικὸ ἔργαστήριον τοῦ Χαιρεστράτου. Πολλοὶ Ραμνούσιοι ἀπόκτησαν σημαντικὰ ἀξιώματα στὴν Ἀθήνα, ὅπως τὸ διαπιστώνουμε ἀπὸ τὴ μνεία τους στὶς ἀθηναϊκὲς ἐπιγραφές. Στὴν καλύτερη ἐποχὴ του, τὸν 4ο καὶ 3ο αἰ., ὁ Ραμνοὺς γνώρισε τὴ μεγαλύτερη οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ἀνθησῆ. Μόλις ὅμως οἱ πολιτικὲς συνθήκες ἄλλαξαν, ἀνατράπηκαν ὅλα ὅσα εἶχαν στηριχθεῖ στὴ στρατηγικὴ σημασίαν τοῦ τόπου. Ἡ φθορὰ ἦταν ραγδαία. Ὁ πληθυσμὸς ἀραιώσε καὶ ὅσοι ἔμειναν γίνονταν διαρκῶς φτωχότεροι. Ὁ τόπος σιγὰ σιγὰ ἐγκαταλείφθηκε καὶ ἐρημώθηκε, ἕως τὰ μέσα ὅμως τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. οἱ ναοὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως ἦσαν ὄρθιοι. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ πρέπει νὰ ἐγινε ἡ ἐπιδρομὴ τῶν χριστιανῶν στὸ Ἱερὸ καὶ ἡ συστηματικὴ καὶ ἀνελέητη καταστροφὴ τοῦ ναοῦ, τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως καὶ τῆς βάσης του.

Τὸ διάταγμα τῆς 13 Ἰουλίου τοῦ 399 μ.Χ. τοῦ αὐτοκράτορα Ἀρκαδίου,⁶⁰² ποὺ ὀρίζει *si qua in agris templa sunt sive turbe ac tumultu diruantur. His enim disiectis atque sublatis omnis superstitionis materia consumatur* (*Ἄν ὑπάρχουν ἀκόμη στὶς ἐξοχὰς ὄρθιοι ναοί, νὰ γκρεμιστοῦν χωρὶς θόρυβο καὶ ταραχὴ. Γιατὶ ὅταν οἱ ναοὶ διαλυθοῦν καὶ ἐξαφανιστοῦν, θὰ καταστραφεῖ κάθε αἰτία ποὺ προκαλεῖ τὴ δεισιδαιμονία*), ἔδωσε πιθανὸν τὸ τελευταῖο χτύπημα στὸ ἐγκαταλειμμένο ἀπὸ πιστοὺς ἱερὸ τῆς Νεμέσεως. Στὸ ἐξῆς, ὥς τὸν 19ο αἰ., γιὰ 1500 χρόνια, οἱ ἄνθρωποι θὰ τὸ ἐπισκέπτονται μόνο γιὰ νὰ ἀφαιρέσουν μάρμαρα καὶ μέταλλα. Ἡ φθορὰ καὶ ἡ καταστροφὴ τῶν μνημείων ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἡ ἀνάκτηση ἀπὸ τὴ φύσιν τοῦ τόπου ποὺ παλαιότερα τῆς εἶχε ἀφαιρεθεῖ, θὰ δώσουν τὴ νέα μορφή τοῦ χώρου καὶ τῶν ἐρειπίων, αὐτὴ ποὺ βλέπουμε σήμερα.

601. X 4, 1.

602. *Cod. Theod.* XVI 10, 16.

ΟΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ ΤΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ

356/5, ἄρχων Ἑλπίνης
Διομήδης, στρατηγὸς
Φιλοκλῆς Προκλέους Ἐκαλήθεν
Διόδωρος Οἰνοστράτου Ἀναγυράσιος, χιλιάρχος
στρατιῶται οἱ πολιτικοί (1)

342/1, ἄρχων Σωσιγένης
Θεόφαντος Θεογένους Σημαχίδης, στρατηγὸς
Χαρίας Χαρίου Ἐστιαῖθεν, περιπόλαρχος
Λυσῖνος Λυκίνου Πειραιεύς, ταμίας
οἱ στρατιῶται (1234)

Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. (**342/1**;)

[ὁ δεῖνα] Κλεο[- -] Ἀχαρνεύς, Δημόστρατος Δημοχαρίδου Πόριος, Εὐδικὸς Εὐδίκου
Ἰκαριεύς, ἐπιμεληταί (91)

340/39, ἄρχων Θεόφραστος
[- -], στρατηγὸς
Χα[- -], περιπόλαρχος
οἱ στρατιῶται (92)

338/7, ἄρχων Χαιρώνδας
Δεινοκράτης Κλεομβρότου Ἀχαρνεύς, στρατηγὸς
[- -], περιπόλαρχος
[- -], ἐπιμελητὴς
οἱ στρατιῶται (93)

337-334

Δεινοκράτης Κλεομβρότο Ἀχαρνεύς, στρατηγὸς
Τελέσιππος Στράτωνος Κηφισιεύς, περιπόλαρχος
οἱ στρατιῶται (94)

Βλέπυρος Κλέωνος Ἐρχιεύς, στρατηγὸς
Δαίτης Ἐσποδώρου Ἰκαριεύς, περιπόλαρχος
οἱ στρατιῶται (95)

Φερεκλείδης Φερεκλέους Περιθοίδης, στρατηγὸς
Ἀριστομένης Καννωνοῦ Φιλαίδης, περιπόλαρχος
οἱ στρατιῶται (96)

333/2, ἄρχων Νικοκράτης
Σώφιλος Ἀριστοτέλου Φυλάσιος, στρατηγὸς

Θουγείτων Ἀριστοκράτο Ἀχαρνεύς, κοσμητῆς
Φιλόθεος Φιλοκλέου Σουνιεύς, σωφρονιστῆς τῆς Λεωντίδος
οἱ ἔφηβοι τῆς Λεωντίδος (1385)

Περικ[- - Ἀναγυρ]άσιος, σωφρονιστῆς τῆς Ἐρεχθεΐδος
οἱ γυμνασίαρχοι τῆς Ἐρεχθεΐδος
οἱ ἔφηβοι τῆς Ἐρεχθεΐδος (98)

Περικ[λῆς] Περικλεΐδου Πιθεύς, σωφρονιστῆς τῆς Κεκροπίδος
οἱ ἔφηβοι τῆς Κεκροπίδος (ΑΕ 1988, 19-30)

332/1, ἄρχων Νικήτης
οἱ ἔφηβοι τῆς Οἰνηΐδος (1143)

331/0, ἄρχων Ἀριστοφάνης
Θαρρίας Θαρριάδου Ἐρχιεύς, σωφρονιστῆς τῆς Αἰγηΐδος
οἱ ἔφηβοι τῆς Αἰγηΐδος (99)

Πρὸ τοῦ **306/5**
Ἀδείμαντος, στρατηγὸς ἐπὶ τὴν χώραν (1235)

306/5-305/4
[Ἀδ]ε[ί]μαντος [καταστ]αθεὶς στρατηγὸς ἐπὶ τῇ[ν] χώραν ὑ]πὸ τοῦ βασιλέως Δημη-
τρί[ου ἐπὶ δύο] ἔτη (1235)

304/3, ἄρχων Φερεκλῆς
Κηφισοφῶν Ἀντικλέους Κονθυλῆθεν, στρατηγὸς
Ἀθηναίων οἱ ταχθέντες Ῥαμνοῦντι (1138)

Τέλη 4ου αἰ.
[- - -], στρατηγός, ἐπιμεμέλῃται Σουνίου καὶ [Ῥαμνοῦντος καὶ τῆς ἄλ]λης παραλίας
πάσης (IG II² 1260)
Ἀσκληπιάδης, στρατηγός
Ἀπολλώνιος, κα[τ]ασταθεὶς ὑπὸ τοῦ στρατηγοῦ - - ἐν τῷ ἐν Ῥαμνοῦντι φρουρίῳ] (2)

268/7, ἄρχων Πειθίδημος
Ἐπιχάρης, στρατηγὸς ἐπὶ τὴν χώραν τὴν παραλίαν
οἱ στρατιῶται,
οἱ παρὰ Πατρόκλου παραγενόμενοι στρατιῶται,
οἱ κρυπτοί (3)

Μετὰ τὸ **262**
Ποσειδώνιος, ἀρχηγὸς μισθοφόρων
οἱ στρατιῶται αὐτοῦ (4)

258/7 (:), ἄρχων Εὐβουλος (:)
Ἀπολλόδωρος Ἀπολλοδώρου Ὀτρυνεύς, στρατηγός
Ἐνδιος Αἰσχέου Αἰθαλίδης, ἐπιμελητῆς
Ὀφέλας Ὠφελίωνος ἰσοτελῆς, πυλωρὸς
οἱ ἰσοτελεῖς οἱ τεταγμένοι Ῥαμνοῦντι (8)

251/0, ἄρχων Κλεόμαχος

Θούκριτος Ἀλκιμάχου Μυρρινούσιος, στρατηγός (129)

248/7, ἄρχων Καλλιμήδης

Θούκριτος Ἀλκιμάχου Μυρρινούσιος, στρατηγός
οἱ στρατευόμενοι τῶν πολιτῶν (10)

247/6, ἄρχων Θεοσίλοχος

Θούκριτος Ἀλκιμάχου Μυρρινούσιος, στρατηγός (129)

Περὶ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ.

Θούκριτος Ἀλκιμάχου Μυρρινούσιος, στρατηγός
οἱ στρατιῶται οἱ τεταγμένοι ὑπὸ Τιμοκράτην (11)

Διονύσιος Ἀρτεμιδώρου Κλαζομένιος, συνεπιμεμέλητα[ι τοῦ φρου]ρίου μετὰ τῶν ἐπιμε-
λητῶν

οἱ στρατιῶται οἱ μετ' αὐτοῦ (13)

Διομήδης Διοδώρου [Πτ]ελε[άσιος], στρατηγός (14)

Κάλλιππος Θεοδότου Μελιτεύς, στρατηγός (15)

Καλλισθένης Κλεοβούλου Προσπάτιος, στρατηγός (136)

244/3, ἄρχων Διομέδων

Ἀρχανδρος Καλλίππου Ἐλευσίνιος, στρατηγός

οἱ πολῖται οἱ τεταγμένοι ἐν τῷ φρουρίῳ

οἱ πρεσβύτεροι τῶν πολιτῶν

οἱ μέτοικοι

οἱ φρουροὶ οἱ ἐπὶ τὴν τοῦ φρουρίου φυλακὴν

οἱ νεώτεροι τῶν πολιτῶν

οἱ πάροικοι

οἱ στρατιῶται (1233)

Δεύτερο μισθὸ 3ου αἰ.

Ἀρχανδρος Καλλίππου Ἐλευσίνιος, στρατηγός

Οἱ τεταγμένοι τῶν παροίκων Ῥαμνοῦντι (27)

Ἀρχανδρος Καλλίππου Ἐλευσίνιος, στρατηγός

Τὸ κοινὸν τῶν οἰκούντων Ῥαμνοῦντι (28)

Πάμφιλος Δημητρίου Κεφαλήθεν, τεταγμένος ἐπὶ τοὺς παροίκους

Οἱ τεταγμένοι τῶν παροίκων Ῥαμνοῦντι (30)

Πρὸ τοῦ 235/4

Δικαίαρχος Ἀπολλωνίου Θριάσιος κατασταθεὶς μετὰ τοῦ πατρὸς Ἀπολλωνίου ὑπὸ το[ῦ
βα]σιλέ[ως Ἀν]τ[ιγ]όνου ἐπὶ τὴν φυλακὴν τοῦ φρουρίου

οἱ οἰκοῦντες τῶν πολιτῶν (17)

235/4, ἄρχων Ἐκφαντος

Φιλοκῆδης, στρατηγός

οἱ οἰκοῦντες τῶν πολιτῶν Ῥαμνοῦντι (17)

Ἀσ[-] καὶ οἱ στρατιῶται ὑπ' αὐτὸν τεταγμένοι (18)

Μετὰ τὸ 235/4

Δικαίαρχος Ἀπολλωνίου Θριάσιος, ἐπιμελητὴς (;)

Ἀθηναίων οἱ στρατευόμενοι Ῥαμνοῦντι (19)

234/3, ἄρχων Λυσανίας

οἱ στρατιῶται τοῦ φρουρίου τιμοῦν τὸν Φιλόθεο Φιλίωνος Φρεάρριον, στρατηγήσαντα ἐπὶ τοὺς ξένους (20)

235-229, ἄρχων Μνησείδης

Φιλόθεος Φιλίωνος Φρεάρριος, στρατηγὸς

Καλλίστρατος Ἀφιδναῖος, γραμματεὺς

Ἀθηνόδωρος Ὁαθεν, ἡγεμῶν τῶν κρυπτῶν

οἱ κρυπτοὶ (20)

229, ἄρχων Ἡλιόδωρος

Δημόστρατος Δημητρίου Φλυεύς, στρατηγὸς

Ἀντίμαχος Παυσανίου Οἰναῖος, τεταγμένος ἐπὶ τοὺς παροίκους

Λέων Ἀγνωνος Ὁαθεν, ἐπιμελητὴς

οἱ στρατευόμενοι τῶν πολιτῶν

οἱ πάροικοι (22, 23)

Μετὰ τὸ 229

Ἀριστοφῶν Δειραδιώτης, στρατηγὸς

Ἴεροκλῆς Ὁαθεν, ἐπιμελητὴς

Καλλίστρατος Ἀφιδναῖος, γραμματεὺς

οἱ στρατιῶται (25)

Αἰσχρίων Ἀμφικλέους Φυλάσιος, στρατηγὸς

Φιλότιμος Ραμνούσιος, ἡγεμῶν τῶν ὑπαίθρων τῶν στρατευομένων Ῥαμνοῦντι

Ἀρίστων Σ[-]εὺς, γραμματεὺς

οἱ στρατευόμενοι ἐν Ῥαμνοῦντι τῶν ὑπαίθρων (26)

Περὶ τὸ 225

Πάμφιλος Δημητρίου Κεφαλήθεν, ἐπὶ τοὺς παροίκους

οἱ τεταγμένοι τῶν παροίκων (30)

225/4, ἄρχων Νικήτης

Μένανδρος Τεισάνδρου Εἰτεαῖος, κατασταθεὶς τριήραρχος

οἱ συμπλεύσαντες ἐν τῷ ἀφράκτῳ (31)

Μετὰ τὸ 224

[Χ]αρ[ιμ]ήδης, στρατηγός (144)

222/1, ἄρχων Ἀρχέλαος

Νικόμαχος Αἰνιάδου Παιανιεύς, στρατηγός

Νεμόνεως Ἐλαιούσιος, ἐπιμελητὴς
Ἀρχέστρατος Εὐώνυμς, γραμματεὺς (32, 34)
οἱ στρατευόμενοι τῶν πολιτῶν (34)

Περὶ τὸ 222/1

Νικόμαχος Αἰνιάδου Παιανιεύς, στρατηγὸς
Νεμόνεως Ἐλαιούσιος, ἐπιμελητὴς (35)

220/19, ἄρχων Μενεκράτης

Θεόμνηστος Θεομνήστου Ξυπεταιῶν, στρατηγός, χειροτονηθεὶς ἐπὶ τὴν παρ[αλ]ίαν (IG
II² 1302)

218/7, ἄρχων Καλλίμαχος

Τελέσιππος Τιμοθέου Χολαργεύς, στρατηγὸς
Ἀντίμαχος Πανσανίου Οἰναῖος, κατασταθεὶς ἐπὶ τοὺς παροίκους
οἱ τεταγμένοι τῶν παροίκων Ῥαμνοῦντι (38)
Ἀγασικλῆς Γλαύκου Ῥαμνούσιος, φρούραρχος (138)

Μετὰ τὸ 216/5

Ἀντισθένης Ἡλιοδώρου Διομεύς, στρατηγὸς
Ἀθηναίων οἱ στρατευόμενοι Ῥαμνοῦντι (44)

215/4, ἄρχων Διοκλῆς

Θεότιμος Θεοδώρου Ῥαμνούσιος, στρατηγὸς
Ἀντίμαχος Πανσανίου Οἰναῖος, τεταγμένος ἐπὶ τοὺς παροίκους
οἱ τεταγμένοι τῶν παροίκων Ῥαμνοῦντι (43)

214/3, ἄρχων Εὐφίλητος

Γόργιππος, στρατηγὸς
οἱ στρατευόμενοι Ῥαμνοῦντι (46)

212/1, ἄρχων Εὐάνδρος

Λάχης Χαιρεπόλιδος Λευκονοεύς, στρατηγὸς
Ἀντίβιος Προβαλίσιος, τεταγμένος ἐπὶ τοὺς παροίκους
οἱ πάροικοι οἱ τεταγμένοι Ῥαμνοῦντι (47)

209/8 ἢ 208/7, ἄρχων [- -]μαχίδης

Ἡρακλείδης Λυσανίου Οἰῆθεν, στρατηγὸς
Θεόδωρος [- -]δου Παιανιεύς, ἐπιμελητὴς ἐπὶ τοὺς παροίκους
οἱ τεταγμένοι τῶν παροίκων (51)

207/6, ἄρχων Καλλίστρατος

Θεότιμος Θεοδώρου Ῥαμνούσιος, στρατηγὸς
οἱ στρατευόμενοι τῶν πολιτῶν
οἱ ὕπαιθροι (49)

Μετὰ τὸ 207/6

Μνησείδης, στρατηγὸς

οἱ στρατευόμενοι τῶν πολιτῶν
οἱ πάροιχοι (50)

Τέλη τοῦ 3ου αἱ.

Ἀντίμαχος [- -]νιεύς, στρατηγὸς
οἱ στρατευόμενοι τῶν ὑπαίθρων (55)

Σαραπίων, ξεναγός (56)

Σώπολις Σω[οιστράτ]ου Φωκεύς, ξεναγὸς
οἱ πολῖται οἱ τεταγμένοι ἐν τῷ φρουρίῳ (57)

Ἀπολλόδωρος Σωγένου Ὀτρυνεύς, στρατηγὸς
οἱ ἐν Ῥαμνοῦντι ταττόμενοι πολῖται (59)

203/2, ἄρχων Προξενίδης

Πο[σ]ειδ[ώ]νιος, στρατηγὸς
οἱ τεταγμένοι τῶν πολιτῶν (1142)

188/7, ἄρχων Σύμμαχος

Εὐξίθεος Φιλοξενίδου Κηφισιεύς, στρατηγὸς ἐπὶ τὴν χώραν τὴν παραλίαν
Λυσικράτης Ἀλεξιμένου Ἀναφλύσιος, ἐπιμελητὴς
Δημοκλῆς Σμικύθου Εὐπυρίδης, ἐπὶ τοὺς παροίκους
οἱ τεταγμένοι τῶν παροίκων ἐν Ῥαμνοῦντι (2110)

Μεταξὺ 188/7 καὶ 184/3

Εὐξίθεος Φιλοξενίδου Κηφισιεύς, στρατηγὸς ἐπὶ τὴν χώραν τὴν παραλίαν γιὰ δεύτερη
φορὰ (145)

184/3, ἄρχων Χαρικλῆς

Εὐξίθεος Φιλοξενίδου Κηφισιεύς, στρατηγὸς ἐπὶ τὴν παραλίαν γιὰ τρίτη φορὰ
[Ἀμύ]ντας Ἀμύντου Χολαργεύς, ἡγεμὼν Ἀθηναίων
οἱ στρατευόμενοι Ῥαμνοῦντι (890)

176/5, ἄρχων Ἴππακος

Θεογένης, στρατηγὸς
οἱ στρατευόμενοι ἐν Ῥαμνοῦντι (2153)

175/4, ἄρχων Σώνικος

Εὐξίθεος Φιλοξενίδου Κηφισιεύς, στρατηγὸς ἐπὶ τὴν χώραν τὴν παραλίαν γιὰ τέταρτη
φορὰ (146)

161/0, ἄρχων Ἀριστόλας

Τιμόθεος Τελεσίππου Χολαργεύς, στρατηγὸς
οἱ πάροιχοι (2139)

Πρὸ τοῦ 155/4

Ξενότιμος [Πυ]θομένου Ῥαμνούσιος, στρατηγός (514)

155/4, ἄρχων Μνησίθεος

Ξενότιμος [Πυ]θομένου Ῥαμνούσιος, στρατηγός (514)

117/6, ἄρχων Μενόιτης

Ἐλπίας Ἐλπίου Κονθυλῆθεν, στρατηγὸς ἐπὶ Ῥαμνοῦντα καὶ τὴν παραλίαν χώραν
οἱ πολῖται
οἱ στρατευόμενοι
οἱ ξένοι (148)

108/7, ἄρχων Δημοχάρης

[- - -] Πιθεύς, στρατηγὸς ἐπὶ Ῥαμνοῦντα καὶ τὴν παραλίαν χώραν (149)

106/5, ἄρχων Ἀγαθοκλῆς

[- - -], στρατηγός (61)

101/0, ἄρχων Μήδειος

[- - -] δῶρος Ξανθίου Θημακεύς, στρατηγὸς ἐπὶ Ῥαμνοῦντα καὶ τὴν παραλίαν χώραν
(150)

Τέλος 2ου-ἀρχὲς 1ου αἰ.

Εὐβουλος Πολυμνήστου Λαμπρεύς, στρατηγὸς
οἱ πολῖται,
οἱ στρατευόμενοι,
οἱ πάροικοι (1383)

Ξάνθιππος Φαντοκρίτου Σουνιεύς, στρατηγὸς χειροτονηθεὶς δις ἐπὶ Ῥαμνοῦντα καὶ τὴν
παραλίαν χώραν (150α)

οἱ πολῖται
οἱ στρατευόμενοι
οἱ πάροικοι (151)

99/8, ἄρχων Προκλῆς

[- - -] λώτου Ἀγρυλῆθεν, στρατηγὸς ἐπὶ Ῥαμνοῦντα καὶ τὴν παραλίαν χώραν (152)

88-70, ἄρχων Ἀσκληπίδης

Εὐθυκράτης Εὐθυκράτους Μυρρινούσιος, στρατηγὸς ἐπὶ Ῥαμνοῦντα (1024). Ὁ Christian Habicht (*REA* 100, 1998, 488-489) χρονολογεῖ μὲ πιθανότητα τὸν ἄρχοντα Ἀσκληπίδη στὸ ἔτος 74/3.

Μετὰ τὸ **59/8**, ἄρχων Λεύκιος Ῥαμνούσιος νεώτερος

Σὲ ἐπιγραφὴ τοῦ Ὠρωποῦ (βλ. τὸ μέρος τῆς ἱστορίας) ἀναφέρεται ὁ Ῥαμνοῦς.

Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Τὸ πρῶτο καθήκον τοῦ ἀρχαιολόγου, τουλάχιστον τῶν Ἑλλήνων, εἶναι ἡ προστασία καὶ ἡ συντήρηση τῶν ἀρχαίων ποὺ φέρνει στὸ φῶς, εἴτε ἀναγκαστικά, κατὰ τὶς λεγόμενες σωστικὲς ἀνασκαφές, εἴτε κατὰ τὶς συστηματικὲς ποὺ διεξάγει γιὰ νὰ διαφωτίσει ἐπιστημονικὰ ζητήματα ἢ νὰ ἱκανοποιήσει τὴ φιλοδοξία του νὰ γίνῃ γνωστὸς καὶ διάσημος μὲ τὰ δημιουργήματα τῶν Ἀρχαίων.

Τὰ κατὰ χώραν μνημεῖα τοῦ Ραμνοῦντος βρέθηκαν ὅλα γκρεμισμένα καὶ διαλυμένα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῶν ναῶν τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, τὰ ἀναλήμματα καὶ μέρος τοῦ τείχους τοῦ φρουρίου. Ἐξ ἀρχῆς ταυτόχρονα μὲ τὴ διεξαγωγή τῆς ἀνασκαφῆς ὑπῆρξε φροντίδα γιὰ τὴ συντήρηση καὶ τὴν ἀποκατάστασή τους. Οἱ ταφικοὶ περίβολοι ἀναστηλώθηκαν σχεδὸν ὅλοι μὲ τὴν τοποθέτηση στὴ θέση τους τῶν σκορπισμένων τους μελῶν. Ὅσα μέλη τους, λιθόπλινθοι καὶ ἐπισταύριες, εἶναι ἀπὸ νέο ὑλικό, διακρίνονται ἀπὸ τὴ χρονολογία ποὺ εἶναι χαραγμένη εὐδιάκριτα ἀλλὰ διακριτικά. Τὰ κτίρια τοῦ φρουρίου, ποὺ βρέθηκαν ὅλα γκρεμισμένα, δὲν ἦταν δυνατόν νὰ παραμείνουν στὴν κατάστασιν ἐκείνη, γιὰτὶ γρήγορα μὲ τὶς βροχὲς καὶ τὴ φυτεία χάνονταν καὶ καταστρέφονταν. Ὅλοι οἱ τοῖχοι συμπληρώθηκαν ὥστε νὰ ἔχουν μικρὸ ὕψος, μὲ πέτρες ποὺ βρέθηκαν γύρω τους κατὰ τὴν ἀνασκαφή. Καμία δὲν πελεκήθηκε καὶ ὡς συνδετικὸ ὑλικὸ χρησιμοποιήθηκε λάσπη ἀπὸ κοσκινισμένο χῶμα. Τὸ παλαιὸ μέρος τῶν τοίχων χωρίζεται ἀπὸ τὴ νεότερη προσθήκη μὲ φύλλο μολυβιοῦ τὸ ὁποῖο, ὅπως γνωρίζουμε, θὰ διατηρηθεῖ ἐπὶ ἑκατοντάδες χρόνια. Μόνο οἱ τοῖχοι τοῦ νότιου πυλωρίου χωρίζονται μὲ κομμάτια κεραμίδων, εὐδιάκριτα ἀλλὰ ὄχι ἐνοχλητικά.

Ὁ Ραμνοῦς δὲν ἔχει μουσεῖο, τὰ πολυάριθμα κινητὰ ἀρχαῖα του προστατεύονται ἀποτελεσματικὰ ἀπὸ τὶς καιρικὲς ἐπιδράσεις μέσα σὲ στεγασμένους χώρους, ἀθέατους καὶ ἀπὸ κοντά. Τὰ ἀγάλματα ποὺ εἶχε βρεῖ ὁ Στάης εἶναι ἐκτεθειμένα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Τὰ κινητὰ ἀρχαῖα ποὺ ἔχουν μείνει στὸν τόπο εἶναι πολύτιμα γιὰ τὴ μελέτη, ἀλλὰ καθὼς εἶναι φθαρμένα καὶ λειψὰ δὲν ἀποτελοῦν ἰδεώδη ἐκθέματα γιὰ μουσεῖο μὲ τὶς σημερινὲς ἀντιλήψεις. Παρὰ ταῦτα σὲ μεγάλη αἴθουσα (16.80×28.50 μ.), πλάι στὶς ἀποθήκες, μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς ἐκτεθειμένα τὸν θριγκὸ καὶ μέλη τοῦ ναοῦ, τὴ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, ἐπιτύμβιες στῆλες καὶ ναῖσους ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ νότιου καὶ τοῦ βόρειου δρόμου. Μὲ τὴν ἐπίσκεψιν τῆς αἴθουσας αὐτῆς συμπληρώνεται ἡ εἰκόνα τοῦ ἀρχαίου Ραμνοῦντος.

Ὁ θριγκὸς καὶ τὰ μέλη τοῦ ναοῦ. Ἐκατοντάδες χρόνια τὰ μάρμαρά του κείονταν στὸ ἔδαφος καὶ φθείρονταν ἀπὸ τὴ βροχή, τὸν ἄνεμο καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Γιὰ νὰ σταματήσει ἡ φθορὰ καὶ νὰ ἀποκτήσῃ τὸ μνημεῖο ὑπόστασιν ἔγινε στὴν αἴθουσα ποὺ μνημονεύτηκε ἀναστήλωση τοῦ θριγκοῦ τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος τώρα ἔχει τὴν ἀρχαία του μορφή. Τὰ σημάδια τῶν αἰώνων εἶναι ἔντονα, στὸ σύνολό του ὅμως τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ μνημείου, σὺν πραγματικὲς του διαστάσεις, ἔχει μεγαλοπρέπεια καὶ ἐπιβλητικότητα, καὶ ἀποτελεῖ τὸ μεγαλύτερο σὲ μέγεθος ἀρχαῖο ἐλληνικοῦ μουσείου.

Τὸ ἔργο αὐτό, ἡ ἀναστήλωση τοῦ θριγκοῦ, ἔχει ἰδιαίτερη ἐπιστημονικὴ βαρύτητα, γιὰτὴ πρώτη φορὰ μνημεῖο τῆς σημασίας του καὶ τοῦ μεγέθους του ἀναστηλώνεται σὲ κλειστό χωρὸ, μὲ τρόπο ἐντελῶς νέο, χωρὶς καμιά ἐπέμβαση ἢ προσθήκη καὶ μὲ τὴ δυνατότητα πλήρους μελέτης του. Ὅλες οἱ ἀναστήλώσεις, στὴν Ἑλλάδα καὶ σὲ ἄλλες χώρες, προϋποθέτουν ὅτι τὸ μνημεῖο μετὰ τὴν ἀναστήλωσή του θὰ πάψει νὰ εἶναι προσιτὸ σὲ λεπτομέρειές του. Ἐδῶ συμβαίνει τὸ ἀντίθετο. Παρὰ τὸ ὅτι ξαναβρῆκε τὴν παλιά του μορφὴ καὶ ἀποτελεῖ ἓνα σύνολο, ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νὰ μελετηθεῖ πέτρα πρὸς πέτρα, ὅπως τότε ποὺ τὰ μέλη του βρίσκονταν σκορπισμένα μέσα στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως. Τοῦτο ὀφείλεται στὸ σύστημα ποὺ ἀκολουθήθηκε, ἀποτέλεσμα ἀκραίων ἐπιστημονικῶν ἐπιδιώξεων. Ἀπαράβατη ἦταν ἡ ἀρχὴ ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἐπέμβαση στὰ ἀρχαῖα μέλη, οὔτε συμπλήρωση ἢ συγκόλλησις, οἱ ὁποῖες θὰ δημιουργοῦσαν ἀνεπανόρθωτες καταστάσεις.

Ὁ ναὸς εἶχε ἐξωτερικὰ 32 κίονες, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦνταν ἀπὸ 120 ἕως 160 σπονδύλους. Ἀπὸ αὐτοὺς σώθηκαν σὲ σχεδὸν ἄρτια μορφὴ μόνον 41 καὶ ἀμέτρητα μικρὰ θραύσματα ποὺ ἔχουν συγκεντρωθεῖ μὲ ἐπιμέλεια. Ἐξὶ ἀπὸ τοὺς κατώτερους σπονδύλους βρίσκονται στὴν ἀρχικὴ τους θέσι, πάνω στὸν στυλοβάτη τοῦ ναοῦ. Ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους, ἀκέραιους ἢ συγκολλημένους, ἀπαρτίστηκαν δύο κίονες στὸ πραγματικὸ τους ὕψος μὲ τὰ κιονόκρανά τους καὶ τέσσερις ἐλλιπεῖς. Καὶ οἱ ἑξὶ βρίσκονται τώρα στὴν αἴθουσα τοῦ ναοῦ στημένοι ἀπέναντι ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ θριγκοῦ, δίνοντας περίπου τὴν εἰκόνα τῆς κιονοστοιχίας μᾶς στενῆς πλευρᾶς.

Τὸ ἄγαλμα. Τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως σώζεται τὸ κεφάλι, πολὺ φθαρμένο, στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Στὸν Ραμνούντα διατηροῦνται πλῆθος θραυσμάτων, 162 σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τῶν πτυχῶν τοῦ ρούχου τῆς θεᾶς, τὰ ὁποῖα δὲν συγκολλοῦνται, καθὼς οἱ χριστιανοὶ ποὺ κατέστρεψαν τὸ ἄγαλμα φρόντισαν νὰ τὸ θρυμματίσουν. Ὁ ἐπισκέπτης λοιπὸν δὲν θὰ μπορέσει νὰ δεῖ τίποτα ἀπὸ τὸ καλλιτέχνημα τοῦ Ἀγορακρίτου ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμήμα τοῦ κατώτερου μέρους του.

Ἡ βάση. Τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος σώζεται τὸ μεγαλύτερο μέρος, συγκολλημένο ἀπὸ 163-177 πλῆθος θραυσμάτων μὲ λίγα λείψανα ἀνάγλυφων μορφῶν. Διατηρεῖται ἐπίσης καὶ εἶναι στὴ θέσι του, πάνω στὸν κορμὸ τῆς βάσης, τὸ ἀπὸ μελανὸ ἐλευσίνιο λίθο ἐπίκρανο τοῦ βάθρου, θαυμαστὰ συγκολλημένο ἀπὸ πλῆθος θραυσμάτων.

Τὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα. Ἡ αἴθουσα τοῦ ναοῦ περιέχει μερικὰ ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἀττικὰ ταφικὰ μνημεῖα τοῦ 4ου αἰ., τὰ ὁποῖα ἔχουν ἤδη περιγραφεῖ κατὰ τὴν τοπογραφικὴ ἐξέταση τοῦ νότιου καὶ τοῦ βόρειου δρόμου. Στὴ ΒΔ. γωνία τῆς αἴθουσας βρίσκεται 263 ἀναστηλωμένος, μὲ τὰ δύο ἀγάλματα τῶν γυναικῶν, ὁ ἐπιτύμβιος ναῖσκος τοῦ Διογέι-
τονος. Πλάι του, ἀνατολικότερα, βρίσκονται οἱ στήλες τῆς Μνησικρατείας καὶ τοῦ Εὐφρά-
νορος, καὶ ἀκολουθοῦν ἡ λήκυθος τοῦ Ἰοφῶντος καὶ ἡ στήλη τῆς Μυμαϊκύλης ἀπὸ τὸν
περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους. Στὴν ἄκρῃ τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς αἴθουσας εἶναι ἀναστηλω-
μένος ὁ μέγας ἐπιτύμβιος ναῖσκος τοῦ ἴδιου περιβόλου. Πλάι του, στὴν ἀνατολική
250 πλευρὰ τῆς αἴθουσας, βρίσκεται τὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Μενεσιτίδου καὶ στὴ
272 ΝΑ. γωνία βλέπουμε ἀναστηλωμένο τὸν ἐπιτύμβιο ναῖσκο τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου.
274 Κοντὰ, στὴ νότια πλευρὰ τῆς αἴθουσας, βρίσκεται ἡ μικρὴ στήλη τοῦ ἴδιου περιβόλου, ἡ
61 ἐρμαϊκὴ στήλη ἀπὸ τὸν ναῖσκο τοῦ Ἑρμοῦ τῆς ΝΑ. συνοικίας τοῦ φρουρίου καὶ ἡ στήλη

τῆς Ἀριστοκλείας. Τελευταία, στὴ νότια πλευρὰ τῆς αἵθουσας, εἶναι ἡ μεγάλη στήλη τοῦ Ἀθηνοδώρου.

278
300

Ἡ προστασία καὶ ἡ διατήρηση τοῦ τόπου. Τὶς μέρες ποὺ γράφεται τὸ βιβλίο τοῦτο, ὁ τόπος τοῦ ἀρχαίου Ραμνοῦντος εἶναι ὅπως στὰ ἀρχαῖα χρόνια, καθαρὸς ἀπὸ σύγχρονες κατασκευές ποὺ κατέστρεψαν ὁλόκληρὴ τὴν Ἀττικὴ καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Ἑλλάδος. Ὁ χαρακτηρισμὸς *κατέστρεψαν* δὲν ὀφείλεται σὲ ρομαντικὴ ἀντίληψη ἀλλὰ στὴν κοινὴ πλέον διαπίστωση ὅτι τὸ κοινωνικὸ σύστημα μέσα στὸ ὁποῖο ζοῦμε καταστρέφει τὴ φύση καὶ συνεπῶς δυσχεραίνει τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ἕως ὅτου νὰ τὴν κάνει ἀδύνατη.

Ἡ διατήρηση τοῦ ἀρχαίου τοπίου τοῦ Ραμνοῦντος δὲν εἶναι ἔργο τῶν πολλῶν ἀλλὰ μόνο τοῦ συντάκτη τοῦ βιβλίου τούτου καὶ τῶν συνεργατῶν του, οἱ ὁποῖοι ἐπὶ δεκάδες χρόνια ἀντιστάθηκαν στὴν ἱκανοποίηση τῶν στενῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων λίγων ἀνθρώπων ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ γίνῃ καὶ τὸ Λιμικὸ τόπος ἐμπορικὸς καὶ βιομηχανικὸς, μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἀνάπτυξης, ὅπως οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι στὸν Κάλαμο, ἢ Λούτσα, ἢ Σκάλα Ὠρωποῦ. Ἀποθάρρυναν, μέχρι στιγμῆς, μερικοὺς ντόπιους νὰ πουλήσουν τὰ κτήματά τους καὶ νὰ κερδίσουν χρήματα· ἐκεῖνοι ποὺ θὰ τὰ ἀγόραζαν θὰ ἀνακάλυπταν γρήγορα ὅτι μετέφεραν τὸν τρόπο ζωῆς ποὺ ἔμαθαν στὴν πόλιν στὸν ἀρχαῖο Ραμνούντα, τὸν ὁποῖο θὰ κατέστρεψαν ἐπίσης στερώνοντας εἰς τὸ διηνεκές, ἀπ' ὅλους τοὺς Ἕλληνες καὶ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους, ἐκεῖνο ποὺ ἡ φύση μᾶς χάρισε γιὰ αἰῶνια τέρψη.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AA	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
AE	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
Agora	Σειρὰ τόμων μετὰ τὴν δημοσίευσήν της ἀνασκαφῆς τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν. Μετὰ τὸν τίτλον ἀκολουθεῖ ὁ ἀριθμὸς τοῦ τόμου.
AJPh	<i>American Journal of Philology</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AM	<i>Athenische Mitteilungen</i>
AntCl	<i>L'antiquité classique</i>
APF	J. K. Davies, <i>Athenian Propertied Families</i> (Oxford 1971).
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
BSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
Bull. Épigr.	<i>Bulletin Épigraphique</i> . Συντασσόταν, ὥς τὸ 1984, ἀπὸ τὴν Jeanne καὶ τὸν Louis Robert, καὶ ἀποτελεῖ τμήμα τοῦ περιοδικοῦ <i>Revue des Études Grecques</i> . Μετὰ τὴν συντομογραφίαν ἀκολουθεῖ τὸ ἔτος τοῦ περιοδικοῦ καὶ ὁ ἀριθμὸς τοῦ λήμματος.
CAH	<i>Cambridge Ancient History</i>
Conze	A. Conze, <i>Die attischen Grabreliefs</i> (1893-1932)
CRAI	<i>Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres</i>
Develin, Officials	Robert Develin, <i>Athenian Officials, 684-321 B.C.</i> (Cambridge 1989).
Ἐπιγραφικὴ Ραμνοῦντος	Βασ. Χ. Πετράκου, Ἡ ἐπιγραφικὴ τοῦ Ὠρωποῦ καὶ τοῦ Ραμνοῦντος. <i>Πρακτικὰ τοῦ Ἡ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς</i> , I (1984) 326-338.
Ἔργον	<i>Τὸ Ἔργον τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.</i>
Gandy	John Peter Gandy Deering (Society of Dilettanti), <i>The Unedited Antiquities of Attica</i> ² (London 1833) κεφ. VI καὶ VII.
Getty MJ	<i>The J. Paul Getty Museum Journal.</i>
GrRomByzSt	<i>Greek, Roman and Byzantine Studies</i>
Habicht, Athens	Christian Habicht, <i>Athens from Alexander to Antony</i> (Harvard 1997).
Habicht, Studien	Christian Habicht, <i>Studien zur Geschichte Athens in hellenistischer Zeit</i> (Göttingen 1982).
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
JdI	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts.</i>
Καββαδίας, Γλυπτὰ	Παν. Καββαδίας, <i>Γλυπτὰ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου. Κατάλογος περιγραφικὸς</i> (1890-1892).
Καρούζου, Συλλογὴ	Σέμνη Καρούζου, <i>Ἑθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, Συλλογὴ γλυπτῶν. Κατάλογος περιγραφικὸς</i> (1967).
Καστριώτης, Γλυπτὰ	Παν. Καστριώτης, <i>Γλυπτὰ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου. Κατάλογος περιγραφικὸς</i> (1908).
Launey, Armées	M. Launey, <i>Recherches sur les armées hellénistiques</i> I (1949), II (1950).
LIMC	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae.</i>
Moretti	<i>Iscrizioni storiche ellenistiche, a cura di Luigi Moretti</i> I (1967).
Osborne, The Discovery	Robin Osborne, <i>Demos: The Discovery of Classical Attica</i> (Cambridge 1985).
Osborne, The Demos	Robin Osborne, <i>The Demos and its Divisions in Classical Athens</i> , στὸν τόμο

	<i>The Greek City from Homer to Alexander</i> (έκδ. O. Murray - S. Price, Clarendon 1990) 265-293.
PA	Johannes Kirchner, <i>Prosopographia Attica</i> (1901-1903).
PAA	J. S. Traill, <i>Persons of Ancient Athens</i> (Toronto 1994-).
ΠΑΕ	<i>Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας</i> .
Papaspyridi, <i>Guide</i>	Semni Papaspyridi, <i>Guide du Musée National d'Athènes</i> (1927).
Pouilloux	Jean Pouilloux, <i>La forteresse de Rhamnonte</i> (Paris 1954). Ἀριθμὸς μόνος δηλώνει τὴ σελίδα. Ὅταν συνοδεύεται ἀπὸ τὴ συντομογραφία ἀρ. ἐννοεῖται τὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου, <i>Les inscriptions de Rhamnonte</i> .
Προβλήματα	Βασ. Χ. Πετράκου, Προβλήματα τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, <i>Archaische und klassische griechische Plastik, Akten des Internationalen Kolloquiums vom 22-25 April 1985 in Athen</i> , II 89-107, πίν. 111-116.
RE	Pauly - Wissowa - Kroll, <i>Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> .
REA	<i>Revue des Études Anciennes</i>
REG	<i>Revue des Études Grecques</i>
Reinmuth, <i>Eph. Inscr.</i>	O. W. Reinmuth, <i>The Ephebic Inscriptions of the Fourth Century B.C.</i> , <i>Mnemosyne Suppl. XIV</i> (Leiden 1971).
Rhodes, <i>Commentary</i>	P. J. Rhodes, <i>A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia</i> (Clarendon Press 1981).
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> .
SGHI	R. Meiggs - D. Lewis, <i>A Selection of Greek Historical Inscriptions</i> (Oxford 1969).
Stais, <i>Marbres</i>	V. Stais, <i>Marbres et bronzes du Musée National</i> (1910).
Στήλη	<i>Στήλη, τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος</i> (1979).
Sundwall, <i>NPA</i>	J. Sundwall, <i>Nachträge zur Prosopographia Attica</i> (Helsingfors 1910).
Syll. ³	W. Dittenberger, <i>Sylloge Inscriptionum Graecarum I-IV</i> (3η έκδ., Leipzig 1915-1924).
Threatte, <i>The Grammar</i>	Leslie Threatte, <i>The Grammar of Attic Inscriptions</i> , I. <i>Phonology</i> (1980), II <i>Morphology</i> (1996).
Τὸ Νεμέσιον	Β. Χ. Πετράκου, Τὸ Νεμέσιον τοῦ Ραμνοῦντος, <i>Φιλία ἔπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν</i> II (1987) 294-326.
Traill, <i>Hesperia Suppl. XIV</i>	J. S. Traill, <i>The Political Organization of Attica, A Study of the Demes, Trittyes and Phylai, and their Representation in Athenian Council</i> , <i>Hesperia Suppl. XIV</i> (1975).
Traill, <i>Demos and Trittys</i>	J. S. Traill, <i>Demos and Trittys, Epigraphical and Topographical Studies in the Organization of Attica</i> (Toronto 1986).
Whitehead, <i>Demes</i>	D. Whitehead, <i>The Demes of Attica, 508/7 - ca. 250 B.C.</i> (Princeton 1986).
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i> .

ΑΛΛΕΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

A	Ἀμφιάρειον
N	Νεμέσιον
Φ	Φρούριον
EAM	Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον
EM	Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον
ἐπ.	ἐπιτύμβια (ἐπιγραφή).
1, 2, 3	Οἱ μαῦροι ἀριθμοὶ παραπέμπουν σὺς ἀντίστοιχες ἐπιγραφές τοῦ δευτέρου τόμου.
1, 2, 3	Οἱ ἀπλοὶ ἀριθμοὶ δηλώνουν ἀριθμοὺς καταλόγου τῶν ἀρχαίων τοῦ Ραμνοῦντος.
*	Μὲ τὸν ἀστερίσκο δηλώνεται ὁ συντάκτης τοῦ βιβλίου τούτου.
	Ὅλες οἱ χρονολογήσεις νοοῦνται ὡς πρὸ Χριστοῦ, ἐκτὸς ἂν δηλώνεται ἄλλως.

Η ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

Α. ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ

- Society of Dilettanti, The Unedited Antiquities of Attica, Comprising the Architectural Remains of Eleusis, Rhamnus, Sunium and Thoricus*² (London 1833) κεφ. VI 41-49 πίν. I-XIII' κεφ. VII 51-52 πίν. I-V.
- Lolling H. G., Bericht über Ausgrabungen in Rhamnus, *AM* 4, 1879, 277-286.
- Φίλιος Δ., 'Εκθεσις περὶ τῶν ἐν Ραμνοῦντι ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν, *ΠΑΕ* 1881, 62-68, βλ. καὶ σ. 12-13. (φρούριο, θέατρο· περίβολος Ἱεροκλέους).
- Στάης Βαλ., 'Ανασκαφὴ Ραμνοῦντος, *ΠΑΕ* 1890, 27-30 (ιερὸ Νεμέσεως, μέγας καὶ μικρὸς ναός, ἀνάγλυφα βάσεως)· 1891, 13-18 (φρούριο, στρογγυλὸς πύργος, οἰκήματα, πρόπυλο γυμνασίου, θέατρο, Ἀμφιθέατρο, νότια ὁδός)· 1892, 29-31 (ταφικοὶ περίβολοι νότιας ὁδοῦ, ιερὸ Νεμέσεως, ὑπὸ τὸ ἀνάλημμα τοῦ ιεροῦ).
- Καββαδίας Π., 'Ανασκαφαὶ καὶ εὐρήματα Ραμνοῦντος, *ΑΔ* 1890, 115-117, 122, 134, 149-152· 1891, 98, 116-117· 1892, 83 (βλ. εἰδήσεις τῆς ἐποχῆς, *AJA* 6, 1890, 565-568· *AM* 15, 1890, 349-350).
- Στάης Βαλ., 'Αγάλματα ἐκ Ραμνοῦντος, *ΑΕ* 1891, 46-62, πίν. 4-7.
- » Λεῖψανα φειδιακοῦ ἀναγλύφου, *ΑΕ* 1891, 63-70 πίν. 8-9.
- Μαστροκώστας Εὐθ., 'Ανασκαφὴ τάφων ἐν Ραμνοῦντι, *ΠΑΕ* 1958, 28-37, πίν. 25-31.
- » Ἐπιτύμβιοι στήλαι καὶ ἀνάγλυφα ἐξ Ἀττικῆς καὶ Σαλαμῖνος, *ΑΕ* 1961, 9-24, πίν. Δ-ΙΒ.
- Θεοχαράκη Ἑλένη, Ἡ κεραμεικὴ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως στὸν Ραμνοῦντα, *Ἀρχαιολογία* 39, 1991, 41-43.
- Πετράκος Βασίλειος Χ., Ἐρευναι καὶ ἀρχαῖα μνημεῖα Ἀττικῆς, *ΑΔ* 16, 1960, Β, 35-40, πίν. 33-36 (μετὰ τοῦ Ἰ. Κοντῆ).
- Νεαὶ πηγαὶ περὶ τοῦ Χρεμωνιδείου πολέμου, *ΑΔ* 22, 1967, 38-53, πίν. 39-40.
- Τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ Ἱέρωνος καὶ τῆς Λυσίππης καὶ τὸ ἐπίγραμμα *IG* II² 13102a, *Στήλη* (1979) 402-407, πίν. 187-190· εἰκ. 1.
- Νέες ἐρευνες στὸν Ραμνοῦντα, *ΑΕ* 1979, 1-81, πίν. 1-14 (περίβολοι Διοφαντίδου, ἀνώνυμοι, τὸ ιερὸ τῆς Νεμέσεως καὶ ὁ μέγας ναός, κτίριο ἀνατολικά τοῦ ιεροῦ τῆς Νεμέσεως, περίβολοι Διογεΐτονος, Ἀνδ[-], Πυθάρχου, Φανοκράτους, Ἱεροκλέους, ἀνατολικὴ κλιτὸς τῆς βόρειας ὁδοῦ, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1958, τὸ ἡμερολόγιο τῆς πρώτης ἀνασκαφῆς τοῦ ιεροῦ τῆς Νεμέσεως (1813), νέα γλυπτὰ τοῦ Ραμνοῦντος, ἐπιγραφὰς τοῦ Ραμνοῦντος).
- La base de la Némésis d'Agoracrite, *BCH* 105, 1981, 227-253.
- Σύντομη περιήγησις στὸν Ραμνοῦντα* (ἐκδοσις τοῦ XII Διεθνoῦς Συνεδρίου Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθήνα 4-10 Σεπτεμβρίου 1983, ἀγγλικὴ μετάφρασις: A Concise Guide to Rhamnous· ἐπανεκδοσις βελτιωμένη, *Ραμνοῦς*, Ἀθήνα 1991).
- Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐργασίαι στὸν Ραμνοῦντα, *Ἡόρος* 2, 1984, 213-220.
- Ἡ ἐπιγραφικὴ τοῦ Ὠρωποῦ καὶ τοῦ Ραμνοῦντος, *Πρακτικὰ τοῦ Η' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς*, I (1984) 326-336.
- Προβλήματα τῆς βάσεως τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, *Archaische und klassische griechische Plastik, Akten des Internationalen Kolloquiums, vom 22-25 April 1985 in Athen* II 89-107, πίν. 111-116.
- Οἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Ραμνοῦντος (1813-1987), *ΑΕ* 1987, 267-298.
- Τὸ Νεμέσιον τοῦ Ραμνοῦντος, *Φίλια ἔπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν* II (1987) 295-326, πίν. 55.
- Ἀρχαιολογία καὶ δεοντολογία (Ἡ ἀνασύστασις τοῦ θριγκοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Νέμεσης), *ΑΕ* 1988, 15-18.
- Περιήγησις στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τοῦ Ραμνοῦντος, *Ἀρχαιολογία* 39, 1991, 39, 44-61.
- Τὸ ιερὸ τῆς Νεμέσεως στὸν Ραμνοῦντα, *Ἀρχαιολογία* 39, 1991, 33-40.
- Οἱ ἱερεῖες τοῦ Ραμνοῦντος, *Ἐπανος Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου* (1997) 405-419.
- La forteresse de Rhammonte, *CRAI* 1997, 605-630.

Πετράκος Βασίλειος Χ., 'Εκθέσεις τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ραμνουῦντος:

- ΠΑΕ 1975, 5-35, πίν. 1-14 (περίβολοι Εὐφράνορος, κυκλικός, Διογείτονος, Ἀθηνοδώρου, ἀνώνυμος, ἱερὸ Νεμέσεως, φρούριο).
- ΠΑΕ 1976, 5-60, πίν. 1-24 (περίβολοι Διοφαντίδου (Εὐκόλου), Εὐφράνορος, Μενεστίδου, κυκλικός, σπιθαρί Μάζη, ἀνώνυμος, οἰκήματα, ὀχυρωματικὸς περίβολος, βόρεια ὁδός, περίβολοι Διογείτονος, Ἀνδ[- -], Μνησικρατείας, Ἱεροκλέους, Ἀθηνοδώρου, φρούριο, θέατρο, αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Ραμνουῦντος, τὰ γλυπτὰ τοῦ Ραμνουῦντος).
- ΠΑΕ 1977, 3-22, πίν. 1-8 (βόρεια ὁδός, περίβολοι Ἱεροκλέους, Διογείτονος, φρούριο, ὁ νεολιθικὸς Ραμνοῦς).
- ΠΑΕ 1978, 1-16, πίν. 1-6 (περίβολοι Διοφαντίδου, ἀνώνυμοι, κτίριο ἀνατολικά τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, περίβολοι Πυθάρχου, Φανοκράτους, ἡ ἀνατολικὴ κλιτὺς τῆς βόρειας ὁδοῦ).
- ΠΑΕ 1979, 1-25, πίν. 1-11 (νότια ὁδός, ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, περίβολοι Διογείτονος, ἀνώνυμος, ἐπιγραφὲς τοῦ Ραμνουῦντος, ὁ Fauvel στὸν Ραμνουῦντα).
- ΠΑΕ 1980, 68-77, πίν. 60-64 (ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, ὁ βωμός, ὁ μεγάλος ναός).
- ΠΑΕ 1981, 118-140 (ναὸς Νεμέσεως, ἱερὸ Νεμέσεως, ἐπιγραφὲς τοῦ Ραμνουῦντος, τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ραμνουῦντος, φρούριο· τὸ γυμνάσιο, δρόμοι, φρέατα, στοά).
- ΠΑΕ 1982, 127-162 πίν. Δ, 86-101 (ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, κρήνη, ἀρχαϊκὸς ναός, πόρινος ναός, μικρὸς ναός, μεγάλος ναός, μυκηναϊκὰ οἰκήματα, περίβολοι βόρειας ὁδοῦ, Ἀμφιάρειο, ἐπιγραφὲς καὶ γλυπτὰ).
- ΠΑΕ 1983 Α, 109-130 πίν. Ε-ΣΤ, 101-110 (ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, ἀναλήμματα, ἐπιγραφές).
- ΠΑΕ 1984 Α, 146-211 πίν. 115-124 (ἡ δεξαμενὴ τῆς κρήνης τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, ἐπιγραφὲς τοῦ Ραμνουῦντος).
- ΠΑΕ 1985, 1-26 πίν. 1-3 (ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, νότια δεξαμενὴ, δυτικὴ δεξαμενὴ, κρήνη, βόρεια ὁδός, περίβολος ἀνατολικῶς τοῦ φρουρίου).
- ΠΑΕ 1986, 1-52 πίν. 1-8 (ἱερὸ τῆς Νεμέσεως, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Στάη, φρούριο, ἐργαστήρια, ἡ ἀνατολικὴ πύλη, ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸ φρούριο, θέατρο, Ἀμφιάρειο, οἱ ἐκθέσεις τοῦ Στάη).
- ΠΑΕ 1987, 1-14 πίν. 1 (δυτικὴ οἰκία, βόρεια ὁδός, ὁ περίβολος τοῦ Φανοκράτους, ὁ περίβολος τοῦ Ἀθηνοδώρου, ἀνώνυμος περίβολος μὲ ἀποθήκη, νέες ἀποθήκες).
- ΠΑΕ 1988, 1-14 πίν. 1-5 (τέμενος ἄγνωστης θεότητας, ὁ περίβολος τῆς Μνησικρατείας καὶ τοῦ Λυσίππου, ταφικὸ ἀνάλημμα, ὁ περίβολος τοῦ Πυθάρχου, ὁ περίβολος τῆς Ἀριστοκλείας καὶ τοῦ Ἀντιμάχου, βόρειος ἀνώνυμος περίβολος, ἡ βόρεια ὁδός).
- ΠΑΕ 1989, 1-37 πίν. 1-14 (ὁ περίβολος τοῦ Φανοκράτους, ναῖσκος ἄγνωστης θεότητας, φρούριο, ἀνατολικὴ πύλη, ἐπιγραφές).
- ΠΑΕ 1990, 1-39 πίν. 1-5 (ἀνατολικὴ πύλη, ἱερὸ Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης, νότια πύλη, ἐπισκόπηση τοῦ τεύχους· τὸ νότιο τεῖχος, τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος, τὸ βόρειο τεῖχος, τὸ δυτικὸ τεῖχος, ἐπιγραφές, οἰκοδομήματα ἔξω τοῦ φρουρίου, πύργος στρογγυλὸς στὴν ἀκτὴ, ναὸς τῆς Νεμέσεως).
- ΠΑΕ 1991, 1-63 πίν. 1-16 (ἡ ΝΑ. συνοικία τοῦ φρουρίου, ἀναστηλώσεις, περίβολος Μενεστίδου, περίβολος Εὐφράνορος, μεταλλευτικὸ ἐργαστήριον, περίβολος Διοφαντίδου, ἐπιγραφές).
- ΠΑΕ 1992, 1-41 πίν. 1-6 (κυκλικὸς περίβολος, νότια ὁδός, τὸ ἀνάλημμα τοῦ Ἀρξίου, περίβολος Ἱεροκλέους, ἀνώνυμος περίβολος, παρόδιο ἀνάλημμα, ἱερὸ Δήμητρος (:), φρούριο, ὁ δρόμος τῆς ἀνατολικῆς πύλης, ἐπιγραφές, γλυπτὰ).
- ΠΑΕ 1993, 1-35 πίν. 1-8 (περίβολος λουτροφόρου, νότια πύλη, τὸ ὄρυγμα, νοτιοδυτικὸ τεῖχος, ὁδὸς νότιας πύλης, νότια οἰκία, ἱερὸ Ἡρώος, δεξαμενὴ, κίονες - βάθρα).
- ΠΑΕ 1994, 1-44 πίν. 1-7 (ὁδὸς νότιας πύλης-θεάτρου, ἡ πλατεία τοῦ γυμνασίου, βάσεις στηλῶν, ἀναθήματα θεομοθετῶν, θέατρο - ἀγορά, οἱ θρόνοι, ὄροι, ὁδὸς κάτω τοῦ τεύχους τῆς ἀκροπόλεως, τὸ νότιο τεῖχος τῆς ἀκροπόλεως, ἡ ΒΔ. οἰκία, ὁ βωμός τοῦ Διονύσου, ὁ βωμός τοῦ Ἑρμοῦ, τρίτος βωμός, ναοὶ στὸ φρούριο, ὁ δυτικὸς δρόμος τῆς νότιας πύλης, τὸ «στιβάδειον», χρονολόγηση τοῦ κεντρικοῦ φρουρίου, πυλῶριο, συνέδριο, ἱερὸ Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης, ἡ ἀναστήλωση τοῦ πύργου C).
- ΠΑΕ 1995, 1-31 πίν. 1-8 (φρούριο, ἀνατολικὸ τεῖχος, ναῖσκος, στρατηγεῖο, πυλῶριο, συνέδριο, ἱερὸ Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης, ἀποκατάσταση μνημείων, ἡ κιονοστοιχία τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως, περίβολος Ἱεροκλέους, τὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Πολυδευκίωνος).
- ΠΑΕ 1996, 4-19 πίν. 1-8 (φρούριο, στρατιωτικὰ κτίσματα, τὸ πυλῶριον, τὸ συνέδριον).
- ΠΑΕ 1997, 1-40 πίν. 1-10 (τὸ ἄνω στρατόπεδον, ἡ πύλη, πυλίδες, ἡ ἀρπαγὴ τῶν ἀρχαίων τοῦ Ραμνουῦντος).
- Ἔργον 1998, 11-17 εἰκ. 1-3 (ἀνατολικῶς τῆς ἀγορᾶς, ἐπιγραφές, γλυπτὰ).

Β. ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΖΗΤΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

- Ross L., Der Kleine Tempel in Rhamnus: ob der Themis oder der Upis, *Archäologische Aufsätze* II, 397-401.
- Wordsworth Chr., *Athens and Attica*³ (London 1855) 26-36.
- Schneider G. J., Die Akropolis von Rhamnus, *Berliner philologische Wochenschrift* IV, 1884, 1305-1312.
- Rosbach O., Zur Nemesis des Agorakritos, *AM* 15, 1890, 64-71.
- Pallat L., Die Basis der Nemesis von Rhamnus, *Jdl* 9, 1894, 1-22, πίν. 1-7.
- Partsch J., Von Rhamnus und dem Amphiareion, *Berliner philologische Wochenschrift* 1895, 1020-1024.
- Hitzig H. - Blümner H., *Pausaniae Graeciae descriptio* (Berlin 1896) I, 1, 336-341.
- Robert C., Die Knöchelspielerinnen des Alexandros, *Einundzwanzigstes Hallisches Winckelmannsprogramm* (Halle 1897) 25-31.
- Rosbach O., λ. Nemesis, στὸ W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* III, 1 (Leipzig 1897-1902) 117-166.
- Reisch E., Amphiaraos, *Festschrift für Otto Benndorf* (Wien 1898) 139-147.
- Frazer J. G., *Pausanias' Description of Greece* II (1898) 448-461.
- Milchhöfer A., Erläuternder Text, Heft IX, 2-7 (Berlin 1900), στὸν ἄτλαντα τῶν E. Curtius - J. A. Kaupert, *Karten von Attika*.
- Kirchner J., Ἐπιγραφή Ἀμφιαραϊστῶν ἐκ Ραμνουῦντος, *AE* 1909, 271-276.
- Βάσης Σπ., Ἐπιγραφικά, *AE* 1910, 399-400.
- Struck Ad., *Griechenland, Land, Leute und Denkmäler*, I. *Athen und Attika* (1911) 189-190.
- Kahrstedt U., *RE* I^A (1920) 139-140, λ. Rhamnus.
- Chapouthier F., Note sur un décret inédit de Rhamnonte, *BCH* 48, 1924, 264-275, πίν. II-III.
- Orlandos A., Note sur le sanctuaire de Némésis à Rhamnonte, *BCH* 48, 1924, 305-320, πίν. VIII-XII.
- Kjellberg E., Die Basisreliefs des Agorakritos, *Studien zu den attischen Reliefs des 5. Jh.* (Uppsala 1926) 105-116, πίν. I-VII.
- Ρωμᾶτος Κ. Α., Ἱερὸν ἐν Ῥαμνουῦντι τῆς Ἀγδίστεως, *Ἑλληνικά* 1, 1928, 233-243.
- Bulle H., *Untersuchungen an griechischen Theatern* (München 1928) 1-4, πίν. 1, 2.
- Roussel P., Un Sanctuaire d'Agdistis à Rhamnonte, *Revue des Études Anciennes* 32, 1930, 5-8.
- Roussel P., Un nouveau document relatif à la guerre démétrique, *BCH* 54, 1930, 268-282.
- Σταυρόπουλος Φ., Τμητικὸν ψήφισμα ἐκ Ῥαμνουῦντος, *Ἑλληνικά* 3, 1930, 153-162.
- Κουγέας Σ., Ὁ Δημητριακὸς πόλεμος καὶ αἱ Ἀθῆναι, *Ἑλληνικά* 3, 1930, 281-295.
- Latte K., *RE* V^A (1934) 1626-1630, λ. Themis.
- Herter H., *RE* XVI (1935) 2338-2380, λ. Nemesis.
- Σταυρόπουλος Φ., Ἀπολογισμὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ῥαμνουσίας Νεμέσεως, *AE* 1934-1935, 128-132.
- Langlotz E., Eine Metope des Nemesis-tempels in Rhamnus, *Scritti in onore di Bartolomeo Nogara* (Vatican City 1937) 225-230 πίν. 21.
- Philippson Paola, Die Nemesis von Rhamnus, *Griechische Gottheiten in ihren Landschaften, Symbolae Osloenses*, Fasc. Supplet. IX (Osloae 1939) 64-72.
- Wilhelm A., Themis und Nemesis in Rhamnus, *ÖJh* 32, 1940, 200-209.
- Pallat L., Zur Basis der Nemesis von Rhamnus, *Nachrichten von der Akad. der Wissenschaften in Göttingen Phil.-Hist. Klasse* 6, 1941, 203-224, πίν. 1-2.
- Kent J., A Garrison Inscription from Rhamnous, *Hesperia* 10, 1941, 342-350.
- Pouilloux J., Mémoire sur la forteresse et l'Amphiaraion de Rhamnonte, *CRAI* 1948, 298-300.
- Plommer W. H., Three Attic Temples, part III, The temple of Nemesis at Rhamnous, *BSA* 45, 1950, 94-112 πίν. 9.
- Κουγέας Σ., Τρία ψηφίσματα ἐκ Ραμνουῦντος, *AE* 1953/54 A, 121-136.

- Ashmole B., A Greek Relief Re-discovered, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 5, 1954, 91-100.
- Pouilloux J., *La Forteresse de Rhamnonte* (Paris 1954).
- Pouilloux J., Trois décrets de Rhamnonte, *BCH* 80, 1956, 57-75.
- Plommer W., La forteresse de Rhamnonte, *JHS* 76, 1956, 136 (κριτική του βιβλίου του Pouilloux).
- Eliot C. W. J., La forteresse de Rhamnonte, *AJA* 60, 1956, 199-201 (κριτική του βιβλίου του Pouilloux).
- Martin R., Une forteresse attique: Rhamnonte, *Journal des Savants* 1956, 35-44 (κριτική του βιβλίου του Pouilloux).
- Schefold Karl, Agorakritos als Erbe des Pheidias, *Robert Boeringer, eine Freundesgabe* (1957) 543-572.
- Ashmole B., Not by Agoracritus, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 9, 1959, 1-3.
- McLeod W. E., An Ephebic Dedication from Rhamnous, *Hesperia* 28, 1959, 121-126, πίν. 25.
- Delorme J., *Gymnasion* (1960) 231-232.
- Dinsmoor William Bell, Rhamnountine Fantasies, *Hesperia* 30, 1961, 179-204, πίν. 32.
- Ashmole B., Torch-Racing at Rhamnus, *AJA* 66, 1962, 233-234, πίν. 59.
- Karusu S., Ein Akroter klassischer Zeit, *AM* 77, 1962, 178-190 πίν. 44-52.
- Borrelli Vlad L., Rhamnunte, *Enciclopedia dell'Arte Antica* VI (1965).
- Dow St. - Traywick P., Peculiarities in a Rhamnousian Inscription, *Glotta* 45, 1967, 195-202.
- Dow St., Ekphantos, *Glotta* 45, 1967, 202-221.
- Καλλιπολίτης Β., 'Ανασυγκρότησις δύο αναγλύφων στηλών, *AAA* 2, 1969, 75-79.
- Trevor Hodge A. - Tomlinson R. A., Some Notes on the Temple of Nemesis at Rhamnous, *AJA* 73, 1969, 185-192, πίν. 51-52.
- Boersma Joh. S., *Athenian Building Policy from 561/0 to 405/4 B.C.* (Groningen 1970) (πολλαχού).
- Δεοπίνης Γ., *Συμβολή στη μελέτη του έργου του 'Αγορακρίτου* (Αθήνα 1971).
- Schefold Karl, Das Hauptwerk des Agorakritos wiedergefunden, *Antike Kunst* 14, 1971, 130-131 (κριτική του βιβλίου του Δεοπίνη).
- Dinsmoor Norre Anastasia, *Rhamnous* (Keramos Guides, Athens 1972).
- Brommer Fr., Ein griechisches Köpfchen, *AA* 88, 1973, 217-220.
- Παπαχατζής Νικ., *Πανσανίου, 'Ελλάδος Περιήγησις* I, 'Αττικά (Αθήνα 1974) 434-443.
- Eliot C. W. J., *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites* (Princeton 1976) 753, λ. *Rhamnous*.
- 'Ηλιάκης Κ., 'Η ζωγραφική αρχιτεκτονική διακόσμηση του ναού της Νεμέσεως στο Ραμνούντα, *ΑΔ* 31, 1976, 244-259, πίν. 51-57.
- Καλλιπολίτης Β., 'Η βάση του αγάλματος της Ραμνουσίας Νέμεσης, *ΑΕ* 1978, 1-87, πίν. 1-32.
- Frel J., Le sculpteur des Danseuses, *Getty MJ* 6/7, 1978/79, 75-82 και 8, 1980, 206.
- Gauthier Ph., Epigraphie et Institutions Grecques, *École Pratique des Hautes Études, Annuaire* 1978-1979, 321-328 [Περὶ τῶν παροίκων τοῦ Ραμνούντος].
- Jameson M., Apollo Lykeios in Athens, *'Αρχαιογνωσία* 1, 1980, 213-235.
- 'Ηλιάκης Κ., 'Η ἀνακατασκευὴ τῆς ἀνατολικῆς ὀψης τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως στὸ Ραμνούντα - Μία ἐπισκευὴ στὰ χρόνια τοῦ Αὐτοκράτορα 'Ιουλιανοῦ; *ΑΔ* 35, 1980, Α, 206-223, πίν. 53-56.
- Kolb Fr., *Agora und Theater, Volks und Festversammlung* (Berlin 1981) 66-72.
- Jameson M., *The Leasing of Land in Rhamnous*, *Hesperia* Suppl. XIX (1982) 66-74.
- Jameson M., Agriculture and Greek Inscriptions: Rhamnous and Amorgos, *Πρακτικὰ τοῦ Η' Διεθνoῦς Συνεδρίου 'Ελληνικῆς καὶ Λατινικῆς 'Επιγραφικῆς*, 'Αθήνα 1982, II (1987) 290-292.
- Scinner Marilyn B., «Rhamnusia Virgo», *Classical Antiquity* 3, 1984, 134-141.
- Δεληβορριάς 'Α., 'Αμφισιμίαι καὶ παραναγνώσεις, *Horos* 2, 1984, 83-102 (ἐρμηνεία τῆς παράστασης τῆς βάσης τοῦ αγάλματος τῆς Νεμέσεως).
- Ober J., *Fortress Attica* (1985) 135-137.
- Whitehead D., *The Demes of Attica* (1986) πολλαχού.
- 'Ηλιάκης Κ., 'Η στέγη τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως στὸ Ραμνούντα ἢ μία ἀπόπειρα ἀναπαράστασής της, *'Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία Μνημείων καὶ Συνόλων*, Β (Τεχνικὴ περιοδικὴ ἔκδοση, ΥΠΠΟ, 'Αθήνα 1987) 11-29.

- Freund Er., Rhamnus, στὸ *Griechenland*, *Lexikon der historischen Stätten* (München 1989).
- Travlos John, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* (1988) 388-390 εἰκ. 487-507.
- Miles M. M., A Reconstruction of the Temple of Nemesis at Rhamnous, *Hesperia* 58, 1989, 133-249, πίν. 29-48.
- Palagia O. - Lewis D. M., The Ephebes of Erechtheis, 333/2 B.C. and their Dedication, *BSA* 84, 1989, 333-344, πίν. 48-49.
- Osborne R., The Demos and its Divisions in Classical Athens, στὸ *The Greek City from Homer to Alexander* (Oxford 1990) 275, 277-285, 287-293.
- Lapatin K. D. S., A Family Gathering at Rhamnous? Who's who on the Nemesis Base, *Hesperia* 61, 1992, 107-119, πίν. 27-28.
- Karanastassi Pavlina, *LIMC* VI (1992) 733-763, λ. *Nemesis*.
- De Waele J. A. K. E., The Design of the Temple of Nemesis in Rhamnous, *Stips Votiva, Papers presented to C. M. Stibbe* (1992) 249-264.
- Gudrum Güntner, *Göttervereine und Götterversammlungen auf attischen Weihreliefs* (1994) 80-81, κεφ. Nemesis und Themis.
- Karanastassi Pavlina, Wer ist die Frau hinter Nemesis? (Studien zur Statuenbasis der Nemesis von Rhamnus), *AM* 109, 1994, 121-131, πίν. 25.
- Walter Karydi Elena, Zur Rekonstruktion der Mittelakrotergruppen, *AA* 1994, 358-359.
- Bevilacqua Gabriella, *Exitetèria* per Afrodite Hegemone de Ramnunte, *Miscellanea Greca e Romana* XX (1996) 55-66. Πρβ. Ph. Gauthier, *Bull. Épigr.* 1997, 223.
- Bergemann J., *Demos und Thanatos* (1997) 196-201.
- Ehrhard W., Versuch einer Deutung des Kultbildes der Nemesis von Rhamnus, *Antike Kunst* 40, 1997, 29-39.
- Karanastassi Pavlina, *LIMC* VIII (1997) 633, λ. *Hippeus*.
- Tsiafaki Despoina, *LIMC* VIII (1997) 869-870, λ. *Neanias*.
- Karanastassi Pavlina, *LIMC* VIII (1997) 1199-1205, λ. *Themis*.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

A. ΣΧΕΔΙΑ

James Skene: 'Υδατογραφία τῆς σ. ζ' κατὰ διαφάνεια ποὺ παραχώρησε ἡ 'Ιστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος.

Τασούλα Βουτρινᾶ: 85, 107.

Ἰωάννης Γιαρμενίτης: 7*, 8*, 10, 16, 17, 28, 52*, 55, 61, 71, 79, 82, 84, 104, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 155**, 185, 186, 207, 208, 209, 228, 239, 247, 251, 252, 270, 271, 276, 277, 280, 281, 284, 288**, 298, 299, 308, 309, 310.

(*Συμπληρωμένα ἀπὸ τὸν Εὐ. Ὀλύμπιο. **Μετρήσεις Κ. Ἡλιάκη).

John Peter Gandy Deering: 168.

Κωστῆς Ἡλιάκης: 48, 99*, 105, 106, 108, 111, 113, 114, 123, 134α, 135, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 153, 154, 162, 168, 169, 170, 171, 172, 183, 210, 211, 213, 214, 216, 217, 238, 240, 242, 243, 245, 246, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 264, 265, 273, 286, 287, 291, 292, 293, 301.

(*Συμπληρωμένο ἀπὸ τὸν Εὐ. Ὀλύμπιο).

Ἀπόστολος Θωμόπουλος: 42, 116, 117, 119, 226.

Νικόλαος Καλλιοντζῆς: 133, 182, 304*.

(*Συμπλήρωση σχεδίου Κ. Ἡλιάκη).

W. Kaupert: 1.

Εὐάγγελος Ὀλύμπιος: 2, 3, 4*, 5*, 9, 20, 22, 25, 33, 35, 37, 39, 44, 46, 49, 50, 51, 54, 56, 57, 58, 60, 64, 65, 66, 67, 70, 72, 73, 74, 78, 80, 81, 83, 87, 88, 93, 96, 110, 120, 131, 132.

(*Κατὰ τὸν χάρτη 1:100.000 τῆς Ὑδρογραφικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ).

Μανόλια Σκουλούδη: 134*, 141, 149, 150, 152, 163, 164, 165, 166, 167, 229, 241, 244, 248, 249, 254, 255, 267, 302, 305, 306.

(*Μετρήσεις Κ. Ἡλιάκη - Ἰ. Γιαρμενίτη).

C. Tousloukof: 12, 14 (συμπληρωμένα ἀπὸ τὸν Εὐ. Ὀλύμπιο).

B. ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

Βρετανικὸ Μουσεῖο: 184, 202.

Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο: 151.

Γλυπτοθήκη Μονάχου: 191.

Klaus Valtin von Eickstedt: 174, 177, 206, 250, 289, 295.

Κωστῆς Ἡλιάκης: 156.

Κώστας Κωνσταντόπουλος: 187, 188, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 199, 200, 201, 204, 205, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 234, 266, 272, 294.

Οἱ λοιπὲς φωτογραφίες εἶναι τοῦ συγγραφέως.

Ο ΔΗΜΟΣ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ, Ι. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ

ΑΡ. 181 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1999
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ «ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ ΟΕ.»

ΜΙΛΩΝΟΣ 26 ΑΘΗΝΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΑΝΤΕΛΟΥ

ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΙ ΕΓΧΡΩΜΩΝ

ΜΕΛΠΩΣ ΤΣΑΦΑΡΙΔΟΥ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΗΛΕΚΤΡΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗ